

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

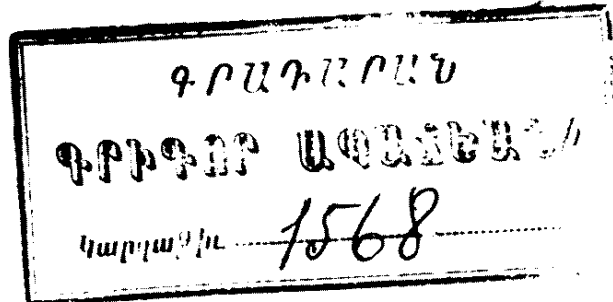
About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Գ. ԳԱԼՍՏԵԱՆԻ № 46

Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

(ԲԱՆԱՅԻՒՄՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ)

816թ.

ՍԿԶԲԻՑ ՄԻՆՁԵԻ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

(Բանաւոր գրականութիւն, Հին Միջին եւ Նոր դարեր, Նորագոյն օրջան Ռուսահայ եւ քիւրճահայ գրականութիւն)

ՅԱԻՆԼԻԱԾ՝ ՆՄՈՑՇՆԵՐ ՀԻՆ ԵՒ ՄԻՋՆԱԳԱՐԵԱՆ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՒՆԻՅ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ԷԼԵԿՏՐԱԶԱՐԺ ՏՊԱՐԱՆ ՕՐ Ն. ԱՂԱՆԵԱՆԻ. ՊԱՆԿ 7

1910

GRAD

Е. А. М.

2448

В. А. М.

В. ПАПАЗЬЯНЪ
Исторія Армянской Словесности
съ начала до нашихъ временъ

Первая, вторая и третья части перваго изданія допущены Попечительскимъ совѣтомъ Кавказскаго учебнаго Округа къ употребленію въ среднихъ учебныхъ заведеніяхъ въ качествѣ учебника Армянской литературы.

TRAV
TREN
5448
02/12/98

Այս գրքի առաջին երեք մասերը, ձեռագրի իրա-
ւունքով, լոյս են տեսել 1907-ին: Այժմ նրանք ենթարկ-
ւում են մեծ բարեփոխութեան, յատկապէս մանաւանդ՝
Միջնադարեան բանահիւսութեան մասը:

Նոր և նորագոյն գրականութիւնը, որ մտադիր
էի առանձին հատորով հրատարակել, այժմ ահա միա-
ցրած է հինին և մի գրքով է լոյս տեսնում:

Այսպէս ուրեմն, այս հատորը ամփոփում է իր
մէջ հայոց գրականութեան պատմութիւնը՝ սկզբից
մինչև մեր օրերը:

Նա կազմւած է որոշ սիստեմով և այնպիսի կրճա-
տումներով, որ կարող է ոչ միայն ընթերցանութեան
գիրք դառնալ ժողովրդի համար, այլև դասագիրք մեր
և պետական դպրոցների:

Գրականութեան զարգացման պատմութիւնը ար-
ւած է հնար եղածին չափ քաղաքական կեանքի ընթաց-
քի պատմութեան հետ՝ զուգընթացաբար:

Գրքի վերջում դրւած են նմոյշներ միայն հին և
միջնադարեան գեղարւեստական գրականութիւնից,
որովհետև նորագոյններից կան ընտիր ժողովածուներ
և ձեռնարկներ:

Վ. Փափազեան

1910, Քիֆլիզ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆ

	Երես.
Նախազգիտելիք	5
1. Գուտանական երգերի մասին. — Դիցարանա- կան երգեր. — Դիւցազնական զրոյցներ. — Հայկ և Բէլ. — Վահագն. — Տորք Անգեղ: . . .	10
2. Պատմական զրոյցներ. — Արա և Շամիրամ. — Տիգրան և Աթդահաք. — Արտաշէս և Արտա- ւազդ:	16
3. «Սասմայ ծոեր» պօէման. — Սանասար և Ադ- րամելէք. — Առիւծաձև Մհեր. — Սասունցի Դաւիթ. — Պզտիկ Մհեր:	30
4 Ժողովրդական նորագոյն բանահիւսութիւնը. — Հեքիաթներ. — Երգեր. իրադեր և այլն: . . .	39

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԳՐԱԽՈՐ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆ

ՀԻՆ ՇՐՋԱՆ

1. Սեպաձև գրերը Հայաստանում. — Ուրարթուի ազգերը. — Պարսկական ազդեցութիւն և զին- դական տառեր. — Յունարէնի և Ասորերէնի գործածութիւնը:	49
--	----

2. Քրիստոնէութեան մուտքը.— Գրիգոր Լուսաւորիչ.— Ազաթանգեղոս և Զենոբ Գլակ.— Փաւստոս Բիւզանդ 55
3. VI դարի վերջերը Հայաստանում.— Հայ կրօնաւորութիւնը և քաղաքական մարմինները.— Մեծն Ներսէս և նրա գործերը — V դարի սկիզբը.— Վոսմաշապուհ. Սահակ և Մեսրոպ.— Հայ լեզուի մուտքը ամեն աեղ.— Ի զուր ջանքեր լեզուն յունականացնելու. — V դարի մտաւոր շարժման ուղղութիւնը: 62
4. Հայ տառերը.— Տառերի նախնական ձևերը և յետագայ փոփոխութիւնները.— Գիրք, մագաղաթ, թանաք, նկարներ և նկարատառեր: 71
5. V դարի գրականութիւնը.— Սահակի և Մեսրոպի գրական գործերը.— Կորիւն, Եզնիկ և Դաւիթ անյաղթ.— Յունական աղղեցութեան հետևանքները հայոց լեզուի վրայ: 77
6. Կրօնական պատերազմները և Պարսկական տիրապետութիւնը.— Եղիշէ.— Ղազար Փարպեցի: 89
7. Մովսէս Խորենացին և իր գործերը.— V դարի գրողներ:—Հայոց թատրոնի մասին յիշատակութիւններ: 99
8. VI դարի քաղաքական կեանքը.— Հայկական տոմար.— Մովսէս կաթողիկոս Եղևարդեցի. Մանր գրողներ VI դարում: 110
9. Քաղաքական կեանքը VII—X դարը.— Արաբական արշաւանքներ.— Արաբական աղղեցութիւն: 20
10. VII և VIII դարերի գրականութեան ընաւորութիւնը.— Անանիա Շիրակացի, կեանքն ու գրածքը.— Ենթադրական ուրիշ հեղինակութիւններ: 131
11. Պատմիչներ VII ից մինչև X դարը.— Սերիոս.— Մովսէս Կաղանկատուացի.— Ղեոնդ Երէց.— Յովհաննէս կաթողիկոս.— Թոմա Արժրունի: 140

12. Քաղաքական կեանքը X-ից մինչև XI դարի վերջերը. — Պատմիչներ՝ Ասողիկ և Հաստիվերացի. — Թոնդրակեցոց աղանդը. — Գրիգոր Նարեկացի. — Գրիգոր Մագիստրոս: 150

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

ՄԻՋԻՆ ԴԱՐ

1. Ռուբրիկանց իշխանութիւնը. — Քաղաքական կեանքը XII դարում — «Արծաթի դարը» Կիլիկիայում. — «Ռամկօրէն», աշխարհիկ հայերէնը. — Ներսէս Շնորհալի և Ներսէս Լամբրոնացի: 166
2. Մխիթար Հերացի բժիշկ. — Մխիթար Գօշ. — Կեանքն ու գրւածքը. — Մատթէոս Ուռհայեցի. — Քաղաքական անցքերը XII դարից մինչև XIV-ի վերջերը: 182
3. Պատմիչներ XIII դարի Վարդան, Կիրակոս, Սմբատ, Օրբելեան, Հեթում. — Քաղաքական կեանքը XV — XVII դարը. — Հայերի գաղթը Պարսկաստան. — Թոմա Մեծոփացի և Առաքել դաւրիժեցի: 191
4. Առաջախօսութիւնը հայոց մէջ. — Աղւէսադրքեր. — Մխիթար Գօշի և Վարդան Այգեկցու առակները: 205

ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՆԵՐ

5. Աշխարհիկ բանաստեղծութիւնը միջին դարերում. — XIII և XIV դարերի տաղերգուներ՝ Կոստանդին Երզնկացի, Յովհաննէս Երզնկացի (Պլուզ) և Ֆրիկ: 216
6. Մկրտիչ Նաղաշ. — Յովհաննէս Թլկուրանցի. — Գրիգորիս Աղթամարցի: 232
7. Նահապետ Քուչակ. — Սարկաւազ Բերդակցի, Ղազար Սեբաստացի, Մինաս Թոխաթցի և այլն. — Անժանօթ հեղինակների երգեր: 247

ՄԱՍՆ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

1. Քաղաքական կեանքը XVII դարի սկզբներում. — Հայ կրօնաւորութիւնը. — Սիւնեաց Մեծ-Անապատը. — Բաղէշի Արմատօլու վանքը. — Մտաւոր շարժման նշոյլներ: 257
2. Հայկական տպագրութիւն. — «Պրօպագանդաի» գործունէութիւնը. — Գրաբատի և աշխարհիկ լեզւի դրութիւնը. — Կ. Պօլսի պատրիարքական կոիւններ. — Եզեիտները Հայաստանում. — Յակոբ Վիլլօտի գործունէութիւնը. 267
3. XVIII դարի սկզբների դէպքերը. — Կաթոլիկութեամբ շահանքի կոիւններ. — Մխիթար արքա և Մխիթարեաններ. — Պառակտումն և Վիէննայի միաբանութիւնը. — Մխիթարեանների դրական գործունէութիւնը. — Նշանաւոր գրական գործիչներ Մխիթարեան ուխտից. 278
4. Քաղաքական անցքերը. — Դրութիւնը Սպահանում և Պարսկ. Հայաստանում. — Իսրայէլ Օրիի դիմումները. — Դաւիթ բէգ և Ղարաբաղի շարժումները. — Օսմանցոց նոր արշաւանքները և Նազր շահ. — Աղա Մահմադ խանի արշաւանքները: 393
5. Բանաւոր դրականութիւնը հայ ժողովրդի մէջ — Աշուղութիւն և աշուղներ. — Պարսկական և թաթարական ազդեցութիւն. — 300
6. Ոսկեաթ-Նօվայի հետեւորդները՝ Թուրինջ, Միսկին-բուրջի, Ազրար-Ադամ և այլն. — Հայ լեզւի բարբառները և երկու մեծ ճիւղերի բաժանելը. — Քաղաքական անցքերը XIX դարի սկզբներում: 312
7. Աշրղ Շիրին և հետեւորդները. — Հայկական կեանքը XIX դարի սկզբներում. — Ներսէս V Աշտարակեցի, Լազարեան ճեմարան և Ներսիսեան դպրոց — Աշխարհիկ ուսուցում. — Ալամդարեանը՝ տեսուչ: 318

8. Յարութիւն Ալամդարեան.— Նրա կեանքն ու երկերը.— Մեսրոպ Թաղիաթեան.— Կեանքը.— Գրական երկերը.— Թաղիաթեանը կեանքի մէջ: 325

ՄԱՍՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ՇՐՋԱՆ

I.

Ռուսահայ գրականութիւն

1. Խաչատուր Աբովեան.— Կեանքն ու գործունէութիւնը—գրական աշխատութիւնները — «Վէրք Հայաստանի».— Ուրիշ գրածքները.— լեզուի և ոճի յատկութիւնները եր. 335
2. Աբովեանին հետևողներ.— Պերճ Պոռեան.— Կեանքն ու գրական գործերը:— «Սօս և Վարդիթեր», «Կուածաղիկ», «Հացի խնդիր», «Ցեցեր» և միւս գրածքները: 351
3. Դորպատի հայ ուսանողութիւնը.— Աշխարհիկ երգեր և նրանց յաջողութիւնը.— «Արարատ» շաբաթաթերթի Հ. Պատկանեանի.— «Գամառ — Քաթիպա» տետրակները և նրանց դերը: 359
4. Ստեփանոս Նազարեան, կեանքն ու գործունէութիւնը.— «Հիւսիսափայլ». ուղղութիւնը և բռնած դիրքը.— Հակառակոյ դներ. բռնու պայքար հնի և նորի.— «Կոունկ» ամսագիր. ուղղութիւնը և դպրոցը.— «Մեղու» և «Ճընաքաղ. նրանց բռնած դիրքը: 367
5. Միքայէլ Նալբանդեան.— Կեանքն ու գործունէութիւնը.— Գրական աշխատութիւնները և ձգտումները.— Հրապարակախօսական և գեղարւեստ. գրածքները.— Պատմական և ընկերաբան. երկերը.— Ոճն ու լեզուն: . . . 379
6. Ռափայէլ Պատկանեան. կեանքը և գրական գործունէութիւնը.— Բանաստեղծական գրը-

- լածքները և նրանց ոգին. — Վիպական գործեր. — Երգիծական աշխատութիւններ. 394
7. Սմբատ Շահադիդ. — Կեանքը և զրական գործունէութիւնը. — բանաստեղծութիւններ, «Լեոնի վիշտը» և հրապարակախօսական գրւածքները: 412
8. Մտաւոր վերածնութեան սկիզբը Կովկասում. — Ղազարոս Աղայեան, կեանքը և գործունէութիւնը. — Մուտքը զրականութեան մէջ. — Մանկավարժ. գործունէութիւնը և մանկական գրւածքներ. — Լեզուն. — Լեզուական բարեփոխութիւններ 422
9. Թատրոնը և թատերադրութիւնը. — Պատմ. ողբերգութիւններ և կենցաղական կատակերգութիւններ. — Ս. Վանանդեցի, Ալադաթեան, Հէրիմեան, Կարինեան, Պատկանեան, Փուղինեան, Բժ. Տէր-Գրիգորեան. — Սունգուկեան Գարրիէլ, կեանքը և զրական գործերը. — Պէպօ: 433
10. Բաղաքական անցքերը Թիւրքիայում 1828 մինչև հօթանանական թւերը. — Թանգիմաթ և Թիւրքահայոց հարցը. — Բաֆֆի, կեանքը և մուտքը զրականութեան մէջ. — «Հայկական աշխարհ» և «Մշակ». — Գրիգոր Արծրունի, Բաֆֆի մասնակցութիւնը «Մշակ»-ին — ժամանակակից հարցերը. — Բաֆֆին, որպէս արտայայտիչ ժամանակի ոգու. — Մահը: 444
11. Բաֆֆի գրւածքների ուղղութիւնն ու ոգին. — Միտումաւոր գրւածքները և նրանց գրելու ձևը. — Կենցաղական վէպեր — Պատմական վիպասանութիւններ. — Պատմական և ուրիշ երկեր: 459
12. Ծերենց. — Կեանքը և գրւածքները. — «Թորոս Լեոնի», «Երկունք» և «Թէոգորոս Ռշտունի». — Գրւածքների ոգին և միտումները: 474
13. Աշուղների վերջին ներկայացուցիչ՝ Աշուղ Զի-

- ւանի.— Կեանքն ու գործունէութիւնը. Եր-
գերը.— Լեզուն ու ոճը: 480
14. Կուսակցութիւնները 60—80 թւերին.— «Մե-
ղու», «Մշակ», և «Փորձ» պարբերական-
ները.— Ազգայնամօլ ուզղութիւնը գրակա-
նութեան մէջ.— Մուրացան, Կեանքն ու գոր-
ծունէութիւնը.— Վիպական, թատերական և
շափածոյ գրածքները: 491
15. Թոմանտիզմի անկումը.— Իրապաշտական գը-
րականութիւն և սկիզբ հոգեբանական վէ-
պերի.— Շիրւանզադէ, Կեանքը և գրական
գործունէութիւնը.— Վիպական և թատերա-
կան գրածքները: 516
16. Լէօ, Կեանքն ու գրական գործերը.— Վ. Փա-
փազեան, համառօտ կենսագրութիւն —
«Նոր դար» և կուսակցական աններողամը-
տութիւն.— Նարդոս, Կեանքը և վիպա-
կան գլխաւոր աշխատութիւնները: 529
17. 70—90 թւականների գրական ուրիշ ճիւղի
աշխատութիւնները.— Գէորգ Բարխուդար-
եան, Աղէքսանդր Երիցեան, Ստեփանոս Պա-
լասանեան, Վահան վարդ. Բաստամեան,
Կարապետ Կոստանեան և այլն.— Խմբագիր-
ներ՝ Գրիգոր Արծրունի, Արգաւր Յովհան-
նիսեան և այլն: 544
18. Բանաստեղծութիւնը 80—90 թւականներին.
— Յովհաննէս Յովհաննիսեան.— Յովհաննէս
Թումանեան.— Ալէքսանդր Ծատուրեան.—
Լևոն Մանէլեան և ուրիշները: 551
19. Աւետիք Իսահակեան, թախիծ և որոնումներ.
— Վահան Տէրեան և մթնաշաղի անուրջներ.
— Աշխատաւորական երգերի եղանակներ.—
Յակոբ Յակոբեան.— Շուշանիկ Կուրդին-
եան.— Վահան Միրաքեան: 567
20. Թիւրքահայկական կոտորածներ և գաղթակա-
նութիւնը.— Աւետիս Ահարոնեան.— Միտու-
մաւոր գրականութիւնը.— Ատրպետ.— Նո-
րադոյն սկսնականներ.— Միքայէլ Մանէլեան,

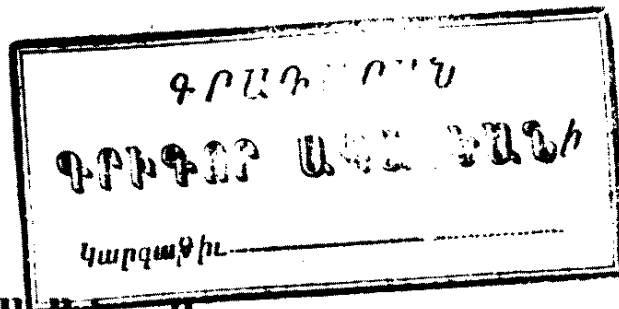
- Մադաթ Պետրոսեան, Շահրիար, Մարգար
Աւետիսեան: 587
21. Շանթ. — Գէորգ Բաշինջաղեան, Տիկին Մա-
րիսեան. — Մոռացւած աշխարհն ու նրան
նկարողները՝ Ճուղուրեան, Ազապեան, Ա-
գէլեան, Բաբկենց և այլն. — Քամալեան և
զրոյցները: 603
22. Երգիծարանութիւնը Ռուսահայ գրականու-
թեան մէջ. — Երգիծողներ՝ Տմբլաշի Սաշան
և Աշոտ Աթանասեան. — Թատերական նորա-
գոյն գրականութիւն. — Էմին Տէր-Գրիգոր-
եան, Ա. Արէլեան, Ս. Թառայեան: 621

II

ԹԻԻՐՔԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հայերը Կ. Պօլսում. — Մտաւոր շարժման
կենդրոնները. — Տպագրութեան մոլտքը և
դպրոցների բացումն. — Ազգայնական և ա-
րևմտական հոսանքներ. — Ազգայնականու-
թեան յաղթանակը: 633
2. Ազգայնական հոսանքների ոյժը. — Ռուսին-
եան և նրա անյաջողութիւնները. — Գրիգոր
Օտեան. — Ստեփան Ոսկան. — Թատերական
գրականութիւն. — Պէշիկթաշլեան, Թէրզեան
և Նարպէյ: 643
3. Ալիշան. — Խրիմեան Հայրիկ և Սրւանձտեան
հայրենախօս բանաստեղծներ: 657
4. Պետրոս Դուրեան. — Հրապարակախօսական
գրականութիւն. — Մամուրեան, Պէրպէրեան,
Միսաքեան և Չերազ. — Վիպագրական աշ-
խատութիւններ. Տիւսար և Տէվկանց —
Եղիա Տէմիրճիպաշեան: 673
5. Համիդական ըէթիմը և նրա ազդեցութիւնը
գրական շարժման վրայ. — Իրապաշտական
հոսանքներ. — Արփիար Արփիարեան. — Լեոն

- Բաշալեան.—Գրիգոր Զօհրապ և Տիգրան
Կաթարական: 690
6. Լաւառեայ բանաստեղծներ՝ Աճէմեան և փա-
նոսեան.—Գրական կեանքը և շարժումը
1888—1894.—«Հայրենիք» թերթը և գրա-
կան նոր դէմքեր.—Արշակ Զոպանեան,
կեանքը և գրական գործերը: 716
7. Կին գրողներ՝ Սիպիլ և Զապէլ Նսայեան.—
Եւտերպէ, Անայիս և Արշակունի Թէոդիկ.
—Երգիծողութիւնը և Յ. Պարոնեան.—Ալ-
փիար, Ե. Օտեան և այլն.—Հրանտ Ասա-
տուր և Յ. Մրմրեան: 736
8. Նորագոյն բանաստեղծներ՝ Մեծարենց, Որ-
բերեան, Վարուժան և Եարճանեան.—Հա-
մառօտ տեղեկութիւններ ժամանակակից
քերթողների մասին. Եղիշէ արք. Դուրեան,
Մալէզեան, Պարսամեան, Սեակ, Թէքէեան,
Յարութիւնեան և այլն: 761
9. Արձակագիրներ՝ Մելքոն Կիւրճեան (Հրանտ)
և Ե. Սրմաքէշիանլեան (Երուխան).—Զիֆ-
թէ—Սարաֆ.—Պարթեան Սուրէն և ու-
րիշները:
10. Գաւառացի արձակագիրներ՝ Ռուբէն Զար-
դարեան, Թլկատինցի և Գեղամ.—Թիւրքա-
նայ գրականութեան արդի վիճակը: 805
- ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ 819
- ՅԱԻԵԼԻԱՄ, Նմոյշներ ժողովրդական, Հին և Միջ-
նադարեան բանահիւսութիւններից . . . 1—160
- ՅԱՆԿ ԱՅՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ, որոնց մասին խօս-
ւած է այս գրքում:
- ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ:

Մ Ա Ս Ն Ա.

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԵԱՆ

ՆԱԽԱԳԻՏԵԼԻՔ

Հայոց բանահիւսութեան պատմութիւնը ուսումնասիրում է հայ ազգի բանահիւսական արտադրութիւնները և ծանօթացնում է նրա մտաւոր կեանքի ու գաղափարների զարգացման հետ:

Բանահիւսութիւն և մատենագրութիւն բառերը չըպէտք է շփոթել միմեանց: «Մատենագրութիւն» բառը կազմւած է «մատեան» բառից: Նրան վերաբերում են միայն գրաւոր արտադրութիւնները: Բանահիւսութիւնը (բան, խօսք հիւսել) աւելի լայն միտք է բովանդակում: Ո՛չ միայն գրաւորները, այլև բերանացի հասած աւանդական ըստեղծագործութիւններն էլ նիւթ են դառնում նրա ուսումնասիրութեանը:

Բանահիւսութիւնն ուրեմն, լինում է երկու տեսակ.—1) բերանացի (բանաւոր) կամ ժողովրդական և 2) գրաւոր կամ Մատենագրական:

Բերանացի բանահիւսութիւնը կոչւում է ժողովրդական, որովհետև նրա հեղինակը, ստեղծագործողը՝ ինքը-ժողովուրդն է, ոչ թէ մասնաւոր անձ:

Երբ ազգը ապրում է մի ընդհանուր կեանքով,

ունենում է ընդհանուր հաւատալիք, կամ ներշնչւում է որևէ ընդհանուր զգացմունքով, այն ժամանակ երեւան են գալիս երգեր ու զրոյցներ, անցնում են բերանից-բերան, սերունդից-սերունդ և յաճախ ապրում են երկար դարեր:

Սկզբնական յօրինւածքները անշուշտ չեն կարող մնալ անաղարտ: Փոփոխութեան և աղաւաղումի են ենթարկւում այդ երգերն ու զրոյցները տեղի և ժամանակի համեմատ. կրճատւում են, ընդարձակւում, կերպարանափոխւում են և երբեմն էլ կարծես մաշւելով՝ պակասում են ու յետագայ դարերին հասցնում հազիւ մի քանի տողեր:

Բերանացի բանահիւսութեան վիճակն այդ է, եթէ նաւ գրի չի առնւում: Միջավայրի և բարքերի հետ նրա արդիւնքները ենթարկւում են բարեշրջութեան և կամ մոռացւում են ու ոչնչանում: Բայց երբ դեռ նրանք թաւում են, շրջում են երկրից-երկիր, ազգից-ազգ են անցնում նոյն իսկ և ձեւաւորւում են իրենց նոր հայրենիքների համեմատ:

Հայ ժողովրդական բանահիւսութեան լաւագոյն արտայայտութիւնները ստեղծւել են շատ հին անցեալում, նոյն իսկ հեթանոսութիւնից էլ առաջ, երբ ոչ գիր կար, ոչ գրականութիւն:

Այդ զրոյցների և երգերի տարածողներն են եղել յատուկ երգիչներ, որոնց գործն էր տեղից-տեղ տանել, խնջոյքից-խնջոյք հնչեցնել և ծանօթացնել նրանց հետ ամենքին:

Ժողովուրդը հաճոյք էր զգում այդպիսի կտորներից—պատմութիւններից ու երգերից, անգիր էր սերտում և աւանդում էր յետագայ սերունդներին:

Այդպիսի երգիչը կոչւում էր Գ ու ս ա ն, իսկ

նրանց երգերն ու զրոյցները—գ ու ս ա ն ա կ ա ն ե ր գ ե ր:

Գուսանը եղել է սիրելի հիւր ամեն տան համար, պալատներից սկսած մինչև յետին խրճիթն ու հով-
ւական վրանները: Գուսանական երգերը սերտել են
ամենքը, իշխաններից սկսած մինչև յետին գիւղացին:

Գուսանական հին երգերը, ինչպէս վկայում է
հայ հին պատմագիրներից մէկը (Մովսէս Խորենացին),
առաւելապէս դուրս էին գալիս Գողթան* գաւառից,
որ շատ բարբեր և գինեշատ երկիր էր: Գուսաննե-
րի և նրանց երգերի հայրենիքն էր այդ: Այդ իսկ
պատճառով էլ գուսանները հնումն ունեցել են Գ ող-
թ ա ն ե ր գ ի չ ն ե ր անունն ևս, գուսանական եր-
գերը հրքեմն կոչւել են «Գ ող թ ա ն ե ր գ ե ր»:

Ըստ երևոյթին հայկական բերանացի հին բա-
նահիւսութեան սկզբնական ձևը եղել է Վ է պ ը կ ա մ
Վ ի պ ա ս ա ն ու թ ի լ ն ը: Դրան հետեւել են Ե ր գ ն
ու Զ ր ո յ ց ը: Իսկ սրանք, ճիւղաւորւելով, ստացել
են զանազան անուններ:

Այսպէս, յիշատակած կան հետեւեալ ձևերը.—
Վ է պ, Զ ր ո յ ց, Ա ռ ա ս պ ե լ, Ե ր գ վ ի պ ա ս ա-
ն ա ց, Ե ր գ բ ա ն ի ց, Թ լ ե լ ե ա ց ե ր գ, Ե ր գ
պ ա ր ու ց, Ե ր գ ց ց ո ց, Ն լ ա գ, Գ ե ղ օ ն,
Մ ր մ ու ն ջ և այլն:

Մօտաւորապէս միայն կարելի է որոշել թէ ինչ-
պիսի երգեր կամ զրոյցներ են եղել դրանք:

Վ է պ (Ερπée, Эрпее), որի բովանդակութիւնը
չի եղել զուտ ճշմարտութիւն, այլ ճշմարտանման, եր-
բեմն ամբողջովին երեակայական—պատմւել է կամ

*) Գողթն գաւառ Սիւնեաց երկրի, այժմեան Ադուլիսն է
իբր շրջակայքով:

երգելի, արձակ կամ չափական ձևով:

Ջրոյց (сказанія), որ շատ քիչ է նման եղել իրականութեան: Սկզբում խառնուրդ ճշմարտի և ստի, հետզհետէ լիովին կորցրել է ճշմարտանման մասերը: Նման է եղել այժմեան **Հեքեաթին**, որ միշտ ըսկսում է «կար չրկար» բնորոշ խօսքերով:

Առասպել (Легенда) են կոչել գերբնական և անհաւատալի զրոյցներին, որոնց հերոսները գոյութիւն չեն ունեցել, այլ եղել են երևակայական:

Երգբանից (Историч. Эпосъ) երեւի եղել է պատմութիւն՝ իբր հերոս ունենալով պատմական անձնաւորութիւններ:

Թւելեաց երգ.—Յաջորդական պատմութիւն իրական կամ երևակայական դիցազների: Եւ կամ, գուցէ պատմական ժամանակագրական կարգով շարադասւած երգեր, թւելով, ոտանաւորով:

Երգ պարուց և Երգ ցցոց, ինչպէս և **Գեղօն**, **Մրմուռնջ**, եղել են կարճ բանաստեղծութիւններ՝ քնարական, սիրային, պարի, ուրախութեան, հանգէսների և հրապարակային ներկայացումների: **Մրմուռնջը**՝ ողբի մի տեսակն է, որ երգում էին մեռածի վրայ: Հեթանոս հայերը ունէին յատուկ սգակիր, ողբասաց կանայք—«Եղերամայրեր»—որոնք սկեր հագած, հետևում էին դագաղին և արեւստական ողբեր անում, ծափ էին խփում ու պարում միաժամանակ:

Բացի այդ ամենից, հնումն ևս եղել են **Առածներ**, **Ասացւածքներ** և նոյն իսկ **Կենդանական վէպեր**: Յիշատակում են պատմագիրների մէջ մի քանի նմուշներ:

Առածներից և ասացւածքներից յիշենք հետևեալները.—«Թէ քո Շարայի որկորն, է մեր՝ Շի-

րակայ ամբարք չեն»։ (Եթէ դու Շարայի չափ շատակիր ես, մեր ամբարները Շիրակի ամբարները չեն)։ «Աստ արկեր զգազիւ գիրկս. բայց թէ ժողովել կարիցես՝ մեծ զարմանք իցին»։ (Փաւստոս. գիրք Ե. վ. Դ.)։ (Շատ մեծ-մեծ խօսեցիր, բայց արդեօք կարճոյ ես կատարել)։ «Իբրեւ զսէզն Տրդատ, որ սիգալոյն աւերեաց զթումբս գետոց և ցամաքեցոյց ի սիգալիւրում՝ զյորձանս ծովուց» և այլն և այլն։ (Հպարտ Տրդատի նման, որ հպարտանալով փլեցրեց գետերի թումբերը... (Կենդանական վէպերից յիշենք Սանատրուկի մանուկ ժամանակայ առասպելը, որ իբր թէ ձիւնի տակ էր մնացել և նրան ազատել էր մի սպիտակ անասուն։ Արտաւազդի շղթաները լիզող շների, այլև Արծրունի մի մանուկին՝ անձրեից ու արևից հովանաւորող արծւի առասպելները։ Իսկական «Կենդանական վէպի» (այժմեան հասկացողութեամբ) մնացորդներ գտնել կարելի է միմիայն միջին դարերի հայ առակախօսների մէջ (Գօշ և Վարդան Այգեկցի)։

Բոլոր զրոյցները, մանաւանդ հրգերը, քնարական տաղերն ու ողբերը կատարւում էին ընկերակցութեամբ զանազան նւագարանների և պարերի։

Նւագարաններից յիշատակւում են հետևեալները.— Փչողական գործիքներից — Փ ո ղ ե ղ ե գ ն ե ա յ՝ առանձին կամ զանազան ձայնի ունեցողները ներդաշնակօրէն միասին կապած. Փ ո ղ պ ղ ն ձ ե ա յ և Ս ր ի ն գ։ Լարականներից — Ք ն ա ր, Տ աւ ի ղ, Վ ի ն, Փ ա ն տ ի ու ն և Բ ա մ ք ի ու ն։ Թնդականներից — Թ մ ք ու կ, Ծ ն ծ ղ ա յ։

Պարերի տեսակներից մնացել է մի քանիսի անու-

նը.—Կ ա ք ա ւ ք, Կ ա յ թ ք կամ Վ ա գ ք. իսկ խըմ-
բական պարերը կոչւում էին Պ ա ր կամ Պ ա ր ա ն-
ց ի կ ք: Եղերամայրերը ունէին յուղարկաւորութեան
յատուկ պարեր:

1.

**Գուսանական երգերի մասին.—Դիցաբանական երգեր.—
Դիւցազնական գրոյցներ.—Հայկ եւ Բէլ.—Վահագն.—
Տորք Անգեղ:**

Հայոց հին բանահիւսութիւնից մեզ հասել են շատ
քիչ մնացորդներ, այն էլ հատ ու կտոր: Սակայն ինչ
որ հասել է, ակներև կերպով կրում է վաղեմի հնու-
թեան դրօշմը:

Թէ երբ են շինւել այդ երգերը և ինչպիսի հան-
գամանքներում — դժւար է ասել: Պարզ է միայն, որ
նրանք յօրինւել են հեթանոսական հին դարերում, բայց
ոչ քուրմերի ազդեցութեան տակ, ոչ կրօնական նպա-
տակների և ոչ էլ բազինների առաջ երգելու համար:

Անշուշտ եղել են նաև կրօնական երգեր և բա-
նաստեղծութիւններ: Մեզ հասածների մէջ չը կան այդ-
պիսիները: Եղածները աւելի դիցաբանական—դիւցազ-
նական պօէմաների, պատմական վէպերի ու առաս-
պելների հատւածներ են:

Հայ ժողովրդի նախնական, բերանացի բանաս-
տեղծութեան մէջ ամենից առաջ նկատուում են Դ ի-
ց ա բ ա ն ա կ ա ն առասպելներ: Նրանց անմիջապէս
յաջորդում են Դ ի ւ ց ա գ ն ա կ ա ն երգեր և զը-
բ ո յ ց ն եր, որից յետոյ միայն սկիզբն է առնում իս-
կական Վ է պ ը կ ա մ Վ ի պ ա ս ա ն ու թ իւ ն ը՝

հիւսած պատմական անձնաւորութիւնների վրայ:

Այսպէս, բանահիւսութեան ամենահին տեսակը պիտի համարել Դ ի ց ա բ ա ն ա կ ա ն այն երգերը, որոնք արտայայտում էին ժողովրդի հաւատքը դէպի գերբնական երևոյթները և ամեն բանի սկիզբը աստուածներին վերագրելու համոզումը:

Այդպիսի մի հատուած է հետեւեալ կտորը, որ պահել է իր էական մասերը.—

«Ահեղ և երևելի էին առաջին աստուածները, աշխարհի մեծամեծ բարիքների պատճառը, նաև աշխարհիս և բազմամարդութեան սկիզբը: Սրանցից էր որ առաջացաւ հսկաների ցեղը, հաստանդամ, անհեթեթ և վիթխարի, որոնք և ամբարտաւանութեամբ յղացան աշտարակաշինութեան ամբարիշտ մտածութիւնը և գործի սկսեցին: Բայց աստուածների բարկութիւնից փշկեց աստուածային քամի, ցրեց-փլեցրեց աշտարակը, մարդկանց լեզուները խառնակեց և շփոթութիւն ձգեց նրանց մէջ: Ահա այդ հսկաներից մէկն էր նաև Յաբհտութեան Հայկը, որ նշանաւոր և քաջ նախարար էր, լաւ նետաձիգ և մեծ աղեղ ունեցող *):

Բանահիւսութեան այդպիսի հին կտորներ պահպանւել և հասել են մեզ շնորհիւ մի քանի հայ պատմագիրների, որոնցից գլխաւորն է Մովսէս Խորենացին:

Այդ պատմագիրը հիւսել է գուսանական զանազան վէպերից, առասպելներից և երգերից՝ հայոց պատմութեան նախապատմական մութ շրջանը և այդպիսով հասցրել է մեզ հին բանահիւսութեան շատ հատուածներ:

Առաջին աստուածների մասին դիցաբանական այդ

*) Խորենացի, Գիրք. Ա. գլ. Թ.

յառաջարանը անելուց յետոյ, Խորենացին անմիջապէս կցում է նրան դիւցազնական առաջին վէպը—Հայկի և Բէլի պատմութիւնը:

Աստուածային առասպելին յաջորդում է ուրեմն դիւցազնական վէպը: Ժողովրդի սիրած անձնաւորութիւն է վէպի հերոսը, որ իր նշանաւոր գործերով արժանի է հղել դասելու աստուածների կարգը, և կամ համարել է նրանցից սերւած, նրա սերունդը:

«Այս Հայկը—պատմում է վէպը—գեղեցկադէմ և վայելչակազմ, խիտ ու քաջազանգուր մաղերով, բոցավառ աչքերով հաստաքազուկ մի հըսկայ էր, հսկաների մէջ ուժեղ և երևելի: Ընդդիմանում էր նա այն բոլորին, որոնք ուզում էին իշխել հսկաների և դիւցազնների վրայ: Սա, խրոխտանալով, ապստամբւեց Բէլի բռնակալութեան դէմ: Բէլը հսկաներից ամենակատաղին էր և ամենաուժեղը: Բայց Հայկը չը հնազանդւեց, առաւ իր բոլոր որդիները, թոռները և ծառաները, հաւաքեց տունն ու տեղը և զնաց դէպի Արարատեան երկիրը, որ գտնւում է Բաբելոնից դէպի հիւսիս: Այդտեղ, մի սարի մօտ գտաւ նա առաջուց բնակւող մարդիկ, որոնց հնազանդեցուց իրեն»...

Այնուհետև պատմւում է թէ ինչպէս Բէլը մարդ է ուղարկում յորդորելու Հայկին, որ թողնէ ցուրտ երկիրներն ու գայ հնազանդութեան մէջ՝ տաք տեղերում ապրելու, և թէ ինչպէս Հայկը մերժելով, Բէլը նրա վրայ է դալիս ահագին բանակի գլուխն անցած: Վանայ լճի մօտ տեղի է ունենում մի հերոսական կռիւ: Հայկը 3—400 հոգով ցրւում է Բէլի զօրքը, իսկ իրեն Բէլին սպանում է նետով:

Ազատ հալածողից և նոր հայրենիքի տէրը դար-

ձած, Հայկը այդ երկիրը իր անունով կոչում է Հայք, որից և «Հայաստան» բառը:

Արդեօք հայերի, Հնդ-եւրոպական այդ խմբի դէպի Հայաստան իջնելու և Ասիրիացիների հետ ունեցած ընդհարումների յիշատակներ էին, որ զրոյցներով աւանդուել են սերունդից-սերունդ և կամ, դիւցազնական այլաբանութիւն է այդ մի փոքրիկ ժողովրդեան հերոսական ըմբոստացմանը՝ աշխարհակալութեան իջնող պետութեան դէմ — դժւար է ասել: Դժւար է նոյնպէս պընդել, որ նա կատարեալ առասպել է: Հարկաւոր է առհասարակ ի նկատի ունենալ, որ գուսանական վիպասանութիւնների մէջ կարող են լինել պատմական իրողութիւններ այլաբանած, կամ աղաւաղած:

Այդ նոյն ձևով, դիւցազնացնելով և նոյն իսկ կիսաստուած համարելով, հայ հին քանահիւսութիւնը երգել է Վահագն անունով մէկին: Գուցէ և Վահագնի երգը կարելի լինէր համարել զուտ դիցաբանական մի կտոր և պատմագիրն է, որ նրա հերոսին դարձրել է պատմական անձնաւորութիւն — մի հասարակ մահկանացու, Տիգրան Ա. ի կրտսեր որդին, նախահայրը Վահնունի և Առաւիտեան նախարարական ցեղերի:

Դիցաբանական անձերին հասարակ մահկանացու դարձնելը և ընդհակառակն, հասարակ անձերի աստուածացնելը՝ բերանացի բանահիւսութեան սովորական երևոյթնիրից մէկն է:

Վահագնի մասին եղած զրոյցներն ու երգը ապացուցանում են, որ այդ դիւցազնը աւելի շուտով հայկական հեթանոսական Պանթէոնի աստուածն է եղել:

Մովսէս Խորենացին պատմում է, թէ իր ականջովը լսել է որ «բաւբիոն» կոչւող նւագարանի ընկերակցութեամբ երգւում էր հետևեալ երգը Վահագնի մասին. —

Երկնէր հրկին և երկիր
 Երկնէր և ծիրանի ծովն.
 Երկն ի ծովուն ունէր զկարմրիկ եղեգնիկն.
 Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր,
 Ընդ եղեգան փող՝ բոց ելանէր,
 Եւ ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր.
 Նա հուր հեր ունէր,
 Ապա թէ բոց ունէր մօրուսն,
 Եւ աչկունքն էին արեգակունք:

(Երկունքի մէջ էր (երկնէր) երկինքը և երկիրը և ծիրանի ծովը և կարմրիկ եղեգնիկը: Եղեգի փողից ծուխ էր դուրս գալիս և բոց. բոցի մէջ վազում էր խարտեաշ պատանին, որ կրակոտ մազեր ունէր, բոցավառ մօրուք և արեգակի նման աչքեր):

Վահագնի ծնունդի նկարագիրն է այդ. ծնունդ մի կրակ ու բոց խարտեաշ պատանու, որ համարւում է առաջացած երկնքից և երկրից, ծովից, այլև մի բոյսից — կարմիր եղեգնից: Յիշեցնում է սա հնդկական Ագնի (կրակի աստուած) աստուածութեան ծնունդը: Նա էլ որդի էր երկնքի, երկրի, ջրերի և բոյսերի:

Բայց Վահագնի աստուածային և հրաշալի ծնունդը չէր միայն, որ երգի նիւթ էր դարձել: Նա, որպէս Հերակլէս, կուր է ելել գերբնական արարածների — վիշապների հետ և յաղթել է նրանց: Վրացիք աստուածացրել էին այդ «վիշապաբաղ»-ին և մարդահասակ արձան կանգնեցնելով՝ զոհ էին մատուցանում*) նրան:

Ըստ երևոյթին Վահագնի դիցաբանական երգը երկար ժամանակ չէր ջնջւում հայ ժողովրդի մտքից: V դարում, Թարգմանելով Աստուածաշունչը, Թարգմանիչները Հերակլէսի փոխարէն գործածում էին Վահագն

*) Խորենացի, գիրք ա. գլ. Ա.: «Վիշապաբաղ» կոչում է նրան Ագաթանգեղոսը:

անունը *) իսկ VII դարի մի գրող (Անանիա Շիրակացի) ասում է որ ժողովուրդը պատմում էր, թէ Վահագնը գողանալով Ասորոց Բարշամ աստծոյ գոմից յարդ, փախչում-թափնում է երկնքում. յարդը ցրիւ է գալիս և գոյանում է «Ծիրն կաթի» կոչւող համաստեղութիւնը, որին հայերը կոչում են նաև «Յարդգողի հետք»:

Այսպէս թէ այնպէս, Վահագնը անշուշտ դիցաբանական մի անձնաւորութիւն է եղել, հայ հեթանոս աստուածներից մէկը, արևի, գուցէ կայծակի, այլև քաջութեան աստուած: «Երկնէր երկին» երգը մի այլաբանութիւն է, որ յիշեցնում է նաև արևի ծագումը ծովի վրայ:

Եթէ ոչ դիցաբանական, առնւազն դիւցազնական զրոյց կամ երգ կարելի է համարել Նոյնպէս Տորք կամ Տուրք Անգեղի պատմութիւնը, որ համառօտելով յիշատակում է Խորենացին, համարելով հսկային աւելի նոր, Վաղարշակի ժամանակայ պատմական անձնաւորութիւն:

Հայկակի Պասքամ թոռան որդին էր Տորքը, ասում է Խորենացին: Մի դաժան վիթխարի մարմնով կուպիտ և դէմքով ահռելի մարդ. տգեղութեան համար նրան կոչում էին «անգեղ»: Վաղարշակը այդ մարդուն նշանակել էր Հայաստանի արևմտեան կողմերի կուսակալ և նրա ցեղին էլ տւել էր նախարարութեան տիտղոս՝ «Անգեղեայ տուն» անունով:

Վիպասանները պատմում էին, որ Տորքը սոսկալի ուժի տէր մարդ էր, ամուր քարերը ձեռքերով ճեղքում, ուղած մեծութիւնն էր տալիս, յղկում էր և եղունգներով վրան նկարներ փորագրում: Մի անգամ, երբ Պոնտոս ծովի եզերքների մօտ պա-

*) Բ. Մակար. գլ. Դ. 19.

տահում է թշնամու նաւերին, յարձակում է նրանց վրայ: Նաւերը փախչում են-հեռանում ութ ասպարէզ, բայց Տորքը պոկում է բլրաձև ժայռեր և այնպէս նետում նրանց ետեից, որ ծովը պատռւում է, ալիքները բարձրանում են և նաւերը փշրտում...

«Ո՛հ, սաստիկ առասպել է այս—գոչում է Խորենացին—այլ և առասպելների առասպելը»:

Այս առասպելն էլ յիշեցնում է Հոմերոսի Պօլիֆէմ կիկլօպին, որ ժայռեր էր պոկոտում և նետում նաւերի ետեից: Գիշեցնում է պարսկական Ռուստէմին ևս, որ խոշոր և ամուր քարերը մոմի պէս փշրում էր ձեռքով և որձաքարերի վրայ նկարներ փորագրում:

Յաճախ է պատահում այդպիսի նմանողութիւններ: Ժողովրդական զրոյցների մէջ կան «թափառիկ» կոչւող տեսակները, որոնք անցնում են ստեղծած տեղի սահմաններից, մտնում են հեռու ազգերի մէջ, տեղական դրօշմը ստանում և ժամանակի ընթացքում՝ ազգայնանում: Այդպիսի զրոյցների բուն հայրենիքը շատ անգամ մնում է անյայտ:

2.

Պատմական զրոյցներ.—Արա և Շամիրամ.—Տիգրան և Ածդահաֆ.—Արաւէս և Արաւազդ:

Երբ ժողովրդի կեանքը մտնում է պատմական շրջանի մէջ, դիւցազնական զրոյցներին յաջորդում են Պատմական վէպերը կամ Վիպասանութիւնները:

Քանի ազգը զարգանում է, այնքան նա աւելի է ուշադրութիւն դարձնում ու գնահատում իր միջից այն-

ալիսի անձերի, որոնք ճգնում են հասարակութեան օգտին գործածելու իրենց ոյժերը, զոհւում են որևէ գաղափարի, և կամ մարմնական ոյժից բացի, ունենում են հոգեկան բարձր արժանաւորութիւններ՝ օրինակելի դառնալու համար:

Փողովրդի պեղարեւստական զգացմունքները այդպիսի գործերով ներշնչւած, ստեղծագործւում են գողտրիկ բանաստեղծութիւններ և բերանից—բերան աւանդւում յետագայ սերունդներին:

Այսպէս օրինակ, հեշտասիրութեան և կանացի հրապուրիչ հմայքներին քաջութեամբ դէմ դնող և մինչև մահ իր ընտանեկան սրբութեանը հաւատարիմ մնացող անձը, որպէս հերոս, երգւում է և նրա վարժունքը զրոյցների նիւթ դառնում:

Բայց երգչին հարկաւոր են գունեղ հակապատկերներ: Եւ նա ահա հերոսի դիմացը հանում է ցոփութեան, կանացի հրապոյրի, կախարդական միջոցներով թովող տոփանքի մի մարմնացում, մի Աֆրոդիտ յունական, որ հնումն արդէն նիւթ է եղել մի շարք դիցաբանական երգերի:

Ստեղծագործւում է այդպիսով Արայի և Շամիրամի վէպը. մի գոտրիկ պօէմա, որից օգտւել է Խորենացին, իր պատմութիւնը հիւսելու համար:

Արան, ըստ Խորենացու, Հայկ նահապետի եօթներորդ շառաւիղն էր, Արամ նահապետի որդին: Առնական գեղեցկութեամբ մի երիտասարդ էր նա, որ միաժամանակ տիպար էր ողջախոհութեան և հաւատարիմ ամուսնոյ:

«Այն վաւաշոտ և տոփոտ Շամիրամը—երգում է վէպը—լսած լինելով շատ տարիներից ի վեր Արայի գեղեցկութեան մասին, ցանկանում էր նրան տեսնել: Բայց յայտնապէս ոչինչ չէր հա-

մարձակում անել: Իսկ Նինոսի (Շամիրամի ամուսին թագաւորի) մահւանից յետոյ Շամիրամը համարձակ պաշտելով իր կիրքը, ուղարկում է պատգամաւորներ Արա գեղեցկի մօտ՝ ընծաներով ու պարգևներով, շատ մեծ աղաչանքներով ու խոստումներով առաջարկում է որ գնայ Նինւէ, կամ առնէ իրեն կին և կամ կատարելով ցանկութիւնը, վերադառնայ տեղը:

Արան մերժում է գեղեցիկ թագուհու առաջարկութիւնը, հաւատարիմ մնալով իր կնոջ, կուէի է ելնում Շամիրամի ուղարկած զօրքի դէմ և սպանւում պատերազմի մէջ: Շամիրամը պատւիրած է լինում ողջ բռնել Արային, սակայն բերում են նրա դիակը:

Անմխիթար թագուհին այնուհետև տէր դարձած Հայաստանին, ստիպւած է լինում յուզող հայերին յայտնել, թէ Արայի դիակը դրել է մի բարձր տեղ, որպէս զի «իր աստուածները լիզին վէրքերը և կենդանացնեն»: Բայց մի քանի օր յետոյ, ինչպէս Սորենացին է կարծում, Արայի նման մէկին հազցնում է նրա շորերը և կարգում Հայաստանի կառավարիչ:

Երկիրը նւաճելով, Շամիրամը հաւանում է նրան և Վանայ ծովի եզերքը (Վասպուրականը) ընտրում է իրեն ամառանոց, ուր և կառուցանում է հրաշալի ապարանքներ, բերդեր և այլն:

Եւ յիրաւի, Շամիրամի անունը մինչև այժմ էլ կապւած կայ Վասպուրականի շատ տեղերի հետ: Վանը-ինքը կոչւել է Շամիրամակերտ: Կայ Շամիրամայ-թաղ, Շամիրամայ-առու, Շամիրամայ-բերդ և Շամիրամայ-քար:

Շամիրամը ուրիշ զրոյցների ևս նիւթ է դարձել: Այդ զրոյցներից մէկը մինչև այժմ չի անհետացել, մա-

նաւանդ որ նրան յիշեցնող կոթողի նման՝ վանայ ծովի եզերքին կայ Շամիրամի-քարը:

Ըստ պատմագրի, առասպելական այդ թագուհին Արայի մահաւանից յետոյ գալիս էր միշտ Հայաստան և այնտեղ էր սիրում անց կացնել իր օրերը: Այնտեղ էլ գտաւ նա իր վերջը, որովհետեւ հալածւած թշնամիներից՝ ոտքով փախչում էր, ծարաւեց և կանգ առաւ ջուր խմելու, սուսհրաւորները վրայ հասան: Շամիրամը ծովը նետեց իր յուռուժները (կախարդական ուլունքները կամ ալ բան) և ինքն էլ քար դարձաւ այդտեղ: *)

Շամիրամի «ուլունք» ների մասին եղած զրոյցը չը կայ պատմագիրներից յիշատակւած, սակայն նա այժմ իսկ պատմում է վանի կողմերում:

Երբ ծովեզերքում մի օր զբօսնում էր Շամիրամը, տեսնում է որ մի քանի մանուկներ յուլունք են գտել և հետը խաղում են: Հասկանալով յուլունքի կախարդական լինելը, առնում է մանուկների ձեռքից և միշտ իր վրայ պահում: Դրա շնորհիւ Շամիրամը սկսում է գրաւել և անբարոյականացնել հայ երիտասարդներին: Մերունի հայ նահապետներից մէկը վրդովւած թագուհու արածներից, մի յարմար առիթով գողանում է յուլունքը և փախչում դէպի ծովը: Շամիրամը կատաղած՝ վազում է նրա ետից և չը կարողանալով հասնել, քանդում է իր երկար մազերը, պարսատիկ շինում, մի մեծ ժայռ դնում մէջը և նետում ծերունու հտից: Ուժգնութիւնից և քարի ծանրութիւնից մազերը պոկ են գալիս, ժայռը ընկնում է Արտամետի մօտ մի փոսի մէջ, ինքը-Շա-

*) Խորենացու մէջ կան այդ մասին այս բառերը.— «Ուլունքն Շամիրամայի ծով» և «Շամիրամը նիօբէից առաջ քար դարձաւ»:

միրամը սոսկումից և վախից քար է կտրում: Իսկ ծերունին յուշունքը ձգում է ծովը:

Դիցարանական և դիւցազնական, ապա խառն տեսակի զրոյցներից յիտոյ, ժողովրդական բանահիւսուածքիւնը կենտրոնանալ է սկսում պատմական երևելի անձնաւորութիւնների շուրջը: Սկիզբ է առնում իսկական վէպերի (էպոս, էպոպէ) ստեղծագործութիւնը: Իրական հերոսների մասին բանաստեղծում են առասպելախառն և գունեղ նկարագրութիւններ և այլն:

Ձը նայելով այդ ամենին, այլևս գիրքնական էակները պակաս են երևան գալիս երգերի մէջ: Այժմ գործող անձինք ոչ թէ կիսաստուածներ են, այլ քաջարի, յաղթող, ազնիւ յատկութիւնների տէր մարդիկ, որոնք ոչ մի պակասութիւն չունին և տէր են ամեն լաւ յատկութեան:

Այդպիսի վէպերից են Տիգրան Ա.-ի և Արտաշէս Բ.-ի պատմութիւնները, խառն առասպելների և ժողովրդական զրոյցների հետ:

Տիգրան առաջինը Հայկազանց իշխանութեան մեծ թագաւորներից մէկն էր, որ միաբանելով Պարսից Կիւրոսի հետ, կործանեց Մարական իշխանութիւնը:

Հայոց գուսանական վէպը թէև պատմում է այդ մեծ դէպքը, բայց պատմում է՝ այսպէս բանաստեղծելով.—

«Այս Տիգրանը— ասում է նա— երեսը գունեղ, աչքերը անուշ, թիկունքը հաստ, ազդրերը լիքը, ոտները գեղեցիկ, ինքը սիրունատես, կերակուրի և խմելիքի մէջ չափաւոր մի քաջ էր, մարմնի ցանկութիւնների մէջ էլ չափաւոր, մեծիմաստ, ճարտարախօս, ամեն գործի մէջ վարպետ... *)

*) Խորենացին վկայում է որ «այդպէս էին երգում նրա մասին մեր հին երգիչները, բամբուխի ընկերակցութեամբ»։ Գրք. Ա. Գլ. ԻԴ.

Սա դեռ առաջ Մարաց Աթդահաք թագաւորին դաշնակից էր, նրան էր տւել իր քրոջը, Տիգրանուհուն։ Կասկածոտ Աթդահաքը մի օր սարսափելի երազ է տեսնում, քնից վեր է թռնում, կանչում է իր խոր՝ րդականներին և տրտում երեսով, գետնին նայելով՝ հառաչում է ու մռնչում սրտի խորքիցը։ Երբ հարցնում են պատճառը, մի քանի ժամ պատասխան չի տալիս և վերջապէս տրտմութեամբ այսպէս է խօսում.—

«Այսօր, ո՛վ սիրելիներ, ասում է նա (Աթդահաքը) ես իբր թէ անծանօթ երկրի մէջ էի, մի սարի մօտ, որ երկրից բարձրացած էր հեռու և որի գագաթը պատած էր կարծես սաստիկ սառնամանիքով. կարծես ասում էին, թէ դա Հայոց երկրումն էր գտնւում։ Երբ երկար նայում էի սարի վրայ, ինձ երևաց մի կին, որ նստել էր գագաթին, հագին ունէր ծիրանի, դէմքին կապտագոյն քող. աչքերը գիղիցիկ էին, ինքը բարձրահասակ, կարմիր թշերով։ Եւ այդ կինը բռնւած էր երկունքի ցաւով։ Եւ հորբ երկար ու հիացած նայում էի այդ երևոյթին, յանկարծ ծնւեցին հասակով և բնութեամբ կատարիալ երեք դիւցազուններ։ Առաջինը, առիւծի վրայ հեծած, սլացաւ դէպի արեւմուտք. երկրորդը ընձի վրայ նստած՝ գնաց դէպի հիւսիս, իսկ երրորդը սանձից մի ահագին վիշապի և խրոխտալով՝ յարձակւում էր մեր տէրութեան վրայ»։

«Այսպիսի խառն երազների մէջ՝ ինձ թւում էր թէ կանգնել էի պալատիս տանիքի վրայ. սենեակներին վերին երեսը զարդարւած էր գիղիցիկ, բազմագոյն շատրւաններով. ինձ պսակող աստուածները կանգնել էին այնտեղ հրաշալի տեսքե-

րով և ես, ձեզ հետ միասին, պատուում էինք նը-
րանց խնկերով և զոհերով: Եւ յանկարծ վեր նա-
յիլով տեսայ, որ վիշապի վրայ հեծած մարդը,
արծւի նման թևերով՝ թռաւ, մօտեցաւ մեզ և ու-
զում էր կործանել մեր աստուածներին: Իսկ ես,
Աժդահաքս, մէջ տեղ ընկայ և յարձակումն ինձ
վրայ ընդունեցի ու սկսեցի կռիւլ այն սքանչելի
դիւցազնի հետ: Նախ մենք նիզակներով յօշոտե-
ցինք իրար մարմին, վազցրինք արիւնի առակ-
ներ, մեր արեգակնատիս պալատի դէմը՝ արիւնի
ծով գոյացրինք: Այսպէս բաւական ժամեր կռե-
ցինք ուրիշ զէնքերով էլ: Բայց չհրկարացնեմ,
որովհետև կռիւլ վիշապաւ իմ կործանումով: Սաս-
տիկ քրտինք կոխեց ինձ, քունս փախաւ և այնու-
հետև թռում է ինձ թէ կհնդանի չեմ, որովհետև
այս տեսիլքները նշանակում են, որ հայոց Տիգ-
րան թագաւորը յարձակելու է մեզ վրայ: Ձեզա-
նից ով իր խորհրդով և գործով օգուտ կը տայ
ինձ և թագաւորակից լինելու պատւին կը ցան-
կայ, թող խօսի»...

Այնուհետև վէպը պատմում է, որ Աժդահաքը Տիգ-
րանի յարձակման դէմն առնելու համար, վճռում է նրա
քոյր Տիգրանուհուն կնութեան ուզել: Տիգրանը տալիս
է: Աժդահաքը մտածում է Տիգրանի քրոջը գրգռել եղ-
բոր դէմ, խորամանկութեամբ ուզում է Տիգրանին հիւր
կանչել և սպանել: Բայց Տիգրանուհին հասկանում է
Աժդահաքի խարդախութիւնը, ծածուկ լուր է ուղար-
կում եղբորը և Տիգրանը թէև պատասխանում է Աժ-
դահաքի հրաւերին, բայց գալիս է մեծ զօրքով, սպա-
սում է որ քոյրը փախչի Աժդահաքի մօտից, յետոյ
վրայ է տալիս:

Երբ պատերազմը սկսեց, ասում է վէպը,

Տիգրանը Աթդահաքի երկաթեայ պինդ զրահը ջրի պէս ճիղքելով, շամփուրի նման առաւ նրան իր նիզակի լայն ծայրին և ձեռքը ետ քաշելու ժամանակ, Աթդահաքի թոքերի կէս մասը դուրս բերեց նիզակի հետ:

Աթդահակի մահը այստեղ պատմական ճշտութիւն չունի և վիպական ոգևորութեան արդիւնք է: Այդ թագաւորը, ըստ Հիրոդոտի, ապրեց Կիւրոսի մօտ մինչև իր խոր ծերութիւնը:

Ինչ վերարևրում է Արտաշէս երկրորդի վէպին, պիտի ասել, որ նա ժողովրդական բանահիւսութեան մինչև այժմ մեզ հասած կտորներից համեմատաբար ամենակատարեալն է և ամբողջացածը:

Ըստ Խորենացու իսկ, որ հաղորդում է այդ վէպը — նրա մեծ մասը գուսանական երգեր են, որ պատմւում էին Գողթան գաւառում:

Արտաշէս երկրորդը Արշակունեաց հարստութեան եթէ ոչ հիմնադիրը, գոնէ ամենամեծ թագաւորն էր: Իր գահի վրայ հաստատւելուց յետոյ, նա պատերազմ ունեցաւ Ալանների հետ, որոնք բնակւում էին Կասպից ծովի հիւսիս-արևմտեան կողմերը և Հայաստան էին արշաւել՝ աւարի համար: Հալածւած հայերից, նրանք անցնում են Կուր գետը և բանակում միւս ափին: Արտաշէսը հասնում է նրանց ետեւից և բանակում է գետի այս-հարաւային ափի վրայ: Միայն գետն է բաժանում երկու թշնամի բանակներին:

Այստեղ, գուսանական զրոյցների պատմելով, հայերը գիրի են բռնում Ալանաց թագաւորի որդուն: Թագաւորը խաղաղութիւն է խնդրում, խոստանալով ընծայ և մշտական դաշինք: Արտաշէսը յանձն չի առնում արձակել որդուն: Այդ ժամանակ պատանու քոյրը գալիս է գետի ափը, բարձրանում է մի ժայռի վրայ և թարգ-

մանների բերանով ձայն է տալիս գէպի Արտաշէսի բանակը.—

«Քեզ եմ ասում, քան ի Արտաշէս, եկ համաձայնւիր եղբօրս ազատ թողնելու և յանձնելու ինձ, որ Ալանաց թագաւորի աղջիկն եմ, գեղեցիկ աչքերով»:

Արտաշէսը գետի ափն է ելնում, տեսնում է աղջկայ գեղեցկութիւնը և սիրում է նրան:

Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս
 Ի Աեաւըն գեղեցիկ,
 Եւ հանեալ զոսկէօղ
 Շիկափոկ պարանն,
 Եւ անցեալ որպէս զարծւի
 Սըրաթեւ ընդ գետն,
 Եւ ձրգեալ զոսկէօղ
 Շիկափոկ պարանն,
 Ընկէց 'ի մէջք
 Օրիորդին Ալանաց:
 Եւ շատ ցաւեցոյց
 Ըզմէջք փափուկ օրիորդին,
 Արագ հասուցեալ
 Ի բանակն իւր:

(Հեծաւ քան ի թագաւոր Արտաշէսը իր գեղեցիկ սև ձիւն, հանեց օսկի օղով կարմիր կաշւէ պարանը, սրաթեւ արծւի պէս անցաւ գետը և ոսկէօղ պարանը քցեց Ալանաց օրիորդի մէջքը և շատ ցաւեցուց փափուկ աղջկայ մէջքը, արագ հասցնելով իր բանակը):

Խորհնացին գուսանական այդ երգը համարում է այլաբանութիւն և մեկնում է՝ որպէս թէ Ալանների մէջ յարգւած էր կարմիր կաշին, Արտաշէսը շատ լայ-

քայ (կարմիր կաշի) և շատ ոսկի տալով հարսի հօրը, կին է առնում օրիորդ Սաթենիկին: Այդ է նշանակում ոսկէ օղով կաշւէ պարանր:

Ինչպէս գիտենք, թէ հնումն և թէ այժմ էլ, շատ ազգերի և նոյն իսկ հայերի մէջ, եղել է ու կայ աղջիկ փախցնելու ծէսը, որ կատարւում է հարսանիքից առաջ: Աղջիկը փախցնելուց յետոյ, փեսան աղջկայ հօրը տալիս է որոշ «գլխագին» դրամով և ընծայով, և ամուսնութեան դաշնը կնքւած է համարւում:

Նոյն այդ գուսանական երգերը Արտաշէսի և Սաթենիկի հարսանիքի մասին երգում են, որ

Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի,

Տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեան Սաթինկանն:

(Ոսկի էր տեղում Արտաշէսի փեսայութեան ժամանակ, մարգարիտ էր տեղում Սաթենիկի հարսնութեան օրը:)

Այժմ էլ կայ այդ սովորութիւնը: Փեսան փող է ցրում հանդիսականների գլխին և հարսը՝ քաղցրեղէն: (*) Հնումն թագաւորը ոսկի էր ցրում և թագուհին՝ մարգարիտ: Այդպէս էլ պատմում է Նորինացին: Մեր թագաւորների սովորութիւնն էր, ասում է նա, որ երբ իբր փեսայ հասնում էին պալատի դռանը, փող էին ցրում: Նոյնպէս և թագուհիները մարգարիտ էին ցրում հարսանիքի սենեակում:

Ըստ նոյն զրոյցների, Սաթենիկը հաւատարիմ կին ու թագուհի չի լինում Արտաշէսի համար: Նա սիրահարւում է թագաւորի փոխանորդ, Աժդահակի

(*) Սովորութիւն պարսկահայերի մէջ ևս (Սպահանի Նոր-Ջուղայում, որի բնակիչները գաղթել են հին Գողթան գաւառից). սովորութիւնը կար նաև հին ռուս թագաւորների, այլ և պարսից Շահերի հարսանիքի ժամանակ:

սերնդից վիշապագունն (*) իշխան Արգաւանի վրայ:

«Այլև տենչայ Սաթենիկ տիկին տենչանս,
Զարտախուր խաւարտ և զտից խաւարծի
Ի բարձիցն Արգաւանայ»:

(Սաթենիկ տիկինը ցանկանալով ցանկանում էր Արգաւանի բարձերին, արտախուր խաւարտը և զտից խաւարծի):

Բացատրում են որ իբր թէ կախարդական խոտ է հղիլ «խաւարծի», որ Սաթենիկը իր բարձի տակն է դնում, Արգաւանի սէրը գրաւելու համար: Բացատրւում է նոյնպէս, որ Սաթենիկը ցանկանում էր Արգաւանի բարձին (պատւին) արժանանալ (այսինքն նրա կինը լինիլ) և նրա թագը իր գլխին ունենալ:

Արգաւանը, ինչպէս ասում են զրոյցները, ճաշ է պատրաստում ի նպատիւ Արտաշէսի, հրաւիրում է նրան և ուզում է սպանել: Թագաւորի որդիները կասկածի մէջ են ընկնում, շփոթ են բարձրացնում ճաշի ժամանակ և բռնում փետում են Արգաւանի մօրուքը: Արտաշէսը վրդովւած՝ գալիս է Արտաշատ, զօրք է ուղարկում, հրամայում է կոտորել Արգաւանի ամբողջ ցեղը և խլել նրա սիրուն կանանց ու բոլոր կալւածները:

Արտաշէսը եղիլ է մեծագործ, ուժեղ և իմաստուն թագաւոր: Նրա օրով ծաղկիլ են գիտութիւնները, մտիլ են արւեստները հայոց մէջ, նաւագնացութիւն է բացւել գիտերի և ծովերի վրայ, երկրագործութիւնը տարածւել է, ձկնորսութեան գործիքները սկսիլ են բանեցնել:

(*) Վիշապից ծնած. որովհետեւ «Աժդահաք» պարսկերէն նշանակում է վիշապ և Մուրացան նախարարները Աժդահաքի ցեղից էին, բերւած Հայաստան:

Որովհետև նրանից առաջ Հայաստանում մարդիկ «զրադ-
ւում էին ասպատակով ու կողոպուտներով, օրւայ շա-
քաթւայ և ամիսների գործածութիւնը օտարից էին ա-
ռել, այլև որսորդութիւնով էին ապրում» (Խորենացի):

Այս մեծագործ թագաւորը բնականաբար շատ
մեծարւում էր և սիրելի էր ժողովրդին ու իր շրջապա-
տողներին: Այդ էր պատճառը, որ երբ նա մեռաւ օ-
տար երկրում, արշաւանքի ժամանակ, (Մարանդում)
նրա սիրելի կանայք, հարճերը, մտերիմ ծառաները և
շատ մարդիկ՝ սպանեցին իրենք իրենց նրա դիակի
վրայ, չը կամենալով ապրել նրանից յետոյ:

Մեռնելու ժամանակ նա իր հայրենիքի սաստիկ
կարօտն է քաշում և արտասանում է այն մի քանի
տողերը, որ գուսանական մի հին երգի մնացորդներ են
և որը լսել է Գրիգոր Մագիստրոս աստուածաբանը 11-րդ
դարում:

«Ո՛ տայր ինձ զծուխ ծըխանի

Եւ զառաւօտըն նաւասարդի,

Զվագելն եղանց և զվագելն եղջերւաց.

Միք փող հարուաք և թմբկի հարկանէաք»:

(Ո՛վ կը տար ինձ միջոց՝ տեսնելու նորից
հայրենիքիս ծխնելոյզների ծուխը և նաւասարդի
(նոր տարւայ) առաւօտը, եղնիկների թռչկոտիւը
և եղջերուների վագելը, երբ մենք փող էինք փը-
շում և թմբուկ խփում (երևի որսի ժամանակ):

Նոյն գուսանական զրոյցը պատմում է, որ Ար-
տաշէսի մահւան ժամանակ շատ կոտորած եղաւ՝ հե-
թանոսական սովորութեան համեմատ: Մեռնողի որդին,
Արտաւազդը, նեղանում է տեսնելով այդ և դառնում
է հօր դիակին. — «Դու գնացիր և ամբողջ երկիրը քեզ
հետ տարար, ես աւերակների վրայ ի՞նչպէս թագաւորեմ»:

Սրա համար էլ, Արտաշէսը բարձրացնում է զլուսը և որդուն անիծելով՝ ասում.—

Դու յորս հեծցիս յԱզատ ի վեր ի Մասիս,
Զքեզ կալցին քաջք, տարցին յԱզատ ի վեր ի Մասիս,
Անդ կացցիս և զլոյս մի տեսցես:

(Եթէ դու որսի հինես դէպի Ազատ Մասիսը,
քեզ կը բռնեն քաջքերը, կը տանեն Ազատ Մասիսի վրայ, այնտեղ կ'մնաս և լոյս չես տեսնիլ:)

Եւ յիրաւի, զրոյցը ասում է որ Արտաւազդը երկու տարի յետոյ երբ որսի էր ելել Մասիսի վրայ, ընկաւ իր ձիովը մի վիհի մէջ, նրան բռնեցին քաջքերը, և բանտարկեցին մի քարայրում և երկաթեայ շղթաներով կապեցին: Երկու շուն միշտ կրծում են շղթաները և նա աշխատում է դուրս ելնել որ քանդի աշխարհը, բայց դարբինների մուրճ խփելու ձայնից՝ զօրանում են կապանքները: (*)

«Սրա համար է, որ ասում է խորհնացին, դարբիններից շատերը հետևելով առասպելին, կիրակի օրը երեք կամ չորս անգամ խփում են սալին, որ զօրացնեն Արտաւազդի շղթաները: (**)

Գուսանական զրոյցները, անշուշտ կամենալով պատկերացնել Արտաւազդի դաժանութիւնն ու վայրենութիւնը աւելի խիստ գոյնբերով, ասում են թէ՛ «վիշապազունները գողացել էին Արտաւազդին նրա ծնած ժամանակ և փոխարէնը դէ էին դրել»:

(*) Նման զրոյց կայ և վրացոց մէջ՝ Ամիրանի մասին, որ վերջերս ստացել է քրիստոնէական կնիք, պահպանելով Հայաստանից այնտեղ մտած նիւթը:

(**) Այդ սովորութիւնը այժմ էլ կայ շատ տեղի Հայ դարբինները տեղ-տեղ ամեն ուրբաթ երեկոյ եւ այդպէս անում, տեղ-տեղ էլ միայն Աւագ-Ուրբաթ դիշերը և այն էլ անխօս:

Թէ Արտաշէսի՝ վիշապագունների հետ ունեցած կռիւը, թէ Սաթենիկի անհաւատարմութեան առասպելը և թէ Արտաւազգի զրոյցը ունեն իրենց նմանները արիական ազգերի միւս ցեղերի մէջ ևս: Արտաւազգի բանտարկելը քաջքերից և առ հասարակ ամբողջ զրոյցը նման է պարսկական Դահաք թագաւորի պատմութեանը: Դահակը մի հրեշ բռնաւոր էր, որի ուսագլխերին բուսած երկու վիշապներին կեր էին տալիս մարդկային ուղեղներ: Ֆրէյդոն դիւցազնը բռնեց նրան, շղթայեց Դամէվէնդ լեռան մէջ: Պարսիկ դարբիններն ևս մուրճը սալին են խփում, Դահաքի կապանքը ամրապնդելու համար: Դահաքը երբ ցնցւում է, երկրաշարժ է լինում. նա պիտի մնայ մինչև աշխարհի վերջը, երբ պիտի արձակւի և կէս օրւայ մէջ շատ չարիք պիտի գործէ, մինչև որ Սամը նրան յաղթի:

Այս զրոյցներին համանման է հայ ժողովրդական բանահիւսութեան աւելի նոր արտադրութիւններից Մհերի առասպելը մանաւանդ:

Ահա մեծ մասամբ այն ամենը, ինչ հասել է մեզ հայոց բանաւոր հին բանահիւսութիւնից, գոլասանական երգերից ու վէպերից:

Հատուկտոր են նրանք, մեկնութիւններով՝ ենթադրական, յաճախ անհասկանալի հենց այն պատճառով, որ նրանց յիշատակողները արհամարհաբար են վերաբերուիլ գէպի այդպիսի յիշատակները և տւել են կամ չնչին հատւածներ և կամ բովանդակութիւնները այնպէս, ինչպէս իրենք են հասկացել և մեկնել:

Հայկական ժողովրդային բանահիւսութեան անցորդները կարօտ են լուրջ ուսումնասիրութեան: Հայ պատմութեան սկիզբները բացորոշ կերպով ներկայանում է գոլասանական հին երգերի մի սարւածք, որ հիւսել է Խորենացին և որից զատելով պատմական հազար-

դէպ մասերը, կարելի է ունենալ հնամեայ վէպերի մի հետաքրքիր և բաւական ամբողջացած մնացորդ:

Ինքը Խորենացին իսկ, առասպելախառն պատմութեան այդ կազմողը, խոստովանում է որ իր գրածների մի մասը գուսանական երգերից են առած:

4

«Սասմայ ծոեր» պօէման.—Սանասար եւ Աղրամէլէֆ.—Առիւծաձեւ Մհեր.—Սասունցի Դաւիթ.—Պղօթիկ Մհեր:

Ժողովրդական բանահիւսութեան ոչ մի վէպ այնքան ամբողջացած և անկորուստ մեզ չէ հասել, որոնք Սանասարի և Աղրամէլէքի ու նրանց սերնդեան մասին եղած զրոյցների խումբը (ցիկլ), որ միասին կոչւում է «Սասմայ ծոեր»:

Սանասարի և Աղրամէլէքի յիշատակութիւններ կան Ս. Գրքի և Խորենացու մէջ իսկ:

Ս. Գրքի մէջ ասւած է, որ երբ Ասորոց Սենեքերիմ թագաւորը աղօթում էր իր աստծոյ տաճարում, նրա որդիք, Աղրամէլէքն ու Սանասարը սպանեցին նրան և իրենք փախան Արարատեան երկիրը: *) Նոյնը պատմում է և Խորենացին, աւելացնելով, որ մեր քաջ նախնի Սկայորդին բնակեցրեց Սանասարին Հայաստանի հարաւում, իսկ Աղրամէլէքին՝ հարաւարեւելքում: (**)

Ժողովրդեան բանահիւսութեան մեզ հասած ձևին շատ աւելի մօտ են՝ քաղդէացի պատմիչ Բիւռոսի ասածները:

(*) Հին կտակարան. զիւրք Դ. Թագ. գլ. ԺԹ. Նսայի մարգարէ. գլ. ԼԷ:

(**) Խորենացի Ա. զիւրք. գլ. ԻԳ.

«Սենքերիմը, ասում է նա, Եգիպտոսից վերադառնալուց յետոյ, գտաւ որ ժանտախտը իր զօրքից կոտորել է 185,000 մարդ: Ժանտախտը ուղարկել էր Աստուած մի գիշերւայ մէջ, երբ զօրքը յարձակել էր Երուսաղէմի վրայ: Սաստիկ վախեցած, Սենքերիմը գընաց Նինւէ, ուր փոքր ինչ յետոյ նրա որդիները, Ադրամելիք և Սիլինարը սպանեցին նրան Արակի աստծոյ մեհեանի մէջ... և փախան Հայաստան»:

Ուրիմն «Սասմայ ծոեր» կոչւող գուսանական վէպը ոչ միայն պարզ հեքեաթ չէ ստեղծւած յետագայ դարերում, այլ նա ըստ ամենայնի հին բերանացի բանահիւսութիւնից է, ժողովրդական հին մի գրոյց: (*)

Վէպը կարելի է բաժանել չորս հատւածների.- 1) Սանասար և Ադրամելէք. 2) Առիւծաձև Մըհեր. 3) Սասունցի Դաւիթ և 4) Պզտիկ Մհեր: Սանասար և Ադրամելէք. Սենքերիմ թագաւորը ունէր երկու որդիներ, Սանասար և Ադրամելէք: Սենքերիմը զօրք է հաւաքում և գնում Երուսաղէմի վրայ կռիւ ու եօթ տարի պաշարում է քաղաքը: Սով է ընկնում քաղաքում: Երուսաղէմի թագաւորը և ժողովուրդը աղօթք են անում և Աստծոյ հրեշտակները սրով-թրով իջնում են Սենքերիմի զօրքի մէջ ու խապառ ջնջում ու ոչնչացնում նրանց:

Սենքերիմը փախչում է: Ծանապարհին նա ուխտում է իր որդի Ադրամելէքին զոհ տալ «մեի կուռքին» և երբ իր տեղն է հասնում (Նինւէ), հրամայում է որ որդուն տանեն զոհելու. մայրը կանչում է որդի-

(*) Վերջերս մի հայ բանասէր (Ստեփանոս Կանայեան) աշխատում է մի նոր լոյս սփռել այդ նշանաւոր վէպերի վրայ և ապացուցանել որ նրանց հերոսները պատմական յայտնի անձնաւորութիւններ են:

ներին, շատ ոսկի է տալիս և ծածուկ փախցնում երկրից:

Սանասարն ու Ադրամելէքը փախստական՝ գնում են նախ Երուսաղէմ. այնտեղի թագաւորը վախենալով՝ մերժում է նրանց պատսպարել. նոյնպէս մերժում է Մուշի Մուշեղ թագաւորը: Երկու եղբայրները մնում են անպատսպար և չը գիտեն ուր գնալ: Ինում են՝ զընում և պատահում են մի առւակի, որ «սարից է գալիս, կտրում է մի մեծ գետ, անցնում է և գնում»: Եղբայրները զտրմանում են առւի ոյժի վրայ, մտածում են, որ նրա ջուրը խմողը քաջ կը դառնայ և որոշում են նրա ափը գտնել ու աւան մօտ մի բերդի հիմքն են դնում:

Այնուհետև նրանք գնում են Խլաթի կողմերը (Հայաստանումն են արդէն) և նրա Մելքոն կամ Մխիթար թագաւորից ապաստան են խնդրում, ծածկելով իրենց ով լինելը: Խլաթի թագաւորը պատսպարում է նրանց և մի ամբողջ տարի կերակրում: Բայց մի տարուց յետոյ վէճիրը գտնում է, որ երկու տղերքը իզուր հաց են ուտում և յորդորում է թագաւորին՝ փորձել և տեսնել թէ ի՞նչ գործի ընդունակ են նրանք:

Թագաւորը փորձի համար ժողովում է իր զօրքը և երկու եղբայրներին հրաւիրում է որ կուեն: Եղբայրները ջարդում են ամբողջ զօրքը: Թագաւորը վախենում է, առաջարկում է նրանց հող տալ և դուրս գնալ իր պալատից: Եղբայրները խնդրում են իրենց հիմնած բերդի տեղը, այլև 40—50 տուն բնակիչ, որ բնակեցնեն նրա շուրջը:

Տալիս են. եղբայրները իրենց նոր կալաւածն են գալիս, լրացնում բերդը և բնակութիւն հաստատում շուրջը բերդի և անունը դնում Սասուն: (*)

(*) Դա Սասունի հիմնադրութեան զրոյցն է:

Աղբամեղիքը այնուհետև գնում է հօր մօտ, սպանում է նրան, նրա գահի վրայ է նստում ու մնում է Ասորեստան:

Առիւծաձև Մհեր:—Սանասարը ունենում է մի որդի, որի անունը դնում են Մհեր: Երբ 15 տարեկան է դառնում, նա մի առիւծի է երկու կտոր անում, դրա համար էլ կոչւում է Առիւծաձև Մհեր: Մհերը գնում է իր հօրեղբոր-Աղբամեղիքի մօտ և այնտեղ մի կին սիրում ու նրանից մի որդի ունենում, որի անունը դնում են Մսրամեղիք: Այնուհետև իր սիրած կինը և որդին թողնելով հօրեղբոր մօտ, ինքը վերադառնում է հօր մօտ, ուր դարձեալ պսակւում է Մանձկերդու բերդից՝ Թեա-Թորոսի աղջկայ վրայ:

Մհերը ունենում է այս վերջին կնոջից երեք որդի, որոնցից մէկն է Դաւիթը:

Սանասարը երբ մեռնում է, Մհերն է յաջորդում նրան: Միւս կողմ, Մսրըրում (Եգիպտոս), Մհերի առաջին որդին-Մսրամեղիքը սպանում է Աղբամեղիքին և ինքը նստում նրա գահի վրայ:

Այսպիսով Մհերը մի կողմի իշխանն է լինում, իսկ իր առաջին որդին՝ Մսրըրի թագաւորը: Ըստ երևոյթին, Մհերը կամ չի ճանաչում Մսրըրի այդ նոր թագաւորին թէ ով է և կամ շատ է սիրում նրան, որովհետև առնում է իր վերջին երեք որդիներին, տանում է նրա մօտ, Ճապուղջուրն ու Քողէն յանձնում է նրան և որդիներին էլ տալիս, որ պահէ պահպանէ:

Մսրամեղիքը դառնում է իր եղբայրներին պահպանողը:

Սասունցի Դաւիթ:—Մհերը երբ մեռնում է, Սասունցիք Մհերի երկրորդ կնոջ եղբորը, Քեռի Թորոսին նշանակում են իրենց իշխան. այդ Քեռի Թորոսն էլ երկու որդի է ունենում.—Խոր-Մանուկ և Ջէնով Օհան:

Քեռի-Թորոսը հէնց որ իշխան է դառնում, մտածում է իր քրոջ որդիների մասին և վճռում է գնալ նրանց առնել Մսրամելիքի ձեռքից ու բերել իր մօտ:

— Մսրամելիք, տո՛ւր իմ տղաներին. որքան որ պահեցիր՝ հերիք է: Բայց Մսրամելիքը ասում է.

— Քեռի-Թորոս, քո տղաները թող գան իմ թրի տակովը անցնեն (ինձ հպատակութիւն ցոյց տան) և առ, գնա: Քեռի Թորոսը համաձայն է: Երկու տղաները անցնում են թրի տակից, բայց Դաւիթը չի ուզում անցնել: Քեռի-Թորոսը բռնում է նրան, որ զօռով անցկացնի, բայց Դաւիթը՝ «Թոթւեց Քեռի-Թորոսիկին. Քեռի-Թորոսիկ գնաց հեռու ընկաւ, Դաւիթի եղունկը կպաւ քարին և կրակ հանեց»:

Մսրամելիքը կրակը որ տեսաւ, վախեցաւ, և ասաց. — «Ա՛ռ այդ խաթալուն (վտանգաւոր մարդը) և ինձնից հեռացիր»:

Մհերի երեք որդիները գալիս են Սասուն: Վիճակով՝ Սասունի թագաւոր է լինում Վէգօն, իսկ Դաւիթին դարձնում են նախրեպան: Դաւիթը թէև դեռ եօթուկ տարեկան մանուկ էր, սակայն հարիւր հսկաների ոյժ ունէր:

Նա մի օր դեերի ախոռից գտնում է մի ձի, Քուռկէ-Չալին, հեծնում է և այնուհետև որսորդ դառնում:

Երբ որսի է ելնում, ընկնում է լորերի ետեւից և ոտքի տակ տրորում պառաւի արտը: Պառաւը երբայդ տեսնում է, ասում է Դաւիթին. «Գրողս քեզ տանի, Դաւիթ, ինչո՞ւ դու արտս փչացրիր. որ քաջ ես, ինչո՞ւ չես գնում և քո հօր կալւածները, Ճապաղջուրն ու Քողէն ետ վերցնում»:

Դաւիթը չը գիտէր ոչինչ. գնում է հօրեղբօր օձիքից բռնում: Զէնով-Օհանը պատմում է, որ այդ կալւածները Մսրամելիքն է տիրացել, ինչպէս և հօր,

Մհերի որսասարն: Այդ նոյն Մսրամելիքը, Մհերի մեռնելուց յետոյ, եկել որսասարը թալանել է և գնացել: Դաւիթը Օհանին ստիպում է որ տանի իրենցոյց տայ լեռը: Օհանը տանում է: Գիշերը երբ քնում են լեռան վրայ, Դաւիթը մենակ գնում է Մարութայ քարը և տեսնում է այնտեղ, որ ժայռը պատուել է և միջից լոյս է դուրս գալիս: Օհանը բացատրում է, որ դա Տիրամայր-Չարխափան վանքն է եղել, որին աւերել է Մսրամելիքը:

Դաւիթը շինում է նորից հօր վանքը: Համբաւ են տանում Մսրամելիքին, որ Դաւիթը գրաւել է հօր կալաւածները: Մսրամելիքը զայրացած՝ ուղարկում է մեծ զօրք և իր հարկահաններին-Բադին, Կոզբադին, Սիւդին, Չարխադին: Սրանք գալիս, եօթ տարւայ տուրք են ուզում և շատ ոսկի, քառասուն աղջիկ և այլն: Դաւիթը հկողներին լաւ ջարդում է և ետ ուղարկում:

Մսրամելիքը կատաղած՝ անհամար զօրք է հաւաքում և ինքն է քայլում «Սասմայ ծռերի» վրայ: Դաւիթը հեծնում է ձին, ընկնում զօրքի մէջ և սկըսում ջարդ. բայց մի ծեր մարդ կար զօրքի մէջ, գնում է Դաւիթի մօտ և ասում.

— «Ի՞նչ ես կոտորում այս խեղճերին, որոնց թագաւորը զօռով հաւաքել է բերել. ինչո՞ւ ես քաշում թուրը-կայծակի, սրանց սպանում. խօսք ունիս՝ գնա իրեն-թագաւորի հետ խօսիր»:

Մսրամելիքը քնած է լինում և բերնի գոլորշին ծխի պէս երևում է վրանից: Բերում են շամփուրներ, կրակում և ոտներին դնում, որ զարթնի, բայց հսկան լու է համարում նրանց դաղածը: Վերջապէս Մսրամելիքը զարթնում է: Բայց Դաւիթը ընկնում է թակաբդի մէջ: Մսրամելիքը իր վրանում 40 գեաղ հոր էր

փորել, վրան փափուկ բան փռել և հրաւիրում է այժմ
Դաւիթին՝ նախ նստել խօսելու: Դաւիթը միամիտ նըս-
տում է և... ընկնում հորը: Մտրամելիքը հորի բերանը
փակում է մի ահագին ջաղացքարով:

Այդ միջոցին Ձէնով Օհանը գիշերն երազում տես-
նում է որ Սասմայ սարերին սև ամբ էր պատել: Վախե-
նում է և վիր թռնում. գուշակում է որ Դաւիթին մի
փորձանք է հասել: Իսկոյն ձի է հեծնում, բարձրա-
նում սարը, եօթը գոմշի կաշի է առնում վրան, որ
ինքը չը պատուի զօռից, ու գոռում է.—«Հէյ, ռւր ես,
Դաւիթ»:

Դաւիթը լսում է ձայնը, վեր է թռնում, խփում
է ջաղացքարին և այնպէս խփում, որ կտորները եր-
կինքն են թռնում... Ու դուրս է գալիս հորից, կռիւն
սկսում Մտրամելիքի հետ:

Մտրամելիքը նետում է իր գիւրզը, որ հազար
լտրանոց էր: Դաւիթը ողջ է մնում: Վերջ 'ի վերջոյ
Դաւիթը, իր քաջութիւնը երևի ցոյց տալու համար,
թոյլ է տալիս, որ Մտրամելիքը պահւի թաղիք, կար-
պետ ու փալասների տակ» և կամ փորում է մի խոր
փոս, քառասուն ջաղացի քարի տակ մտնում՝ փոսու-
մը: Դաւիթը որ խփում է կայծակի թուրը, ճեղքւում
է քարերը ու Մտրամելիքին էլ երկու կտոր անում:

Այնուհետև Դաւիթը տիրում է Մսրըին և նրա
թագաւորը դառնում:

Ինչպէս երևում է բոլոր վարիանտներից անգամ,
Սասունցի Դաւիթն է գուսաներգութեան, ժողովրդա-
կան այդ մեծ վէպի ամենասիրած հերոսը: Եւ այդ է
պատճառը, որ նրա մասին մեզ հասած կտորները շատ
աւելի ճոխ են, աւելի գունազեղ և զարդարուն:

Պզտիկ Մհեր.—Դաւիթը Խանդութ խանումից ու-
նենում է մի որդի, որի անունը դնում են Մհեր: Պզտիկ

Մհեր՝ Առիւծաձև Մհերից զանազանելու համար: Երբ ծնում է երեխան, աջ ձեռքը խուփ է լինում. հայրը սեղմում է, բաց անում և ամենքը սոսկումով տեսնում են, որ ափը լի է լերդ արիւնով: Հայրը իսկոյն գուշակում է որ, «այս տղան ինձանից աւելի արիւն պիտի թափի»:

Դաւթին որդի ծնելուց յետոյ, նա մտածում է Սասուն վերադառնալ ընտանիքով: Բայց կնոջ հայրը աները թոյլ է տալիս նրանց Սասունը վերադառնալ այն պայմանով որ մանուկ Մհերին թողնեն իր մօտ:

Դաւիթը թողնում է որդուն և կնոջ հետ ճանապարհ ընկնում: Երբ հասնում են Չմլկեր սուլթանի (այն աղջկայ, որի հետ նա սիրաբանել էր և որից մի աղջիկ էր ունեցել) հողին, Չմլկերը զօրքով գալիս է Դաւթի վրայ կռիւ: Դաւիթը Խանդուբին վերադարձնում է աներոջ մօտ և ինքը գալիս որ կուի: Նոյն առաւօտ, երբ կուի էր ելնելու, գնում է լողանալու. հէնց որ ջուրն է մտնում, եղբգնուտից մի թիւնաւոր նետ հարւածում է նրան:

Դաւիթը նետի հարւածից այնպէս է գոռում, որ ձայնը հասնում է Սասուն: Իսկոյն Սասունից վազում հասնում են Վէգօն, Խոր-Մանուկ, Փոքրիկ-Ծնճղիկ և Ձէնով-Օհանը: Երբ հարցնում են Դաւիթին թէ ով էր խփել նրան, ցոյց է տալիս եղբգնուտը. որոնում են և գտնում, որ խփողը Դաւիթի ձայնիցը սարսափած՝ մեռել ընկել էր: Իր սիրուհու, Չմլկեր սուլթանի աղջիկըն էր:

Դաւիթի մահը երբ լսում է Խանդուբը, իրեն զըլորում է մի ժայռից ցած և սպանւում: Քեռի-Թորոսիկը և Ձէնով-Օհանը չը գիտեն թէ Դաւիթն արդեօք որդի ունեցել է: Քննում են Խանդուբի ծծերը և տեսնում որ կաթ է հոսում: Իմանում են ուրեմն որ Դաւ-

ւիթից որդի է ծնել: Մտածելով որ այդ որդին պիտի խանդութի հօր մօտ լինէր, գնում են և պահանջում: խանդութի հայրը-թագաւորը խաբում է թէ որդին մեռել է: Քեռի-Թորոսիկը ուզում է տղայի գերեզմանը տեսնել.—«Մենք մեր ցեղի գերեզմանը կը ճանաչենք». ասում է նա: Եւ երբ թագաւորը մի սովորական գերեզման է ցոյց տալիս, Քեռի Թորոսը ծիծաղում է և ասում, որ իրենց ցեղի գերեզմանը պիտի լինէր շատ և շատ աւելի մեծ:

Այնուամենայնիւ թագաւորը չի ուզում Մհերին տալ. ծածուկ հրամայում է նրան տանին մի խոր քարայր, զուռնա ածել տան մօտը, որ եկող պահանջողների ձայնը չը լսի: Բայց Ձէնով-Օհանը այնպէս է գոռում որ, Մհերը լսում է, մի կողմ է շարտում ամենքին և դուրս նետւում:

Մհերին տանում են նրա հօրեղբայրները, հագցնում են Դաւիթի շորերն ու զէնքերը, տալիս են ձին և Մհերը իր հօր մահւան վրէժն առնելու համար, ըսկըսում է երկիրներ ջարդել, «Թաց ու չոր չը հարցնել»:

Նախ աւերում է նա Ձմիկեր սուլթանի քաղաքը, այնտեղից՝ Խլաթը, յետոյ այդպէս սկսում է անընդհատ այնպէս հնձել, որ անուսարսափ է սփռում ամեն կողմ:

Մհերը անյաղթելի էր: Եւ քանի մեծանում էր, այնքան ծանրանում էր, հսկայ դառնում. երբ քայլում էր ձիովը, ձին խրւում էր գետնի մէջ:

Գետինը չէր վերցնում այլևս Մհերին: Այդպէս դժւարութեամբ քայլելով, նա մի օր ընկաւ մի ագռաւի ետևից, որը միշտ փախչում էր և գնում դէպի մի քարայր:

Մհերը ձիով հէնց որ մտաւ քարայրը, Աստուած թոյլ չը տաւ նրան դուրս ելնելու: Քարայրը փակեց քարէ մեծ դռնով և Մհերը մնաց այնտեղ ու պիտի մընայ մինչև աշխարհի վերջը:

Մի ուրիշ վարիանտով Մհերը այդ քարայրի մէջ լիտի մնայ այնքան, մինչև որ ցորենի հատի մեծութիւնը լինի վարդի մասրի չափ.:

Ահա «Սասմայ ծռեր» մեծ վէպի ամբողջ բովանդակութիւնը: Ինչ վերաբերում է Մհերի վախճանին—հարկաւոր է ասել, որ Վանի մօտ կայ մի քարաժայռ, որ կոչւում է Ակուփու քար. այդ քարաժայռի վրայ կոփած է մի ահագին դուռ, վրան սկսած 80 տող գրեր: Այդ դուռն այժմ իսկ կոչւում է Մհերի դուռ: Ժողովուրդը հաւատում է, որ Մհերը այդ դռան ետեւի քարայրումն է փակւած իր ձիով, որ տարին մի անգամ, երբ Իրուսաղէմում լոյս է իջնում, այդ դուռը բացւում է, երկնքից մանանա է իջնում Մհերի և ձիու համար, որոնք տարին մի անգամ են կերակրւում:

Ինչպէս Տորք Անգեղի գրոյցը, նոյնպէս և Սասմայ ծռերից՝ Սասունցի Դաւիթի վէպը, պօէմայի ձևով և ներկայ գրական լեզուով, վերականգնել են հրկու հայ յայտնի նորագոյն բանաստեղծներ—Ղազարոս Աղայիան և Յովհաննէս Թումանեան:

Երկու փորձերն էլ կատարելապէս յաջող են և մեր ներկայ գրականութեան լաւագոյն զարդերը:

5.

**Ժողովրդական նորագոյն բանասիրութիւնը.—Հե-
քեաքներ.—Երգեր, խաղեր եւ այլն:**

Եթէ կամենանք ուսումնասիրել հայ նորագոյն ժողովրդական բանաւոր գրականութիւնը,--նրա արդիւնքը պէտք է որոնենք այլևս ոչ թէ այս-այն պատմա-դրի, այլ մեր բանասէրների աշխատութիւնների, ժողովածուների, այլ և ժողովրդի՝ իրեն մէջ:

Ամենքն անշուշտ լսած կլինեն այն բազմաթիւ

հեքեաթները, որոնք պատուում են ժողովրդի բերնում և սերնդից-սերունդ, զանազան վարիանտներով, խառնած թաթարական ու պարսկական հեքեաթներից փոխառած կտորներով՝ հասել են երկրի ամենախուլ անկիւններն իսկ:

Այդ հեքեաթների մէջ մենք գտնում ենք նոյնպէս հերոսներ, որոնք վիշապների հետ են կռւում. նոյնպէս դիւցազնական գործեր, ինչպէս հին, ժողովրդական զրոյցների մէջ:

Ընդհանուր անունը «Հ Ե ք Ե ա թ», տրւում է առհասարակ ժողովրդական բանահիւսութեան այն տեսակներին, որոնք արձակ կերպով պատմւում են, եթէ նոյն իսկ մէջէ-մէջ ունենան երգելու կտորներ: Զգացմունքների, օրինակ սիրոյ, բարկութեան և կռւի հրաւերների տեղերը, չափածոյ են լինում և երգւում են:

Հեքեաթներ պատմել գիտեն շատերը, մանաւանդ ծերունիներ և պառաւներ. սակայն կան յատուկ, կոչւումով հեքեաթասացներ, որոնք կարողանում են հմայիչ դարձնել պատմւածքը և գրաւել լսողներին:

Պատմելու համար էլ շնորհք պէտք է. և այդ շնորհքը, ըստ աւանդութեան, ամեն մարդու չի տրւում. իսկ եթէ տրւում էլ է, աղօթքների և ս. Կարապետի գերեզմանին ուխտ գնալով է ստացւում: Նոյնն է և աշըղների երգելու շնորհքի մասին եղած հաւատալիքը:

Աշըղները մեր հին գուսաններն են յիշեցնում: Նրազարաններ (աւելի չունգուռ և ջութակ) ուսերին, նրանք ընկնում են գիւղից-գիւղ, համարձակ մտնում խնջոյքների և հարսանիքների մէջ և իբր սիրելի, ցանկալի հիւր՝ ընդունւում են ամեն տեղ: Շրջապատում են նրանց ամենքն ու զմայլմամբ լսում՝ հաւատալով

նրանց բերնից ելած ամեն մի խօսքը, որքան և գերբնական լինէր նա:

Իրաւ է, աշըղները գիտեն և գիտցել են նաև շարադրել, նիւթ են վերցրել յուզող դէպքեր, սակայն նրանք աւելի շատ երգում և պատմում են անյն ամենը, ինչ հաւաքում են ու սերտում ժողովրդի բերնից:

Հէքեաթներն առ հասարակ աւելի նման են հին գուսանական բանահիւսութեան առասպել կոչւած տեսակներին. սակայն այս նոր առասպելների մէջ դիւցազներն այլևս այնքան մեծագործներ չեն, թէև դարձեալ կուռում են վիշապների դէմ, աշխարհն ազատում, օրինակ, ջրի դէմը փակող հրէշից, օրը մի աղջիկ իբր կերակուր ուզող աժդահայից և այլն և այլն:

Բացի հէքիաթներից, կան նաև պատմւող առակն եր—սրամիտ պատմութիւններ առօրեայ կեանքից, կամ տխուր, երգիծական, սիրային փոքրիկ պատմութիւններ, ինչպէս և կենդան ալան վէպեր:

Կենդան ալան վէպերի հերոսները լինում են սովորաբար անասուններ, երբեմն էլ խառն, անասունների հետ և մարդիկ: Աւելի շատ գործող հերոս կենդանիներ են այդ վէպերի մէջ՝ աղւէսը, միամիտ, հզօր արջը, յիմար և շատակեր գայլը և առիւծը կամ արծիւը: Կան նոյնիսկ «աղւէսավէպերի» առանձին շարքեր, որոնց մէջ պատմւած են այդ խորամանկութեան տիպար անասունի զանազան սխրագործութիւնները:

Առականներից յետոյ պիտի յիշատակել վիպաձև պատմութիւնները, լինին նոքա արձակ կամ ոտանաւոր, երգելով կամ պատմելով: Այդպիսի պատմութիւնների կամ երգերի նիւթը սովորաբար պատահած իրողութիւն է լինում, որի վրայ հիւսւում են,

անյայտ հեղինակների բերնով, երկար ու սրտայոյզ արկածներ: Յաճախ այդ արկածի հերոսի վրայ բարդ-ւած են ուրիշ արկածի հերոսների արածները և կամ երկու-երեք և շատ արկածները խառնած են իրար ու պատմում են դանազան վարիանտներով:

Այդ տեսակ վէպերի մէջ լինում են բարոյագիտական, սիրային, դրամատիքական, երգիծական և ծաղրական բովանդակութեամբ մեծ ու փոքր պատմութիւններ, միշտ կեանքից առած և մէջը ոչ մի գերբնական, անբնական կտոր:

Կան նաև փոքրիկ պօէմաներ, նոյն խել կատակեր գութիւններ:

Որպէս սիրային այլաբանական պօէմա, յիշենք Վասպուրականում պատմող, և մէջէ-մէջ երգւող «Սալչում փաշայի» վէպը, որի համառօտ բովանդակութիւնը հետևեալն է:—

Կար մի շատ կարգացւոր տղայ, որ գիշեր ցերեկ ուսանում էր միայն, և երկնքի, աստղերի ու երկրի «էութիւնը ամէն» սովորում: Մի օր էլ նա հաւաքում է բոլոր գրքերը և ճանապարհ ընկնում, որ դնայ մի վանք և սկսի ճգնել: Ճանապարհին քունը տանում է. գրքերը գլխի տակն է դնում իբրև շարձ և քնում: Հաւաքւում են քնած երիտասարդի շուրջը դանազան ոգիներ. մէկը ասում է. — «Խփենք ու սպանենք» միւսը թէ՛ կուրացնենք, երրորդը՝ թէ՛ ոչինչ չանենք և վերջապէս չորրորդը առաջարկում է «Սալչում փաշայի» սէրը դնել նրա սրտում, որ նրանով տանջւի, քանի ողջ է: «Սալչում փաշան» երևակայական մի հիւրի-փէրի է, որ կարելի է համարել սիրոյ մարմնացումը: «Սալչում փաշէն», — ասում է վէպը — այն հիւրին է, որ նրա սիրովն ու կրա-

կով բռնւողը կը ցնորւի և կընկնի սարերը»:

Տղան զարթնում է, հաւաքում է գրքերը և հա-
զիւ իրեն ձգում է իր տունը.—

Մէրիկ, մէրիկ, իմ մէրացրու,

Սօսուն մաքին էլի, զինի,

Աղքատներաց կերակրի,

Սալչում փաշէն որ ինձ սիրի:

Մայրը զարմանում է: Ո՞վ է այդ Սալչումը և
վերջապէս ինչո՞ւ պէտք էր այժը զոհել: Բարկա-
նում է որդու վրայ և ասում, թէ ինչո՞ւ նա թո-
ղեց ճգնաւոր դառնալու միտքը: Որդին խորա-
պէս սիրահարւած, առաջարկում է մօրը՝ փորձելու
սիրել և այն ժամանակ անձամբ տեսնել թէ սէրը
որքան դժւար բան է.—

Լաչիկդ ճողի, շուկէն գնա,

Աչքդ դեղ դիր, որ սիրուննայ,

Խազի շորերդ, լաւ զարդարի,

Գնա քաղաք, շուկէն կայնի,

Տես սիրու բան ի՞նչ դժար ա...

Մայրը անում է այդ և յիրաւի, երբ երիտա-
սարդները ետեից են ընկնում, սիրտը պղտոր-
ւում է, տուն դալիս, խոստովանւում է որ «սի-
րոյ բանը դժար ա» ու մաքին մատաղ է անում,
աղքատներին ցրւում, որ Սալչում փաշէն գայ,
որդուն սիրի:

Միւս օրը որդին գփի նման փողոցներն է ընկ-
նում և պատահամբ քաղաքի փաշայի աղջկայ
լուսամուտի տաջ կանգ առած՝ սկսում է երգել.

Սալչում փաշա, ես քեզ ծառայ,

Ես քո սիրուն կրակ-վառայ,

Մ'անէ, մ'հլնէ, քո բաղտնի հմ ընկեր,

Քո սիրոյ սէրն խեղ զիկ արա:

Բանից դուրս է գալիս, որ փաշայի աղջկայ անունն էլ Սալչում-փաշա է: Երբ լսում է երգը, նախ զարմանում է. յետոյ ինքն էլ է սիրսւմ տղային: Աղջկայ մայրը իմանում է այդ սէրը դէպի մի քրիստոնեայ տղայի, թոյն է խմեցնում Սալչում փաշին և մեռցնում: Գաղտնի են տանում թաղում աղջկան, որ ոչ ոք չիմանայ: Բայց ինչպէս է լինում, տղան իմանում է եղածը, գնում է դիակը գերեզմանիցը հանում, շալակում և տանում դնում մի ճգնաւորի քարայրի մէջ: Այդտեղ վերջ ի վերջոյ, Սալչումը, տղայի սիրոյ տաքութիւնից, ջերմ հաւատքից և այլն— առողջանում է, սակայն առողջանալու րոպէին, երբ նրանք միմեանց համբոյր են տալիս ջերմ զգացմունքներով իր—երկուսն էլ տեղն ու տեղը ընկնում են ցած և «իրար սիրով վառւած՝ մեռնում են»:

Լոյս-կամար է կապւում նրանց վրայ. քարայրը ողողւում է լոյսի մէջ: Ճգնաւորը մի քանի օրից յետոյ, երբ իր քարայրն է գալիս, գտնում է սիրողներին ընկած իրար մօտ: Ուզում է փախչել, սակայն Գաբրիէլ հրեշտակը նրա դէմն է ելնում և ասում.—«Մի վախենալ, նրանց մահը սուրբ մահ է, առ և թաղիր դրանց»:

Ու երկուսն էլ թաղւում են մի տապանի մէջ, պառկում են մի քարի տակ, լոյս-կամար է կապւում գերեզմանի վրայ և տապանը շատ «զօրք ու զօրութիւնով» է լինում. «խնդիրք արողը՝ իրեն մուրազը կառնի» այդ գերեզմանից:

Ահա ամբողջ պօէման. գողտրիկ մի բանաստեղծութիւն, որ անշուշտ ժողովրդի հեղինակութիւն է,

պատմւած անպաճոյճ գեղեցկութեամբ և գրաւող պար-
զութեամբ:

Այդպիսի պօէմաներ շատ կան ժողովրդի մէջ, ո-
մանք արձակ, ոմանք չափածոյ:

Ողբերգական պօէմաներից կարելի է յիշատա-
կել «Մոկաց Միւրզա» զրոյցը, կրօնականներից—
«Կարօսի խաչ» առասպելը *) և այլն:

Երգիծական, ծաղրական վէպերը անհամար են:
Նմոյշներ կը տրւեն յաւելւածում, կը տրւեն նաև ժո-
ղովրդական կատակերգութիւնից և տրամախօսական
բանահիւսութիւնից կտորներ **):

Սակայն, ինչ որ աւելի լաւ է արտայայտում ժո-
ղովրդի զգացմունքները, հոգեբանութիւնը — դրանք
երգ են և խաղերը:

Երգեր ու խաղեր շատ ու շատ են և այլազան:
Ամէն նահանգ, ամէն բարրառ ունի իր հարիւրաւոր
երգերն ու խաղերը, որոնք պատում են ժողովրդի
բերնում, կորսւում են, լրացւում, մեծանում են, փոք-
րանում և այլազան կերպարանքներով գրի առնւում
բանասէրների ջանքերով:

Կան բնութեան երգեր, գութանի, սիրա-
յի, պարի, հարսանիքի, երգիծական,
պանդխտի, սգոյ և այլ շատ տեսակի լիրիքական,
հովերգական և այլն տաղեր, որոնցից շատերը լի են
անկեղծ զգացմունքներով, ինչ որ էլ լինէր նա—սէր,
վիշտ, ծաղր կամ անէծք:

Այդ երգերի մէջն է ամբողջ հայ ժողովրդի հո-
գին, նրա ուրախութիւնը, տանջանքների գերագոյն ա-

*) Տես Գ. Շէրէնցի «Վանայ սազը» և «Հաղար ու մի
խաղ», հաւաքածու Մ. Աբեղ. և Կոմիտ. վարդ.:

**) Տես «Յաւելւած», ժողովրդական բանահիւսութեան մասը:

դադակը, տխուր, դառն բողոքը և քնքոյշ ու ջերմ սէրը:
Բնութեան երգերից իբր նմոյշ կարելի է յիշատակել, օրինակ. «Լուսնեական անուշ, հովն անուշ» սիրուն, գողտրիկ բանաստեղծութիւնը.—

Լուսնեական անուշ, հոփն անուշ,
Շինականի քունն անուշ.

Ծագեց լուսնական հրկնուց—

Հովի փողն էր անուշ.

Հոտաղ եղներ կարածայ,

Մաճկալ պառկեր—քունն անուշ... *):

Գութանի երգերի մէջ յայտնի են «Օրհնեալ է Աստուած» և «Ձիգ տու, քաշի» հօրովէլները:

Ձիգ տու, քաշի, ան եղը, արան, հօ...

Լուծդ մաշի, ան եղը.

Աստուած պահի բու տէրը,

Մինն էլ տաշի, ան եղը, արան, հօ...**)

Սիրային հրգերը բազմաթիւ են. միմեանցից զգացմունքով, անկեղծ, սրտալի գրւածքներ, որոնց մէջ կան օրինակ, այսպիսի տողեր.—

Ա՛խ, կանեմ, արուն կը գայ.

Սև սրտիս գարձուն կու գայ.

Կորուցել եմ իմ եարը,

Ո՞վ գիտէ, ե՞րբ տուն կու գայ:

Եւ կամ, տանջւող, այլուող սիրողի հետեւեալ գոչը.

Երանէկ քեզ, բաղչի բլբուլ,

Որ չես տեսել ջիգրի մրմուռ.

Որ թէ տեսնաս ջիգրի մրմուռ—

Կը թափւի քո նախշուն փետուր...

Եւ կամ, հետեւեալ, սիրող սրտի բունն արտայայ-

*) Ամբողջ յաւելւածում:

**) Ամբողջը յաւելւածում:

տութիւնը, որ միայն ժողովուրդը գիտէ շարադասել ու
երգել այնքան գողտրիկ կերպով.

Ա՛յ, հեհ, հեհ, սիրտըս,
Ճնճղական թե՛ ա սիրտըս.
Քան պուտը կարմիր չը կայ—
Բաց անեմ՝ սե՛ ա սիրտս... *)

Պարի, հարսանիքի երգերը անհամար են և ամեն-
քը գրէթէ գիտեն: Երգիծական երգերումն էլ ժողովր-
դի հանճարը ունի սրամիտ, գեղեցիկ տողեր: Օրինակ
հետեւեալ «Ք ր դ ի ը ն թ ե ր ց ւ ա ծ ը», որի մէջ ժո-
ղովուրդը կարճ և ազդու կերպով բնորոշում է բըր-
դի աւագակութեան սէրը և բարքերը. —

Ընթերցւած առակաց.—
Վեց քիւրդ եկան Մոկաց,
Մէյ ոտ բոբիկ, մէկ գլօխ բաց.—
Կրակն ընկաւ Կէմ ու Գիւգեանց,
Արտամիտ հետը գնաց:
«Ամէն ամէն ասեմ ձեզ,
Դատէք, բանէք—բերէք մեզ»...

Ապա հետեւեալ երգիծական օրհնութիւնը, որ իր
մէջ բովանդակում է այնքան հիւմոր.—

Օրհնեմ, օրհնեմ օղօճկես,
Ոտնէդ վեր պօղոճկես,
Էրթաս քաղաք աղ առնես
Ձէթիկ-մէթիկ ցաւ առնես.
Տակդ փոեն թանձր թաղիս
Վրէն պառկես քառսուն ամիս...**):

Ինչ վերաբերում է պանդուխտի երգերին, դրանց
զարդն է կազմում ժողովրդական ամենահին բանա-

*) Ամբողջը յաւելւածում:

**) Ամբողջը յաւելւածում:

հիւսուլթիւնից, գոնէ միջին դարերից, մեզ հասած յայտ-
նի երգը, որ ծանօթ է գրեթէ ամեն հայի.—

Կռռնկ, ուստի՞ կուգաս, ծառայ եմ ձայնիդ.
Կռռնկ, մեր աշխարհէն խաբրիկ մի չունի՞ս... *):

Որքան խորին վիշտ ու կարօտ կայ արտայայտ-
ւած այդ երգի մէջ: Նոյնն է գրեթէ պանդխտի բոլոր
երգերի մէջ: Հայը վաղուց ի վեր ծանօթ է պանդխ-
տութեան, նրա հետեանք-կորուստների, վատասերա-
թեան և թշւառութիւնների հետ. ունա վաղուց ի վեր,
սրտի բուռն տխրութեամբ, երգում է ու երգում այդ
անվերջ տառապանքը՝ միմեանցից յուրիշ, միմեանցից
աղիողորմ տողերով. ողբում է մայրը իր որդու, կինը
իր ամուսնոյ ետեից, որովհետեւ գուցէ և չը վերադառ-
նան երբէք... Ողբում է և կտրիճը, որ պանդխտու-
թեան մէջ ծիւրւած՝ մեռնում է. ողբում է այսպիսի
դառն, սրտամորմոք տողերով.—

Մէլը վէր դռան որ կայների—էն իմ նաշն ի.
Կարմիր խնձոր կէլնի կիջնի—էն իմ խոգին ի:
Խէրս ինգէ քաղքէ-քաղաք, հեքիմ կը ճարի.
Մէրս ինգէ փողնէ-փողան, դարման կը ճարի.
Աստծուց Փարման իկէ, դարման լի՛նչ անի.
Կտրիճը կը մեռնի...

Եւ կամ հետեեալ սրտաճմլիկ տողերը.—

Կարիբի տիրոջ սրտիկ կէլնի խոց,
Արնէ արցունքով կըլցւի իր ծոց.
Անչափ տի կանչեմ—սարեր լացուցեմ,
Շատ կարիբ կուրբաթ ճամբէն դարձուցեմ:

*) Տես երգարաններում.—«Քնար Հայկական» եայլն:

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԳՐԱԽՈՐ ԲԱՆԸՀԻՒՍՈՒԹԻԻՆ

ՀԻՆ ՇՐՋԱՆ

1.

Սեպտեմբեր գրեթե Հայաստանում—Ուրարտուի ազգերը, Պարսկական ազդեցութիւն եւ զենդական տառեր.—Յուդեայի եւ Ասորեստանի գործածութիւնը:

Տասներորդ դարի սկիզբներիցն սկսած, այն բոլոր ճանապարհորդները, որոնք այցելում էին հին աշխարհի, Պարսկաստանի և Միջագետքի մէջ եղած աւերակներին, անդադար նկարագրում էին՝ թէ հանդիպում են յաճախ յիշատակարանների վրայ առատութեամբ քանդակած ինչ որ տարօրինակ մանր նկարների, որոնք կազմւած էին մանր սեպերի նմանող նշանների միացումներից:

XVIII դարի վերջերում սակայն յայտարարեց, որ այդ նկարները ոչ թէ զարդեր էին, այլ Առաջաւոր Ասիայի ամենահին ազգերի յիշատակարան—արձանադրութիւններ, որոնց անհրաժեշտ էր կարդալ և նըրանցում որոնել նախնական քաղաքակրթութիւնների մութ պատմութիւնները:

Նիբուր ճանապարհորդն էր, որ արտագրեց ու հըրատարակեց այդ նշանները և յայտնեց թէ գտնւած զար-

դերը ամենամեծ ուշադրութեան արժանի արձանագրութիւններ են:

Եւ ահա կարդալու, նորանշան տառերի գաղտնիքը լուծելու փորձեր սկսեցին ամենամեծ հռանդով:

Բարեբաղդաբար Պարսկական աւերակներում գտնւել էին երեք տեսակի սեպագիր արձանագրութիւններ, որոնք ամենայն հաւականութեամբ միևնոյն բովանդակութիւնն ունէին, գրւած երեք լեզուներով:*)

Գերմանացի ուսուցիչ Գրօդվէնդը, այդ հաւանականութիւնը աչքի առաջ ունենալով, փորձեց կարդալ երեք տեսակներից ամենապարզ երևացող ձևը: Նրան յաջողեց նախ գտնել տառերը միմեանցից զատող նշանը (մի հատ և ծուռ դրւած սեպ.), ապա կարդաց հետեւեալ բառերը.~ «Դարեհ, Քսերքսէս, Հիստասպ և Թազաւոր Թազաւորաց»:

Լեզուն արիական էր. Զէնդ-Աւեստայի, հին Պարսկաստանում գործածւող լեզուն:

Գրօդվէնդի ընթերցումը հեշտացրեց գործը. քիչ յետոյ շնորհիւ Լասսէն, Բաուլինսն և Օպպերտ գիտնականների, լուծւած էր պարսկական սեպագրի գաղտնիքը, գտնւած էին այբուբենի 40 տառերը:

Մինչ այդ, անգլիացի գիտնականներ՝ Լայեարդը և Զորջ Սմիտը, Նինւէի և Բաբելոնի աւերակների պեղումներից երևան հանեցին Ասիրո-Բաբելական ընդարձակ գրադարաններ՝ լի գրքերով:**)

Յայտնի է որ Միջագետքում գրէթէ բոլոր շինութիւնները եփած, թրծած աղիւսից էին: Յատնւեց այժմ, որ Միջագետքի ազգերի գրքերը նոյնպէս եղել էին աղիւսէ տախտակներ, եփած կաւի մեծ ու փոքր քառակուս-

*) Պարսկերէն, Մեդերէն և Ասորերէն:

**) Աւելի շատ գտնւեցին Նինւէի՝ Ասսուրբանիպալի պալատում:

ներ, որոնց վրայ դրոշմույթ էին սեպած և տառերով ոչ միայն պատմական, այլև բանաստեղծական և գիտական շարադրութիւններ:

Գտնւեցին այդպիսի տախտակներ տասնեակ հազարներով, անհամար քանակութեամբ. շնորհիւ Զորջ Սմիտի՝ կարգի դրւեցին, դասաւորւեցին և ահա պարզել սկսեց ոչ միայն Ասիրիական, այլև շատ աւելի հին, Սումերո-Ակադիական (Քաղդէական) ինքնատիպ քաղաքակրթութիւնը. մի քաղաքակրթութիւն, որի հնութիւնը հասնում է մինչև Քրիստոսից 5000 և աւելի տարիների և որը գուցէ ակիզքն է բոլոր քաղաքակրթութիւնների:

Յայտնւեց միաժամանակ, որ Ասիրիական սեպագրերի ձևը աւելի հին է, քան Պարսկականը, իսկ Ասիրիականից աւելի հինը-Քաղդէականն է: Սեպագրերը այդ ամենահին քաղաքակրթութեան գիւտն է եղել:

Սեպած և գրերն այդպիսով, ծնունդ առած Սում-մի-րո-Աքադիացիներից, անցել են նրանց քաղաքակրթութեան հետ Ասիրիացիներին, սրանցից էլ Պարսիկ-նիրին և վերջապէս, Քրիստոսից 900—1000 տարի առաջ, մտել են նաև Հայաստան: Եւ քանի այդ գրերը ազգից ազգ են անցել, այնքան ենթարկւել են փոփոխութեան, այնքան աւելի պարզել են, վերջ 'ի վերջոյ դարձել հ ն չ ա կ ա ն - ա յ բ ու բ ե ն ա կ ա ն:

Սեպագրերը մտել են Հայաստան Ասիրիական քաղաքակրթութեան զարգացման շրջանում, երբ այդ զօրեղ պետութիւնը տիրել էր համարեա ամբողջ հին աշխարհին և Առաջաւոր Ասիայի ընդհանրացած, տարած-ւած լեզուն ասորերէնն էր: Ասիրիական լեզուն ամէն տեղ հասկանալի էր այդ ժամանակ. հետևապէս, բոլոր մանր ազգերը դժւարութիւն չէին կրում սեպագրերի բարդ ձևերը ուսումնասիրելու: Ասիրիական ահագին գրականութիւնը, արտագրւելով կաւէ տախտակների

(աղիւսների) վրայ, տարածւում էր ամբողջ Փոքր Ասիա և դեռ աւելի հեռու: Միտալ չի լինի ենթադրել, որ Ասի-
րիայից դուրս գտնւող երկիրներում էլ պիտի լինէին շատ
դպրոցներ, որոնցում ուսուցանւումէին սեպագրերը և ա-
սորական լեզուն: Հաւանական է նոյնպէս, որ ամէն-
տեղ, ինչպէս և Հայաստանում, եղել են գրադարաններ,
գրական արտադրութիւններ:

Յամհնայն դէպս, Հայաստանի այն մասերը, որ-
ոնք գտնւում են Ուրմիայի, Վանի և Սևանայ լճերի
շուրջը, տեղ են բազմաթիւ սեպաձև արձանագրութիւն-
ներ, քանդակած քարերի վրայ: Աւելի շատ գտնւել են
այդպիսի քարեր Վանայ բերդի վրայ, քաղաքի շուրջը,
Երեւանեան նահանգի—Արարատեան դաշտում, և այլն:

Ասիրիական արձանագրութիւնները պատմում
են, որ վերոյիշեալ երեք լճերի շուրջը բնակւել է
մի բազմամարդ ցեղ, որին X և XI դարի Ասիրիական
արձանագրութիւնները կոչում են Նայիրի կամ Ուրար-
թուի երկրի ժողովուրդ: Իրենք, այդ ազգերը, մի ընդհա-
նուր անունով կոչել են իրենց՝ Բ ի ա յ ն ա:

Քրիստոսից մօտ 10 դար առաջ, Ուրարթեան այդ
ազգի կենտրոնը եղել է Մեծ Մասիսի ստորոտը, Երե-
ւանեան հարթավայրը. իսկ 8-երրորդ դարի կէսերում
(Քրիստոսից առաջ), կենտրոնը փոխադրւել է Վանայ
լճի մօտ, այժմեան Վան քաղաքի տեղը, որ այն ժամա-
նակ ունեցել է Մաննա կամ Տուսպաս անունը:

Այս վերջին կենտրոնի թագաւորներից մէկը ահա,
Ուրարուրի 1, թողել է ասորական լեզուով արձանագրու-
թիւններ իր գործերի մասին և այդ արձագրութիւն-
ները, որոնց տառերը աւելի հեշտացրած են, այժմ կար-
դացւում են:

Ասիրիական պիտութեան թուլանալու և անկման
հետ, հետզհետէ համաշխարային լեզու լինելուց դադա-

րում է նաև Ասիրիական լեզուն: Ասիական շրջապատող ազգերը, թէև մի առ ժամանակ էլ գործածութեան մէջ են պահում սեպագրերը, սակայն արձանագրութիւնների մէջ սկսում են գործածել իրենց սեպական, տեղային լեզուները:

Այդպէս է լինում Պարսկաստանում, այդպէս է նաև Հայաստանում: Պարսիկները զենդական լեզւի համեմատ յարմարեցնում են, հնչականի վերածում բևեռագրերը: Ուրարթեան և Մաննայի արիական ցեղերը նոյնպէս թողնում են ասիրիական լեզուն և սեպագրերի մէջ մտցնում են կարևոր փոփոխութիւններ:

Այդ է պատճառը ահա, որ Հայաստանում գտնւում են երկու տեսակ սեպագիր արձանագրութիւններ—հինը՝ ասորերէն և աւելի նորը՝ Ուրարթեան լեզւով:

Ուրարթեան ցեղերի լեզուն նման չէ եղել հայ լեզւի որևէ հին կամ նոր բարբառին, ոչ էլ մինչև այժմ արիական ճիւղի յայտնի լեզուներից մէկին: Այդ իսկ պատճառով, Ուրարթեան արձանագրութիւնները մինչև այժմ մնացել են առանց կարդալու:

Բացի քարերի վրայ եղած քանդակներից, սեպագրերը Հայաստանում երևան չեն եկել որևէ այլ տեղ: Չը կան նոյն իսկ աղիւսի տախտակներ: Եթէ հղել են անգամ—կարօտ են յայտնագործելու:

Ասիրո-Բաբելական պետութեան անկումից յետոյ, կործանւում--աւերակների են փոխւում Նինւէն ու Բաբելոնը: Ասիրիական քաղաքակրթութեանը յաջորդում է Պարսիկ—Մարական ազդեցութիւնը և հին աշխարհը վերջնականապէս ազատւում է Սեմիտական ազգերի տիրապետութիւնից:

Պարսկական զօրեղ պետութիւնը իր ազդեցութիւնն է սփռում շրջապատող բոլոր ազգերի վրայ: Հայաստանը, որպէս այդ պետութեան դրացի, համացեղա-

կից և երկար ժամանակ նրա գերիշխանութեան տակ գտնւող երկիր, փոխ է առնում նրանից կրօնական հաւատալիքներ, գործածում է նրա լեզուն և տառերը:

Փոքր Ասիայի հարաւում թէև փիւնիկեան տառերն են գործածութեան մէջ մտնում, բայց հիւսիսի բնակիչները, որոնց հետ և հայերը, ընդունում են Զենդական գրերը:

Եւ որովհետև Զենդական տառերն ու լեզուն շատ աւելի յարմար են լինում արիական միւս ցեղերի գործածութեան համար—նրանք աւելի երկար կեանք են ունենում նաև հայերի մէջ:

Պարսիկ լեզուն, Զենդ տառերը, պարսկական ամբողջ քաղաքակրթութեան ազդեցութիւնը, որ սկսում է Հայաստանում գրեթէ Քրիստոսից 5—6 դար առաջ, տկում է մինչև IV դարը Քրիստոսից յետոյ ևս: Միայն քրիստոնէական կրօնը և հայկական տառերի գիւտը, այլև զօրեղապէս զարգացող պրականութիւնն էր, որ յաջողեց վերջնականապէս դուրս հանել երկրից այն ամենը, ինչ պարսկական էր:

Սակայն Քրիստոնէութեան մուտքը, որ եղել էր Ասորիքից, Հայաստան բերեց ասորական լեզու և տառերի գործածութիւնը: Հայ եկեղեցիներում, տեղ-տեղ նոյն իսկ մինչև VII դարը Քրիստոսից յետոյ, ասորերէն էին կատարւում աղօթքները, աւետարանի և Աստուածաշնչի ընթերցումը և այլն:

Ճշմարիտ է, Քրիստոսից չորս դար առաջ, Մահեդոնական արշաւանքները յունական տիրապետութեան և ազդեցութեան տակ դրին Հայաստանն ու ամբողջ փոքր Ասիան, սակայն Սլակեաններն իսկ ենթարկւեցին Պարսկական վարք ու բարքին, այլ և իրենց թուլութեան շնորհիւ, անկարող եղան յունական քաղաքակրթութիւնը զօրեղապէս պատւաստել Արևելքում:

Ձը նայելով դրան, քրիստոնէութիւնը ասորական լեզւի և գրականութեան հետ գործածութեան մէջ առաւ—կրօնական խնդիրներում և երբեմն էլ հկեղեցիներում—նոյնպէս յունարէնը: Մանաւանդ այս վերջին լեզուով էր որ ծաղկեց քրիստոնէական-կրօնական գրականութիւնը: Բացի դրանից, յունական լուսաւորութեան կենտրոններում էր, որ գնում էին ուսանելու հայ կրօնաւորներն ու նրանց դիկաւլարութեան տակ եղած դպրոցների ուսուցիչները:

2.

**Քրիստոնէութեան մուտք.—Պրիզոր լուսաւորիչ.—Ագա-
բանգեղոս և Զննոր Գլակ.—Փաւստոս Բիւզանդ:**

=====

Երրորդ դարի վերջերից մինչև չորրորդ դարի սկիզբները Հայաստանում կատարւեց կրօնական մի մեծ յեղաշրջում, որ հետզհետէ զօրեղացաւ և մինչև VII դարը յիտվին փոփոխութեան ենթարկեց հայկական միտքն ու քաղաքական կեանքը:

Քրիստոնէական վարդապետութիւնը, որ Ասորիքից էր մտել Հայոց-Միջագետք և Եդեսիայի արքունիքը, զօրեղ շարժմամբ յառաջանում էր դէպի Հայաստանի կենտրոնը:

Նոր կրօնը, որ սկզբում համարւում էր յեղափոխական վարդապետութիւն և ճնշւածների ու ստրուկների ազատագրական շարժմանը դրդիչ,—ենթարկեց խիստ հալածանքների, պատճառ դարձաւ արիւնհեղութեան, ու կալւածատիրութեանը զինեց հասարակ, հրապարակ ժողովրդեան դէմ:

Սակայն քրիստոնէութեան վարդապետները շատ

շուտով կարողացան ապացուցանել, որ այդ կրօնը, ընդհակառակն, հնազանդութեան մէջ ստրկացնող և բողոքի զգացմունքը լիովին խեղտող մի բարոյական ունի և շատ նպաստաւոր է աշխարհի զօրաւորներին:

Ու ինչ որ սկզբում «ստրուկների և ռամիկների ըմբոստացնող» վարդապետութիւն էր թւում, արագութեամբ մտաւ արքունիք և ազնւականների մէջ, դարձաւ փառաւոր գործիք՝ արդարացնող ամէն բռնակալական ձգտումների:

IV դարի սկզբներում քրիստոնէութիւնը պաշտօնական կրօն յայտարարեց Հայաստանում: Քրիստոնէութիւնը կատաղօրէն հալածող Տրդատը «մեծասաստ հրովարտականքով» հրամայում էր իր ժողովրդին՝ թողնել հայրենական հին կրօնը և հետևել նոր կրօնին: Ինքը Տրդատը դնում էր Գրիգոր Լուսաւորչի տրամադրութեան տակ զօրք՝ մեհհանները ոչնչացնելու, և մեծամեծ կալւածներ՝ նոր կրօնի եկեղեցիները ապահովելու համար: Այդ բոլորը կատարւում էր մի տարօրինակ նախանձախնդրութեամբ և այնքան ջերմեռանդութեամբ, որ պատմիչը մինչև իսկ թագաւորին ներկայացնում է խոնարհ ծառայ Գրիգորի, վերջում էլ ճգնող սուրբ:

Սակայն պատմութեան ուսումնասիրութիւնը նախապացուցանում է, որ հայոց արքունիքը և բարձր ազնւականութիւնը անհրաժեշտութեան մէջ էին ընկել բնդունելու նոր կրօնը, իսկ հրկրորդ, քրիստոնէութիւնը այնքան էլ հեշտութեամբ չէր որ գրաւեց ամբողջ Հայաստանը:

Յամենայն դէպս, հէնց որ Գրիգորը կարողացաւ քրիստոնէութիւնը դարձնել պաշտօնական կրօն Հայաստանում, անմիջապէս ձեռնարկեց դպրոցներ հիմնելու երկրի զանազան կողմերը. և այն՝ միմիայն նոր

վարդապետութեան սկզբունքները ուսուցանելու նպատակով:

Այդ դպրոցները ժողովրդական կրթութեան համար չէին և չէին էլ կարող լինել, որովհետև Գրիգորի դիւաւոր միտքն էր՝ նրանցով պատրաստել նոր կրօնի ասաքեալներ ու քրիստոնէութիւնը հայ ազգի մէջ հիմնովին արմատացնող միջոցներ: Այդ նպատակով էր, որ նա հաւաքեց դպրոցներում առաւելապէս քուրմերի զաւակներ և կարգեց յոյն ու ասորի քրիստոնեայ ուսուցիչներ:

Բացի դպրոցներից, Գրիգորը հիմնեց նաև վանքեր ու մենաստաններ: Այն դերը, ինչ որ կատարում էին հեթանոսական մեհեանները, այնուհետև պիտի սկըսէին կատարել վանքերն ու կրօնական միաբանութիւններ:

Առաջին գրաւոր բանահիւսութիւնը որ հասել է մեզ քրիստոնէութեան այդ սկզբի դարից, դա նոյն ինքն Գրիգոր Լուսաւորչին վերագրած մի քարոզագիրքն է՝ «Յ ա ճ ա խ ա պ ա տ ո ռ մ» վերնագրով: Քսաներեք ճառեր են դրանք, զուտ կրօնական—բարոյական բովանդակութեամբ, գրւած յունարէն լեզուով, յունական ժամանակակից կրօնաւորների ոճով և յետոյ թարգմանած հայերէնի: Բացի այս բարոյախօսական ճառերից, Լուսաւորչին են վերագրում նաև հաւատոյ հանգանակի (credo) վերջին «իսկ մեք փառաւորեսցուք» կտորը, այլև զանազան աղօթքներ ու եկեղեցական կանոններ:

Լուսաւորչից սկսելով, հայ բանահիւսութիւնը ստանում է գերազանցօրէն կրօնական ուղղութիւն: Հեթանոսական դարերի սէր, քաջութիւն և այլն, երգող ազգային երգերը այլևս լռում են ու հետզհետէ մոռացութեան մէջ անյետանում. նրանց սկսում են փոխարինել նոր տեսակի բանաստեղծութիւններ:

Երգերի հերոսները դառնում են այնուհետև քրիս-

տոնէութեան համար նահատակածները. հերոսների իդէալը, որին զոհւում էին—կրօնն էր, երկնային պապին արժանանալը. քաջութիւնն էր հռչակւում մեծ հեղութեամբ մորթւելը՝ աղօթելով դահճի համար:

Հայ միտքը սակայն այստեղ էլ, այս նոր տեսակի, բացառապէս կրօնական ուղղութեամբ բանաստեղծութիւնների մէջ, արտադրում է յիրաւի վսեմ երգեր ու շքեղ էջեր: Շարական, Տաղ, Գանձ ու Մեղեդի, միմեանցից բանաստեղծական, կաղմում են պատկառելի, սուար հատորներ:

Ու կրօնական բանաստեղծութիւնը դառնում է միակ ոգևորող գրականութիւն գրեթէ տասը երկար դարեր:

Քրիստոնէական գրականութեան երկրորդ և մեծագոյն արտադրութիւններն են պատմական գրածքները, որոնք հաշւում են մինչև XVIII դարը աւելի քան 2—300 կտոր: Սակայն զուտ հայ պատմիչներ—փոքր ի շատէ կարևոր գրողներն էլ ամենագլխաւորների հետ հաշւած—թւով համարւում են 60-ի չափ: Սրանք անշուշտ մեզ հասածներն են. նոյնչափ էլ կարելի է հաշւել անհետացածներ ու փչացածներ, նկատելով որ Փոքր ու Մեծ Հայքը ունեցել են 20 նահանգներ, որոնց մէջ կային 200 գաւառ և 600-ից աւելի իշխանական ու ազնւական ցեղեր, իւրաքանչիւրը քիչ ու շատ նախանձախնդիր իր պատմութիւնը յետագայ սերունդին աւանդելու:

Պատմական գործերը բաժանել կարելի է հետեւեալ տեսակների.—**Ը ն դ հ ա ն ու ը**, որ սկսում է օտար ազգերի պատմութիւնից և մասնաւորւում է հայ պատմութիւնով. — **Ժ ա մ ա ն ա կ ա գր ա կ ա ն** (хронологія, лѣтописъ) ընդհանուր կամ մասնաւոր.— **Կ ե ն ս ա գր ա կ ա ն**, որ գրում է մի անձի գործերը.— **Վ կ ա յ ա բ ա**

ն ա կ ա ն, նկարագրութիւն նահատակների և սրբերի կեանքի և վերջապէս Յ ե դ ա կ ա ն,—որ պատմութիւն է ազնւականութեան որեւէ ցեղի:

Առաջին երկու հայ պատմիչները, որոնց գործերը մեզ հասել են IV դարից, օտարազգիներ են, գրել են օտար լեզուներով և կենսագիրներ են: Մինչև VI—VII դարը, իբր սրբութիւն, այլ և իբր աղբիւր պատմագիրների՝ ծառայում էր Գրիգոր Լուսաւորչի և Տըրդատի ժամանակակից առաջին հայ պատմիչ—հռոմայիցի ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԸ:

Հայոց Տրդատ Թագաւորի քարտուղարն էր նա և յանձնարարւած՝ գրելու քրիստոնէութեան մուտքի պատմութիւնը Հայաստանում:

Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը սկսում է Տրդատի հօր՝ Սոսրովի օրերից, պատմում է Քրիստոսի երկու առաքեալների քարոզութիւններն ու մահը, Տրդատի կեանքը, Գրիգորի Սոր-վիրապ ձգւելն ու չարչարանքները, Տրդատի խենթութիւնը, բժշկելը, դարձը, և քրիստոնէութեան յաղթական մուտքը Հայաստանում, մինչև Լուսաւորչի առանձնանալը:

Ագաթանգեղոսի պատմութեան լեզուն թէև վէճի տակ է, սակայն երևի եղել է յունարէն և յետագայ դարերում միայն թարգմանւել է հայերէնի:

Գրեթէ նոյն տեսակի կենսագիր պատմող է նաև նոյն դարի ասորի եպիսկոպոս պատմիչ—ՋԵՆՈՒԲ ԳԼԱԿԸ, որին լուսաւորիչը նշանակել էր նոր հիմնած Իննակեան վանքի — Ս. Կարապետի վանահայր և յանձնարարել էր գրելու Գրիգորի—իրեն վարքը, կոխները հեթանոսական քուրմերի հետ, կռատների կործանման պատմութիւնը, «կատարւած հրաշալի դէպքերի» մասին Հայաստանում և այլն:

Ջենոբ Գլակը լուսաւորչի կենսագիրն է և դրա

համար էլ գրում է Հայաստանում կատարւած այն բո-
լոր պատմական անցքերի մասին, որոնք որևէ կապ
ունեցել են Գրիգորի հետ: Սյդպէս, նա խօսում է նաև
Պոսրովի սպանման, Անակի, ապա Տրդատի մասին, պատ-
մում է քրիստոնէութեան մուտքը, Գրիգորի տանջանք-
ները և երկար կանգ է առնում այն նշանաւոր կուի-
վրայ, ուր երկու կրօններ—հինն ու նորը՝ յուսահատ
և վճռական պատերազմ էին մղում միմեանց դէմ:

Տարօնի Դէմէդրէ և Գիսանէի մեհհանում գլու-
նւող քուրմերը, հազարաւոր ժողովրդի հետ յար-
ձակւում են Գրիգորի վրայ, որ կամենում էր
կործանել կռատունը: Տեղի է ունենում արիւ-
նահեղ ընդհարում, Գրիգորին հազիւ փախցը-
նում են, սակայն վերջի վերջոյ նորադարձ հայ
իշխանները յաղթում են քուրմերին և դիակնե-
րով ծածկում մեհհանի շուրջը: Այդ մեհհանի
տեղն է, որ կառուցանւում է Ս. Կարապետի
վանքը:

Այս երկու կենսագիր պատմիչներից շատ աւելի
ուշադրութեան արժանի և ստուգապատում մի պատ-
մագիր է տւել մեզ IV դարը: Դա յայտնի ՓԱԻՍՏՈՍ
ԲԻԻԶԱՆԴԻՆ է, որի ազգութիւնը դեռ ևս վէճի տակ է:
Ոմանք ասում են թէ նոյն իսկ հայ է եղել նա.
ոմանք ասում են թէ յունական բաժնի և յոյն ոգով
կրթւած հայ, իսկ շատերը պնդում են—և աւելի ստոյ-
գը դա է—որ նա եղել է ազգով յոյն:

Յամենայն դէպս Փաւստոսը աւելի արժանահա-
ւատ, յարգի պատմիչ է համարւում: Նա էլ թէև միւսների
նման հրաշապատում և կողմնակալ գովաբանող է այն ա-
մենին, ինչ որ կրօնական է և քրիստոնէական, սակայն
ունի կծու, սուր գրիչ և տւել է պատմական գնահա-

տելի մանրամասնութիւններ՝ իրեն ժամանակակից անցքերի մասին:

Փաւստոս Բիւզանդի աշխատութիւնը բովանդակում է իր մէջ մօտ 60 տարւայ պատմութիւնը:

Նախ համառօտակի յիշատակում է նա Ագաթանգեղոսի և Զենոբի պատմածները (որոշ տեղեր ուղղելով), ապա մանրամասն կանգ է առնում Լուսաւորչի և Տրդատի գործունէութեան վրայ: Այնուհետև շարունակում է պատմել քաղաքական բոլոր անցքերը Տրդատից յետոյ, Լուսաւորչի յաջորդների և Պոսրով Բ.-ի մասին, նկարագրում է թէ ինչպէս Հայաստանը կուածադիկ էր դարձել Յունաց ու Պարսից ձեռքում՝ Արշակ Թագաւորի օրով... Այնուհետև պատմում է Արշակի ողբալի մահը, Մեծն Ներսէսի բարեգործական ջանքերը և վերջացնում է գիրքը՝ նկարագրելով Հայաստանի դրութիւնը այն ժամանակ, երբ նա երկու կտոր էր լինում—Յունաց բաժինը՝ Արշակ Թագաւորով և Պարսիցը՝ Պոսրով Գ.-ի իշխանութեան տակ:

Իսկապէս Բիւզանդը տալիս է Արշակունեաց իշխանութեան անկման պատմութիւնը, անկումն, որ հետզհետէ արագանում էր, շնորհիւ միմեանցից թոյլ և վատասերւած թագաւորների, կղերականութեան ձգտումների, այլև ներքին՝ երկպառակութիւնների, որոնցից օգտուեցին դրացի մեծ պետութիւնները—Յունաստանն ու Պարսկաստանը—և երկիրը վերջ ի վերջոյ բաժանեցին իրենց մէջ:

Բիւզանդի պատմութիւնը մեծ լոյս է սփռում այդ բոլոր անցքերի վրայ:

3.

IV դարի վերջերը Հայաստանում.—Հայ կրօնաւորութիւնը եւ քաղաքական մարմինները.—Մեծն Ներսէս եւ նրա գործերը.—V դարի սկիզբը.—Վաւաճապուհ, Սահակ եւ Մեսրոպը.—Հայերէն լեզուի մուտքը ամեն ճեղ.—Ի զուր ջանքեր՝ լեզուն յունականացնելու.—V դարի մօտաւ օտարման ուղղութիւնը:

Չորրորդ դարի վերջերում Քրիստոնէական կրօնն արդէն հիմնովին հաստատուել էր և դարձել պաշտօնական, ժողովրդի կրօնը:

Հեթանոսական քաղաքակրթութիւնը իր գրականութիւնով, տեսակէտներով և բարքերով՝ անդառնալիօրէն յաղթւած ու հալածական, վերջին օրերն ապրելու զնաց երկրի թագուն անկիւնների անյայտութեան մէջ:

Այնուհետև օրէնք, տեսակէտ, բարոյականութիւն և բարք՝ ձևաւորւել սկսեցին Աւետարանի, Սուրբ գրքերի և նրանց մեկնողների ցուցմունքներով միայն:

Մինչդեռ այդ ուղղութեամբ էր զարգանում մտաւոր ու բարոյական կեանքը, քաղաքական դրութիւնը ընդհակառակն՝ կնճռոտւում էր հետզհետէ և սպառնալից դառնում:

Արշակունեաց հարստութեան վաթասերւած թագաւորները, որպէս արևելեան տիպար իշխաններ, ձգտում էին բացարձակ միապետութիւն հաստատել երկրում: Այդ նպատակով նոքա աջ ու ահեակ հալածում էին նախարարներին: Այդ բոլորը ոչ միայն անսովոր էր, այլև երկրի աշխարհագրական պայմաններին հակասող: Եւ այդ էր պատճառը, որ նախարար-

ները—երկրի այդ մանր, միմեանցից անկախ թագաւորները սկսեցին անվերջ կռիւներ թէ միմեանց և թէ բռնակալ միապետների դէմ:

Այդ կռիւները քանի գնում՝ սաստկանում էին, գրաւում ամբողջ երկիրը. և, որը վատթարն էր, երկու կողմերն ևս, մանաւանդ նախարարները, հրկիրը ծլատելու համար պատրաստ արտաքին թշնամիներին էին դիմում ու նրանց զգնութեամբ միմեանց վրայ արշաւում, ժողովուրդը ոտքի տակ տալիս:

Պարսկաստան և Յունաստանը արեւելքից և արեւմուտքից արդէն առաջ էին գալիս և Հայաստանի որոշ մասերը խլիլու ոտնաձգութիւններ անում: Արշակունի թագաւորները և հայ ազնւականութիւնը նպաստում էին նրանց այդ ձգտումներին և ահա յետագայում, յիւրաւի Հայաստանը իրապէս բաժանւում էր երկու մասի ու ընկնում երկու պետութեան իշխանութեան ներքոյ:

Իսկ ի՞նչ էր անում կղերականութիւնը, ի՞նչ դիրք էր բռնել նա քաղաքական այդ բարդութիւնների ժամանակ:

Անտարքեր մնալ չէր կարող հայ կրօնաւորութիւնը: Նա դասակարգ դեռ ևս չէր կազմում ուրիշ բան է, քան ձգտումներ ունէր կազմելու: Նա դեռ ժողովրդից էր ելնում և ժողովրդին մօտ ապրում. Փորձեց նախարարներին հաշտեցնել թագաւորի հետ, թագաւորներին էր յորդորում, խրատում անդադար, սակայն նրա այդ բոլոր փորձերը ոչ միայն օգուտ չը աւին, այլ նոյն իսկ գրգռեցին միապետներին՝ ամբողջ կրօնաւորութեան դէմ:

Արշակունի թագաւորներից Տիրանը բրածեծ սպանել տւաւ Յուսիկ կաթողիկոսին, որովհետեւ սա յանգըզնել էր ընդդիմանալ թագաւորի կամքին: Արշակը և ոչ իսկ լսում էր Ներսէս կաթողիկոսին. իսկ

Արշակի որդի Պապը,—ինչպէս աւանդուում է—ձանձրացած ոտնաձգութիւններիցը, իր ձեռքովը իբր թէ թուհաւորեց Ներսէս Մեծին: Նախարարներներն էլ պակաս չէին. նրանց խնդրանք էր, որ կաթողիկոսութեան գահից զրկեց Սահակ Պարթևը—Լուսաւորչի ցեղից ամենատաղանդաւոր և գիտնական կրօնաւորին: Զրկեց, որովհետև յորդորում էր նախարարներին՝ չը հրաւիրել օտարի միջամտութիւնը և երկիրը չը դնել պարսիկի իշխանութեան ներքոյ:

Եթէ թագաւորներն ու ազնւականութիւնը յարգանք չէին տաժում դէպի կրօնաւորութիւնը, դրա հակառակ՝ ժողովուրդը իր վշտերի ամոքումը ջերմեռանդօրէն որոնում էր կրօնի մէջ և իր բարօրութիւնը, երջանկութիւնն ու ապաւէնը սպասում էր կրօնաւորութիւնից:

Կղերը գիտցաւ օգտուել այդ համակրանքից և հետզհետէ իշխել սրտերի ու մտքերի վրայ: Միւս կողմից, թէև քաղաքական փոթորիկներն ու Արշակունի իշխանների ընդդիմութիւնները արգելք եղան կրօնական հաստատութիւնների բազմացնելուն և կրօնաւորութեան զօրեղանալուն—սակայն Լուսաւորչի յաջորդները իրենց արիութեամբ յաղթում էին բոլոր խոչընդոտներին և ամենատագնապալից ժամանակներում իսկ կարողանում էին զարմանալի գործունէութիւն ցոյց տալ յօգուտ կրօնի և նրա տարածմանը:

Զորրորդ դարի վերջերում, օրինակ, Մեծն Ներսէս կաթողիկոսը (374—383) տասը տարւայ մէջ այնպիսի եռանդ ցոյց տուաւ, որ կարողացաւ ոչ միայն ժողովներ գումարել ու օրէնքներ սահմանել ժողովրդի բարոյականութեանը հսկելու նպատակով, այլև բազմաթիւ հիւանդանոցներ, որբանոցներ և աղքատանոցներ հիմնեց երկրի ամէն կողմերում:

Մեծ էր, անշուշտ, առ հասարակ կրօնաւորութեան և մասնաւորապէս՝ Մեծն Ներսէսի ազդեցութիւնը, որ յաջողեց շինել այդ հարիւրաւոր բարեգործական հիմնարկութիւնները, մանաւանդ ապահովել կանոնաւոր տուրքերով «դաշտերի, մարգագետինների և արտերի արդիւնքներից»:

Մեծն Ներսէսը, ըստ մի պատմագրի, աւելի քան երկու հազար միմիայն վանք հիմնեց Հայաստանի զանազան կողմերում: Ու այդ վանքերը, որոնք ծառայելու էին որպէս կենտրոններ կրօնական կեանքի—եղան նաև դպրոցներ, որոնցից դուրս էին գալիս ժողովրդի մէջ մտնող անհամար կրօնաւոր, քարոզիչ և ուսուցիչներ:

IV դարի վերջերում կատարուող այդ բոլոր մտաւոր շարժումը, որ անշուշտ զուտ կրօնական ուղղութիւն ունէր և կրօնական էլ նպատակներ, ոչ միայն կանգ չառաւ քաղաքական փոթորիկների ժամանակ, այլ հետզհետէ աճեց ու զարգացաւ:

Եւ հէնց որ Արշակունիների խարխուլած գահի վրայ բարձրացաւ այդ հարստութեան միակ խելքը գլխին թագաւոր Վռամշապուհը (400 թ.ին)—մտաւոր շարժումը հասաւ իր բարձր աստիճանին շնորհիւ նրա, որ Վռամշապուհին, 21 տարւայ իւր թագաւորութեան ընթացքում, յաջողեց երկիրը ազատ պահել արտաքին թշնամիների ոտնաձգութիւններից և ներքին պառակտողների անկարգութիւններից:

Այդ քսանևմէկ տարին է ահա, որ կազմում է հայոց պատմութեան փայլուն շրջանը և նրա շքեղ էջը: Այդ քսանևմէկ տարին է, որ կոչւել է Ո ս կ ե դ ա ռ:

V դարը ուրեմն, բացւում է քաղաքական խաղաղ կեանքով: Վռամշապուհին յաջողւում է վստահութեան արժանանալ թէ Պարսից և թէ Յունաց արքունիքների

կողմից: Կաթողիկոս Սահակը, մի զարգացած, յունական լաւ կրթութիւն ստացած կրօնաւոր, դարձեալ նստում է իր գահի վրայ և նոյն եռանդով շարունակում է Մեծն Ներսէսի գործունէութիւնը:

Ահա այդպիսի ժամանակ էր, որ հայերէն տառերի գործածութեան կարիքը երևան եկաւ, այլ և պահանջ՝ հայերէն լիզւի վերականգմանը ամէն տեղ, մանաւանդ եկեղեցիներում. որովհետեւ ժողովուրդը ոչինչ չէր հասկանում ասորերէն կամ յունարէն կարդացւող աղօթքներից ու սուրբ պրքերից:

Հեթանոսութիւնը դեռ լիովին չէր ջնջել երկրից. դեռ կային հեռաւոր անկիւններ, ուր պաշտում էին «արի և իմաստուն» Արամազդն ու ռոսկեմայր, անարատ» Անահիտը: Լուսաւորչի յաջորդները ամէն ջանք ի գործ էին դնում ջնջելու կռապաշտութեան հետքերը և Աւետարանի վարդապետութիւնը մտցնելու ամենախուլ կողմերն իսկ. իսկ Աւետարանը ասորերէն էր կամ յունարէն. կարդալն ու թարգմանելը ոչ միայն դժւար, այլ նոյն իսկ անօգուտ էր, որովհետեւ կորսւում էր բնագրի ամբողջ հմայքը:

406 թւին վերակազմեցին ու լրացան հայերէն տառերը: Ս. Մեսրոպն էր, որ առաջադրեց հայերէն լիզւի գործածութեան անհրաժեշտութիւնը և Ս. Գրքերի հայերէնի վերածելու կարևորութիւնը: Ս. Սահակ կաթողիկոսը ոչ միայն քաջալերեց, այլև ինքը մեծապէս օգնեց գործին: Գտնւեցին 22 հատ հայկական այն հին նշանագրերը, որոնք վաղուց գործածութիւնից ընկել էին, որովհետեւ լիովին չէին արտայայտում հայերէնի հնչմունքները, այլ և ձայնաւոր տառերը չը կային: Մեսրոպն ու Սահակը, երկար ջանքերից յետոյ, այդ 22 տառերին աւելացրին 7 բաղաձայն, և 7 ձայնաւոր, և ահա հայկական տառերը գտնւած՝ ձեռ-

նարկեցին իսկոյն Սուրբ գրքերի թարգմանութեանը:

Այգպիսով, V դարի սկզբներում հայ լեզուն, որ դուրս էր մղւած գրական ասպարէզից և նրա փոխարէն ասորերէն, յունարէն կամ պարսկերէնն էին գործածուում—նեւրս էր մտնում հաստատուն քայլերով ու միաժամանակ դառնում էր թէ՛ եկեղեցական—կրօնական և թէ՛ արքունիքի—քաղաքական լեզուն:

Հայ տառերն էին, որ վերականգնեցին նրան: Առանց այդ տառերի գուցէ այժմ հայերէնն այլևս գոյութիւն չունենար:

Այսպէս թէ այնպէս, V դարի սկզբում հրապարակ էր իջնում հայերէն լեզուն և մտնում գրականութեան մէջ: Բայց զարմանալին այն է, որ գրականութեան մէջ մտնելով այդ լեզուն, հէնց իր մուտքի առաջին օրերում, ներկայացաւ կատարելագործւած, նուրբ և ճոխ այնքան, որքան կարող էր լինել երկար դարերում գրականութեան շնորհիւ մշակւած մի գործածական լեզու:

Այդ լեզուն—գրաբար, որով հէնց իսկոյն, հայ տառերը գտնւելուն պէս, թարգմանեցին սուր գրքերը, գտնւում էր ուրեմն այդ դարում իր կատարելագործութեան ամենաբարձր աստիճանի վրայ, ունէր իր հարուստ քերականութիւնը, իր ոճաբանութիւնը—մի խօսքով յունարէնի չափ կատարելութիւն՝ արտայայտելու ամեն միտք:

Եւ սուրբ գրքերի թարգմանութիւնը, նրանց հայերէնը—այդ գողտրիկ, մաքուր, օսկեղէնիկ լեզուն, ապացոյց է դրան: Գրաբարը ոչ թէ V դարում ուրեմն հնարւեց կամ մշակւեց, (ինչպէս կարծում են շատերը), այլ նա V դարից շատ դարեր առաջ մշակւած ու անընդհատ մշակւող մի լեզու էր, որին առին Մեսրոպն ու Սահակը և նրանով գրեցին:

Նա անշուշտ հայ ժողովրդական գոնէ մի մասի,

մի գլխաւոր և մեծ մասի խօսակցական լեզուն էր, որ հեթանոսական օրերից ի վեր, Քրիստոսից գուցէ շատ դար առաջ, զարգացել, ճոխացել էր շնորհիւ ծաղկած գրականութեան: Այդ գրականութեանը ոչնչացրել էր քրիստոնէութիւնը, բայց նրա լեզուն փոխ էր առնում այնքան, ինչ աստիճանի որ հասցրել էին նրան հեթանոս քուրմերը և հեթանոս գրողները:

Անշուշտ այդ լեզուն ժամանակի ընթացքում զօրեղապէս ենթարկել էր ասորական, պարսկական և յունական լեզուների ազդեցութեանը, բայց նա չէր կորցրել իր ինքնուրոյնութիւնը:

Գրաբառ լեզւի քերականութեան հիմնական կանոնների նմանողութիւնը պարսկերէնի և յունարէնի հետ՝ ենթադրել տւաւ շատերին, որ նա անշուշտ մի շինծու լեզու է և չէ եղել կենդանի լեզու ոչ V-րդ և ոչ էլ նախորդ դարերում, որ նա եղել է արեւստական մի քարբառ արքունիքի և դիւանատների մէջ միայն գործածական, կազմւած յունարէն կամ պարսկերէն լեզուներից:

Բայց այս ենթադրութիւնը մի խոշոր սխալ է, որովհետեւ շինծու լեզուն չի կարող այն աստիճան զարգանալ, որ դարերով դառնայ մի սղգի գրական լեզուն և որովհետեւ լեզուն չի շինւում երբէք, այլ եղածը կանոնաւորւում, վերանորոգւում ու մշակւում է միայն:

Մեսրոպը, Սահակը և նրանց աշակիրտներն ու յաջորդները, յունական գրականութեան և ճոխ լեզւի ազդեցութեան տակ՝ յաճախ կամեցան «բարւոքել», մշակել և հարստացնել հայերէնը: Մասամբ նրանք յաջողւեցին այդ, բայց հէնց որ աւելի առաջ գնալով, մտածեցին հայերէնին լիովին խորթ ոճաբանութիւններ, քերականական նորութիւններ աւելացնել—հանդիպե-

ցին կատարեալ անյաջողութեան և մի անգամ ևս դրանով ապացուցեց, թէ լեզու չինել անհնար է:

Տառերի գիւտի անմիջական հետեանքն ուրեմն, ինչպէս ասեց, եղաւ նոր դպրոցների հիմնարկութիւնը երկրի զանազան կողմերում:

Թէև յոյն գործակալները, որոնք նշանակւած էին իրենց նոր տիրած երկրի, Հայաստանի մի մասին կառավարիչ, հալածում էին հայ լեզուն և չէին թողնում հայերէն տառերի մուտքը իրենց բաժնում— սակայն միւս կողմերում հիմնած դպրոցները տւին յայտնի աշակերտներ, որոնք ապագայում պիտի աւելի առաջ տանէին իրենց վարդապետների գաղափարները և պիտի ստեղծէին V-րդ դարի ոսկեդէսիկ գրականութիւնը:

Հայերէն տառերի գիւտից մինչև Արշակունեաց իշխանութեան անկումը և մինչև Հայաստանի անկախութեան ոչնչացումը՝ տեեց միայն քսանհինգ տարի: Ինչ որ յառաջադիմութիւն եղաւ, այդ 25 տարւայ ընթացքում կատարեց: Մարգարանութեան օրերում, քաղաքական յետագայ փոթորկալից տարիներում, կանգ առաւ ամեն ինչ:

Քսանհինգ տարւայ մէջ Հայաստանում բացւած ուսումնարանները տւին մի քանի խումբ ուսանողներ, որոնք յաջորդաբար գնացին ու եկան արտասահման և բերին ուսման կենտրոններից գիտութիւն՝ հայրենակիցների համար: Սակայն այդ բոլորը, մանաւանդ Ս. Մեսրոպից յետոյ, կատարւում էին այլևս հոգևոր պէտքերին միայն գոհացում տալու համար: Մտաւոր շարժումը բռնում էր այնուհետև զուտ կրօնական ուղղութիւն: Այդ ուղղութիւնը քանի գնաց՝ զօրացաւ և վերջերում միստիքականութեան հասաւ:

Բոլոր գրագէտները, ուսուցիչները այդ դարերում, բացառապէս կրօնաւորներ էին: Բնական էր, որ իրենց ուշադրութիւնը ուրեմն պիտի դարձնէին նոր կրօնի պահանջները լրացնելու և շահերը պաշտպանելու վրայ միայն:

Եթէ պատմում էին, պատմութեան մէջ անձնաւորութիւնները գովաբանում էին կամ վատաբանում՝ դէպի նոր կրօնն ունեցած վերաբերմունքների համեմատ և կամ կրօնաւորների հետ ունեցած վարմունքների համաձայն:

Գրականութիւնը այդպիսով՝ դարբնւում էր ըստ նոր կրօնի պահանջների միայն: Հայ տաղանդների ստեղծագործութեան ամբողջ ոյժը կենտրոնացաւ կրօնական շրջանակի մէջ և արտադրեց ամեն ինչ կրօնական:

Բանաստեղծութիւնը, որ նոյնպէս կրօնական եղաւ, արտադրեց Շարականներ, Մաղթանքներ, Մեղեդիներ ու Տաղեր:

Առաջին կրօնական բանաստեղծութիւնները հայերէն լեզուով ու տառերով՝ դրեցին իրենք—Սահակն ու Մեսրոպը:

Բանաստեղծութեան հետ հաւասարապէս զարգացաւ փիլիսոփայական—վարդապետական ճիւղը, որը նոյնպէս կրօնական և բնագանցական եղաւ ըստ ամենայնի:

Բայց, նախ քան պարզելու այդ և յիտազայ դարերի գրականութեան կերպարանքը և նախ քան V դարի գրողների մասին առանձնապէս խօսելու—անբաժելու է գիտենալ թէ ի՞նչպէս էին գրւում այդ դարերում գրքերը, ինչի՞ վրայ, հետզհետէ ի՞նչ կերպարանք ստացող տառերով և ինքնուրոյն բնաւորութիւն կրող ի՞նչպիսի արւեստով:

4.

Հայերէն տառեր.—Տառերի նախնական ձևերը եւ յետագայ փոփոխութիւնները.—Գիրք, մագաղաթ, բռնագ, նկարներ եւ նկարատառեր:

Մեսրոպի և Սահակի ջանքերով հայերէն տառերը, որոնք մոռացութեան էին տրւած լիովին և որոնցից 22 հատը հազիւ գտնւեցին մի ոմն ասորի Դանիէլի մօտ, վերականգնեցին և լրանալով՝ կազմեցին կանոնաւոր այբուբենը:

36 տառերից էր վազմւած այդ այբուբենը. 7 ձայնաւորներ և 7 բաղաձայներ՝ նորահնար էին, իսկ 22-ը վաղուցւայ, երևի երբեմն գործածութեան մէջ եղած տառեր:

Տառերի վերականգման, մշակելու, լրացնելու և զրականութեան մէջ մտցնելու մանրամասն պատմութիւնը պակասում է մեզ: Եղածը այն է, որ երբ Դանիէլի մօտի 22 տառերը նախ գործածել սկսեցին, դտան որ պակաս են նրանց մէջ ձայնաւորները: Ս. Մեսրոպը յուսաբեկ այդ անյաջողութիւնից, երկար ճանապարհորդութիւնների ձեռնարկեց, դիմեց այս ու այն հռչակաւոր գիտնականների և վերջի վերջոյ ստիպւեց թողնել ամեն դիմում և յոյսը միայն իր վրայ դնել:

Եւ առանձնութեան, մտահոգութիւնների ու հետազօտութիւնների արդիւնքն այն եղաւ, որ նրան յաջողեց գտնել պակաս հնչմունքները:

Դժւարը պակաս հնչմունքները գտնելն ու որոշելն էր. մանաւանդ բաղաձայն հնչմունքները: Երբ այդ յաջողեց Մեսրոպին, նա անմիջապէս դիմեց մի յոյն գեղարդի—Հռուփանոսին և նրա օգնութեամբ,

անշուշտ մեծապէս օգտւելով յոյն, զէնդ և ասորի լեզուների տառերից (մանաւանդ առաջինից), հնարեց նշաններ՝ այդ նոր հնչմունքների համար,

Միացնելով նորագիտները հայկական շատ հին և գործածութիւնից վաղուց դուրս եկած 22 տառերի հետ,—հայկական այբուբենը պատրաստ պէտք էր համարել:

Եւ յիրաւի, յունարէնի և ասորերէնի մէջ քաջահմուտ Սահակ Պարթևի քննութիւնից և ցուցմունքից յետոյ, հայերէն այբուբենը կարգաւորեց ըստ յունարէնի և մտաւ գործածութեան մէջ:

Աւանդութիւնը, ի նկատի ունենալով հայերէն այբուբենի տւած մեծ արդիւնքները կրօնին, հրաշքի փայլով պատեց նրա դիւտը: Որպէս թէ Մեսրոպը, պակաս 14 տառերը հրաշքով գտաւ: Երևեցաւ նրան տեսիլքում մի ձեռք և գրեց մի քարի վրայ պակաս տառերը: Այս աւանդութիւնը, անշուշտ կազմւած հէնց նոյն V դարում, կրկնւել է բոլոր ժամանակակից և յետագայ պատմիչների բերնով ևս:

Այսպէս թէ այնպէս, 406 թւին հայերէն տառերը մտնում էին դպրանոցներում, նրանցով թարգմանւում էին սուրբ գրքերը և նրանց շնորհիւ հայերէն լեզուն էր հնչում տաճարների կամարների տակ...

Մի չը տեսնւած ոգևորութիւն էր, որ սկսեց իսկոյն. ոգևորութիւն, որ կարող էր մեծ հետևանքներ ունենալ, եթէ երկրի խաղաղութիւնը երկար տևէր և ոչ թէ հազիւ միայն 25 տարի:

Հայերէն տառերի սկզբնական ձևը կոչւել է Ե ը կ ա թ ա գ ի ը. երևի այն պատճառով, որ գրւել է երկաթէ գրիչով կամ երկաթով քանդւել է քարերի վրայ, Երկաթագրերը գործածւեցին գրեթէ մինչև X դարը, երբ նրանք, արագ գրելու և շատ գրելու անհրաժեշ-

տութեամբ, ենթարկւեցին փոփոխութիւնների: Երկաթագրերի հին ձևը մնաց իբր գլխագիր գործածելու, իսկ նոր ձևը կոչւեց **Բ ո լ ո Ր ա գ ի Ր**:

Բոլորագիրը միջին դարերի ընթացքում հետըզհետէ այնքան ձևափոխւեց, աւելի ճիշտը՝ կատարելագործւեց, որ յառաջացրեց տպագրութեան մէջ գործածւող այժմեան ձևը:

Միւս կողմից, արագ գրութեան մէջ՝ բոլորագրից տաջ եկաւ մի նոր տեսակի տառ—**Ն օ տ Ր ա գ ի Ր**, որ ժամանակի ընթացքում, իբր ձեռագրի միակ դիւրին ձև, կատարելագործւեց և առաջ բերեց գրութեան ներկայ տառերը:

Ինչպէս յայտնի է, մինչև գրեթէ XV դարի վերջերը հայերէն լեզուով ամեն գիրք եղել է ձեռագիր: Սկզբում, այն հին դարերում, ամեն հեղինակ իր գործը գրելուց յետոյ, արտագրել է տւել աւելի լաւ ձեռագիր ունեցողի. ապա, լաւ ձեռագիր ունեցողները կատարելագործելով իրենց մասնագիտութիւնը, սկսել են բացառապէս զբաղւել արտագրութիւններով: Եւ անշուշտ ահագին դժւարութիւն է ներկայացրել գիրք ունենալու միտքը: Նախ՝ պէտք էր գտնել բնագիրը կամ գոնէ նրա արտագրութիւնը, ապա, ահագին ծախսով արտագրել տալ:

Մեզ ծանօթ ամենահին ձեռագիրը չեն անցնում IX դարից: Այսպէս, միակ ամենահին Աւետարանը, որ մեզ հասել է, Լազարեան ճեմարանի գրադանանում գտնւած՝ Հայկական 336 թւի (Քրիստոսի 887 թւի) մի ձեռագիրն է, գրւած երկաթագրով, անպաճոյճ և առանց զարդերի: Այնուհետև, X-րդ դարի մի աւետարան ևս, որ կոչւում է «Մլքէ թագուհու աւետարանը», գտնւում է Վենետիկեցոց, Մխիթարեանների գրադարանում:

Իսկ XII դարից սկսած՝ բազմաթիւ են ձեռագրերը: Մեզ հասածների մեծագոյն մասը Սուրբ գրքեր են, երբեմն ահագին ստւարութեամբ, տախտակէ կաշեպատ կազմերով և մեծ թանձրութիւնով:

Բոլոր հին IX և X դարի ձեռագիրները անզարդ են, անպաճոյճ, գրւած Մեսրոպեան հրկաթագրերով: XII դարից յետոյ մտնում է ձեռագիրը գեղարւեստօրէն գրելու, զարդարելու, գունաւորելու և նկարներով շքեղացնելու արւեստը, որ զարգանում է XIV դարում, Կիլիկեան թագաւորութեան ժամանակ:

Գեղագրութեան և նկարչութեան արւեստը սկըսում է լայն կերպով ծաղկել. առաջ են գալիս մասնագէտ Գ ե դ ա գ ի ր ն եր, Ն կ ա ր ի չ ն եր, Մ ա դ կ ող ն եր (ծաղկանկար գծողներ) և Ո ս կ ող ն եր (ոսկիտառ կազմողներ): Այնուամենայնիւ իւրաքանչիւր ձեռագիր, գլխաւորապէս սուրբ գրքերը, գրւում էին ոչ միայն մեծ խնամքով և նրբին գեղագրութիւնով, այլև բանը հասնում էր նրան, որ իւրաքանչիւր գլխատառ, մանաւանդ նոր տողից սկսւածքը՝ ոչ միայն գունաւոր թանաքով էր գրւում, այլ և առանձնապէս նկարւում էր, գոյնզգոյն ներկւում, ոսկեզօծւում:

Սկզբում ի հարկէ, այդ գեղեցկագրութիւններն ու նկարները աւելի քիչ էին, անարւեստ և կոպիտ: Բայց X դարում երևան են գալիս արաբական մանր զարդեր, տիրեններ, ծաղիկներ, երբեմն թռչունների և այլն: XIII և XIV — դարում այդ բոլորը ստանում են ճարտար նրբութիւն և ճոխութիւն: Գոյները շատ են, նկարները շատ աւելի ուշադրութեամբ նկարած և համաչափ, ոսկեզօծումը աւելի առատ: Այդ դարերի գործերն են հայկական այն ինքնատիպ զարդատառերը, որոնք կոչւում են Թ ո չ ն ա տ ա ո եր: Իւրաքանչիւր տառ կազմւած է կամ զանազան կերպ

կանգնած թռչուններից և կամ միմեանց միացրած ձրկներից ու այլ կենդանիներից:

Ամենքին յայտնի է, որ ձեռագիրները, մինչև նոյն իսկ XIV և XV դարը, մեզնում գրւում էին մագաղաթի վրայ. նրա գործածութիւնը ծանօթ էր V դարից շատ աւելի առաջ անգամ:

Մագաղաթը, որ գլխաւորապէս պատրաստւում էր մատղաշ գառան, ուլի կամ այլ կենդանու մորթից, յայտնի էր քաղաքակիրթ հին աշխարհին Քրիստոսից 5—6 դար առաջ. սակայն իսկապէս աւելի լաւ և յարմար, գրութեան մագաղաթը հնարւեց II դարում և այն՝ երեք տեսակ—ղեղնագոյն, սպիտակ և ծիրանի: Վերջին գոյնի մագաղաթի վրայ են գրւած բոլոր սուրբ գրքերը, գրէթէ բոլոր քրիստոնեայ ազգերի, ինչպէս և հայերի մէջ:

Հնումն գրելու թանաքը սև էր ու փայլուն գոյնով, իսկ XVI դարից յետոյ, գոյնը փոխւեց, աւելի դժգոյն դարձաւ և երբեմն էլ, մանաւանդ որոշ տողեր ու նոյնիսկ բառեր, սկսեցին գրւել գոյնզգոյն թանաքներով, մանաւանդ կարմիրով: Թագաւորները, ինչպէս և կաթողիկոսներից և իշխաններից շատերը, գործածում էին կարմիր թանաքը, աւելի իրենց ստորագրութիւնների համար:

XIV երրորդ դարից սկսած ակնյայտնի կերպով սկսեց գեղագրութեան և նկարչութեան արւեստների անկումը: Մագաղաթագործութիւնն էլ ոչնչանում էր, որովհետև թուղթն արդէն գործածութեան մէջ էր մըտնում: Բացի դրանից, սկսել էին գործադրել աններիլի աւերածութիւններ ու խարդախութիւններ ձեռագիրների վերաբերմամբ: Քերում էին հին գրածքները և վրա՛ն նոր բաներ գրում: Ով գիտէ քանի՛ քանի՛ թանկագին ձեռագրեր, ընկած համբալ տիրացուների ձեռ-

քը, ջնջել են, և փոխանակ հին գեղեցիկ դպրութեան, հասցրել են մեզ անտաղանդ գրւածքների կոյտեր:

Այդպէս, սկսած XIV-երրորդ դարից, գեղագրութեան արւեստը, որոշ բարձրութեան հասնելուց յետոյ, ընկնում է: Թուղթը մտնում է գործածութեան մէջ, քաղաքական վատ հանգամանքները այլևս միջոց չեն տալիս որևէ մտաւոր զարգացման, ընկնում է գրականութիւնը, նոյնպէս և գրելու ախորժակ, տրամադրութիւն ու հնարք... Հայաստանը հետզհետէ կորցնում է ամեն ինքնուրոյնութիւն և անկախ գործունէութիւն բոլոր ասպարէզներում:

Մեր թանգարաններում (Էջմիածին և այլն) հաւաքւած հազարաւոր ձեռագիրները, որոնք մեծ մասամբ գրւած են մագաղաթի վրայ և արդիւնք են գեղագրութեան և նկարչութեան լաւ ժամանակների—այդ թագմաթիւ մնացորդները ապացուցանում են, որ յիշուած իրերը են մեծ տաղանդներ ոչ միայն հեղինակելու-շարադրելու, այլև գրելու, արտագրելու և նկարելու արւեստների մէջ: Էջմիածնում գտնւած մի ձեռագիրը, օրինակ՝ Նահապետ կաթողիկոսի Աստուածաշունչը, բաւական է գաղափար տալու համար այդ արւեստների ծաղկման աստիճանի մասին:

5.

V դարի գրականութիւնը.—Սահակի եւ Մեսրոպի գրական գործերը.—Կորիւն, Սզնիկ եւ Դաւիթ անյաղը.—
Յունական ազդեցութեան հեռեւանքները հայոց
լեզւի վրայ:

Սահակ Պարթև կաթողիկոսի և ս. Մեսրոպի արած ծառայութիւնները հայերէն լեզւին ու գրականութեան՝ անմոռանալի է:

V դարը հայոց գրականութեան պատմութեան մէջ՝ բացւում է այդ երկու նշանաւոր դէմքերով:

ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՒԸ Ներսէս մեծի որդին էր, Լուսաւորչի ցեղի վերջին շառաւիղը, որովհետև ինքն էլ միայն մի աղջիկ ունեցաւ և իրմով վերջացաւ հայոց կաթողիկոսների առաջին սերունդը—Լուսաւորչի ցեղի գահակալութիւնը:

Սահակն իր ուսումը ստացել էր Կ, Պօլիս. կաթողիկոսական դահ նստեց Ասպուրակէս կաթողիկոսի մահաւանից յետոյ, 400 թւին.

Վեց տարի յետոյ հայերէն լեզուն ու հայերէն տառերը դուրս էին հանում հայ եկեղեցիներից, պաշտօնատներից և արքունիքից օտար բոլոր լեզուներն ու գրքերը, բացւում էին բազմաթիւ դպրոցներ, թարգմանւում էին սուրբ գրքերը և յունական գրականութիւնից ընտիր երկեր. աշակերտների խմբեր էին գնում Յունաստան և այլ կենտրոններ, վերադառնում էին ուսած, և ձեռնարկում էին գրքեր հեղինակելու՝ մեծ հռանդով, անպատմելի ոգևորութեամբ:

Այդ բոլորի գլուխ էին կանգնած և խրախուսում էին իրենց օրինակովն ու եռանդով՝ Սահակ Պարթևն ու ս. Մեսրոպը:

Սահակ Պարթևը, որի մասին յետագայ պատմիչներից մէկը ասում է, թէ յունական շատ գիտնականներից բարձր էր և Մեսրոպին ուսուցանում էր շատ անգամ—հռչակաւոր է, որպէս սուրբ գրքերի գիտնական, հմուտ թարգմանիչ և որպէս կրօնական մաղթանքներ գրող-բանաստեղծ:

Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը, որ տառերը կազմելուն պէս շտապով կատարւած էր—երկրորդ անգամը սկսեց Սահակ Պարթևը, որովհետև իր ուղարկած մարդիկ (որոնց հետ էր և Եզնիկը), կարողացան վրտնել սուրբ գրքերի ստոյգ օրինակները:

Հայերէն այս վերջին թարգմանութիւնը կատարւած է այնքան խնամքով և այնպիսի լաւ և մաքուր ոճով, որ իրաւամբ համարւում է հղած բոլոր լեզուներով թարգմանութիւնների լաւերից մէկը:

Այդ այն միջոցին էր, երբ դեռ հայերէն լեզուն չէր աղաւաղւած, յունականացրած ու այլանդակած: Դեռ նրա ջղոտ, առանց սեթեւեթի ոճը ընդունակ էր արտայայտելու ամենալուրջ փիլիսոփայական մտքերից սկսած՝ մինչև զւարթ—վիպասանական երգերը: Այդ գեղեցիկ լեզուով էր, որ ս. Սահակը գրեց Աւագ շաբաթի հոգեշունչ շարականները, կրօնա—միստիքական այնքան գողտրիկ տողերը: Այդ սիրուն հայերէնով էր, որ թարգմանեցին, բացի սուրբ գրքերից, այլև Եւսեբիոսի ժամանակագրութիւնը, գրեցին սուրբ Սահակի «Կանոնները» և այլն:

Բացի, ուրեմն, թարգմանութիւններից, ս. Սահակը ունի թողած նաև մի կանոնադրութիւն՝ առաջնորդների, եպիսկոպոսների և քահանաների համար: Սակայն, ամենից գնահատելին և ուշադրութեան արժանիներն են նրա Շարականները, որոնց մէջ հեղի-

նակը երևցնում է իր խորունկ՝ զգացումներն ու բանաստեղծական տաղանդը *):

Երկրորդ հեղինակը, որ նոյնպէս զբաղւել է թարգմանութիւններով և նոյնպէս կրօնական բանաստեղծութիւններ, շարականներ է գրել—տառերի կազմով, հայ գրականութեան առաջնորդն ու տարածող ս. Մեսրոպն է:

Ս. ՄԵՍՐՈՊԸ պրօպագանդիստ էր հայ լեզւի տարածմանը և ուսման գործին. եռանդուն քարոզիչ էր, դպրոցներ բաց անող և քրիստոնէական կրօնի առաքեալ:

Մեսրոպի վարքագիր Կորիւնը նրան կոչում է միայն Մաշթոց անունով: Մաշթոց՝ գուցէ յունարէն «Մաստոս» բառն է (մայստէր, մէտր) որ նշանակում է վարպետ: Խորենացին Մաշթոցի հետ միացնում է Մեսրոպ անունն ևս:

Մեսրոպ Մաշթոցը ծնւել է մօտաւորապէս 361 թւին, Տարօնի շացեկաց գիւղում: Հօր անուն էր Վարդան: Մանկութիւնից սովորել էր նա յունարէն: Երբ Արարատ է գալիս, մտնում է արքունի ծառայութեան մէջ՝ Վռամշապուհի օրով: Ծառայելով իբր քարտուղար բաւական ժամանակ, հրաժարւում է աշխարհից և կրօնաւոր դառնում: Մտնելով վանք, ունենում է աշակերտներ սովորեցնելու, որովհետեւ քրիստոնէութեան սկզբի դարում վանքերը ուսումնարաններ էին նոյնպէս:

Աշակերտների հետ միասին Մեսրոպը ձեռնարկում է քարոզչութեան: Գողթան գաւառի խորքերում դեռ կային կռապաշտութեան հետքեր: Այնտեղ, Ատըրպատական և ուրիշ նահանգներ պատելով, քարոզում

*) Այդ շարակետներից նմուշներ տես զրբի յաւելւածում:

է նա քրիստոնէութիւնն ու Աւետարանը, և ժողովրդի հետ խօսում անընդհատ: Ահա այդ իսկ քարոզութիւնների ժամանակ նա մեծ դժւարութիւնների է հանդիպում, երբ ստիպւում է սուրբ գրքերը կարդալ ասորերէն և տեղն ու տեղը թարգմանել հայերէնի, որպէս զի հասկանալի դառնային լսող ժողովրդին:

Այդ էր առիթը, որ նա մտածեց հայերէն տառեր ունենալու և սուրբ գրքերը հայերէն լեզուով թարգմանելու խնդրի մասին:

Այնուհետև Մեսրոպը իր կեանքը նւիրեց տառերի դիւտին. գտնելուց յետոյ՝ նրա տարածմանը, հայ լեզւի և գրականութեան զարգացման գործին և ընտրեց թափառիկ քարոզչի, եռանդուն պրօպագանդիստի կեանքը:

Մեսրոպը այդպէս ապրեց՝ անընդհատ պտտելով հրկրի այլևայլ կողմերը: Ուպրեց միշտ եռանդուն, շարժուն գործիչի նման և ինչ որ էլ գրեց՝ սիրած գործի օգտի համար գրեց*):

Ունի նա թղթեր խրատական ու յորդորական՝ ուղղւած ժողովրդին. ունի և սիրուն շարական— բանաստեղծութիւններ՝ պահոց օրերի ժամերգութեան համար: Ս. Մեսրոպին են վերագրում նոյնպէս՝ հայոց եկեղեցւոյ այն Ծիսարանի (ծէսերի գրքի) կազմութիւնը, որ Մեսրոպի մականունովը՝ կոչւում է Մ ա շ թ ո յ:

Ս. Սահակ և ս. Մեսրոպ, Վ դարի մտաւոր շարժման այդ առաջնորդները, հայ գրականութեան առաջին աստղերը— ունեցան շատ աշակերտներ ու գործակիցներ էլ, որոնք մեծապէս օգնեցին նրանց թէ ս. գրքերի թարգմանութեան, թէ լեզւի տարածման և թէ դպրոցները բազմացնելու գործերում:

*) Ս. Մեսրոպը թաղւած է Օշականում: Գերեզմանի վրայ յատկապէս շինւած կայ մի եկեղեցի:

Ընդհանուր անունով, Սահակի և Մեսրոպի աշակերտներն ու գործակիցները կոչւել են Թարգմանիչներ: Նոյնիսկ իրենք—Սահակ ու Մեսրոպն էլ ունեցել են այդ նոյն «Թարգմանիչ» տիտղոսը:

Թարգմանիչները եղել են երկու սերունդ: Առաջին Թարգմանիչները հասուն մարդիկ էին և Մեսրոպի ու Սահակի անմիջական օգնականներն ու գործակիցները: Երկրորդ, կամ կրտսեր Թարգմանիչները եղել են առաջին Թարգմանիչների աշակերտները, որոնք իրենց ուսուցիչների մօտ սովորելուց յետոյ, ուղարկւել են արտասահման (Ալէքսանդրիա, Աթէնք և այլն) կատարելագործւելու 6—7 տարի, ապա վերադարձել են հայրենիք և անմիջապէս գործի ձեռնարկել: Այս վերջինները ոչ միայն շարունակող, այլև զարգացնողներն են եղել ս. Սահակի և Մեսրոպի ձեռնարկութիւնները:

Առաջին Թարգմանիչների մէջ են մի քանի յայտնի հեղինակներ, որոնց գործերը հասել են մինչև մեզ: Դրանցից գլխաւորներն են ամենից առաջ, Կորիւնը և Եզնիկ Կողբացին:

ԿՈՐԻՒՆԸ յատկապէս պատմիչ—վարքագիր է և գրել է իր ուսուցիչ ս. Մեսրոպի կենսագրութիւնը: Սահակ Պարթևը Կորիւնին նշանակել էր Վրաց եպիսկոպոս: Ունի Կորիւնը զանազան Թարգմանութիւններ ևս:

Ս. Մեսրոպի կեանքի և գործունէութեան մասին միակ տեղեկատուն Կորիւնն է, որ սակայն շատ համառօտ է կանգ առնում նրա աշխարհական կեանքի վրայ: Վարքագրութիւնը արւած է թէև ոսկեղենիկ լեզուով, սակայն տարօրինակ խորթութիւններ և դարձւածքներ է գործածում և կասկածել է տալիս, թէ գրււածքը արտագրողները չափազանց անբարեխիղճ են եղել՝ համառօտելով, նոյնիսկ կրճատելով Կորիւնի թողածը:

Կորիւնի գրւածքի մէջ կան կտորներ, որոնց թէ ոճը և թէ հատւածները շատ նման են Ագաթանգեղոսին: Դա ենթադրել է տալիս, թէ Կորիւնն է եղել Ագաթանգեղոսի թարգմանողը:

Երկրորդ ինքնատիպ հեղինակը ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՑԻՆ է, որ բացի պատմական, միայն անունները մնացած գրւածքներից, թողել է մի գործ, որը լաւական է նրա անմահացնելու համար:

Այդ գրւածքը, որ կոչւում է «Ե Ղ Ժ ա Ղ ա ն դ ո ց» ոչ պատմութիւն է և ոչ էլ վարքագրութիւն, այլ մի շատ հետաքրքիր բանակռիւ ու հերքումն պարսկական և հեթանոսական հաւատալիքների, քրիստոնէութեան մէջ նորածիլ աղանդների, այլև վէճ՝ ընդդէմ յունական փիլիսոփայութիւնների—Պիլթոգորեան, Պերիպատետիկեան (Արիստոտէլի), Պլատոնական, Ստոյիկեան և Եպիկուրեան:

Հետաքրքիրն այն է, որ Եզնիկը սովորել է և կամ գոնէ մանրամասն ծանօթացել այդ փիլիսոփայական վարդապետութիւնների հետ յատկապէս նրա համար, որպէսզի հերքէ նրանց և ապացուցանէ, որ դոքա «աղանդաւորական մոլար ուսումներ են» և հակառակ ս. գրքերի:

Եզնիկը ս. Սահակի և ս. Մեսրոպի եռանդուն գործակիցներից մէկն էր. լաւ գիտէր յունարէն ասորերէն, պարսկերէն և նոյն իսկ հրէարէն: Տառերի գիւտից յետոյ, նա, Սահակ կաթողիկոսի յանձնարարութեամբ գնաց Եգեսիա, ապա Բիւզանդիոն ու գտաւ և բերեց ս. գրքերի «ստոյգ և հաստատուն» օրինակները, որոնցից և կատարեց երկրորդ, ամինալաւ թարգմանութիւնը:

Եզնիկն այնուհետև աջակցեց կաթողիկոսին և ս. Մեսրոպին՝ թէ լիզւի և գրի տարածման և թէ քրիս-

տոնէութեան արմատանալու գործին: Շուտով նա ձեռնադրեց Բագրևանդայ եպիսկոպոս:

Սակայն թարգմանիչներն սկսում էին վերադառնալ յունական քաղաքակրթութեան կենտրոններից և բերում էին իրենց հետ Ալէքսանդրիայից ու Աթէնքից գրականութեան և գաղափարների նոր հոսանքներ: Յունական հին փիլիսոփաների գրքերը, այլև Ալէքսանդրեան դպրոցի ուսմունքները մտնում էին Հայաստան:

Այդ բոլորը սկսեց լուրջ վախ ազդել մեր կրօնաւորներին, որովհետև նոր ուսմունքների մէջ կային շատ բաներ, որոնք լիովին հակառակ էին ս. գրքերի ուսմունքին, մանաւանդ ինչ վերաբերում էր բնական գիտութիւններին:

Արիստոտէլը, Պլատոնն ու Պիւթագորը իրենց վարդապետութիւններով սարսափ ազդեցին հայ կրօնաւորութեան. նոքա արդէն հալածւում էին յունական կրօնաւորութիւնից *). նրանց գիտութեան դէմ անէծք ու կռիւ էր յայտարարւած քրիստոնեայ կայսրերի կողմից իսկ: Սակայն մեր ուսանողները ծանօթանում էին, սովորում և բերում նրանց հայրենիք:

Պէտք էր մի զօրեղ ձայն, մի ջախջախիչ և ներգործող «հակաթոյն»: Եւ Եզնիկն էր, որին երևի յանձնարարւեց կռիւ ելնել այն բոլորի դէմ, ինչ որ հեթանոսական աղբիւրից էր—պարսկական, հին հայոց հեթանոսական մնացորդների, յունական իմաստասէրների և այլն:

Ու Եզնիկը մի սքանչելի հայերէնով—այն ոսկե-

*) Ալէքսանդրեան փիլիսոփայութիւնը (Պերիպատիկեան) իր դէմ զինեց ամբողջ յունական կրօնաւորութեանը. դիմեցին քաղաքական իշխանութեան և Թէոդոս կայսրից սկսած մինչև Յուստինոսը՝ ջնջեց բոլոր գիտութեան տաճարները: Յուստինիանոսը փակել տւաւ բոլոր դպրոցները (415 թւին):

դարի դեռ ևս անաղարտ ու զուտ հայերէնով—գրեց «Նդժ աղանդոց» գիրքը, բաղկացած չորս մասից:

Չորս մասումն ևս Նզնիկը հաւասարապէս ճարտարախօս է, երբեմն ճոռոմարան, և ամեն կերպ ճգնում է անխտիր կերպով անմտութիւն հռչակել այն ամենը, ինչ որ բղխում է պարսիկներից կամ յոյն «հեթանոս» փիլիսոփաներից. հերքում է, մոլար անւանում նոյն իսկ գիտական ճշմարտութիւններ. և դա միտք այն պատճառով, որ նախ՝ ուսուցանողները հեթանոսսօժեր են և ոչ թէ քրիստոնեաներ և երկրորդ, որ ասածները համաձայն չեն ս. գրքերի ասածներին:

Նզնիկի գիրքը հետաքրքիր է շատ աւելի նրանով, որ գաղափար է տալիս մեզ պարսիկների, մանաւանդ հին հայոց կրօնի ու հաւատալիքների մասին: Այնուամենայնիւ նա խօսում է յունական փիլիսոփայութիւնների դէմ և արձանագրում է V դարի քրիստոնեայ հայերի գիտութեան աստիճանը:

Այդ գրքի մէջն է, ուր հայ հեթանոսական կրօնի մասին գաղափար կազմել ուզողը պատահում է հին վիշապների, պայիկների, առէգների վերաբերութեամբ եղած հաւատալիքներին, որոնց մի առ մի թւում է Նզնիկը և հերքում ու ծաղրում: Այդ բոլորի հետ, Նզնիկը թւում է նաև շատ ուրիշ հայկական այնպիսի նախապաշարումներ, որոնք մինչև այժմ գրէթէ գոյութիւն ունին: Օրինակ

«Երբ որ աչքը խաղում է, ասում են թէ նոր մարդ կը տեսնի: Երբ նստոյ-տեղի կամ ուրիշ տեղի միսը խաղում է, նշան է որ ձի պիտի հեծնի կամ լաւ շորեր հագնի, կամ իր սիրելուն պատահի և կամ պիտի ծեծ ուտի»... և այլն:

Եւ այսպէս, Նզնիկի գիրքը մի թանկագին աղբիւր է՝ որոնելու և ժողովելու համար մեր հին, շատ

հին նախնիքների հաւատալիքները, նախապաշարմունքներն ու մտածութիւնները, որոնց դէմ հակաճառում է ճարտարախօս գիտնականը:

Բացի «Եղծ աղանդոց» գրքից, Եզնիկին են վերագրում խրատների մի ժողովածու ևս, որը թէ անկարևոր բան է և թէ անվաւեր: Ունի նաև զանազան ճառեր և մանր-մունր թարգմանութիւններ կրօնական բովանդակութեամբ:

Երկրորդ կամ կրտսեր թարգմանիչների մէջ՝ ամենից առաջ պիտի յիշատակել մի փիլիսոփայի, որ ստացել է «Անյաղթ» տիտղոսը, սակայն իր անյաղթ լինելու իբր փաստ՝ թողել է (գոնէ մեզ հասիլ են) շատ քիչ բաներ: Եղած բազմաթիւ գրւածքներն էլ, որոնք նրան են վերագրում—կասկածելի են, որովհետև Դաւիթ Անյաղթին լինելու համար՝ չափազանց իմաստալային եւ և անհասկանալիօրէն այլանդակ:

ԴԱՒԻԹ ԱՆՅԱԴԹ փիլոսոփան, որին համարում են Տարօնի Հարք զաւառի Հերեթ գիւղից, Սահակի և Մեսրոպի ընտրած վաթսուէն աշակերտներից մէկն էր: Ըստ երևոյթին այդ երիտասարդը միւս ընկերներից ամենատաղանդաւորն է եղել և աւելի կատարելագործւել ուսման մէջ: Դաւիթի համար եղել են զանազան առասպելներ. ազգասէր պատմիչները ուռեցնելով նրա համբաւը, կոչում են նրան «եռամեծ փիլիսոփայ, ամենագիտուն»: Աւանդել են, որ իբր թէ Բիւզանդիոնում պապանձացրել է նա բոլոր յոյն ճարտարախօսներին և փիլիսոփաներին,

Պատմում են առասպելաբար (պատմողը մի ինչ որ ձեռագիր է) նաև հետևեալ զրոյցը: Սովորութիւն էր Աթէնքում, որ եօթը տարին մի անգամ հաւաքւում էին աշխարհի բոլոր գիտնականները՝ քաղաքի կենտրոնում գտնւող մի շատ

բարձր պղնձէ սիւնի առաջ: Սիւնի վրայ գըրած էր յունաց եօթն իմաստունների խօսքերը համառօտ (սակաւագրով): Ով կարողանար կարգալ ու մեկնել այդ գրեածքները, նրան էին շնորհում փիլիսոփայական ուսումների վարդապետ տիտղոսը: Դաւիթ Անյաղթը, որ նոյնպէս եկել էր Աթէնք, իսկոյն մէջ տեղ է դուրս գալիս և «ահաւոր ճարտարախօսութիւններով» մեկնում է գրեածքները: Իբր պատիւ, Դաւիթին ղնում են ակներով ու մարգարիտներով զարդարւած ոսկի վահանի վրայ, բարձրացնում են զուխներով և ուսերով ու պտտեցնում քաղաքում՝ նւագածութեան և փողերի ընկերակցութեամբ:

Անշուշտ սպասելի էր, որ օտարների մէջ հռչակ ստացած այդ գիտնականը, առասպելազարդ անյաղթ փիլիսոփան, հայրենիք վերադառնալիս, որևէ փայլուն գործ կատարէր, գրէր որևէ բան, մի խօսքով՝ օգտակար ինէր իր ազգակիցներին:

Սակայն Դաւիթ Անյաղթը օտարութեան մէջ ճառախօսութեան վարպետութեան համար դափնիներ հնձելուց յետոյ, երբ վերադառնում է Հայաստան և տեսնում իր «հայրենիքի խեղճութիւնը և գիտութիւնների վերաբերութեամբ տիրող արհամարհանքը» — քաշւում է մի վանք, իրեն տալիս է աղօթքի և... ճգնում է հայ լեզուն այլանդակել այնքան, որ նա նման չը լինէր ոչ մի լեզւի:

Դաւիթ Անյաղթը առաջին նշանն է տալիս այն բռնազրօսիկ ջանքերին, որոնց նպատակն էր յունականացնել հայերէն լեզուն այն աստիճան, որ նա իբր հոլովուեալներով, ոճերով, խոնարհումներով և ամեն ինչով՝ չը զանազանէր իրենց սիրած լեզւից:

Ու ձեռնարկեց մի բարբարոս գործողութեան,

որ բարեբաղգաբար արմատ չը բռնեց, շուտով դէն ձգւեց իբր խորդ բան, սակայն և բաւական աղաւաղեց ու հետզհետէ փշացրեց Սահակի և Նզնիկի ոսկեղէնիկ հայերէնը:

Գաղափար տալու համար թէ ինչպէս սկսեց գրել Դաւիթ Անյաղթը, ահա նրա գրւածքներից մի քանի կտորներ—

«Արդ զմիոյր միայնոյր ստորագեցելոյրն տարբեր են սեռքն... Եւ յատկոյրն տարբեր է սեռն, զի յատուկն զմիոյր տեսակոյր, ոյր է յատուկ, ստորգի՝ և զընդ տեսակաւն անհատիցն. որպէս ծիծաղականն մարդոյր միայնոյր»...*):

Ահա և մի ուրիշ կտոր, ուր արդէն կատարեալ անհասկանալի է հայերէնը և սկի նման էլ չէ հայերէնի.—

«Էականցն է ինչ՝ որ զենթակայ է ումհմն է աւսի, և նենթակայում ոչ յումեք է. որ զան, մարդ՝ զենթակայէ աւսի՝ զումեմն է մարդոյ. և նենթակայում ոչ յումեք է. և է՝ որ նենթակայում է, և զենթակայէ ոչ զումեք աւսի»:

Այս սոսկալի հայերէնովն է, որ Դաւիթը թարմանել է Արիստոտէլի մի քանի գրւածքները, ինքն էլ նոյնքան անհասկանալի լեզուով բացատրել է և վերլուծել:

Դաւթի հայերէն լեզուն գործածեցին նոյնպէս կրտսեր թարգմանիչներից ոմանք, որոնք մտածում էին հայերէն լեզուն հարստացնել յունարանութեամբ: Եղան այն աստիճան մոլիները մինչև իսկ, որ կամեցան հայերէն լեզւի քերականութիւնը լիովին փոխել այլակերպ բարդութիւններով և խոնարհումներով:

*) Դաւիթ Անյաղթ, «Ներածութիւն Պորփիրի».

Օրինակ կարող է ծառայել մի այսպիսի խոնարհումն *կ ո փ ե լ* բայի.—*կոփեմ, կոփես, կոփէ, կոփոյեմք (կոփեմք). կոփոյերք (կոփէք) կոփոյեն (կոփեն):* Իսկ անցեալ կատարեալում՝ աւելի այլանդակ ձև—*էկոփոցիւր, էկոփոցիւ, էկոփոցեր. էկոփոցիւք, էկոփոցիւք, էկոփոցիւն:*

Յունական ձևի քերականութիւն ունենալու և հայերէնում նրա զանազան օրէնքների պատաստելու փորձերից մէկն է նաև դերանունների մէջ իգական սեռի ներմուծութեան ջանքը՝ *ն է, ն էրա (она, elle) բառերով, որ մնաց ապարդիւն *)*:

Թարգմանիչների և Դաւիթ Անյաղթի ջանքերը լեզուն հարստացնելու՝ լիովին ապարդիւն չանցան: Իրաւ է, բերած օրինակների միջի այլանդակութիւնները մերժեցին ու շուտով դուրս ընկան հայ լեզւից, սակայն մնացին այնպիսի ներմուծութիւններ, որոնք չէին խորթացնում լեզուն:

Այդ փոփոխութիւններն այն ազդեցութիւնը թողին, որ սկիզբ դրին գրական լեզւի տարբերելուն՝ խօսակցական լեզւից: Հետզհետէ գրքերի լեզուն այլ ձանապարհ բռնեց ու այլ զարգացման մէջ մտաւ, մինչ ժողովրդի լեզուն էլ ենթակայ այլևայլ օրգանական փոփոխութիւնների, լիովին հակառակ ուղղութեամբ բարեշրջման ենթարկեց:

VII դարի սկիզբներից պոյանալ սկսեց մի խորանդունդ գրաբառի և ժողովրդեան խօսած բարբառի միջև: XII դարում ժողովրդի լեզուն կոչւեց *ռ ա մ կ օ*ր է ն, սակայն գրողները, հասկանալի լինելու համար, ստիպւած եղան թողնել V դարի լեզուն և այդ իսկ ոամկօրէնով գրել:

*) Այդ նոյն իգական ձևի փորձը արին վերջերումս Կ. Պօլիս և Կովկաս, սակայն երկու փորձերն էլ անյաջող եղան:

6.

Կրօնական պատերազմները եւ Պարսկական տիրապետութիւնը.—Յզիօէ.—Ղազար Փարպեցի:

Մինչ Դաւիթ Անյաղթն ու կրտսեր թարգմանիչներէից մի քանիսը, լեզուն հարստացնելու մտադրութեամբ, աղաւաղում այլանդակում էին ոսկեղէնիկ հայերէնը—միւս կողմից հայ նախարարները, թագաւորն ու ազնւականութիւնը միմեանց դէմ եկել իրար էին բզբտում և վերջ ի վերջոյ գնում էին երկիրը դնելու օտար պետութիւնների անմիջական իշխանութեան տակ՝ իբր հպատակ աշխարհ:

Վռամշապուհից յետոյ Արշակունեաց ցեղից Խոսրով Գ.-ը մի տարի ևս թագաւորեց ու մեռաւ: Պարսկաստանը փորձեց վերջ դնել հայկական թագաւորութեան, սակայն դրանից յետոյ երկիրը դեռ վեց տարի ևս հայոց թագաւոր ունեցաւ Արտաշէս Գ. կոչւած տղայամիտ, լիովին վատասելաժ և անպէտք իշխանին:

Արտաշէս Գ.-ի օրովն էր, որ հայ նախարարները միմեանց և թագաւորի դէմ ելան, Պարսից Վռամ թագաւորին գնացին ու խնդրեցին լիովին ջնջել հայկական անկախութիւնը, գահընկեց անել թէ հայ թագաւորին և թէ հայ կաթողիկոսին:

432 թւին Հայաստանի մի խոշոր, ամենամեծ մասը դարձաւ Պարսկական սատրապութիւն և սկսեց կառավարւել պարսիկ մարզպաններով: Սահակի տեղն էլ, կաթողիկոսական գահի վրայ բազմեցին հետզհետէ երեք ասորի կրօնաւորներ—Սուրմակ, Բրքիշոյ և Շմուէլ:

Այդպէս էր ահա, որ իրականացաւ վերջապէս

Սասանեանների ձգտումը: Հայաստան չը կար այլևս: Նա իբր հլու հպատակ՝ ընկաւ պարսից ձեռքը և դարձաւ պատուար յունական այն կայսրութեան դէմ, որից միշտ վախենում էր Պարսկաստանը:

Տիրել երկրին, ջնջել նրա ինքնուրոյնութիւնը— Դա Սասանեանների ծրագրի առաջին մասն էր: Մնում էր գործադրել երկրորդ փափագը. այն է, տեսնել քրիստոնէութեան ջնջումը Հայաստանից, զրադաշտական կրօնի տարածելը և հայերի ձուլւելը. որովհետև անընդհատ կասկած կար, որ հայերը կարող էին միշտ ապստամբւել, դրդւած հաւատակից յոյներից:

Պէտք էր կրօնի թշնամիներ դարձնել հայերին և յոյներին: Կասկածը շատ էլ անտեղի չէր: Քրիստոնեայ կրօնաւորութիւնը, սկսած նոյն իսկ Լուսաւորչից, չէր կարող հանդուրժել զրադաշտականների լուծը, նոյն իսկ քարեկամութիւնը, և միշտ հակուում էր, ժողովրդին էլ հակեցնում՝ դէպի քրիստոնեայ յոյները: Նեղ օրերին հայ կաթողիկոսները միշտ ծածուկ դիմում էին յոյն կայսրերին, խնդրելով նրանց հովանաւորութիւնը:

Զորրորդ դարի վերջերում, Շապուհի օրերով, յոյները քանիցս օգնեցին հայերին ու վռնդեցին պարսիկներին Հայաստանից: Սասանեանները այդ մոռանալ չէին կարող: Շապուհին հետեւեց Յազկերդ Ա-ը, յետոյ Վռամը, որին յաջողեց պարսկական իշխանութիւնը ամրապնդել մեր երկրում: Իսկ Յազկերդ Բ-ը, քաջալերւած յաջողութիւնից, ձեռնարկեց ծրագրի գործադրութեանը. այն է՝ ջնջել քրիստոնէութիւնը Հայաստանից, մտցնել զրադաշտականութիւնը և Հայաստանը դարձնել Պարսկական երկիր, հայերին էլ պարսիկներ:

Նախ քան այդ կտրական քայլն անելը, Յազկեր-

դը կամեցաւ հայերին օգնելու ունէ փորձի դէմն առնել և արշաւանքի ելաւ Յունաց դէմ:

Յոյները փոխանակ դիմադրելու յարձակւող թշնամուն, իսկոյն հաշտութիւն խնդրեցին և յանձն առին առաջարկւած ամօթալի պայմանները: Յունաստանը իր վերջնական անկմանն էր հասել, այլևս ոյժ չունէր դիմադրելու:

Յունաստանի այդ քայլը յուսահատեցրեց հայերին, այսինքն հայ կրօնաւորութեան և նրան համամիտ՝ ազնւականութեանը: Ի դերև ելան նրանց յոյսերը, այլևս չը կար ոչ մի պաշտպան:

Յազկերդը անմիջապէս հայոց կրօնաւորութեանը և ազդեցիկ իշխաններին իր մօտ կանչեց, ոմանց պարգևներով ու խոստումներով հնազանդեցրեց, ոմանց սննդացրեց ու ջախջախեց, ապա պահանջ դրեց որ եկեղեցիների փոխարէն կրակատները լինին ժողովրդեան աղօթատները, իսկ որը գլխաւորն էր, ժողովրդի կրօնական բոլոր գործերն այնուհետև յանձնւեն միմիայն մոզերի, զրադաշտական կրօնի պաշտօնեաների:

Քրիստոնեայ կրօնաւորութեան համար այդ հարւածը մահացու էր: Գոյութեան կուրի հարց էր առաջ գալիս: Եւ նա իր ամբողջ եռանդն ու ջանքը երեսն հանեց ու սկսեց յուզել ժողովրդին՝ երկրի բոլոր կողմերում:

Ձէր անցել մի ձմեռ, որ շնորհիւ կրօնաւորների ջանքերին, երկրի մէջ գոյացաւ երկու կուսակցութիւն: Առաջինը, որի գլուխն էր անցել պարսից կողմից մարդպան կարգւած Սիւնեաց տէր Վասակը—մտածում էր որ չը պէտք էր դիմադրել պարսիկներին, այլ զգուշութեամբ և խոհեմութեամբ հնազանդութիւն ցոյց տալով, պէտք էր աշխատել մեղմացնելու Յազկերդի

սիրտը: Դրանք խոհեմական քաղաքականութեան քարոզիչներն էին: Երկրորդ կուսակցութիւնը, որ հայ կրօնաւորութեան քաջալերութեամբ զօրեղանում էր և մեծանում—վճռել էր ապստամբել, ըմբոստանալ Յազկերտի պահանջների դէմ, կազմակերպել կրօնող բանակ և անկախութեան դրօշը պարզել գարունը բացւելուն պէս: Այս կուսակցութեան գլուխն էին անցել Տարօնի իշխան Մամիկոնեանները և յատկապէս, պարսից կողմից հայ զօրքերի սպարապետ կարգւած՝ Վարդան Մամիկոնեանը:

Այսպէս ուրեմն, մարզպան Վասակը և զօրքերի սպարապետ Վարդանը միմեանց դէմ ելան որպէս թշնամիներ:

Ով որ գիտէ արեւելեան ինքնակալների ձեռքի տակ պաշտօնեայ լինելու դրութիւնը, նա անշուշտ կըմբռնէ թէ ի՞նչու Վասակը, իբր ապացոյց իր հաւատարմութեան,—որ ամեն օր վտանգւում էր այս ու այն բանբասողի շնորհիւ—ստիպւած եղաւ նախ քրծնութեան դիմել, ապա ուրանալ հաւատը, յետոյ իր որդիները պատանդ տալ և հուսկ ուրեմն դաւաճանել իր հայրենակիցներին և կռիւ ելնել նրանց դէմ:

Բացի դրանից, Վասակը փառասէլ էր ու հայկական ինքնամոլութեան տիպար: Երազումէր նա Հայաստանի թագաւորը լինել, և, եթէ Հայաստանը ազատէր պարսիկներից ու ինքը չը լինէր նրա իշխանը—գերադասում էր տեսնել երկիրը աւերակ ու մըշտական ստրկութեան մէջ:

Պատերազմը պարսից հետ անխուսափելի էր: Ուխտապահների, այսինքն ըմբոստների կուսակցութիւնը սկսեց ցոյցերը. երկիր մտնող մոգերին վռնդեց, սպանեց և յայտնի կերպով ապստամբութիւն յայտարարեց: Ապստամբութիւնը ղեկավարում էին

սպարապետը և բարձր կրօնաւորութիւնը՝ մի քանի իշխանների հետ: Դրանք մի գիշեր յանկարծ վրայ տւին Վասակի բնակարանին, բռնեցին նրան, սպառնացին սպանել, եթէ չը միանար իրենց: Վասակը ստիպւած եղաւ կնքել Աւետարանը (իբր երդում): Սակայն երբ գարնանը կռիւն սկսեց պարսից հետ, Սիւնեաց տէրը այլևս երկդիմի դերը պահպանել չը կարողացաւ, անցաւ պարսից կողմը և թափեց իր հայրենակիցների արիւնը:

Ընկան Վարդանը և ուրիշ ղեկավարներ, իսկ միւսներն էլ Պարսկաստան տարւեցին ու մահացան այնտեղ: Վասակին սակայն չը յաջողեց իրագործւած տեսնել իր երազները: Հայաստանն աւելի ևս ստրկական վիճակի մէջ դրեց և Սիւնեաց տէրը մեռաւ օտարութեան մէջ՝ անիծւած, ատւած և արհամարհւած թէ ազգակիցներից և թէ պարսիկներից:

Այս բոլորը կատարւում էր 449—454 թւականը: Կրօնական այդ առաջին պատերազմը, որ յայտնի է Վարդանանց պատերազմ անունով (451 թւին), փշրեց հայ կրօնաւորութեան յետին ջանքը, ի դերև հանեց քաղաքական անկախութիւն ձեռք բերելու մօտաւոր յոյսը, բայց և այն օգուտն ունեցաւ, որ համոզեց Սասանեան թագաւորներին, թէ անմիտ բան է՝ ուժով փոխել կամենալ մի ժողովրդի կրօնը և աւելի անմիտ — մտածել թէ կրօնափոխութեամբ կարելի է ձուլել մի ազգի շահերն ու աշխարհայեացքները՝ միւսի հետ:

Առաջինը կրօնական պատերազմին շատ շուտով հետևեց երկրորդը, բայց դա արդէն վերջին փորձն եղաւ, որից յետոյ Հայաստանը դարձեալ կէս անկախութիւն ձեռք բերաւ:

Երկրորդ կրօնական պատերազմի ղեկավարն էր հայոց կողմից Վահան Մամիկոնեանը, որին յետոյ

իրենք-պարսիկներն ստիպեցին մարզպան նշանակել հայոց վրայ, այլև նրա միջոցաւ յայտարարել կրօնական բացարձակ ազատութիւն:

Պարսից այս զիջողութիւնը հասկանալի էր դառնում, որովհետեւ Յազկերտ Բ.-ի մահից յետոյ խռովութիւններ սկսեցին Պարսկաստանում և Սասանեան պետութիւնը սկսեց արագ կերպով գնալ դէպի վերջնական անկումը:

Ահա վերոյիշեալ կրօնական երկու պատերազմների, աւելի շուտով Վարդան և Վահան Մամիկոնեաների գործերն են, որոնք նիւթ են դարձել V դարի երկու նշաւոր պատմիչների համար, Եղիշէի և Ղազար Փարպեցու:

Եղիշէ պատմիչը, Վարդան Մամիկոնեանի մտերիմն ու քարտուղարը, համարւում է կրտսեր թարգմանիչներից մէկը: Նա ընդհանրապէս կոչւում է վարդապետ: Անշուշտ կրօնաւոր էր, բայց իբր մանկական ընկեր և մտերիմ Վարդանի, միշտ նրա հետ էր և պատերազմի ժամանակ էլ ականատես էր նրա ու միւս ընկերների ընկնելուն:

Երբ Վարդանանց պատերազմը այնքան անյաջող ելք ունեցաւ, Եղիշէն թողից ամեն ինչ ու մտաւ մեռած ստան ճգնելու: Մեռաւ Ռշտունեաց երկրում և թաղւեց մի վանքում, որ նրա անունով մինչև այժմ էլ կոչւում է Ս. Եղիշէի վանք (Չաղար Սուրբ-Նշան), Վանքը գտնւում է Վանայ ծովի մօտ, Ոստան գաւառում:

Եղիշէն պատմում է—անշուշտ կրօնական պատերազմներից յետոյ զրեւով ամեն անցքերը,—ինչ տեղի ունեցան Հայաստանում Յազկերտ Բ.-ի թագաւորութեան օրովը. խօսում է Վարդան մասին ոգևորւած սիրով և նրա այդ բոլոր պատմութիւնը գրւած է այնքան զրաւիչ, այնքան ճոխ ու մաքուր, բարձր և

միևնոյն ժամանակ անաղարտ հայերէնով, որ իրաւամբ գիրքը համարւում է V դարի գրական գոհարներից մէկը:

Եղիշէի «Վարդանանց պատերազմի մասին» այդ գրւածքը իսկապէս ասած ոչ թէ պատմութիւն է, այլ մի վէպ, մի բանաստեղծութիւն— քերթւած, որտեղ հեղինակը ամեն բայլում շեղւում է պատմագրի լուրջ գիրքից և բանաստեղծում է, գունաւորում փաստերը:

Վէպի դրական հերոսն է Վարդանը, բացասականը՝ Վասակը: Եօթը գլխի մէջ հեղինակին յաջողւել է տալ կենդանի տեսարաններ. — նախարարների ներկայանալը Յազկերտին, ուրացող նախարարների դարձը, Անոնդ Երէցի յարձակումը մոգերի վրայ ժողովրդի հետ, պատերազմի նկարագիրը և վերջապէս Վասակի սոսկալի մահը, որի նկարագրութեան մէջ Եղիշէն գոյներ չի խնայել *):

Բացի այդ պատմական վէպից, Եղիշէն ունի ուրիշ լաւ աշխատութիւններ ևս, որոնք գրւած են նոյն մաքուր, նախնական հայերէնով, բայց որոնք կատարելապէս կրօնական կտորներ են. օրինակ «Միանձանց ճառը», «Մեկնութիւն Յեսայ և Դատաւորաց», «Յայլակերպութիւն Քրիստոսի» և այլն:

Եղիշէի պատմական վէպը կոչւել է «Ոսկեղէնիկ մատեան», որովհետեւ հայ դասական գրականութիւնը իր արձակ գրւածքների մէջ չէ ունեցել նման բանաստեղծութիւն՝ այնպէս ընտիր ոճով և ընտիր լեզուով գրւած:

Վարդանանց և յետագայ երկրորդ կրօնական պա-

*) Չեն բացառւելու և կանայք. տե՛ս Եղիշէի խօսքերը V դարի կանանց մասին:

տերազմը եղել են նիւթ նաև մի լուրջ և խիստ, իսկական պատմիչի, որ ապրել է Վահան Մամիկոնեան մարդպանի մօտ և պատմութիւնը գրել է նրա հրամանով:

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻՆ ըստ երևոյթին եղել է խաղընկեր Վահան Մամիկոնեանի, գուցէ և նրա կաթնեղբայրը, կրթւած Վահանի մօր ձեռքի տակ: Ղազարը մի երևելի կրօնաւորի (Աղանի) մօտ կրթւելուց յետոյ, կրտսեր թարգմանիչների հետ գնում է Յունաստան և ծանօթանում յունական ուսումնների և լեզւի հետ, մանաւանդ զարգանում է հեռորութեան մէջ, որովհետև նրան կոչում են երբեմն ճարտասան:

Հայրենիք է վերադառնում երկրի թշւառութիւնները սկսելու օրերում: Զը կարողանալով ոչինչ անել, քաշւում է Սիւնեաց երկրի մէջ եղած ինչ որ ճգնաւորի մօտ և ապրում այնքան, մինչև որ Վահան Մամիկոնեանը մարդպան է դառնում, յիշում է նրան, հրաւիրում իր մօտ, նորոգում էջմիածինը և Ղազարին է յանձնում նրա հոգաբարձութիւնը:

Հէնց որ պաշտօնի է անցնում Ղազարը, իսկոյն նրա պաշտօնի վրայ աչք դրած կրօնաւորները «չարաթոյն գազանների» նման սկսում են դաւել պատմիչի դէմ: Վերջի վերջոյ այնքան շատ են զրպարտում և անբարոյական բաներ ասում նրա մասին Վահան Մամիկոնեանի մօտ, որ սա բարկանում է և սպառնում է թէ Ղազարին հեռացնել վանքից և թէ ոչ մի կրօնաւորի չը թողնել այնտեղ:

Ղազարը յուզւած՝ դիմում է կաթողիկոսին. սա ոչինչ չի կարողանում անել, իսկ կրօնաւորները մի օր բռնում են Ղազարին և առանց այլևայլութեան դուրս ձգում վանքից, առանց տալու նոյն իսկ նրա ունեցածը: «Մինչև անգամ—գրում է նա—յունարէն

գրքերս էլ չը տւին և մնացին այնտեղ ցեցերի կերակուր. գոնէ կարողանային կարդալ և լոյս ստանալ այդ գրքերից»...

Ղազարը դիմում է Վահանին և երեւի կարողանում է արդարանալ, բայց այլևս չի վերադառնում վանքը, այլ պատւէր ստացած՝ նստում է գրելու իր պատմագրութիւնը:

Պատմութեան սկզբում Ղազար Փարպեցին յայտնում է, որ իր գրածքը Աթանազեղոսի և Բիւզանդի պատմութիւնների շարունակութիւնն է: Դրա համար էլ նա համառօտ պատմում է նախ քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան, ապա սկսում է իր իսկ պատմածները՝ երկրի այն դրութեան ժամանակահատից, երբ Յունաստանն ու Պարսկաստանը երկուսի էին բաժանում իրենց մէջ արդիւնաւէտ Հայաստանը և երբ ընկնում էր Արշակունեաց իշխանութիւնը:

Այնուհետև նա պատմում է տառերի գիւտի մասին, յետոյ Յազկերդի գործերը և աւելի մանրամասն՝ Վարդանանց պատերազմը՝ ճիշտ Եղիշէի պատմածին հետևելով:

Եղիշէն իր պատմութիւնը կամ վէպը վերջացրել է այնտեղ, երբ Յազկերդը մեռնում է և Պարսկաստանում գերի ընկած նախարարներին յաջողում է վերջապէս հայրենիք վերադառնալ:

Ղազար Փարպեցին շարունակում է այնուհետև պատմութիւնը և հասցնում է մինչև Վահան Մամիկոնեանի մարգպան կարգւելը, որով և վերջացնում է գրւածքը:

Փարպեցու ուրիշ գործերից մնացել է Վահան Մամիկոնեանին ուղղած թուղթը, որի մէջ նա կծու, տաք և զայրոյթով լի՝ պատմում է կրօնաւորների հալածանքն

իր դէմ, մէջ է բերում նրանց ամբաստանութիւնները և մեծ վարպետութեամբ հերքում:

Ղազար Փարպեցու ոճը առ հասարակ առնական է, ուժեղ, նկարագրութիւնները պերճ են ու շքեղ, ակնարկները սրամիտ և եզրակացութիւնները յաջող. լեզուն թէև աւելի պարզ է թարգմանիչների լեզուից և ըստ երևոյթին նման է հետզհետէ աշխարհիկ դարձող ժողովրդի խօսած լեզւին, սակայն նա անպայման լաւ լեզու է և մաքուր, հեռու յունականութիւնից:

Թէ Եղիշէի և թէ Ղազար Փարպեցու պատմութիւնները կան թարգմանած Եւրոպական մի քանի լեզուներով: Կայ Եղիշէի գրւածքի ռուսերէն թարգմանութիւնը, կայ նաև աշխարհաբառ: Ղազար Փարպեցու թուղթը, իբր ժամանակակից կրօնաւորների բարձր նկարագրող շատ հետաքրքիր մի դոկումենտ՝ աշխարհաբառի է թարգմանել Մ. Նալբանդեանը: Տպւած է նրա երկերի ժողովածուի երկրորդ հատորի մէջ:

. 7 .

Մովսէս Խորենացիին եւ իր գործերը. — Առիարհագրութիւն. — V դարի գրողներ. — Հայոց բաժնոցի մասին յիշատակութիւններ:

Հայոց դասական գրականութեան մէջ ոչ մի պատմագիր այնքան մեծ հեղինակութիւն եւ համբաւ չի վայելել հէնց V-ից դարից սկսած, որքան քերթողահայր ու պատմահայր տիտղոսն ստացած ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ:

Այդ յիշաւի հմայիչ պատմագիրը իր դարի ամենափայլուն դէմքն է, հանճարեղ գրող եւ որը կարեւորն է, առաջինը, որ ճգնել է այս կամ այն կերպ լոյս սրբուել հայ ազգի հեռաւոր անցեալի, ծագման պատմութեան վրայ, սկսելով գրէթէ աշխարհի ստեղծագործութիւնից:

Ու ձեռնարկել է նա կազմել աւելի քան 2—3000 տարւայ անցեալի—մութ եւ անյիշատակ անցեալի—պատմութիւնը մեծ ճարպիկութեամբ եւ հանճարեղ հիւսւածքով: Այնքան հանճարեղ, որ 1400 տարուց ի վեր հայ ազգը իր ծագման պատմութիւնը որոնել է Խորենացու գրքի մէջ եւ նրա տւած պատմութիւնը ընդունել է կէս առ կէս ճշմարտութիւն:

Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութիւն» գիրքը մեր մատենագրութեան մնացորդներից ամենանշանաւորն է:

Գրւած բանաստեղծական լեզուով ու հարուստ ոճով, լեզուն կտրուկ է, դարձւածքները յաջող եւ պատմելու ձևը գրաւիչ այնքան, որ կարդալիս երբէք չի ձանձրացնում: Իրաւ է, երբեմն ունի խրթին, գրեթէ ան-

հասկանալի կտորներ, սակայն դրանք պիտի համարել աղաւաղածներ՝ յետագայ անճարակ արտագրողներին:

Բացի այն, որ պատմութիւնը արւած է շատ գողտրիկ ոճով, այլ և ունի էջեր, մանաւանդ նկարագրականներ, որոնց նմանը չի կարելի գտնել մեր ամբողջ հին մատենագրութեան մէջ: Գրէթէ չը կայ գլուխ խորենացու պատմութեան մէջ, ուր չը տեսնուի պատմողի մեծ տաղանդը: Իւրաքանչիւր դէպք, պատմութիւն, նոյնիսկ զրոյց և առասպել՝ խորենացու գրչի տակ ստանում է ոյժ, հետաքրքրութիւն և կեանք:

Իբր պատմիչ, խորենացին նրբամիտ է և վարպետ: Պատմական յաճախակի շեղումները, նկարագրութիւնները տեղերի և մանաւանդ տեղ-տեղ սփռած գուսանական վէպերը, զրոյցներն ու առասպելները՝ նա տեղաւորել է մեծ վարպետութեամբ և հմուտ կերպով:

Մի բան միայն ցաւալի է, որ խորենացին չափազանց խիստ չէ եղել աղբիւրների վերաբերութեամբ և յաճախ առանց քննելու ընդունել է, իբր փաստ հռչակել այս ու այն յոյն և ասորի պատմիչների առասպելները:

Իր ասելով, գրւածքի սկզբնական մասերի աղբիւրը եղել է մի ոմն Մար-Աբաս Կատինա ասորի: Վաղարշակ հայոց թագաւորը, իբր թէ կամենալով ծանօթանալ հայ ազգի անցեալի, այլև աւագութեան համար միմեանց բզկտող նախարարների պատմութեան հետ—ուղարկում և Մար-Աբասին՝ իր եղբօր, Պարթևաց Արշակ թագաւորի մօտ, և խնդրում է որ Նինւէի դիւանը բաց անեն նրա առաջ և թոյլ տան այդ պատմութիւնները հանել բերելու:

Մար-Աբասը գնում է, որոնում է դիւանում, փոխում է այնտեղ հայոց վերաբերեալ շատ բան,

քաղում է պէտք եղածը և բերում: Վաղարշակը շատ ուրախացած, զգուշութեամբ պահում է բերածը և կէսն էլ հրամայում է որ փորագրեն քարերի վրայ:

Բացի Սորենացուց, չը կայ մի պատմագիր, որ ինքնուրոյն կերպով յիշատակէր Մար-Աբասին կամ ունէ այլ այդպիսի աղբիւր: Ինքը Սորենացին իսկ, տարօրինակ հակասութիւնների մէջ է ընկնում, երբ կամենում է վկայաբանել, ճշգրտել իր պատմածները հայերի ծագման մասին:

Երբեմն նա պնդում է, որ Մար-Աբասի գիրքը Նինւէի դիւանից էր հանւած. երբեմն էլ՝ թէ նա «աննշան մարդկանց ձեռքով՝ վիպասանութիւնների հաւաքւածոյ» է: Մէկ՝ Մար-Աբասի գիրքը նա յայտարարում է յունարէն, մէկ էլ՝ քաղդէացիների գրած գիրք: Երբեմն էլ յանկարծ ասում է, որ իր պատմածները հէնց ինքն է հանել քաղդէացիների, ասորիների և պարսից դիւաններից:

Այս մութ հակասութիւններն են, որոնք առիթ են տւել թէ հայ և թէ օտարագգի գիտնականներին թեր ու դէմ յօդւածներով՝ Սորենացուն համարել VII դարու գրող, ինքնուրոյն զրոյցներ թխող, պարսկական և ասորական լեզենդաները հայացնող. ոմանք գտել են Սորենացուն խաբեբայ կօմպիլատօր, ոմանք էլ ուղղակի համարել են, որ Սորենացու մտքի ծնունդն են նրա պատմութեան առաջին և երկրորդ գրքերը:

Այդ բոլորը անշուշտ չափազանցութիւններ են: Սորենացու պատմութեան առաջին և երկրորդ գրքերը առասպելախառն, մութ և կասկածաւոր դէպքերի ժողովածուներ են: Սակայն հէնց դրա մէջն է ամբողջ հին հայոց բանաւոր գրականութիւնը, կազմած ու հիւսած վարպետութեամբ. հաւաքողի կողմից էլ, այդ զրոյց-

րերը անկեղծօրէն իբր պատմական փաստեր են ընդունւած:

Յորենացին ինքն էլ յաճախ, գրէթէ միշտ կըրկնում ու ասում է, որ նա հաւաքել է իր ժամանակում դեռ ևս երգւող հեթանոսական բանահիւսութեան մնացորդներն ու լրացրել նրանց այս ու այն պատմիչի վկայութիւններով:

Սակայն պատմիչը այստեղ արել է այն, ինչ որ անում էին այն ժամանակ շատ ուրիշ պատմիչներ. — այն է՝ ազգի ծագման մասին պտտւող առասպելներից հիւսել է պատմութիւնը:

Յորենացին ոչ միայն առասպելներն է հիւսել, այլև առասպելաբան պատմիչների վկայութիւնները առանց քննելու ընդունել է իբր պատմական ճշտութիւններ:

Առաջին և երկրորդ գրքերն այդպիսով, ներկայացնում են մեծ հմտութեամբ կազմած, բանաստեղծօրէն հիւսած մի գործ, որի աղբիւրներն են այս ու այն օտարազգի ստուգաբան ժամանակագիրներ, առասպելաբան պատմիչներ (Կտէզիաս և այլն), հայոց հեթանոսական գրականութեան ազատւած բեկորները և ժողովրդի մէջ, մինչև XI դարն իսկ պտտող բերանացի վէպերն ու զրոյցները:

Ինչ վերաբերում են անուններին, դրանք կամ մեկնւած են բերանացի, ժողովրդի մէջ գտնւող բացատրութիւնների համեմատ, և կամ իրեն Յորենացու մեկնութիւններն են. անշուշտ բռնազբօսիկ ու միամիտ մեկնութիւններ, որոնց անկեղծօրէն հաւատացել է ինքը-մեկնողը:

Մովսէս Յորենացին հաւանականօրէն ապրած պիտի լինի մօտաւորապէս մինչև 466 թիւը, ծնւած լինելով 370 թւին: Ոչ մեռնելու ճիշտ թիւն է յայտնի և ոչ էլ հայրենիքը: Ոմանք ասում են, թէ ծնւել է Տարօնի

Պօրօնք գիւղում, որը գուցէ հնումն կոչւում էր Պորենի կամ Պորէն:

Երբ V դարի սկզբներում Մեսրոպն ու Սահակը աշակետներ էին ուղարկում Յունաստան և Ալէքսանդրիա լեզուներ ու գիտութիւններ սովորելու, Մովսէսը գնաց Ալէքսանդրիա, յունարէնը սովորեց, յետոյ մտաւ Եդեսիա և զբաղեց նրա «ճոխ դիւանատան», այսինքն գրադարանի մէջ: Եդեսիայից նա գնաց Պաղեստին, նորից վերադարձաւ Եգիպտոս, Յունաստան և Իտալիա: Ապա վերջապէս, Կ. Պօլիս էլ երկար մնալուց յետոյ, 441 թւին նա արդէն վերադառնում էր հայրենիք՝ տեղեկութիւններով լի և ուսումնական:

Մովսէսը հէնց սկզբից համբաւ ստացաւ որպէս հռետոր և գիտնական. սակայն երբ հայրենիքի թշառ դրութիւնը տեսաւ, այսինքն Արշակունեաց Թագաւորութեան վերջն ու Պարսկական բռնութիւնների ըսկիզբը—քաշւեց մի վանք և սկսեց առանձնացած կեանք վարել:

Աւանդութիւնը պատմում է, որ Մովսէսը մինչև իր ծեր հասակը մնաց աղքատ և պարկը ձեռքին մուրում էր դռնից դուռ, գլուխը դնելու տեղ չունենալով: Իբր թէ այդպէս վիճակում նա յայտնւեց ժամանակւայ Գիւտ կաթուղիկոսի մօտ. սա սիրալիր կերպով ընդունեց նրան, մինչև իսկ եպիսկոպոս ձեռնադրեց և նըշանակեց առաջնորդ Բագրևանդի:

Այնուհետև Մովսէս Պորենացին իբր թէ Սահակ Բագրատունի մարզպանից առաջարկ ստացաւ գրելու Հայոց պատմութիւնը (աւելի Բագրատունեաց ցեղի պատմութիւնը) և ձեռնարկեց իր գործը, որ և վերջացրեց 480 թւին:

Ըստ երևոյթին ժամանակակից հայ կրօնաւորութիւնը չափազանց ապականւած է եղել, որ չի խնայել

նոյն իսկ Մովսէսի նման մի պատկառելի, գիտնական և երախտաւոր ծերունու:

Նախանձելով ծերունու անւան ու հռչակին, հայ կրօնաւորութիւնը կենդանութեան ժամանակ ամեն հրնարքներ գործ է դնում՝ դառնացնելու նրա օրերը: Ղազար Փարպեցին պատմում է, որ Խորենացու գրքերին ամօթալի անուններ էին կնքել, իսկ անմահ ծերունուն հանգիստ չը թողին նոյն իսկ մահւանից յետոյ: Նըրանց—այդ անպատկառ կրօնաւորութեան «տգիտութիւնն ու վայրենութիւնը այն աստիճանին հասաւ, որ փորեցին Մովսէսի գերեզմանը, հանեցին ծերունու ոսկորները և գետը թափեցին»...

Այդպէս մեռաւ մեր պատմահայրը, հանճարեղ քերթող Մովսէս Խորենացին: Թաղեցին նրան Մուշի Առաքելոց վանքում և այդպէս վարւեցին նրա ոսկորների հետ հայ կրօնաւորները:

Մովսէս Խորենացու գրական աշխատութիւններից ամենագլխաւորը, որով նա հռչակ է ստացել—կրում է «Պատմութիւն Հայոց» վերնագիրը և բաժանւած է երեք մասի (գիրք):

Առաջին գիրքը սկսում է մի փոքրիկ յառաջաբանով, աւելի ճիշտը՝ դիմումով դէպի իրեն յորդորող Սահակ Բագրատունին: Այնուհետև արդարացնում է նա իրեն, թէ ի՞նչու աւելի շատ օգտւել է յունական և ոչ թէ քաղդէական կամ ասորական աղբիւրներից:

Յունական պատմիչները—ասում է նա—շատ աւելի ճշմարտախօս են և գիտնական: Եւ սակայն Խորենացուն չեն բաւականացնում այդ «ճշմարտախօս» աղբիւրներն էլ, որովհետև նա ստիպւել է պէտք եղած նիւթերի մեծ մասը որոնել նոյն ինքն հայ հեթանոսական պատմիչների, գուսանական վէպերի և երգերի մէջ:

Եւ նրա պատմութեան առաջին գիրքը գրէթէ

կազմւած է այդ վէպերից ու երգերից, անշուշտ մէջ բերւած ոչ թէ հարազատօրէն, այլ նրանց բովանդակութիւններն 'ի մի ժողոված, հիւսած, յարդարած, տաշած, ձևաւորած, մի քիչ էլ՝ պակաս տեղերը լրացած:

Այնուհետև մօտ 180 տարւայ պատմութիւնը Խորենացին անցնում է շատ համառօտ, մի քանի խօսքերով, մի քանի անուններով: Դա ապացուցանում է, որ չէ կարողացել գտնել նա որևէ գուսանական երգ, որևէ առասպելական կամ գոնէ բերանացի պատմող աղբիւր՝ այդ շրջանի մասին:

Խորենացու պատմութեան երկրորդ գիրքը կրում է «Մ ի ջ ա կ պ ա տ մ ու թ իւ ն մ եր ո ց ն ն ա խ ն ե ա ց» վերնագիրը:

Բայց, նախ քան երկրորդ գիրքն սկսելը, մի փոքրիկ միջանկեալ գրւածք ունի այստեղ. գրւածք, որ կազմել է նա Սահակ Բագրատունու ստիպողական խնդրի համաձայն, բայց որ դուրս է պատմութիւնից և գրւած է յակամայից:

Այդ փոքրիկ գրւածքը կրում է «Պ ա ր ս կ ա կ ա ն առ ա ս պ ե լ ն եր ի ց» վերնագիրը և յատկապէս խօսում է Դահաք կոչւող հրէշ բռնաւորի մասին: Դահաքին Խորենացին անւանում է Ա ժ դ ա հ ա կ Բ իւր ա ս պ: Լեգենդարական այն հրէշ թագաւորն է դա, որ իբր թէ հազար տարի իշխեց ու տանջեց պարսիկ ժողովրդին: Սրա ուսագլխներին բուսել էին երկու վիշապներ, որոնց անշուշտ պէտք էր կերակրել մարդկային թարմ ուղեղներով: Պարսկաստանում այլ ևս երիտասարդ չէր մնում. ծնածը բռնում էին, գլուխը ջարդում և ուղեղները կեր տալիս Դահաքի վիշապներին:

Ֆրէյդուն (ըստ Խորենացու՝ Հրուդէն) դիւցազնը, կովէ դարբնի օգնութեամբ, ոտքի է հանում ժողովրդ-

դին հրէշ բռնաւորի դէմ, բռնում է նրան, տանում Դէմաւէնդ լեռան վրայ և այնտեղ շղթայում մի քարայրի մէջ:

Պատմութեան երկրորդ գրքի նիւթը Արշակունեաց հարստութեան և թագաւորների պատմութիւնն է՝ մինչև Սասանեանների ոտնաձգութիւնները. ապա՝ քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստանում, մինչև Տըր-դատի և Լուսաւորչի մահը:

Երրորդ գիրքը, որ կրում է «Աւարտաբանութիւն մերոյ հայրենեաց» վերնագիրը, պատմում է Տրդատի յաջորդների գործերը և հասնում է մինչև Արշակունեաց իշխանութեան տխուր անկմանը:

Այս գրքի վերջումն է այն նշանաւոր ողբը, որում ծերունի պատմիչը աղեխարշ կերպով սգում է Հայաստանի անկման մասին, պատկերացնում է թէ ինչպէս ամէն ինչ խարխւլում է և ապականւում ոսկեդարի վերջին տարիներում և թէ ինչպէս 20—30 տարւայ փայլուն շրջանին յաջորդում է խաւարի, տրգիտութեան, եղբայրասպանութեան, աղտոտ բարքերի և անճաշակութեան շրջանը: *)

Մովսէս Խորենացին, բացի իր հռչակաւոր պատմագրութիւնից, թողել է նաև ուրիշ մանր, մեծ մասամբ կրօնական գրւածքներ: Կայ ինչ որ մի «Աշխարհացոյց» կոչւած փոքրիկ աշխատութիւն, որ համարւում է Խորենացունը, սակայն մի քանի գիտնականներ ժխտում են նրան և համարում են աւելի VII դարի գործ, հեղինակը անյայտ:

Յամենայն դէպս այդ «Աշխարհացոյցը» հին աշխատութիւն է, գրէթէ մի տեսակ կոմպիլացիա V—VII դարում գտնւող աշխարհագիրների, և

*) Ողբից կտորներ՝ յաւելւածում:

շատ հետաքրքիր կազմած: Ըստ այդ աշխարհագրութեան, օրինակ, Եւրոպայում կային այն ժամանակ հետեւեալ պետութիւնները (երկիրները): 1) Սպանիա, 2) Բրիտանիա 3) Գաղղիոս, 4) Գերմանիա (ուր կայ երկաթահանքեր) 5) Դաղմատիա, որի արեւմտեան սահմանն է Դանուբ գետը, իսկ հարաւինը՝ Յունաց ծովը. կայ այնտեղ մի գազան, Բոնոսոս անունով, որ իր արտաթորութիւնը (կոյն) ձգում է որսորդների վրայ և այրում նրանց: 6) Իտալիա. 7) Սարտոնիա (կղզին), 8) Սիկիլիա (կղզին), Սարմատացոց երկիր (Գերմանիայի արեւելքից ձգւում է մինչև հիւսիսային ովկիանոսը). այդ երկրից է ելնում Տօնաւիս (Դօն) գետը և վերջին սահմանն է Ռիպա, Ուպիա կամ Սուպիա գետը, 10) Թրակիա, 11) Մակեդոնիա և 12) Ելլադա: *)

Ինչ վերաբերում է Ասիային, մինչև Չինաստան գնալուց յետոյ ասում է, որ այնուհետև կան այն կողմը շատ անծանօթ երկիրներ, որոնց մասին անհաւատալի բաներ են պատմւում: Իբր թէ գրանւում են այդ երկիրներում անծանօթ, մարդակերպ կիսադէմքեր, երկու դէմք և վեց ձեռք ունեցողներ, վիշապի պոչերով մարդիկ, կիսաթռչուններ, կէս անդամաւորներ ու անգլուխներ:

Եւ այդ դարերի ամբողջ աշխարհագրական գիտութիւնը լրանում է Եւրոպայով, Ասիայով ու Աֆրիկէի մի մասով միայն:

Աշխարհագրութիւնից յետոյ Խորենացին թողել է հետեւեալ կրօնական գրեւորքները. 1) Աստուածածնի

*) Ըստ այս աշխարհագրութեան՝ Հայաստանի մասը համառօտած կը գրէի զրբիս յաւելածում:

վերափոխման և նրա պատկերի պատմութիւնը: Իբր թէ Հոգւոց վանքի մէջ, փայտի վրայ նկարւած Աստուածածնի պատկերը Յովհաննէս աւետարանչի ձեռագործն է և Բարդուղէմիոս առաքեալն է բերել Հայաստան: 2) Ներքող առ Սրբոց Հռիփսիմեանց. պատմութիւն այդ կոյսերի ճանապարհորդութեան: 2) Յաղագս Պիտոյից գրւածքը, որ մի տեսակ դասագիրք է ճարտասանութեան: Ոմանք այս գրւածքը չեն համարում Պորենացու հեղինակութիւնը:

Այնուհետեւ յիշում են մի շարք մանր ուրիշ ճառեր Վարդափառի և այլ կրօնական նիւթերի մասին, որոնք գրէթէ անհարազատ ու երկրայական—կասկածելի գրւածքներ են յայտարարւած ե ոչ որպէս Մովսէս Պորենացու աշխատութիւններ:

Մովսէս Պորենացիով վերջաւում է V փայլուն ու բեղմնաւոր դարը: Եւ դժբաղդաբար, այնուհետեւ քանի գնում՝ ընկնում է թէ գրականութիւնը, թէ հայերէն լեզուն և թէ մտաւոր շարժումը:

V դարի մանր գրողներից կարելի է յիշատակել, 1) Մամբրէ, որ կոչւել է Վերծանող: Եղել է իբր թէ Պորենացու փոքր եղբայրը: Թողել է մի քանի կրօնական ճառեր: Ունեցել է մի պատմական գրւածք ևս, որի մասին յիշում է Թոմա Արծրունին. բայց այդ գրւածքը V դարից յետոյ այլևս կորսւել է:

2) Յովհաննէս կաթողիկոս Մանգակունի, որ ծեր հասակում կաթողիկոս եղաւ Վահան Մամիկոնեանի ժամանակ: Ունի թողած կրօնական—բարոյական շատ ճառեր ու խրատներ: Կարգաւորել, լրացրել և կատարելապէս կազմել է հայ եկեղեցւոյ բոլոր ծիսակատարութիւնները. սակայն ամենից հետաքրքիրը նրա ճառերի մէջ այն է, որ նա խօսում է հայ թատրոնի մասին V դարում: Ճշմարիտ է,

Պլուտարքը պատմում է, որ Արտաւազդ թագաւորը գրում էր ինքը պիէսաներ և ներկայացումներ էր սարքում պալատի մէջ, սակայն արքունիքին յատուկ այդ զրօսանքը ժողովրդին անցնելու մասին՝ ոչ մի խօսք չի գտնւում պատմագիրներին մէջ։ Մանդակունու խօսքերը երևի վերաբերում են այդ իսկ ժողովրդական ներկայացումներին, որոնք համարւեցին կրօնաւորութեան կողմից անբարոյականացնող զրօսանքներ և դրա համար էլ սկսեցին հալածանք նրանց դէմ։

Մանդակունուց յետոյ, Նարեկացին էլ յիշատակում է «թ ա տ ե ր ս տ ե ս ա ր ա ն ա ց»--ներկայացումների մասին. ուրիշ պատմողներ ևս մի մի նախադասութիւն նւիրում են այդ «ա ն ք ա ռ ո յ» հաստատութեանը -- «Յ ո ռ ժ ա մ թ ա տ ե ռ ա խ ա դ ք ն հ ա ռ կ ա ն ի ն, յ ա յ ն ժ ա մ ո ղ ք ա յ ե կ ե ղ ե ց ի զ կ ո Ր ու ս տ ժ ո ղ ո վ Ր զ ե ա ն» (երբ ներկայացումները սկսում են, այն ժամանակ եկեղեցին ողբում է իր ժողովրդեան կորսւստը)։ Բայց ոչ մի տեղ չի գտնւում է որևէ բացատրութիւն, թէ ի՞նչ տեսակ ներկայացումներ են եղել դրանք, V դարի հայ բեմը ի՞նչ է ներկայացնելիս եղել իրենից. արդեօք նման է եղել նա յունական ժամանակակից թատրոնին, թէ՞ ինքնուրոյն, ինքնատիպ մի բան է եղել և գուցէ իսկ այնքան անպատշաճ, կրօնի տեսակէտով, որ կրօնաւորութիւնը զինւել է նրա դէմ։

Յամենայն դէպս, այդ ներկայացումներն եղել են ոչ կրօնական և ոչ էլ «բարոյական» (ըստ կրդերի), որովհետեւ կրօնաւոր գրողները խօսել են նրանց դէմ։

8.

VI դարի քաղաքական կեանքը.- Հայկական ժամանակագրական կարթագիկոս Եղևարդեցի.- Մանր գրողներ VI դարում:

Հինգերորդ դարի վերջին կիսում, մինչդեռ հայերը զենքը ձեռքին և յանուն քրիստոնէութեան օրհասական կռիւներ էին մղում պարսիկների դէմ, այնտեղ, Բիւզանդիոնում, յոյն և լատին աշխարհը տակն ու վրայ եղած, խրւել էր կրօնա-քնազանցական անմիտ վէճերի մէջ և կռիւ էր մղում նորածիլ հերետիկոսութիւնների դէմ:

Քրիստոնէութիւնը սկսել էր աղանդներ ծնել միմեանց ետևից: Երևան էին գալիս նոյնիսկ կրօնաւորութեան միջից, կրօնական սահմանափակումներից դուրս, աւելի ազատ մտածող տաղանդներ, որոնք ընդունութեան էին ենթարկում կրօնն ու նրա վարդապետութեան էական կէտերը և կասկածները ծնեցնում հաւատացեալների մտքերում:

Պահպանողական կղերը, սիրտը թունդ ելած, դիմում էր ամէն միջոցի, որպէսզի սաղմի մէջ խեղտէր այդ ըմբոստացումները: Բայց քանի խիստ էին լինում ճնշող միջոցները, այնքան տարածւում էին նոր մըտքերը և ծնում նորերը:

Հարկ էր կտրուկ, գերագոյն միջոցներ—անէծք, նդովք, բանադրանք, հանդիսաւոր կրօնական ժողովներ, մեծագոյն որոշումներ ու հանգանակներ: Կղերը ձեռնարկեց այդ բոլորին և ահա IV դարի կէսից մինչև V դարի կէսը քրիստոնեայ եկեղեցին միմեանց ետևից ունեցաւ չորս տիեզերական ժողովներ:

Կրօնական առաջին տիեզերական ժողովը գու-

մարեց 325 թւին, Նիկիայում: Հաւաքւեցին մօտ 300 հոգի բարձր կրօնաւորութիւնից և ժողովի նստան՝ դատելու ու դատապարտելու Արիոսի հերետիկոսական վարդապետութիւնը:

Արիոսը ուսուցանում էր, թէ Քրիստոսը աստուած չէ, այլ հասարակ արարած և թէ «Հայր Աստուածը աւելի մեծ է նրանից» և այլն և այլն:

Ի հարկէ խօսք չէ կարող լինել դատելու մասին, որովհետև Նիկիոյ ժողովը միաձայն դատապարտեց ու նզովեց Արիոսին ու նրա վարդապետութիւնը, այլ և հռչակեց կրօնական յայտնի Հաւատոյ հանգանակը— «Հ աւ ա տ ա մ ք ը», ուր Արիոսի ընդդէմ, շեշտւած է թէ՛ «Քրիստոսը աստուած է, աստծուց ելած, ինքը ճշմարիտ-աստուած, ճշմարիտ աստծուց ծնած և ոչ թէ արարած»:

Զը նայելով տիեզերական այդ առաջին մեծադորդ ժողովին, նրա հրովարտակին, նզովքին ու բանադրանքին, չէր անցել 60 տարի, որ հարկ եղաւ գումարել մի ուրիշ կրօնական ժողով՝ դատապարտելու համար Մակեդոն հերետիկոսապետին և նրա վարդապետութիւնը:

Այս Մակեդոնը աւելի էր առաջ գնացել, քան Արիոսը: Սա պնդում էր, որ ոչ միայն Քրիստոսը աստուած չէ, այլև Հոգին սուրբը նոյնպէս արարած է և նրան չը պէտք է երկրպագել:

Կղերը դժբախտաբար ու վրայ եղաւ: Մակեդոնին յաջողւել էր կողմնակիցներ գտնել: Պէտք էր ջախջախել նրա ազդեցութիւնը, քանի դեռ ուշ չէր:

Եւ 150-ի չափ հայրապետներ, 381 թւին հաւաքւած Կ. Պօլիս, երկար վէճ ու կռից յետոյ՝ գրեցին հաւատոյ մի երկրորդ հանգանակ, որով յայտարարե-

ցին, թէ «Հոգին սուրբ տէր է, Աստուած է և Հօր ու Որդու հետ հաւասարապէս պաշտելի, երկրպագելի»:

Սակայն 431 թւին հարկ եղաւ գումարելու մի հրրորդ տիեզերական ժողով, որովհետեւ սուսկի նման էին բուսնում աղսնդաւորներ ու հերիտիկոսներ, որոնք ըմբոստանում էին կրօնի սահմանագծած մտածութիւնների դէմ, յանդգնում էին քննադատութեան նիւթ դարձնել նւիրական, «անքննադատելի խնդիրներ»:

Արիոսից և Մակեդոնից յետոյ, սուրբ հայրերի ազդեցութիւնը թուլացնող մի նոր հերիտիկոսապետ, այն էլ Կ. Պօլսի պատրիարք, ճարտարաբան և համողիչ խօսող Նեստորը, սկսեց համարձակ քարոզել, թէ Քրիստոսը Աստծոյ որդի չէր իրականապէս, այլ ուրիշ սրբերի և արդարների նման՝ միայն իր շնորհքովն էր Աստուծոյ զաւակ և ոչ թէ էութեամբ կամ բնութեամբ:

Մի խօսքով՝ որ նա պարզ, հասարակ մահկանացու է ծնել, սակայն հանճարովի ու շնորհքովը՝ Աստծոյ որդի կոչւելու արժանի:

Բացի դրանից, Նեստորը աւելի հեռու էր գնում (ըստ կրօնաւորների կարծիքին) և հետևողականաբար յայտարարում էր, թէ Մարիամը չէր կարող կոչւել Աստուածածին, այլ մարդածին, որպէս Քրիստոսի, մարդու մայրը:

Մեծ աղաղակ ու իրարանցումն ընկաւ կրօնաւորութեան մէջ: Հազիւ յաջողւել էր նրան՝ ժողովրդի միտքն ու հոգին, մտածութիւնն ու մտաւոր գործունէութեան սանձը իր բռան մէջ ամփոփել: Նեստորի քարոզածները ըմբոստացումներ էին կղերի սահմանաւորած հաւատալիքների դէմ. հարկ էր ուժգին հարւածով խեղտիլ այդ ըմբոստացումը:

Եւ որովհետեւ ապստամբը հասարակ մարդ չէր, կղերականութիւնը դիմեց ժամանակակից Թէոդոս կայսրին և սա գումարեց տիեզերական երրորդ ժողովը Եփեսոսում, 431 թւին:

Ժողովին մասնակցելու հաւաքւեցին 200 հայրապետներ, այսինքն եպիսկոպոսներ և այլն: Հրաւիրեցին Նեստորին, որ ժողովի առաջն ելնէ. բայց նա մերժեց հրաւէրը, որովհետեւ լաւ գիտէր թէ իրեն հրաւիրում են միմիայն դատապարտելու, նախատելու և ոչ թէ լսելու համար:

Ժողովը Նեստորին հռչակեց որպէս «նոր Յուդա և ամբարիշտ», իսկ կայսրը աքսորեց նրան: Նեստորը մեռաւ աքսորի մէջ:

Այս երեք տիեզերական ժողովներին մասնակցում էին հայերը՝ իրենց ներկայացուցիչներով. երեք ժողովների որոշումներն էլ ընդունւեցին հայ եկեղեցու կողմից: Մինչև այժմ էլ մեր եկեղեցին նշում է Արիոսի, Մակեդոնի և Նեստորի վարդապետութիւններն ու անունները:

Եփեսոսի ժողովը այն աստիճան զօրեղ տպաւորութիւն թողեց, Նեստորի վարդապետութիւնը այնքան տարածւել սկսեց, որ նրա կատաղի հակառակորդները, ծայրահեղ կուլի մէջ, հերքման էքստազով բռնւած՝ ոչ միայն զայրոյթով պնդում էին թէ Քրիստոսը Աստուծոյ որդի է, այլ նոյնիսկ եղաւ մէկը, որ յայտարարեց թէ նա բոլորովին մարդ էլ չէ եղել, միայն Աստուած է, գերազանցօրէն, առանց վերապահութեան՝ Աստուած:

Այդ նոր ֆանատիկը Եւդիքէսն էր: Ահա այդ իսկ միստիք աղանդաւորն էր, որ պատճառ դարձաւ մինոր, աւելի բազմամարդ, աւելի աղմկակից ժողովի գումարւելուն:

Բիւզանդական եկեղեցին ընդունում է, որ Քրիստոսը երկու բնութիւն ունի — մարդկային և աստուածային, որոնք երկուսն էլ նրա մէջ բաժան են, համարժէք և անքակտելի: Եւդիքէսը գտնում էր, որ Քրիստոսը մի միակ բնութիւն ունի — և դա աստուածայինն է:

451 թւին Քաղքեդոնում գումարւեց չորրորդ տիեզերական ժողովը, մասնակցութեամբ այս անգամ 600-ից աւելի բարձր կրօնաւորների:

Ո՛չ մի ժողով այնքան վէճերի, տարաձայնութիւնների և տխուր հետևանքներ ունեցող պառակտումների պատճառ չը դարձաւ, որքան այդ չորրորդը:

Քաղքեդոնի ժողովը նոր բան չ'ասաց. նա հաստատեց Նիկիոյի «Հաւատոյ հանգանակը», որ հաստատւած էր նաև Եփեսոսի ժողովում: Սակայն ժողովը առաջ բերեց անտեղի վէճեր, որոնք կրքեր վառեցին, տարաձայնութիւններ պատճառեցին, և պառակտումներ տեղի ունեցան ոչ միայն կրօնաւորութեան — իրեն, այլև կրօնական ու մարմնական իշխանութիւնների միջև:

Բացի դրանից, Քաղքեդոնի ժողովը տարաձայնութիւններ սփռեց նաև ասորոց և հայերի մէջ:

Հայերը այդ ժողովին մասնակցել չէին կարողացել այն պարզ պատճառով, որ կրօնական առաջին պատերազմն էր տեղի ունենում Հայաստանում և հայ կղերը իր գոյութիւնը պահպանելու օրհասական կռիւն էր մղում զրադաշտականութեան դէմ:

Եւ մինչև Յունաստանը և արևմտեան քրիստոնեայ ազգերը լիովին խրւել էին կրօնական վէճերի մէջ: Հայաստանում տեղի էին ունենում քաղաքական մեծամեծ փոփոխութիւններ:

Յազկերդ Բ-ի բուն հալածանքը, չը նայելով հայերի առաջին պարտութեանը, առաջ բերեց մի երկրորդ կրօնական պատերազմ, Վահան Մամիկոնեանի ղեկավարութեամբ:

482 թւին պարսից զօրքը, Ատրվշնասպի առաջնորդութեամբ, մտնում էր Հայաստան: Վահանը դէմ դուրս գնաց Արտազի գաւառում. կռի հետեանքը այս անգամ յաջող էր հայերի համար. պարսիկները յաղթւեցին, Ատրվշնասպը ընկաւ, զօրքը յաղթւած՝ փախաւ դէպի ետ:

Դրանով չը վերջացաւ գործը: Վահանն էլի մի քանի ընդհարումներ ունեցաւ Պերոզ (Փէրւիզ) թագաւորի նորից-նոր ուղարկած բանակների հետ, մինչև որ Պերոզի փոխարէն՝ Սասանեանների գահի վրայ նըստեց Յազկերդի երկրորդ որդին, խաղաղասէր Վաղարշը:

Նոր թագաւորը ոչ միայն դատարեցուց ամեն հալածանք ու յարձակում, այլև պատգամաւորութիւն ուղարկեց Հայաստան, առաջարկեց հաշտութիւն և ընդունեց Վահան Մամիկոնեանի առաջարկած պայմանները. այն է՝ թոյլ տալ որ քրիստոնէութիւնը լինի հայերի պաշտօնական կրօնը, չը ջանալ կրակատուններ հիմնելու, այլ և ականջ չը տալ քսու պաշտօնեաների ամբաստանութիւններին:

Սասանեանների գահը խարխւում էր շնորհիւ ներքին պառակտումների. հետզհետէ Պարսկաստանի ազդեցութիւնը նսեմանում էր Փոքր-Ասիայում. Պարսից ինքնակալները այժմ ստիպւած էին այլևս մեղմ վարել իրենց ձեռքի տակ գտնուող ազգերի հետ և այնպիսի զիջումների համաձայնել, որպիսիք ամօթաբեր կը համարէին Յազկերդ Բ-ի օրով:

Այդ էր պատճառը, որ Հայաստանին յաջողւեց,

Վահան Մամիկոնեանի մարզպանութեան օրով, փոքր ինչ ազատ շունչ առնել ու զբաղել ներքին գործերով:

485 թւին Վահանը կարգւեց լիազօր մարզպան, իսկ 491 թւին Հայոց Բաբկէն կաթողիկոսը, յունական կրօնաւորութեան յաճախակի կրկնող պահանջներին ստիպւած, ժողով կազմեց հայ, վրացի և աղան կրօնաւորներից Վաղարշապատում, և այնտեղ միաձայն վճռեց՝ չընդունել Քաղքեդոնի ժողովի որոշումները:

Հէնց այդ թւից էլ, շնորհիւ այդպիսի որոշման, յունաց և հայոց մէջ սառնութիւն մտաւ, որն շուտով փոխւեց ատելութեան և իր չարաշուք հետևանքները գոյացուց:

Այդ օրից սկսած, հայ եկեղեցին քիչ-քիչ լիովին մեկուսացաւ, հայերը բոլորովին դատարեցին օգտւելուց յունաց լեզւից ու գրականութիւնից և բարւոք համարեցին այլևս պարսից յետ բարեկամութիւն հաստատել, քան ենթարկւել յունական նենգութիւններին և յանուն կրօնի մղած հալածանքներին:

Հայոց գրական շարժման համար այդ օտարացումը արեւմտեան քաղաքակիրթ քրիստոնեայ ազգերից՝ ունեցաւ իր կորստաբեր հետևանքը: Պարսից պետութիւնը հասել էր անկման. այդ ազգը չունէր աչքի խփող գրական ու մտաւոր շարժում: Սասանեանները, որոնք սկզբում զբաղւած էին աշխարհակալութիւններով, VI դարի վերջերում ծայրահեղ միջոցների էին դիմում՝ իրենց անկումը ուշացնելու համար. և այդպիսով, ասիական ոչ մի ազգի մէջ չը կար որևէ գրական շարժում, որից օգտւէին հայերը: Իրենք հայերը, խաղաղասէր Վաղարշի յաջորդ Կառատի, յետոյ Խոսրով Նուշիրւանի օրերով, դարձեալ ենթարկւեցին հալածանքների և ոչ մի տարի խաղաղ կեանք չունեցան՝ գրական ասպարէզը մշակելու համար:

Եւ այսպէս, յոյների հետ ամէն կապ ու յարաբե-
րութիւն կտրելուց յետոյ, հայ գրականութիւնն ամ-
բողջ երկու դար գրեթէ մնաց ամայի և անպտուղ:

Յունական ատելութեան վրայ, հէնց նոյն 493
թւից սկսած, աւելացան պարսկական նորանոր հալա-
ծանքները: Իր պապի նման վայրենի Կալատ Սասա-
նեանը, մոզերի դրդումով, ետ առաւ նախորդների տը-
ւած արտօնութիւնները հայերից և պահանջ դրաւ, որ
կրակապաշտութիւնը նորից դառնար հայոց կրօնը:

Հայաստանը դարձեալ լցւեց մոզերով, կրակա-
տներով, հայերը դարձեալ ստիպւեցին պատերազմի ել-
նել: Եւ անշուշտ մի երրորդ արիւնահեղ կրօնական
պատերազմ ևս պիտի տեղի ունենար, եթէ Կալատը չը
ստիպէր համակերպել պատմական հանգամանքներին,
որոնք ջախջախիչ էին Սասանեան գահի համար:

Պարսկաստանում սկսեցին ներքին երկրպառա-
կութիւններ: Կալատը գահընկեց եղաւ, յետոյ, արիւ-
նի միջով նորից իր գահին տիրեց և այնուհետեւ պէտք
զգաց հայերի հետ գոնէ հաշտել, որովհետեւ յոյների
հետ ունեցաւ ընդհարումներ:

Սկսում էր VI դարը—մի դժբաղդ դար Հայաս-
տանի համար: Երկիրը յաճախ հալածանքի ենթակայ
երկու կողմից—յոյներից ու պարսիկներից — երկու
կրակի մէջ տեղ շարած, երբեմն շատ քիչ խաղաղ,
միշտ երերուն վիճակով ու քայքայւող տնտեսութեամբ՝
ապրեց նա իր տաժանելի կեանքը, մինչև որ արա-
բական արշաւանքներն եկան լիովին ստրկացնելու ա-
մէն ինչ:

Կանգ առաւ ամէն շարժում—դպրոց, գրականու-
թիւն, արւեստ և գիտութիւն: Յոյս էլ չը կար լաւ
ապագայի: Յոյները լի կրօնական ատելութեամբ դէպի

հայերը (և դա ամենամիասնական ատելութիւնն էր այդ խաւար դարերում), առիթը չէին փախցնում ամեն կերպ անօգնական թողնել նրանց, նոյնիսկ ֆուսել: Սասանեանները իրենց խարխլող գահը կարկտնում էին հայի արիւնով ու դիակներով, Հայաստանից ծծւած եկամուտներով:

Այդ փոխնիփոխ խաղաղ և արիւնոտ տարիները տեւեցին մինչև VI դարի կէսերը, երբ վերջապէս Արաքացիք մտան Պարսկաստան, վերջ դրին Սասանեանների իշխանութեանը ու զրադաշտական կրօնին, ապա Հայաստանն իրենց ճանկի մէջ առին և ծայրայեղ ստրկութեան մէջ ընկղմեցին այդ բազմաշարժար երկիրը:

Ահա այդ էր Հայաստանի քաղաքական կեանքը V դարի վերջերից մինչև VII դարի վերջերը, և անշուշտ այդպիսի կեանքն էր պատճառը, որ այդ դարերում հայ գրականութեան տւած արդիւնքը չնչին եղաւ, եթէ, ի հարկէ, չը հաշւենք կրօնական աղօթքներն ու ճառերը, ողբերն ու մաղթանքները:

VI դարում էր, որ վերանորոգւեց ՀԱՅՈՑ ՏՈՄԱՐԸ և գործածութեան մէջ մտաւ Հայկական թւականը *):

Մինչև այդ ժամանակ, այսինքն Քրիստոսի 551 թիւը, հայոց տարին Եգիպտացոց, Պարսից և Ասորոց նման, արեգակնային տարի էր: Անճշտութիւններ էր առաջ բերում այդ ձևի հաշիւը, որովհետև տարւայ օրերը միշտ փոփոխութեան էին ենթարկւում: Տարին

*) Հայկական որևէ թւական փրկչական թւականի վերածելու համար, առաջ պիտի տառերը թւերի վերածել: Թւերը այսպէս են՝ Ա—Ժ = 1—10. Ժ = 10, Ի = 20... Ը = 100 և Ռ = 1000 Ներկայ հայկական թւականն է ՌՅԾԹ. այսինքն 1359. պէտք է այդ թւի վրայ աւելացնել 551 (տոմարի հաստատւած տարին) և կը ստացւի փրկչական թիւը—1910.

ունէր 12 ամիս և ամիսը 30 օր: Հետևապէս 360 օր-
ւայ վրայ պէտք էր աւելացնել 5 օր, որոնք հայերի
մէջ կոչւում էին «Աւելեաց»: Սակայն Յոյները և
Հռովմայեցիք չորս տարին մի անգամ ունէին նահանջ
տարի: Համեմատելով այդ հաշւի հետ, չորս տարին
մի անգամ հայոց տարւայ մի օրը պակասում էր ու-
րիշ ազգերի տարիներին. այդպիսով, հայոց տարին
առաջ էր գնում և տոմարական շփոթութիւնների տե-
ղիք տալիս:

Բացի դրանից, հայերը գործածում էին նաև Ան-
դրէաս Բիւզանդացու հին գհարիւրային շրջանը,
որ լրանում էր 532 թւին: Շրջանը լրանալուց յետոյ՝
առաջ եկաւ շփոթութիւն, թէ երբ պիտի կատարւէին
մեծ տօները, մանաւանդ Զատիկը:

Ժամանակակից կաթողիկոս Մովսէս Եղեալ-
դեցին ստիպեց հեղինակաւոր տոմարագէտներից
Ժողով գումարել և խնդիրը մի անգամ ընդ միշտ պար-
զել՝ Հայկական յատուկ տոմարը հաստատելով:

551 թւից սկսեց գործածւել Հայկական թւակա-
նը: Նա գործածութեան մէջ մնաց գրէթէ մինչև XVII
դարը, իսկ այժմ միայն կարելի է տեսնել նրան հին
ձեռնագիրների և արձանագրութիւնների մէջ:

VI դարի մանր գրողներից յայտնի է և յիշա-
տակւում է. —

ՊԵՏՐՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԻՒՆԵՑԻ, որին յետագայ
պատմիչները անւանում են «յայտնի իմաստուն»: Ու-
նի կրօնական աննշան գրւածքներ, իսկ պատմական
մի գրւածքը, որի մասին խօսում են ուրիշ պատմիչ-
ները, կորսւած է:

9.

Պաղտական VII—X դարը.- Արաբական արշաւանքներ.- Հայկական կեանքը.- Մանր թագաւորութիւններ.- Արաբական լեզւի ազդեցութիւնը հայ գրական լեզւի վրայ:

Եօթներորդ դարի սկզբներից մինչև գրէթէ X դարի վերջերը, մօտ 300 երկար տարիներ, Հայաստանը բառացի կերպով ոտնակոխ դարձաւ փոխնիփոխ Արաբների, Յոյների և վերջապէս Սելջուկների հրոսակներին ու միմեանց դէմ հանած վայրենի բանակներին:

Նախ պարսիկն էր, որ յոյնի հետ կռիւներ էր տալիս՝ Հայաստանը կլանելու դիտաւորութեամբ: Պարսիկ զօրքը մի կողմից, յոյնը միւս կողմից, յաջորդաբար աւերում էին երկիրը, որպէս զի միմեանց անցնելու տեղերն ամայացնեն:

Ապա VII դարում զօրեղացող ասիական նոր պետութիւնը—Արաբացիք դուրս խուժեցին իրենց երկրից վայրենի հրոսակախմբեր կազմած, կործանեցին Սասանեանների գահը, տիրեցին Պարսկաստանին և պարսից ժառանգը համարելով իրենց, մտան նաև Հայաստան:

Այստեղ նրանք դէմ առ դէմ եկան յոյներին, որպէս Հայաստանի մի մասին (Արևմտեան մասի) իշխող տէրերի: Տեղի ունեցան երկրատև բախումներ, որոնց ընթացքում Հայաստանը անընդհատ ներկեց արիւնով. աւերեցին շէն քաղաքներ ու գիւղեր և մի ժամանակ բարեբեր երկրում՝ այնուհետև փլատակ, դիակ, ողբ ու կոծը սովորական երևոյթներ դարձան:

Յոյները երկար դիմադրելուց և իրենց հերթին Հայաստանը աւերելուց յետոյ, ստիպւեցին տեղի տալ Արաբացոց զօրեղ հոսանքի առաջ և VII դարի վերջե-

ըում ամբողջ Հայոց երկիրը դարձաւ Արաբական խալիֆութեան հպատակ մի աշխարհ:

Արաբացիք Հայաստան մտան 640 թւին, Օմար ամիրապետի օրով:

Այդ մուտքը մի տեսակ փորձ էր տեսնելու, թէ ռքան դժւար պիտի լինէր Հայաստանին տիրելը և թէ յոյները արգելք պիտի դնէին արդեօք մահմեդականութեան քայլերի առաջ:

Արաբական հրոսակների մի զօրեղ խումբ, մօտ 40000, Ասորեստանի կողմից մտաւ երկիր: Որքան քայլեց առաջ, այնքան նրա անցած տեղերում գոյացան կատարեալ աւերակներ ու դիակների կոյտեր:

Մինչև Տարօն խումբը քայլեց հնձելով, առանց որևէ խոչընդոտի: Անապատի զաւակները բացարձակապէս ամայացրին երկիրը, նորանոր աւարի յոյսով՝ կատաղաբար ճգմեցին դիմադրող հայկական խմբերին Տարօնում, ապա հասան Դւին մայրաքաղաքը և այնտեղ, մորեխի նման վրայ ընկնելով, 35000 դիակ փռեցին Արարատեան դաշտի մէջ:

Յոյները, մի քանի անյաջող փորձերից յետոյ, մտածեցին աւելի լուրջ դիմադրութիւն պատրաստել: Արաբացիք սկզբում խոհեմաբար քիչ ետ քաշեցին, ապա աւելի մեծ ոյժով Հայաստան մտան, ջարդուփշուր արին յունական բոլոր զօրութիւնը և այնուհետև երկիրն այլևս նրանցն էր:

Հայերը ստիպւած եղան բանակցութեան մէջ մըտնել Օմար խալիֆայի հետ և 647 թւին յայտնեցին իրենց կատարեալ հպատակութիւնը:

Յոյները սակայն հանգիստ չը մնացին: Կոստանդ կայսրը փորձեր արաւ ետ խլելու իր բաժինը, մտաւ Հայաստան, պատժեց՝ արաբներին հնազանդութիւն յայտնած հայերին, ապա ետ քաշեց ու թոյլ տաւ որ

արաբացիք գան և պատժեն յոյներին հպատակ եղած հայերի... Եւ այսպէս, երկու կողմից էլ հարւածներն իջնում ու իջնում էին հայի գլխին, որ քանի գնում, սերունդ առ սերունդ խրուում էր ստրկութեան մէջ:

VII դարում Հայաստանն ամբողջ՝ Արաբական պետութեան մի մասն էր և այդպէս էլ մնաց մինչև խալիֆայութեան անկումը, մօտ 200—250 տարի:

Արաբական պետութիւնը շատ աւելի խելօք քաղաքականութեան հետևեց սակայն Հայաստանի վերաբերմամբ, քան Պարսկականը և Յունականը: Ամիրապետները բարւօք համարեցին ոչ մի հալածանք չը հանել երկրի կրօնի և կրօնաւորութեան դէմ, թողնել ազատ՝ հաւատալու ինչի որ կուզեն, միայն թէ հատուցանեն լաւ հարկ և ապստամբութեան որևէ շարժում չը գործեն:

Եւ որպէս զի վերացնեն ըմբոստութեան որևէ հնարաւորութիւն, Արաբացիք նախ ջանացին մի առ մի ոչնչացնել, այս ու այն պատրւակով ջնջել իշխանական ազդեցիկ տոհմերը, կաշառել ու մեղկացնել նախարարական տները, որպէս զի ժողովուրդը մնար անգլուխ:

Այնուհետև նրանք սկսեցին անասելի ծանր հարկերի տակ ճնշել ազգաբնակչութեան: Եւ այնքան շատ էին տուրքերը, այնքան խստութեամբ, վայրենութեամբ էին ժողովւում նրանք, որ այնուհետև երկրի տնտեսութեան արդիւնքը այլևս չէր ծառայում ժողովրդին կերակրելու համար, այլ միմիայն գոհացնելու երեք անկշտում հաստատութիւնների—ամիրապետի գանձարանը, կուսակալների պաշտօնեաներին, ու ծառաներին և հայ վանքերին ու կրօնաւորութեանը:

Սոսկալի էր թշւառութիւնը. քանիցս սով եղաւ. ժողովրդեան խեղճութիւնը հասել էր ծայրահեղութեան.

և այնուհետև երկար տարիներ, մօտ երկու—երեք դար, այդ նոյն դրութիւնը հետզհետէ բթացրից սերունդներ, մեոցրից նրանց մէջ ամէն բարձր ձգտում:

Ձը նայելով այդ ամէնին, անկախութեան ոգին բոլորովին չը մեռաւ Հայաստանում: Քանի արաբական պետութիւնը, հասած իր ծայրագոյն զօրութեան, այնուհետև սկսում էր թուլանալ, ընկնել և դէպի անկումը դիմել—այնքան կամաց-կամաց երկրի այս ու այն կողմերում ծագում էին մանր ապստամբութիւններ և ըմբոստացումներ, որոնք IX և X դարերում ստանում էին սպառնալից կերպարանք և ձգտում էին լիովին անկախութիւն ձեռք բերել:

XI դարիցն սկսած Արաբական սասանիցնող պետութիւնը սկսում էր խարխուլել և դէպի անկումը դիմել արագ քայլերով:

Պետական ներքին երկպառակութիւնները, ամիրապետների արեւելեան մեղկ և վատասերող կեանքն ու շռայլութիւնները, բռնակալ լուծի տակ հեծեծող այլազան ազգերի միմեանց բախւող շահերը, հասկացողութիւններն ու կրօնական թշնամութիւնները, այլև Օմարին յաջորդող թոյլ խալիֆաները—այդ բոլորը փութացրին անկումը:

Հպատակ ազգերն զգացին իսկոյն, որ գահը խարխուլում էր և ժամանակ էր օգտւել հանգամանքից ու թօթափել ճնշող լուծը:

Հայերը նոյնպէս զգացին այդ, մանր-մունր ապրստամբութիւններով ջանացին անկախութիւն ձեռք բերել, մասամբ յաջողեցին, սակայն լիովին ազատւել Արաբական լուծից՝ չը կարողացան այն պարզ պատճառով, որ երկրի դիրքը չէր նպաստում կենտրոնական զօրեղ դիմադրութեան կազմակերպելուն, այլև որ իւրաքանչիւր նախարարական տոհմ իր անձնական շահերով էր

դեկավարում, քան ամբողջ երկրի ազատութեան մըտքով:

Եւ այդպէս, արար ու յոյն կուսակալները դիւրութեամբ կուտակում էին իրենց ոյժերը ըմբոստացող խմբերի դէմ և խորտակում ու ջնջում նրանց:

Հայաստանի գլխաւոր նախարարական տոհմերն էին այդ դարերում (V—X), նախ Մամիկոնեանները—Տարօնում, յետոյ Սիւնեաց տոհմը—Սիւնիքում, Արժրունիք—Վասպուրականում և Բագրատունիք—Այրարատում:

Այս չորս ազգեցիկ տոհմերի շուրջն էին ժողովուել մանր ազնւական ցեղերը: Չորս նախարարութիւններից իւրաքանչիւրը ամէն միջոցներով ձգտում էր թագ դնել իր գլխին և թագաւոր դառնալ Հայաստանում:

Հինգերորդ դարիցն իսկ սկսած՝ այդ տոհմերի նահապետները միմեանց դէմ էին ելնում անընդհատ, երկիրն աւերող թշնամուն էին ընկերանում յաճախ՝ դիմացի հակառակորդ տոհմին փնասելու մտադրութեամբ. այս ու այն պետութեան հովանին էին խնդրում, երկիրը նրա տրամադրութեան տակ դնում, նրա զօրքերի աւարառութեանը մատնում ժողովրդին... Մի խօսքով, ամեն անազնիւ միջոց գործ էին դնում, որպէս զի թուլացնեն կամ ջնջեն միւս տոհմերին և իրենք միայն իշխեն ամբողջ երկրի վրայ:

Ու իրենց անձնական այդ դիտումները նրանք ճգնում էին ընդհանուր երկրի շահերը պաշտպանելու դիմակով քողաւորել. գովաբանող պատմութիւններ էին շարադրել տալիս, գտնում էին իրենց կողմից խօսող կրօնաւորներ, յաճախ ամբողջ կղերականութիւնը խառնում էին գործի մէջ... և այդպէս, երկիրը դարձնում

էին իրենց անձնական շահերի համար մղուող կռիւնների առարկէդ:

Այդ նոյնը կատարւեց Պարսից տիրապետութեան, նաև Արաքական իշխանութեան օրերով: Իւրաքանչիւր տոհմ ջանք չը խնայեց՝ նախ քծնողաբար մօտենալու կուսակալներին, նրանց միջոցաւ՝ ամիրապետին, ապա՝ պործիք դարձան արաքական քաղաքականութեան՝ երկրի միւս ազնւական տոհմերին ոչնչացնելու խնդրում, յետոյ օգնեցին Աբդրահմանների, Բեքիրների և Բուղանների, որոնք արեան ծով դարձրին Հայաստանը... և հուսկ ուրեմն, միմեանց կոխոտելով ու ժողովուրդը կոխոտելով՝ յաջողեցին այնքան ցանկացած, բայց այնքան արիւնոտ թագերը դնել իրենց մեղսալից գլխի վրայ:

859 թւին Աշոտ Բագրատունին էր, այդ խորամանկ իշխանը, որին յաջողեց առաջին անգամը ստանալ «իշխանաց իշխան» տիտղոսը և նոյնիսկ կուսակալութեան պաշտօնը ամբողջ Հայաստանի վրայ:

Զաֆէրն էր ժամանակւայ ամիրապետը. արաքական պետութիւնը զգում էր, որ այլևս չը պիտի կարողանար իր հմայքի ուժով պահել այնքան հպատակ ազգերին հնազանդութեան մէջ: Հարկաւոր էր թեթև զիջումներ անել և մանաւանդ, բնիկ իշխաններին ու ազգեցիկ տոհմերին ունենալ կողմնակից:

Աշոտը Մօհամէդ-Զաֆէր ամիրապետին «սիրելի» էր դարձել «ամէն կերպ» և սա տւաւ նրան կուսակալութեան պաշտօնը:

Կուսակալ դարձած, խորամանկ Բագրատունին զգաց, որ շատ շուտով պիտի սկսէին նախ ինտրիգներ և ապա համարձակ հակառակութիւններ՝ երկրի միւս ազգեցիկ տոհմերի կողմից: Մամիկոնեանները արդէն թուլացել էին. մնում էին նրանց հողերը: Աշոտը դը-

սմով գնեց թէ նրանց և թէ ուրիշ մանր-մունր ազ-
լականների բոլոր կալածները և այդպիսով նախ
ապահովեց իր համար մի խոշոր մաս, որ գրէթէ եր-
կրի մի երրորդն էր կազմում. ապա խնամութիւն հաս-
տատեց և ազգականական կապերով կապեց թէ Սիւ-
նեաց և թէ Արծրունեաց տոհմերի հետ: Մի աղջիկը
մէկ տոհմի իշխանին, միւսն էլ երկրորդին տւաւ և
երկու տոհմերի գլխաւորները շատ նպաստեցին իրենց
աներոջ յառաջադիմութեանը:

885 թւին Աշոտ Բագրատունին արդէն այնքան
սիրելի էր դարձել Արաբական միապետներին, բացի
դրանից այնքան կարողացել էր իր կողմը գրաւել եր-
կրի ազնւականներին, որ երբ սրանք դիմելով ամի-
րապետին՝ թագ խնդրեցին Աշոտի համար, արաբ խա-
լիֆան առանց տատանւելու՝ ընդունեց խնդիրը և
Աշոտին ուղարկելով թագ ու ծիրանի, պսակեց հայոց
թագաւոր:

Դրանով սկիզբը դրւեց «Բագրատունեաց» կոչւող
հայկական իշխանութեանը, որ տևեց, գրէթէ քարշ
եկաւ միայն 194 տարի (885—1079) ու վերջացաւ ցե-
ղի վերջին թագաւոր Գագիկի եղբրական մահով:

Այդ 194 տարւայ մէջ Աշոտի արդէն երրորդ և
չորրորդ յաջորդներից սկսած՝ ծագեցին երկպառակու-
թիւններ երկրի մէջ: Արտաքին հրոսակներ, կլանել
ցանկացողներ, այս ու այն վայրենի յարձակումները
միացած կարծես ներքին կռիւների հետ՝ սոսկումնե-
րի մի երկար շարք բաց արին Հայաստանում. սոսկում-
ներ, որոնք մի տասնեակ տարի գոնէ հանգիստ կեանք
չը թողին մտաւոր և գրական շարժումների համար:

Բայց նոյնիսկ սկզբում, Բագրատունեաց իշխա-
նութիւնը չը լուծեց երկրի քաղաքական կեանքի հար-
ցը: Նախարարական միւս զօրեղ տոհմերը թէև լու-

Թեամբ տարան Աշոտի Թագաւորութիւնը, սակայն իսկոյն յետոյ իրենք էլ Թագ. դնելու ձգտել սկսեցին:

Անտէրութիւն էր աշխարհում. արաքական պետութիւնը հազիւ ոյժերը իր անկման դէմը բռնելու քաւականացնէր. յոյները մէկ-մէկ արշաւում էին և երկիրը աւերում, բայց աւելի շատ՝ իրենց ներքին խռովութիւններով և փոփոխութիւններով էին զբաղւած:

Օգտւելով այդ հանգամանքներից, նախարարական տոհմերը հետզհետէ կարողացան Հայաստանից մասեր զատել և իրենց նահապետին պսակել Թագաւոր այդ կողմի:

Արծրունիները X դարի սկզբներում Վասպուրականի մէջ հիմնեցին անկախ պետութիւն:

X դարի երկրորդ կիսում Բագրատունիք բաժանւեցին երկու Թագաւորութեան. Վանանդում կազմւեց նրանց երկրորդ Թագաւորութիւնը՝ Կարս մայրաքաղաքով (968 թւին):

Արծրունեաց Թագաւորութիւնն ևս չուշացաւ երկու անկախ մասերի բաժանւելու—Ռշտունեաց և Անձնացեաց:

970 թւին Սիւնիքում կազմւեց Սիւնեաց Թագաւորութիւնը:

988 թւին Լոռիում առաջ եկաւ Բագրատունեաց Կիւռիկեան Թագաւորութիւնը:

Այսպէս, XI դարի սկզբում, Հայաստանն արդէն բաժանւել էր 5—6 իրարուց անկախ Թագաւորութիւնների, որոնք ոչ միայն երբէք չը միացան՝ արտաքին հրոսակներին և երկիրն աւերող արշաւանքները արգիլելու համար, այլև անընդհատ իրար դէմ կռւեցին, իրար վրայ օտար թշնամու զօրք արձակեցին և իրար երկիրներն ամայացրին:

Երկիրն այնուհետև նմանւեց մի թշւառ, մահա-

րձ վիրաւորի, որի վրայ իջած անգղերը յօշոտում
միմեանց:

Եւ այդպիսի դրութեան մէջ մեռնում, ոչնչանում
էին մտաւոր կեանքի յետին մնացորդներն անգամ:
Մնում էին այս ու այն անառիկ վանքերի մէջ թագըն-
ւող չնչին ժամանակագիրներ միայն, հազիւ ուրեմն
փայլող տաղանդներ, այլեւ բազմաթիւ կրօնաւորներ,
որոնք քարոզում էին ապաշխարութիւն, ճառում ու
գրում էին բարոյականութեան, համբերութեան և
համակերպութեան մասին. միստիքներ, ողբասացներ,
որոնք «ճակատագրի դառնութեան» առաջ ամեն ինք-
նուրոյնութիւն կորցրած՝ յուսահատ կանչեր էին ուղ-
ղում դէպի մի գերագոյն էակ, որի ողորմութիւնը
հայցեցին հայերը տասնեակ դարեր շարունակ... և եր-
բէք չունեցան...:

Արաբացիք թէև VII դարից մինչև X դարի վեր-
ջերը կատարելապէս տէր և իշխան էին Հայաստանում,
սակայն նրանց լեզւի և գրականութեան ազդեցութիւ-
նը, այդ երեք դարի ընթացքում, համեմատաբար շատ
քիչ եղաւ: Յետոյ էր միայն, որ յաջողեցին իրենց լե-
զւի դրոշմը դնել հայ գրականութեան վրայ:

Պատճառները զանազան են: Արաբացիք-իրենք ևս
դեռ ճոխ գրականութիւն չունէին. այդ ժամանակ զբաղւած
էին նրանք աւելի աշխարհակալութիւններով, քան
քաղաքակրթութեամբ: Արաբական լեզուն ասորերէնի
և պարսկերէնի նման համաշխարային չը դարձաւ և
ոչ էլ գիտական, կամ քրիստոնեայ ազգերի համար
կրօնական լեզու: Բացի դրանից, լինելով նա լեզու-
ների սեմիտական ճիւղից, իր կազմովը, արմատներով
և այլն, լիովին տարբերում էր Ասիայի քրիստոնեայ և

արիական ազգերի՝ հայոց և յունաց լիզուներից:

Այս հանգամանքները, այլ և այն, որ արաբները միմիայն վճարող հպատակներ էին ուզում և նրանց փոյթը չէր բոլորովին տարածելու իրենց ազդեցութիւնը բարոյապէս—ոչ մի ճիգ ի գործ չէին դնում այդ ուղղութեամբ:

Չը պիտի մոռանալ նաև այն, որ կրօնական թըշնամալից խտրութիւնը թոյլ չէր տալիս քրիստոնեայ հայերին՝ որևէ փոխառութիւն անել մահմեդական ազգի լեզուից, բարքերից և մանաւանդ գրականութիւնից: Հայ մատենագիրները (մեծ մասամբ կրօնաւորներ) ամէն ջանք ի գործ էին դնում՝ հեռու մնալու այդ ամենից և հեռու պահելու նաև հայ ժողովրդին:

Այնուամենայնիւ անհնար եղաւ հոսանքի դէմ լիովին առնել: Բազմամեայ շփումներն ու յարաբերութիւնները կատարեցին իրեն դերը և արաբական լեզուի ազդեցութիւնը կամաց-կամաց նախ երևան եկաւ աշխարհիկ գրականութեան մէջ. այն է՝ նամակագրութիւնների, պաշտօնական թղթակցութիւնների և այլն: Ապա, անզգալապէս, մուտք գործեց նա մատենագիրների ոճաբանութեան մէջ և իր բնորոշ կնիքը դրեց նրանց արտադրութիւնների վրայ՝ հետզհետէ լայնացող չափերով:

VII դարում արդէն հայ մտքի արտայայտութիւնների մէջ երևում են արաբական լեզուի յատկութիւններ.—բառերի կուտակութիւն, մտքերի յորդուութիւն, բացատրութիւնների խրթինութիւն և երկարաբանութիւն, և որը գլխաւորն է, արևելեան ուղուցիկ ոճ և նոյնատեսակ ձևեր:

Այդ նոր ձևը, որ երբեք հայկական չէ և ոչ էլ արիական որևէ լեզուի յատկութիւն, ըստ երևոյթին

շատ դուր եկաւ հայ գրողներին նաև յետագայում, որովհետև միւս դարերի հեղինակները միմեանց հետ մրցում էին՝ աւելի ուռուցիկ և խրթին գրելու մէջ:

Այդպիսով Ոսկեդարի ընտիր, անպաճոյճ և պարզ լեզուն հետզհետէ կորցրեց ոչ միայն իր առնական գեղեցկութիւնը և վսեմութիւնը, այլև աղաւաղեց յաջորդաբար նախ յունական, ապա արաբական, թաթարական և հոսկ ուրեմն լատինական ոճերով ու բառերով:

XI դարում թաթարական ցեղերն էին, որոնք յաջորդեցին արաբներին Հայաստանում: Վայրենի ցեղեր էին դրանք, որոնք քարուքանդ արին երկիրը, վերջ տւին հայկական ինքնուրոյնութեան, ոչնչացրին վանք, դպրոց, գիրք ու գրադարան:

Թէև այդ գլխովին աւերումից ճողոպրած մի բուռը ժողովրդին յաջողեց Կիլիկիայի դաժան լեռներն ապաստանել և այնտեղ նոր իշխանութիւն հաստատել, սակայն հայկական անկախ պետութեան այդ վերջին անկախ ուրւականը հանգիստ օր չունեցաւ: Երկու դար հազիւ հազ քարշ եկաւ, անընդհատ սուրը ձեռքին պաշտպանեց և վերջի ի վերջոյ ամբողջ երկրի ճակատագրին միացաւ, ընկաւ թրքական սպանիչ, ամեն կուլտուրական կեանք ոչնչացնող լծի տակ....

Չը նայելով այդ ամենին, հայ գրականութիւնը լիովին ամայի չէ եղել VII-ից մինչև XV դարը: Նա այդ դարերում տւել է տաղանդաւոր գրողներ—պատմագիր, գիտնական, փիլիսոփայ, առակախօս, բանաստեղծ, նոյնիսկ իրաւաբան ու բժիշկ հեղինակներ:

10.

VII եւ VIII դարերի գրականութեան բնաւորութիւնը.-Անա-
նիա Շիրակացի.-Կեանքը.-«Մնացորդք բանից» գրածքը.-
Ենթադրական ուրիշ հեղինակութիւններ:

Հինգերորդ դարից յետոյ պատմագիրները հետ-
զհետէ դառնում են անտաղանդ, հմտութիւնից ու
վերլուծական յատկութիւնից զուրկ: Քաղաքական և
տնտեսական այլ և այլ երևոյթները նոքա այլևս չեն
հետազօտում. պարզապէս ամէն ինչ բացատրում են
Նախախնամութեան «անհասանելի» կամքով, ամեն
բանի մէջ Աստուծոյ մատն են տեսնում:

Կրօնական այդ ուղղութիւնը, որ հայոց հին գրա-
կանութեան ընդհանուր յատկութիւնն է, հետզհետէ
աւելի է շեշտւում, լիովին ասպարէզից դուրս է հա-
նում և կամ չի թողնում նոյն իսկ ներս մտնելու որևէ
աշխարհիկ տարր: Գիտութիւնները, որոնք Յունաստա-
նից թափանցում էին հայոց մէջ, այլևս արհամարաւած
էին, մոռացութեան տրւած: VII և VIII դարում փա-
կում է Յունական գրականութեան մուտքը լիովին, և
տգիտութիւնն է, որ կրօնական ուղղութեան շնորհիւ,
թազաւորում է բոլոր մտքերի վրայ:

Այդ աստիճան ամայութեան մէջ է ահա, որ երե-
ւան է զալիս մի ինքնաստիպ գիտնական, առաջին հայ
բնագէտ—մատեմատիքը:

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑԻՆ է դա, VII դարի միակ
ուշադրութեան արժանի գրողը, հին դարերի միակ հայ
գիտնականը, որի մասին կարևոր է քիչ աւելի մանրա-
մասն խօսել:

Իր թողած ինքնակենսագրութիւնից երեւում է
որ Շիրակացին առաջինն է եղել գիտութիւն

որոնողը՝ իրեն շրջապատող տգիտութեան մէջ: «Հայ ժողովուրդը չի սիրում իմաստութիւն կամ գիտութիւն, ծոյլ է և ձանձրացող»։ ասում է նա:

«Երբ Հայաստան մտայ, շատերն եկան ինձ մօտ ուսանելու, բայց հազիւ մի քանի բան սովորել էին, որ թողին, հեռացան և սկսեցին իրենք սովորեցնել այն՝ ինչ որ չը գիտէին և չէին ըմբռնել... Մինչև իսկ իմ մասին սկսեցին ինքնահնար պարսաւանքներ խօսել»:

Հայ գիտնականը իր ժամանակակիցներից միայն հալածանք կրեց: Բայց մի քանի դար յետոյ նա համարւում էր ոչ միայն մեծ գիտնական, այլ և գուշակ (օրակուլ) փիլիսոփայ:

Ինքնակենսագրութեանը նայելով, Անանիան հայրենիքում հայ ազգի դպրութեանը այլև Աստուածաշնչին հմուտ դառնալուց յետոյ, փափագում է սովորել մանաւանդ թւաբանական (համարողական) գիտութիւնները, «որովհետև, ասում է նա, դա մայրն է ամէն գիտութիւնների»:

Այդ մտածութեամբ՝ ելնում է նա ճանապարհորդելու Շիրակից դէպի Բիւզանդիոն: Այնտեղ ծանօթները յայտնում են նրան, թէ իզուր էր այդքան հեռու եկել, որովհետև Տրապիզոնումն էր յայտնի գիտնական — Տիւքիկոսը, որի մօտ աշակերտներ ուղարկում էին նոյն իսկ Կ. Պօլսից և որ քաջ ծանօթ էր, ի միջի այլոց, նաև հայերէն լեզւին, պատմութեան և գրականութեան:

Անանիան վերադառնում է Տրապիզոն: Տիւքիկոսը ընդունում է նրան, շատ է ուրախանում որ վերջապէս մի հայ մտածեց գիտութիւն ձեռք բերել և գալ իր մօտ: Նա Անանիային սիրում է իր որդու պէս և 8 տարի շարունակ նրան սովորեցնում է ոչ միայն բնագիտութիւն, այլև շատ ուրիշ գիտութիւններ:

Անանիան կարդում է այնտեղ յուներէն շատ գըրքեր ևս և պաշարով լի, 8 տարուց յետոյ, իր հայրենիքին օգուտ տալու տենչերով՝ վերադառնում է Հայաստան:

Բայց, ինչպէս տեսանք, հայերը «ծոյլ էին, ձանձրացողներ» և ոչ միայն չէին կամենում բան սովորել գիտնականից, այլև «ինքնահնար պարսաւանքներով» վշտացնում էին նրան...

Անանիա Շիրակացու աշխատութիւններից մեզ հասել են շատ քիչ կտորներ. դրանք գաղափար են տալիս VII դարի գիտական աշխարհի կարծիքների մասին բնութեան այս ու այն հրեոյթների վերաբերութեամբ, որովհետև Շիրակացին յիշատակում է ամենը, ոմանց հետ համաձայնելով, ոմանց դէմ խօսելով:

Մեզ հասած կտորներից մի քանիսը տպւել են 1877 թւին, Պետերբուրգում, «Մնացորդ բանից» վերնագրի տակ: Գրքոյկը բովանդակում է Շիրակացու ինքնակենսագրութիւնը, կրօնական մի քանի ճառեր, կշիռների և չափերի, երկնքի, երկրի, ծովի, երկրի և երկնքի մէջ եղած շարժումների մասին և աստեղագիտական մի քանի տեղեկութիւններ:

Բացի դրանից, Շիրակացուց մնացել են թւարանական մի քանի խնդիրներ ևս, որոնք կրում են «Րախճան (զւարճութիւն) հանելուկ» վերնագիրը, բայց պարզ խնդիրներ են: Դրանցից չորսը տալիս ենք գըրքիս յաւելւածում:

Կշիռների և չափերի մասին գրւածքը հետաքրքիր է այն տեսակէտով, որ գաղափար է տալիս ժամանակակից այլևայլ ազգերի—պարսից, յունաց, հայոց, հռովմայեցոց և այլն, դրամական, ծանրութեան, տարածութեան և այլ չափերի վերա-

բերութեամբ: Իբր օրինակ կարող են ծառայել հետևեալ կտորները.~

Ասպարէզը, ըստ օդաչափութեան, 107 քայլ է. քայլը=6 ոտի. ոտը=10 մատի: Մղոնը 7 ասպարիզի: Իսկ ըստ պարսից, Ասպարէզը=146 քայլի, գետնաչափութիւնով՝ Մղոնը=1000 քայլի:

Տաղանդը=127 Լիտրի, 1600 Ունկի, 6000 Սիկդ, 12000 Սատեր, 18000 Սիմէս, 27000 Տրմէս 36000 Գրամար, 54000 Սինգ, 216000 Կերատ, 288000 Փշիտ, 432000 Դանկ և 864000 Գարեհատի (այժմեան Գրանը, (grain, гранъ) Իսկ իբր փող, Տաղանդը=9000 Դահեկանի:

Բնագիտական և աստեղագիտական խնդիրներում հետաքրքիր են Շիրակացու յիշատակած կարծիքները երկնքի, երկրի, ծովի, աստղերի և բնութեան մի քանի երևոյթների մասին:

Տիեզերքը, ըստ Շիրակացու և ժամանակակից «բարի» փլիսոփանների (որոնց է միշտ հետևում հայ գիտնականը), ստեղծել է Աստուած չորս տարերքից—կրակ, քամի, հող և ջուր: Նրանց նա ներշնչել է իր աստուածային հոգին: Կրակը բնաւորութեամբ ջերմ ու ցամաք է. օդը—ջերմ և խոնավ. ջուրը—խոնավ և ցուրտ. քամին՝ ցուրտ և ցամաք: Միմեանց միանալիս, դրանք խառնում են իրար բնաւորութիւնները:

«Եթեր» կոչւածը՝ մի «անչարչարելի» մարմին է. պարզ կրակ, որ ոչնչից չի բխել և ոչինչ չի բխեցրել, այլ ինքն իրենից է, առանձին, անհատ մարմին, անկորուստ, ամփոփ:

Եթերը շրջապատում է ամէն ինչ, թափանցում է ամեն մարմնի մէջ: Նիւթ է, սակայն անշոշափելի, անչափելի և անթւելի—այլ միմիայն իմանալի *):

(1) Շիրակացու այս բացատրութիւնը Եթերի մասին՝ ժամա-

Եթերից յետոյ, Շիրակացին խօսում է երկնքի մասին, որին նա համարում է ջուր և օդ. փչած, ուռած օդ, բայց ոչ թէ պաղած ու խտացած ջուր հետը, այլ ուղղակի լոյծ բնութեամբ ջուր:

Երկիրը բաժանւած է երկու կիսագնդի, որոնցից մէկը վերևից է, միւսի երեսը դէպի ցած է նայում: «Բարի փիլիսոփաների» ասելով՝ երկիրը սկուտեղի (սինի) նման է. ոմանք էլ թէ՛ գունդ է, իսկ ոմանք էլ թէ՛ քւէի (զառ) նման քառակուսի է, միշտ ջրով լիքը: Երկիրը իր ծանրութիւնով ձգտում է վայր իջնել, բայց քամին իր ուժգնութեամբ մղում է նրան դէպի վեր. երկիրը իր ծանրութիւնով դէմ է տալիս քամուն և վեր չի գնում, իսկ քամին իր ոյժով չի թողնում որ նա ցած ընկնի: Եւ այդպէս՝ երկիրը մի տեղ կանգնած, մնում է անշարժ:

Երկրի դիրքը—ասում է նա—յիշեցնում է հաւկիթը: Ինչպէս հաւկիթում դեղնուցը գնդաձև, լողում է սպիտակուցի մէջ և այդ երկուսին շրջապատում է կեղևը—այնպէս էլ գունդ երկիրը լողում է օդի մէջ և այդ ամենին շրջապատել է երկինքը:

Ու այս ամէնը Շիրակացին շտապում է ապացուցանել Ս. գրքից բերւած վկայութիւններով. որովհետև, երևի այլապէս նա հերիտիկոս կը համարէր թունդ

Նակակից Քիմիայի բացատրութիւնն է նաև կէտ առ կէտ: Քիմիայի մէջ՝ «Եթերը» Эфиръ կամ «Տիեզերական Եթերը» մի անշողափելի մարմին է, իւրաքանչիւր մարմնի հիւլէների բաց տարածութիւնը: Նրա գոյութիւնն անհրաժեշտ է ընդունել, որովհետև շոռհիւ նրա գոյութեան տէօրեայի՝ լոյսի, ջերմութեան, մագնետիզմի և էլեքտրականութեան բոլոր երևոյթները բացատրւում են տիեզերային Եթերի շարժումովը. այլապէս անբացատրելի կը մնային:

կրօնական այդ դարում և կը հալածւէր սաստիկ: Այդ նոյն քաղաքականութիւնն է բանեցնում Շիրակացին իր բոլոր ասածների վերաբերութեամբ. միշտ ճգնում է Ս. գրքերից վկայութիւններ որոնել՝ գրածները ապացուցանելու, աւելի շուտով կրօնին ընդդէմ չ'երևալու համար: Իսկ եթէ իր գիտցածը կամ մտածածը հակառակ է լինում կրօնի կարծիքին, նա յիշատակում է ասելիքը, բայց աւելացնում է, օրինակ, այսպէս.~ «Թէև այդպէս են ասում բարի փիլիսոփաները, բայց ինձ հաճոյ է հաւատալ աւելի Ս. գրքի ասածներին, որոնք դրա հակառակն են պնդում»:

Օրինակ. նա յիշատակում է, որ՝ «Անմտութիւն է հաւատալ, թէ երկրագնդի վրայ կան հակոտնեաներ (անտիպօդ) և թէ մարդիկ այնպէս են երկրագնդիս վրայ, ինչպէս օրինակ ճանճերը՝ մի խնձորի վրայ»:
«Իսկ եթէ հակոտնեաներ չը կան—ասում է նա—ապա ուրեմն ու՞մն է լոյս տալիս արեգակը, երբ մեզ մօտ գիշեր է»: Ս. գիրքը կայ, ուր կարելի է գտնել ամէն բանին պատասխան: Յորի գրքի մէջ կայ, որ արեգակը գիշերները գնում է լոյս տալու անմարդաբանակ ձորերին և խոր անդունդներին....

Թէև, ասում է Շիրակացին, մարգարէներից, սուրբ գրքերից և վարդապետներից լսել էի թէ հակոտնեաներ չեն կարող լինել, բայց ես հաւանել էի և մտածում էի թէ կան հակոտնեաներ: Մի օր սակայն, երբ աղօթում էի Ս. Եւգինէի վկայարանում, քունս տարաւ, երագիս մէջ տեսայ արեգակին՝ մի սիրուն պատանու տեսքով, ոսկեղօծ շրթունքներով... գրկեցի և հարցրի թէ որին էր լուսաւորում գիշերը, երբ ծածկում էր մեզանից: Իսկ նա թէ՛ լոյս եմ տալիս գիշերները ձորերին և ամայի քարայրներին...

Եւ այդ շինովի երազը (որի ճշտութեան մասին

երդուում է մինչև իսկ Շիրակացին և դրանով աւելի կասկածելի դարձնում) համեմատ դալով Ս. գրքի խօսքերին, զսպում է գիտնականին. և նա, անմտութիւն համարելուց յետոյ հակոտնեաների գոյութիւնը, այլևս ոչ մի բառ չի խօսում այդ մասին:

Ծովի մասին խօսելիս, հերքում է Շիրակացին այն կարծիքը, թէ երկիրս ծովի մէջ է՝ իբր մի կղզի: Ո՛չ, ասում է նա, «երկրից դուրս ծով չը կայ»: Ծովերը, նրա կարծիքով, թէև գետնի երեսին սահմաններով զատւած են միմեանցից, յատակներով նրանք միացած են: Բայց ի՞նչից է արդեօք, որ այնքան գետեր թափւում են ծովի մէջ և նա չի լցւում, դուրս չի թափւում և ծածկում ամբողջ ցամաքը:

Հայ գիտնականը այս կտորի մէջ է, որ երեցնում է իր քաղաքականութիւնը: Նախ մանրամասն մէջ է բերում այն բոլորը, ինչ մտածում էին այդ մասին ժամանակից բնագէտները, այլև ինքը: Յետոյ, երբ ամէն ինչ ասել էր, մինչև իսկ յաջող օրինակներով հաստատել—աւելացնում է.—

«Հաճոյ չեն ինձ դրանք, որովհետև Ս. գրքերն էլ ասում են և ես էլ հաւատացած եմ թէ, ծովի միակըշտութիւնը Աստուծոյ հրամանովն է լինում. նա է հրամայել որ ջրերը դուրս չը թափւեն ծովից»:

Պարզ է Շիրակացու վարմունքը: Արեգակի՝ ծովի ջուրը գոլորշիացնելու և անձրև գոյացնելու մասին ո՛չ մի խօսք չը կայ Ս. գրքերի մէջ, մինչդեռ բնական երևոյթներն ապացուցանում են, թէ «Արեգակի ջերմութիւնը ծծում քաշում է ծովի ջրի մէջ եղած քաղցր, նուրբ և թեթև բաները գոլորշիացած և հանում է նրան օդի մէջ: Երբ կաթսան ջրով լի դրւած է կրակի վրայ և եռում է, ուշադրութիւն դարձրու թէ ի՞նչպէս ջուրը չաւելացնես՝ եղածը կը սպառւի: Նոյնպէս էլ ծովը չի

պակասում՝ շնորհիւ միշտ մէջը թափւող գետերի»:

Օրինակ է բերում գիտնականը և մի ուրիշ սո-
վորութիւն՝ ծովագնացների կեանքից: Երբ նաւավար-
ների ջուրը պակասում է աղի ծովի վրայ կամ ափին,
ծովից ջուր են վերցնում, լցնում կաթսայի մէջ և
կրակի վրայ եռացնում. իսկ կաթսայի բերնին դնում
են մեծ սպունգներ, որի մէջ է ժողովւում գոլորշին,
ապա սառում և դառնում է խմելու քաղցր ջուր:

Գալով երկնքին, Շիրակացին բաժանում է նրան
եօթ մասի (պարունակ, գօտի): Ուրեմն՝ եօթը երկինք:
Գօտիները անուններ էլ ունին—Ի բ ռ ի ց տ ա ռ ե բ ն ա կ,
Ա յ ռ ե ց ա ն ո ղ կ ա մ Շ ա ռ ա հ ի ւ ս ա կ, Մ ե ծ ա ս ի ռ կ ա մ
Ա ն գ ո ն կ ո ռ ո ն ա ւ ո ռ, Խ ա ո ն ա ռ ա ն գ օ տ ի, Գ ե-
ղ ե ց կ ա կ ա ն գ օ տ ի, Հ ի ն գ ե ռ ո ռ դ գ օ տ ի, որի մէջն
է արեգակը, և Խ ո ն ա ռ հ գ օ տ ի, ուր եթերն է բնակ-
ւած, ուստի և այնտեղից է կայծակը, փայլատակումը,
ամպերի շարժումը, անձրև և այլն:

Աստեղագիտութեան մասում Շիրակացին նախ
խօսում է Ծիրն կաթի (Млечный путь, la voie lactée)
աստղերի խմբի մասին. հերքում է այն զրոյցը թէ դա
Վահագն Յարդագողի հետքն է, և հաստատում է թէ
դրանք խիտ և շատ աստղեր են, որոնք թոյլ լոյս ու-
նենալով և հեռու լինելով՝ միացած են երևում»:

Լուսինը սեղմ և խիստ տարր է՝ մաքուր, գնդա-
ձև. լոյսը արեգակից է առնում: Լուսնի վրայ երևացող
սև բծերը խողոզներ են և ծովեր: Եթէ լուսնի շուրջը
բակ (աղօտ և դեղնագոյն շրջան) գոյանայ—նշան է որ
անձրև պիտի գայ և փոթորիկ պիտի լինի: Ով լուսըն-
կային քնի դրսում—գլուխը կը մրսի: Եթէ թարմ միսը
կախենք լուսնի լոյսի մէջ, կը հոտի և կապականւի:

Արեգակն ևս սեղմ, մաքուր, գնդաձև տարր է,

ցուրտ (?) բնաւորութիւնով: Ոմանք ասում են թէ նա Արփիից (?) է լոյս ստանում, ոմանք էլ թէ՛ ինքը ունի ջերմութիւն և լոյս: Արեգակն է որ շարժւում է երկրի շուրջը. երկիրը անշարժ է:

Անանիա Շիրակացու գիրքը ծայրից ծայր հետաքրքիր է և (բացի մի երկու գլխից որ կրօնական նիւթերի մասին է) լի է իր ժամանակեայ գիտութեան արտայայտութիւններով:

Շիրակացու անունը, ինչպէս ասացինք, յետագայ դարերում այնքան հռչակ ստացաւ և գրէթէ կախարդի պէս հրաշագործ համարւեց նա, որ խաբեբաները օգտւեցին՝ իրենց անհեթեթ արտադրութիւնները տարածելու համար: Այդպէս, մինչև այժմ տգէտ ժողովրդի մէջ յարգ ու հռչակ ունեցող անճոռնի մի գըրքոյկ, որ «Վեց հազար եակ» է կոչւում և որը համարւում է խորհրդաւոր գիտութիւնների շտեմարան, բայց միմիայն լի է խաբէութիւններով—համարւում է Անանիա Շիրակացու աշխատութիւնը: Նոյն գիտնականի անունով են կատարւում զանազան աստղաբաշխական, հմայական, երազահանական և այլ խաբէութիւններ, որոնց մէջ սակայն հայ գիտնականը ոչ մի կերպ մասնակցութիւն չէ ունեցել:

Շիրակացին միակ հայն է եղել այն հին, խաւար դարերում, որ իր կեանքը նիւրիլ է գիտութեան և իրաւամբ ստացել է յետոյ՝ «երիցս երանեալ վարդապետի», այսինքն, եռապատիկ երանելի ուսուցչի տիտղոսը:

Անանիա Շիրակացուն են վերագրւում մի քանի կրօնական ճառեր ևս, այլև պատմական մի գործ, որ մեզ չէ հասել:

Պատմիչները VII-ից մինչև X դարեր: Սեբիոս.- Մովսէս Կաղանկատւածցի.- Ղեւոնդ Երէց.- Յովհաննէս Կաթողիկոս.- Թումա Արծրունի:

Անանիա Շիրակացուց յետոյ, VII դարի մատենագիրներից ուշադրութեան արժանի են երկու պատմագիրներ, որոնց գործերի շնորհիւ կարելի է ծանօթանալ նոյն դարի քաղաքական անցքերի հետ:

Այդ պատմիչներն են Սեբիոսը և Մովսէս Կաղանկատւածցին:

ՍԵԲԻՈՍԸ VII դարի առաջին կիսի պատմիչն է: Նրա պատմութեան գլխաւոր նիւթն է Հերակլ կայսեր արշաւանքները պարսից դէմ, երբ Սասանեան Պոսրով-Աբրուէզ թագաւորը Յունաստանի մէջ երկար տարիներ աւերածութիւն գործելուց յետոյ, կողոպտում է Երուսաղէմը և Քրիստոսի խաչափայտն իսկ գերի տանում:

Պոսրովը Յունաստան էր մտել՝ իրեն բարեկամ Մօրիկ կայսերն սպանող և նրա գահը խլող Փոկասի դէմ կուելու: Յոյները տեսնելով Փոկասի անզօրութիւնը, յուզւում են: Հերակլը սպանում է Փոկասին, նրա թագը իր գլխին դնում և արագ արշաւանքներով յարձակւում պարսիկների վրայ:

Այդ յարձակումները շատ տխուր ելք են ունենում պարսից համար: Պոսրովը յաղթւում է, պարսիկների ձեռքով սպանւում, իսկ նրան յաջորդող Կաւատ թագաւորը ստիպւում է ոչ միայն յոյների հետ հաշուել, այլև հայերի հետ խաղաղութեան դաշն կապել՝ որոշ զիջողութիւններով: Քրիստոսի խաչափայտը վերադառնում է գերութիւնից:

Այնուհետև Սիրիոսը պատմում է Պարսից Սասանեան պետութեան անկումը և արաբների զօրեղանալը: Իր պատմութիւնը այդպիսով նա հասցնում է մինչև 660 թւականը, նկարագրելով նաև արաբների գործած վայրենի նւաճումները Պարսկաստան, Յունաստան և Հայաստան:

Ինչ որ դիտելի է Սիրիոսի պատմութեան մէջ և առանձին ուշադրութեան էլ արժանի, և ինչ որ յետոյ սովորական ձևն է դառնում գրէթէ բոլոր հայ պատմիչների համար—դա այն է, որ նախ քան ժամանակակից անցքերի մասին խօսելը, պատմագիրը ճգնում է ազգի ծագման պատմութիւնն ևս անել, սկսելով Ադամից, Նոյից և Հայկից:

Բացի քաղաքական անցքերից, պատմագիրը խօսում է նաև կրօնական դէպքերի մասին: Պատմում է թէ ինչպէս Յունաց Կոստանդ կայսրը հրաման արձակեց հայերին՝ չը մերժելու Քաղքեդոնի ժողովը, իսկ հայ կրօնաւորները 648 թւին գումարեցին Դիւնում վեցերորդ եկեղեցական ժողովը և այնտեղ միաձայն մերժեցին կայսեր առաջարկը, առարկելով որ Լուսաւորչի աւանդած, այլև Նիկիոյ ժողովի հաստատածների վրայ, իրենք ոչինչ աւելացնելու իրաւունք չեն համարում իրենց:

Քաղքեդոնի ժողովի որոշումներն այդպիսով կրկին անգամ մերժեցին հայերի կողմից, X դարումն էլ նզովւեցին և այնուհետև յոյները համարձակ ատելութեամբ սկսեցին վարւել հայերի հեա:

Երկրորդ պատմիչն է ՄՈՎՍԷՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏԻԱՑԻՆ, որ իր պատմագրութեանը նիւթ է ընտրում Ադանից ազգը: Այդ իսկ պատճառով նա իր դարի ամենահետաքրքիր մատենագիրն է հանդիսանում:

Իր պատմութիւնը Մովսէս Կաղանկատւացին ըս-

կըսուով է նոյնպէս Խորենացու պատմածներէց, որոնելով նրանց մէջ, թէ չը կա՞ն արդեօք յիշատակութիւններ աղւանների մասին:

Աղւանները Կովկասեան հիւսիսային զօրեղ ազգերից մէկն էին. նրանք բախւեցին մինչև իսկ Պոմպէոսի հետ: Մինչև IV դարը այդ ազգը կիսավայրենի դրութեան մէջ՝ Կովկասեան լեռների վրայ էր ապրում: Լուսաւորչի քարոզութիւնով նրանք ընդունեցին քրիստոնէութիւնը և առաջին կաթողիկոսն ունեցան Լուսաւորչի թոռ Գրիգորիսին: Այնուհետև Ս. Մեսրոպ կազմեց նրանց համար տառեր, թարգմանեց սուրբ գրքերը, և այդ օրւանից մօտ յարաբերութիւններ հաստատեցին հայերի և նրանց միջև:

Երբ հայկական իշխանութիւնը քայքայւեց և երկիրը հպատակ դարձաւ պարսից ու յունաց, Աղւաններն ևս հալածւելով հիւսիսաքնակ հեթանոս ազգերից, իջան իրենց լեռներից, անցան Կուր գետը և եկան բնակւելու Հալաստանի Ուտի, Փայտակարան և Արցախ նահանգներում, որոնք յետոյ ստացան «Աղւանից աշխարհ» անունը և դարձան նորիկ ազգերի սեփականութիւնը:

Աղւաններն այդտեղ կարողացան պտհպանել իրենց անկախութիւնը և ինքնուրոյութիւնը երկար ժամանակ, գոնէ մինչև XIII դարը:

Մովսէս Կաղանկատւացին հետզհետէ պատմում է այդ ամենը և ապա մանրամասն խօսում է ժամանակակից աղւանաց իշխան—կառավարչի, Զիւանշիրի մասին: Այս Զիւանշիր իշխանը ճարտարութեամբ կարողանում է հաշտ մնալ թէ՛ յոյների, թէ՛ պարսիկների և թէ՛ Խաղիրների ու նոր զօրեղացող Արաբական պետութիւնների հետ: Բաւական անշուշտ խորամանկ, «ճարպիկ» և «խոհեմ» պէտք է լինէր «քաջն» Զիւանշիր, որ

խորագիտութիւնն էր ունեցել նոյն իսկ սիրելի դառնալու արեւելեան չորս բռնակալներին, ստանալու նրանցից ընծայ, պատիւ, այլև իրաւունք՝ իր երկիրը խաղաղութեամբ բարեկարգելու:

Այնուամենայնիւ Զիւանշիրը սպանում է դաւաճանութեամբ և Կաղանկատուացին իր պատմութիւնը վերջացնում է նրա յաջորդ Վարազ-Տրդատի օրով:

Մովսէս Կաղանկատուացու պատմութիւնը ուշադրութեան արժանի է իր ազգագրական նիւթերով Հոնների և Խազիրների կեանքից, որովհետև պատմիչը մի ճոխ, պտուտաւոր լեզուով, այլև արեւելեան պատկերացումներով՝ տալիս է կտորներ այդ ազգերի սովորութիւններից և բարքերից:

Մովսէսից յետոյ, որպէս ստուգապատում պատմիչ արաբական արշաւանքների, պիտի յիշել VIII դարի գրող Ղևոնդ Երէցին:

ՂԵՒՈՆԴ ԵՐԷՑԸ ապրել է VIII դարի վերջերում: Նրանից մնացած ձեռագիրը կրում է այսպիսի վերնագիր. — «Ղևոնդ հայոց մեծ վարդապետի պատմաբանութիւնը՝ երևելի Մահմեդի մասին և թէ ինչպէս նրանք տիրեցին տիեզերքին, ևս առաւել հայոց ազգին»: Վերնագիրը ենթադրել է տալիս, որ պատմադրութեան մէջ պիտի լինէր Մահմեդի կեանքն ու գործունէութիւնը: Եւ դա կը լինէր անշուշտ մի թանգագին գործ: Սակայն ձեռագիրը սկսում է արաբ մարգարէի մահով: Նոյն իսկ շատ համառօտ են պատմաւած Մահմեդին յաջորդող երեք ամիրապետների գործերը:

Ընդարձակ և մանրամասն պատմում է Ղևոնդ երէցը այն օրւանից, երբ Մուսավիէ ամիրապետը իր գահը փոխադրում է Դամասկոս և լիովին նւաճում է Հայաստանը (661):

Պատմում է այդ օրւանից Հայաստանում տեղի

ունեցող քաղաքական անցքերը.—Գրիգոր Մամիկոնեանի մարզպանութիւնը, յայնքի պահանջները հայերից, որ նրանք թողնեն արաբներին և Յունական պետութեանը հնազանդւեն: Պատմում է այդ առիթով՝ արաբների կասկածները և գործած վայրենութիւնները Հայաստանում:

Եւ այսպէս, Ղևոնդ երէցը իր պատմութիւնը համառօտ, բայց ճշգրիտ և հետաքրքիր՝ տանում է մինչև 788 թիւը:

Իններորդ դարում, երբ երկիրը անիշխանութեան մատնւած, իբր անտէր վիրաւոր շարտում էր այս-այն կողմը և ոտնակոխ լինում—Բագրատունեաց նախարարական տոհմից մի ճարպիկ ցեղապետ կարողացաւ գրաւել արաբ ամիրապետի սիրտը, բարեկամացաւ հայ իշխանական միւս ցեղերի հետ, փողով գնեց հայ ոչնչացող կամ սնանկացած, այլև ազնւականների կալւածները, ապա «իշխանաց - իշխան» տիտղոսն ստացաւ Մահմէտ-Ջաֆէր ամիրապետից և հուսկ ուրեմն, 885 թիւն, կոչւեց հայոց թագաւոր:

Աշոտ Բագրատունին էր դա, հայկական մի երրորդ հարստութեան Բագրատունեաց իշխանութեան հիմնադիրը:

Սակայն հազիւ թէ Բագրատունիք թագաւորական թագի էին հասել, որ միւս հայ նախարարական տոհմերն ևս մտածեցին նոյնը անել: Առանց այլևայլութեան նրանք իրենց հողերը մեկուսացրին «հայկական պետութեան» հողերից, և քիչ յետոյ ահա միմեանց ետևից բուսան Հայաստանում 5-6 թագաւորներ:

IX և X դարերը հայոց թագաւորների առատութեան տարին էր: Ինչպէս արդէն ասւած է վերևում, Արծրունիները Վասպուրականում հաստատեցին «թագաւորութիւն տանն Արծրունեաց», Բագրատունիք եր-

կու թագաւորութեան բաժանեցին և երկու թագաւոր ստեղծեցին—**Թագաւոր Կարուց** (Կարսի) և **Թագաւոր Անիի**: Յետոյ, Արծրունիք ևս հետեցին նրանց օրինակին, և երկու դարձրին իրենց ցեղի թագաւորները—**Անձեացեաց** և **Ռշտունեաց**: Սիւնիքում գոյացաւ Սիւնեաց թագաւորութիւն, իսկ Լօռիում, Բագրատունեաց ցեղից աւելացաւ մի երկրորդ թագաւորութիւն: *)

Այս բոլոր վեց թագաւորական տները շտապեցին ունենալ միմեանցից անկախ արքունիք, իրենց հետ կապւած ազնւականութիւն, զօրք, սեփհական օրէնք ու քմահաճոյք, նոյնիսկ դրամ և տուրք, այլ և դիւան ու սեփհական պատմագրեր:

Ահա այդպիսի ցեղական պատմիչներն են այնուհետեւ, որ հանդիսանում են հայ գրականութեան ներկայացուցիչները:

IX և X դարերի ցեղական պատմիչներից ուշադրութեան արժանի են նախ **Յովհաննէս կաթողիկոսը** և ապա **Թումա Արծրունին**, Արծրունեաց տոհմի պատմագիրը:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ, որ երբեք էլ կոչւում է Յովհան, IX դարավերջի, Բագրատունեաց տոհմը փառաբանող պատմիչն է: Մի առաւելութիւն ունի ուրիշներից այդ կրօնաւոր պատմողը. դա այն է, որ դիւրահաւան չէ նոյն իսկ կրօնական խնդիրներում: Եթէ ինքը մի դէպքի տկանատես չէ եղել, նրա մասին չէ երաշխաւորում:

Մեզ հասած երկասիրութիւնը զրւած է բաւական մաքուր լեզուով, թէև ենթարկւել է ժամանակի աղաւաղումներին և երկարաբանութիւններին:

Ըստ սովորականին, Յովհանը իր պատմութիւնը

*) Մանրամասն տես գլուխ 9.

սկսում է Ադամից, Նոյից ու Հայկից և փոխ է առնում ամեն ինչ նախ Խորենացուց, ապա Եղիշէից և Փարպեցուց: Այնուհետև նա յիշատակում է այն բոլոր դէպքերը, որոնք տեղի ունեցան պարսկական և արաբական արշաւանքների ժամանակ. ու միշտ շեշտում է, թէ ինչպէս Բագրատունի իշխանները կարողացան բարձր պահպանել իրենց ոյժը և մինչև իսկ սիրելի դառնալ իւրաքանչիւր նոր տիրապետողի:

Այստեղ նա թողնում է անցեալը և մանրամասն կանգ է առնում խօսելու Աշոտ Բագրատունու մասին. թէ ինչպէս այդ «մեծ» իշխանին յաջողեց թագ ձեռք բերել, թէ ինչպէս երկար չը տևեց այդ ամենը, որովհետև շուտով ներքին երկպառակութիւններն սկսեցին, նախարարները միմեանց դէմ ելան և արաբ տիրապետողներին գրգռեցին Հայաստանի դէմ...

Յովհաննը իր պատմութիւնը շարունակում է Աշոտից յետոյ կատարւող ողբալի դէպքերը արձանագրելով: Աշոտի որդի Սմբատը ստիպւում է դիմադրութեան ելնել արաբներին, սպանւում է Իւսուֆ զօրապետի ձեռքով և Բագրատունեաց գահի վրայ է նստում Աշոտ Երկաթը:

Այս Աշոտի թագաւորութիւնը թէև սկզբում յաջող տարիներ ունեցաւ, թէև աշխոյժ իշխանը կարողացաւ արաբ հրոսակներից մաքրել երկիրը, սակայն Իւսուֆ ոստիկանը հանգիստ չը մնաց, նոր զօրք ժողովեց, ընկաւ Հայաստանի վրայ և անցած տեղերը անապատ դարձրեց:

Աշոտը անկարող եղաւ դիմանալ, որովհետև ներքին երկպառակութիւններ էին սկսել նորից: Իւսուֆը եկաւ նորից Դւին ու մի քանի տարի շարունակ այնպէս աւերեց երկիրը, որ թշւառութիւնը ծայրահեղութեան հասաւ և մի զարհուրելի սով ընկաւ ամեն կողմ:

Քստմեկնեցուցիչ է սովի նկարագիրը. բաւական է յիշատակել, որ ծնողներն իրենց որդիներին ծախում էին մի կտոր հացի համար, և... գտնեցին շատ մայրեր, որոնք մորթեցին, եփեցին ու կերան իրենց զաւակները...

Երկրի այս թշուառութիւնները Յունաց Պորփիւրօթէն կայսրին յայտնեց մի ողբալի թղթով՝ Յովհան պատմիչը—կաթողիկոսը: Կայսրը յուզւած՝ իր մօտ կանչեց Աշոտ թագաւորին և նրան զօրք տւաւ՝ արաբներին երկրից դուրս քշելու համար:

Բայց հարցը դրանով չը վերջացաւ: Երբ Իւսուֆ արաբը իմացաւ որ յունաց մի զօրեղ բանակ է գալիս, շտապեց, իր մօտ եղած Աշոտ անունով մի զօրապետի գլխին թագ դրեց և անւանեց Հայոց թագաւոր ու այդպիսով մտածեց ստեղծել ներքին կոիւններ: Յիրաւի երկու Աշոտները ամուր բռնած իրենց թագերից, միմեանց դէմ ելան և երկիրն իրենց կարգին սկսեցին ոտնատակ տալ:

Այդտեղ էլ Յովհան կաթողիկոսը շտապեց միջամտիլ, կարողացաւ հաշտեցնել, բայց դրանով ամէն ինչ չը վերջացաւ, որովհետեւ երկրի ամէն կողմերից զանազան Մովսէս, Վասակ և այլ իշխաններ գլուխ բարձրացրին թագաւորի դէմ:

Այդ, այլև Իւսուֆի ուղարկած Բէշիր զօրապետը իր զօրքով, ստիպեցին Աշոտ թագաւորին փախչել և ամրանալ Սևանայ կղզու վրայ: Բէշիրն ընկաւ Աշոտի ետևից, բայց ցամաքի կողմից Գրիգոր Մարգալետունին, ծովի կողմից թագաւորն իր զօրքով՝ մէջ առին արաբներին, մի լաւ ջարդ տալով թափեցին նրանց Դին և այնտեղ կոտորեցին՝ իրենց զօրապետի հետ:

Այստեղ վերջանում է Յովհան պատմիչի գրւածը: Եւ այստեղ նա ունի խորենացու ձևով մի ողբ, որը

սակայն վերջանում է յուսատու և քաջալերիչ խօսքերով:

Յովհաննը IX դարի լաւագոյն պատմիչն է:

ԹՈՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻՆ գրէթէ ժամանակակից է Յովհանն կաթողիկոսին և նրա շարունակողն է, բայց նա Արծրունեաց տոհմի պատմագիր է, այլև X դարի քաղաքական անցքերի պատմիչ:

Թոմա Արծրունին ևս ըստ սովորականին, իր պատմութիւնն սկսում է Նոյից և Հայկից. սակայն նա կոյր արտագրող չէ, այլ ինքն անձամբ ուսումնասիրել է ոչ միայն հայ գրականութեան մէջ գտնւող աղբիւրները, այլև օտարազգի գրէթէ բոլոր պատմիչները:

Թոման ծանօթ է երևում Եւսեբիոսին, Արիստոնին և Փիլոնին և նոյնիսկ Հերոդոտին, որից և քաղում է պարսից պատմութեան այն մասը, որ առնչութիւն ունի հայոց կեանքի հետ:

Բացի դրանից, այս պատմիչը, իր ասածին նայելով, անձամբ շրջել է ամբողջ Հայաստանը, մտել է Կովկասեան լեռների մէջ, հաւաքել է եղած դէպքերն ու զրոյցները. պատմածների մէջ կան այնպիսի նորութիւններ, որոնց մասին իրենից առաջ ոչ մի մատենագիր չէ յիշատակել:

Այդ իսկ պատճառով, Խորենացուց յետոյ, յարգի և ինքնատիպ գրող կարելի է համարել Թոմա Արծրունուն ևս:

Մեզ հասած պատմութիւնը բաղկացած է չորս գրքից: Առաջին գիրքը սկսում է Նոյից, յետոյ պատմում է Հայկի և Բէլի մասին և չի մոռանում յիշատակել Բաբելական, Քաղդէական զրոյցները, այլև Զրադաշտի վրայ եղած առասպելները: Դրանից յետոյ նա պատմում է Մեղական և Ասորական պետութիւնների անկումը, ապա, հետզհետէ, պարսկական տէրու-

թեան կործանելին ու Մակեդոնական արշաւանքները:

Այդ բոլորը համառօտ պատմելուց յետոյ, Թոմա Արծրունին շարունակում է խօսել Արշակունեաց պետութեան մասին մինչև V դարը, ամեն անգամ որոնում է իր բոլոր պատմածների մէջ ու երևան հանում Արծրունեաց տոհմի ցեղական պատմութիւնը, չը մոռանալով նոյն իսկ պատմել այդ տոհմի վատ ներկայացուցիչների մասին, օրինակ Մեհրուժան Արծրունու և այլն:

Պատմութեան երկրորդ գիրքը 400 տարւայ անցքեր է բովանդակում իր մէջ: Այս մասի վերջերումն են տեղեկութիւնները Սասունի բնակիչների մասին, որովհետև Սասունցիք էին, որ յանդգնութիւն ունեցան յարձակել արաբ աշխարհակալի ուղարկած մի զօրապետի վրայ, սպանել նրան ու երկիրը ազատել նւաճումից: Այդ առիթով է, որ պատմիչը նկարագրում է Սոյթի (Սասունի) «վայրենի» բնակիչների վարքն ու բարքը:

Պատմութեան երրորդ մասը Բուղա (Բուհա) արաբ ոստիկանի կռիւների ու բարբարոսութիւնների մասին է Վասպուրականում: Զորրորդ գրքի մէջ Թոմա Արծրունին, իբր ականատես, պատմում է Գագիկ Արծրունու որդի՝ Գրիգոր-Դերենիկի գործերը, Աղթամարայ նշանաւոր վանքի, այլև Ոստան, Վան և Արտամետ կատարած այլ շինութիւնների մասին: Այս Գագիկի կին Մլքէթագունու հազարամեայ Աւետարանն է, որ համարւում է մեզ հասած հնագոյն ձեռագիրներից երկրորդը:

Թոմա Արծրունու լեզուն նման է իր նախորդների լեզւին և ազատ չէ խրթնաբանութիւններից: Արաբական լեզւի ազդեցութիւնը երևում է պատմիչի մանւածապատ ոճի, կրկնութիւնների և պատկերաւոր նկարագրութիւնների մէջ:

Յամենայն դէպս Թումա Արծրունին, ենթադրւում է նոյնիսկ, որ կարող է եղած լինել աշխարհական և ոչ թէ կրօնաւոր. որովհետեւ շատ եռանդուն և համարձակ ոճ ունի:

12.

Քաղաքական կեանքը X-ից մինչեւ XI դարի վերջերը.—
Պատմիչներ՝ Ասողիկ եւ Լասթիվերացի.—Թոնդրակե-
ցոց աղանդը.—Գրիգոր Նարեկեցի.—Գրիգոր
Մագիստրոս:

Քաղաքական հանգամանքները X դարի վերջե-
րիցն սկսած, քանի գնում՝ բարդանում էին Հայաստա-
նում: Բագրատունիք որքան և ճիգ գործեցին հիմնել
կենտրոնական ազդեցիկ իշխանութիւն, սակայն անյա-
ջողութեան հանդիպեցին: Երկրի զանազան մասերն ա-
ւելի և աւելի մեկուսացած միմեանցից՝ մեծացնում էին
ներքին երկպառակութիւնները:

Աշոտ-Երկաթ Բագրատունի թագաւորը ամեն հը-
նարք գործ դրեց ջնջելու հայկական միւս թագաւոր-
ների անկախութիւնը, բայց նրա յաջորդներն ստիպ-
ւած եղան համակերպւել այդ մանր միապետների գո-
յութեան հետ, հաշտութեան դաշն կապեցին ու երկ-
րին փոքր ինչ խաղաղ ապրելու միջոցը տւին:

Աշոտին յաջորդեց նրա եղբայր Աբասը, որ Կարսն
ընտրեց իրեն մայրաքաղաք և ջանաց լիովին անդորրու-
թիւն մտցնել Հայաստանում: Նրան այդ յաջողւեց: Ժո-
ղովուրդն ունեցաւ 23 տարւայ համեմատական խաղաղ
կեանք (928—951), ազատւեց սովից, արագ կերպով
կազդուրւեց ու սկսեց երկիրը ծաղկեցնել:

Աբասի մահով վերջացաւ այդ ամենը: Նրան յաջորդող Աշոտ Գ-ը անկարող գտնւեց նոյն իսկ իր օժման հանդէսը կատարել, որովհետեւ իննը տարի շարունակ նա կուելու ստիպւեց այս-այն հրոսակախմբերի, այլեւ իր եղբօր ոտնաձգութիւնների դէմ: Վերջ ի վերջոյ հարկադրւեց թոյլ տալ, որ եղբայրը—Մուշեղը՝ Կարսում օժէր Բագրատունեաց երկրորդ թագաւոր, մինչ ինքը Անիում օժուում էր նոյն հարստութեան առաջին թագաւորը:

Այդ օրւանիցն սկսած՝ խռովութիւններն այլևս վերջ չունեցան, աճեցան, գնալով մեծացան ու ամեն կողմից բռնկած հրդեհի նման՝ կրակի մէջ առին Հայաստանը:

Այդպէս, երբեմն խաղաղ տարիներում աճելով ու ծաղկելով, յաճախ անբախտ աղէտների մէջ տառապելով ու աւերւելով, հայ ժողովուրդը լռփերջոյ լիովին կորցրեց ամեն անդորրութիւն:

XI դարի սկզբներում, երբ Բագրատունեաց Գագիկ Ա-ի երկու որդիները, Յովհաննէս—Սմբատն ու Աշոտը գահի համար միմեանց դէմ կռիւներ էին մղում, թակարդներ լարում և երկիրը իրենց զզւելի փառասիրութեան զոհ դարձնում—մի նոր մեծ աղէտ էլ վրայ էր հասնում Հայաստանին:

Սելջուկ թաթարները, որոնք իրենց Հասան ցեղապետի հետ անցել էին Տիգրիսը և աւերել Միջագետքը, այժմ Տուղրիլ-բէգի առաջնորդութեամբ, հեղեղի պէս վրայ ընկան և թալան ու փլատակներ գոյացնելու վայրենի բնազդով քարուքանդ արին երկիրը:

Առաջին նահանգը, որ ոտնակոխ եղաւ, Վասպուրականն էր: Դիմադրութեան ամեն փորձ փշրւեց ու տրորւեց այդ հեղեղի առաջ: Տուղրիլը այրեց, գերեց, կոտորեց և ուրազանի նման, աւերակներ գոյացնելուց

յետոյ, անցաւ Պարսկաստան, ուր նա նւաճեց երկիրը և վերականգնեց պարսկական պետութիւնը՝ թաթարական նոր դինաստիայով:

Հայաստանն այլևս պաշարւած էր թշնամիներով, ամեն բոլորէ գտնւում էր դրացիութեան մէջ բանակած հրոսակների հարւածների տակ: Դրութիւնը այնքան ծանր էր, այնքան յուսահատական, որ իւրաքանչիւր ֆէօդալ—նախարար շտապեց մի կերպ փրկել իր ստացւածքն ու անձը: Ամենից առաջ Վասպուրականի Սեփեքերիմ թագաւորն էր, որ երկիրը ծախեց յոյներին և փոխարէնը Սեբաստիան իր շրջակայքով ստացած՝ փախաւ և պատսպարւեց յունական կայսրութեան սահմաններում:

Բագրատունեաց գահն արդէն խարխւում էր: Յովհաննէս—Սմբատը անհոգ ու թոյլ մարդ, իր աթոռն ամուր պահելով էր միայն զբաղւած: Օգտուելով այդ ամենից, Յունաց Վասիլ Բ. կայսրը մտածեց իրագործել յունական պետութեան վաղուցւայ փափագը. այն է՝ Հայաստանի կենտրոնին տիրել և լիովին յունական նահանգի վերածել երկիրը: Այդ մտադրութեամբ, նա մտաւ Հայաստան 1023 թւին և սպառնաց Յովհաննէս—Սմբատին, որովհետեւ սա ծածուկ օգնել էր Յունաց հետ թշնամութիւն ունեցող վրացիներին:

Հայոց ողորմելի թագաւորը վախից՝ միայն մի հնարք գտաւ ազատուելու: Լուր ուղարկեց կայսեր, որ պատրաստ էր իր մահւանից յետոյ Անի քաղաքն ու Հայաստանի կենտրոնը յանձնել Յունական պետութեան: Ամօթալի ընծայաբերութեան այդ գործողութիւնը կատարւեց Պետրոս կաթողիկոսի միջնորդութեամբ: Թուղթը ծոցին՝ կայսրը հրճւած վերադարձաւ Կ. Պօլիս և սպասեց հայոց թագաւորի մահւան:

Բայց Վասիլ Բ.-ը աւելի շուտ մեռաւ: Նրա յա-

ջորդ Կոստանդինի ձեռքն անցաւ ընծայարեւութեան թուղթը: Կոստանդինն ևս երկար չապրեց, սակայն մահւան անկողնի մէջ՝ հրամայեց գտնել մի հայ քահանայի, որին յանձնեց թուղթը և երդւեցրեց որ տանէ և հայ թագաւորին ետ տայ, որովհետև չէր կամենալ անիրաւարաբէ տէր լինել Հայաստանին:

Հայ քահանան—որի անունը պահել է պատմութիւնը, Տէր Կիրակոսը—շատ լաւ տեսաւ թէ որքան փող կարող էր աշխատել այդ թղթից. ուստի և լուռ՝ պահեց իր մօտ. ապա երբ յունաց պետութեան գահի վրայ նստեց Միխայէլ Ե. կայսրը, տարաւ և մեծ գնով ծախեց նրան:

Միխայէլ կայսրը անմիջապէս յատուկ պատգամաւոր ուղարկեց Հայաստան, որ ժամանակակից թագաւորից պահանջեն և վերցնեն Անին ու ամբողջ երկիրը:

Յովհաննէս-Սմբատը մեռել էր անժառանգ: Միակ եղբօր որդին Գագիկը դեռ պատանի էր, 14 տարեկան: Այդ իսկ պատճառով՝ երկրի նախարարական ազդեցիկ տոհմերի պետերը երկու կուսակցութիւն կազմած՝ միմեանց հետ մրցում էին խնամակալութեան համար:

Տէրութեան իբր խնամակալ մինչև Գագիկի մեծանալը, նշանակւած էր Վեստ Սարգիսը. զօրքի սպարապետն էր Պահլաւունի Վահրամ իշխանը: Այս երկու իշխաններն ահա, նախ իսկ, ապա համարձակ կռիւներ սկսեցին մղել միմեանց դէմ: Վեստ Սարգիսը կարողացաւ գանձը գրաւել, կողմնակիցները շատացնել, բերդերն ու ամրութիւնները իր ձեռքը ձգել և մտածեց ուղղակի թագն իր գլխին դնել և հայոց թագաւոր դառնալ:

Վահրամ Պահլաւունին սակայն, զօրքն իր կողմն

ունենալով, յաջողեց Գազիկին օծել թագաւոր և ըստիպել Վեստ Սարգիսին՝ լռելեայն հպատակելու այդ իրականութեան:

Մինչ այդ, յոյն պատգամաւորները երկիր հասան և պահանջեցին ընծան: Հայերը բնականաբար մերժեցին և սկսեցին կռիւ յոյների հետ: Այդ կռիւները տեւեցին երկար: Միխայէլին յաջորդող Մոնոմախ կայսրը նոյնպէս շատ անգամ ուժով փորձեց առնել ընծան, բայց միշտ էլ հանդիպեց հայերի յուսահատ, բայց յաջող դիմադրութեան: Դա վերջ չէր ունենալու. պէտք էր մի այլ հնարք մտածել: Խորամանկ յոյնը կարողացաւ կաշառանքներով ու խոստումներով գրաւել Վեստ Սարգիսին և նոյնիսկ հայոց կաթողիկոս Պետրոսին: Նրանց շնորհիւ՝ կայսրը համոզեց Գազիկին Պօլիս գնալ, այնտեղ բռնեց նրան և արգիլեց մի կղզու մէջ: Յետոյ, մինչ հայ նախարները խորհում էին թէ ինչ անեն, Պետրոս կաթողիկոսը լուր ուղարկեց կայսեր, ե «արժանաւոր հատուցումով» յանձնեց նրան մայրաքաղաքի բանալիները:

Այնուհետև նախարարներն էլ ստիպւեցին «զիջանել» և մայրաքաղաքի հետ՝ յոյներին յանձնեցին ամբողջ արևելեան Հայաստանը:

«Հրաշագործ»—դաւաճան կաթողիկոսը, որ նաև «գետադարձ» է կոչւել պատմութեան մէջ,—որովհետև իբր թէ գետի ջուրը հրաշքով կանգնեցրել է—ստացաւ իբր արժանաւոր հատուցում՝ կալւածներ, հարստութիւն. իսկ թշուա Գազիկը թափառական իր գերլած երկրում, մեռաւ ողբերգական և անարժան մահով *):

*) Ամեն օր ականատես թէ ինչպէս յոյները անարգանքով էին վարւում հայերի հետ, մի անգամ էլ երբ լսեց թէ հետաքրքիր Մարկոս մետրապօլիտը իր շան անունը «Արմէն» էր դրել, կատաղած, մի խումբ քաջերի հետ գնաց նրա մօտ, կանչել տւեց

Թէ որքան վայրենութիւններ, ինչպիսի՛ գազա- նային անգթութիւններ գործեցին յոյները Հայաստա- նին տէր դառնալուց յետոյ, պիտի կարգալ ժամանա- կակից պատմութեան մէջ: Նախ՝ նրանք ցանուցրիւ ա- րին հայ զօրքը, ապա՝ ոչնչացրին, հալածելով մի առ մի ջնջեցին նախարարական բոլոր ցեղերը, և, հուսկ ու- րեմն, ժողովրդին ուղղակի խեղտեցին ծանր տուրքերի տակ... Մի խօսքով, արեւմտեան այդ քրիստոնեաները հայերին բոլորովին քրիստոնեայ էլ չէին համարում և իրենց վայրենութիւններով գերազանցում էին պար- սիկներին ու արաբներին:

Մինչ այդ, Տուղրիլ-բէգը Պարսկաստանում հրո- սակներն մի լաւ բանակ կազմեց և նորին մտաւ Հա- յաստան:

Երկրի մի ծայրից մտնելով՝ անցաւ նա մինչև միւս ծայրը և եօթը տարի շարունակ անխնայ կոտո- րեց, աւերեց ու այրեց անարգել: Նրա հրոսակների սրի տակ ընկան ծեր, մանուկ, կին ու երիտասարդ՝ հազարներով, տասնեակ հազարներով: Նրա աւե- րիչ խմբերի ձեռքով՝ փլատակ դարձան քաղաք ու գիւղ, անդ ու անդաստան:

Յոյները, որ երկրի տէրն էին, չը կարողացան դէմ դնել այդ հեղեղին: Աւելի լաւ համարեցին ամրա- նալ անառիկ բերդերում և այնտեղից հանդիսատես մնալ ներքևում կատարւող արիւնահեղութեանը: Ի- րաւ է, նրանց կոմենիոս զօրավարը փորձեց մի ան-

շանը և ձգել տաւ իր տիրոջ-միտրապօլիտի հետ մի պարկի մէջ: Ապա այնքան ծեծեցին շանը, որ սա կծոտելով սպանեց իր տիրոջը: Յոյները իրենց մետրապօլիտի վրէժն առնելու համար, մի օր յանկարծ բռնեցին Գազիկին և մի բերդի պատիցը կախե- ցին, փոքր ինչ յետոյ էլ թունաւորելով սպանեցին նրա Յովհան- նէս և Դաւիթ որդիներին (1079 թւին):

գամ միանալ հայերի ու վրացիների հետ և դէմ դնել, բայց չարաչար յաղթւեց:

Ու այնուհետև յոյները քայլ առ քայլ դուրս քշեցին Հայաստանից, իսկ Տուղրիլի եղբայր Ալփասլանի օրով, այլևս մի հատ յոյն չը մնաց երկրում:

XI վերջերում Սելջուկները քշեցին նրանց ամեն կէտերից և կատարեալ տէր դարձան Հայաստանին:

Ահա դրանք էին քաղաքական այն բոլոր անցքերը, որոնք նիւթ գարձան X և XI դարերի պատմիչներին:

Այդ երկու դարերի ընթացքում համեմատաբար շատ քիչ են եղել պատմիչները: Նշածներն էլ ոչ նախորդների հմտութիւնն ունին, ոչ էլ տաղանդը: Պատմում են ցանուցրիւ, յուսահատ ողբերով ու ս. գրքերից տեղի-անտեղի վկայութիւններով խճողած. այլև ճգնում են միշտ ապացուցանել, թէ երկրին աւերակ դարձնող աղէտները տեղի էին ունենում հայ ժողովրդեան մեղքերից: Ասուած էր, որ պատժում էր յանցաւոր ժողովրդին:

Այդ ձևի պատմիչներ են թէ Ստեփանոս Ասողիկը և թէ մանաւաճդ Արիստակէս Լաստիվերտցին:

ՄՏԵՓԱՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿԸ հաւանականօրէն ապրել է X դարի վերջերից մինչև XI դարի սկիզբները: Նրա թողած պատմագրութիւնը բաղկացած է երեք մասից: Առաջին մասը ընդօրինականութիւն ու քաղաածք է խորենացուց, երկրորդը—ճապաղ նկարագրութիւն արաբ ամիրապետների գործերի, իսկ երրորդը, որն աւելի խնամքով է կազմած—ժամանակակից անցքերի նկարագրութիւն է և բաւական հետաքրքիր:

Միւս պատմիչը, որի գրածքի մէջ կան հետաքրքիր տեղեկութիւններ—XI դարի ողբասաց ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՏՅԻՆ է, ողբացող հայրենիքի աւերակ-

ների, հայրենական անհամար գերեզմանների վրայ՝ Ականատես Սելջուկ թաթարների գործած զարհուրելի վայրենութիւններին, բուն յուզմամբ ողբում է նա, հառաչում ու հեծեծում և արեան մէջ թաթախած գրիչով նկարագրում է երկիրն ամբողջ կարմիր ներկող ու փլատակների փոխող սոսկումներ...

«Այնտեղ էր տեսնելու—բացականչում է նա—ցաւալի և արտասուքի արժանի տեսարան. որովհետեւ ժողովրդից նրանց, որոնց ձեռք էին բերում, սրով էին սպանում. որոնք քարքարոտ տեղերն էին մտնում և ամրանում, նետերով էին խոցոտում ու սպանում... ու նրանց դիակները, փայտահատների կոյտերի նման, գլորելով, իրար վրայ դիզած՝ ձորն էին լցնում: Վայ և աւանդ այն օրւայ տխուր լուսնին... հայրը մոռացաւ որդոց գութը, և մայրը՝ նորածին մանուկների սէրը: Այնտեղ չէր կարող միտքը բերել նոր հարսը՝ փեսայի սէրը և ոչ այրը՝ իր ամուսնու գեղեցկութիւնը՝ պաշտօնեաների երգերը պակսեցան... խիստ տագնապալից՝ յղի կանայք վիժում էին և այսպէս բոլորը, որսորդների ուռկանով թակարդւածների նման, խիստ շրջապատւել էին, մինչև որ ամենքն էլ թուլացան և ընկան...

Եւ այսպէս, Լաստիվերտցու թողած այդ փոքրիկ զրքոյկը գրեթէ լի է սոսկումների նկարագրութիւններով. սոսկումներ, որոնք այնուհետեւ անբաժան ճակատագիրը դարձան Հայաստանի համար:

Ինչ որ սակայն յատուկ ուշադրութեան արժանի է Լաստիվերտցու պատմութեան մէջ, դա նկարագրութիւնն է XI դարում ծնած մի նոր աղանդի, որի դէմ

զինւեցին ամբողջ հայ կրօնաւորութիւնը, ժամանակակից գրական տաղանդները և իմաստասէրներ:

Այդ աղանդը մի ինքնատիպ երևոյթ էր XI դարում, հայերի մէջ: Կատարելապէս նման հաւատալիքներով էր, որ մի քանի դար յետոյ, կաթողիկ եկեղեցոյ ծոցի մէջ, առաջ եկաւ բողոքականութիւնը:

Աղանդը, որի մասին Լաստիվերտցին պատմում է, կոչւել է Թոնդրակեցոց աղանդ, Ապահունեաց գաւառի Թոնդրակ գիւղի անունով: Թոնդրակը աղանդի կենտրոնատեղին էր և աղանդապետի ապաստանած վայրը:

Աղանդի ծագման պատմութիւնը հետեւեալն է: Կար Յակոբոս անունով մի եպիսկոպոս, որ Հարք գաւառի եկեղեցիների վերակացուն էր, բարեպաշտ մի կրօնաւոր էր և վարում էր շատ մաքուր կեանք *): Նա հռետոր էր, ճարտարախօս ու գլուխ անջնա, որ ամենքը լսում էին նրան և պատրաստ էին զոհւել նրա համար: Նրբ այդպէս, նա համբաւ ու սէր էր վայելում, սկսեց կծու և սուր խօսքերով պախարակել ժամանակակից քրիստոնեայ եկեղեցին և նրա ծէսերն ու կրօնաւորութիւնը:

Նա պնդում էր, որ միմիայն արժանաւոր մարդիկ պիտի լինեն քահանայ, ամեն անգամ պատարագ անելն ու հաղորդւելը աւելորդ է, տարին երեք անգամ էլ բաւական է: Նա յայտարարում

*) Լաստիվերտցին մեծ տեսլութեամբ է խօսում աղանդապետի և առհասարակ աղանդին հետեւողների մասին. նրանց մաքրութիւնն ու լաւ կողմերը բացատրում է կեղծաւոր խաբէութեամբ, նրանց անւանում է պիղծեր, շներ, պոռնիկներ: Այս կատաղութիւնը Լաստիվերտցու կողմից՝ հասկանալի է. պատմիչը կրօնաւոր էր և Թոնդրակեցոց աղանդի հալածողների թարգմանը:

էր, որ ով իր անձովը մեղք է գործել ու չի ապաշխարել, նրան ոչ պատարագներն ու յիշատակները և բարեխօսութիւնները կօգնեն և ոչ էլ մատաղները: «Բերում կանգնեցնում էր մատաղի անասունը և հեգնելով ասում թէ՛ «Ով տառապեալ չորքոտանի, ասենք թէ նա իր ժամանակում մեղք գործեց ու մեռաւ, դժւ ինչ մեղք ես գործել, որ նրա տեղն ես մեռնում»... *):

Թոնդրակեցոց աղանդի գլխաւոր սկզբունքները արմատական փոփոխութիւններ էին պահանջում քրիստոնէական եկեղեցու մէջ: Աղանդը չէր ընդունում եկեղեցական ոչ մի ծէս. ոչ մկրտութիւն ոչ պատարագ, ոչ խաչ և ոչ էլ պահք պահելու օրէնքը: Չէր ընդունում դրա հետ՝ ոչ բարեխօսութիւն, ոչ մատաղ և ոչ էլ այդ ձևով մեղքերից ազատելու սկզբունքը:

Այդ նոյն սկզբունքներն էր քարոզում Լիւտերը Թոնդրակեցոց աղանդի ծագումից մի քանի դար յետոյ. այդ նոյն սկզբունքներն ունի այսօր բողոքական եկեղեցին:

Ըստ երևոյթին Թոնդրակեցոց աղանդը ծաւալ էր ընդունում հետզհետէ: Նրան յարել էին, ինչպէս պատմում է Լաստիվերտցին, շատ իշխաններ և կրօնաւորներ: Հայրապետներ և քահանաներ ժողովեցին երկու անգամ, որ դէմ դնեն— բայց հնարք չեղաւ: Բռնեցին Յակոբոսին, ճակատին «աղէսադրոշմ խարան» **) դրին, բանտարկեցին, բայց նա փախաւ Թոնդրակ, յետոյ՝ Խլաթի լեռները և շարունակեց իր քարոզչութիւնը:

*) Արիստ. Լաստիվերտցի գլ. ԻԲ.

**) Դադում էին ճակատը՝ աղէսի նկարի կնիքով:

Թոնդրակեցոց սկզբի հետևորդների մէջ յիշուում են երեք կանայք, որոնք մեծ դեր էին խաղում աղանդի տարածման գործում. դրանք էին՝ Վրվէռ իշխանի երկու քոյրերը—Ախնի և Կամարայ, այլև Թոնդրակեցի Կունծիկ արեղայի օգնականուհին՝ Հրանոյշ տիկինը, որ նշանաւոր ու պատուաւոր ցեղից էր և հարուստ կալւածատիրուհի*):

Այս հետաքրքիր աղանդի մասին յետագայում արած ուսումնասիրութիւններն ու հետազօտութիւնները երևան բերին աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ, որոնց ի մի ամփոփած՝ հրատարակել է հայ պատմագէտ Ալէքսանդր Նրիցեանը, «Փորձ» ամսագրում, (1880, № 10):

X և XI դարերում հայ գրականութիւնը, բացի երկու յայտնի պատմիչներից, տւաւ նաև երկու ուրիշ ճիւղի գրողներ: Մէկը կրօնական միստիք բանաստեղծ և միւսը յունական կրթութիւն ստացած իմաստասէր ու քերթող (ոտանաւոր գրող):

Դրանք էին Գրիգոր Նարեկացին և Գրիգոր Մագիստրոսը: Մէկը Նարեկայ վանքի մի ճգնաւոր վարդապետ, միւսը ազնւական տոհմի, Պահլաւունեան ցեղի հարուստ ժառանգ, դուքս և մագիստրոս:

Միջին դարերի հայ գրականութեան մէջ յիշուի չը կայ մի գրւածք, որ ունենայ լեզւի այնպիսի ուժգնութիւն և գերազանցօրէն՝ վսեմ ոճ, որպիսին է Գրիգոր Նարեկացու «Ողբերգութիւն» երկը:

Ճոխ, արևելեան շքեղ և բուռն երևակայութեամբ տողորւած, լեզւական ծայրագոյն նրբութեամբն աչքի խփող և էքստազային ոգևորութեամբ գրւած մի գիրք

*) Արիստակէս Լաստիվերտցի. գլ. ԻԳ. Թոնդրակեցոց մասին կայ ընդարձակ տեղեկութիւն նաև Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերի մէջ. Թուղթեր՝ Ժ. Կէ, ԿԸ և ԿԹ:

է դա, որ հիացմունք է պատճառում իւրաքանչիւր ուսումնասիրողին:

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻՆ միջին դարերի հայ գրականութեան հանճարաւոր ներկայացուցիչն է: Թէ ինքն է սրբացել և թէ իր արտադրութիւնը նւիրական է դարձել հայ ժողովրդի համար ճինչև այսօր: Ո՞ր հայը չը գիտէ նրա «Նարեկ» կոչւած գիրքը, որ «հրաշագործ է, հիւանդութիւնների բուժիչ, ազդու աղօթագիրք և դիւահալած», որից երեսներ անգիր գիտէ (յաճախ առանց հասկանալու անգամ) ամեն բարեպաշտ հայ և որը, որպէս նւիրական թալիսման, որպէս սուրբ գիրք, դրում է ծանր հիւանդի բարձի տակ, կարդացւում նրա վրայ:

Այդ «Նարեկն» է—«Ողբերգութիւնը», որ Գրիգոր Նարեկացուն անմահացրել է հայ ժողովրդի մէջ ու սրբացրել:

Դիրքը բաղկացած է 95 գլուխներից: Իւրաքանչիւրի վրայ կայ հետեւեալ վերնագիրը.—

«Վերստին յաւելւած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի: Ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստծոյ»:

Ամբողջ գրւածքը արձակ, յանգաւոր մի շքեղ բանաստեղծութիւն է, ուր պտուտաւոր նմանաբանութիւնների կոյտերը հիւանդոտ թռիչքներով հետևում են միմեանց, բայց ուր մտքերն ու պրտայայտութիւնները սահում են միմեանց ետևից, հոսանուտ են անվերջ կլկլացող առւակի, անծայր դայլայլող ելեէջների նման:

Այստեղ փոխնիփոխ յաջորդում են իրար զղջում, վախ, լաց ու պաղատանք, ջերմ հայցւածքներ, ինքնամոռացութեան բռպէսների և էքստազային դրութեան ներշնչումներ... Այնտեղ կան կրօնական ծայ-

րայեղ ջերմեռանդութեամբ լի աղօթքներ, յուսոյ, սիրոյ և հաւատքի վսեմ մաղթանքներ... ու այդտեղից է, որ դարեր շարունակ հայ ժողովուրդը հանելէ իր դժուարին բոպէներն սփոփող հայցւածքներ և առ Աստուած ուղղած աղօթքների մրմունջներ:

... «Քաղցրութեամբ ընդունիր—աղօթում է Նարեկացին—Տէր Աստուած հօգօր, դառնացողիս աղաչանքը, գթութեամբ մօտեցիր ինձ—պատկառանքով խոնարհւողիս: Փարատիր, ով ամենապարզեւ, ամօթալի տխրութիւնս. հեռացրու ինձնից, ինչ որ ողորմած, անտանելի ծանրութիւնս. հեռացրու վրայիցս, ով հնարագէտ, մահացու փորձութիւնը. ոչնչացրո՛ւ, ով մշտայաղթ, խաբէրայի գործերը. պարզացրո՛ւ, ով վերնային, մոլորեցնողի մառախուղը. վերջացրո՛ւ, ով ապրեցնող, կորցնողի քայլերը. ցրւիր, ով ծածկատես, չարամտի հնարքները. խորտակիր, ինչ որ անքննին, կըրուողի յարձակումները»...*):

Ու այսպէս անվերջ, Աստծուն տալով հազարաւոր ածականներ՝ միմեանցից վսեմ, միմեանցից նուրբ և միմեանցից ինքնատիպ:

Գրիգոր Նարեկացու ժամանակ հայ գրական լեզուն սկսել էր աղաւաղւել և փչանալ: Միայն վերջին անգամ հայերէնը փայլեց իր ամբողջ ճոխութեամբ և նրբութեամբ, փայլեց ապշեցուցիչ վսեմութիւնով Նարեկացու այդ աշխատութեան մէջ—և այնուհետեւ այլևս ոչ ոք չը կարողացաւ լեզական մաքրութիւնը պահպանել, կամ գոնէ Նարեկի հայերէնի զօրութիւնը:

*) Նարեկ, գլուխ ԺԲ. «Մաղթանք զօրաւորք՝ արհաւրաց դիշերայնոյ» կտորից: Նարեկը անհնար է թարգմանել այնպէս, որ չը կորցնի իր հրապոյրը: Նա անթարգմանելի է: Կայ աշխարհաբառ թարգմանութիւն Կ. Պօլսում և դա մի այնպիսի փորձ է:

Գրիգոր Մագիստրոսը, իրաւ է, XI դարում ճշգրտեց հայերէնին, աղաւաղող ու «ռամկացող» հայերէնին, տալ իր նախկին ճոխութիւնը, բայց դրան չօգնեցին ոչ անտեղի և իմաստակութեան հասնող նմանաբանութիւնները, ոչ յունական ոճաբանութիւնը և ոչ էլ կարծես դիտաւորութեամբ խրթին դարձնելու ճիգերը:

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԸ XI դարի այն հռչակաւոր իմաստասէր գիտնականն է, որ միջին դարերի հեղինակաւոր գրագէտն էր համարւում և աղբիւր ամեն գիտութեան:

Գրիգորը ազնւական էր, աշխարհական իշխան և հայ նախարարութեան ժամանակակից ամենագօրեղ տոհմի միակ ժառանգը, հարուստ, ազդեցիկ:

Երբ Յովհաննէս—Սմբատ Բագրատունեաց թագաւորից յետոյ հայկական գահը մնում էր թափուր, որովհետև միակ ժառանգը պատանի էր դեռ, երբ Վեստ-Սարգիս թագաւորական խնամակալը ճգնում էր թագը իր գլխին դնել և գանձն ու բերդերն էր գրաւում—գօրքերի սպարապետ Վահրամ Պահլաւունուն, ընկերակցութեամբ ուրիշ նախարարների, յաջողեց օծել թագաժառանգ Գագիկին և Վեստ-Սարգսի ջանքերն ի դերև հանել: Այդ յաջողութեանը մեծապէս օգնեց նաև Պահլաւունեան Վասակի որդի Գրիգորը:

Գագիկ թագաւորը սակայն չը սիրեց Գրիգոր Պահլաւունուն, այլ ականջ դրաւ Վեստ-Սարգսի քսութիւններին և սկսեց հալածել իր բարեկամին: Գրիգորը ստիպւեց հեռանալ նախ Տարօն, յետոյ փախաւ Յունաստան. և երբ հայ կաթողիկոսն ու նախարարները Անին և Հայաստանի մի մասը ծախեցին յոյներին, Գրիգորն էլ իր պապենական կալւածները աւելացրեց նրանց վրայ, փոխարէնը կալւածներ ստացաւ Միջա-

գետքում, առանձնացաւ այնտեղ, զբաղեց գրականութեամբ և յոյներէ կողմից «դուքս» ու «մագիստրոս» տիտղոսով՝ մեռաւ 1058 թւականին:

Մագիստրոսից մեզ հասած կան նախ 80-ի չափ թղթեր (նամակներ), ապա՝ քերականութիւն հայ լեզուի և թարգմանութիւններ Պլատոնից ու Եւքլիդէսից (ЭВКЛИДЪ) *):

Թղթերի մէջ ամենից հետաքրքիրն է անշուշտ այն ընդարձակ նամակը, որ նա գրում է ասորոց կաթողիկոսին և բացատրում է, թէ ինչո՞ւ Միջագետքի իր կալւածներէ վճռուել է թոնդրակեցւոց աղանդաւորներին: Այդ առիթով նա խորին ատելութիւնով է խօսում աղանդի դաւանութիւնների, հաւատալիքների և արարողութիւնների մասին. (թուղթ Կէ և ԿԹ):

Հետաքրքիր է նաև «Թույլայլեցիների» մասին նոյն կաթողիկոսին գրած նամակն ևս, որում նա յայտնում է թէ դրանք մնացորդներն են Մանիքեցւոց և թոնդրակեցոց աղանդաւորներից և նրանց հետ, որպէս իժերի և վիշապների հետ, նա Մագիստրոսը, վարւել է իշխանական բոլոր խստութեամբ:

Միւս նամակները կամ գրած են կրօնական խնդիրների, կամ այլևայլ դիպածների և անցքերի, աւելի անձնական և ուրիշ հարցերի մասին **):

Բացի թղթերից, թողել է Քերականութիւն հայոց լեզուի, որի յառաջաբանում բացատրում է գրերի գիւտի պատմութիւնը: Մագիստրոսի կարծիքով, տառերի գործածութիւնը սկսել է նախ փիւնիկեցիներից, յետոյ

*) Երկրաչափութեան նախահայրը, ապրել է Քրիստոսից 300 տարի առաջ:

**) Մագիստրոսի թղթերը, հմուտ յառաջաբանով և բացատրութիւններով, լոյս է ընծայել Կ. Կոստանեան, 1910 թւին, ապւած Ալեքսանդրօպօլ:

Նգիպտացիքն են սկսել գրել իսկ եօթներորդ տեղը բռնում են հայերը: Տառերի գործածութեան գիւտը նա վերագրում է Մելապոտոսի որդի Հոմերոսին, իսկ կատարելագործումը—Դիոնեսիոս Թրակեցուն:

Բանաստեղծական գրածքները քիչ են, բայց կան: Նշանաւորն է սակայն յայտնի հազարտողեան ոտանաւորը, որով պատմւած է սուրբ գրքերի ամբողջ բովանդակութիւնը, սկսած աշխարհի ստեղծագործութիւնից մինչև Քրիստոսի յարութիւնն ու համբարձումը: Մագիստրոսը այդ տարօրինակ աշխատութիւնը կատարել է երեք օրւայ ընթացքում, ինչ որ մի մահմետական իշխանի առաջարկութեամբ, որ կամեցել էր ծանօթանալ սուրբ գրքերի հետ և որը, իբր թէ, Մագիստրոսի գրածը կարդալուց յետոյ, դարձել է քրիստոնեայ:

Մագիստրոսից մեզ հասել են նաև մի քանի թարգմանութիւններ Պլատոնից և Եւքլիդէսից: Պլատոնից նա թողել է «Տիմէյ» և «Ֆէդոն», աշխատութիւններից կտորներ, որոնք խօսում են բնութեան, քաղաքականութեան, օրէնսդրութեան մասին և այլն:

X և XI դարերի պատմագիրներից յատուկ ուշադրութեան արժանին է նաև ՈՒՆՏԱՆԷՍ եպիսկոպոսը, որ գրել է Վրաց և Հայոց բաժանման (եկեղեցիների) պատմութիւնը: Այդ երկու եկեղեցիները բաժանւեցին Քաղքեդոնի ժողովի պատճառով: Ուխտանէսը արձանագրել է Հայոց կաթողիկոս Մովսէսի թղթակցութիւնները Վրաց Կիւրիօն կաթողիկոսի հետ և այլն: Ուխտանէսի պատմութիւնը կիսատ է մեզ հասել. բայց հասած կտորները կարևոր են հայ եկեղեցական պատմութեան համար:

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

ՄԻՋԻՆ ԴԱՐ

1.

Ռուսիներեանց իշխանութիւնը.- Քաղաքական կեանքը XII դարում.- «Արծաթի դարը» Կիլիկիայում.- «Ռամկորէն», «Աւետարհիկ» հայերէնը.- Ներսէս Շնորհալի եւ Ներսէս Լամբրոնացի:

Արշակունեաց իշխանութեան անկումից յետոյ, երբ Հայաստանը երկու բաժին եղած ընկաւ պարսիկների և յոյների ձեռքը, երբ սկսեցին դաժան ու երկարատե բարբարոս հալածանքները, հայ ժողովուրդը հետզհետէ կորցրեց երբեք իսաղաղ կեանք տեսնելու յոյսը. բնակիչները յուսաբեկ՝ թողին ամէն ինչ և միմեանց ետեից փախան ու ցրւեցին ամէն ուղղութեամբ:

Յիրաւի, այլևս Հայաստանը անդորրութիւն չը տեսաւ: Կրօնական պատերազմներին հետևեցին մարըղպանութեան փոթորկալից օրերը. ապա արաբացիք լցւեցին երկիր ու աւերակնիր գոյացրին. հուսկ ուրեմն յոյները, վերջապէս սելջուկ թաթարներն էին, որոնք սիստեմատիք կերպով ամայացրին երկիրը մի ծայրից մինչև միւս ծայրը, ցանուցրիւ տունն ազգաբնակչութիւնը: Այլևս միտք չը կար կպած մնալ արիւ-

նոտ հողին. ամէն որ շտապեց խուսափել հրդեհւող վայրերից:

Թողին մշակութիւն, տուն ու տեղ, թողին վանք ու եկեղեցի և խումբ առ խումբ գնացին որոնելու մի այլ, աւելի ապահով և ոտնակոխ լինելուց ազատ անկիւն: Այդպէս էր ահա, որ Հայաստանի սովնաանառիկ լեռնաշղթայի բարձրութիւնները, Տաւրոսը, սկսեցին լցւել նոր հայրենիք որոնող հայերով:

Այնտեղ Սև-լեռների կուրծքի վրայ, մոայլ ու դաժան ժայռերի ծայրերին, մշուշոտ լեռնադաշտերի լանջերում, հետզհետէ ժողովեցին փախստականները VI դարիցն սկսած. տուն ու տեղ եղան, գիւղեր ու համայնքներ կազմեցին, ցեղ առ ցեղ տեղաւորեցին, կամաց-կամաց վարժեցին կլիմային, ապրուստի նոր ձևեր, նոր աղբիւրներ գտան և իրենց դիրքի անմատչելիութեան շնորհիւ՝ երկար ժամանակ ազատ մնացին ներքևում տեղի ունեցող վայրենի ճնշումներից:

Այդպէս ահա, XI դարում արդէն հայ ժողովուրդը այնքան շատացաւ Տաւրոսի լանջերի վրայ, որ Սև-լեռների մէջ հայ վանքերն ու մենաստանները աւելի բազմացան, քան յոյն և ասորի սրբատեղիները:

Այդ վանքերը դարձան այնուհետև հայիւրի կրթութեան կենտրոնները. այդտեղ հայ կրօնաւորութիւնը, հալածւած դաշտավայրերում տիրապետող յոյն և մահմեդական ճնշումներից, ծաղկեցնել սկսեց կրօնական ու գրական այն նոր շրջանը, որ կոչւեց «Արծաթէ դար»:

Եւ մինչ ցածում դաշտային Հայաստանը ամայանում էր սելջուկների վայրենութիւններից, այնտեղ, Սև-լեռների մէջ հայ գաղութները զօրեղանում էին, փոքրիկ անկախ համայնքներ կազմում, ապա, հետզհետէ, նոյն իսկ մանր պետութիւնների էին վերածւում

կամ լիովին ազատ որևէ հովանաւորութիւնից, և կամ Յունական կայսրութեան խնամատարութեանը ապաստանած:

Հայկական այդ փոքրիկ իշխանութիւնների գոյութիւնը, պիտի ասել որ ճշ միայն ընդդէմ չէր յունական քաղաքականութեանը, այլ մինչև իսկ համաձայն էր նրա ձգտումներին: Որովհետև Բիւզանդական պետութիւնը սոսկումից դողում էր տեսնելով, թէ ինչպիսի՞ արագութեամբ մեծանում էին մահմեդական հոսանքները և որպիսի՞ խոշոր ալիքներով առաջ էին գլորւում ու սպառնում լիովին ջնջելու Բիւզանդիոնի վատասիրւող կայսրութեան վերջին մնացորդները:

Բիւզանդիան զգում էր, որ մահմեդական հոսանքի թափը կոտրել, նրա ջախջախիչ ոյժը ջլատել կարող էին միմիայն Տաւրոսի լեռների վրայ թառած հայկական կտրիճ, պատերազմող և յանդուգն ցեղերը, որոնք իրենց անառիկ ամրութիւնների շնորհիւ՝ պատուար էին որևէ հեղեղի առաջ:

Եւ յոյն կայսրները սկզբում ուրախութեամբ հովանաւորեցին Կիլիկիայի մէջ կազմւող հայկական մանր իշխանութիւններին: Միւս կողմից սակայն, ներանք չը մոռացան աշալուրջ հսկել, որ այդ անկախութիւնները չը մեծանան ու ապագայում նոր փորձանք չը դառնան Բիւզանդիայի գլխին:

Որ Կիլիկեան իշխանութիւնները վերջ ի վերջոյ պիտի կենտրոնանային և զօրեղ պետութիւն ստեղծէին — դա պարզ էր. աշխարհագրական դիրքը նպաստաւոր էր դրան. լեռնոտ կողերի վրայ հանգչող խմբակները միեւնոյն կլիմայի, տնտեսական միեւնոյն պայմանների և շահերի միատեսակութեան մէջ էին ապրում. նրանց հարկ էր, իրենց գոյութիւնը պահպանելու համար, մո-

տենալ, համախմբուել և արտաքին հալածանքների դէմ միահամուռ կիրպով պատուարներ ստեղծել:

Այդ կատարուեց դանդաղ, ամբողջ մի դար տևող շարժումներից յետոյ, սակայն կատարուեց վերջ ի վերջոյ: Յունական թուլացող պետութիւնը ստիպւած եղաւ հանդուրժել իւր քթի տակը ձնող նոր Հայաստանի գոյութեանը:

Բագրատունեաց վերջին թագաւոր դժբախտ Գագիկի մահաւանից յետոյ, հալածական ընկան նաև հայոց նախարարական ցեղերի բոլոր ներկայացուցիչները: Ամէն իշխան, փոքրիկ խմբեր կազմած, կամ մի բուռը կտրիճ կողմնակիցների հետ թափառական, աշխատում էր ազատուել յոյների և սելջուկների ձեռքիցն ու գլուխ դնելու մի հանգիստ անկիւն որոնել այս ու այն լեռնային բարձրութիւնների վրայ: Բնականաբար, ամէն խումբ ձգտում էր դէպի Կիլիկիա, ուր կազմուել էր մի նոր հայրենիք և ուր ապաստանել՝ վերակազմուում էին թէ կրօնաւորութիւնը և թէ հալածանքներից խուսափած ազնւականութիւնը:

Այդպիսի հայ իշխաններից մէկն էր նաև Գագիկի մօտիկ ազգական Ռուբէնը, որ 1080 թւականին, մի խումբ կտրիճներով փախաւ հարթութիւններից և բարձրացաւ բնակութիւն հաստատելու Տաւրոսի Գոռոմոզով գիւղի մէջ, Բարձրբերդի շրջակայքում:

Տեղացի հայերը, որոնք վաղուց զգուշ էին իրենց հետ արհամարհութեամբ վարւող յոյներից, շատ շուտով հաւաքուեցին յունատեաց Ռուբէնի մօտ և սա անմիջապէս, կտրուկ յարձակումներով, Տաւրոսից դուրս քշեց բոլոր յոյներին, անկախ իշխանութեան սկիզբ դրաւ և մօտակայ հայ միւս ցեղապետներին էլ հնազանդեցուց իրեն:

Տաւրոսի վրայ սկսում էր հայկական չորրորդ ան-

կախ իշխանութիւնը, որ կոչւեց Ռուբինեան հարստութիւն:

Փոքրիկ էր այդ լեռնային իշխանութիւնը, բայց շնորհիւ իր բացառիկ դիրքին, յաջողութիւն ունեցաւ: Ռուբէնը 15 տարւայ ընթացքում քիչ-քիչ ընդարձակեց պետութեան սահմանները, իսկ նրան յաջորդող Կոստանդին իշխանը յոյների ձեռքիցը խլեց մի քանի ամուր բերդեր և իշխանութեան կենտրոն դարձրեց Վահկայ անառիկ ամրոցը:

Այս Կոստանդինի օրոքն էր, որ Սաչակրաց պատերազմի ելնող Եւրոպական ազգերի բանակները մեծ բազմութեամբ անցնելով դէպի Երուսաղէմ, յարարեցին Ռուբեան մէջ մտան Կիլիկիայի հայերի հետ:

Կոստանդին իշխանը բարեկամացաւ Սաչակրաց արշաւանքը ղեկավարող իշխանների հետ, օգնեց նրանց, ճանապարհներ ցոյց տաւ, Անտիոքի պաշարումի ժամանակ պաշար հասցրեց և իբր վարձատրութիւն այդ բոլորի, ստացաւ «Մարքիզ» տիտղոսը:

Կոստանդինի յաջորդ Թորոսի օրով՝ Ռուբինեանց պետութիւնը շատ աւելի ընդարձակեց իր սահմանները. այնպէս, որ նոր պետութեան մէջ մտան նաև քաղաքներ: Սելջուկները յոյներից դըդաժ՝ փորձեցին նոր պետութիւն կազմելու առաջն առնել, բայց Թորոսը լաւ ջարդ տաւ նրանց ու քշեց:

Թորոսի եղբայր և իշխանութեանը յաջորդ՝ Լևոն Ա-ը դժբաղդ վերջ ունեցաւ: Յոյներն այլևս չը կարողացան տանել հայկական նոր պետութեան գոյութիւնը, վախեցան որ նա կարող էր փորձանք դառնալ կայսրութեան համար և համարձակ ճնշել ու ոչնչացնելու ելան: Կոմնենոս կայսրը մեծ զօրքով Կիլիկիան դռներից Լևոնի երկիրը մտաւ և 1141 թւին Ռուբինեանց իշխանը մեռնում էր Կ. Պօլսի բանտում:

Թւում էր թէ վերջ էր դրւած հայկական նորակազմ պետութեանը: Սակայն Լևոնի որդիներից Թորոսին յաջողեց խուսափել յոյներից, մտաւ Կիլիկիա, ժողովրդին ոտքի հանեց, միմեանց ետևից կտրական ջարդ տւաւ յոյն զօրքերին և մինչև 1159 թւականը այնքան երկար ու յամառ կերպով փնասեց կայսրութեանը, որ վերջ ի վերջոյ Կիւ-Մանուէլը հաշտեց նրա հետ և վաւերացրեց Ռուբինեանների իշխանութիւնը Կիլիկիայի վրայ:

Բայց, մինչև որ այդ իշխանութիւնը իբր անկախ պետութիւն համարւեց, անցաւ մի ամբողջ դար:

Հարիւր տարւայ ընթացքում Ռուբէնի յաջորդները ահագին ճիգ գործ դրին, շատ արիւն թափեցին, մինչև որ յաջողեցին Բիւզանդական կայսրութեանը ստիպել, որ նա ոչ միայն հրաժարւի Կիլիկիայի վրայ ունեցած հովանաւորութիւնից, այլև ճանաչի նրան իբր անկախ հայկական թագաւորութիւն:

Ռուբինեան ցեղից Լևոն Բ. իշխանին էր վիճակւած դառնալ չորրորդ դինաստիայի — Կիլիկեան թագաւորութեան առաջին թագաւորը:

Այդ բանին շատ օգնեցին Սաչակրաց պատերազմին մասնակցող արևմտեան պետութիւնները: 1187 թւին Երուսաղէմը դարձեալ ընկնում էր մահմեդականների ձեռքը: Սաչակրաց մի նոր արշաւանք, Գերմանական Ֆրեդերիկ — Բարբարոսայի առաջնորդութամբ, մտաւ Ասիա և Լևոն հայոց իշխանին դիմեց՝ պաշարի համար:

Լևոնը և ժամանակւայ Գրիգոր Դ. կաթողիկոսը իսկոյն պատասխանեցին այդ դիմումին և ուղարկեցին առատ պաշար: Ֆրեդերիկի մահւանից յետոյ, նրա որդին ու յաջորդ Հենրիխ Զ. արքայական թագ ուղար-

կեց Լևոնին, իբրև վարձատրութիւն խաչակիրներին տւած օգնութեան:

Օժման ժամանակ ներկայ գտնւեց Հռովմայ պապի պատւիրակութիւնը. Բիւզանդական կայսրը նոյնպէս թագ ռղարկիւ ստիպւեց և այդպիսով Կիլիկիան թէ յոյներից և թէ արևմտեան պետութիւններից ճանաչւեց իբր անկախ պետութիւն, իբր հայկական թագաւորութիւն, 1196 թւին:

Նոր թագաւորութիւնը Սիս քաղաքը ընտրեց իբրև մայրաքաղաք. կազմեց արքունիք, պալատական պաշտօններ հիմնեց և ըստ ամենայնի ջանաց նմանել Ասորոց երկրի լատին իշխանութիւններին և եւրոպական պետութիւններին:

Լևոնի օրովն էր, որ արևմտեան ազդեցութիւնը մուտք գործեց հայերի մէջ և դրոշմը դրաւ արքունիքի վարք ու բարքերի և մանաւանդ՝ լեզւի վրայ:

Լևոն Բ-ը ոչ միայն հոգ տարաւ իր պալատն ու իշխանական յարաբերութիւնները կարգի բերելու, այլև հաստատեց դատարաններ, օրէնքի տակ դրաւ հարկահաւաքութիւնը, հիմնեց դպրոցներ և առանց ազգի ու կրօնի խտրութեան՝ թոյլ տւաւ նրանց մէջ օտարազգի գիտնականների մուտքը:

Բացի դրանից, նոր թագաւորը զօրքի և պալատի մէջ ևս ծառայութեան հրաւիրեց գերմանացի, ֆրանսացի և իտալացի զօրավարներ, արևմտեան ասպետական կարգերին կալւածներ շնորհեց Կիլիկեայում, իսկ Վենետիկցոց և Ջէնովացոց տւաւ վաճառականական լայն արտօնութիւններ:

Այդպէս էր, որ մի անգամով երկիրը բացւեց արևմտեան ազդեցութեան առաջ. սկսեցին յարաբերութիւններ եւրոպայի և Կիլիկիայի միջև, իսկ յոյների

և հայերի մէջ եղած որևէ կապ ընդ միշտ կտրուեց այնուհետև:

Նոր յարաբերութիւններից օգտուելու չուշացաւ կաթոլիկ կղերը: Հռովմի պապերը սկսեցին եռանդուն թղթակցութիւն հայ կաթողիկոսների հետ: Կամինում էին հայ եկեղեցին միացնել հռովմէական եկեղեցու հետ: Ու դրա համար ոչ մի ջանք չը խնայւեց: Կիլիկիան հետզհետէ տեսաւ կաթոլիկ քարոզիչների խմբեր, տեսաւ Ունիթորների արշաւանքը՝ ուսում տարածելու դիմակի տակ: Հայ եկեղեցին դէմ առ դէմ եկաւ մի նոր փորձութեան. հայ կրօնաւորութիւնը անմիջապէս ըմբռնեց վտանգը, մի անգամ ևս լարեց իր բոլոր ոյժերը և քաջութեամբ պաշտպանւել սկսեց:

Վատիկանի բոլոր ճիգերն այդպիսով՝ այն հետեանքն ունեցան, որ երկրապառակութիւն սիրմանեցին երկրի մէջ և գրգռեցին Կիլիկիայի դէմ նրա թշնամիներին:

XII դարը հայոց գրականութեան մէջ կոչւել է Արծաթէ դար:

Յիրաւի, V դարից յետոյ, միայն այդ դարն է, որ համեմատաբար տւել է աւելի մեծ արդիւնք և տաղանդաւոր գրողներ:

Այդ դարումն են ապրել Ներսէս Շնորհալին և Ներսէս Լամբրոնացին. այդ դարի պատմիչն է Մաթէոս Ուռհայեցին, բժիշկ գրողն է Մխիթար Հերացին և իրաւաբան-օրէնսգէտն է յայտնի Մխիթար Գոշը:

Բացի գրական արդիւնքներից, XII դարը հայ գրականութեան մէջ դարագլուխ է կազմում նաև այն Աշխարհիկ կոչւող լեզուով, որն յետոյ պիտի գրաբանին տանէր ու սեղմած պահէր միմիայն եկեղեցոյ մէջ, հեռացնելով նրան բոլոր միւս ասպարէզներից:

Հայերէն գրական լեզուն, որ նոյնիսկ V դարի

վերջերումն սկսել էր տարբերել ժողովրդի խօսած լեզուից—մինչև XII դարը հետզհետե այնքան օտարացաւ, և կամ աւելի ճիշտն ասել, ժողովրդի խօսած լեզուն այնքան մեծ փոփոխութեան ենթարկւեց, որ լիովին հեռացաւ գրական լեզուից: Եւ հասարակ ժողովրդին խօսելու պէտք ունեցողները—լինէր կրօնաւոր կամ թագաւոր — ստիպւած էին այնուհետև գրել միմիայն նրա լեզուով:

Այդ խոշոր տարբերութիւնը գնալով աճեց և առաջ բերաւ երկու լեզու. Գրաբարը կամ գրոց լեզուն, որ կորցել էր իր ճոխութիւնն ու ճկունութիւնը, և Աշխարհիկ, որ հետզհետե զարգանում էր:

Թէ երբ առաջին անգամ սկսեց գրականութեան մէջ մտնել աշխարհիկ լեզուն—որոշել դժւար է: Յամենայն դէպս նրա նշանները երևում են նոյնիսկ V դարի գրողների լեզուի մէջ: Այսպէս, Փաւստոս Բիւզանդի պատմութեան մէջ իսկ կարելի է գտնել ժողովրդի խօսակցական լեզուից ոճեր ու բառեր: Օրինակ. =

Լնոյր գերկիր վանքերով... Որ 'ի տեղուջն շինած քաղաք... Այնպէս արարից քեզ, որ ասես շատ է... և այլն:

VI դարում գրաբառ լեզուն ունենում է յանկարծական անկումն, իսկ ռամկականը սկսում է դառնալ շատ անգամ գրողների լեզուն: VII դարում, Յովհան Մամիկոնեանի պատմութիւնը գրւած է ուղղակի ժամանակւայ խօսակցական լեզուով: Անանիա Շիրակացին, յայտնի աստեղագէտը, գրում է ռամկական—աշխարհիկ լեզուին նման մի բարբառով. Յովհաննէս կաթողիկոս պատմիչը յիշատակում է մի Շապուհ Բագրատունու գրքի մասին, որ գրւած է եղել «իր ժամանակի գեղջուկ լեզուով»:

Եւ այսպէս, Արաբական արշաւանքներից յետոյ

մենք հանդիպում ենք նոյնիսկ Բագրատունեաց յիշատակարանների, որոնցում պարզապէս գործածւած է ժամանակի աշխարհիկ լեզուն՝ խառն արաբական բառերի հետ:

XII դարում, Ռուբինեանց իշխանութեան օրերով, աշխարհիկ լեզուն մտնում է պաշտօնական գործերի մէջ: Երկրի իշխաններն ու թագաւորները այլևս իրենց հրովարտականն ու դաշնագրերը գրում են ժողովրդի խօսած աշխարհիկ լեզուով: Գրաբառը մնում է ուսումնական և գրոց, դպրոցի և մատենագրութեան, այլև կրօնի լեզուն:

Այդ տապարէզներից մէկում սակայն, նա երկար չը կարողացաւ տիրապետել. այն պարզ պատճառով, որ գրքերն ու դպրոցները ծառայում էին ժողովրդին և գրողները չէին կարողանում «գրոց» լեզուն ազատ պահել աղաւաղումներից:

Բացի դրանից գրաբառ լեզուն յետագայ XIII և XIV դարերում կրեց մահացու հարւածներ այն լատին վարդապետների ձեռքով, որոնք Հայաստան էին մըտնում որոշ նպատակներով:

Լևոն Բ. թագաւորի ժամանակահատից էր արդէն, որ կաթողիկէ կղերի առջև բացւել էին երկրի դռները: Յետագայ դարերում, Ունիթոբները (կաթողիկէ «միաբանական» կոչւող՝ կրօն տարածող ընկերութեան անդամները) մեծ հոսանքով լցւեցին հայ քաղաքներում, յաջողեցին ժողովուրդ շահել, ազգեցութիւն ձեռք բերել և յանդգնեցին նոյն իսկ ձեռք մեկնել հայերէն լեզւին ու նրան իբր թէ կատարելագործելու մտադրութեամբ՝ լիովին այլանդակել:

Գրաբառ լեզուն էր, որ յօշոտեց նրանց տապարների տակ: Կամենում էին ոչ միայն լեզուն «հարըս-

տացնել» լատիններէնի ոճերոջն ու քերականութիւնով, այլ նոյնիսկ նոյնացնել նրա հետ:

Եւ ահա սկսեցին հայերէնի մէջ գործածութեան դնել այսպիսի բարբարոս հոլովումներ. օրինակ.~

Ընթղթում (թղթի մէջ), ընտան (տան մէջ)
նինքեան (ինքն իր մէջ), ներնոյնում տեղւոջ
(նոյն տեղում), ներմերում տեղակալին (որի մէջ
կան)...

Լատինական այդ և ուրիշ ձևերը ան աստիճան
այլանդակացրին ու խորթացրին գրաբարը, որ նա այլ-
ևս անհասկանալի էր դառնում լատիններէն չիմացողի
համար. այնպէս, որպէս V դարում Դաւիթ Անյաղթի
գրւածքները մինչև այժմ իսկ անհասկանալի են նրանց,
որոնք չը գիտեն յունարէն:

Լուսաւորութիւն սփռելու պատրւակով, բայց խս-
կապէս կրօնական որսորդութեան եկող լատին հայ-
րերը չը բաւականացան միայն լեզւի քերականութիւնը
աղաւաղելով և կամ նրա մէջ նոր մասնիկներ, նոր
կրաւորականի և այլ ձևեր մտցնելով: Նրանք
ձեռնարկեցին այնուհետև հայերէնին լատիններէն բա-
ռեր ու բայեր պատւաստել. և այն՝ այնպիսի բայեր,
որոնց հայերէնը կար, բայց գուցէ «տգեղ» էր հնչում
նրանց աւանջին: Այսպէս, օրինակ, լատիններէն ledere
(վնասել) բայը առին, վերջաւորութեան մէջ աւելացրին
«ի մ, հ ս, է» խոնարհումը և հայերէնը բաղդաւորացրին
լ ե տ հ մ, լ ե տ հ ս, լ ե տ է (վնասում եմ, վնասում ես,
վնասում է) այլնդակութիւնով: *)

*) Նման այլանդակութիւն կատարւել է նաև թուրքերէնով,
կատարւում է այժմ էլ ոռոսէրէն բայերով՝ տգէտ ժողովրդի մէջ,
անել բայի օգնութեամբ. օրինակ, թուրք.— ջուղար արի (պա-
տասխանեցի) թափշմիշ արի (ապսպրեցի) ոռոս.— զաստաւիտ
արի (ստիպեցի), դապրոս արաւ (հարցապնդում արաւ) և այլն:

Եւ ահա այդ կերպարանքն ստացած հայերէն լեզուին էր, որ ժամանակակից եւրոպացիները ծիծաղելի լրջութեամբ կոչում էին «վայելուչ հայերէն լեզու» — *linguam armeniam elegantem...*

Այսպէս կամ այնպէս, XII դարի ընթացքում աշխարհիկ, ժողովրդի խօսակցական լեզուն էր, որ աղաւաղւած գրաբառի փոխարէն մուտք էր գործում արքունիքում և պաշտօնատեղիներում: Գրաբառը դարձել էր անհասկանալի. ոչ թէ որովհետեւ զարգացել էր կամ խրթինացել, այլ որովհետեւ, V դարից ի վեր՝ գնալով բաժանւել էր ժողովրդից և սա մի այլ խօսակցական լեզու էր կազմել իր համար. լեզու, որը համեմատւած էր ու լրացրած արաբ, թաթար, պարսիկ և յոյն բառերով, որը ենթարկւել էր աշխարհագրական դիրքի ու կլիմայի ազդեցութեան:

Գրաբառը սեղմւում էր միայն եկեղեցու մէջ, որովհետեւ մատենագիրներն իսկ աշխարհիկ էին դարձնում իրենց լեզուն, աշխարհիկ՝ գրելու նիւթը: Այժմ այլևս չը կային աղօթքներից, մեկնութիւններից և բնազանցական խնդիրներից հատորներ կազմողներ: Պատմագիրները ժողովրդի լեզուով էին գրում, իմաստասէրն իսկ ձգնում էր, որ իրեն հասկանալի ժողովուրդը:

Եւ ահա լեզուն աշխարհիկ դառնալով, զրքերի նիւթը փոխւում էր, կեանքը աւելի աշխարհիկ պահանջներ էր արտադրում, ձանձրացել էր բազմադարեան կրօնական բնազանցութիւնից:

XII դարի վերջերիցն սկսած՝ հայ գրականութեան մէջ երևան են գալիս նորօրինակ հեղինակութիւններ — առակներ, հանելուկներ, երգեր ու տաղեր և նոյնիսկ սիրային գողտրիկ, յաճախ կրքոտ բանաստեղծութիւններ:

Ապացոյց որ հայ գրականութիւնը ազատւում էր

կրօնական կոշմարից, բաաւական է ուշադրութեան առնել, որ XII դարի ամենամեծ հայ կրօնաւորը, հայոց կաթողիկոս Ներսէս Շնորհալին, գրել է ժողովրդի զւարճութեան համար 120 ոտանաւոր — հանելուկներ, ոամկի խօսած լեզուով:

ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻՆ Գրիգոր Մագիստրոսի թոռն էր, յիրաւի շնորհալի, տաղանդաւոր մի մարդ և անխոնջ, բեղմնաւոր գրող: Կաթողիկոս ձեռնադրւեց իր եղբօր Գրիգորիսի առաջարկութեամբ և նրա փոխարէն: Գուցէ Ներսէս Մեծից յետոյ ոչ մի հայ կաթողիկոս այնքան սիրելի չէր դարձել, որքան այս Ներսէսը իր վարք ու բարքով, արած բարեկարգութիւններով և գործունէութեամբը: Սահակ Պարթևից յետոյ Ներսէսն էր որ հայ եկեղեցոյ սրբերի կարգն անցաւ:

Ներսէս Շնորհալու ժամանակն էր, որ հայոց ու յունաց կրօնաւորութեան մէջ խնդիր էր ծագել կրօնական միութիւն հաստատելու երկու քրիստոնեայ եկեղեցիների միջև և միանգամ ընդ միշտ վերացնելու թշնամական յարաբերութիւնները: Ըստ երևոյթին Շնորհալու սրտին մօտ խնդիր էր այդ և նա եռանդուն կերպով ձեռնարկեց գործի: Գրեց թղթեր Յունաց կայսրին, պատրիարքին, ապա նամակներով առաջադրեց հայ կրօնաւորութեան բոլոր ներկայացուցիչներին՝ խորհրդակցել ու իրենց կարծիքները հաղորդել: Եւ երբ սպասում էր պատասխանի, 1172 թւին մեռաւ և խընդիրը մնաց առկախ, անլուծելի:

Շնորհալու թողած գրական արձակ աշխատութիւններից գլխաւորները հէնց վերոյիշեալ թղթերն են, յետոյ, զանազան ներբողներ, մեկնութիւններ, ճառեր ու խրատներ:

Չափական (ոտանաւոր) գրւածքներն են, որոնք

առանձին ուշադրութեան են արժանի: Ճշմարիտ է, Շնորհալուց առաջ եղել են ոտանաւոր գրողներ, սակայն այդ կաթողիկոսին կարելի է համարել մինչև այդ եղած քերթողներից բեղմնաւորն ու տաղանդաւորը:

Նրա ոտանաւորների մէջ նշանաւոր են, Նարեկացու հետեւողութեամբ, բայց նրանից շատ պակաս տաղանդով գրւած՝ «Յիսուս որդի» բառերով սկսող 4000 տող կրօնական պօէման. «Բան հաւատոյ» նոյնպէս կրօնական մեծ գրւածքը, այբուբէնի տառերի կարգով ու սկսուածքով, «Պրատները», և վերջապէս շարականները, տաղերն ու «Գանձերը»:

Դրանք բոլորն էլ գրւած են մաքուր գրաբառ, բայց միապաղաղ յանգերով և ժամանակակից քերթւածների ձևով: Օրինակ, «Յիսուս որդի» ահագին պօէման ունի յանգի մի միակ վերջաւորութիւն..

....Նմանեցայ չար ծառային,

Ի տաղանդացն ո՛չ շահողին.

Եւ գերազանց գտայ նրմին,

Զի կորուսի զպարգև շնորհին...

Ու այսպէս միշտ՝ ին, ին, ին... ամբողջ 4000 տող:

«Ն երբող Ս. խաչին» գրւածքում գործածւած է ո՛չ միայն «եալ» գրաբառ վերջաւորութիւնը յանգի, այլև նրա աշխարհաբառ «ած» ձևը. —

Օրհնեալ ես փայտ սուրբ զարդարեալ.

Որ յԱստուծոյ ես պաճուճեալ.

Ադին տնկոյն գերհրաշացեալ.

Այնմ որ քրովբէքն են շուրջ եղեալ:

Եւ յետոյ աշխարհաբառ ձևը՝

Օրհնեալ ես փայտ սուրբ և մաքրած

Ի յեգիպտոս նախ նկարած.

Արեամբ սեմոցն անդըր կընքած

Ի Սատակչէն եղին զերծած...

Յանգերի այդ ձևը, միապաղաղութիւնը, այնուհետև դառնում է սովորական՝ յետագայ ոտանաւոր գրողների համար: Աւելի շատ կարելի է հանդիպել կրօնական քերթւածներում «եալ» վերջաւորութեանը:

Իբր պատմական գրւածքներ, Շնորհալին ունի նախ յայտնի «Ողբ Եղեսիոյ» գրւածքը ոտանաւորով, որը ողբում է այդ քաղաքի առումը Խաչակիրների ձեռքից: Յետոյ յայտնի է «Վիպասանութիւն» կոչւած մեծ աշխատութիւնը, 1600 տող, որ ոտանաւորով համառօտ հայոց սլատմութիւնն է, բայց յանգաւոր չէ:

Ամենից հետաքրքիրը Շնորհալու թողած հանելուկներն են, թւով 120 հատ, գրւած ոտանաւորով և ժողովրդի խօսած բարբառով: Այդ հանելուկների կէսը գրւած է կրօնական անունների, օրինակ Ագամի, Յիսուսի, Աբրահամի և այլն վրայ. սակայն կան և շատ աշխարհիկ բաներ, որոնք նիւթ են դարձել ժողովրդի համար կազմած այդ առակներին:

Այսպէս, ընտանի և վայրի կենդանիներ, պտուղներ, երկնային մարմիններ, տարւայ եղանակներ և այլն, դարձել են հանելուկների առարկայ:

Հանելուկների մէջ կան անշուշտ պարզ, միամիտ կազմւածներ, բայց և կան սրամիտներ ևս: Ահա օրինակ՝ «Ջրաղացի» վրայ գրածը.~

Ոմն 'ի յէիցս էր անկենդան

Ջայնիւ գոչէր ահեղական.

Յընթրիս կոչէր զազգըս մարդկան

Եւ զիւր փըսխածն առնէր սեղան:

Իբր զուտ ռամկական բարբառով գրւածքներ, կարող են գաղափար տալ հետեւեալները.—

է նա կանաչ կոճակ բոլոր

Անպակ գինով լցած տկճոր.

Կարմիր մեղուք 'ի ներս աղւոր.

Շղթայր, դու կեր զինչ մեղր ծոր: (Նուռն)

Եւ կամ «Մըջիւնի» հանելուկը, որի մէջ կայ նոյն
խնդիր թաթարական բառ, հայերէն «ան» ածանցով:—

Կարի տեսայ ես շատ կարուան,

Որ կու իջնայր ի Խորասան.

Իշուին բորիկ էր ու անփական,

Մէկիկ հատիկ բառնան ու գան:

Ներսէս Շնորհալուց յետոյ, իր պապի նման սըր-
բացաւ նաև ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻ եպիսկոպոսը, որ
նշանաւոր է որպէս XII դարի ճարտարաբան, սուրբ
կրօնաւոր և կրօնական հանճարեղ մատենագիր: Թո-
ղել է նախ իր պապի—Շնորհալու. կենսագրութիւնը
ոտանաւորով և յետոյ՝ կրօնական թղթեր, մեկնաբա-
նութիւններ ու ճառեր: Վերջիններից յայտնի է նրա
«Ատենաբանութիւն» գործը, որում նա քարո-
զում է հաշտութիւն, սէր և միաբանութիւն օտարա-
դաւան քրիստոնեաների հետ:

Սակայն, ինչ որ աւելի կարևոր է և անշուշտ շատ
աւելի հետաքրքրական, դա նախ նրա օրէնքների հա-
ւաքածուն է, քաղած յոյն և լատին օրէնքներից և յետոյ
թէ այդ հաւաքածոների և թէ միւս բոլոր կրօնական
գրւածքների ետևում գտնուող յիշատակարանները՝ ժա-
մանակակից պատմական անցքերը նկարագրող:

Ներսէս Շնորհալու և Ներսէս Լամբրոնացու ա-
նունները զոյգ են յիշուում. երկուսն էլ դասւած են հայ
եկեղեցու սրբերի շարքն ու տօնուում են մինչև այսօր:

14.

**Մխիթար Հերացի բժիշկ.- Մխիթար Գոց օրէնագէտ.- Նրա
կեանքն ու «Դասաստանագիրք» աշխատութիւնը.- Մասբէոս
Ուռհայեցի.- Բաղաճական անցքերը XII դարից մինչեւ XIV
դարի վերջերը:**

Հայ կլասիք գրականութիւնը, գոնէ մինչև XII դարը, չէ տւել մի գիրք, որ թողած երկինքն ու հանդերձեալ կեանքը, հոգու փրկութիւնն ու աղօթքը, նըւիրւած լինէր ազգաբնակութեան որեւէ ցաւը ամոքելու գործին, այլև գրւած մեծ ժողովրդին հասկանալի լեզուով:

Անանիա Շիրակացին, ճիշտ է, VII դարում ջանացել էր սովորած գիտութիւնը ժողովրդականացնել և նոյն իսկ փորձել էր խօսել ժամանակի ռամկօրէնով. մի քանի պատմագիրներ նոյնպէս գրել էին ռամկօրէն, աւելի շուտով գրաբառ չը գիտնալուց, քան ժողովրդին հասկանալի լինելու ցանկութիւնից. Ներսէս Շնորհալին մտածել էր նոյնիսկ իր հօտի զարճութեան համար և գրել էր հանելուկներ... սակայն, ինչ որ XII դարում ապրող հռչակաւոր մի հայ բժիշկն է արել, նման բան ոչ ոք չէ մտածել շատ դարեր յետոյ անգամ:

Այդ ժողովրդական և իր ժամակում սիրւած հայ բժիշկն է ՄԽԻԹԱՐ ՀԵՐԱՑԻՆ, որ գրել է ժողովրդի համար և նրա իսկ լեզուով՝ բժշկական մի գիրք ջերմի մասին, «Ջերմանց միխթարութիւն» վերնագրով:

Գիրքը կրում է այսպիսի կոչում.- «Բժշկարան Մխիթարայ իմաստուն բժշկի, որ ի Հեր քաղաքէ ծննդեամբ և վարժեալ իմաստութեամբն Հելլենացւոց, Հայոց, Արարաց և Պարսից, օգնութեամբն Աստուծոյ»:

Գրքի յառաջաբանում հեղինակը խօսում է թէ իրեն և թէ գրքի մասին այսպէս. «Ես, Մխիթար Հերացի *),—բժիշկներից ամենախոնարհս, որ մանկութիւնից սիրեցի իմաստութիւն և բժշկական արւեստները, վարժեցի Արարացոց, Պարսից ու Հիլլենացոց, որ ունէին բժշկութեան արւեստը լի և կատարելութեամբ առաջին իմաստուններից, այսինքն Նախագիտութիւնը որը բժշկական արւեստների վարդապետութեան իմաստն է: Եւ Հայաստանում երբէք չը գտայ Նախագիտութեան իմաստը և վարդապետութիւնը, այլ միայն Ստածումը (Հիւանդի խնամատարութիւնը, տածումը) և այն ոչ թէ կարգ ու կանոնով և կատարեալ, այլ համառօտ և այս—այն կողմից հաւաքեած, թերատ, այս ու այն գրեածքից և գիտցողներից առած ու աղաւաղեած **): Կամեցայ ըստ իմ կարողութեանս այս գիրքը գրել միայն երեք տեսակ ջերմերի մասին, համառօտ նախագիտութեամբը և ստածումովը (հոգատարութիւն): Բժշկական գիտութեան և արւեստի մասին խօսելը ընդարձակ՝ թողի. երեք տեսակ ջերմերի մասին միայն հաւաքեցի և թարգմանեցի հայերէնի... հոռոմ, արաբ և պարսիկ գրքերից քաղելով...:

«Կարգեցի և շարեցի չորս նիւթի կարգերով, նախագիտութիւնը, ստածումը, նրա կարգի և բժշկութեան երեք տեսակ ջերմերի միայն... Սա կը մխիթարի բժշկին՝ սովորեցնելով, հիւանդին—առողջացնելով... Եւ գրեցի գիրքը պեղջուկ և արձակ բարբառով, որպէսզի գիւրահաս լինի բոլոր կարդացողներին... գրեց այս

*) Հեր քաղաքը այժմեան Պոյ քաղաքն է:

**) Ուզում է ասել՝ «Չը կայ հիւանդութեան ինչ լինելը, ինչից առաջանալը, որոնքն ու որոշելը ուսումնասիրող գիտութիւն, բայց կայ նրան խնամելու, բուժելու արւեստ միայն, փորձառութեան վրայ հիմնեալ»:

գիրքը Փրչկական 1184 ին, Գրիգոր Պահլավունի կաթողիկոսի օրով»:

Այս յառաջաբանից յետոյ, բժշկապետը (այդպէս էին կոչում նրան) երկար և հմուտ բժշկի ոճով խօսում է երեք տեսակ ջերմերի մասին, որոնց նա այսպիսի անուններ է տալիս.~

1) Բորրոսային և անբորբոս, (որ գուցէ ճահճային տենդն է, մալարիա. (БОЛОТНАЯ ЛИХОРАДКА) և սովորական, ոչ ճահճային ջերմը):

2) Սուր և երկարօրեայ (որ գուցէ արագ անցող և febris continua (տևողական ջերմ) տեսակներն են և

3) Նոպայով և աննոպայ (որ գուցէ ընդմիջական ջերմն է febris intermittens և febris remittens տեսակները. որովհետև նորայ, թուրքերէն նօբաթ—հերթ բառն է: Ուրեմն—հերթով և անհերթ, ընդմիջումով և անընդհատ):

Այս տեսակները, որոնց Հերացին որոշում է, հաստատում է նա մինչև իրեն յայտնի զանազան բերիշկների կարծիքներովն ու վկայութիւններով ևս: Եւ ահա նրա գրչի տակ Հիպպոկրատը դառնում է Բագարատ բժիշկ, Գիլեանոսը—Գաղիանոս, Պալլոս էգինացին—Փոլոս: Բացի դրանցից, յիշում է նաև Սահակ հայ բժշկին, ինչ որ արարահայ անուն կրող Մահամադ Զաքարիայի, ապա՝ Մատայի, Մասար-Ճուէն, Սապիթ կուրան և այլն:

Մխիթար Հերացու գրքից առաջ եղել են հայերէն բժշկարաններ, իսկ աւելի շատ կան նրանցից յետոյ կազմածներ: Յայտնի են Ամիրտովլաթի, Ասար և Պունեաթի գործերը, որոնք անշուշտ օգտւել են արաբական հեղինակներից, որովհետև յիշատակած դեղերի անունները և բժշկական բառերը արաբերէն են:

Մի առաւելութիւն, որ ունի Հերացու գիրքը, դա

այն է, որ XII դարում ժողովրդի համար գրեթե ամենառաջին գործն է և բացի յառաջաբանից, ամբողջ երկասիրութեան մէջ չը կայ գրաբառ, այլ միմիայն ռամկօրէն, պարզ, հասկանալի լեզու:

Մխիթար Հերացուն են վերագրում նաև «Քարերի և նրանց յատկութեան և բժշկութեան մասին» մի գրեթէ:

Հայ բժշկից յետոյ, XII դարը տւել է մի հանճարաւոր օրինաբան և իրաւագէտ գրող, որի թողած լուրջ, ամէն տեսակէտով հետաքրքիր աշխատութիւնը արժանի է ամենամեծ ուշադրութեան:

Մխիթար ԳՈՇՆ է այդ, դարերի ընթացքում յարգւած օրէնսգէտը և «Դատաստանագրքի» հմուտ հեղինակը:

Հայ օրէնսգէտի կեանքի և գործունէութեան մասին խօսող պատմիչն է Կիրակոս Գանձակեցին, որ հիացմունքով է նկարագրում «մեծ վարդապետի» վայելած յարգանքները, երբ նա ուսած՝ վերադառնում է հայրենիք *):

Մխիթար ծնւել է Գանձակում: Մանկութեան ժամանակ աշակերտում է նա մի կրօնաւորի մօտ, ուսումնասիրում Ս. գրքերը և իր այդ ուսուցչից ազդւած, երբ մեծանում է, ձեռնադրւում է կուսակրօն քահանայ: Շատ տարիներ յետոյ, կամենալով նորանոր բաներ սովորել և «խորացնել» գիտցածները, թողնում է հայրենիքը և ելնում է ուսուցիչներ որոնելու: Հանդիպում է նախ իր ժամանակում երևելի մի գիտնականի, Յովհաննէս Տաւուշեցի վարդապետին, երկար աշակերտում

*) Մխիթար Գոշի, մանաւանդ նրա «Դատաստանական գրքի» մասին քաղում ենք և օգտւում Վահան վարդապետ Բաստամեանի հրատարակութիւնից, որի սկզբում գիտնական վարդապետը ունի մի լուրջ իրաւաբանական հետազօտութիւն:

է նրան, ապա սովորում է Մխիթար անունով ուրիշ վարդապետից և այսպէս, Սև լիռան (Կիլիկեայի) վանքերն էլ յաճախած, երևելի գիտնականների մօտ ուսած, մտածում է վերադառնալ նորից հայրենիք:

Ճանապարհին Մխիթարը ծանօթանում է Քուրթ անունով մի հայ իշխանի հետ, որը փախել էր Վախթանգ իշխանի ձեռքից: Իշխանը նրան շատ է սիրում:

Հասնելով հայրենիք, Մխիթարը գտնում է մի անհաւատալի ընդունելութիւն: Գիտութեան համբաւը այնքան շուտով է տարածւում, որ շատերը գալիս են նրան լսելու: Բայց մահմեդականներից նեղւած, մեծ վարդապետը ստիպւում է հեռանալ իր երկրից, Աղւանից Ստեփանոս կաթողիկոսի յորդորանքով՝ գնալ Արցախի (Ղարաբաղ) Խաչէն գաւառը, ուր Հաթերք ամրոցի տէր Վախթանգ իշխանն ու եղբայրները ընդունում ու պահպանում են նրան մեծ պատւով:

Դրանից յետոյ Քուրթ իշխանը Կարինից իր հայրենի գաւառն է ետ դառնում: Այդ գաւառը կոչւել է Կայենոյ կամ Կայենական, մօտ Հաղբատին: Մխիթարը Քուրթի մօտ է անցնում և բնակւում Գետիկ վանքի մէջ *): Վանքը երկրաշարժից աւերւելուց յետոյ, Տանձուտայ ձորում շինում է նոր վանք, որին ընծայում են մեծ կալւածներ Իվանէ և Զաքարէ Սպասալար իշխան եղբայրները:

Մխիթարը մեծ պատւով ապրում է մինչև խորին ծերութիւնը, մեռնում է 1213 թւին և թաղւում իր շինած եկեղեցու դրան առաջ: Գերեզմանը դառնում է սրբատեղի:

*) Մխիթարը, ըստ բացատրութեան Կիրակոս Գանձակեցու՝ Ք ո շ է կ ո չ լ ա լ ու մ, որովհետև ք ե ո ս ա էր. այսինքն մօրուքի մօղերը չէին բուսնում և ցանցառ էին:

Ահա համառօտ կերպով կենսագրութիւնը այն օրէնագէտ վարդապետի, որ հայ գրականութեան տւաւ հռչակաւոր «Դատաստանագիրք» լուրջ աշխատութիւնը: Սա մի հատիկ գիտական գործն է հայերի մէջ՝ իրաւաբանական բովանդակութեամբ: Մխիթար Գոշի գրքից առաջ չի եղել Դատաստանագրքի նման մի բան և յետոյ իսկ յիշատակութիւն չը կայ, որ նմանը կազմուած լինի:

Գիրքը, որ կազմւել է Վախթանգ իշխանի և Աղւանից Ստեփանոս կաթողիկոսի յորդորանքներով, բաղկացած է երեք գլխաւոր մասերից. 1) Նախադրութիւն. 2) Եկեղեցական կանոններ և 3) Աշխարհական օրէնքներ:

Մխիթարի գիտնականութեան կողմից նայելով, ամենից աւելի նշանակութիւն ունի Նախադրութիւնը: Դրա մէջ երևում է մի կողմից Գոշի մտաւոր զարգացման աստիճանը և գիտութեան չափը, միւս կողմից՝ նրա սեփական հայեացքը իրաւաբանական մի քանի գլխաւոր հարցերի վրայ: Բուն Դատաստանագիրքը, այսինքն նրա Եկեղեցական և Աշխարհական օրէնքների մասերը ժողովածուներ են եկեղեցական և այլ տեսակ կանոնների և իրաւաբանական աւանդութիւնների:

Բայց Մխիթար Գոշը շատ ազնիւ և բարձր կէտից է նայում իր աշխատութեան վրայ: Նա չէ միայն ճշտութեամբ ցոյց է տալիս իր գործի գլխաւոր աղբիւրները, ոչ միայն զատում է իր սեփական շարադրածները ուրիշ աղբիւրներից վերցրած օրէնքներից—այլև յաճախ անկեղծութեամբ յիշում է, որ այս ինչ կամայն ինչ կանոնը իրենը չէ:

Բացի դրանից, Գոշը շատ լաւ հասկանում է օրինագրքի նպատակը և նշանակութիւնը: Գիտէ որ օրինագիրքը կազմւում է ժողովրդի համար, որ նա պի-

տի պարունակի իր մէջ ժողովրդի գաղափարներն ու հայեացքները իրաւաբանական յարաբերութիւնների վրայ և որնա պիտի կատարելագործւի և փոփոխւի ըստ զարգացման ե մտաւոր փոփոխութեան՝ հէնց այն ժողովրդեան, որի համար կազմւած է գիրքը:

Այդ պատճարով էլ կազմողը խնդրում է, իրաւունք է տալիս հեռացնել թերութիւնները զգուշութեամբ և խելօք դատելուց յետոյ: Առաջարկում է նոյն իսկ կազմել իրաւաբան և ուսումնական մարդկանցից ժողով—որովհետև իրեն այդ չը յաջողեց—և մշակել իր գրած գիրքը կամ կազմել օրէնքներ ըստ ժամանակի պահանջների...

Իր Նախադրութեան մէջ Մխիթարը ընդարձակ կերպով բացատրում է, թէ ինչ հանգամանքներ դրդեցին իրեն՝ ձեռնարկելու այդ ծանր ու մեծ գործին: Այդ հանգամանքները հա դասաւորում է 12 յօդւածով: Ուշադրութեան արժանիներն են հետևեալները.—

3. Որովհետև տիրում է ընդհանուր ծուլութիւն. ոչ ոք չի վարժւում սովորելու օրէնքները, մարգարէութիւնները և Աւետարանը, որպէս զի կարողանան արդար դատ վարել:

4. Որովհետև չըկայ գիտութիւն, որով կարողանային փորձել և ընտրել ուրիշ ազգերից և երկրներից դատաստանական օրէնքներ:

6. Որովհետև վատ սովորութիւն է մտել հրդեհելու ամէն չնչին բանի համար: (Դատարանում երդւելու սովորութիւնը, որով վճուում էին գրէթէ բոլոր վէճերը):

8. Որովհետև եպիսկոպոսներից, վարդապետներից, քահանաներից, իշխաններից և պլխաւոր աշխարհականներից շատերը տգիտութեամբ և կաշառքով՝ ծռում են ուղիղ դատաստանը...

Մխիթարի «Դատաստանագրքի» աղբիւրներն են բնական օրէնքները, քրիստոնեայ ազգերի իրաւաբանական օրէնքները ըստ աւանդութեան (droit coutumier, обычное право), մահմեդական օրէնքները, Ս. Գրքերը և Հայոց եկեղեցական ժողովներով կամ եկեղեցու կողմից ընդունած օրէնքները:

Սովորութեան կամ աւանդական օրէնքներից մասնաւանդ աւելի շատ օգտւել է Մխիթարը, երբ գրել է ամուսնութեան և այլ աշխարհիկ խնդիրների մասին:

Առ հասարակ ուսումնասիրութեան համար խիստ հետաքրքիր նիւթ է Գոշի այդ Դատաստանագիրքը, որ երկար ժամանակ օրինագիրք դարձաւ Լեհաստանի հայերի համար:

Երբ հայերը, քաղաքական անտանելի տանջանքներից ստիպւած, յուսահատ, սկսեցին մեծ-մեծ խումբերով թողնել բուն հայրենիքը և ցանուցիւ գաղթել կամ երկրի անառիկ կողմերը և կամ օտար աշխարհներ,—այդ գաղթող խմբերից մի քանիսը հասան մինչև Լեհաստան:

Առաջին անգամ Լեհաստան մտան հայերը XI դարում, յետոյ, աւելի մեծ քանակութեամբ այնտեղ գնացին 1064 թւից յետոյ, երբ Ալփասլանը առաւ Անին ու աւերեց, իսկ երրորդ անգամ, 1239 թւից, երբ Անին լիովին քարուքանդ արին թաթարները՝ Չարմաղան-խանի առաջնորդութեամբ. հայ մեծ խմբեր ընկան Աստրախանի կողմերը, այնտեղ էլ թաթարներից ճնշւած՝ երկու խմբի բաժանւեցին և տեղաւորւեցին Ուրիմ ու Լեհաստան:

Եւ որովհետև Լեհաստանում արդէն մեծ քանակութեամբ հայեր բնակւեցին, լեհ թագաւորները բարւօք համարեցին տալ այդ աշխատասէր ու ճարպիկ ժողովրդին՝ զանազան արտօնութիւններ. 'ի միջի այ-

լոց իրաւունք տւին վարւել իրենց, հայկական օրէնքներով ու սովորութիւններով: XIV դարում Իլվովի և Կամենիցի հայերը ունեցան իրենց անկախ հայկական դատարանները՝ հայ դատաւորներով: Հարկաւոր էր սակայն գրաւոր օրէնքներ, որովհետեւ բնիկ ժողովուրդի հետ շփումներ էին ունենում եկւոր հայերը և մեծ տարածայնութիւններ էին ծագում լեհական դատարանների և հայ դատաւորների միջև:

Ահա այդ ժամանակ էր, որ հայերը ստիպւեցին թղթի անցնել որոշ օրէնքներ և կամ քաղել նրանց՝ որոշ օրինագրքերից: Այդ օրինագիրքն եղաւ Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը»:

Մխիթար Գոշը, բացի օրինագրքից, ունի նաև 190-ի չափ առակներ:

Գոշին վերագրում են նաև մի քանի կրօնական աղօթքներ, մեկնութիւններ, ճառեր և այլն:

XII դարի ուշագրութեան արժանի, բայց ինքնուստինքեան հմտութիւնից զուրկ պատմիչն է ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻՆ, որի թողած աշխատութիւնը մի հետաքրքիր տարեգրութիւն է ժամանակակից խօսակցական ոճով ու լեզուով գրւած:

Ուռհայեցին պատմում է իր ժամանակի անցքերը, մինչև 1136 թւականը: Հայրենիքից հեռու, վառւած հայրենասիրութեամբ, մեծ ատելութիւնով է խօսում յոյների կրօնական հալածանքների և մահմեդական բռնակալների դէմ: Միւս կողմից ոգևորւած պատմում է Սև-լեռնցիների քաջութիւնները, Խաչակիրներին տւած օգնութիւնը և այլն:

Ուռհայեցուն շարունակողն է մի ոմն Գրիգոր Երէց, որ պատմում է Կոմնենոս կայսեր արշաւանքները Կիլիկեայի վրայ, Եգիսիայի առումը, Խաչակրաց պատերազմները, վրաց թագաւորների գործերը Հայաստանում:

տանում և ժամանակայ ուրիշ մանր դէպքերը: Ոճն ու լեզուն նոյնն է, ինչ որ Ուռհայեցունը:

15.

Պատմիչներ XIII դարի Վարդան, Կիրակոս, Սմբատ, Օրբիլեան եւ Հեթում:—Քաղաքական կեանքն XV—XVII դարը:—Հայերի գաղթը Պարսկաստան.—Պատմիչներ՝ Թումա Մեծփափցի եւ Առաքել Դաւրիթեցի:

Վերջին շունչն արձակելուց առաջ, հայկական պետութեանը վիճակած էր մի քիչ ևս իր գոյութիւնը տանել ու քարշ տալ Սեւեռների հեռաւոր բարձունքներում և Միջերկրական ծովի հիւսիս-արեւմտեան ափերի մօտ:

Աշխարհագրական նպաստաւոր դիրքն ու Եւրոպայի հետ կապած յարաբերութիւնները, ըստ երևոյթին, անշուշտ պիտի նպաստէին կազմելու և զօրացնելու փոքր ի շատէ տևողական ուժեղ պետութիւն. սակայն ոչ միայն ներքին ոյժերն արդէն սպառնւած էին, այլև անընդհատ և անհաւասար կռիւնները արտաքին ահեղ թշնամիների հետ՝ ջլատեցին նրա ուշքի գալու և ներքին կազմակերպութեամբ զբաղելու ջանքերը:

Եւ այդպէս, հայկական վերջին, Ռուբինեան անկախ իշխանութիւնը Սեւեռների վրայ, թէև տևեց աւելի քան երկու դար, բայց վերոյիշեալ հանգամանքների շնորհիւ՝ ոչ մի կերպ հնարք չը գտաւ հանգիստ ունենալու, ինչ ֆնաց ազդելու դաշտային հայրենիքի—բուն Հայաստանի դրութեան վրայ:

Ռուբինեան իշխանութիւնը, չը նայելով այդ ամենին, ունեցաւ մի քանի փայլուն շրջաններ: Այսպէս, լեոն Բ.-ի ժամանակ, 34 տարի Կիլիկեան զարգացաւ ու ծաղկեց: Յաջորդներից, Պապեոսնի Հեթումեանների առաջին թագաւոր Հեթում Ա.-ը, 44 տարւայ լաւ

կառավարութեամբ կարողացաւ երկիրը ազատ պահել մեծ աւերմունքից.... Ու այնուհետեւ եկան դժբաղդ օրեր, միմեանց յաջորդեցին մի շարք թագակիր թըշ-ւառներ, որոնցից վերջինը, Լուսինեան Լևոն VI-ը, հա-լածական ու անօգնական, գնաց մեռնելու պանդուխտ երկրի մի հեռաւոր անկիւնում, 1393 թւին, Փարիզ:

Այդպէս վերջացաւ հայկական պետութեան յետին մնացորդն ևս, ընկնելով միմեանց յաջորդող արտաքին թշնամիների և ներքին պառակտումների հարւածների տակ:

Սելջուկների արշաւանքները XI դարում շարու-նակում էին աւերել Կիլիկեայից դուրս, Հայաստանի միւս մասերը: Տուղրիլ և Ալփասլանից յետոյ եկել էր վերջինիս քիչ աւելի մեղմ որդին՝ Մելիք-Շահը, որն առանց ղժարութեան տիրել էր ամբողջ երկրին: Սա-կայն նրա մահւանից յետոյ էր, որ սկսել էր կատա-րեալ անիշխանութիւն մի ծայրից մինչև միւսը:

Օգտւելով սելջուկ թաթարների թուլանալուց, Մե-լիք-Շահի նւաճած բոլոր մանր ու մեծ իշխողները XII դարում ամեն կողմից գլուխ բարձրացրին և սկսեցին ժողովրդին ձեռքէ ձեռք քաշքշելու և կեղեքելու մէջ միմեանց գերազանցել:

Այդ անիշխանութիւնն ու ժողովրդի գլխին ծան-րացող ֆէօդալների հարստահարութիւնները ոչ միայն ամբողջ XII դարը տեւեցին, այլև շարունակեցին մին-չև թաթարների արշաւանքը:

XIII դարի սկզբներում, Չինաստանի և Սիբիրի միջև եղած Ասիական լեռնադաշտերի թափառական մո-ղոլ-թաթար ցեղերը մեծ բազմութեամբ շարժւեցին, Չինկիզ-խանի առաջնորդութեամբ անցան նախ դէպի Չինաստան, գահընկէց արին տիրող թագաւորին, յե-

տոյ նւաճեցին Հնդկաստանն ու այնտեղից մօտն Խարէզմի երկիրը:

Անցած տեղերում գոյանում էին դիակների սոսկալի կոյտեր, մխացող փլատակների շարքեր: Վայրենի յարձակողները տանում էին ինչ հնարաւոր էր, ոչնչացնում՝ ինչ տանել չէին կարողանում:

Խարէզմի երկրում կանգ չառին նրանք. ընկճեցին Բահլը, Բուխարան ու Սամարղանդը և պատրաստւեցին մտնել Փոքր-Ասիա:

Այստեղ Չինգիզ—խանը մեռաւ և նրա յաջորդ Ուխաթա-խանին մնաց Փոքր-Ասիան ոտնակոխ անելու հարցը:

Ուխաթա-խանը մորեխի նման մի բանակ ուղարկեց դէպի Վրաց, Աղւանից և Հայոց աշխարհները:

1236 թւին թաթարների արիւնարբու խմբերը, Չարմաղան զօրապետի առաջնորդութեամբ, մտնում էին Հայաստան:

Ոչինչ չը խնայեցին, ոչ ոքի չը խղճացին նրանք. անգթաբար մորթեցին, այրեցին ու աւերեցին. քաղաք, գիւղ, բերդ, պալատ ու ամրոց՝ հողի հաւասարեցրին. նոքա, որոնք չէին մտել անառիկ խոռոչներում պահւելու, անմիջապէս մորթւեցին: Հնձւեց ամէն ինչ: Չարմաղանն այդպէս հասաւ և Անի, աւերեց մայրաքաղաքն էլ, կոտորեց ինչ կամեցաւ և գերի տարաւ՝ որքան հնար ունեցաւ:

Քիչ յետոյ և Չարմաղանը մեռաւ, բայց նրան յաջորդեց Բահու զօրապետը, որ շարունակեց արշաւանքը Հայաստանի խորքում—դէպի Կարին: Ո՛չ մի դիմադրութիւն չը կասեցրեց նրան: Մի հեղեղ էր, որին առաջնորդում էր զօրապետը. հեղեղ, որ անցած տեղում կործանում էր ամեն կեանք: Աւերւեց Կարնոյ գաւառը, ապա Վասպուրականը կոտորւեց, Տուրուբե-

րանը ոտքի տակ գնաց ու Միջագետքը արիւնով ողող-
ւեց:

Այլևս չը մնաց ազատ անկիւն, քացի Պիլիկիայից,
որի դաժան և բարձր լեռները երկաթ ժամանակ մատ-
չելի չեղան անապատից եկած արիւնխում խմբերին:

XIV դարում Հայաստանն ամբողջ թէև ընկաւ թա-
թարների ձեռքը, բայց իրենք թաթարներն էլ ընկան,
նրանց միութիւնը քանդուեց և հպատակ երկիրները կա-
րողացան այս-այն կողմից ազատուել, անկախութիւն
ձեռք բերել: Հայաստանը դարձեալ մաս-մաս դարձաւ
այս ու այն իշխանի ձեռքի տակ: Մի կողմը մնաց
Բաղդադի խանին հարկատու, մի ուրիշ մասը անկախ
կեանք վարեց, արևմտեան կողմին տիրեցին թիւրք-
մէնները, արևելեանը՝ պարսիկները, իսկ հարաւը գրա-
ւեցին քիւրդ բէկերը:

Այս վիճակի մէջ մնաց հրկիրը՝ մինչև Լէնկթէ-
մուրի արշաւանքները:

1387-ին, Էօզրէք թաթարների Լէնկթէմուր կամ
թէմուրլէնկ առաջնորդը, որ Չինկիզ խանի սերուն-
դիցն էր, հաւաքեց իր շուրջը հրոսակների մի մեծ
խումբ, դուրս եկաւ Սամարղանդից, Պարսկաստանը ա-
րիւնով ողողեց, Հնդկաստանում մարդկային գանգերից
բուրգեր կանգնեցրեց, յետոյ Բաղդադը կործանելով,
Դամասկոսն այրելով ու Ասորիքը նւաճելով՝ մտաւ
Հայաստան:

Լէնկթէմուրը իր հրոսակներին ամէնից առաջ ար-
ձակեց Սիւնիքի վրայ, որը անապատ դարձաւ ու արիւ-
նով ներկուեց: Յետոյ խումբը մտաւ Վասպուրական,
տիրեց Վանայ բերդին, բերդը պաշտպանողների ցած
նետուած դիակների քանակը հաւասարեցրեց քարաժայ-
ռի բարձրութեան, ապա հինգ ամբողջ տարի այնպիսի

վայրագութիւնների ասպարէզ դարձրեց երկիրը, որ կոտորածներին հետեւեց մի սոսկալի սով:

Այդպէս էր որ Լէնկթէմուրը անցաւ Հայաստանի միջով ու մտաւ Փոքր-Ասիա, կուեց ու յաղթեց Օսմանցոց Սուլթան Բայազետին և մեծ աւարով վերադարձաւ Սամարղանդ:

XIV դարի վերջերում, Լէնկթէմուրի մահով, այս նոր ուրագանն էր վերջացաւ և դարձեալ Հայաստանում գլուխ բարձրացրին մանր ու մեծ ֆէօդալները, կամ օտար իշխողները: Խփւեցին իրար Իւսուֆն ու Շահրուխը, ապա Իսկէնդէրը, Զհանգիր թիւրքմէնը, Ուզուն-Հասսանը...

Եւ այսպէս, խոշոր Լէնկթէմուրներին անմիջապէս յաջորդում էին տասնեակ մանր Լէնկթէմուրներ, որոնք շարունակում էին աւերածութեան գործը և անխնայ ու անվերջ կեղեքում, տանջում էին ծիւրւած, մարդկային ամէն տիպար, ամէն արժանաւորութիւն կորցրած և ստրկութեան մէջ բթացած ժողովրդին...

Այդպիսի յարատե նախճիրների և բթացնող ըստրկութեան մէջ որոնել գրականութեան նշոյլ—անշուշտ կը լինէր ապարդիւն: Ո՛չ վաճ էր մնացել, ո՛չ ապաստան. խոռոչ ու քարայրներն էին հայի թագստոցը, լեռների ծայրերը—նրա ապրելու տեղը: Շուրջը արիւն էր ու աւեր. սուրն ու հուրը անընդհատ ոչնչացնում էր էր ամէն կեանք:

Եւ սակայն, XIII և XIV աղէտալի դարերում հայ գրականութիւնը բոլորովին էլ ամայի չէ եղել. տեւել է մատենագիրներ, որոնք եթէ չեն կարողացել ստեղծագործել, գոնէ արձանագրել են քաղաքական արիւնոտ սոցքերը և ողբացել հայրենիքի մխացող աւերակների, անթիւ գերեզմանների վրայ...

XIII դարի թշուառութիւնները, ցաւերն ու մխի-

Թարական դէպքերը պատմող հեղինակների մէջ նշանաւորներն են՝ Վարդան վարդապետ, Կիրակոս Գանձակեցին և Սմբատ պատմիչը:

ՎԱՐԴԱՆ Բարձրբերդցին, որ կոչւել է նաև «Մեծ», թողել է ոչ միայն թարգմանութիւններ, մեկնողական այլ և այլ գրածքներ, այլև պատմական մի հետաքրքիր աշխատութիւն, «Տիեզերական պատմութիւն» վերնագրով: Կամենալով ժամանակակից պատմութիւնը անել, սկսել է ոչ միայն հայ ազգի պատմութիւնը հին ժամանակներից, այլև ճգնել է թւել համաշխարային անցքերը: Մօտ վեց հազար տարւայ այդ պատմութիւնը լոկ ժամանակագրութիւն է, երբեմն անունների չոր շարք, այն էլ ժամանակներն ու դէպքերը յաճախ խառնած: Վարդանի թողած գիրքը շատ աւելի գնահատելի է՝ իր ժամանակւայ պատմած դէպքերի համար: Պատմութիւնը վերջացնում է եգիպտացիների յարձակումով: Կիլիկիայի վրայ և Կոնստանդին կաթողիկոսի մահւանով:

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆԶԱԿԵՑՈՒ պատմութիւնը աւելի եկեղեցական է, քան քաղաքական: Չը նայելով որ յիշատակում է նաև իր դժբախտ ժամանակւայ քաղաքական անցքերը, սակայն աւելի շատ խօսում է կաթողիկոսների մասին՝ սկսած Գրիգոր Լուսաւորչից: Երկար կանգ է առնում Ներսէս Շնորհալու գործունէութեան վրայ: Այսպէս է նա իր պատմութեան սկզբում: Սակայն, երբ մօտենում է իր ժամանակներին, շարունակում է քիչ աւելի մանրամասն, մանաւանդ թաթարական արշաւանքների, Հայաստանի վրայ նրանց ծանրացրած անտանելի լուծի մասին: Այս վերջին դէպքերի պատմութեան տեսակէտով՝ Կիրակոս Գանձակեցին շատ գնահատելի է. մանաւանդ որ ճշմարտախօս է և

անկեղծօրէն խոստովանուամ է թէ որ դէպքերը իր տեսածն է, որոնք են լսածները և ունից:

Կիրակոսի միակ պակասութիւնը նրանումն է, որ դիւրահաւան է և առանց քննելու գրել է այն բոլորը, ինչ լսել է:

ՍՄԲԱՏ ՊԱՏՄԻՉԸ, որ կոչուամ է Գունդստապլ (սպարապետ): Ռուբինեան թագաւորութեան ժամանակի նշանաւոր անձերից մէկն էր, եղբայր Հեթում Ա. թագաւորի: Գրէթէ միշտ զէնքը ձեռքին մի մարդ, դժւար թէ Սմբատը կարող լինէր նստել՝ պատմագրելու համար: Եւ այդ է պատճառը, որ նրա թողած գործը ուղղակի ժամանակագրութեան, յիշատակարանի է նման: Սկսել է գրել X դարի կէսիցը և հասցրել է մինչև XIII դարի կէսը:

Ըստ ամենայնի գնահատելի գործ է պատմութեան համար: Գրւած է գրէթէ ռամկական, աշխարհիկ լեզուով:

Սմբատը, բացի այդ գրւածքից, ունի և մի ծաղկաքաղ համառօտութիւն Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի»:

XIII և XIV դարերի պատմագիրներից յիշատակել պէտք է նաև.—

ՍՏԵՓԱՆ ՈՍ ՈՒՌՊԵԼԵԱՆ կամ **ՕՐԲԵԼԵԱՆ**: Գրել է Սիւնեաց նախարարութեան պատմութիւնը: Այդ պատճառով էլ նա սկսում է մարդկութեան սկզբնաւորութիւնից այդ ցեղի ծագման մասին, հասնում է մինչև Վաղարշակը, որ հաստատեց Սիսական ցեղի նախարարութիւնը, և պատմութիւնը վերջացնում է՝ իր ժամանակակից զրոյցներով՝ Սիւնեաց վերաբերութեամբ: Կարևոր են նրա տւած տեղեկութիւնները Սիւնեաց աշխարհում կատարւած պատմական անցքերի մասին:

ՀԵԹՈՒՄ ՊԱՏՄԻՉ. գրել է Թաթարաց պատմութիւնը, որ այդ ազգի աշխարհակալութիւնների համառօտ նկարագիրն է, հետաքրքիր ծանօթութիւններով:

Ունի նաև մի «Ժամանակագրութիւն» 300 տարւայ (1076—1307), որ նոյնպէս հետաքրքիր է և գրւած է ռամկական լեզուով:

XV դարի սկզբներում մեռնում էր Լենկթէմուրը, Փոքր-Ասիան և Հայաստանն աւերող Ասիական այդ զարհուրելի արիւնարբուն, որ գանգերից բուրգեր էր շինում և մարդկային արիւնով լճեր գոյացնում:

Բռնակալի մեռնելուն պէս, նրա լայնածաւալ պետութիւնը նոյնքան արագ քայքայւեց ու ոչնչացաւ, որքան թեթեւ էլ կազմւել էր: Նւաճած երկիրների բոլոր իշխանները անմիջապէս գլուխ բարձրացրին և նորից տիրեցին իրենց կալածոներին:

Այդպիսի իշխաններից մէկն էր նաև Լենկթէմուրի ահից Ասորիք փախած Կարա-Իւսուֆը *), որ իսկոյն Հայաստան եկաւ և նորից տիրեց երկրի հարաւային մասին, նրա հետ քիչ յետոյ միացրեց Ատրպատականն էլ և լուրջ հակառակորդ դարձաւ Լենկթէմուրի յաջորդին:

Թէմուրին յաջորդել էր որդին՝ Շահրուհը, որն անմիջապէս քայլեց ըմբոստացող Իւսուֆի վրայ: Վերջինս, կռիւը դեռ չսկսած, մեռաւ և իր որդի Իսկէնդէրին (Շահ—Արմէն) թողեց Շահրուհին ընդիմադրելու գործը:

Իսկէնդէրը եօթ տարի անընդհատ կռիւ տւաւ Շահրուհի դէմ, վերջիվերջոյ յաղթեց ու սպանեց:

Այդ եօթ տարւայ կռիւների ժամանակ Հայաստանը, բառի բուն նշանակութեամբ, ոտնատակ տրորւեց այնպէս, որ կանգ առաւ ամեն արդիւնագործու-

*) Կարա—Կոյունլու ցեղից:

թիւն, երկրագործութիւն ու կեանք: Անխուսափելի և սոսկալի սովը դարձեանլ մտաւ երկիր:

Իսկէնդէրի փոխարէն, Շահրուհը նրա տեղը նշանակեց Զհանշահ որդուն, որ քիչ յետոյ, անկախ թագաւորի նման, տիրեց Հայաստանի հիւսիս և արևելեան մասերին ու ձեռքի տակն առաւ երկրի քիւրդ ֆէօդալներին:

Մինչ այդ, Հայաստանի հարաւում ուժեղանում էր ինչ որ Զհանգիր, մի թիւրքմէն իշխան, որ տիրում էր Տիգրանակերտին, բարձրանում էր դէպի Տուրուքերան և քայլում Զհանշահի վրայ:

Զհանգիրն ու Զհանշահը միմեանց դէմ կռւել չը կարողացան, որովհետև առաջինը շուտով մեռաւ: Սակայն որդին, Ուզուն-Հասանը, 1468-ին մտաւ Պարսկաստան, նստաւ նրա գահի վրայ, ջնջեց Զհանշահի ոյժը և յայտարարեց իրեն միահեծան տէր Հայաստանի:

Այդպիսի դրութեան մէջ էին գործերը Փոքր Ասիայի արևելքում: Արևմուտքում մի այլ՝ նոր ծնող պետութիւն—Օսմանեանը, XIV դարից ոտի տեղ արած իրեն, զօրեղանում էր XV դարի կէսերին, տիրում էր Կ. Պօլիսը, վերջ տալիս Բիւզանդական կայսերութեան և որպէս հակառակորդ՝ հաստատւում Վոսսիորի ափերի վրայ:

Այժմ, իրերի ոյժով, երկու մահմեդական պետութիւնները—Պարսկաստանն ու Օսմանեան պետութիւնը—անշուշտ պիտի բաղխւէին իրար, որովհետև երկուսըն էլ ձգտում էին իրենց տիրապետութիւնը ընդարձակել արևելքից ու արևմուտքից:

Եւ այդ կապարւեց: Ուզուն-Հասանն էր, որ առիթ տաւ այն երկարատև ու ահռելի պատերազմներին, որոնք վերջնականապէս պիտի ջնջէին Հայաստանի մէջ

եղած մանր ոյժերը, ցանուցրիւ պիտի տային ազգաբնակութիւնը և ամայացնէին երկիրը:

1473-ին Ուզուն-Հասանը քայլից դէպի արևմուտք — Փոքր Ասիա, ոտք դրեց Օսմանցոյ հողի վրայ, պաշարեց, առաւ, հրդեհեց ու կոտորեց Եւգոկիան և զնաց դէպի Կիլիկիա:

Օսմանեան պետութեան զօրեղութեանը նպաստող Սուլթան Մահմուդ Բ. անձամբ ելաւ Ուզուն-Հասանի դէմ:

Սկսեցին կռիւները, Հասանը փախաւ, յետոյ եկաւ Շահ Իսմայիլը, որի դէմ ելաւ Սուլթան Սէլիմը: Օսմանցիք տիրեցին Ատրպատկանին, ապա նորից կռիւն սկսեց... և այսպէս շարունակեց մինչև 1585 թիւը, երբ վերջապէս պարսից Շահ-Աբբասը ստիպւեց հաշտութիւն խնդրել Սուլթան Մուրադ Գ.-ից և Թաւրէզն, Հայաստանն ու Վրաստանը լիովին մնաց Օսմանցոյ ձեռքը:

Այդ հաշտութիւնը և տիրապետութեան սահմանները երկար չը մնացին նոյնը: Շահ-Աբբասը լուռ՝ պատրաստութիւններ տեսաւ վրէժ հանելու համար օսմանցիներից և ետ խլելու կորցրած երկիրները:

XVII դարի սկզբներում նա վերջապէս կարողացաւ Օսմանեան կառավարութիւնից դժգոհ բէգերին իր կողմը գրաւել, յետոյ յանկարծ մեծ զօրք ժողոված մտաւ Ատրպատկան, քշեց օսմանցիներին, արագ քայլերով անցաւ Երասխը, տիրեց Նախիջևանին, Երևանին և հասաւ մինչև Կարս:

Այդտեղ նա ոչ միայն ստիպւեց կանգ առնել, այլ նոյն իսկ ետ քաշւել, որովհետև լսեց օսմանցիների գալը և ոչ մի յոյս չունէր որ իր խառնիճաղանճ հրոսակով կարող էր կանոնաւոր կռիւ մղել և կամ դիմանալ յարձակումների:

Բայց, նախ քան ետ քաշւելն իր տիրած երկիր-
ներից, կամեցաւ լիովին ամայացնել նրանց, ետևից
եկող Օսմանեան բանակներին նեղ դրութեան մէջ ձգե-
լու նպատակով:

Ու յղացաւ Երևանից սկսած մինչև Երասխի ա-
փերը լիովին անապատ դարձնելու միտքը: Անմիջա-
պէս հրոսակային փոքր ցրւեց ամեն կողմ և դրանք
մեծ եռանդով ու շտապով վրայ տւին քաղաքների ու
գիւղերի, քշեցին ամբողջ ազգաբնակութիւնը, հօտերի
նման իրենց առաջն արին, հակառակողներին անխնայ
կոտորեցին, ծեր, մանուկ, կին ու երիտասարդ կու-
տեցին միմեանց մօտ և մտրակներով ու սւրններով՝
քշեցին դէպի Երասխի ափը:

Սոսկումը տիրեց ամեն կողմ: Ողորմելի ժողո-
վուրդը, որ կորցրել էր միահամուռ դիմադրութեան
որևէ ընդունակութիւն, յիրաւի, անբան նախիրի նման,
միայն ճիչ ու ողբ բառնալով՝ առաջ ընկաւ, հազիւ կա-
րողացաւ կորզել ունեցածիցը մի թեթև բան և խմրո-
վին հեռանալով իր հայրենի հողից, գնաց թշւառու-
թիւնը քարշ տալու օտար հողի վրայ, լիովին տարբեր
կլիմայի մէջ, տարբեր միջավայրում:

Անշուշտ ոչ բոլորը կամովին կուտեցին նախիրի
մէջ: Եղան և փախչողներ, որոնք խումբ առ խումբ
լեռները մտան և քարայրների մէջ թաքնւեցին: Սա-
կայն պարսիկ հրոսակները գտան նրանց, կոտորեցին,
իսկ մնացածին բերին ու ընդհանուր կոյտին խառնե-
ցին:

Մինչ այդ, Օսմանցին յառաջանում էր, անցել էր
Երևանը, գալիս էր դէպի Շահ-Աբասը:

Պարսիկ թագաւորը կատաղի՝ հրաման արձակեց
շտապեցնել գաղթականութիւնը, կոտորել ուշացողնե-

րին, ջարդել ամեն ինչ, քշել գաղթեցնելու խմբերը և անցկացնել գետը:

Օսմանցին հասնում էր Նախիջևան. մի օր ևս, և անշուշտ երկու բանակաները միմեանց պիտի բախւէին: Բայց Շահ-Աբասը շատ լաւ գիտէր իր զօրքի ոյժը և այդ էր պատճառը, որ ինքն իսկոյն անցաւ գետը և խիստ հրաման տւաւ նոյն օրն իսկ, ինչպէս որ լինի, անշուշտ ամբողջ գաղթականութիւնը անցկացնել գետից և քշել դէպի խորքերը:

Ու անցկացրին:

Նաւակ քիչ էր. լաստ—մի քանի հատ. դրանք էլ զօրքերի համար գործածեցին: Իսկ հայ ժողովրդին—մանուկ, ծերունի, կին և հիւանդ—սեղմեցին մտրակների և սւինների տակ, քշեցին դէպի ջուրը, մղեցին նրա մէջ ու հրամայեցին անցնել:

Ու Երասխի պղտոր, յորձանուտ ջրերը սկացան մէջը լցւած հազարաւոր հայերով: Ջուրը չը մտնողներին սւինների վրայ էին առնում, սպանում, բռնի ջրի մէջ մղում, սոսկացնելու համար միւսներին՝ քթները, ականջները կտրում, անդամները յօշոտում...

Այդպէս էր որ 1605 թւին, տասնեակ հազարաւոր հայ մանուկ, ծեր, կին ու երիտասարդ՝ իրենց դիականերով սկացրին, ծածկեցին Երասխի ալիքները:

Անցաւ գրէթէ կիսից պակաս: Նրանց էլ նիզակների, սւինների և մտրակների առաջն առին ու քշեցին անխնայ հեռու, հեռու... Ամբողջ ճանապարհը ծածկեց սպանւած մանուկների, հիւանդների և թոյլերի դիակներով, որովհետեւ պարսիկ ձիաւոր զինւորները տեղն ու տեղը սպանում էին ետ մնացողներին...

Այդպէս էր ահա, որ ոչնչացաւ Հին-Ջուղան: Շահ-Աբասը տարաւ մի քանի տասնեակ հազար հայեր դէպի Պարսկաստանի խորքերը, բնակեցրեց նրանց Սպա-

հան, Շիրազ քաղաքներում ու շրջակայ գիւղերում և հաստատեց Արեւելեան Պարսկաստանի հայ գաղութը:

XVII դարում Հայաստանն ամբողջ բաժին էր դարձել երկու մահմեդական պետութիւնների—Օսմանցոց և Պարսիկների, որոնք դեռ երկար պիտի կռէին միմեանց հետ այդ իսկ երկրի համար և երկար դեռ ևս պիտի շարունակէին ամայացնել թշուառ աշխարհը:

Բոլոր այդ անցքերն են ահա, այդ սոսկումները, որոնք նիւթ են դարձել XV և XVII դարերի պատմիչներին ու ողբացողներին: XVI դարը չէ տւել ոչ մի պատմիչ: Զարհուրելի դար է եղել այդ, երբ բացարձակապէս կանգ է առել որեւէ մտաւոր շարժում:

Լենկթէմուրի և նրա յաջորդների, այլև թիւրքմէն ցեղերի արշաւանքների ու կռիւների պատմիչն է ԹՈՎՄԱՍ ՄԵԾՈՓԵՑԻ վարդապետը, որ թէև ճշգրիտ պատմողի տպաւորութիւն է թողնում, բայց և տեղ տեղ տեսիլքներ ու հրաշքներ է տալիս իրր պատմութիւն: Այդպէս, օրինակ, պատմում է նա, թէ ինչպէս մի տեսիլք եղաւ շարժառիթ՝ հայոց կաթուղիկոսական աթոռի էջմիածին փոխադրելուն (1440 թւին): Սակայն այդ դիւրահաւատութիւնը յատուկ էր այդ հին դարերի բոլոր կրօնաւոր պատմիչներին:

Մեծոփեցու լեզուն թէև գրաբառ է, բայց ստորին տեսակի, ընկած գրաբառ:

Օսմանցիների Կ. Պօլիս մտնելն ու Յունական կայսերութեան անկումը պատմում է ԱԲՐԱՀԱՄ ԱՆԿԻԻՐԱՑԻՆ, որ 4—500 տող ոտանաւորների մէջ նկարագրում է ամբողջ անցքը:

Ոտանաւորն ունի խառն լեզու, գրաբառ ու ռամկական, այլև ժամանակի միապաղաղ յանգարանութիւնը.—

Յինքն հարիւր ւ՛ երկու թըւին...

Տէր բարկացաւ յոյժ վերստին

Ազգին Հոռմոց յունականին...*)

Իսկ ինչ վերաբերում է Պարսից և Օսմանցիների աւերիչ պատերազմներին Հայաստանում,—երկիրը լիովին աւերակների փոխող այդ պատերազմները, այլև հայերի բռնի կերպով Պարսկաստան գաղթեցնելու ադէխարշ նկարագրութեանը մենք պարտական ենք XVII դարի նշանաւոր պատմագիր ԱՌԱՔԵԼ ԴԱԽԻԺԵՑՈՒՆ:

Առաքելը այդ ամայի դարերի ամենալաւ, իսկ ընդհանրապէս հին գրականութեան ամենավերջին կանոնաւոր պատմագիրն է: Լեզուն թէև նոյնպէս ստորին գրարաւ է, բայց ոճն ու նկարագրական տաղանդը անպայման գրաւիչ են և յուզիչ: Առանց սոսկման անհնար է կարդալ այն կտորները, որոնք պատկերացնում են տասնեակ հազարաւոր հայ ժողովրդեան անցքը Երասխ գետից...

Առաքել Դաւրիժեցու պատմութիւնից յետոյ, հայ գրականութիւնը կատարեալ անկման մէջ, առ ժամանակ լիովին դատարկ է, եթէ 'ի նկատի չառնենք մի երկու աննշան պատմիչների, օրինակ Զաքարիա Սարկաւագ, Աբրահամ Կրետացի և այլն:

Հայաստանը վերջնականօրէն կորցրած որևէ հրապոյր իր զաւակների համար, դատարկւում է անվերջ: Հայ ժողովուրդը խմբովին փախչում է սրից, սովից ու հալածանքներից. փախչում է դէպի Լեհաստան, Փոքր-Ասիա, Եւրոպա և վերջապէս Պարսկաստան, ուր նրանց տասնեակ հազարներով քշում է Շահ-Աբասը: Այնուհետև այլևս դատարկւում են վանքերը, ամայանում՝ գրական կենտրոնները. կրօնաւորութիւնն էլ մանրա-

*) Ալիշան. «Հայապատում»:

նում ու չնչինանում է իր հօտի մտաւոր անկման չափով:

Սակայն այդ բոլոր աւերումներից և սոսկումներից առաջ է գալիս այն, որ հայերը ցրւելով դէպի Արևմուտք, հաստատուում են համեմատաբար ապահով վայրերում, շփում են Եւրոպական քաղաքակրթութեան ու շարժումների հետ, ազդւում են մեծապէս նրանցից, և ահա դանդաղ, բայց հաստատուն շարժմամբ՝ առաջ է գալիս վերածնութեան մի նոր շրջան, որ XVII ու XVIII դարերում աւելի ուժեղանալով, պիտի համակէր հայ կեանքը և ստեղծէր մի ինքնուրոյն գրականութիւն, այլևս ազատ կրօնական որևէ կաշկանդումից:

4.

Առակախօսութիւնը Հայոց մէջ.—Աղուէսագրքեր.—Մխիթար Գոցի եւ Վարդան Այգեկցու առակներ:

Որ հայերի մէջ, նոյն իսկ հեթանոսական դարերում—և գուցէ աւելի շատ այդ իսկ դարերում—եղել են առասպելներ, այլաբանական զրոյցներ, ասացւածքներ ու առակներ, այդ մասին ասացոյցներ կան ժողովրդական բանահիւսութեան և նոյն իսկ մեզ հասած հին գրականութեան մնացորդների մէջ:

Հայերը, ինչպէս և արևելեան շատ ազգեր, սիրել են այլաբանութիւն, զրոյց, սրամիտ ասացւածքներ և մանաւանդ առակներ: Առակաւոր խօսակցութիւնն այդ ժողովրդի սիրած ձևն է եղել, և է այժմ իսկ: Օրւայ չարիքները և նշանաւոր դէպքերը առակաձև պատմելը այն աստիճան ընդունելութիւն է գտած եղել հա-

յերի մէջ ևս, որ ներսէս Շնորհալու նման կաթողիկոսը զբաղւել է «ստեղծագործելով» այլաբանական հանելուկներ՝ ժողովրդի զւարճութեան համար:

Արևելքի գրականութիւնը հարուստ է եղել առակների ժողովածուներով. և եթէ մեզ հասած հայ գրականութեան մէջ շատ հազիւ են պատահում առակներ ու առհասարակ աշխարհային նիւթերի մասին գրածքներ—պատճառը ո՛չ թէ ժողովրդի ոգին է, այլ միմիայն այն կրօնա-սխօլաստիք ուղղութիւնը, որով կաշկանդւած է եղել հայ գրականութիւնը տասնեակ դարեր շարունակ:

Հայ գրականութիւնը—ասւած է արդէն—եղել է բացառապէս հայ կրօնաւորութեան ձեռքում և նւիրւած միայն կրօնական խնդիրների, կամ վերացական, բնականացային նիւթերի:

Նա ո՛չ միայն չի հետաքրքրւել աշխարհիկ, իրական հարցերով, այլև արհամարհել է այնպիսի «ստոր» բաներ, ինչպիսիք են ժողովրդական առակները կամ ասացածքները: Եկեղեցին պարտաւորացրել է այդպէս վարւել, որովհետև գրողները, հայ գրականութեան մէջ աշխատողները եղել են կրօնաւորներ, որոնք ջանացել են, բռնազրօսիկ կերպով, ժողովրդական բանահիւսութեան փոխարէն, ժողովրդականացնել եկեղեցական բանաստեղծութիւնը, կրօնական արտադրութիւնները:

Սակայն անշուշտ կրօնական բանաստեղծութեան այդ բռնի ժողովրդականացումը յաջողութիւն ունեցել է միմիայն որոշ նեղ շրջաններում—կրօնաւորութեան ձեռքի տակ գտնւող դպրոցների մէջ և կղերական միջավայրերում:

Ժողովուրդը շարունակել է բանաւոր կերպով ծաղկեցնել, բերնից-բերան տեղափոխել ու սերունդից-սերունդ անցկացնել իր աշխարհիկ ստեղծագործութիւնը,

որովհետև նա չի կարողացել կերակրել, հաճոյք ստանալ կրօնական վերացական բանաստեղծութիւնից:

Ճշմարիտ է, եկեղեցին հալածել է այդ աշխարհիկ բանաստեղծութիւնը, ապա, երբ տեսել է որ հալածանքը օգուտ չունի՝ ջանացել է ժողովրդականացնել կրօնա-բարոյական շինծու, յաճախ անհամ առակներ—սակայն այդ ամենը ոչ մի հետեանքի չի հասցրել և ժողովրդի ստեղծագործութիւնը շարունակել է անընդհատ, անկախ ուղղութեամբ, նոյն իսկ եկեղեցուց անկախ լեզուով:

Ներսէս Շնորհալին, Մխիթար Գոշը, Վարդան Այգեկցին այնուհետև այլ ձև են մտածել: Այդ այն ձևն է, ինչ որ գործադրեց Գրիգոր Լուսաւորիչը՝ հեթանոսական կուստունների և տօների վերաբերութեամբ: Նա թողեց այդ նոյն կուստունները և տօներն ու սովորութիւնները, սակայն կուստունների վրայ խաչ տնկեց, մէջը սեղան կանգնեց ու եկեղեցի դարձրեց, տօները քրիստոնէացրեց, ծէսերը մտցրեց նոր կրօնի ծէսերի մէջ ու սրբագործեց, և այդպիսով յաջողեց, մի քանի սերունդ յետոյ, մոռացնել տալ հայերին, որ երբ և իցէ Քրիստոսի այլակերպութեան տօնի օրը և այդ օրւայ հետ կապւած ջուր ցանելը՝ եղել է կուսապաշտական տօն, կամ Տեառնդառաջի օրւայ կրակ վառելը՝ զրադաշտական ծէս է եղել...

Այդ նոյն ձևը գործադրեցին Շնորհալին, Գոշը և Այգեկցին՝ ժողովրդական տաղերի, առակների, հանելուկների և ասացւածքների վերաբերութեամբ:

Ներսէս Շնորհալին, «կամենալով որ ոչ ոք չը խօսի աշխարհային բաների մասին», որ «ամենքը միայն հոգևոր նիւթերի մասին և հոգևոր գրքերից խօսեն թէ քէֆերի և թէ ուրիշ զւարճութիւնների ժամանակ»... շարադրեց հոգևոր երգեր և սովորեցրեց բերդապահ

զինւորներին, որ «անմիտ» խաղերի փոխարէն՝ այդ երգերը երգեն:

Շնորհալին, ըստ Կիրակոս պատմագրի, շարադրեց ոչ միայն հանելուկներ, այլև առակներ «ծածկած մրտաքերով», որպէսզի քէֆերի և հարսանիքների մէջ դրանք պատմեն միայն:

Միւս կողմից, թէ այդ կաթողիկոսի, իբր թէ շարադրած, բայց իսկապէս ժողովրդից առած և միայն ոտանաւորի վերածած հանելուկների, և թէ յետոյ եկող Մխիթար Գոշի և Այգեկցու առակախօսական փորձերի մէջ ականերև կերպով երևում են ջանքեր՝ կրօնականացելու ժողովրդական բանահիւսութեան արդիւնքները, որոնցից ազատւելու հնարքը չէին գտել:

Մխիթար Գոշի, ինչպէս և Վարդանի ժողովածուների մէջ գտնւող բոլոր առակները ունին բռնազբօսիկ բարոյական, անպայման կրօնա—բարոյական բացատրութիւններ, որոնք մեծ մասամբ չափազանց միամիտ են և ականերև կերպով անտեղի:

Բացի դրանից, առակներից շատերը սրամտութիւն էլ չունին այնքան, որքան կայ VII դարից մնացած և Մովսէս Կաղանկատուացու յիշատակած, մանաւանդ Գրիգոր Մագիստրոսի արձանագրած առակների մէջ գոնէ:

Մովսէս Կաղանկատուացին, օրինակ, պատմում է, որ Աղւանից Վարազ-Տրդատ թագաւորի օրերում, երբ անտանելի սով էր տիրում երկրի մէջ, ժողովուրդը կորեկ հացաբոյսի բերանն էր դրել հետևեալ զրոյցը...

«Ես կորեկս, ընկած և անյայտ մնացել էի Շաւկաշէն գաւառի Կակուայ գիւղում և բոլոր գնողները արհամարհում էին ու չէին տանում ինձ: Բայց եկաւ իմ Սով եղբայրը և տիրեց երկրին:

Ահա այդ օրւանից ես գնացի ու բազմեցի Վարազ-Տրդատի և Նղիազար կաթողիկոսի սեղանների վրայ: Բայց, մի մեղադրէք ինձ. որոնք ինձ կերան, արիւն հոսեց նրանցից»*):

Գրիգոր Մագիստրոսը նոյնպէս, օրինակ, իր մի թղթի մէջ պատմում է մի այսպիսի սիրուն առակ, որ լսել է գիւղացիներից.—

«Արտոյտը, վախենալով որ երկինքը ցած չը թափւի, մէջքի վրայ պառկեց, ոտները դէպի երկինք ցցեց և այդպէս, մտածեց արգելք լինել նրա փլումին: Երբ մի քանիսը ծաղրել սկսեցին նրան և ասին թէ՝ «Այդ որպիսի՝ ծղօտանման ծնկներովդ կամենում ես ծառանալ, ո՞վ ծիտ, քո ծով խելքովդ»—արտոյտը պատասխանեց—«Անում եմ այն, ինչ կարող եմ»:

«Վայ ինձ, Սիրնի զաւակներ, որ գալու էք ինձնից յետոյ աշխարհ. որովհետև ուզում եմ տեսնել ձեզ, բայց չեմ կարող, որովհետև հող եմ դարձել գերեզմանում. սակայն այս գրքովը խօսում եմ ձեզ հետ—հինգ և եօթ սերունդ յետոյ եկողներիդ»...**):

Այսպէս էր գրում XIII դարում մի անձ, որը յայտնի է հայ գրականութեան մէջ որպէս առակախօս:

Նրան կոչում էին Վարդան Այգեկցի: XIII դարի գրականութեան մէջ Վարդաններ շատ կային, սակայն

*) Մովսէս Կաղանկատւացի. Գիրք III. գլուխ ԺԲ.

**) Միջնադարեան առակախօսների մասին մեծապէս օգտւում ենք պրօֆ. Ն. Մարրի „Сборникъ Притчъ Вардана“ լուրջ ուսումնասիրութիւնից:

միայն մէկն էր նրանցից, որ կոչւում էր «Մ ե ծ». դա Այգեկցի Վարդանն էր:

Վարդանը իր բարոյական և խրատական գրւածքներից մէկում յայտնում է, որ Կիւրիս քաղաքացի էր (Հայոց և Եփրատացւոց սահմաններից) և ստիպել էր գնալ ապրել Այգեկի վանքը, որ գտնւում էր Ռուբինեանների իշխանութեան տակ, Կիլիկիայում:

Ինչպէս գրէթէ հայ հին բոլոր գրողները, այնպէս էլ Վարդանը, կրօնաւոր էր: Որպէս կրթւած և ճարտար քարոզիչ, նա չը կարողացաւ բաւականանալ սովորական ծխական քահանայի պաշտօնով և իր հոետորութիւնով յայտնւեց Ամիդ և Դիւք քաղաքներում, ուր կար աւելի մեծ հասարակութիւն իրեն լսող և գնահատող:

Այդ վաճառականական կետերոններում նա սկսեց իր խիստ, մտրակող քարոզները, ուղղած բոլոր դասակարգերին: Այնտեղ նա յարձակւում էր օրինակ նրանց վրայ, որոնք «վաշխով փող էին տալիս», կրակ էր թափում նրանց գլխին, որոնք կտրում էին մշակի վարձքը, զրկում էին որբերին և աղքատներին և վերջապէս նախատում էր այն կանանց, որոնք «սիրում էին զարդարւել, աչքերն ու դէմքը ներկել և գայթակղեցնել երիտասարդներին»...

Հետզհետէ Վարդանի փառքն այնքան հռչակւեց, որ ամեն կողմից դիմում էին նրան՝ խորհուրդների համար... Սակայն և նրա խիստ քարոզներն էին անշուշտ, որ շատացրին նրա դէմ թշնամիներ, որոնց և յաջողւեց Վարդանին ստիպել հեռանալու ծերութեան ժամանակ՝ դէպի պանդխտութիւն:

Հալածական, աղքատ, սրա—նրա հիւրասիրութեան ապաւինած, գնաց նա Կիլիկիա, ուր նոր էր հաստատւել Ռուբինեանների թագաւորութիւնը: Այնտեղ, ազնականաններից գտնւեց մէկը, որ աջակցեց Վարդանին

և պատսպարեց նրան: Դա Բալդէին իշխանն էր, որի շնորհիւ Վարդանը, երկու տարի թափառելուց յետոյ, հաստատուեց Այգեկի վանքում (անապատը), Սեւեռան վրայ:

Այդ վանքումն էր, որ Վարդանը նւիրեց իրեն գրականութեան, գրեց խրատական թղթերն ու առակաները:

Բացի Վարդան Այգեկցու գրածքներից, մեր գրականութեան մէջ կան նաև թւով 182 ուրիշ առականեր ևս, որոնք վերագրում են Մխիթար Գոշին:

Թէ Գոշի և թէ Վարդանի բոլոր այդ տեսակ առակաների ժողովածուները երբեմն կրում են «Աղուէսագիրք» անունը: Արդեօք այն պատճառով, որ առակաների մէջ գլխաւոր դերակատարները կենդանիներ են, մանաւանդ աղուէսներ:

Կենդանական բոլոր առակաների մէջ, թէ Մխիթար Գոշի և թէ Վարդանի, կայ մի ընդհանուր բան. այդ ընդհանուրը ոչ թէ ժողովածուների և առակաների մէջ է, այլ ժողովածուներն ու առակաները կազմելու և հաւաքելու պատճառների մէջ:

«Մխիթարը իր «Առականերում» մեզ յայտնւում է որոշ ժամանակի հայեացքներով, որոշ ուղղութեամբ և որոշ իդէալներ ունեցող անձ, որ հաւատացած է թէ գալու է մարդկութեան համար մի կեանք՝ հիմնւած ազատութեան, այլև ազգային և քրիստոնէական ըսկաբունքների վրայ:

Այդպէս չէ Վարդանի առակաների ժողովածունքում: Այնտեղ մեզ դէմ առ դէմ է գալիս քայքայման ենթարկւած ժամանակների ամբոխ, որ կորցրել է գլուխը, կորցրել է համերաշխութեան գիտակցութիւնը և չունի ղեկավարող ընդհանուր որևէ իդէալ: Սկզբում

այդ ամբողջը կազմեած է որոշ դասակարգից, որ ապրում է ճգնաւորական իդէալներով. սակայն հետզհետէ նրա շարքերը լցւում են ամեն տեղից խոնւող մարդկանցով և նա դառնում է ինչ որ խառնիճադանճ խուժան»:

Մխիթար Գոշի «Առակաների ժողովածուի» մէջ կայ ստեղծագործական դրոշմ, թէև նեղ, հրապարակախօսական և անարւեստ: Իսկ Վարդանի «Ժողովածուների», կամ այսպէս ասւած «Աղուսագրքերի» վրայ՝ կայ արհեստականութեան կնիք. նրանք գրւած են «օգտակարութեան» համար և զուրկ են գեղարւեստականութիւնից. նրանց վրայ գրիչ են շարժել շատերը. այս ու այն արտագրողը, կաղմողը և ժողովողը զանազան մշակումներ են արել. նայելով թէ ով է նրանց վրայ ձողք դրել—նրանք ստացել են այս ու այն ճաշակի ու քմահաճոյքի համեմատ ձև ու գոյն:

Այսպէս, այդ առակաները նախ ծառայել են կրօնաւորների կրօնա-սխօլաստիք նպատակներին և խրճողւել են տեղի-անտեղի բարոյախօսութիւններով ու կրօնական ասացւածքներով. յետոյ ընկել են աշխարհականների ձեռքը և գործածւել են իբր գլարճութեան նիւթ:

Սակայն փաստն այն է, որ թէ Մխիթարի և թէ Վարդանի առակաների հեղինակները եղել են հոգևորականներ: Մխիթարի առակաների հեղինակներն իրենց բարոյական խրատներով դիմում են ընդհանուր մարդկութեանը, քարոզելով ամենքին խաղաղութիւն և բարօրութիւն, իսկ Վարդանի առակաների հեղինակները ճանաչում են միայն վանականների և աշխարհին են դիմում, որպէս կը դիմեն մի վանքի: Առակաների մէջ գտնւող աշխարհիկ տարրերը մտել են գրւածքի մէջ

միայն շատ յետոյ, երբ առակաները դուրս են ընկել վանքերից և գնացել են ժողովրդեան մէջ» *):

Գաղափար տալու համար թէ Գոշի և թէ Վարդանի առակաների մասին, բացի գրքիս վերջումը դրած բնագրի լեզուով նմոշներէից, տալիս ենք այստեղ մի քանիսնեւրի բովանդակութիւնը՝ իրենց խրատական վերջաբանովը:

«Աղուէսագիրք»-ից տպւած կան մի քանի միմեանցից տարբեր օրինակներ: Երկու առականեր երկու ժողովածուներէից՝ կարող են գաղափար տալ նրանց բովանդակութեան մասին: Ահա առաջինը:

ԱՂՈՒԷՍՆ ՈՒ ԳԱՅԼԸ: Աղւէսը որոգայթի մէջ պանիր գտաւ: Գնաց գայլի մօտ ու ասաց. — «Գնանք, եղբայր, վերցրու պանիրն ու կեր. ես պահք եմ: Եկաւ գայլը և պանիրը ուզեց վերցնել, բայց որոգայթը ընկաւ վզին, իսկ պանիրը դուրս թռաւ: Աղւէսը վերցրեց պանիրն ու սկսեց ուտել: Գայլն ասաց. — այսօր ուրբաթ է, մի ուտիլ պանիրը»: Աղւէսը պատասխանեց. — «Ինչ որ վզիդ է ընկել, նա է Աստուծոյ զայրոյթը: Գայլը սկսեց մի կողմից միւսն ընկնել: Աղւէսն ասաց. — «Ես էլ ցնցւեցի: Գայլն ասաց. — «Վայ ինձ, տանջւում եմ սաստիկ» — «Այդ ի՞նչ տանջանք է, եղբայր, սպասիր դեռ պանիրի տէրը գայ»:

Առակս ցոյց է տալիս թէ. — Զգաստ եղիր, որ սատանայից չը խաբւես, որովհետեւ սատանան կը մոլորեցնի քեզ մեղքերով և հեշտանքներով. և վայ կը տաս քեզ երբ գայ Քրիստոսն՝ դատելու մարդկանց **):

Երկրորդը Վարդան Այգեկցու առականից է. —

*) Պրօֆ. Մարր «Сборникъ Притчъ Вардана».

**) Աղւէսագիրք, տպւած 1668-ին. Ամստերդամ, Առակ ԿԸ: (Այդ գրքից մի օրինակ կայ մեզ մօտ, թէև պակասաւոր):

ԵՐԵՔ ԱՆՈՒԵԼՔՆԵՐ: Վայ ինձ և շատ վայ-
ինձ աւելի, քան թէ ուրիշի: Ահա, մեր կեանքն
այս աշխարհում ունայնութիւն է ունայնութեանց.
և ճմարիտ, նման ենք մենք այն երեք խենթ ու
անխելք տխմարներին, որոնք 100 տարի իզուր
և ունայն տեղը աշխատեցին: Նրանցից առաջինը
մարդիկ վարձեց, լաւ որսորդներ գտաւ, ցանցեր
և ուռկաններ վերցրեց և բարձրացաւ ամենամեծ
լեռան գլուխը, որպէս զի երկրի վրայ փշող քա-
մին որսայ և տուն տանի: Հարիւր տարի տանջ-
ւեցին նրանք և չը յաջողեցին բռնել անգամ այն-
քան չնչին քամի, որ հաւասարի անձրևից ընկնող
կաթիլին:

Երկրորդը կամենալով գրել-կարդալը սովո-
րել, շատ փող, պաշար և ծառաներ հաւաքեց,
գնաց նստեց մի գեղեցիկ գետի ջրի ափին և ըսկը-
սեց գրել նրա ջրերի վրայ գովասանական բա-
ռեր, բայց չը վարողացաւ գրել մի տառ, կազմեք
մի խօսք, թէ և տանջեց հարիւր տարի:

Երրորդը ցանկացաւ աւելի գերազանցել և
մի անգամով երկու գործի ձեռնարկեց: Պատւի-
րեց մեծ աղիղ (լայնալիճ) և նուրբ ու հարթ նե-
տիր ու ամբողջ գիշեր և ցերեկ մեծ ջանքով ըս-
կսեց նետեր ուղղել երկնային մարմիններին ու
աստղերին, որ նետի հարւածով յափշտակի նրանց
և տուն տանելով՝ ինքը միայն լուսաւորւի: Յետոյ,
արևի ծագումից մինչև 5ը և 8-ից մինչև արևի
մտնելը հագնւում էր, գօտին ամրացնում վազողի
նման և ամբողջ ոյժը գործ դնելով՝ զբաղւում էր
վազելով ու առաջ էր գնում, հասնելու համար իր
ստուերին ու նրանցից անցնելու: Այսպէս նա
տանջեց 100 տարի և չը հասաւ իր նպատակին:

Ահա, որդեակներ, ձեզ պարզ ու հասարակ օրինակ, որից կը հասկանաք, թէ ինչպէս է մարդուս կեանքը երկրիս վրայ: Կեանքի անմտութիւնը, շատ աւելի կատարւեց իմ մէջ»:

Այս բոլոր խառն, ուղղակի բազմաթիւ հեղինակների ձեռքի տակովն ու սրբագրութիւնից անցած առակներին տարբեր և որոշ ուղութեամբ գրւած առակներն են Մխիթար Գոշին վերագրածները, որոնց ընտիրներէց մէկը տալիս ենք այստեղ.—

ԱՐԾԻԻՆ ՈՒ ԲՈՒՆ. Բու՛ն պատգամաւոր ուղարկեց արծւի մօտ և նրա աղջիկն իրեն կնութեան ուզելով, ասաց.— «Դու ցերեկը քաջամարտիկ ես, իսկ ես՝ գիշերը. լաւ կը լինէր որ խնամի դառնայինք»: Շատ աղաչելուց յետոյ, արծիւը համաձայնեց:

Երբ հարսանիք արին, որովհետև ցերեկ էր, փեսան չէր տեսնում ոչինչ և ծաղրում էին նրան. երբ գիշեր եղաւ, հարսը չէր տեսնում և նրան էլ ծաղրեցին: Այդ պատճառով էլ ամուսնութիւնը խանգարւեց:

Առակս վերաբերում է այն թագաւորներին և իշխաններին, որոնք իրենց աղջիկները տալիս են օտարահաւատներին. նրանց, որոնք զուրկ են լոյս հաւատից:

ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՆԵՐ

5.

Առխարհիկ բանաստեղծուքիւնը միջին դարերում.- XIII եւ XIV դարերի տաղերգուներ՝ Կոստանդին Մրզնկացի, Յովհաննէս Մրզնկացի (Պլուզ) եւ Քրիկ:

Այն հեռաւոր հեթանոսական դարերում, երբ ճշգնաւորական միակողմանի պահանջներով կրօնը դեռեւս որոշ կաղափարի մէջ չէր ձուլել հայ միտքն ու թռիչքները, երբ ժողովրդի զգացմունքները մարմնացնող աստուածութիւնների շուրջը հնչում էին քնարն ու տաւիղը և բանաստեղծութեան նիւթն էին քաջութիւնը, սէրը և զւարճութիւնը—այդ հեռաւոր դարերում անշուշտ անպակաս էին տաղեր և բազմաթիւ՝ տաղերգուներ:

Բայց անցնում են դիւցազնական այդ դարերը իրենց դիւցազնական աշխարհով, Հայաստանի քաղաքական կեանքը հետզհետէ խռովայոյզ է դառնում, դրացի մեծութիւնները աշխատում են կլանել այդ բարեբեր երկիրը, քրիստոնէութիւնը իր խիստ բարոյականովն ու ճգնաւորական պահանջներով սանձահարում է, երկնքի արքայութեան համար է միայն պատրաստել ճգնում հայ ժողովրդին... և ահա միմեանց ետևից լուում են քնարն ու տաւիղը, դադարում են

սիրոյ և ուրախութեան երգերը... ամէն բանի վրայ իջնում է մի ծանր, մթին, խեղտիչ գսպանակ, որ այնուհետև չի թոյլ տալիս ոչ մի համարձակ թռիչք, ոչ մի ըմբոստացումն:

Եւ երկարանում են ժպտուն դէմքերը, գինու բաժակները դէն նետւում, պարերը կանգ են առնում, Պեգասի թևերը յօշոտում-կտրտում են ասխնայ, իրեն էլ գրաստ դարձնում որոշ միտումների, որոշ բարոյականի համար:

Այնուհետև դիւցազների փոխարէն, բանաստեղծները իրենց պաղ և խուլ քնարի լարերի վրայ երգում են ինչ որ մոլեռանդ «մարտիրոսների», որոնք մեծ ոգևորութեամբ, առանց ըմբոստացման, մորթոտւում են եղել ինչ որ դեռ ևս անըմբռնելի գաղափարի համար: Այնուհետև սիրոյ երգերի առարկան եկեղեցին է. տարօրինակ մի հերոսուհի, որին ուղղւած երգերը կազմւում են ծանր և լուրջ ոգով, սառեցնող ու սարսուեցնող բանաստեղծութեամբ:

Եւ յիրաւի, IV դարիցն սկսած մինչև XII և էլ հեռաւոր դարեր, հայ բանաստեղծական գրականութիւնը,—գոնէ այն ինչ որ հասել է մինչև մեզ—չի տւել որևէ երգ՝ նւիրւած սիրոյ, քաջութեան կամ ուրախութեան, մինչ հարիւրաւոր ոգևորւած սողեր է թողել՝ նւիրւած քրիստոնէութեան համար մարտիրոսացող, եկեղեցու համար կուռղ, մարմինը մոռացած և երկնքի արքայութեան համար միայն մտածող «սրբերի» և «վրկանների»...

Այդպէս են առաջ եկել Շարականները, Մեղեդիք, Փանձեր, Մաղթանքներ, Ներբողներ, Ողբերն ու Աղօթքները:

Հայ միտքը հազար տարիներ անընդհատ գրել է ու գրել այդ շարականներից ու ներբողներից, երգել

է եկեղեցու պաշտպաններին ու սրբացրած անձերին տասնեակ ձևով, հերոսացրել ու աստուածացրել է կեանքից դուրս ապրող ճգնաւորների ու խոտաճարակների: Եւ բանաստեղծութեան ամբողջ թափը գործադրել է միայն դրանց երգելու, միայն դրանց գովաբանելու, անմահացնելու համար:

V դարում հայ առօրը գանւելով, կրօնական բանաստեղծութիւնը սկսում է աւելի հսկայ թռչիւքներ գործել, շարականներով ու հոգևոր տաղերով ողողել հայ գրականութիւնը: Սահակն ու Մեսրոպը հայ տառերի գիւտի և Ս. Գրքերի հայ թարգմանութեան հետ, միմեանց ետևից տալիս են հայ գրականութեանը Աւագ Շաբաթի, Աղուհացի և ուրիշ շատ շարականներ, որոնց մէջ երգում են Աղամի մեղքը, Յուդայի մատնութիւնը, Յիսուսի հեզութիւնն ու վսեմութիւնը. որոնցով հրաւիրում են «ընկած մարդկութեանը»՝ դառնալ զէպի Արարիչը, ապաշխարել անբաւ մեղքերից և որոնել երկնային մխիթարութիւնը միայն...

Այնուհետև միմեանց հետ են մրցում V և յետագայ դարերի գրողները շարականներ ու մաղթանքներ գրելու մէջ: Մովսէս Խորենացին ու Յովհան Մանդակունին անխնայ կերպով բանաստեղծում են և տօնական օրերն ու սրբերի յիշատակները երգում բազմաթիւ շարականներով: Խորենացին գրում է Ծննդեան, Տեառնընդառաջի, Յարութեան և այլն շարականները, իսկ Մանդակունին իր գրիչը նւիրում է Սուրբ Անտոնին, թագաւորներին, Դաւիթ Մարգարէին և այլն, որոնց նա փառաբանում է էքստազի հասնող ոգևորութեամբ:

Գալիս է VI դարը: Նոյնն է: Հայ գրականութիւնը կրօնաւորութեան ձեռքն է անցել լիովին: Հրապարակիվրայ չի երևում ոչինչ աշխարհային: Դարձեալ շարա-

կաններ ու կրօնական երգեր... և այս անգամ շատ, չափազանց շատ, թէև պակաս տաղանդաւոր, որովհետեւ վրայ են հասնում քաղաքական այնպիսի անցքեր, որոնք սպառնում են նաև եկեղեցին հիմնայաւորակ կործանելու:

Քանի դարերն սկսում են իրար յաջորդել, այնքան հայկական բանաստեղծութիւնը—լինի նոյն իսկ կրօնականը—կորցնում է իր վսեմ ոճն ու լեզուն, իր բարձրաթիչ ոգին: Հայ գրականութիւնն այնուհետեւ, իբր բանաստեղծութիւն, ունենում է Պետրոս Գետադարձի, Լամբրոնացու, Սկևռացու, Կլայիցու, Բարձրաբերդցու և այլն անտաղանդ և անհամ շարականները, տաղերն ու մաղթանքները: Իբր բացառութիւն կարելի է համարել միայն Ներսէս Շնորհալուն, որի գեղեցիկ շարականներն ու երգերը բարձր են լեզուով և ոճով:

VI դարերից սկսած, Ժողովուրդն արդէն սկսում է կամաց-կամաց բռնել տարբեր ուղի հայ կրօնաւորութիւնից և նրա ձեռքում մենաշնորհ դարձած գրականութիւնից: Այդ ուղին հետզհետէ հեռանում է և մի քանի դար յետոյ, տրամագծօրէն հակառակ կողմն է քայլում: Ժողովուրդը զարգանում է, մեծանում, առաջ գնում. նա փոխում է—բարեփոխում, աղաւաղում կամ յիդաշըջում իր լեզուն, բնաւորութիւնն ու ձգտումները. իսկ կրօնաւորութիւնը մնում է անշարժ իր բռնած դիրքի վրայ, յամառ՝ այդ լճացման մէջ և միմիայն ուշքի է գալիս այն ժամանակ, երբ իր շուրջն ամէն ինչ փոշի էր դարձել:

Ժողովուրդի այդ մեկուսացումը կրօնաւորութիւնից և նրա ղեկավարած գրականութիւնից՝ առաջ է բերում աշխարհիկ մի գրականութիւն, որում ամենից առաջ երևան է գալիս բանաստեղծական ստեղծագործութիւնը:

Դարերի լուսթիւնը յանկարծ խզւում է, սկսում են անսովոր կերպով հնչել դիւցազնական, սիրոյ, ուրախութեան և տխրութեան երգեր, երևան են գալիս հին գուսանների նման քերթողներ, որոնք այս անգամ գրի են առնում թէ ժողովրդի ստեղծածը և թէ իրենց յօրինածները:

Եւ եթէ քաղաքական հանգամանքները սպանիչ չը լինէին հայ կեանքի զարգացման համար, վերանորոգւէին գուցէ հին, հեթանոսական դարերի աշխարհիկ «գին ու նրա զեղուն արտայայտութիւնները: Կրօնական թմրեցնող ըէժիմն արդէն ընկել էր, կաշկանդւած միտքը իր շղթաւի օղերն էր փշրում մի առ մի և լիովին տէր էր դառնում ասպարէզին:

Գողթան երգերից յետոյ, մեր հին գրականութեան մէջ մինչև Քրիստոսի VII դարը չենք հանդիպում բանաստեղծական որևէ արտադրութեան, որ ազատ լինէր կրօնական դրոշմից, աշխարհիկ բնաւորութիւն կրէր, նիւթ ունենար ժողովրդին սիրելի որևէ դիւցազն, կամ որևէ հռչակւած մարդ: Ուրախութեան, սիրոյ և այլ երգերի մասին խօսք անգամ լինել չի կարող: Եթէ եղել են, հալածւել են նրանք կրօնաւորութեան կողմից կատաղի կերպով և երբէք չեն յիշատակւել գրականութեան մէջ:

VII դարում մենք հանդիպում ենք քրիստոնէութեան դարերի աշխարհիկ տաղերից մէկին. մի ողբի, որի հեղինակը աշխարհական քերթող—գուսան է և որի նիւթը ժողովրդից սիրւած մի դիցազն է—Աղւանից Զիւանշիր իշխանը, որ դաւաճանութեամբ սպանւեց:

Այդ 19—20 տնից բաղկացած աշխարհիկ ողբը (կիսատ է նա, որովհետև գրւած է այբուբենի հաշւով, բայց միայն մինչև Մ տառն է հասել մեզ)—այդ հայկական տաղաչափութեամբ երգը,

որ արձանագրւած է Մովսէս Կաղանկատուացու պատմագրութեան մէջ, պատմում է Զիւանշիրի հռչակը, փառքն ու սիրւած լինելը, անիծում է սպանողին սոսկալի անէծքներով և ողբում է թշուառ ժողովրդին, որ զրկւեց այդպէս իշխողից *):

Ողբի հեղինակի անունն է ԴԱԻԹԱԿ: Այդքան միայն. ոչ մի կենսագրութիւն: Պատմիչը ասում է որ նա հմուտ և հռչակաւոր քերթող էր և ապրում էր Զիւանշիրի արքունիքում:

Այնուհետև, դարձեալ ոչ մի նշան աշխարհիկ բանաստեղծութեան մինչև XI դարը. երբ երևում են Գրիգոր Մագիստրոսի աննշան քերթւածները, որոնցից ամենամեծը զուտ կրօնական է: Նոյնն է նաև Ներսէս Շնորալու բանաստեղծութիւնները, որոնց մէջ սակայն Նդեսիոյ ողբը կարելի է իրր բացառութիւն համարել:

XIV դարիցն է իսկապէս, որ հայ գրականութեան մէջ աւելի առատօրէն երևան են գալիս աշխարհային կեանքի մասին խօսող կտորներ, և այն՝ ռամկական լեզուով: Քարոզիչը սկսում է առականեր ստեղծագործել, հայ կաթողիկոսը, ժողովրդին զլարճացնելու համար, հանելուկներ է հնարում, մի ուրիշը ողբում է հայ թագակիր իշխանների մահը գերութեան մէջ, երբորդ՝ ժողովրդից սիրւած կաթողիկոսին է դրւատում նոր-աշխարհիկ լեզուով և վերջապէս, որը յատուկ ուշադրութեան արժանի է, գրականութեան մէջ են մտնում ու գրեթէ տիրապետում նրան՝ աշխարհիկ գրողներ:

*) Մով. Կաղանկ. Գիրք Բ. գլ. ԼԵ. «Ողբք ի մահն Զուանշիրի՝ մեծի իշխանին»:

Այնուամենայնիւ դեռ կրօնաւորները չեն քաշ-
ւել լիովին. նրանք այժմ այժմ այլևս կրօնական միս-
տիք և սիւսլաստիք նիւթերի մասին չէ որ գրիչ են
վերցնում, ոչ էլ ճգնում են խրթին ու «բարձր» լեզ-
ւով խօսել, անհասկանալի լինելու չափ գիտնական
երևալ:

Ո՛չ, նոքա այժմ ուրիշ երգ են երգում: «Ահա
տիրացուներն ու երգիչները Քրիստոսի ծննդեան աւե-
տիսը երգելու ժամանակ, արդէն հեռանում են կրօ-
նական աշխարհից և շօշափում են կենցաղական խըն-
դիրներ. նոքա երգի միջոցով կեանքի առօրեայ կռիւն
են մղում հայ ժլատ պառաւի կամ նրա «հարսնուկի»
հետ: Ահա Յովհաննէս եպիսկոպոսը օտար երկրում
նկարագրում է երգով իր հայրենիքի թռչուն-
ներին. Դաւիթ Սալնաձորեցին խօսք չի գտնում լիուլի
պատկերացնելու հայրենի ծաղիկների բազմազանու-
թիւնը, Ղազարը սքանչացած է իր սիրականի «ծով»
աչքերի վրայ, Մինաս Թոխաթեցին 1563-ին Իլվով
քաղաքում ջերմ կարօտով գովում է իր հայրենիքի
հէրիսան... Առաքելը իր թաշկինակն է գոփում, մէկը
գանգատւում է ատամներից, միւսը ճանճերից... ծաղ-
րում են, ծիծաղում, ձեռք են առնում անտաշ արջին,
ազահ գայլին, խորամանկ աղւէսին, ի հարկէ այլա-
բանօրէն մտրակելով մարդկանց» *):

Եւ այսպէս, այնուհետեւ փոխանակ երկինքն ու
նրա արքայութիւնը, հանդերձեալ կեանքն ու հոգին
դառնալու բանաստեղծական թռիչքների նիւթ, փո-
խանակ միստիք սէրը դէպի Քրիստոսը և այլն՝ ոգևո-
րելու գրողներին—Գարունը, Սոխակն ու Վարդը, սէրն

*) Կ. Կոստանեան. «Միջնադարեան Հայոց տաղեր». նոր
ժողովածու. Պրակ Ա.

ու գեղեցկութիւնը, հաճոյքն ու գինին են դժուարում
երգեր կազմողները...

XV և XVI-րդ դարերում հայ գրականութիւնը
երկու մասի բաժանւած է քայլում: Մէկը դեռ շարու-
նակում է կրօնաւորներին մենավաճառ դարձած՝ պատ-
մել ու հանդերձեալ կեանքը երգել, տղօթել ու ճա-
ռել, շարականներ կարկտել ու մեղեդիներ շարադրել,
իսկ միւսը իր մանուկ կեանքով թրթռուն, ազատւած
կաշկանդումներից, գողտրիկ ու անպաճոյճ թոթովանք-
ներով դայլայլում է զւարթ, երգում է սէր, խնդու-
թիւն, գինի, գեղեցկութիւն, փարուն ու լուսնկայ
գիշեր...

Եւ այս նոր ծնող մանուկը աճում է հետզհետէ,
արագ մեծանում՝ վերջ ի վերջոյ լիովին ասպարէզից
դուրս նետելու համար ցնցոտիացած, սև շորերով տըխ-
րադէմ աղօթողին, որ տասնեակ դարեր կաշկանդել էր
հայ միտքը, տասնեակ դարեր մեռցրել էր ամեն կեանք,
ամեն աշխուժութիւն...

Ահա այդ նոր գրականութեան կարապետներն են
այն մի շարք բանաստեղծները, որոնց երգերը ցանու-
ցրիւ այս ու այն տաղարանների մէջ, վերջին տարի-
ներում միայն խնամքով հաւաքւում են և խնամկոտ
ուսումնասիրութիւնների նիւթ դառնում:

Մինչև այժմ յայտնադործած միջնադարեան բա-
նաստեղծներից ամենահինը կարելի է համարել ԿՈՍ-
ՏԱՆԴԻՆ ԵՐԶՆԿԱՑԻՆ, որ կրօնաւոր լինելով հանդերձ,
իր դարի կրօնամուլական կաշկանդիչ կապերից կա-
լողացել է ազատ մնալ և քաջութիւն է ունեցել երգե-
լու աշխ սրհիկ նիւթերի, նոյն իսկ սիրոյ և հաճոյքնե-
րի մասին: Առաջին տաղերգուն է նաև, որ խօսել է
անհիշատէս ժողովրդի սրտին ու զգացմունքների մօտ
և հրան լիովին հասկանալի լեզուով:

Կաստանդին Երզնկացին ապրել է XIII դարի վերջերից մինչև XIV դարի սկիզբները: Ծնւել է մօտաւորապէս 1250—60 թւականներին՝ Երզնկայում, վանական կրթութիւն է ստացել և սկսել է գրել շատ վաղ: Իր տաղերից մի քանիսը վշտալի կերպով արտայայտում են այն հալածանքն ու ատելութիւնը, որ կրել է նա իր եղբայրակից կրօնաւորներից մանաւանդ:

Այդ հալածանքը արդիւնք է եղել ժամանակի ե միջավայրի խաւար ոգուն, որ չէր հանդուրժում որոշ շրջանակից դուրս թոխչքներ գործելուն և որ կաղապարել էր ամեն միտք՝ որոշ աշխարհայեացքների մէջ:

Զարախօսութիւն, անարդար ու թշնամական անտանելի վերաբերմունք՝ ընկերացել են բանաստեղծին մինչև նրա կեանքի վերջը: Ո՛չ միայն հալածական է եղել, այլև մեհակ, աշխարհին ատելի, և յուսահատ ճիչեր է դրել նա իր երգերի մէջ, ողբ ու զանգատով հիւսել իր ցաւագին տաղերը.—

... Ո՛չ ունիմ ես օգնական

Յոյս 'ւ ապաւէն ինձ, կամ եար,

Որ ի յայս շատ ցընորէս

Լինէր խօսօք ինձ մխիթար...

Ու չի կարողացել դիմանալ, չի էլ հասկացել թէ ինչո՞ւ աշխարհը ատում է նրան.—

Զայս ի յո՞վ հարցուկ լինիմ

Որ ինձ խըրատ տար կամ կար—

Թէ զիս է՞ր աշխարհս ամեն

Հանց կու ատեն թշնամաբար:

Այդպիսի դրութեան մէջ, յոյսը միմիայն հանդերձեալ կեանքի վրայ, Երզնկացին չէր էլ կարող միշտ զւարթ երգեր հիւսել այս աշխարհի վայելքների մասին:

Զը նայելով դրան սակայն, տաղանդաւոր բա-

նաստեղծը թողել է մի քանի գողտրիկ էջեր, որոնք երգում են սոխակի ու վարդի սէրը, բնութեան գեղեցկութիւնները, գարունն ու ծաղիկների հարսանիքը... Նոյն իսկ ուղղակի եարի սէրն ու գովքը:

Եւ որպէս զի չը մեղադրէին նրան աշխարհի հետ «կապած լինելու» համար այդքան ոգևորւած տենչանքով—Կոստանդինը ջանացել է երգերից լաւագոյնները ծածկել «հոգևոր-կրօնական» դիմակի տակ, տալով նրանց այսպիսի վերնագիր. —«Բան գարնան՝ օրինական խորհուրդ ի Քրիստոս. մի մարմին հասկանայք զբանս, այլ հոգևոր»:

Կոստանդին Երզնկացու բանաստեղծութիւններից մինչև այժմ ի մի ժողոված լոյս են տեսել թւով 26 տաղեր *), որոնց կարելի է բաժանել մի քանի տեսակների: Գերակշռում են կրօնա-բարոյական և խրատական երգերը, այլև գանգատի ու վշտակրութեան տաղերը: Գարնան, արշալոյսի և առաւօտեան նկարագրութեան, սոխակի ու վարդի սիրաբանութեան, ուրախութեան և սիրոյ երգերը հազիւ առ այժմ 5—6 հատ են գտնւած: Այս վերջիներն են սակայն, որոնք արժանի են յատուկ ուշադրութեան և ուսումնասիրութեան:

Ահա օրինակ՝ Կոստանդին Երզնկացու մի ամենալաւ պօէմայի, տաղի բովանդակութիւնը մօտաւորապէս. —

... Բացել է գարունը. ծփում են ծովի ջրերը հեշտանքով, աղբիւրներ են ժայթքում ժայռերից, կարկաչում են գետերը, թռչունները երգում են քաղցրաձայն, ծիծառը սաղմոսում

*) Զանաոսիրութեամբ. Հ. Մ. Պոտուրեանի, Գիրքը տպւած է 1905-ին, Վենետիկ, «Կոստանդին Երզնկացի» վերնագրով:

է, արտուտիկը՝ կարդում... Աճումն է սկսել ամեն կողմ. ծաղիկները գալիս հաւաքւում են բուրաստանների մէջ... Ահա և «շաքարաբերան բլրբուլը, մեծ յարութեան աւետաբերը», որ մըտնում է պարտէզ և վարդին է որոնում: Վարդը սակայն դեռ մտել է «կանաչ վրանի տակ և բոցավառ կրակէ սիրտը ծածկել է նրա մէջ ու դիտմամբ պատել է իրեն փշերով, ինչպէս որ լուսինը ծածկւում է ամպերի տակ: Բլրբուլը լալիս է խղճալի կերպով և հարցնում վարդին, թէ ինչո՞ւ. նա չի բաց անում իր դէմքը: Տեղի է ունենում հարց ու պատասխան.— Ինչո՞ւ ես դէմքդ ծածկել, վարդ.— Որովհետեւ դեռ հրապարակ ելնելու ժամանակը չէ, դեռ պատրաստ չեմ ես և հաճարձակ.— Զարթիր, վարդ, լոյս տուր երկրին, ինչո՞ւ ես կամովին բանտարկւել... Հասնում է վերջապէս ժամանակը, բացւում է վարդը. իսկ միւս ծաղիկները,

Ոնց որ տեսան զվարդըն պայծառ,
Ծաղկունքն առին թէզ մի աւար,
Փախեան ի լեռն, ի սար 'ւ ի քար,
'ւ ահէն իրենց գոյնն է թափել...

Սոխակը ուրախացած՝ բաց է անում բերանը վարդի անուշ հոտովը հարբում, և հնչեցնում է իր երգերը... Սկսում է խնջոյք բնութեան մէջ՝ ամեն ինչ ուրախութիւն է և վարդը իր գովքն է անում, իր տւած օգուտները, հաճոյքը (թւում*)...

Գեղեցիկ են նոյնպէս առաւօտեան և արշալոյսի բացման, երկրի կենդանանալու, բնութեան զարթօնքը

*) Հ. Պոտուրեան «Կոստանդին Երզնկացին և իր քերթւածները». Տաղ, ԺԵ.

երգող տաղերը (Տաղ 6, 11, 12, և 16): Բնորոշ են մանաւանդ երկու նորագիւտ սիրային բանաստեղծութիւնները, ուր Երզնկացին թողած ամեն վախ, և, ժամանակակից հասկացողութեամբ նաև «ամեն պատկառանք», ուղղակի ոգևորւում է սիրունու պատկերովը, երգում է նրա սէր, յայտնում իր կարօտն ու ծարաւը:—

... Ես եմ կարօտ ի յիւր սիրուն
Զինչ ծարաւած յերկիր ցողոյն,
Կամ զինչ գարնան անուշ քամուն,
Թէ երբ հնչէ հողմըն հարաւուն *):

Կոստանդին Երզնկացուց յետոյ, ոչ միայն իբր տաղերգու, այլև իբր մեկնիչ, թարգմանիչ և քերական՝ յայտնի է ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՐԶՆԿԱՑԻՆ, մականւանւած ՊԼՈՒԶ (կապուտաչեայ):

Պլուզը ծնել է Երզնկա 1260 թւականներին, ուսումը ստացել է Սեպուհի Ս. Մինաս վանքի մէջ, յետոյ աշակերտել է յայտնի պատմաբան Վարդան Բարձրաբերդցու մօտ և շատ ճանապարհորդել է, հասնելով մինչև իսկ Երուսաղէմ: Կիլիկիա եղած ժամանակ նա սովորում է լատիներէնը և թարգմանում է Թոմա Աքլինացու «Եօթն խորհրդոց» գրքի մի մասը: Ունի թողած նաև «Մեկնութիւն Քերականի»: 1284 թուականին, Թիֆլիզ եղած ժամանակ, Վախթանգ իշխանի խնդրանք գրում է «Բանք յաղագս երկնային շարժմանց» աշխատութիւնը: Ունի նաև ճառեր, այլևայլ մեկնութիւններ և այլն:

Պլուզի բանաստեղծական գրածքներից մինչև այժմ յայտնագործւած կան քառեակներ, կրօնական տաղեր, շարականներ և տասնի չափ բարոյական բո-

*) Նոյն գրքում, Տաղ ԻԴ: Ամբողջը՝ գրքիս յաւելւածում:

վանդակութեամբ ոտանաւորներ: Խրատական—իմաստասիրական քառեակները թւում է թէ հիւսւածք են ժողովրդի բերնում պտտող իմաստուն ասացւածքներից: Եւ գուցէ հէնց այդպէս էլ է. գուցէ Յովհաննէս Երզնկացին հաւաքել է այդպիսի առածներից շատերը և նրանցից կազմել տաղեր: Շատ տողեր այդ քառեակներից կարելի է անկախօրէն զատել միմեանցից և ասացւածքներ կազմել. օրինակ.—

Գիտուն մարդն յարև նման
 Խօսքըն լուս պայծառ կու ծագէ.
 Անգէտ մարդն օձուն նըման,
 Հանապազ ըզմարդ կու խոցէ:
 Մարդ կայ որ հազար արժէ,
 Հազար կայ որ մէկ մի չարժէ.
 Ան մարդն որ հազար արժէ,
 Անգէտին մօտ փող մի չարժէ:
 Խելօքն է ի ծով նըման,
 Որ քանի չափես՝ կու տանի,
 Անգէտն է ի տիկ նըման
 Փառչ էվէլ լընուս նա՝ պատուի:
 Լեզուն է գործիք բանի,
 Արդարոցն քան զհալած ոսկի՝
 Զմարդուն է մէկ փերթ ստեղծեր
 Եւ օձուն է երկու ճրղի.
 Այն մարդն որ երկու խօսի,
 Զմէկը քաղցր և զմէկըն լեղի,
 Եղբայր է օձին եղեր
 Եւ զնորա անէծքն ընդունի:

Այսպիսի քառեակներ, որոնք աւելի ուշ, XVI դարի բանաստեղծ Նահապետ Քուչակին վերագրեցին

շատ անգամ, նորագոյն հետազօտութիւնները յատկացնում են Պլուզի գրչին:

Խրատական այդ բոլոր քառեակների, այլև իր տաղերի մէջ Պլուզը բարոյախօս է և կրօնական ոգով տոգորւած: Աշխարհիկ տարրը, բացի լեզուից, բացակայում է: Սիրային երգեր չը կան բոլորովին. գոնէ մինչև այժմ յայտնի չէ այդպիսին՝ Պլուզին վերագրած:

Պլուզից յետոյ պիտի յիշատակել Ֆրիկն: «Ֆրիկ» կեղծանունն է համարւում ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԿԵԶԱՌԵՑԻ քահանային, որ ծնել է XIII դարի վերջին կէսերին և մեռել մօտաւորապէս 1330 թւին:

Ֆրիկը, կամ Խաչատուր Կեչառեցին, թողել է բաւական քանակութեամբ գրաբառ և աշխարհաբար տաղեր՝ կրօնա-միստիքական բովանդակութեամբ:

Կրօնական այդ տաղերից մէկը սակայն, մի պօէմա, առանձնապէս հետաքրքիր է նրանով, որ իր մէջ ունի ըմբոստացման ճիշեր, բողոք և հարցապնդումն ուղղակի՝ խո Աստուած.— Թէ ինչո՞ւ, ի՞նչ մեղքերի համար նա անտարբեր է մնում դէպի հայ ազգի կրած թշուառութիւնները, թէ ինչո՞ւ անարդար կերպով հանդիսատես է անիրաւութիւնների, տեսնում է ճնշումն, անհաւասարութիւն, կոպիտ ոյժի տիրապետութիւն, և մնում է լուռ, մնում անզգայ.—

Մէկն ի պապանց պարոնորդի,

Մէկն ի հարանց մուրող լինի.

Մէկին հազար ձի և ջորի,

Մէկին ոչ ուլ մի, ոչ մաքի:

Մէկին հազար դեկան ոսկի,

Մէկին ոչ փող մի պըղընձի.

Մէկին բեհեզ և ծիրանի,

Մէկին բրդէ շալ մի չանկնի...

... Տէր, ոչ խնդրես վրէժ յայտնի:

Եւ ոչ ցուցանես ակն ամենի...

... Որքան արիւն հեղան երկրի

Քանի՜ առնեն բան խոտելի.

Որքան տանջեն զմեզ յաշխարհի

Եւ կեղեքեն զկեանս մեր յայտնի.

Եւ դու ներես յամենայնի

Ու անտես առնես զմեզ ի վշտի

Եւ մանրամասն թւելուց յետոյ մարդկանց (մէջ
տիրող բազմաթիւ անհաւասարութիւններն ու անիրա-
ւութիւնները, Ծրիկը գոչում է.—

Զտօլվաթն, ասա, թէ ո՛ւր լինի,

Եւ բաղտաւորն ո՛ւր գտանի,

Ուր ի շուրջ գամ տասն տարի,

Եթէ կաթիլ մ'ինձ հանդիպի...

Չէ՞ որ մենք էլ մարդ ենք, զգում ենք ու տա-
ռապում այդ ամենը տեսնելով կամ կրելով.—

Դիտես՝ մարմին եմք մըսեղի,

Գէմ արձան չեմք ինչ երկաթի...

Եղեգն չեմք, կամ խոտ վայրի

Որ խանձ արկեալ ես կրակի,

Քան զանդաստանս փըշաբերի,

Կամ մացառաց ինչ պրակի:

Եթէ սակայն, Աստուած, գտնում ես որ մենք,
տառապողներս, անպէտք արարածներ ենք ու անար-
ժան վայելքների և անդորր կեանքի համար,—

Նա դու ջնջէ՛ զմեզ մէկ հետի,

Որ քո բարի սիրտդ հանգչի...

Իսկ եթէ ոչ, եթէ մենք էլ մարդ ենք, մենք
էլ պիտանի ենք, քո ստեղծածը, մենք էլ ու-
զում ենք ապրել առանց զրկանքների,—ապա ուրեմն

ինչո՞ւ ես հանդուրժում տեղի ունեցող անիրաւութիւններին, մինչև երբ դիմանանք.—

Նա մենք տանեմք ճշգրիտ պիտի,
Եւ համբերեմք ամենայնի...

Ֆրիկի այս ըմբոստ պօէման (53 տներէց բաղկացած) իր բողոքարկու ոգովը՝ սուր կերպով տարբերում է ժամանակակից բոլոր միւս գրողների խոնարհամիտ կրօնական տաղերից, այլևս գրած է զուտ ժողովրդական խօսակցական բարբառով:

Ֆրիկից հասած կան ուշադրութեան յատկապէս արժանի ուրիշ տաղեր էլ: Դրանք ունին խրատական-բարոյական բովանդակութիւն, այս կեանքի հաճոյքները անփոյթ անելու և միայն հանդերձեալ աշխարհի մասին հոգալու յորդորներ:

Եթէ «Ֆրիկ» կեղծանունը յիրաւի խաչատուր կնշառեցունն է, հարկաւոր է աւելացնել, որ այդ բանաստեղծ կրօնաւորը թողել է ուրիշ տեսակի գրածքներ ևս, որոնցից նշանաւորն է «Ողբը», իր ժամանակակից դժբախտ անցքերի և թաթարական հալածանքների նկարագրութիւնով. այլև Ալէքսանդ Մեծի պատմութեան թարգմանութեան համառօտութիւնն ունի, որոշ կրճատումներով: Ունի նոյնպէս կրօնական «գանձեր» և երգեր:

6.

**Մկրտիչ Նաղաւ.—Յովհաննէս Թլկուրանցի.—Գրիգորիս
Աղքատարցի:**

XV-րդ դարի առաջին կէսին, միջնադարեան բա-
նաստեղծների մէջ յայտնին է Նաղաշը *):

Դիարբեքիւրի հայերի առաջնորդն էր նա և հըռ-
չակւած որպէս նկարիչ:

ՄԿՐՏԻՉ ՆԱՂԱՇԸ Բաղէշի Պոռ գիւղից էր, ան-
ւանի Ամրտօլու վանքից ոչ-շատ հեռու: Վանական
կրթութիւն ստանալով, սարկաւազ ժամանականից իսկ
սկսեց ցոյց տալ իր գեղագրական և մանաւանդ զար-
դանկարական տաղանդը և առհասարակ սէրը դէպի
գեղարւեստը:

1430 թւին ձեռնադրւեց եպիսկոպոս Վահկացի
Կոստանդին է. կաթողիկոսից և նշանակւեց Ամիթի
(Դիարբեքիւրի) առաջնորդ, քաղաքական շատ ծանր
հանգամանքների մէջ:

Սակայն նա կարողացաւ գրաւել իշխող Օթման
ամիրայի բարեացակամութիւնը և ունենալ մինչև այդ
նչ մի հայ կրօնաւորի չը վայելած իրաւասութիւնները:

Ժամանակակից գրողները խօսում են Մկրտիչ
Նաղաշի վրայ մեծ յարգանքով: Ո՛չ միայն գործու-
նեայ և ճարտարախօս կրօնաւոր է եղել նա, այլև
վարպետ գծագրիչ, որ գիտէր սուրբ գրքերը զարդա-
րել՝ իրեն յատուկ ոճի ծաղկանկար պատկերներով:

Զը նայելով որ Մկրտիչ Նաղաշը կարողացել էր

*) «Նաղաշ» պարսկերէն է և նշանակում է՝ նկարիչ, գե-
ղագիր-գծագրող:

մանմեղական իշխողների հետ բարեկամութիւն հաստատել և դրա շնորհիւ իր թեմի հայ ժողովրդին շատ փորձանքներից փրկել, սակայն Օթմանի յաջորդ Համզայի օրով նրան արհամարհեցին իսլամները, բռնի քանդեցին նրա շինած մի շքեղ եկեղեցու գմբէթը, միւս կողմից էլ սկսեցին նեղութիւն տալ քրիստոնեաներին այնքան, որ Նաղաշը ստիպւեց հեռանալ երկրից և Բիւզանդիոն գնալ՝ մտածելով օգնութիւն խնդրել յոյներից, ճնշւած հայրենակիցներին փրկելու համար:

Սակայն Յունաստանում կատարեալ յուսախար լինելով, ուղղւեց դէպի Խրիմ, ուր Թէոդոսիա ապրեց այնքան, որ Համզային յաջորդող Ջհանգիր ամիրան խնդրեց նրան վերադառնալ՝ հովւելու նորից իր հօտը և վայելելու խնդրած արտօնութիւնները *):

Իր կեանքի վերջում ծերունի Մկրտիչ Նաղաշը ականատես եղաւ երկու մեծ աղէտների: Առաջինը ժանտախտն էր, որ սուգ տարածեց Մերդինից սկսած մինչև Հայաստան, իսկ երկրորդը՝ Ջիհան-շահի արշաւանքն էր, որ ամբողջ հինգ տարի արիւն ու փլատակներ սփռեց հայ երկրի մի ծայրից դէպի միւսը:

Նաղաշը երկու աղէտների ժամանակ էլ արաւ ինչ կարող էր.—օգնեց ժողովրդին ամեն կերպ և ոսկու գնով շատ գերեալներ ազատեց **):

Նաղաշի մահւան ճիշտ թւականը յայտնի չէ: Պէտք է որ մեռած լինի 1470—1480 թւականներին:

Բացի նկարչական տաղանդից, Նաղաշ Մկրտիչը ունեցել է նաև գրելու շնորհք: Մեզ հասել են հազիւ 10—12 տաղեր նրա գրւածքներից, սակայն դրանք ա-

*) «Մկրտիչ Նաղաշ» Կ. Կոստանեանի, 1898. Վաղարշապատ:

**) «Les trouvères Arméniens», par A. Tchobanian. 149—153.

պացուցանում են, որ Դիարբեքիւրի առաջնորդը տէր է եղել երգչի բոլոր յատկութիւնների—ճաշակի, անկեղծութեան և արտայայտելու ընդունակութեան:

Նրա տաղերը ընդհանրապէս կրօնա-բարոյական են՝ խօսող աշխարհիս ունայնութեան, մահւան, ազահութեան, ոիս չը պահելու և խռով չը կենալու, մեղքերի և այլ մասին: Ունի նաև մի քանի հատ ուրախութեան և հարսանիքի և մի քանի հետ էլ պանդուխտի երգեր. այս վերջինների լեզուն շատ աւելի ժողովրդական է:

Կրօնա-բարոյական երգերի մէջ յոռետես է նա, խրատում է յոյս չը դնել աշխարհիս փառքի և բարիքների վրայ, որովհետև բոլորն էլ դառնութիւն են և անցողական. յորդորում է աւելորդ հարստութիւն չը դիզել, մեծութեան չը ձգտել, որովհետև՝

Ունիս կերակուր, հանդերձ,

Աւելին քեզ ցաւ կու լինի:

և որովհետև կանցնեն այդ ամենը, քանի որ մենք այստեղ մնալու չենք երկար: Աւելի լաւ է գործել բարի, թողնել աշխարհի սէրը և իբր հիւր՝ պարաստել շուտով ետ գնալու.—

Ճանապարհ հեռաւոր ունիս գնալու

Հիւր եկիր աշխարհիս, այլ ես գնալու:

Սակայն հանդերձեալ աշխարհի կեանքին ձգտելու յորդորը այնքան էլ չի շեշտւում Նաղաշի գրւածքների մէջ, որքան բարի գործելու, արդար վարւելու խրատները.—

Փոխանակ առիր զկեղտ աշխարհիս

Զինչ բարի գործեցիր, նա զան տի տանիս: Եւ այդ իսկ բարոյականի վրայ է հիմնում աշխարհիս փառքն ու հարստութիւնը արհամարհելու յորդորները.—

Ո՛չ օգնէ մեծութիւն, լ՛ ոչ սէր աշխարհիս
 Զինչ բարի գործեցեր նա զայն տի տանիս.
 Զամաչես թէ վասն է՞ր ի զուր կու դատիս,
 Ո՛վ հասաւ մուրատի, որ դուն տի հասնիս:
 Պէտք է թողնել ազահութիւնը մանաւանդ, որ
 աղբիւր է ամեն տեսակ չարիքի.

Ազահը գայլ է պատռող
 Եւ ծարաւի արեան մարդկանց.
 Խլէ, զրկէ, յափշտակէ,
 Ո՛չ յագենայ արեամբ մարդկան՝
 Որովհետեւ նա ոչ մահաւն օրն է միտքը բերում,
 ոչ ապագայ դատաստանը, և իր դատողութեան մէջ
 անասունի նման անմիտ է.—

Զի ոչ զիտէ, ում ժողովէ,
 Զերդ անասուն կայ ի դատման.
 Զի մոռացեալ է զօր մահաւն
 Եւ ոչ յիշէ նա զդատաստան:

Այս առիթով Մկրտիչ Նաղաշը թողել է մեզ՝ պատ-
 կերը իր ժամանակեայ երկրի դրութեան, կրօնաւորու-
 թեան ապականելուն և ժողովրդի ճնշւած, հարստա-
 հարած վիճակի.— «Թագաւորներն ու մեծ իշխանները
 իրար դէմ են կուռում անընդհատ և երկիրը արիւնով
 ողողում, քաղաքներ տապալում, ժողովրդին գերի
 քշում, աւերակ սփռում ամեն կողմ... և դա՛ ազահու-
 թեան համար: Կաթողիկոսները շատանում են, եպիս-
 կոպոսները անբան են, կանոնները զեղծում են, կա-
 շառք են առնում. վարդապետները Աստծոյ խօսքը ծա-
 խում են և մարդկանց քարոզում են կեանքի հաճոյքը.
 արեղաները թողնում են վանքը և թափառում են գիւ-
 դերը, մոռացել են սաղմոսը. քահանաները իրար հետ
 կուած՝ զաւազանով են ծեծկռտում, իրար մօրուք բըզ-

քըտում. և այդ ամենը — «վասն ազահութեան» *):

Զը նայելով որ յայտնագործած երգերի մէջ չը կան սիրային երգեր այնպէս ազատ գրւած, ինչպէս յետոյ պիտի գրէին Թլկուրանցին և Քուչակը, սակայն Գաբրիէլ ու Մարիամ**) անտեղի վերնագիրը կրող տաղը պարզապէս սիրոյ մի երգ է, ի դէմս բլբուլի և վարդի: Սովորական դիմառնութիւն սիրային երգերի, որ գործի են դրել միջնադարեան տաղերգուներից շատերը:

Նաղաշի այդ երգի մէջ Բլբուլն ու Վարդը մրմընջում են սիրային բոցավառ խօսքեր, գանգատւում իրար անգթութեան վրայ, յորդորում են միմեանց՝ չը տոչորւել սիրով, գովում են մէկ մէկու...

Բլբուլն ի վարդն ասաց, թէ աննման ես
Զը կարէ մարդ հողեղէն լեզւով գովել զքեզ,
Քան զտապարզի շաքար քաղցր ու շիրին ես,
Որպէս մուշկ ու ամբար՝ անուշահոտ ես:

Վարդն բլբուլին ասաց՝ թէ արեւն դուն ես,
Որ ի բոլոր ալամս լուսով կը ծագես,
Յով որ քաղցրիկ նայես և նաղար առնես,
Այլ հասրաթ չի մնար՝ ով տեսնէ զքեզ:

Եւ կամ՝

Վարդն ի բլբուլն ասաց. — Հասրաթով սրտին
Ինձ ալամս բոլոր չէ քո տեսուդ գին.
Յայնժամ հասանէ վարդն իւր մուրադին,
Երբ տեսանէ զբլբուլն ի մէջ տերեւին:
Այս երգի մէջ, պարզ է, որ ոչինչ չը կայ Գաբ-

*) «Մկրտիչ Նաղաշ և իւր առղերը» Կ. Կոստանեանի. եր 17 — 18. երգ՝ 4.

**) Նոյն տեղը. եր. 25—29. կամ «Հայերգ» Տէվկանցի:

րիէլն ու Մարիամը յիշեցնող: Երկու միմեանց ջերմ սիրող, իրար կարօտով տոշորւող սրտերի զեղումներն, և առանց միմեանց ապրել չեն կարող.—

Բլրուլն ի վարդն ասաց, ես խիստ ուրախ եմ,
Դու մանշուր յալամիս, ես քեզ խնայեմ.

Յորժամ հեռանաս, նա զօրն ի մահ եմ,

Որ թէ զիս մոռանաս, յանկից կու վախեմ:

Նաղաշն ասաց՝ թէ վարդն խիստ աղեկ է.

Օրս կորստական և անցաւոր է.

Թէ հանց մ'որ միտք ունիս և խելքդ ի բաց է,

Դու զայն վարդն սիրէ, որ դեղ կենաց է:

Նաղաշի ուրախութեան երգերը, թւով առ այժմ երկու հատ (տաղ 9 և 10) կասկածելի են և ըստ ոմանց, աւելի ուշ, XVII դարի երգիչ Նաղաշ Յովնաթանի գրածներն են:

Ինչ վերաբերում է պանդխտութեան երգերին, յիրաւի նրանք սրտառուչ կտորներ են և յիշեցնում են յայտնի «Կոռնկ ուստի կուգաս» երգը:—

Ղարիպի հացն է լեղի, որ ճաշակէ,

Դառն ու լեղի խառն արտասւօք՝ ջուրն որ
ըմպէ...

Ղարիպին սիրտն է ի սուգ անմխիթար

Երբ հառաչէ նա՝ սիրտն ի փորն առնու զալար:

Եւ այսպէս, նկարագրում է պանդուխտի դրութիւնը, որ անտէր, անօգնական, չունի ոչ սրտացաւ մտերիմ, ոչ եղբայր, ոչ ազգական. խելքը կորել է, միտքն է մոլար, ցերեկն եղուկ է, գիշերը վայ է.. և այլն և այլն:

Աւանդ զղարիպն ասեմ,

Որ յօտար երկիր հանդիպի.

Աչերն արտասւօք ի լի,

Յերեսէն ի վայր կու թափի:

Յորժամ ի մէջլիս նստի,
 Յանկսկած սրտիկն արունի,
 Զաչերն ի բոլորն ածէ,
 Կարևոր և զոք նա չունի...

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹԼԿՈՒՐԱՆՑԻ. Միջին դարերի առաջին տաղերգուն, որ յանդգնել է համարձակ կերպով երգել սէրն ու գեղեցկուհին, որ սկիզբն է դրել, առանց այլաբանութեան, սիրային տաղերի — Մսի կաթողիկոս Յովհաննէսն է:

Ապրել է նա XV դարում (1450—1525), և մահանւանը նայելով, ծնւել է Դիարբեքիւրից դէպի հարաւ գտնւող Թլկուրան կամ Թուլզուրան գիւղում: Կեանքի և հասկացողութիւնների մասին տեղեկութիւններ քաղել կարելի է թողած երգերից, որոնցից բաւական քանակութեամբ հասել են մինչև մեզ:

Այսպէս, նրա մի երգիցը կարելի է իմանալ, որ ապրել է եօթանասուն տարուց աւելի. իսկ միւս երգերի համարձակ շեշտը ենթադրել է տալիս, որ իր ժամանակւայ ամենից ազատ մտածող և աշխարհային վայելքները չարհամարհող կրօնաւորն է եղել: Գարնան օրերի հաճոյքը, սէրը, կնոջ գեղեցկութիւնը, վայելքը, ծաղիկներն և ծով աչքերը նրա երգերի նիւթերն են: Այդ ամենը ոչ միայն նա երգում է ոգևորութեամբ, այլև միմիայն այդպիսի վայելքների մէջ է տեսնում կեանքի էութիւնը: Սէրն է կեանքի աղբիւրը և նպատակը, սէրը, որ կարող է բարձր բերդեր քանդել, «ի գիլ հանել» (պոկ տալ) ժայռեր ու լեռներ. —

Հարիւր տարւոյ հաբեղանին
 Որ ճերմակն է դարձեր դեղին—

Կտրէ՛ զկօռտիկ պատարագին,

Ու զքեզ ուզէ առջև խաչին:

Սէրը ընդունակ է այդպիսի ծերութեան հասած կրօնաւորին անգամ մոռացնել տալ պատարագն ու խաչը և սիրուհուն տեսնել կամենալ սեղանի վրայ:

Սէրն կուտանի զամօթն յերեսէն

Ի հաբեղայէն, ի վարդապետէն,

Երէց, սարկաւագ կու ձգէ կարգէն...

Մարդ որ սիրոյ կու հանդիպի

Նա քան զկրակ կուլինի վառ

Այլ ոչ աղօթք ի միտ կու գայ,

Ո՛չ Յայսմաւուր կարդայ ու ճառ...

Թլկուրանցու սիրային բոլոր գրւածքները ունին ժողովրդական զեղուն, զգացումներով լի և անկեղծ դրոշմ ունեցող երգերի բոյրը: Թւում է թէ բանաստեղծը ժողովրդական աղբիւրից է ճաշակել և իր զգացմունքները նրանով սնուցել: Տողեր կան, որոնք գոհարներ են. երգեր, որոնք հաւասար կարող են դասւել արևելեան լաւագոյն երգիչների սիրային տաղերին:

Նշանաւոր են այդպիսիներից հետևեալները. — «Գենայ բահար, այլ՛ւի բահար». — «Արև նման շողշող կը տաս». — «Դու գարնանային վարդ ու բուրաստան». — «Ահա եղաւ պայծառ գարուն»: Իսկ ուրիշ տեսակի երգերի մէջ յայտնի են՝ «Քանի դատիս ի հետ մեղաց». — «Տաղ քաջի Լիպարտին» և այլն:

Յովհաննէս Թլկուրանցին, բացի սիրային տաղերից, ունի նաև երգեր կրօնա-բարոյական ու խրատական: Հետաքրքիր է նրա «Տաղ վասն արբեցողութեան» երգը, ուր նկարագրում է գինովութեան վատ հետևանքները, արբեցողի վատ կեանքը, անասնական դրութիւնը և կատաղութիւնը: «Վասն սուտ սիրելեաց» տաղի մէջ յոռետես է նա, որով-

հետև, նրա կարծիքով, չը կայ ո՛չ մի բարեկամ և սիրելի այս աշխարհումս. ում որ խիստ սիրելի ես կարծում, «կրակ է դուրս գալիս բերնից». շատ մարդ երեսիդ քաղցրախօս է, բայց սրտումը կրակ է բորբոքւում քո դէմ: Սակայն չը պէտք է բանի տեղ դնել դժբան, այլ՝

Դու պահէ զսէրն կանգուն
Սիրտդ սիրով թո՛ղ լինենայ,
Ատելութեան տեղիք մի տար,
Որ բարութիւն երթայ մնայ:

Մահւան մասին էլ մէկ-մէկ յիշում է բնութեան և սիրոյ սիրահար բանաստեղծը: Յիշում է և նւիրում նրան մի երկու տաղ. —

Քանի՜ դատիս ի հետ մեղաց
է՛ անզգամ մարդ կատաղած.
Ձայնչափ չարիք որ գործեցիր,
Հերիք արա, դարձի՛ր մեղաց:

Չը պէտք է յոյս դնել նրա վրայ, որ բերդ ու քաղաք ունիս, խմում ես անուշ գինին, խոզի պէս ուռած նստել ես, բարձրավիզ ձի ես հեծնում և կամ նազանք-նեւրով ու գեղեցկութիւնովդ մարդկանց ես գրաւում... Կանցնեն այդ ամենը. —

է՛ Յովհաննէս Թուլկուրանցի,
Սրտի մտօք զականջդ բաց,
Աստէ՛ն արա քեզ ճար շուտով,
Անդէ՛ն առնուս պսակ փառաց:

Չը նայելով դրան, մահը սարսափեցնում է բանաստեղծին: Լեզի, ամեն լեզիից լեզի է մահը, թափանցող նետ է, արծիւ է՝ որ աշխարհիս ամենահզօրին անգամ «թևի ծայրովը ծրարում է»: Դառն է և դժոխք՝ այդ անյայտ էութիւնը, կարծես թէ «ոխ ունի հանելու Ադամայ որդուց» և «մեղքերի հարւածն է»: Պէտք

է, ժամանակ է մոռանալ այլևս աշխարհային վայելքները, մեղայ կանչել, որ գոնէ միւս կեանքում լաւ օր ունենայ մարդ և չը զրկւի արքայութիւնից:

Ծերացել է բանաստեղծը, հոգին միտն է ընկել. այլևս չի ուզում բնութիւնով գրաւել, թէև դեռ աչքերը պայծառ արեւին ու սիրուն կնոջ տեսքին են կարօտում, թէև սիրտը դեռ այրւում է սիրոյ «բարկ կրակով»: Սակայն հերիքէ, բաւական է,

Խ' և Յովհաննէս Թլկուրանցի,
Մի՛ գներ զքեզ պիղծ բաներու,
Ամեն ոչինչ դատարկ բանի,
Անդէն համար ունիս տալու...

Մոռացիր ամեն ինչ, ամօթ է. —

...Շօթանասուն տարի լցեր,
Ի մեղաց մէջն կացեր ես...*):

Սրանք են անշուշտ Թլկուրանցու վերջին տարիների երգերը, որոնք նոյնքան սրամիտ տողեր և պատկերաւոր էջեր ունին, որքան սիրայինները:

Թլկուրանցու խրատական տաղը բովանդակում է բարոյական ասացւածքներ և պատւէրներ:

Շատ յաջող գրւածք չէ «Տ ա դ ք ա ջ ի ն Լ ի բ ա Ր ի տ ի» ոտանաւորը, որի մէջ նկարագրում է նա, խառն գրաբառով և ժողովրդական բառերով, Լիպարիտ իշխանի կռիւը և նահատակութիւնը 1368 թւին, Տարսուհի ամիրա Մանշակի դէմ եղած պատերազմում:

Յովհաննէս Թլկուրանցին իր բոլոր երգերի վեր-

*) Թլկուրանցու տաղերից մի քանի ընտիրները կը գրւին զրբիս յաւելւածում: Բոլորի հետ ծանօթանալ կամեցողները թող դիմեն Կ. Կոստանեանի «Յովհաննէս Թլկուրանցին և իր տաղերը» զրբոյկին, տպւած 1892 թիֆլիզ. և կամ «Հայերգ» Ար. Վ. Տէվկանցի. 1883, թիֆլիզ:

ջոււմ, երբ, ըստ ընդունւած արեւելեան բանաստեղծների (մանաւանդ ժողովրդական) սովորութեան, իր անուն է յիշատակում—կցում է անւանը՝ «խև» ածականը: Խև՝—ազատ մտածող, ընդունւած սովորութիւնները ծաղրողի մտքով.—

Խև Յովհաննէս կարճաբան է.
Ով որ լսէ, նա շատ շահէ.
Ով զայս խրատիս համն ճաշէ,
Չարքայութիւնն ժառանգէ:

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՂԹԱՄԱՐՑԻ: Մինչդեռ Յովհաննէս Թլկուրանցին ծերացած՝ այլևս դատարել էր երգելուց և քիչ յետոյ մեռնում էր (1525), այդ միջոցին երևան էր գալիս սիրոյ, վարդի և սոխակի մի կրակոտ երգիչ ևս, որ նոյնպէս կաթողիկոս էր և իր երգերը հնչեցնում էր Վանայ գեղածիծաղ ծովի եզերքներին, ուր մի քանի դար առաջ Գրիգոր Նարեկացին միստիքական լեզուով հնչեցրել էր իր սքանչելի երգերից մէկը՝

Աչքն ծով ի ծով՝ ծիծաղախիտ

ծաւալանայր...

Գրիգորիս Աղթամարցին ծնւել է XV դարի վերջերում. մահւան թւականը յայտնի չէ: Նրա կեանքի մասին այնքան գիտենք միայն, որ եղել է Աղթամարի կաթողիկոսը: Երգերից այնքան է հասկացւում, որ կարծես բոլորովին չի հետաքրքրւել ժամանակւայ քաղաքական կեանքով և իր ազգակիցների թշւառ դրութիւնով:

Պարսիկների և Օսմանցոց կռիւների ժամանակն էր այդ: Սէլիմ Սուլթանն ու Իսմայէլ շահը Հայաստանը 1515 թւին բաժանած իրենց մէջ, ինչ աւերածութիւններ ու արիւնահեղութիւն ասես՝ գործադրում էին:

Օրինակ հէնց Սէլիմի և իր յաջորդի օրով, հայ ժողովրդից բռնի կերպով հաւաքւում էին պատանիների, մանուկների և ուղարկում Կ. Պօլիս, իսկ 1550-ին պարսից Թահմազ Ա. շահը սկսեց ասպատակ սփռել հայոց երկրում և Սուլթան Սուլէյմանի ձեռքում եղած շէն տեղերը աւերել:

Այդ և յետագայ աղէտները ոչինչ արձագանք չեն գտել Աղթամարցու երգերի մէջ: Թւում է թէ նա չէր ապրում Հայաստանի մէջ: Եւ կամ, գուցէ մեզ չեն հասել այդ աղէտները ողբացող նրա տաղերը:

Գրիգորիս Աղթամարցին սիրոյ, գեղեցկութեան և աշխարային վայելքների երգիչ է բոլորովին: Սոխակի և վարդի փոխադարձ կարօտը, գարնան գեղածիծաղ բնութիւնը, թռչունների երգերը և սիրուհու գեղն ու շրթունքները՝ Աղթամարի կաթողիկոսի երգերի նիւթերն են և շատ են յիշեցնում Թլկուրանցուն:

Յիրաւի մեծ նմանութիւն կայ Աղթամարցու և իր նախորդի, Թլկուրանցի տաղերի մէջ: Ոճ, ձև, և նիւթ— նման են: Անպայման կերպով Աղթամարցին ծանօթ է եղել Թլկուրանցու երգերին, հիացել է նրանցով և սաստիկ ազդել. սակայն դրել է իր գրւածքներում որոշ ինքնատիպութիւն և նկարագրական ինքնուրոյն լեզու:

Բացի դրանից, Աղթամարցին ունի շատ աւելի շքեղ, արևելեան բեղուն համեմատութիւններ, վառ պատկերացումներ և առատ կրկնութիւն նկարների:

Այսպէս, իր սիրուհու գեղեցկութիւնը և դէմքը նկարագրելիս, ասում է.—

Ունքներդ է ձուլւած թրի նման.— թարթափդ է թեք՝ սուր նշտարի նման.— աչքերդ պայծառ՝ որպէս զծովակ.— քան զշամբայ եղէգն՝ ելեր ես շիտակ.— քո մէջքն է բարակ՝ քան զուռի վարոց

(ճիւղ) շրթունքդ է քո լար, ատամունքդ՝ մարգարտէ շարոց, լեզուդ է շիրին՝ քան զՄարայ շաքար.— ուր որ դատարես՝ այնտեղն է բոստան...

...Քան զգարնանային մանուշակ՝ հոտով.— որպէս ճերմակ վարդ՝ պայծառ և զոյնով.— նորաբոյս ծաղիկ և տունկ նշենի.— երեսդ է կարմիր և սպիտակ՝ խնձոր անտառին.— քան զքաջարծիւ՝ բարձրագնաց ես.— փայլուն սիրամարդ՝ ոսկեփետուր ես... *)

Բացի դրանցից, Աղթամարցիին ծանօթ է երեւում պարսկական և տաճկական բանաստեղծութիւններէ հետ, գուցէ և Ֆիրդուսուն կարդացել է: Յամենայն դէպս հասել են մեզ տաղեր նրանից, որոնք պարսկական դրոշմ ունին և խճողած են ոչ միայն պարսկական բառերով, այլ նոյն իսկ յաճախ ամբողջ տողեր ունին թէ պարսկերէն և թէ տաճկերէն:

Պարսկերէնով խառն երգերը համեմատաբար աւելի մշակւած են: Բոլորն էլ սոխակի և վարդի դիմառնական սիրային զեղումներ են:—

Սոխակը եկել է— չը կայ վարդը, թափուր է այգին: Թռչունը շրջում է և հարցնում թէ ո՞րտեղ է իր սիրականը, ինչո՞ւ չէր գալիս: Նամակ է գրում, պատասխան ստանում և վերջ ի վերջոյ պարտիզպանը մխիթարում է թռչունին թէ՝

Ասաց. մի լար, պլպուլ, քո վարդն կուգայ.

Եկեալ է մանուշակն, վարդին փիաղայ **)

Թո՛ւրա խաբար ամէդ, սէլամ ու դուայ ***):

*) «Գրիգորիս Աղթամարցին և իր տաղերը» Կ. Կոստանեանի. 1898. Թիֆլիզ:

**) Նախակարապետ, լուր տուող:

***) Քեզ լուր եկաւ, ողջոյն և բարեմաղթուիւն (աղօթք):

Այդպէս են մի քանի տաղեր ևս: Ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք, նման գրելու ձևը—այն է՝ պարսկերէն տողեր ու երբեմն ամբողջ կտորներ, նոյնպէս և տաճկերէն ու թուրքերէն տներ խառնել տաղերին—դառնում է սովորական ձև XVIII և XIX դարի տաղասացների համար (Սայեաթ Նովա, Շիրին և այլն):

Հստ երևոյթին Աղթամարցին ևս իր կեանքի վերջերում, Թլկուրանցու նման, միտն է բերում հոգին, մեռնելու մասին է մտածում, մեղաների և ջերմեռանդութեան է դիմում և յորդոր է կարդում իրեն, թէ՛

Յիմար Աղթամարցի, զխելքդ ժողովէ

Զի սէր այս աշխարհիս հաւասար փուշ է...

Սակաւ խնդալ կուտայ, յետ դառն ու գուժ է,

Ի՞նչ շահ է քո խնդալդ, երբ վերջն սուգ է...

Եւ դառնացած է նա, որովհետեւ դեռ սիրում է կեանքը, դեռ կապւած է կեանքի հետ, հազիւ է կեանքը վայելելու սկսել, որ ահա գալիս ասում են թէ՛ «եկիր այդ այգիիցդ»:

Այս խոր դառնութիւնն ու յուսահատ բողոքն է որ նա դրել է իր ամենալաւ տաղի մէջ՝ «Յամեն առաւօտ» վերնագրով:

Ամբողջ այդ երկար պօէմա-տաղը թախծալից գանգատ է:

«Այգեգործը ամեն առաւօտ մտնում է իր այգին, լսում է սոխակի քաղցր ձայնը, նայում է իր նորատունկ բուրաստանի գոյնզգոյն ծաղիկներին... Նա այդ սիրուն տեղը ցանկով պահպանելու համար գետից քար է բերել, սարերից՝ փուշ, նա նոր տներ է շինել մէջը, աւազան ու առևակ կազմել, խաղող է տնկել... և ահա գալիս ասում են թէ՛ «դճւրս եկ այգիիցդ, գնա»: Մահն է այդ եկողն ու կանչողը նրան.—

Դեռ չեմ տեսեր կեանք և լոյս—

Կասեն՝ արեկ, ել յայգոյս...

Դեռ չի տեսել այգու պտուղը, վարդի հոտը չի
առել, դեռ չի խմել գինին, չի քաղել փունջ ու
չի դրել գինու կարասի մէջ և հոտիցը ուրախա-
ցել... ասում են «արեկ, ել յայգոյս»...

Եւ տխուր, հնազանդ՝ բնութեան անփոփոխ օ-
րէնքի առաջ, գլուխը խոնարհ, մի ճնշիչ աղաղակով
վերջացնում է ողբը.—

Ծաղկունք վերացան յայգոյս,

Վարդն թափան իմ յայգոյս,

Ցանկն քակեցան յայգոյս—

Ահա որ ելայ յայգոյս...

7.

**Նահապետ Քուչակ.—Սարգստակ Բերդակցի, Ղազար Սե-
րաստացի, Մինաս Թոխաթցի եւ այլն.—Անժամօր հե-
ղինակների երգեր:**

Միջնադարեան սիրային տաղերգուներից ամենա-
նշանաւորն է ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒԾԱԿԸ: Կենսագրական ծա-
նօթութիւններ նրա մասին քիչ ունենք: Սիրոյ այդ մեծ
երգիչը հաւանականաբար ապրել է XV դարում: Թէ
որտեղացի էր—դա էլ չը գիտենք: Ասում են որ Վա-
նայ մօտ գտնւող Խարակոնիս գիւղացի էր, այնտեղ էլ
մեռել է և գերեզմանը ուխտատեղի է այժմ:

Բայց որովհետեւ Քուչակի երգերի լեզուն շատ մօտ
է Ակնի բարբառին, երգերից շատերը նման են այդ
զաւառի ժողովրդական տաղերին,—ուստի և ասող կայ
թէ նա եղել է Ակնեցի, ապրել ու գրել է այդ շրջա-
նում: «Քուչակ» տիտղոսը կամ թուրքերէն «քէօչէկ
(պարող ու նւագող) բառիցն է առաջ եկել և կամ, ա-
ւելի շուտով՝ քիւչիւկ (փոքր, կրտսեր) խօսքից:

Քուչակ Նահապետից մեզ հասած տաղեր շատ կան
ցրւած զանազան հին տաղարանների մէջ և վերջերս ի
մի են ժողոված՝ շնորհիւ Արշակ Զոպանեանի *):

Տաղերը երեք տեսակ են 1) Սիրոյ երգեր. 2) Խրա-
տականներ և 3) Պանդուխտի երգեր: Առանձին ուշադ-
րութեան արժանի են սիրոյ երգերը: Խրատականները
շատ նման լինելով Պլուզի և Ֆրիկի խրատականներին,
հաւանականօրէն սխալմամբ են վերագրած Քուչակին:

*) «Նահապետ Քուչակի դիւանը», հրատ. Արշակ Զոպա-
նեանի, Փարիզ, 1902.

Սիրոյ երգերը, որոնք անշուշտ միջնադարեան ամենաշքեղ սիրային բանաստեղծական էջերը կարող են համարուել, քառեակներ են՝ 2—8 տող կտորներով, սեղմ, հրաբորբոք զգացմունքով լի և արևելեան սրամիտ նմանողութիւններով պճնւած:

Քուչակի սիրոյ երգերը, իրաւ է, չունին պարսկական բանաստեղծների (Հաֆլզի, Օմար-խայամի) գրւածքների խորութիւնը և գեղարւեստական շքեղութիւնը, սակայն իրենց անպաճոյճ պարզութիւնով նրանք շատ աւելի համեղ են, երբեմն էլ աւելի գողտրիկ:

Բոլոր քառեակները գրւած են ժամանակակից աշխարհիկ լեզուով. միջնադարեան այն հայերէնը, որ խառըն է արաբ և պարսիկ բառերի հետ, որ ունի ժամանակւայ ոճեր ու հայկական խօսքեր, որոնք այժմ արդէն գործածութիւնից դուրս են եկել:

Այդ լեզուն դեռ ևս զօրեղապէս գտնւում է գրաբառի ազդեցութեան տակ և անշուշտ ժողովրդի զուտ խօսակցական բարբառը եղած չը պիտի լինէր, այլ մի քիչ էլ ժամանակակից գրոց լեզուն:

Յամենայն դէպս Քուչակը գրում է պատկերաւոր, նկարագեղ լեզուով, որ կատարեալ արևելեան է, առանց ունենալու արևելքի ուռուցիկ ոճը:

Ահա նմուշներ.—

Այ իմ նուռ ու նուշ բերան,
 Նուռ ու նուշ ծաղիկ 'ւ ըռահան,
 Դու հազրեվարդի նման
 Մարըն չէ բերել քեզ նման.

Պոկունքդ է լիմոն նման
 Կու բանաս դու մարդու մաղան*)

*) Ախորժակ.

Լեզուդ է պլպուլ նման,
Կո՛ւ գովէ զինչ *) գարնան նման:

Եւ կամ գունեղ կերպով երբ ուզում է պատկերացնել իր սիրոյ սաստկութիւնը, խօսում է սիրուհու հետ այսպէս.—

Ես աչք ու դու՝ լուս, հոգի
Առանց լուս՝ աչքն խաւարի.
Ես ձուկ ու դու ջուր, հոգի,
Առանց ջուր՝ ձուկն մեռանի:

Երբ ձուկն ի ջրէն հանեն,
Ջուր մըն ալ ձգեն նա՝ ապրի
Երբ զիս ի քենէ զատեն՝
Քանց մեռնիլ այլ **) ճար չի լինի...

Ապա անդրադառնալով, երբ տեսնում է որ չափազանց է տարւել սիրովը, անձնասիրութեան վիրատրումովը բացականչում է.—

Ես ան հաւերէն էի,
Որ գետինն ի կուտ չուտէի.
Թռչի երկնօքն երթի,
Թէ սիրոյ ակնատն չընկնէի.
Ակնատն ի ծովուն միջին էր լարած
Ու ես չը գիտէի
Ամեն հաւ ոտօքն ընկեր,
Ես ոտօք ու թևս աւելի:

Սակայն պարսկական երգերին յատուկ ոճը, իր պարզ ձևովը, նա երևան է բերում այսպիսի տողերի մէջ.—

*) Ինչպէս.

**) Էլ.

Կանչեմ այդ ծովին վրայ,
 Ծովն ի յակէն թանաք դառնայ,
 Զինչ ի շամբ եղէգ որ կայ,
 Ամենն ինձ գրիչ պիտենայ.

Զինչ երէց ու հաբեղայ դանուշման
 Որ գիր գիտենայ,
 Գրէ, չկարնայ կարդալ
 Զինչ իմ սիրտն կայ դուսայ:

Նմանողութիւն է սա Նարեկացու մի կտորին ևս, ուր միասիւք ողբերգուն լիճը թանաք է դարձնում, դաշտը թուղթ, պուրակն ու եղէգների շամբը գրիչ և բաւական չի համարում գրելու իր մտքերի բարդութիւնը:

Առ հասարակ Քուչակի սիրոյ երգերը մէկը միւսից համեղ, մէկը միւսից գրաւիչ են իրենց գրելու անպաճոյճ, գողտրիկ ձևովը: Իրաւամբ Քուչակին երբեմն համեմատել են Հայնէի հետ: Չը կայ մի քառեակ, որ չը վերջանայ մի յաջող համեմատութիւնով կամ պատկերով: Օրինակները կարելի է տեսնել գրքոյկիս յաւելւածում:

Ինչ վերաբերում է Քուչակի պանդխտային երգերին—նրանք վատ չեն, անշուշտ, սակայն չունին նոյն թովիչ ոճը: Թւում է թէ դրանց գոնէ բոլորի հեղինակը Քուչակը չէ: Ահա մի նմուշ.—

Ժամ ժամ զիմ դարիպութիւնս յիշեմ
 Ու նստեմ ու լամ
 Ճապղել եմ ջրիդ նման,
 Ես օտար երկիր կու գնամ.

Աստուծ գիտի ան ճանքան,
 Ուր կերթամ կամ ուր տի մնամ.

Ո՞վ կապէ խաչն իմ սրտիս
 Կամ հողվարք որ ես դուրանամ:

Ցորեկն եմ նետիդ նման,
 Ուր նետեն՝ ես ի հոն կու կենամ:

Գիշերն աղեղան նման
 Ես լարթափ ի վայր կու գնամ:

Կան ի հարկէ և Քուչակի գրելու ձևը յիշեցնող
 կտորներ, բայց դրանք այնքան պանդխտային եր-
 գեր չեն, որքան սիրային են: Օրինակ.—

Զիմ եարն ամանաթ կուտամ,
 Ի վարդին մէջ պահեցէք.
 Թէ երթամ ու շուտով դառնամ,
 Զամանաթս ի տէր հասուցէք.
 Թէ երթամ խարիպուկ մեռնիմ,
 Վարդն ձեզ՝ զտէրն յիշեցէք...

Նահապետ Քուչակի մասին կայ Ար. Զոպանեանի գեղեցիկ
 ուսումնասիրութիւնները և քառեակների ճոխ ժողովածուն, տպւած
 1902, Փարիզ: Կան նաև.— Յովհաննէս Թադէոսեանի «Քուչակ նա-
 հապետի երգերը» ուսումնասիրութիւնը, 1903. Թիֆլիզ: Կան Քու-
 չակից կտորներ Կ. Կոստանեանի «Միջնադարեան տաղեր» պրակ
 Ա. Բ. և Գ. և «Հայերգ» Տէվկանցի: Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը
 „Les trouvères arméniens“ par A. Tchobanian, Paris: Ռուսերէն
 թարգմանութիւն „Пѣсни Любви, Нахапетъ Кучакъ“ А. Амбар-
 цумянъ: Կայ սիրոյ երգերի այժմեան գրական լեզուով վերածած
 կտորների ժողովածու՝ «Միբու երգիչ» Գ. Ասատուր. Թիֆլիզ, 1903:

ՍԱՐԿԱԻԱԳ ԲԵՐԴԱԿՑԻ: Այս հեղինակի ոչ կեն-
 սազրութիւնը յայտնի է, ոչ իսկ գրելու ժամանակը:
 Նրա մի սիրուն գրւածքը յայտնագործւած է 1617 թւի,
 ուրեմն XVII դարի, մի տաղարանի միջից, շնորհիւ բա-
 նասէր Կ. Կոստանեանի: Պարզ է միայն որ հեղինակը

կրօնաւոր է եղել. այդ է պատճառը, որ 7—8 տող բռնագրօսիկ և արհեստական տողեր է կցել իր գրւածքին, կարծես անդրադառնալով որ վայել չէ իրեն, մի կրօնաւորի, այդքան ոգևորութեամբ երգել գինու և ուրախութեան մասին:

Մի կարծէք—ասում է նա բաւական լրջութեամբ —«մի կարծէք որ ես գինու կարիք ունիմ և կամ բաժակին ծառայող եմ, ես գովում եմ բաժակին (հաղորդութեան բաժակը), որ մեր հոգու լոյս տւողն է»:

Բերդակցու երգը գովեստ է խաղողին, որ, «ամեն պտուղների թագաւորն է, շարւած մարգարիտ՝ ոսկի թելի վրայ քաշած, անմահութեան միրգ է, որ տանում են հնձան, ճմլում և վարդի նման ջուր է բխում նրանից, յետոյ կարաս են լցնում, առանց կրակի եռ է գալիս, շուրջը շատ թագաւոր և իշխան են ժողովում, ամենքի սիրտն է բաց անում... Գինին՝ տիրում է քաղաքների, բարկացողին մեղմացնում. երբ ծնած կոյրը խմում է նրան, այնպէս աշխարհների մասին է խօսում, որ չէր էլ տեսել, իսկ մունջը կոնծելով՝ թութակի պէս լեզու է ստանում... քահանաների ձեռքով տաճարի վրայ է բազմում, դեղ է լինում հիւանդների, քաւարար՝ մեղաւորների».—

Զքեզ տանին գեղ 'ւ ի քաղաք
Վանք 'ւ անապատ և յագարակ,
Այնտեղն որ դու չի գտնւիս,
Ո՛չ ժամ լինի, ոչ պատարագ...

ՂԱԶԱՐ ՍԵՐԱՍՏԱՑԻ. Նոյնպէս նրա մի սիրային մեծ երգը, տոգորւած արեւելեան վառ զգացումներով, գտնւել է 1617 թւի մի ձեռագիր տաղարանի մէջ:

Հաւանականօրէն հեղինակը, որ Սերաստացի քահանայ է (Սվազ), ապրել է XVI դարի վերջերում*):

Ծով աչք, ամ, քանի՜ նայիս խոլորով,
Գաս նստիս, զաչերդ ածես խնճերով,
Երբոր գաս անցնիս, ճեմես նազերով,
Տանիս զշունչս ու խելքս և զհոգիս ճորով...

Այսպէս է սկսում այդ պօէման, որ նկարագրում է իր տանջանքն ու հալումաշ լինելը «ծով աչքի» սիրուցը. կարօտել է նրա գալուն՝ որպէս բժշկողի ու ամոքողի: Այդ «աչքը» (սիրուհին անշուշտ) հմայիչ է այնքան, որ—

Լուսինը, արեգակ առ քեզ եկեալ են,
Սիրով ի մազերդ ի վայր կախեալ են,
Աստեղք քո ճակատն բոլորեալ են,
Զէտ հարբած՝ ի քո սիրուդ վառեալ են:

Յետոյ նկարագրում է սիրուհու երեսը՝ պայծառ որպէս սաթ, ակռան—մարգարիտ, շրթունքները—շարբաթ, երեսը խնձոր, բերանը՝ բոլոր, յօնքերը—կամար...

Ամբողջ երգը տուփոտ, բոցավառ, տոչորւող սիրոյ բացագանչութիւն է, վերջանում է մի քանի յուսահատ տողերով, որոնցով հեղինակը գտնում է որ ճար չունի, անկրակ այրւում է լերդը և միմիայն Աստուած է մնացել իր յոյսը. բայց քանի՜ ակա պիտի քաշի Ղազարը (խնքը), քանի որ երբէք չի հանգում գիշեր ու ցերեկ նրա մէջ վառւող սիրոյ կրակը. ժամանակ է. պէտք է «Տէր մեղայ» ասել և—«զնն, նիստ ի վայր»...

*) «Նոր ժողովածու» միջնադարեան տաղերի, Կ. Կոստանեան, պրակ դ. 1896. Թիֆլիզ:

ՄԻՆԱՍ ԹՈՒՆԱՏՅԻ. Ահա միջնադարեան մի կատակաբան, երգիծող բանաստեղծ, որ հէնց այդ տեսակէտով էլ արժանի է յատուկ ուշադրութեան: Գուցէ Մինասն է, որ ստեղծել է բանաստեղծութեան այդ տեսակը, որին բաւական յաջողութեամբ հետեւել են երգիծողներ՝ Մարտիրոսը, Առաքելը և այլն:

Մինաս Թոխաթցին ապրել է երևի XVI դարի վերջերում և լեհական Իլվով քաղաքումն է, որ երգում է հայրենիքի «հէրիսան» երկար—բարակ (1563 թւին), գանգատում է իր ատամների ցաւից՝ կատակելով.

Ակռաներս հալի մի չունի.—
Կու խոստէ, յիս չի մնար հոգի
Թէ տամ քաշել նա կու ցաւի,
Դուք ի՞նչ խրատ կուտայք ինձի...

Գիշեր ցերէկ չի հանգստանում և հազիւ կարողանում է ուտել միայն փիլաւ, բօրանի. զուրկ է մնում «ղիմայից», «ղազերից» և այլն. թթու և կծուի համը չը գիտէ, վեց տարի վայ է կանչել՝

Խեղճ ակռայիկ ողորմելի,
Վատ չեմ ուզեր ես այլ քեզի.
Կասեմ՝ թէ խեղճ է, կուցաւի
Զադ չէ կերեր հանց վեց տարի...

Ակռայից պրծած, այժմ ճանճերն են նիւթ դառնում Թոխատցու երգիծաբանութեան համար. ճանճերը, որոնք «բազում են և անհուն» և մի րոպէ հանգիստ չեն տալիս. ոչ քնել են թողնում, ոչ ուտել և եթէ խօսում է նրանց մասին,—

Մի մեղադրէք, գէմ ես ծուռ չեմ,
Կու նեղացնեն, ես ի՞նչ անեմ:

Այնքան են արել, որ, միարանաժ.—

Ճանճերն ամեն յիրար եկան
 Եւ հետ ինձի դաւի եղան.
 Ղալամթրաշին*) խելքն մտան,
 Զձեռքս խոցեց զէտ **) չար գազան
 Ղալամթրաշս ինձ նենգեց,
 Եւ այն պիղծ ճանճերուն լսեց,
 'Ի վեր եկաց, զձեռքս խոցեց—
 Թէ իմ տէրս սուտ զրուցեց...***)

Ճանճերից յետոյ, Թոխաթցին զինւում է ծխա-
 խոտի դէմ, գրում է նրա ֆրասների մասին, նկարա-
 գրում է թէ որքան զզւելի է ծուխի հոտը և թէ ինչ-
 պէս մարդ մոլի է դառնում նրան և այլն:

Միջնադարեան միւս մանր-մունր գրողների մէջ
 յիշատակել կարելի է Ներսէս Մոկացին (XVI
 դար), որից հասել է մեզ «Վիճաբանութիւն երկ-
 նի և երկրի» պօէման, Օքսիզ Տէրտէր, որից ու-
 նենք «Առաւօտուն քամեկն» սիրուն ցայգերգը,
 Յակոբ Արծկէացի՝ «Տաղ վասն վարդի», Դա-
 ւիթ Սալնաձորցին, իր «Գովասանք ծաղկանց»
 հետաքրքիր պօէմայով, ուր կան հայերէն լեզուով շատ
 ծաղիկների անունները իրենց հոտի և գոյնի նկարա-
 գրութիւնովը****):

Բացի այդ հեղինակներից, կան և շատ ուրիշնե-
 րը. կան նաև հեղինակները անյայտ տաղեր, որոնք

*) Գրչահատ.

**) Ինչպէս:

***) «Նոր ժողովածու» պրակ Ա. եր. 62.

****) Տպւած երկու տեղ 1) «Նոր ժողովածու» Կ. Կոստան-
 եանի. պրակ Բ. և 2) «Համով-հոտով» Գ. Սրբանձտեանի, որ ուո-
 նի բ. տպագրութիւնը արած Թիֆլիզ:

վերագրուում են երբեմն սրան, երբեմն նրան, երբեմն էլ ոչ ոքի, իսկ յաճախ կիսատ ու աղաւաղած մնում են անուշադիր՝ որեւէ հին տաղարանի երեսների վրայ:

Միջնադարեան տաղերը դեռ կարօտ են ուսումնասիրութեան, կարօտ նաև լրանալու:

Առ հասարակ այդ ժամանակեայ բանաստեղծութիւնը արժանի է առանձին ուշադրութեան և գուցէ մօտիկ ապագայում, աւելի շատ յայտնագործելով, նիւթ դառնայ յատուկ մի պատմութեան:

Առհասարակ այս ուղղութեամբ աշխատում են և հետզհետէ նորանոր կտորներ են յայտնագործում երեք պատկառելի բանասէրներ՝ Կ. Կոստանեան, Յրշ. Չոպանեան և Հ. Մ. Պոտուրեան:

Միջնադարեան յայտնի և թէ անյայտ հեղինակների ընտիր կտորներից դնում ենք զրքիս յաւելւածում՝ բաւական քանակութեամբ:

ՄԱՍՆ ԶՈՐՐՈՐԴ

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

1.

Քաղաքական կեանքը XVII դարի սկզբներում.— Հայ կրօնաւորութիւնը.— Սիւնեաց Մեծ-Անապատը.— Բաղէօի Աւմսօլու վանքը.— Մատուռ բարժման նշոյլները:

Պարսիկ-Օսմանեան երկարատև պատերազմները XVI դարի վերջերից մինչև XVII դարի սկզբները Հայաստանում այնպիսի անտանելի դրութիւն առաջ բերին, որ հնար ունեցողը շտապում էր թողնել հայրենիքը և ընդմիշտ գաղթելով՝ հեռանալ երկրից:

Յիրաւի սոսկալի էր երկրի վիճակը: Հազիւ Շահ-Աբբասը բռնի կերպով Արարատեան նահանգից հազարաւոր հայերի Պարսկաստան էր գաղթեցրել, որ Հայաստան էին մտնում աւազակային հրոսախմբեր, բերելով իրենց հետ սուր և հուր, աւեր ու թալան:

Օսմանցոց տիրած զանազան նահանգների տեղական այն ազդեցիկ ցեղապետները, որոնք մի առ ժամանակ զսպել էին բռնի ոյժով, հէնց որ օսմանեան զօրքը առաջին պարտութիւնը կրեց—անմիջապէս գլուխ բարձրացրին, ստւար գնդեր կազմեցին իրենց շուրջը և ասպատակութեան ելան Միջագետքից սկսած մինչև Երասխի ափերը:

Ձէլալցիներ էին մեծ մասամբ, աւազակաբարոյ ցեղեր, որոնք սովոր թալանի ու արիւնհեղութեան, մորեխների նման ընկան Հայաստանի գաւառների վրայ,

Կիլիկիայից անցան Երզնկա, Բասէն և բազմաթիւ խմբերով մտան Արարատեան երկիրը:

Թէ որպիսի սոսկումներ գործեցին նրանք և ինչպիսի ահաւոր հետքեր, արիւնոտ հետքեր թողին այնտեղ — նկարագրութիւնը անգամ սարսուեցնող է: Ո՛չ միայն կողոպտում էին բնակիչների մինչև յետին ունեցածը, այլև զարհուրելի տանջանքների տակ սպանում, յօշոտում էին նրանց զազանների պէս, այրում էին ամեն ինչ, ոչնչացնում ամեն կեանք:

Իբր օրինակ կարող է ծառայել պատմագրի նկարագրած մի ահուելի դէպքը: Գառնի գիւղի մօտ, մի քարայրի մէջ կոտորածից փախած՝ ապաստանել էին 500-ի չափ կին, տղամարդ և մանուկ: Աւազակները գտան քարայրը, խարոյկ վառեցին նրա բերնի առաջ և միջի եղածներին շնչահեղձ արին *)...

Այդպիսի վայրենի դէպքեր սովորական եղան այնուհետև ամբողջ երկու տարի. այն աստիճան, որ բնակիչները միմեանց ետևից ստիպւեցին թողնել երկիրը և ընդ միշտ գնալ, հեռանալ:

Ի հարկէ, զաղթում էին նրանք, որոնք ունէին կարողութիւն և միջոց՝ տեղափոխւելու, պոկ գալու հողից և տուն ու տեղից, և որոնք օտար երկրում քաղցած չէին մնալ: Երկրի մէջ, աղէտների զոհ՝ մնացին աղքատները և մանաւանդ գիւղացիութիւնը:

Այնուհետև էր, որ թալաններին ու աւերներին յաջորդեց սովը: Կանգ առաւ ամեն արդիւնաբերութիւն, առևտուր և տնտեսութիւն. ճանապարհների և կեանքի կատարեալ անապահովութիւնը ստիպեց մարդկանց՝ թազնւել անմատչելի տեղեր. յետոյ սպառուեց

*) Առաքել պատմագիր Դաւրիժեցի:

խնայած պաշարն էլ և ահռելի ուրւականը—սովը իր ճանկները դրաւ ամբողջ երկրի վրայ:

Այլևս ուտելու ոչինչ չը կար. մարդիկ սպառեցին ունեցածնին, յետոյ սկսեցին կերակրւել ձիու, ջորիի, շան, կատուի և վերջապէս... մեռելների դիակներով:

Եղան սովածներ—ասում է պատմիչը—որ դարանակալած՝ սպանում էին իրենց ազգականներին, որդուն, եղբորը, որպէսզի ուտեն նրանց և յագեցնեն անողոք քաղցը: Ու մարդիկ խենթերի նման, սովածութիւնից խելայեղ, ընկնում էին գիւղից-գիւղ՝ փշրանքներ ժողովելու. ապա նւաղած՝ փուռում էին ճանապարհների վրայ ու սոսկալի տանջանքներով մեռնում ամեն տեղ:

Սովի սաստկանալու հետ՝ հետզհետէ քաշւեցին երկրից աւազակային խմբերը և երկրորդ տարին, այսինքն 1607—1608 թւականներին, նրանք բնդհարւելով օսմանեան բանակի հետ, ջարդւեցին ու ցրւեցին—ոչընչացան:

Սովը, որ սկսել էր 1606-ին, մեծացաւ յաջորդ երկու տարիների ընթացքում, 1609-ին նւազիւ սկսեց և վերջապէս շնորհիւ այն բանի, որ աւազակախմբերը հեռացել էին երկրից ու բացւել էին ճանապարհները, կարելի եղաւ ներածել ցորեն ու պաշար և 1610-ին լիովին վերջ դնել անօթութեան:

Չորս ամբողջ տարի սակայն թշւառութիւնները ամայացրել էին երկիրը: Հայ ժողովուրդը մեծ մասամբ ցրւել էր ամեն ուղղութեամբ, օտար երկնքի տակ որոնելու նոր հայրենիք: Եւրոպա և Իտալիա, Լեհաստան ու Մոլդավիա, Խրիմ և Աստրախան, այլև Պարսկաստանի խորքերում՝ հիւրընկալւում էին հազարաւոր հալածական, փախստական կամ բռնի բերած ու բնակեցրած հայեր:

Մինչ այդ ամենը տեղի էին ունենում երկրի կենդրոնիցն սկսած մինչև ծայրերը, մինչ հայ ժողովուրդը թողնում, դատարկում էր իր հայրենիքը,—հայ կղերականութիւնը ոչ միայն որևէ կերպ չէր ճգնում օգնելու կամ գոնէ կարեկցելու իր թշառ հօտի ցաւերին, ոչ միայն մխիթարելու խօսքը անգամ չէր ունենում հալածականների համար, այլ մինչև իսկ ինքն էլ մի նոր աւազակախումբ էր ներկայացնում իրենից՝ կեղեքելով ժողովրդին և նրա անօթութիւնիցն ու տանջանքներիցը օգտւելով:

Այդպէս էր հայ կրօնաւորութիւնը՝ սկսած նրա ամենաբարձր ներկայացուցչից մինչև յետին պաշտօնեան:

Ժամանակակից երկու հակառակորդ կաթողիկոսները, Դաւիթն ու Մելիքսէթը, առանց ուշք դարձնելու ժողովրդի դրութեանը, միմեանց դէմ շարունակ ամենազզելի դաւեր էին լարում, իրար մատնում, պարսիկ իշխանաւորների դռները մաշում, նրանց գըրպանները լցնում ժողովրդից կորզած ոսկիներով և ամեն միջոց ի գործ էին դնում՝ իրար ձեռքից խլելու և շահագործութեան ենթարկելու համար Լուսաւորչի աթոռը:

Երկար, նողկալի է այդ երկու կրօնապետների ստոր արարքների նկարագիրը:

Մելիքսէթին վերջ ի վերջոյ յաջողեց յաղթանակ տանել և դառնալ միահեծան գլուխ հոգևոր իշխանութեան:

Ու սովի վրայ աւելանալու եկան այդ խայտառակ կրօնապետի զարհուրելի արարքները:

Ինչե՛ր ասէք որ չանէր այդ մարդը.—թալանել վանքեր, գիւղեր, եկեղեցիներ, իւրաքանչիւր ձեռք ընկած հայի կողոպտել, ահ՜ջել ու ծեծել տալ, հայ եկե-

ղեցին ու ժողովուրդը ծախել Հոռմի աթոռին, թոյլ տալ որ կաթոլիկ կրօնաւորները քանդեն Հաիփսիմէ կոյսի դամբարանը և սրբուհու նշխարքը գողանան ու տանեն... Ո՞ր մէկը ասել, որ մէկը թւել այդ այլանդակ կաթողիկոսի գործերից:

Այլևս ամայացան վանքերն ու եկեղեցիները, մերկացան որևէ զարդից ու անօթից, որովհետև կաթողիկոսի օրինակին հետևեցին նաև բոլոր կրօնաւորները, նոյն իսկ գիւղական երէցները:

Ինքը—էջմիածինը մի անտէր ու քարուքանդ վանքի կերպարանք ստացաւ: Աւերակ, կիսափուլ մատուռ էր դարձել տաճարը, ուր ճրագ անգամ չէր վառուում. իսկ խաչ ու խաչվառ, անօթ կամ որևէ սպաս՝ վաղուց գտնուում էին պարսիկ խաների տներում:

էջմիածնի նման, և շատ աւելի վատ դրութեան մէջ ընկան երկրի բոլոր միւս վանքերը: Կանգ առաւ ոչ միայն մտաւոր կեանքը, այլև կրօնական պաշտամունքները լռեցին բոլորովին, որովհետև վանական կամ քահանայ, դէն շպրտած գիրք և աղօթք, յաճախ նոյնիսկ աշխարհականի հագուստ հագին, դեգերում էին պարսիկ մեծամեծների տները՝ մի մի պաշտօն ձեռք բերելու համար: Ու սիրելի դառնալու իբր միջոց՝ գործադրում էին մատնութիւններ, անբարոյականութիւն ու ամեն տեսակ աղտոտ լրտեսութիւն:

Կարող էր որևէ մտաւոր շարժում տեղի ունենալ, գրական որևէ ձեռնարկութիւն առաջ գալ այդպիսի պայմաններում, այդպիսի միջավայրում:

Յիրաւի, ունի սիրտ ունէր գրքի, ընթերցանութեան մասին մտածել, մանաւանդ գրել և շարադրել... «Ո՛չ միայն կարդացող չը կար այլ ևս—ասում է պատմագիրը—այլ մինչև իսկ շատերը մոռացել էին թէ ի՞նչ է գիրքը և ի՞նչ գորութիւն ունի նա: Գրքերը անպէտք

փայտի կտորների նման ընկած, մնում էին զանազան անկիւններում, հողով և մոխրով ծածկւած» *)...

Զը նայելով դրան, ընդհանուր ամրութեան մէջ երևան եկան մտաւոր շարժման նշոյլներ երկրի խուլ անկիւններում, կենդրոններ, որոնք հետզհետէ պիտի լոյսի շառաւիղներ սփռէին տիրապետող խաւարի մէջ:

Այդ կենդրոններից առաջինի հիմնադիրը հանդիսացան երկու կրօնաւորներ, շատ հեռու երկրներից իրար հանդիպած մի եպիսկոպոս և մի քահանայ. Սաղմոսավանքի Սարգիս եպիսկոպոսը և Տրապիզօնցի Կիրակոս երէցը:

Սարգիսը, իր վանքն ու շրջակայքը աւերակների կոյտ տեսնելով, յուսաբեկւած՝ մտածեց ճգնելու ելնել և իր կեանքի վերջին օրերը աղօթքով ու խստամբերութեամբ անց կացնել:

Երուսաղէմում հանդիպեց նա նոյն մտադրութեամբ իր երկրիցը դուրս եկած Կիրակոս երէցին, որ ունէր մի փոքրիկ դրամագլուխ: Երկու կրօնաւորները հասկացան միմեանց ու որոնելու ելան մի հեռաւոր, խուլ և որևէ յարձակումի համար անմատչելի անկիւն: Երկար թափառելուց յետոյ, Սիւնիքում, Ուրոտնայ գետի մի ձորի մէջ, շինեցին մատուռ, կողքին խրճիթներ ու սկսեցին ճգնել այնտեղ աղօթքներով և խստամբեր կեանքով:

Երկու կրօնաւորների բարի համբաւն ու հաստատած նոր վանքը գրաւեց շատերի: Դիչ յետոյ այնտեղ հաւաքւեցին այլ և այլ կրօնաւորներ ու աշխարհականներ: Հիմնարկւեց մի նոր միաբանութիւն և մշակեց խիստ կանոնադրութիւն:

Միաբանութեան գլխաւոր զբաղմունքներն էին

*) Առաքել պատմադիր:

ի հարկէ աղօթքը, ժամասացութիւն և ճգնութիւններ-- սակայն, ըստ կանոնադրութեան, ամենքը պարտաւոր էին ուսանել և անշուշտ գիրք կարդալ միշտ:

Զէր անցել մի քանի տարի, որ Սիւնեաց այդ «Մեծ-Անապատ» կոչւող հաստատութիւնը ժողովրդի մէջ հանել սկսեց եռանդուն ու արդարամիտ քարոզչներ, ուսուցանողներ, ամօքիչներ և վշտացողների անձնիրարար օգնութեան հասցնողներ:

Թարմութիւն էր այդ՝ ընդհանուր ամայութեան մէջ: Ժողովուրդը հիացումով ընդունեց նոր առաքեալներին, մանաւանդ որ իբր հակապատկեր՝ հրապարակի վրայ շարունակում էին իրենց վայրենութիւնները էջմիածնի կաթողիկոսիցն սկսած՝ մինչև յետին գիւղական երէցը անգամ:

Մեծ-Անապատի աշակերտները ոչ միայն կրթում էին, ուսուցանում և կրօնը քարոզում, այլև համարձակ, որոտալից բողոքներ էին հնչեցնում անբարոյացած կղերի և հարստահարող կրօնապետի դէմ:

Այդ իսկ պատճառով Մելիքսէթ կաթողիկոսը զինւեց նրանց դէմ և ամեն միջոց սկսեց իբր զէնք գործածել՝ Մեծ-Անապատականներին հալածելու համար:

Բայց Անապատականների յամառ գործունէութեան և մաքուր վարմունքի, այլև ժողովրդի համակրութեան առաջ՝ ստիպւած եղաւ կաթողիկոսը վերջ ի վերջոյ տեղի տալ: Զը յաջողեց նա նոյն իսկ մէջ տեղից վերացնել նրանցից ամենաեռանդուն գործիչին՝ Մովսէս վարդապետին, թէև կեղծ մուրհակ շինելով, ամբաստանեց նրան պարսից դատարանի առաջ:

Այս Մովսէսը, որ զարմանալի աշխոյժ ու գործունեայ կրօնաւոր էր, քանիցս գնաց Պարսկաստան և պարսից ինքնակալներից խնդրեց ու ստացաւ զանազան զիջողութիւններ հայ եկեղեցիների վերականգն-

ման և հայ կրօնի պաշտամունքի համար: Իսկ երբ էջմիածնի լուսարարապետ դարձաւ, նորոգեց տաճարը, մի մեծ դպրոց հիմնեց Յովհաննավանքում՝ արժանաւոր հոգևորականներ պատրաստելու համար և, կաթողիկոսական գահը բարձրացած, ձեռնարկեց վերանորոգելու Մայր աթոռը:

Թէ նրա և թէ նրա աշակերտ ու յաջորդ Փիլիպոս կաթողիկոսի օրով էր, որ էջմիածինը լիովին ազատեց իր աւերակ վիճակից, բարեզարդեց ու ստացաւ արժանավայել դրութիւն:

Բարեկարգելով վանք, եկեղեցի, առաջ բերելով կրօնական շարժումը, միաժամանակ, հէնց այդ իսկ Մովսէսը և նրա աշակերտ Փիլիպպոսը, այլև Մեծ-Անապատին աշակերտած կրօնաւորները, ձեռնարկեցին ընդարձակ գործունէութեան՝ ուսումնի ու ընթերցանութիւնը ծաւալելու համար ժողովրդեան մէջ:

Այնուհետև գիրք կարդալն ու գրելը անսովոր չեղաւ այլևս: Նոր միաբանութեան ձեռքի տակ կըրթւածները իրենց քայլերը ուղղեցին երկրի դէպի հեռաւոր անկիւններն էլ և այնտեղ էլ սկսեցին հիմնել վանքեր—ուսման, լուսաւորութեան կենդրոններ:

Այդպէս, նրանցից Ներսէս Մոկացի վարդապետը, որ յայտնի է միջնադարեան բանաստեղծութեան մէջ իբր շնորհալի գրող (տես «Նմոյշներ»-ի երես 140). գնաց Վասպուրական, մտաւ Վանայ ծովի Լիմ կղզին, կազմեց այնտեղ մի լաւ միաբանութիւն, որ աշակերտներ տւաւ, մինչև իսկ գիտնական ուսուցիչներ էլ էջմիածնի համար (Մելիքսէթ Երևանցի): Սրանցից մի քանիսը անցան Կտուց կղզին և այնտեղ հիմնեցին մի ուրիշ վանք՝ միաբանութիւնով:

Սիւնեաց Մեծ-Անապատի աշակերտներից էին նաև Հայաստանի ամեն կողմերում վանքեր ու միա-

բանութիւններ հաստատողները—Տանձափարախի վանք, Շամքորայ Ձորի (Չարեքայ վանք), այլև Սևանայ վանք, որ հաստատեց Կարապետ եպիսկոպոսը:

Նրանցից յայտնի եղաւ մանաւանդ Մոկացի Պօղոս վարդապետը, որ Դաւրէժից սկսած մինչև Ագուլիս, ամեն տեղ նորոգեց սրբավայրերը, դպրոցներ բաց արաւ և աշխատեց որ տարածւի ժողովրդի մէջ ուսումն ու կրթութիւնը: Այս Պօղոսը Մովսէս կաթողիկոսի ընկերն էր և եռանդուն գործակիցը:

Փիլիպպոս կաթողիկոսի աշակերտն էր XVII դարի միակ լաւ պատմիչը, Առաքել Դաւրիժեցին, (տես եր. 204):

Արևելեան Հայաստանում այնքան մեծ հռչակ ըստացող Սիւնեաց այդ կրթական կենդրոնի հետ միաժամանակ՝ Արևմտեան Հայաստանումն էլ գործում էր մի հիմնարկութիւն, որ թէև վաղուց գոյութիւն ունէր, բայց շնորհիւ նրա վանահայր Բարսեղ վարդապետի, աւելի մեծ զարկ ստացաւ և անուն:

Բաղէշի Ամրդօլու վանքն էր այդ, որ իւր ուսումնասէր վանահօր Բարսեղի միջոցաւ գրէթէ լրացնելու եկաւ Սիւնեաց Անապատի գործունէութիւնը:

Վաղուց էր արդէն, երկար դարերից ի վեր, որ զրականութեան անկումի հետ՝ հետզհետէ անհասկանալի էին դարձել V դարի հայ իմաստասէրների աշխատութիւնները:

Բարսեղ վարդապետը զբաղւեց հէնց այդ երկերով և մտածեց անշուշտ հասկանալ նրանց: Երկար տարիների տանջանքներ պէտք եղան նրան, ըմբռնել հասկանալու համար, օրինակ, Դաւիթ Անյաղթի գործերից «Սահմանք Իմաստասիրութեան» գրւածքը:

Ով որ գիտէ Դաւիթի լեզուն և ծանօթ է նրա հելլէնականացրած հայերէնի հետ, անշուշտ կը խոստովանւի, որ հարկաւոր էր մեծ համբերութիւն ու տոկուն աշխատանք՝ հասկանալու համար այն անտանելի, խրթին և տեղ-տեղ լիովին անհասկանալի շարադրութիւնները, որոնք կրում են «Պորփիրի Ներածութիւն» և «Սահմանք» վերնագրեր, (Տես այս մասին՝ եր. 85)։

Բարսեղ վարդապետը իր կեանքն ամբողջ, մինչև խոր ծերութիւնը, նւիրեց դրան, հասկացաւ և ապացուցեց որ «արտաքին գիտութիւնները» *) այնքան էլ դժւար չէր հասկանալ։ Այդպէս էլ խրատեց նա իր աշակերտներին, որոնցից մէկն էր Ներսէս Մոկացին, որ Բարսեղի միտքը ներշնչեց Սիւնեաց դպրոցից Մելքիսէթ Երևանցուն և սա երկար աշխատութիւնից յետոյ յաջողեց թափանցել V դարից մնացած գրքերի մտքի մէջ, ծանօթացաւ Պլատոնի, Արիստոտի և Պորփիրի հետ, ուսումնասիրեց տօմարական գիտութիւնը, քերականութիւնը և այլն, ու դարձաւ ուսուցիչ էջմիածնում։

Այդպէս, հետզհետէ, աւերակների տակից, երկրի զանազան կողմերում, նոյն իսկ հեռւոր աշխարհների հայկական գաղութների մէջ ստեղծւում էին մտաւոր փոքրիկ կենտրոններ, երևան էին գալիս մայրենի գրականութեանը նախանձախնդիր, նրա զարգացման, գոնէ եղածը կորուստից փրկելու համար՝ աշխատողներ և կամաց-կամաց մտաւոր շարժումը համակում էր նորից հայ աշխարհին, թէև ոչ այնպէս ինչպէս անցեալ դարում, բայց յուսատու, վերածնող քայլերով։

*) «Արտաքին գիտութիւններ» էին կոչւում փիլիսոփայութիւնը, քերականութիւնը, տրամաբանութիւնը և այլն։

2.

Հայկական ապագրութեան նախնական փորձեր.—Պրօպագանդա,—ի գործունէութիւնը.—Գրաբառի եւ առխարիկ լեզւի դութիւնը.—Կ. Պօլսի պատրիարքական խայտառակ կռիւները.—Սգլիսները Հայաստանում.—Յակոբ Վիլլօս եզլիսի գործունէութիւնը եւ խռովութիւնները Նոր-Ջուղայում:

Փիլիպպոս կաթողիկոսի մահւանից յետոյ (1655ին), նրա տեղ, էջմիածնի գահի վրայ նստեց Յակոբ Զուղայեցին, որ լուսամիտ, գործունեայ և մտացի մարդ էր: Անմիջապէս ձեռնարկեց նա լրացնելու իր նախորդի սկսածները: Աւելացրեց նոր շինութիւնները էջմիածնում և հոգ տարաւ, որ ուսումն ու կրթութիւնը աւելի տարածեն:

Սրա ժամանակ էր, որ հայկական տպագրութիւնը նոր զարկ ստացաւ և նախնական փորձերից ելնելով՝ լուրջ գործածութեան մէջ մտաւ:

Ինչպէս վերջին հետազօտութիւնները ապացուցանում են, առաջին հայերէն լեզուով գիրքը տպւել է 1512 թւին «Պարգատումար» վերնագրով, իսկ 1515-ին լոյս են տեսել ուրիշ չորս գրքեր ևս—«Պատարագատետր», «Աւրրամագիրք», «Նդիմարք», և «Տաղարան»:

Այս գրքերից առաջին երեքը կրօնական և կախարդական—բժշկական բովանդակութեամբ հատորներ են: Առանձին ուշադրութեան արժանի է միայն չորրորդը—«Տաղարանը», որի մէջ եղած երգերից մեծ մասը միջնադարեան յայտնի տաղանդաւոր բանաստեղծ Յովհաննէս Թլկուրանցու հեղինակութիւններից են (տես եր. 238 և «Նմոյշներ». եր. 100): Թլկուրանցին իր երգե-

րի տպագրութեան ժամանակ դեռ կենդանի էր. մեռաւ նա 1525 թւին:

Ուրեմն առաջին հայ բանաստեղծը, որ բախտ ունեցաւ տեսնելու իր գործերի տպագրութիւնը—Թլկուրանցին էր:

Այնուհետեւ հայկական տպագրութեան պատմութեան մէջ յայտնի են Արգարի ջանքերը 1567-ին՝ ընկերութեամբ Առաքել արեղայի, Անտոնինոս սարկաւազի և Յոթոր դպրի: Դրանք փորագրեցին հայերէն տառերը և Կ. Պօլսում լոյս ընծայեցին մի Տօնացոյց *):

Միմիայն 1640—42 թւականներին էր, որ հայերէն լեզուով գրքեր սկսեցին տպւել թէ՛ Վենետիկ և թէ՛ Սպահանի Նոր-Ջուղայում, 1645-ին Հոռմ և Լիվօրնօ և 1660-ից՝ Վենետիկ ու Ամստերդամ:

Հայերէնի տպագրութեան գործը, ինչպէս ասեց, աւելի գործածութեան մէջ մտաւ շնորհիւ Յակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի քաջալերութեանը: Նա էր, որ Մատթէոս Ծարեցի սարկաւազին ուղարկեց Եւրոպա՝ տպագրութեան արհեստը սովորելու: Ծարեցին 1656-ին հասաւ Վենետիկ, գնաց Հոռմ, իսկ յետոյ յարմար գտաւ անցնել Ամստերդամ և այնտեղ հիմնել տպարան, ուր առաջին անգամ հրատարակեց «Յիսուս Որդի» կըրօնական գիրքը:

Այդ գրքից յետոյ Ծարեցին մեռաւ և թողեց պարտքերն ու տպարանը Երևանցի Ղլիջնց Աւետիս անունով մի վաճառականի: Աւետիսը բաւական գումար ծախսելուց յետոյ, զգաց իր անկարողութիւնը տպա-

*) Այս նոյն Արգարը, Վենետիկ եղած ժամանակ, տպագրել էր 1562-ին մի «Սաղմոսարան», թոյլտւութեամբ Պիոս VI պապի, յանձնարարութեամբ հայոց Միքայէլ կաթողիկոսի:

րան կառավարելու մէջ և մօտը կանչեց եղբօրը—
Ոսկան վարդապետին: Էջմիածնի միարան էր Ոսկանը:

Կաթողիկոսը առաջ Ամստերդամ ուղարկեց Կարապետ վարդապետին, յետոյ Ոսկանին: Սրանք միացած, 1662-ից մինչև 1669 թւականը, տպարանից լոյս ընծայեցին 17 կտոր գիրք: Այդ հրատարակութիւններից ուշադրութեան արժանի են հետևեալները—1666-ին՝ «Այբբենարան», և «Բերականութիւն», 1608-ին — «Աստուածաշունչ», Խորենացոյ Աշխարհագրութիւն», «Աղուէսագիրք» և 1669-ին Առաքել Դարիժեցու Պատմագրութիւնը *):

Յետագայ 1670 թւին երկու վարդապետները անցան Լիվօնիո իրենց տպարանի հետ և հրատարակեցին երկու գիրք ևս: 1673-ին փոխադրւեցին նրանք Մարսել քաղաքը:

Այստեղ, Ոսկան վարդապետի ջանասէր եռանդովը, հետզհետէ հրատարակեցին 14 գրքեր ևս, մեծ մասամբ կրօնական բովանդակութիւնով: Այնուհետև տպարանը ընկաւ զանազան անձերի ձեռքը, տւաւ էլի մի տասնեակ գիրք և վերջապէս 1717—20 թւականներին, պարտքերի փոխարէն գրաւ դրւեց օտարների մօտ, մինչև որ Մխիթար արքան վճարեց պարտքի մի մասը, տառերից պիտանիները տարաւ Վենետիկ, իսկ մայրերն ու մնացածները ձեռք բերեց Գէորգ աղա Արծրունին և ընծայեց Թիֆլիզի Նէրսիսեան նորարաց դպրոցին՝ XIX դարի սկզբներում **):

Այս է հայկական տպագրութեան առաջին փորձերի շատ համառօտ պատմութիւնը: Այդ փորձերից

*) Տեղեկութիւնները քաղած են Ա. Երիցեանի յօդածից, «Փորձ» 1881, № 4. և համեմատած՝ Չամչեանի «Պատմութեան» հետոյ Գ-ի կտորների հետ:

**) Ա. Երիցեանի յօդած, «Փորձ» 1881 գիրք XIX:

յետոյ արդէն կանոնաւոր տպարաններ հիմնեցին Վենետիկ, Հռոմ, Իսպահան, Կ. Պօլիս և ուրիշ կենտրոններում, և շարունակեց միմեանց ետեից լոյս տեսնել մեծ մասամբ կրօնական բովանդակութիւն ունեցող գրքեր:

Այդպիսի տպարաններից մէկն էր նաև Հռոմում կաթոլիկական «Հաւատքի պրօպագանդա» կոչւող հիմնարկութեան տպարանը, որ իր հայերէնի բաժանմունքն ունէր, և 1623-ից սկսեց գործունէութիւնը:

«Պրօպագանդան» մի հարուստ և զօրեղ հաստատութիւն էր, որ հիմնեց Գրիգոր XV պապը 1621-ին, իսկ 1627-ին Ուրբանոս VIII-ը կցեց նրան մի դպրոց և մի տպարան: Դպրոցի նպատակն էր՝ պատրաստել քարոզիչներ և ուսուցիչներ հեռաւոր ոչ—քրիստոնեայ և կամ «հերձեածող» ժողովուրդի համար: Իսկ տպարանը պիտի շատ լեզուով հրատարակէր կրօնական գրքեր:

Պրօպագանդան, ի միջի այլոց, իր ուշադրութիւնը դարձրեց դէպի Հայաստան: Այնտեղ, Նախիջևանի վաւառում վաղուց ի վեր գոյութիւն ունէր մի բուռ հայ կաթոլիկ համայնք, որ կարող էր գործունէութեան կայան լինել Հռոմի համար:

Պրօպագանդան իսկոյն հիմնեց մի դպրոց և իբր ուսուցիչ՝ ուղարկեց Եւրոպայից կաթոլիկ կրօնաւորներ:

Պէտք էր սպասել որ այդ ուսուցիչները և դպրոցը գոնէ շատ աւելի եռանդով և ծաւալով գործունէութեան սկսէին յօգուտ կրթական շարժման: Սակայն, ինչպէս ամեն կրօնական հիմնարկութիւն, Պրօպագանդան ևս թէ իր դպրոցը և թէ տպարանը ծառայեցրեց միայն և բացառապէս կրօնական նպատակներին:

Տգիտութիւնը, շնորհիւ կաթոլիկ պրօպագանդայի, ոչնչով չը վերացաւ. ժողովուրդը սովորեց միայն կարդալ փոքր ի շատէ կրօնական գրքեր և գիտենալ՝ դա-

ւանաբանական խնդիրներ: Տպարանը գրէթէ ոչինչ չը տւաւ հայերէն լեզուով. եթէ չը հաշւենք մի «Միաբանութիւն Հայոց ընդ Հռոմայ» և վերջապէս 1630-ին լոյս տեսնող «Նոսւել պարզաբանութիւն քրիստոնէական վարդապետութեան» թարգմանութիւնը:

Այդ բոլոր, տպագրութեամբ լոյս տեսնող, թէ կը-բօնական և թէ քարոզչական կամ «գիտական» գրքերի լեզուն մեծ մասամբ գրաբառն էր թէև, բայց այնքան արդէն աղճատւած, այնքան ողորմելի կերպով աւերւած լեզու, որ այդպիսի գրական արտադրութիւններով սնւած հայը, բնական էր, որ դժւարութեամբ հասկանար V դարի ոսկեղէնիկ գրոց լեզուն և կամ Նարեկացու, Շնորհալու բանաստեղծական աշխատութիւնները:

Եւ այդպիսի աղճատ, հետզհետէ ոչնչացող գրաբառի կողքին էլ զարգանում էր ժողովրդի խօսակցական, աշխարհիկ բարբառը, մտնում էր նա գրականութեան մէջ, թէև ճոխանում էր աւելի օտար—պարսկական, թաթարական և վերջերում՝ լատինական բառերով ու ոճերով:

Թէ ունիթորները *) և թէ Պրօպագանդայի առաքեալները նոյնպէս փորձեցին իրենց ընդունակութիւնները՝ աղաւաղել—այլանդակելու հայ լեզուն, իբր թէ «բարեկարգելու» դիտաւորութեամբ: Լատինական ոչ միայն ոճաբանութիւն, այլ նոյն իսկ բառեր կոխեցին նրանք մեր բազմատանջ լեզուի մէջ այնքան արտառոց կերպով, որ միմիայն իրենք կարող էին այնուհետև

*) Պրօպագանդայից առաջ, միջին դարում իրենց գործունէութիւնը սկսող կաթոլիկական մի միութիւն, որ կոչւեց հայերէն լեզուով՝ «Միաբանասէրներ»:

հասկանալ այդպիսի հայերէնով գրւածները: (Տես այդ մասին՝ եր. 175—177).

Մի կողմից ուրեմն աւերակ դարձած գրոց լեզուն և միւս կողմից պարսկական, արաբական և վերջերում էլ թաթարական բազմաթիւ ոճ ու բառերով լեցուն աշխարհիկն էր և կամ երկուսի այլանդակ խառնուրդը, որ դարձաւ գրականութեան լեզուն այնուհետև:

Այդպէս էր, որ սկսեցին գրել ամէնքը. աւելի ճիշտ նրանք, որոնք կամեցան իրենց գրւածքները հասկանալի դարձնել ժողովրդի համար:

Անկումը կատարեալ էր: Մի քանի բացառութիւններն էլ մնացին առանց ազդեցութեան և առանց նմանողութեան:

XVII դարի երկրորդ կիսիցն սկսած՝ մինչև XVIII դարի սկզբները Հայաստանի քաղաքական կեանքը համեմատաբար թէև խաղաղ մնաց, սակայն ներքնապէս, մանաւանդ գաղութներում, անպակաս եղան խռովութիւններ:

Դէպքերը մեծ մասամբ տեղի էին ունենում հոգեւոր իշխանութեան գործերի շուրջը, հոգեւոր իշխանութիւնը միմեանց ձեռքիցը խլելու ձգտող կրօնաւորների առաջնորդութեամբ:

Դաւթի և Մելիքսէթի պատմութիւնը կրկնւեց Կ. Պօլսում, Պատրիարքական գահի համար ևս: Այնտեղ, Օսմանցոց մայրաքաղաքում, այդ ժամանակ մեծ ազդեցութիւն էր ձեռք բերել մի ոմն Կղեմէս Գալանոս անունով լատին կրօնաւոր, որ 1641-ին դպրոց էր բաց արել հայ աշակերտների համար և ամեն ջանք ի գործ էր դնում Հռոմի եկեղեցու փարախը մտցնելու «հերձաւածող» լուսաւորչականներին:

Նրա յանդգնութիւնը այն աստիճանի էր հասնում, որ համարձակեց 1642-ին, հայոց պատրիարքի բացակայութեան ժամանակ Կ. Պօլսից, բարեկամանալով փոխանորդի հետ, իր ուսումնարանը փոխադրել և բնակութիւն հաստատել պատրիարքարանում:

Ու սկսեցին մեծամեծ խռովութիւններ, որոնց միջամտեց ամբողջ հայ ազգը, յետոյ Օսմանեան կառավարութիւնը: Կղեմէսը մնաց պատուի մէջ, մինչև որ Դաւիթ պատրիարքը տապալեց Պաշատուրին և լատին կրօնաւորին էլ վճռեց պատրիարքարանից:

Կղեմէսին յաջողեց դրանից յետոյ իր ոխը հանել այնպիսի երկպառակութիւնների շնորհիւ, որ ամբողջ տասը տարի տեւեց և վրդովման մէջ պահեց հայ ազգաբնակչութիւնը: Նա մէջ տեղ ձգեց իրեն սիրելի և կողմնակից Թոմա Բերիացու թեկնածութիւնը, բայց սկզբում չը յաջողեց: Պատրիարքական թեկնածուների կոիւր արգելք եղաւ պատրիարքական ընտրութեան. զանազան տեղակալներ և աշխարհական ազդեցիկ անձեր երկար ժամանակ իրենց անձնական հաշիւների պործիքը դարձրին հոգևոր բարձր իշխանութիւնը: Եւ դա այն աստիճան, որ Օսմանեան կառավարութիւնը ստիպւեց միջամտել, պատժել ու սաստել:

Բայց պատժւողները կաշառքներով կարողացան ելնել բանտից և դարձեալ շարունակեցին իրենց գործունէութիւնը: Մինչ այդ՝ Թոմա վարդապետը վերադառնում էր Եւրոպայից ոսկով ձանրաբեռնւած, խոստանում էր կառավարութեան մեծ տուրք և ստանում էր թէ Կ. Պօլսի և թէ Երուսաղէմի պատրիարքութեան պաշտօնները:

Հայերը ճգնեցին դէմ դնել և ամեն միջոց գործ դրին Թոմայի դէմ: Սա աւելացրեց իր կաշառքները, հայերը մատնեցին նրան իբր լրտեսի և երբ Թոման

բանտարկւել էր, սպանել տւին նրան բանտում և դիակը անթաղ՝ ձգեցին ժողովրդի նախատինքի առաջնախաւարտի մօտ, ապա և ջրի երեսին (1658 թւին):

Այս բոլոր խայտառակութիւնները վերջ կը գտնէին Թոմայի մահովը, եթէ առաջ չը գար դրանից յետոյ Վանեցի Աստուածատուր Թըլթըլ (Թօթովախօս) քահանայի Թլթլեան կուսակցութիւնը, որ կամեցաւ Թոմա պատրիարքի վրէժն առնել նրա սպանողներէց:

Թլթլեան կուսակցութիւնը գործածեց հակառակորդի զէնքը, և յայտնեց նա կառավարութեանը՝ Թոմայի սպանողների դաւերի մասին: Սկսեցին նոր կեղեքումներ, նորանոր պատիժ ու հետապնդումներ: Թլթլեանները, կառավարութեան հրամանով, ձեռնարկեցին խուզարկութեան, հալածանքի, տուգանքներ առնելու, ծեծի:

Այն աստիճանի հասաւ նրանց արածները, որ կազմել էին ուղղակի թալանող խմբեր, որոնք խուզարկութեան պատրւակով մտնում էին եկեղեցիները և կողոպտում, օգնութեան էին կանչում թալանի կարօտ «Բօստանջի» կոչւած զինւորներին և ուղղափառ ւարի տալիս հայոց թաղերը:

Այս ամենը ստիպեց ծերունի Յակոբ կաթողիկոսին միջամտելու, մանաւանդ որ Եղիազար Այնթապցի վարդապետն էլ, կողոպտելով Երուսաղէմի վանքը և կաշառելով թուրք պաշտօնեաներին, կարողացել էր հասնել մինչև իսկ Էջմիածնին հակաթոռ ստեղծելու աստիճանին և Օսմանեան կառավարութիւնից ստացել էր կաթողիկոսութեան հրովարտակ:

Յակոբը, Էջմիածնի կաթողիկոսը, աղերսեց, գրեց այդ նոր կաթողիկոսին, որ առիթ չը դառնար խռովութիւնների,—բայց իզուր: Եղիազարը ստացել էր կաթողիկոս լինելու իրաւունք և չուզեց հրաժարւել նրանից, ինչ որ էլ լինէր:

Նրան սակայն երկար չը ժպտեց բախառը: Եղան աւելի ճարպիկ և աւելի դրամ ծախսող անձեր, օրինակ Մարտիրոս վարդապետ Կաֆայեցին: Դրանք կարողացան վերջիվերջոյ հալածական դարձնել Եղիազարին, մինչև որ 10—15 տարիներ յետոյ մեռաւ Յակոբ կաթողիկոսը, և Եղիազարը հրաւիրուեց Էջմիածին՝ բռնելու նրա տեղը:

Պատրիարքական գահի շուրջը դեռ էլի երկար շարունակեցին խռովութիւնները: Պատրիարքութեան հասան տգէտ քահանաներ և մինչև իսկ Օսմանեան բանակում հացթուխի պաշտօն կատարող էքմէքշի Սարգիսը... Դրանք շատ տարիներ կողոպտեցին, հարստահարեցին և շահագործութեան աղբիւր շինեցին հոգևոր իշխանութեան արտօնութիւնները թէ Կ. Պօլսում և թէ մանաւանդ Երուսաղէմում...

Եւ ահա, օգտուելով երկրի այդպիսի դրութիւնից, լաւ որս ձեռք ձգելու և յաջող հունձ ունենալու յոյսով՝ կաթողիկոսիւնը ձեռնարկեց մի նոր արշաւանքի, այս անգամ եզլիտներէ ձեռքով, դէպի Հայաստան և քէպի, մանաւանդ, Արևելքի հայաբնակ գաղութները:

1650 թւին եզլիտները մտան Նոր-Ջուղա, Շիրակ և իրաւունք ստացան վանք ու դպրոց հիմնելու այդ կողմերը: Այնուհետև բոյն դրին նրանք Թիւրքաց-Հայաստանի զանազան կողմերում էլ և վերջապէս համարձակութիւն ստացան հաստատուելու Էջմիածնից ոչ-հեռու, Երևանում:

Այդպէս համարձակ կերպով չէին կարող նրանք հաստատուել և գործել Հայաստանի մէջ, եթէ չունենային զօրեղ պաշտպանութիւններ: Պարսիկ կառավարութիւնը ամեն կերպ հովանաւորում էր և արտօնութիւններ շնորհում եզլիտներին: Շահ-Աբբասի խիստ

հրամանն էր այդ, հիմնւած Ֆրանսական թագաւորի (Լուի XIV) խնդրանքի վրայ:

Կաթոլիկ քարոզիչները արձակ համարձակ մօտեցան էջմիածնին և ջանացին իրենց ազդեցութեան տակ առնել Մայր-Աթոռն անգամ: Ժամանակակից Նահապետ Կաթողիկոսը խաբւելով նրանց խոստումներից, այլև գտած մեծ ընդունելութիւնից կառավարութեան մօտ—թոյլատրեց նրանց մտնելու հայոց եկեղեցիները և քարոզելու այնտեղ:

Կրօնափոխութիւնը այդպիսով սկսում էր երկրում: Եզլիտների յամառ եռանդի, թափած դրամի, գիտութեան և գրական գործունէութեան շնորհիւ՝ տապալւում էին հայ կրօնաւորութեան ընդդիմադրութիւնները:

Սոսկութիւններ բուն Հայաստանում տեղի չունեցան եզլիտների գործունէութիւնից, սակայն Նոր-Ջուղայի հայ գաղութը ականատես եղաւ մեծ խայտառակութիւնների: Այդտեղ այդ ժամանակ յայտնի եղաւ իր գործունէութիւնով մի եզլիտ, Յակոբ Վիլլօտը, որ լաւ սովորեց հայերէնը և աջակցութեամբ հայ-կաթոլիկ Շահրիմանեան ընտանիքի՝ բաց արաւ մի. դպրոց ու սկսեց եռանդուն պրօպագանդայի: Նոր-Ջուղայի առաջնորդն էր Ստեփանոս եպիսկոպոսը: Ամենափրկիչ վանքը ունէր, բացի Ստեփանոսից, այլև ուրիշ յայտնի, «գիտնական» միաբաններ, ինչպիսիք էին «տիեզերալոյս» տիտղոսն ստացած Յովհաննէս Մըքուզ և Աղէքսանդր վարդապետները:

Սրանք սկսեցին կռիւ Վիլլօտի գործունէութեան դէմ: Ստեփանոս եպիսկոպոսը նորոգեց վանքի տապարանը և 1687-ին ու 1688-ի հրատարակեցին եզլիտների և առ հասարակ կաթոլիկ պրօպագանդայի դէմ գրքեր, որոնք սկիզբը դրին խռովութիւնների:

Ձեռնարկւեց մատնութիւնների միմեանց դէմ.

կաթոլիկները մատնեցին իբր լրտեսներ, հայ հասարակութիւնը բաժանեց երկուսի և վերջիվերջոյ 1689-ին լուսաւորչականները քանդեցին կաթոլիկների եկեղեցին ու կառավարութեան միջոցաւ վռնդեցին եզլիտներին:

Եզլիտների հերթը եկաւ մատնութեան: Սրանք էլ կառավարութեանը յայտնեցին, որ իբր թէ վանքի տպարանից լոյս տեսնող գրքերի մէջ կային Ղուրանին ընդդէմ բաներ: Հայերէն գիրք հրատարակելը արգելւեց: Լուսաւորչականները գրգուռեցին, նրանց առաջնորդը հանդիսաւոր կերպով, հրապարակի վրայ նզովելու ելաւ Շահրիմանեանների ընտանիքը... և այսպէս խայտառակութիւնները տևեցին անվերջ կերպով երկար, գործածելով զզուելի, ստոր միջոցներ ու ստոր զէնքեր:

Նոյնանման խռովութիւններ էր, որ տեղի էին ունեցել մօտ 50 տարի առաջ Լեհաստանի հայ գաղութի մէջ և կաթոլիկները, առաջնորդութեամբ Նիկօլ Թորոսովիչ նախկին հայ լուսաւորչական եպիսկոպոսի, բռնութեամբ, լեհական զօրքերով մտել էին հայոց եկեղեցին ու տիրացել նրան (1629 թւին):

Այո, Զուղայի և նման հաւատափոխական ու կրօնական խայտառակութիւններն ու դէպքերը անպակաս են XVII դարի հայ պատմութեան էջերից և նրանք այնքան էլ կապ չունին հայ գրականութեան հետ:

Սակայն XVII դարի հայ գրական շարժումը, ենթարկւած ժամանակի ոգուն, նման խնդիրների շուրջն է պտտել և չի թողել ոչ մի լուրջ, փոքր ի շատէ ուշադրութեան արժանի, տպագրութեամբ լոյս տեսած աշխատութիւն:

Առաջել Դաւրիժեցին միակ ընտիր բացառութիւնն է և հայոց հին մատենագրութեան վերջին լուրջ պատմագիրը:

3.

XVIII դարի սկզբներում ռեզի ունեցող դեպքերը. — Կարօ-
լիկ-լուսաւորչական կռիւները. — Մխիթար արքա եւ Մխի-
թարեան միաբանութեան հիմնելը. — Պառակտումն եւ
Վիկենցայի Մխիթ. Միաբանութիւնը. — Մխիթարեաններ
գրական գործունէութիւնը. — Նշանաւոր գրական գործիչ-
ներ Մխիթարեան ուխտից:

XVII դարը, ինչպէս տեսանք, թէի վերջանում էր
ներքին խռովայոյզ դէպքերով և նպաստաւոր չէր
մտաւոր շարժման համար — սակայն Հայաստանի գա-
նազան կողմերում տեղի ունեցան փոքրիկ փորձեր՝
վերականգնելու քայքայւած բարոյական կեանքը և
ընդհանուր անբարոյացման մէջ՝ յոյսեր ներշնչելու
ապագայ արշալոյսի համար:

Յիրաւի Սիւնեաց, Արմաօլի, ապա և Էջմիածնի
ու Յովհաննավանքի դպրոցներում ուսած աշակերտ-
ները կենդանութիւն էին սփռում ընդհանուր մեռելու-
թեան և յուսահատութեան մէջ: Յետոյ երևան եկան
Գուտտենբերգի գիւտից օգտւելու ջանքեր: Ոսկան
վարդապետ Երևանցին՝ Եւրոպայում, Սաչատուր վար-
դապետ Կեսարացին՝ Նոր-Ջուղա, Երեմիա Զէլէպի
Քէօմիւրճեանը՝ Կ. Պօլիս, լոյս ընծայեցին այլ և այլ
գրքեր և աշխատեցին դրանով սէր արծարծել ընթերցա-
նութեան և ուսման, նպաստել լուսաւորութեան գործին:

Բացւեց XVIII դարը: Շէմքի վրայ երևան եկան
երկու խոշոր դէմքեր: Մէկը, որ Հայաստանի ազա-
տութեան համար զոհեց իր կեանքն և ունեցածը, գնաց
դռներ բախելու... Իսկ միւսը, ոգևորւած մտաւոր վե-
րածնութեան մեծ գաղափարով, իր բազմատանջ կեան-

քոֆն ու աշխատութիւնովը յաջողեց ստեղծել լուսաւորութեան կենդրոններ, որոնք հայ կեանքը պիտի դնէին աշխոյժ շարժման մէջ:

Այդ երկու խոշոր դէմքերն էին՝ Իսրայէլ Սրին և Մխիթար Սեբաստացին:

Յռովութիւնները XVIII դարի սկզբներում շատ աւելի մեծացան և լուրջ կերպով ծաւալ առին: Հայ ազգը բաժանւած երկու թշնամի բանակների, միմեանց դէմ էին ելել և իրար ոչնչացնում:

Նրկապառակութիւնների գլխաւոր կենդրոնը Կ. Պօլսն էր և պատրիարքական գահի շուրջը: Կռում էին ոչ թէ անհատներ, այլ ամբողջ համայնքներ. կաթոլիկ համայնքը հայ-լուսաւորչական հասարակութեան դէմ՝ իրենց ազդեցիկ, փողոց, բարձրաստիճան ներկայացուցիչներովը:

Թշնամութիւնը այն աստիճան բորբոքւել էր, որ տարածւել էր դէպի գաւառներն ու այնտեղ էլ զոյացրել միմեանց մատնող, դաւող ու ջնջող համայնքներ: Մատնութիւն, դաւ, իրար դատապարտել տալ, ծախել կառավարութեան և թիարան քշել, կախել, սպանել... ահա կռող կողմերի սովորական գէնքերը:

Կռիւր բորբոքողներն էին մի կողմից՝ հայ կղերն ու ամիրա և այլն, իսկ միւս կողմից՝ եզլիտները, կաթոլիկ կղերը, Հռոմը: 1700-ին կաթոլիկները ունեցան մի զօրեղ պաշտպան՝ Կ. Պօլսի Ֆրանսական Ֆերիօլ դեսպանը. հայերն էլ 1701 թւին պատրիարք նշանակեցին իրենց մի սարսափելի ներկայացուցչին, նշանաւոր կաթոլիկահալած Աւետիք վարդապետին:

Ու սկսեց պատերազմը: Նշանը տւաւ հայոց պատրիարքը: Գրաւելով դէպի իրեն Օսմանեան կառավարութիւնը, Աւետիքը սկսեց ամենամեծ խստութիւններ կաթոլիկների այլ և դէպի նրանց մեղմ վարմունք ու-

նեցող անձերի դէմ: Եղևիտները երկար ժամանակ ան-
յաջող ջանքեր գործ դրին՝ տապալելու համար նրան:
Աւետիքը գնալով՝ վայրենութեան էր հասցնում խստու-
թիւնները: Բանտ, ծեծ, աքսոր, տուգանել և մինչև իսկ
ծածկաբար անհետացնել տալը նրա սովորական պա-
տիժներն էին ու հալածանքի միջոցները:

Այդ բոլորը առաջ բերաւ այնպիսի կատաղի թըշ-
նամութիւն, որ Հոռմը իր ամբողջ ոյժերը լարեց և
ջանաց ոչնչացնել Աւետիքին: Վերջիվերջոյ, յիրաւի
կաթոլիկահալած հայ պատրիարքը, շնորհիւ Սուլթան
Մուստաֆայի անկմանը և յաջորդ Սուլթան Ահմէդի,
այլև եպարքոս Հասան փաշայի օրով, գահընկէց եղաւ,
բանտարկեց ու աքսորեց *):

Ահա Աւետիք պատրիարքի այդ մեծ հալածանք-
ների ժամանակն էր,—այն օրերում, երբ կառավարու-
թիւնը միմիայն նրան էր հաւատում և ամեն կերպ
աջակցում էր նրա վայրենութիւններին—այդ խռովա-
յոյզ ժամանակներում, Կ. Պօլսից, վաճառականի հա-
գուստով փախչում էր մի կրօնաւոր, որ ապագայում
պիտի անմահանար հայկական մտաւոր կեանքի պատ-
մութեան մէջ:

Մխիթար արքան էր դա: Սաստիկ հետապնդւած
Աւետիք պատրիարքի կողմից որպէս եթէ ոչ բացար-
ձակապէս կաթոլիկ, գոնէ կաթոլիկասէր—նախ ապաս-
տանեց նա Կապուցիներին վանքը, Ֆրանսական դես-
պանատան հովանաւորութեան տակ, ապա այնտեղից

*) Աւետիք պատրիարքի մահւան մասին կան դանաղան
պատմութիւններ: Չամչեանը ասում է որ նա գնաց Ֆրանսիա,
Կապուցիներին մօտ մտաւ ու կաթոլիկանալով՝ մեռաւ առաքինի
վարքով: Պատմում է նաև, որ դեսպան Ֆերիօլը բռնել տաւ
նրան, ուղարկեց Ֆրանսիա և Բաստիլի մէջ պահեց բանտարկւած՝
մինչև մահը:

ծալտած՝ նաև նստեց և փախաւ դէպի Եւրոպա:

ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՀԱՅՐԸ ծնւել է 1676 թւին, Սեբաստիա քաղաքում. մեռել է Վենետիկ, 1749 թւին. Հօր անունն էր Պետրոս Մանուկեան: Մխիթարի աշխարհական անունը Մանուկ էր: Տաանկչորս տարեկան հասակում, կրթւած երկու կրօնամօլ ու բարեպաշտ կոյսերի խնամքի տակ, ձեռնադրւեցաւ սարկաւագ: Վերին աստիճանի ուսումնասէր և հետաքրքրւող այդ երիտասարդ կրօնաւորին չը կարողացան բաւականութիւն տալ ոչ այն ամենը, ինչ կոյսերը կամ հայրենիքում եղած կրօնաւորներն էին ուսուցել, ոչ էլ այս ու այն կրօնաւորները, որոնց մօտ նա ծանայեց էջմիածնում:

Տաանկվեց տարեկան հասակում Մխիթարը աչքացաւից գրէթէ կուրացաւ. յետոյ, երբ առողջացել էր, շատ աւելի մեծացան նրա մէջ որոնող ոգու պահանջները:

Քսան տարեկան հասակում ձեռնադրւեց վարդապետ և սկսեց քարոզել եկեղեցիներում: Պերճախօս էր՝ զարմացնելու չափ, «խոնարհամիտ էր, քաղցրաբարոյ, բազմահանճար և վսեմախոհ, փառացի և անձնեայ, լայնախորհուրդ և զգուշաւոր: Նրա ձայնը ահեղ էր և դէմքի տեսքը վեհ. նրա քարոզութիւնը ազդու էր, խօսքերը յարգելի և իմաստութեան համար իր փոյթը անրաւ» *):

Օժտւած այդպիսի առաւելութիւններով (եթէ կէսն իսկ լինի ճշմարտութիւն) Մխիթարը դրա հետ միասին ոգևորւած էր մի առաջնորդող մտքով—կազմել մի Միաբունութիւն, ջանասէր անձերի մի խումբ, որի անդամները մոռացած իրենց անձն ու աշխարհը,

*) Չամչեան «Հայոց պատմութիւն», հատ. Գ. գլ. ԽԵ.

աշխատէին միմիայն յօգուտ հայրենի մտաւոր կեանքի, լուսաւորութեան և գրականութեան:

Այդպիսի ղեկավարող մտածութեամբ էր որ Նա Կ. Պօլիս գնաց երկար պտոյտներ անելուց յետոյ, ծանօթացաւ Պրօպագանդայի նշանաւոր աշակերտ Սաչատուր վարդապետ Կարնեցու հետ և առաջարկեց նրան կազմել իր ծրագրած Միաբանութիւնը:

Թէ Սաչատուր Կարնեցին և թէ յետոյ իրեն ձեռնադրող Մարգար վարդապետը, առաջադրելով նիւթական և ուրիշ դժւարութիւններ՝ մերժեցին: Միւթարը մենակ մնացած՝ Կ. Պօլսում աշակերտներ ժողովեց ու նրանց սովորեցնելով, միաժամանակ եկեղեցիներում քարոզելով՝ զբաղւեց մի առ ժամանակ:

Այդպիսով կարողացաւ նա իր հետ կապել իննըտասը հոգու, որոնք ապագայ Միւթարեան Միաբանութեան հիմքը պիտի կազմէին:

Աշակերտներ ուսուցանելը չէր բաւականացնում նրան. ոչ էլ քարոզչութիւնը: Տաղանդաւոր, կենսալից և շարժուն կրօնաւորը ձեռնարկեց զրքեր էլ տպելու: Կրօնական թարգմանական զրքեր էին դրանք (Թոմա Գեմրացի և այլն), սակայն իր և աշակերտների գործունէութեան ու եռանդի առաջին արդիւնքներն էին: Այդպիսի գործունէութեան ժամանակն էր, որ կաթոլիկ կրօնաւորների հետ ունեցած իր կապերը կասկած ազդեցին Աւետիք պատրիարքին: Հետապնդւած, Միւթարը ստիպւեց ապաստանել Կապուցիններ Վանքը: Այնտեղ տասը աշակերտների հետ, 1701 թիւ սեպտ. 8-ին, Աստուածածնի ծննդեան օրը, Աստուածածնի անունով հիմնեց մի կրօնաւորական ուխտ:

Այնուհետև մնում էր որոնել տեղ՝ այդ նոր Միաբանութեան կայանի համար: Ամենայարմարը համարւեց Մօրէան, որ այդ ժամանակ Վենետիկի ձեռքի

տալէն էր գտնուում. Կարելի եղաւ աշակերտների մի մասը ծածուկ տեղափոխել այնտեղ, ինքը Մխիթարն էլ, տեսնելով որ Կապուցիների վանահայրը տրամադիր էր Աւետիք պատրիարքին յանձնելու իրեն, փախաւ վանքից, Թագնւեց զանազան տեղեր, յետոյ ծպտած՝ հասաւ Զմիւռնիա:

Զմիւռնիայում էլ չունեցաւ նա հանգստութիւն: Աւետիքին յաջողւել էր սուլթանական հրաման հանել Մխիթարի ձերբակալման համար: Խեղճ վարդապետը հազիւ իրեն նետեց մի նաւի մէջ և սաստիկ փոթորկից ստիպւած՝ իջաւ Զանթա կղզին: Այնտեղ ստացաւ նամակ Մօրէայի իր աշակերտներից, որով յայտնւեց որ Վենետիկեան կառավարութիւնը յօժարել էր տալ նոր Միաբանութեանը հողեր ու դիւրութիւններ:

Մխիթարը 1703 թւին Մօրէա մտաւ: Տեղական իշխանները Մեթոն քաղաքում տւին նրան ընդարձակ տեղ՝ կառուցանելու համար վանք և եկեղեցի, իսկ իբր կալւած, նրա եկամուտիցը օգտւելու համար, նւիրեցին մի ամբողջ գիւղ և մի ուրիշի գիւղի էլ մի մասը:

1706 թւին Մխիթարը շինեց մի վանք Մեթոնի մէջ, 1708-ին—եկեղեցի, ու այնուհետև ձեռնարկեցին գործի: 1712-ին նոր ուխտը պաշտօնապէս մտաւ Հռոմի պապի հովանաւորութեան ներքոյ, որպէս կաթոլիկ կրօնաւորութեան մի Միաբանութիւն, և ստացաւ սուրբ Անտօնի անւան կարգի կոչումը, կանոնադրութեամբ Բենեդիկտեան ուխտի:

Յունաստանի մէջ նոր Միաբանութիւնը մնաց 12 տարի, ունեցաւ իր տնտեսութիւնը, իր եկամուտները և անշուշտ լաւ ապագայ էլ կունենար, եթէ վրայ չը գային աղէտարեւ պատերազմները: Մեթոնը քարուքանդ եղաւ, Մօրէան անցաւ Օսմանցոց ձեռքը և Մխիթարն ու իր աշակերտները աղքատ, անօգնական, ստիպ-

ւած եղան փախչել ու գնալ Վենետիկ, մտածելով այն-
տեղ հաստատուելու:

Օրէնքով սակայն, Վենետիկում նոր մենաստան
հիմնել չէր կարելի: Վենետիկի կառավարութիւնը, չը
նայելով Մօրէայից Միսիթարին ծանօթ և բարեկամ
ազդեցիկ անձերի միջնորդութեանը, հնարաւոր չը գտաւ
տեղ տալ նոր Միաբանութեան: Միսիթարը ստիպւած
եղաւ որոնել քաղաքին մօտ մի տեղ, գտաւ մի փոքրիկ
կղզի, որ Սուրբ Ղազար էր կոչւում, որովհետեւ վրան
ունէր մի հին համանուն եկեղեցի:

Սենատն այդ կղզին զիջեց արեւելքցի կրօնաւոր-
ներին: Եւ 1717 թւին այդտեղ հաստատուեց Միսիթա-
րեան այն հոշակաւոր Միաբանութիւնը, որ ապագայում
այնքան պատկառելի և համաշխարային անուն պիտի
ունենար՝ շնորհիւ իր գրական գործունէութեանը:

Ճիշտ է, եղան թշնամիներ, որոնք աճրաստանե-
ցին Միսիթարին, որ նա լուսաւորչական էր և ոչ կա-
թոլիկ, բայց ճարպիկ կրօնաւորը համոզողական ձևերովը
յադիթող դուրս եկաւ պապական քննիչ ժողովից և ստա-
ցաւ մեծ պատիւներ անգամ:

1740 թւին վանքի բոլոր շինութիւնները պատ-
րաստ էին, Միաբանութիւնը ամեն կերպ ամրապնդ-
ւած՝ դպրոցի, և տպարանի տէր էր դարձել: Նրա հիմ-
նադիր մեծ աշխատաւոր և առաջին արքահայր Միսի-
թարը, մի շարք պատկառելի գրական աշխատութիւններ
լոյս ընծայելուց յետոյ, 1749-ին մեռաւ 71 տարեկան
հասակում, միսիթարւած, որ կարողացել էր իրագործել
իր մեծ գաղափարը:

Միսիթարը թողել է բաւական քանակութեամբ
գրական գործեր, որոնցից նրա փառքն է կազմում նախ-

և առաջ խոշոր, պատկերազարդ, զանազան ձեռագրների համեմատութեամբ վերականգնած և ամեն լեզական աղաւաղութիւններից ազատած Աստուածաշունչը:

Յետոյ, որպէս գլուխ գործոց և որպէս փայլուն վկայ Մխիթարի տոկուն, յամառ և տքնաջան աշխատութեանը, նրա անմահ մնացող աշխատութիւնն է «Հայկազեան բառարան»-ը:

Հայկազեան այդ սուար բառգիրքը բաղկացած է երեք մասից—գրաբառից աշխարհաբառ, աշխարհաբառից գրաբառ և յատուկ անունների բառարան: Հսկայ աշխատութիւն է, որ խլել է թէ՛ Մխիթարից և թէ՛ նրա աշակերտներից շատ տարիներ:

Հայոց լեզուի առաջին բառարանն է դա. դժւար չէ երևակայել անշուշտ, թէ որքան դժւարին գործ է առաջին անգամ կազմել մի լեզուի բառարանը, այն էլ այնքան բարեղծօրէն և մանրակրկիտ:

Մխիթարը թողել է հսակ քերականութիւններ, հրատարակել է թուով մօտ 16 կտոր ուրիշների թարգմանութիւնները՝ սրբագրելով նրանց, լոյս է ընծայել Աւետարան, խորհրդատետր, ժամագիրք և այլն: Ունի բանաստեղծութիւններ էլ, Սաղմոսի առակները ոտանաւորի է վերածել, այլև շարականներ է շարադրել որոնք մինչև այժմ երգւում են Վենետիկցոց մէջ:

Մխիթարի գործածած հայերէնի մասին նկատելի է, որ սկզբներում ստիպւած է եղել նա գործ դնել որոշ քաղաքականութիւն: XIV դարիցն սկսած՝ լատինականութիւնը, ինչպէս ասել ենք, իր քայքայող «բարեփոխութիւնը» մտցնելով հայ գրոց լեզուի մէջ, այն՝ աստիճան աղաւաղել էր նրան, որ XVIII դարի սկիզբներում այլևս այլանդակ բան էր ներկայացնում և անճանաչելի:

Լատինաբանութիւնից բացի, հայ գրոց լեզուի ա-

դաւադումին նպաստել էին նաև գրականութեան անկումը, բարբառի անգործածութիւնը և հետևապէս տգիտութիւնը, ապա և կրթութեան, ուսման մեծ պակասութիւնը և աշխարհիկ բարբառի զարգացումը:

Այս բոլորը թէև գիտէր Մխիթարը, կամեցաւ, շատ մեծ փափագով ցանկացաւ մաքրել լեզուն և վերածել նրան իր ոսկեդարեան, V դարի վիճակին, բայց սկզբում զգուշացաւ դիպչելու կաթոլիկական պաշտօնական այն հայերէնին, որից դուրս եղած հայերէնը կասկածելի էր համարւում:

«Իր աշխատասիրութեամբը—ասում է Մխիթարեան միաբաններից մէկը*) — հայկական լեզւի մաքրութեան համար յօրինւած գրքերի մէջ լեզւի աղաւաղ հետքը դեռ կարող են նշմարւել: սակայն դա «ժամանակի բերմունքների» և «տիրող կարծիքների» արգասիք էին և ոչ թէ անհմտութեան»... Աշակերտները նոյն իսկ քանիցս կամեցան մաքրել լեզուն լատինական խորթութիւններից, Մխիթարը «իմաստութեամբ չափաւորեց նրանց եռանդը... որովհետև ապաժամ և կանխահաս ցոյցներից խուսափում էր նա, որպէս չի չը լինի թէ իր վախճանէն վրիպելու պատճառ լինին»...**)»

Պարզ էր ուրեմն, որ Մխիթարը ստիպւած էր, հերետիկոս չամբաստանւելու համար, գրել «կաթոլիկական» հայերէնով: Սակայն վերջիվերջոյ քիչ-քիչ նա մաքրեց այդ լեզուն և իր աշակերտների օրով, Վենետիկի հայերէնը սկսեց յիշեցնել V դարի ոսկեդէպիկ գրականութեան գրաբառը:

Մխիթարին յաջորդող արքահայրերի ժամանակ

*) Պատմ. հայերէն գպրութեան. Հ. Զարբանուկեանի. հատ. Բ. Եր. 390.

**) Նոյն տեղը, նոյն երեւո:

Միաբանութիւնը հետզհետէ շարունակեց առաջ գնալ, ձեռք բերել զանազան եկամուտներ, բարեգործական կտակներէց արդիւնքներ ունենալ և ձեռնարկեց սեփական տպարանից արտադրել մեծ քանակութեամբ գրքեր:

Մինչև XIX դարի կէսերը, դեռ էլ աւելի, ամբողջ հայ հասարակութիւնը թէ բուն Հայաստանում և թէ գաղութներում, իր մտաւոր պաշարը ստանում էր բացառապէս Մխիթարեանների հրատարակութիւններից: Քիչ չեն այդ հրատարակութիւնները և մինչև այժմ հայ գրից աւելի հատորներ են հաշւում:

Յաջորդ արքահայրերի օրով սակայն, հնարաւոր չեղաւ Միաբանութիւնը ազատ պահել պառակտումներից: 1773 թւին, մինչև այժմ դեռ ևս ոչ—շատ պարզ պատճառներով*), Մխիթարեան ուխտը բաժանւեցաւ երկուսի: Մի մասը թողեց Վենետիկը և Աւստրիա անցնելով հաստատուեց Տրիէստ քաղաքում: Բաժանւողները 15 հոգի էին և շատ աղքատ: Ջանացին, Վենետիկցոց նման, գրքեր տպել և ժողովարարութիւն անել, մանաւանդ հնդկահայերի մէջ, սակայն ժողովողները կամ կերան դրամները և կամ անցան, միացան Վենետիկցիներին:

Այնուհետև, որպէս հակառակորդ Վենետիկցիներին, այլ և գոյութեան միջոցներ գտնելու որպէս ճանապարհ, Տրիէստի նոր միաբանութիւնը միացաւ Կոլէժցի և Լիբանանցի կրչւող հայ կաթողիկոսներին, որոնք բոլորովին լատինացել էին:

1807 թւին Թրանսալպիք Տրիէստ մտան և ուրիշ վաճառքների հետ՝ Մխիթարեանների վանքն էլ կողոպտեցին:

*) Ասում են որ դրամական խնդիրներ են եղել պատճառները:

Միայն 1811-ին էր, որ ցրւած միաբանները կարողացան նորից Վէննա ժողովել, Աւստրիական Ֆրանցիսկ կայսեր պաշտպանութիւնը հայցել և այնտեղ, էլ հաստատուել: Թէ իրենց ջանքերովն ու խոհեմ, հմուտ վարմունքովը և թէ զանազան պաշտպանութիւնների շնորհիւ, Վէննայի Մխիթարեան միաբանութիւնը ժամանակի ընթացքում շատ առաջ գնաց, ունեցաւ մի լաւ տպարան, սկսեց հրատարակութիւններ անել և այժմ նա հայագիտութեան կարևոր կենտրոններից մէկն է:

Միւս կողմում, Վենետիկի Ս. Ղազար կղզու Միաբանութիւն տարէցտարի յառաջադիմում էր: Նրան յաջողում էր, շնորհիւ իր աշխատասէր միաբանների՝ հռչակ ստանալ ոչ միայն հայերի մէջ ամեն տեղ, այլև եւրոպական գիտական աշխարհում և անդադար, անխոնջ ջանքերով տալիս էր հոյակապ հրատարակութիւններ: Մանաւանդ հայոց հին մատենագրութեան մնացորդները խնամքով հաւաքում էր նա փոշիների միջից, մաքրում արտագրութիւնների աղաւաղումներից և լոյս ընծայում հոգատար տպագրութիւնով:

Ինչպէս որ հաշւել է նորագոյն պատմաբաններից մէկը (Ալէքսանդր Երիցեան), Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան տպարանը 1715-ից մինչև 1882 թւականը (167 տարւայ ընթացքում) լոյս է ընծայել 832 հատոր՝ 5136 ֆրանկի (1660 ռ.) արժողութեամբ: Այս գրքերի մեծ մասը կրօնական են (157 հատոր), պատմական-աշխարհագրականը՝ 52, հայոց հին մատենագիրներ—45, գեղարւեստական գրականութիւն—76, գիտական և դասագրքեր—64 և այլն:

Վիէննայի Մխիթարեանները, 1776-ից մինչև 1868 թիւը (92 տարւայ ընթացքում) հրատարակել են ընդամենը 273 հատոր, 1437 ֆրանկի արժողութեամբ:

Այսպէս ուրեմն, Մխիթար արքայի հիմնած Միա-

բանութիւնները հայ գրականութեանը տւել են մինչև 1882 թւականը՝ աւելի քան 1105 հատոր տպագրած գիրք: Իսկ 1882-ից մինչև այսօր (1910 թիւը), համարձակ կերպով աւելացնել կարելի է այդ թիւը և դարձնել—1500, եթէ ոչ աւելի *):

Վենետիկի Միլիթարեան միաբանութիւնից, հայ գրականութեան համար, բացի Միլիթար արքան, յիշատակելի և ըստ ամենայնի ուշադրութեան արժանի են նաև հետևեալ գիտնական հայրերը.—

Հ. Մ. ՉԱՄՉԵԱՆ (1738—1823): Տւել է առաջին Հայոց պատմութիւնը, կազմած մանրակրկիտ աշխատասիրութեամբ, մեծ հմտութիւնով, և թէև գրաբառ լեզուով, բայց պարզ և գրաւիչ ոճով:

Այդ հոյակապ աշխատութիւնը կազմւած է հրեք խոշոր հատորներից. Գ. հատորի վերջումը կան՝ ժամանակագրութիւն, համեմատութիւն թւականների, աղիւսակներ ժամանակագրական և այլն: Ուրիշ թանգազին, օգտակար յաւելւածներ ու ծանօթութիւններ ևս կան իւրաքանչիւր գրքին կից: Չամչեանը թողել է նաև մի յայտնի Քերականութիւն, որի վրայ հայերէն են սովորել մի քանի սերունդներ: Գրաբառի ամենալնդարձակ քերականութիւնն է այդ և առանց լատինաբանութեան՝ ներկայացնում է մաքուր հայերէն հին լեզուն:

Հ. ՂՈՒԿԱՍ ԻՆՃԻՃԵԱՆ (1758—1833): Նշանաւոր է նրա «Հնախօսութիւն» աշխատութիւնը. հրեք հատոր, որոնց մէջ մանրամասն ներկայացրած է հին Հայաստանի կեանքը իր բոլոր կողմերով, վարք ու

*) Միլիթարեանների գործունէութեան մանրամասնութեան համար՝ դիմել Ա. Նրիցեանի «Վենետիկի Միլիթարեան ք» աշխատութիւնը, ապւած Թիֆլիզ, 1908:

բարքովը, սովորութիւններովը, և այլն: Թողել է նոյնպէս «Ընդհանուր աշխարհագրութիւն» 11 հատոր, որոնց մէջ կարևոր հատորն է «Նոր Հայաստանը»: ունի Դարապատում 8 հատոր, եւրոպական աղգերի պատմութիւնը՝ 1750—1800 թւականը:

Հ. ՄԱՆՈՒԷԼ ՔԱԶՈՒՆԻ (1823—1904) Թողել է դիտական սուլար աշխատութիւններ՝ Հնախօսութիւն, Ֆիզիկա, Քիմիա, Մեքենագիտութիւն, Արեւստաբանութիւն և այլն, նոյն իսկ Մեղաբուծութիւն, Շերամապահութիւն, Պարտիզպանութիւն և այլն: Նրա ամենագլխաւոր գործն է «Բառգիրք Արեւստից եւ գեղեցիկ դպրութեանց» երկհատոր աշխատութիւնը, որ դժբախտաբար գրաբառ է և անմատչելի շատերի համար:

Հ. ԵԴԻԱՐԴ ՀԻԻՐՄԻԻՋ (1799—1876) Առաջին Վենետիկեան բանաստեղծ կրօնաւորն է, որ սկսել է կրօնական գրւածքներով և ունի գրաբառ 5—6 հատորներ՝ բանաստեղծական բովանդակութեամբ, ծաղիկների և բոյսերի վրայ գրած. Յորի պատմութիւնը, առակներ, սաղմոսներից կտորները վերածած են չափականի և այլն:

Թարգմանութիւնների մէջ յայտնի են Տացիտի, Տելեմաքի, Վիրգիլիոսի, Բերնարդէն դը Սէն Պիէրից և Մարկ Աւրելից գրաբառ փոխադրութիւնները:

Հ. ԱՐՍԷՆ ԲԱԴՐԱՏՈՒՆԻ (1790—1866) բանաստեղծ և նշանաւոր հայագէտ: Յայտնի է նրա մեծ պօէման՝ «Հայկ Դիւցազն», որ Հայկի և Բէլի աւանդական առասպելն է, աւելի զարգացրած ըստ բովանդակութեան և բանաստեղծական շքեղ, հարուստ ոճով գրւած: Տաղաչափութիւնը հայկական է: Լեզուն գրաբառ՝ հարուստ և ճոխ:

Հայր Բագրատունին յայտնի է որպէս Թարգմանիչ Հոմերոսի «Իլիականի» յունարէն բնագրից: Միլտոսի «Դրախտ կորուսեալ»-ից, Ռասինից, Վօլտէրից,

Սօֆօկլից ընտիր կտորներ թարգմանաբար հաւաքած մի հատորի մէջ՝ հրատարակել է «Ճաշակ հին եւ նոր ողորդութեանց» վերնագրով: Բագրատունին հռչակ ունի սակայն իր «Զարգացելոց Քերականութիւն» աշխատութիւնովը, որը մինչև այժմ էլ ծառայում է իբր աղբիւր հայկաբանութեան, հին հայերէն լեզւի զարգացման ու փոփոխման պատմութեան համար. այլև հեղինակաւոր ուղեցոյց է հայ հին լեզւին վերաբերեալ որևէ թիւրիմացութեան:

Բայց Վենետիկի Մխիթարեան ուխտի փառքն ու պարծանքն է կազմում հայրենաշունչ բանաստեղծ և գիտնական հնախօս Հ. Ղևոնդ Ալիշանը, որի մասին պիտի խօսւի առանձնապէս, գրքիս «Թիւրքահայ գրականութիւն» հատւածի մէջ:

Վէննայի Մխիթարեան միաբանութիւնից նշանաւոր է հայ գրականութեան համար առաւելապէս գիտնական Հ. ԱՐՄԷՆ ԱՅՏՆԵԱՆԸ (ծն. 1825. մեռաւ 1902-ին):

Այտնեանը թողել է «Քննական քերականութիւն արդի հայերէն լեզւի» հոյակապ գործը, որ իրաւամբ այնքան գնահատւած է և համարւում է լեզւագիտական մի անզուգական աշխատութիւն: Այդ գրքով, վերջապէս ուշադրութեան է առած ժողովրդի խօսած լեզուն—աշխարհաբառը, և ջանք է գործ դրւում կանոնի տակ գնել նրա օրէնքները:

Քերականութիւնը կարեւոր է և այն տեսակէտով, որ նրա առաջին մասի մէջ խօսւում է թէ միջնադարեան և թէ այժմեան աշխարհիկ բարբառների մասին: Նրկրորդ մասի մէջ հեղինակը պատմում է աշխարհիկ բարբառներից իւրաքանչիւրի ծագման և բարեշրջութեան մասին և այլն:

Այտնեանը համարւում էր հեղինակաւոր հայկա-

բան-լեզագէտ: Վէննայի Միփթարեան միաբանութեան արբանայրը եղաւ 1886—1902:

Թէ Վենետիկի և թէ Վէննայի Միփթարեան միաբանութեան մէջ եղել են և կան հայ գրականութեան համար ուրիշ շատ գնահատելի դէմքեր ևս: Առհասարակ Միաբանութիւնների իւրաքանչիւր անդամը, ընտրած մի մասնագիտութիւն, ամեն կերպ աշխատել է հարստացնել հայ գրականութիւնը՝ զանազան հեղինակութիւններով, թարգմանութիւններով և կամ հետազոտական երկերով: Վենետիկում հրատարակւում է «Բազմավէպ» և Վէննայում «Հանդէս Ամսօրեայ» ամսագիրները: Վերջինս լուրջ հայագիտական հանգէս է:

Երկու միաբանութիւնների մասին մանրամասն տես Ա. Երիցեանի յիշած աշխատութիւնը, այլ և՛ Լէօ Հայկ. Տպագրութիւն» հ. II. Հ. Աճառեան «Պատմ. հայոց նոր գրականութեան» պր. Ա. և այլն:

4.

Քաղաքական անցքեր.—**Դուրսիւնը Սպահանում,**
և պարսկական հայաստանում.—1) Իսրայէլ Օրիի դիմում-
 ները.—2) Դոււիք—բէկ և Ղարաբաղի օւրժումները.—
 Օսմանցոց նոր արօւաւանքները և Նադր օսե.—3) Աղւա-
 Քահմադ-խանի արօւաւանքները պէպի հայաստան ու
 վրաստան:

XVIII դարի սկզբներում խռովութիւններ սկսեցին
 նաև բուն Պարսկաստանում: Աֆղանների էմիրը, Միր-
 Մահմուդ, ապստամբեց Պարսկաստանից, օգուտ քա-
 ղեց պարսկական գահի վրայ նստող թուրամորթ Շահ
 Հիւսէյնի ողորմելիութիւնից և անարգել հասաւ մինչ
 Սպահան:

Հայերի գաղութն անպաշտպան մնաց այդ նոր
 արշաւանքի առաջ և ստիպեց ահագին գումար ու 40
 աղջիկ տալ Միր-Մահմուդին, ջնջելուց ազատ մնալու
 համար: Շահ-Հիւսէյնը գահընկեց եղաւ և պարսկական
 գահի վրայ նստեց աֆղան Մահմուդը:

Այդ խռովութիւնները մեծապէս ազդեցին Պար-
 սկաստանի ձեռքի տակ գտնուող միւս երկիրների վրայ:
 Հեռաւոր, ծայրագաւառների բնակիչները փորձեցին,
 օգտուելով հանգամանքից, ապստամբութեան դրոշ բարձը-
 րացնել:

Այդպէս, Կովկասի լեռնական ցեղերը իջան Հայա-
 ստանի հիւսիսային կողմերը և սկսեցին ասպատա-
 կել երկիրը: Լեզգիներն էլ ահագին խմբերով արշաւե-
 ցին մինչև Սևանայ լիճը: Ասպատակութիւններին զոհ
 էին գնում հայերը: Կառավարութիւնը ոչ ոյժ ունէր և

ոչ էլ մտադրութիւն՝ պաշտպանելու համար իր հպատակներին: Հայերը ստիպւած եղան միանալ և Ուտէացոց Յովհաննէս իշխանի ղեկավարութեամբ՝ քշել աւազակախմբերին իրենց կողմերից:

Այդ ամենը տակնուվրայ արին Սիւնիքի և Արցախի թուրքերին էլ: Այդտեղ իշխող խաները միմեանց դէմ ելան, այլևայլ ցեղերը իրար վրայ նետուեցին և դարձեալ խաղաղ բնակիչներին, այն է հայերին, սկսեցին ոտնատակ տալ:

Մինչդեռ այդ ամենը, XVII դարի վերջերիցն սրկսած, պայթում էր Հայաստանի գլխին, նոյն իսկ Պարսիկ—Օսմանեան պատերազմները նորոգւելու սպառնալիքներ էին լսում—Սիւնեաց լեռների մէջ հայ մեծամեծները և կրօնաւորութիւնը յղանում էին Հայաստանը պարսիկների ձեռքից հանելու մտադրութիւնը, օգնութեամբ քրիստոնեայ օտար պետութիւնների:

Այդ մտածութեամբ էր, որ պատրաստեց գաղտնի ղեսպանութիւն ղէպի Եւրոպա: Դեսպանութեան գլխաւորն էր Սիւնեցի մի կրթւած հայ, որ մեծացել էր Եւրոպա, կապեր և նշանաւոր բարեկամներ ունէր, այլև մի անխոնջ, անսպառ ոգևորութիւն՝ հայրենիքը ազատ տեսնելու գաղափարի համար:

Իսրայէլ Օրին էր դա, XVIII դարի քաղաքական նշանաւոր հայ դէմքը, որի արկածները, դիմումներն ու գործունէութիւնը հեաաքրփիր, կրթիչ և ոգևորող մի ամբողջ պատմութիւն է, մի փայլուն էջ հայ պատմութեան մէջ*):

*) Մանրամասն ծանօթանալու համար ուղևորէն՝ Եզեանի „Сношение Петра Великого“ գիրքը, իսկ հայերէն—Լէօ, «Հայկական տպագրութիւն» հատ. I և II, որ քաղւած է Եզեանի գրքիցը: Կան տեղեկութիւններ նաև Չամչեան «Հայոց պատմութիւն» գիրք. Գ.

Իսրայէլ Օրինն ընկերացել էր Մինաս վարդապետի: Օրին, Բաւարիայում, իր բարեկամ Յովհանն--Վիլհելմ կայսրընտիր իշխանի համակրութիւնը և օժանդակութեան խոստումն ունենալուց յետոյ, 1706 թւին նրա իսկ յանձարարական թղթովը և նրա խորհրդովը՝ գնաց տեսնելու Ռուսաց թագաւոր Պետրոս Մեծի հետ:

Պետրոս Մեծը ուրախութեամբ ընդունեց ատաշարկը՝ զօրք ուղարկել տիրելու Հայաստանին և աղատելու հայերին պարսիկների ձեռքից: Բայց Ռուս--Շէդական պատերազմների պատճառով, պէտք ևղաւ սպասել տալ մի առ ժամանակ: Օրին պարապ չը նստեց, իբր դեսպան Հռոմի, Պարսկաստան գնաց նրա վիճակի մասին տեղեկութիւններ ժողովելու համար:

Այդ ժամանակ էր որ տեղի ունեցաւ Աֆղանների մուտքը Սպահան, Շահ Հիւսէյնի գահընկէցութիւնը, այլև Կովկասի լեռնականների արշաւանքը դէպի հայկական նահանգները:

Այդ արշաւանքների հետևանքները եղան թուրք աւատական իշխանների իւրտումները: Երկիրը տակն ու վրայ եղաւ, Ղարաբաղի մելիքները յարմար առիթ համարեցին փորձել ազատուելու պարսկական լծից և մտածեցին հայկական անկախ, լեռնային մի իշխանութիւն ստեղծել:

Այդ նպատակով էր, որ նրանք դիմեցին իրենց երկրացի և Վրաստանում քաջութիւնով հռչակած Դաւիթ-բէգին ու հրաւիրեցին գլուխ կանգնելու ապստամբական շարժումներին:

Դաւիթ-բէգը 1722 թւին եկաւ մի իւումբ քաջ հայերի հետ և սկսեց մի առ մի քշել կամ ոչնչացնել Ղարաբաղում հայերին ճնշող ու հարստահարող վայրենի ցեղերին, այլև աւատական թուրք և պարսիկ խաներին:

Խաներն ու ցեղապետները փորձեցին միանալով՝ ոչնչացնել սպառնացող և հետզհետէ խոշորացող ընդ-դիմադրութիւնը, բայց 2—3000-ի հասած զօրքով Դաւիթ-բէգը և նրա զօրապետները ամեն տեղ ցրիւ տւին նրանց, կոտորեցին և կամ բոլորովին փախցրին Սիւնիքից:

1725 թւին Ղարաբաղը մաքրւած էր թուրքերից ու պարսիկներից: Այդ միջոցին Օսմանցիք, տեսնելով Պետրոս Մեծի շարժումները և միջամտութիւնը պարսկա-կան գործերում, իսկոյն գրաւեցին Երևանը, Նախիջևանը և անցան մինչև Թաւրիզ ու Համադան: Ռուսաց մտադրութիւնների առաջը այդպէս էին կամենում առնել: Օսմանեան մի զօրագունդն էլ մտաւ Ղարաբաղ և վճռեց տիրել նրա լեռներին: Դաւիթ-բէգը պատ-րաստեց դէմ ելնելու: Դաշնակից մելիքներից շատերը վախեցած օսմանցիներից՝ թողին հեռացան, մի քանիսն էլ միացան թշնամուն: Սակայն Դաւիթը մնացած սա-կաւաթիւ զօրքով (450 հոգի) երկու անգամ ջարդեց յարձակողներին և քչեց նրանց երկրից:

Երկար չը տևեց այդ յաղթութիւնը: 1728-ին մե-ռաւ Սիւնեաց վերջին հերոսը Դաւիթ բէգը, յաջորդ Մխիթարին էլ հայերը դաւաճանութեամբ սպանեցին և օսմանցիները կարողացան տիրել Հալիձորին ու Ղարա-բաղին:

Զը նայելով դրան, թուլացած Պարսկաստանը կապգուրման նշաններով՝ յաղթական քայլեր սկսեց անել, շնորհիւ մի նոր զօրագլուխի, որ սկզբումը ինքն իրեն խոնարհ պահելով՝ կոչել էր Թահմազ—ղու-լի (Թահմազ Շահի գերին), բայց երբ յաղթահարեց ու ճնշեց Օսմանցոց ոյժը—համարձակ կերպով հռչակեց ինքնիրեն Իրանի ինքնակալը:

1736-ին Նադիր-Ալին դարձաւ Նադիր-Շահ: 1746

թւին նա բոլորովին ետ մղեց Օսմանցոց և Հայաստանի արևելեան մասը մինչև Երևանն ու Նախիջևանը քնաց դարձեալ պարսից իշխանութեան տակ:

Այդպէս էր, որ անյաջողութեան հանդիպեցին՝ թէ Իսրայէլ Օրիի տանջանքների արդիւնքը և թէ Դաւիթ-բէգի և Ղարաբաղի մելիքների երազները:

Նադր-Շահի թագաւորութիւնը երկար չը տևեց: 1747 թւին նրա մահովը պարսկական տիրապետութեան երկիրները նորից անիշխանութեան մատնւեցին: Դարձեալ խռովութիւններ ծագեցին Ղարաբաղի մէջ և այս անգամ հայ մելիքները իրար դէմ ելան: Վարանդայի Մելիք-Շահնազարը միացաւ Զիւանշերնների Փանահ խանի հետ և գնաց իր ազգակիցների վրայ: Փանահը մեծացաւ այդ դաւաճանութիւնով, աւելի լաւ հաստատուեց Շուշայ բերդում, յետոյ ամբողջ Ղարաբաղի տէրը դարձաւ և բոլորովին ճնշեց որևէ մելիքի ձգտումները:

Հայերը իրենց աչքերը այս անգամ նորից ուղղեցին դէպի Ռուսաստանը: Եկատարինէ Բ. կայսրունին, հետևելով Մեծն Պետրոսի ծրագրին, զօրք էր ուղարկել և տիրել Դերբենդին, Բագուին և Շամախիին:

Հայերը յոյս առած՝ սկսեցին հպատակութեան բանակցութիւններ, միջնորդութեամբ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանի: Ղարաբաղի մելիքները միացան և ուղարկեցին կայսրունուն հաւատարմութեան թղթեր: Փանահ խանի որդին Իրրահիմ խանը իմացաւ այդ, քարուքանդ արաւ մելիքների հողերը և սկսեց անխնայ կոտորել կամ մահմեդականացնել հայերին. այնպէս, որ շատերը ստիպւեցին գաղթել դէպի Աստրախան և դէպի Վրաստան:

Այդ ամենը կատարւում էր XVIII դարի վերջերում: Պարսից գահի վրայ, վերջ դնելով ներքին խռովութիւն-

ներին, նստում էր մի ներքինի, Աղա-Մահմադ-խանը, որ 1795-ին ելաւ Ղարաբաղի վրայ, Իբրահիմ խանին հպատակեցնելու համար: Ղարաբաղի աւատական իշխանը ամրացաւ Շուշւայ բերդում՝ և դիմացրեց: Հայ մելիքներն էլ չը կամենալով նորից Պարսկաստանի լուծի տակը մտնել, միացան Իբրահիմ խանին:

Աղա-Մահմադ խանը թէև պաշարեց Շուշին, սակայն բարւոք համարեց նախ և առաջ գնալ Վրաստան և պատժել Հերակլ Թագաւորին, որ յանդգնել էր երկիրը դնելու Ռուսաց հովանաւորութեան ներքոյ:

Հերակլը չնչին ընդդիմութիւն միայն ցոյց տուաւ, յետոյ փախաւ և Թիֆլիզը մատնեց կառաղի ներքինու վայրենի զօրքի կամայականութեանը:

Սոսկալի էր եղածը: Պարսիկները քաղաք մտան, երեք օր ու երեք գիշեր կոտորեցին ու թալանեցին, այրեցին և քանդեցին, յետոյ 16000 տղայ ու աղջիկ գերի վերցրին և ուղարկեցին Պարսկաստան:

Դրանից յետոյ էր որ, ներքինի Շահը գնաց Շուշւայ վրայ, առանց ընդդիմութեան այլևս տիրեց նրան, բայց ինքն էլ սպանւեց այնտեղ դաւաճանութեամբ:

Պարսիկ զօրքը, մատնւած անկարգութեան, ետ քաշւեց դէպի Պարսկաստան, իսկ Ռուսաց Պաւլ Ա. ի հրամանով Պօտեմկինը Ղարաբաղ մտաւ, ուրիշ բանակ էլ Վրաստան գնաց և XVIII դարի վերջումը պարսկական-Հայաստանի մի գլխաւոր մասը անցել էր Ռուսաց ձեռքը:

Ահա գլխաւոր գծերով այն բոլոր դէպքերը, որոնք տեղի ունեցան XVIII դարում Հայաստանի մէջ:

Մտաւոր կեանքը կանգ էր առել բառի բուն նշանակութեամբ: Ո՛չ մի գիրք, ո՛չ դպրոց և ո՛չ էլ ընթերցանութիւն Հայաստանի այդ թշուառ, անընդհատ աւերի մասնուած մասերում:

Այդ բարբարոսութիւնների մէջ—Աղա-Մահմադ-
խանի Թիֆլիզ մտնելու օրերում—վայրենի կոտորող-
ներից մէկի սրին զոհ գնաց հայոց նոր գրականութեան
լաւագոյն գրողներից—Երզնիներից մէկը, որ կրում էր
աշուղ անունը և սիրւած էր հաւասարապէս թէ հայերից
և թէ վրացիներից:

Դա հայ աշուղների նահապետն էր, յայտնի Սա-
յեաթ-Նօվան:

5.

Ռանւո՛ր գրականութեան գոյութիւնը հայ ժողովրդի մէջ,—
Աւուղութիւն եւ Աւուղներ.—Պարսկական եւ քարաւա-
կան ազդեցութիւն.—Սայեաթ-Նովա.—Կեանք եւ գրածո-
ւոք:

Աշուղութիւնը հայերի մէջ շատ աւելի հին է,
քան նոյն ինքը, բառը: Հնումն այդ երգիչները, որոնք
երբէք չէին արձանագրում իրենց երգածները, այլ
միայն բերանացի աւանդում—կոչւել են Գողթան եր-
գիչներ, Գուսաններ (տես եր. 6—7): Գրաւոր բա-
նահիւսութիւնը նսեմացրել է, բայց լիովին չի ջնջել
ժողովրդեան միջից գուսան—աշուղների սէրը և աշու-
ղութեան արհեստը:

Այդպէս, բանաւոր երգերն ու զրոյցները, սկսած
հին, հեթանոսական դարերից, չը նայելով քրիստոնէու-
թեան խիստ հալածանքներին, ապրել է ժողովրդի մէջ
և նրա հետ, նրա զգացմունքների անպաճոյճ արտա-
յայտիչը լինելով միշտ:

Գրաւոր բանահիւսութիւնը, մինչդեռ հովանաւոր-
ւած կղերականութիւնից և աղնականութիւնից, մշա-
կում էր յատուկ զրոյց բարբառ, իր գրելու և երգելու
նիւթերն ունէր և իր սահմանաւորած միտումները—
բանաւոր, բերանացի բանահիւսութիւնը ապրում էր
ժողովրդի հետ, արտայայտում էր անմիջապէս նրա
սրտին մօտ զգացմունքներ և այն՝ իրեն—ժողովրդին
կատարելապէս հասկանալի լեզուով, ըմբռնելի ոճով ու
պարզութեամբ:

Նա չէր սաւառնում անմատչելի բարձրութիւն-
ների վրայ և գրքերի դժւարին ընթերցանութեան հետ

չէր կապում իր գոյութիւնը: Նա բերանից-բերան էր անցնում՝ երգելով օրւայ կեանքը, գոյութիւն ունեցող բուն ժողովրդի տանջանքն ու ցաւը, այլ և ցանկութիւններն ու երազները: Եւ այդ պատճառով էլ նա ենթարկւում էր նոյն փոփոխութիւնների, նոյն աղղեցութիւնների, ինչին որ ենթարկւում էր ժողովուրդը — ինքը:

Տարօրինակ չէ ուրեմն, եթէ XV դարից մինչև XVIII դարերի երկար ամայութեան և մտաւոր ամլութեան ընթացքում, գոյութիւն ունենային բանաւոր գրականութեան այնպիսի արդիւնքներ, որոնք երգւած ու գրւած լինէին ժողովրդի խօսած լեզուփն ու ոճովը և տողորւած՝ նրա ցաւերովն ու զգացմունքներովը:

Այդպէս, Միջնադարեան տաղերգուների լեզւի փոփոխութիւնները եթէ ուշադրութեան առնենք, պիտի տեսնենք, որ Կոնստանտին Երզնկացուց մինչև Նահապետ Քուչակը տեղի են ունեցել մեծ փոփոխութիւններ: Պարսկական, յետոյ էլ թաթարական (թուրք) աղղեցութիւնները շատ զգալի էին դառնում վերջին 3—4 դարերի վարք ու բարքի, սովորութիւնների, լեզւի և նոյն իսկ մտաւոր կեանքի մէջ:

Այլևս անհետանում էր հին հայ գուսանը, անհետանում, անհասկանալի էին դառնում նաև հին հայերէն երգերը: Ժողովուրդը իր լեզուն, ոճն ու արտայայտութիւնը փոխում էր: Այժմ խօսում էին թրքախառն, արաբական և պարսկական բառերով ու ձևերով խճողւած հայերէն: Միայն մի դար — և հասկանալի չէր լինում մաքուր հայերէն լեզուն. գրքերի մէջ անգամ մտնում էին օտար տարրեր — լատինաբանութիւն, պարսկաբանութիւն և այլն:

Բնական է, որ գուսանն էլ, ժողովրդի այդ զա-

ւակն ու նրա զգացմունքների հարազատ արտայայտիչը, կորցնէր պիտի ինքնուրոյնութիւնը, աղաւաղէր, փոխէր պիտի իր հայերէն մաքուր լեզուն, ապա, ժողովրդի համակրութեան հոսանքին հաւատարիմ՝ իր երգերը պիտի հնչեցնէր տիրապետող լեզովը, աւելի շատ ու լաւ երգեր ունեցող ազգին նմանելով, և նոյն իսկ նրա բարբառովը:

Այդպէս էր, որ կամաց-կամաց, միջնադարեան տաղերգուներին յաջորդեցին պարսկաբան երգիչներ և վերջապէս երևան եկան թրքախօս և կամ թրքախառն հայախօս Աշուղները:

«Աշուղներից աւելի կրօնասէրները — ասում է Ախվերդեանը *) կարծելով թէ հայոց «ճոխ լեզուն» սկզբից ի վեր նշանակած է միայն Ստեղծողին և սրբերին փառաբանելու համար երգերի մէջ, և յանցանք համարելով անարգելու ասուլածախօս լեզւի սրբութիւնը — իրենց բանաստեղծական զգացմունքները երգել են՝ պարսից, թուրքաց և օսմանցոց լեզուներով: Սրանցից մի քանիսը բոլորովին հայերէն չեն երգել, ինչպէս Քէշիշ-Օղլին, Ալլահվերդին և այլն...

Հաղորդելով այդպէս օտարներին իրենց շնորհքի պտուղները, մեր երգիչները զուրկ չեն մնացել օսմանցոց, մանաւանդ պարսից ներգոր-

*) Բառացի հասուածներ ենք վերցնում այդ բանասէրից, որ թողել է հայ աշուղների երգերի շատ գնահատելի ժողովածուներ և ունի մի հմուտ ուսումնասիրութիւն՝ ժողովածուների մէկի սկզբում: — «Սայեսը-Նօվա, Դ. Ախվերդեանի», 1852. Մոսկւա: Երկրորդ, աւելի ստուար ժողովածուն է «Հայ աշուղներ» Դ. Ախվերդեանի, 1903. Թիֆլիզ: Ախվերդեանից վերցրած հասուածների լեզուն փոխում ենք, տեղ տեղ էլ կրճատումներ անում:

ծութիւնից, որոնցով են առաջնորդել մեզ մեր ճաշակում և որոնք առհասարակ մեծ ազդեցութիւն են ունեցել մեր կենցաղավարութեան վրայ...

Պարսից ու թուրքաց մէջ աշուղների մեծ մասը եղել են ազգով հայ... Այսպէս, պատահում են Թուրքնջ, Սէլաթ, Հիրին անունով աշուղներ. երբեմն անունին աւելացրել են «Նօվա» բառը.— Սայեաթ-Նօվա, Քիչիկ-Նօվա. երբեմն անունի վերջին կացրել են «Օղլի» (որդի) բառը, կամ «օղլան».— Զահիլ-օղլան, Շաղուր-օղլի: Թուրքերէն խաղ ասելով հռչակած անունը այնուհետև գործածել են նաև հայերէն հեղինակած երգերի մէջ, թէպէտ, մանաւանդ հայերէն ասողները, միշտ գործածում են իրենց յատուկ անունները— Բաղդասար, Մէլքօ, Աղամ...»*):

«Աշուղ» բառը պարսկերէն Աշըր (սիրահար) խօսքիցն է, որ տրւում էր ոչ թէ բանաստեղծների, այլ եւրոպական տրուբադուրների նման երգիչների, որոնք մի-մի նւագարան ձեռքերին, շրջում էին ամեն տեղ, մոռացած իրենց տունն ու տեղը, և, ինչպէս ասում է Ախվերդեանը, խալիսի նօթարն եղած. նրանց տունը՝ փողոցն ու «մէջլիսն» էր (ժողով, խնջոյք): Այդ իսկ պատճառով կոչւում էին նրանք սիրահար երգի, երաժշտութեան, գուցէ և սիրահարներ գաղափարի. գուցէ և սիրուց խելայեղ եղածներ էին մի աղջկայ, «գեղեցկունու» համար և նրա գովքն ու սէրը երգելու ելած ամեն տեղ **):

*) Սայեաթ Նօվա. եր. Գ—Ե:

**) Տաճկերէն՝ սէվդէլու աօրֆ: Եւրոպական տրուբադուրներն էլ նման բաներ էին. սիրահարներ, որ ունէին իրենց սրտի տարկան, երգերի հերոսուհին:

Բուն երգասաց, հեղինակ երգիչները կոչւել են տաղասացներ, ապա և պարսկերէն՝ շայիր (բանաստեղծ), նրանց երգերը—շէր (երգ)։

Աւելի յետոյ է, որ Աշուղ բառը գործածւել է նաև տաղերգուների համար. աւելի ճիշտը՝ նրանց, որոնք թէ հեղինակել են և թէ իրենց հեղինակածը իրենք երգել։

«Կայ որ, սաղ ածելը չիմանալով, միայն խաղ է հանում (գրում է կամ հնարում). սրան ասում են խաղ հանող. կայ, որը սաղն ածելով, ասում է իրենից հանած խաղը. սրան ասում են խաղ ասող։ Բայց ամենից գերազանցն ու պատուելին Աշուղն է, որի համար սաղն ու խաղը իր հոգին ու մարմինն է» *)։

Ամենաառաջին հայ աշուղը, որից հասել են մեզ մօտ 40—50-ի չափ գրաւոր բանաստեղծութիւններ, Վրաստանում ապրող կէս Թիֆլիզեցի և կէս Թիւրքահայ մի ջուլհակ էր։

ՍԱՅԵԱԹ-ՆՕՎԱ էր նրա գրական անունը։ Յատուկ անունն էր Յարութիւն (Արութին)։ XVIII դարի սկզբներում Հալէբից բախտ գտնելու է գալիս Վրաստան և բնակութիւն է հաստատում Թիֆլիզ՝ մի խեղճ հայ, որ պսակւում է Հաւլաբարցու **) աղջկայ վրայ։ Դրանցից ծնւում է մի որդի (1712-ին). անունը դնում են Արութին։ Փոքրիկ Արութիւնին տալիս են ջուլհակութեան։ Սրամիտ լինելով, շուտով է վարպետ դառնում նա և հնարում է մի մեքենայ, որով փոխանակ կտաւը

*) Ախվերդեան, «Սայեաթ Նօվա». եր. Ե.

**) Թիֆլիզի մի մեծ թաղը։

փողոցի երկարութեան մէջ հինելու, իր սենեակումն է հինում և գործում:

Վարպետ ջուհակը երևի շատ վաղ է նկատում իր մէջ քերթողական շնորհք, որովհետև փոքրութիւնից պատ պահելով*) ուշադրութիւն է դարձնում ամեն խաղի և «սուրբ Կարապետի կարողութիւնով» սովորում է «քամանչէն, չօնգուրն ու ամբուրէն»:

Դեռ լաւ չը գիտակցելով իր հանճարի ոյժը, Արութիւնը ամբողջ օրը թէ կտաւ է գործում և թէ սազ ածում. իր մեքենայի առջև, հորումը նստած, մաքուքի ձայնի վրայ՝ առաւօտեան հանած երգն է գեղգեղում, իսկ գիշերը իր քաղցր ձայնով զւարճացնում է իշխանների և մեծամեծների: Վերջ ի վերջոյ մաքուքը փոխած քամանչի, համարձակ «դուրս է գալիս մէյդան»:

Այնուհետև նրա աշուղական հռչակաւոր Սայեաթ-Նօվա անունը մոռացնել է տալիս ջուհակ Արութիւնին:

Սայեաթ-Նօվան իր աշուղութիւնը սկսել է թուրքերէն խաղեր հեղինակելուց: Նրա ամենից հին բանաստեղծութիւնը թուրքերէն է, գրած 1742-ին: Միաժամանակ, իր թողած «դավթարի» մէջ նշանակւած թւի համեմատ, երևում է որ նա սկսել է հայերէն գրել միայն 1752-ից և առաջին իսկ երգի տակը, թւականի հետ, ունի հետևեալ խօսքերը—«հիմի գուզեմ թէ հայէվար ասիմ»:

Տասնեօթ տարւայ իր աշուղական կեանքի ընթացքում Սայեաթ-Նօվան թողել է մեզ յայտնի 114 թուրքերէն, 46 հայերէն, այլև անթիւ վրացերէն խաղեր:

Իր կեանքի վերջին քսանհինգ տարին աշուղը անց է կացրել առանձնացած, Թիֆլիզից դուրս, թողնելով

*) Որպէս չի շնորհքն աւելանար:

իր զաւակներին, կնոջը մահաւանց յետոյ: Այնտեղ, լեռների մէջ, Հաղբատի վանքում բանաստեղծը թողնում է աշխարհը և հագնում է արեղայական վերարկուն:

1795 թւին, ներքինի Աղա-Մահմադ-խանի արշաւանքը Թիֆլիզի վրայ երբ լսեց Սայեաթ-Նովան, մտաբերեց իր որդիներին (երկու տղայ, երկու աղջիկ) և եկաւ Թիֆլիզ:

Պարսիկները մօտենում էին: Բանաստեղծը, հազիւ կարողացաւ որդիներին ապահովութեամբ Մոզդոք ուղարկել: Քաղաքը արդէն առնւել էր. մի խումբ զօրքեր մտան Հաղբատի առաջնորդարանը, սկսեցին կոտորել ու կողոպտել: Սայեաթ-Նովան աղօթում էր եկեղեցիում: Նրանից պահանջեցին դուրս գնալ և ուրանալ հաւատքը, բայց նա գերադասեց մահը և սպանւեց պարսիկներից՝ ասելով.—

Չըխմանամ քիլիսադան

Դեօնմանամ Իսադան

(Չեմ դուրս գալ եկեղեցուց, չեմ ուրանալ Քրիստոսին):

Մի քանի օրից յետոյ, երբ պարսիկները հեռացան Թիֆլիզից, հայերը գտան բանաստեղծի մարմինը և թաղեցին Մեծ-բերդի եկեղեցու հիւսիսային փոքր դռան առաջը:

Այդպէս են պատմել նրա թաղմանը պատահողները:*)

Սայեաթ-Նովայի մեզ հասած (շնորհիւ Գէորգ Ախվերդեանի) հայերէն 46 կտոր երգերը ասւած են Թիֆլիզի բարբառով: Մէջը առատօրէն գործածւած են պարսկական և թաթարական բառեր ու արտայայտութիւններ:

Բացի դրանից, հաւանականօրէն ինքը—Սայեաթ-

*) Գ. Ախվերդեան. «Սայեաթ-Նովա» եր. ԺԲ.—ԺԳ.

Նովան է գրի առել երգերը վրացերէն տառերով, թէև մէջէմէջ հայերէն գրերով եղածները ապացուցանում են, որ նա գիտէր հայերէն էլ գրել—կարդալը, բայց անվարժ:

Երգերի մեծ մասը, թւով 41, — սիրային են, արևելեան գունեղ ոճով ու պատկերաւոր համեմատութիւններով լեցուն: Օրինակ՝ —

Վունց օր վուր դարիբ բուլբուլըն

մէ տարօվ բաղին կարօտ է,

էնէնց կու լայ քու սիրօղըն՝

Ձեռիդ արաղին կարօտ է:

Այս կարօտն ու տենչը դէպի իր սիրականը այնքան ջերմ է որ,

Թէ մէ շափաթ քիզ չիմ տեսնի

կու կըտրիմ քամանչի սիմըն

Ես էլ ուրիշ եար չիմ սիրի

աշխարումըս դուն իս իմըն:

Եւ այդ իսկ սիրովը խելայեղ, իր ջերմ սրտի զգացմունքները, այլև թախիժը արտայայտում է իր երգերից ամենալաւի մէջ, խօսքերն ուղղելով «դարիբ բլբուլին».—

Ուստի՞ գու քաս, դարիբ բլբուլ,

Դու մի լաց՝ լի, ես եմ լալու.

Դու վարթ պըտոէ, ես գօզալին,—

Դու մի լաց՝ լի, ես իմ լալու...

Արի, բլբուլ, խօսի բառըն,

Օխնըւի քու եկած սարըն.

Քի վարթն էրից, ինձ իմ եարըն,—

Դու մի լաց՝ լի, ես իմ լալու...

Սակայն Սայեաթ-Նովան չի սիրում մշտական թախիժն ու ողբը. նա գերադասում է հնչեցնել գեղեցիկ գովքը անընդհատ, «եարի» կարօտը քաշել, իր կեսուն-

քը նրան զոհելու եռանդը արտայայտել.—

Ղուրբան իմ ծուցիդ նըռանն
Հօգիս տամ շիմշատ կըռանն.
Թաք պառկիմ հարի դըռանն՝
Գըլխօքըս քար իմ ասուամ:

Եւ կամ,

Դուն գլուխդ մահի կու տաս,
Ես էլ քիզ իդ կու մէռնիմ.
Միր էդնէն թամամ աշխարըս
Սով քաշէ, հաց չը տեսնէ:

Իսկ սիրունու գովասանքը գիտէ անել նա պարսկական պատկերաւոր այն շքեղ ոճովը, որ Հաֆիզը միայն ունէր.—

Դուն խօմ էն գլխին գոված իս,
Ես քիզ նուրմէկ գովիմ արի.
Ծուցըդ վարադնած հուջրա է,
հուտ ունէ մուշկ ու անբարի:
Երիք հարուր ու վաթսուն ու վից
ամէն անդամդ դարարի
Կուռըդ շիմշատ, մատնիրըդ մուամ՝
ըըրօլէ ճաղին կարօտ է:

Ձը նայելով որ այդքան նա ոգևորւած է և կարօտ գեղեցկունուն, սակայն և այնպէս, գիտէ իր գինը. ամեն ոք չի կարող Սայեաթ-Նօվա լինել, նրա «խմած ջրիցը խմել». և եթէ մեռնի ու պակասի, գեղեցկունու համար կը պակասի, ոչ թէ աշխարհի:

Հպարտ է ժողովրդական բանաստեղծը և իր այս տաղովը դարմանում է այն բոլոր խոնարհ աղերսները, որոնցով լիքն են իր միւս երգերը.—

Դուն էն գըլխէն իմաստուն իս,
խելքդ յիմարին բաբ*) մի անի.

*) Հաւատարմ

էրազումըն տէսածի հիդ
մեղի մէ հէսար մի անի.
Ես խօմ էն՝ դըլիէն էրած իմ,
նուրմէկանց քարար մի անի.
Թէ վուր, գիդիմ, բէգարիլ իս,
Ուրիշին սարար*) մի անի:

Ու թող չը կարծէ գեղեցկուհին, թէ Սայեաթ-Նօ-
վայի սէրը թեթե, անցողակի և անհիմն մի զգաց-
մունք է.—

Ամէն մարթ չի կանա խըմի իմ ջուրըն՝
ուրիշ ջըրէն է.
Ամէն մարթ չի կարթա իմ գիւրըն՝
ուրիշ գըրէն է.

Բունիաթս աւազ չիմանաս,
քարափէ քարուկըրէն է,
Սէլաւի պէս՝ առանց ցամքիլ,
դուն շուտով խարար մի անի:

Եւ վերջապէս՝
Քանի գուղէ քամին տանէ
Ծովէմէն աւազ չի պակսի.
Թէգուզ ըլիմ, թէգուզ չըլիմ
մէջլիսնէրուն սազ չի պակսի.
Թէ կու պակսիմ, քիզ՝ կու պակսիմ՝
աշխարիս մէ մազ չի պակսի,
Սայաթ-Նօվու գերեզմանըն
Հինդ, Հարաշ, Արար մի անի:

Բայց երկար չեն տևում Սայեաթ-Նօվայի ուրախ
կեանքը և սիրային գեղումները: Ջանձրացած կեանքից,
աշխարհից, այլև երգելուց, վերջերումը, երբ մտածում
է կրօնաւոր դառնալ, այսպէս է երգում.—

*) Պատճառ

է՛րէ՞գ լաւ էր կանց վուր էսօր,
վաղէրումէն բեզարիլ իմ.

Մարթ համաշա մէկ չի ըլի,
խաղէրումէն բեզարիլ իմ:*)

Ապա, յիրաւի, ինչպէս ասացինք, թողնում է աշխարհիկ կեանքը և գնում է վանքերը մէկ-մէկ ման գալու.—

Կու հագնիմ մազեղէն,
կու հաքնիմ շալըն
Կերթամ ու ման գու քամ
վանքիրըն մէ մէկ:

Սայեաթ Նօվայի երգերի մէջ կան բարոյախօսականներ ու խրատականներ, որոնք արևելեան գոյն ունին և բաւական սրամտութիւն են ցոյց տալիս: Այդպիսիների մէջ լաւագոյնն է «Բէդասըլին վուր խօսէցնիս» կտորը (տաղ 37-րդ. եր. 143.): Միւսներից մէկի մէջ Սայեաթ-Նօվան, հոգեշահ խրատների շարքին աւելացնում է.—

Երիք բան կայ՝ հօքու մարմնու կարքումն է—
Գիր սիրէ, դալամ սիրէ, դաւթար սիրէ:

Այդ տեսակ երգերը առաւելապէս կազմաւած են ասացւածքներից: Արևելեան տաղերգութեան մի ձև, որին յետոյաշուղներից շատերը հետևեցին և որը գործածել են նաև միջնադարեան հայ տաղերգուները (Պլուզ, Նաղաշ և այլն):

Թէգուզ դըպրատանըն պահ տաս՝
ծեծով չի խրատուի խիմն,
Ինչրու անձնէն չը դուս էհայ
անախտելի էն չար դիվըն:

*) Երգ 34. «Աշխարըս մէ փանջար է» — «Սայեաթ-Նօվան», Ախվերդեանի. եր. 136.

Բէղասլըն՝ ասըլ չի դառնայ
 Թօլով չի սիպտակի սիվըն
 Ծուռ փէտըն չի դըրըստի ռանդան
 դուրգար Սայեաթ-Նօվա:
 Վուր տիղ հասնիք, վուր տիղըն սուք,
 վուր տիղ սօյբաթ խաղ է ըլում.
 Վուր տիղ ժամ, վուր տիղ պատարագ,
 վուր տիղ սիրօվ տաղ է ըլում.
 Թէ վուր հօգուդ կամքն իսանում,
 մարմինդ բեղամաղ է ըլում.
 Վո՛ւր մէ դարդին կու դիմանաս
 դուն ջըրպտար Սայեաթ-Նօվա:

6.

**Սայիաթ-Նովայի հեանուղներ՝ Թուրքից, Միսկին-բուրջի, Ազբար-Աղամ եւայլն։— Հայ լեզւի բարբառները եւ երկու մեծ ձիւղերի բաժանուիլը։— Քաղաքական անց-
փերը XIX դարի սկզբներում։**

Սայեաթ-Նովային ժամանակակից՝ եղել են աշուղ-ներ (օրինակ, Դոստի), սակայն ոչ մէկը չի կարողացել նրա համբաւն ունենալ։ Նրանց անուններից մեզ հասել է միայն մէկը, իսկ երգերից ոչ մի հատ։

Նովայից յետոյ, մէկ-մէկ, մանաւանդ XIX դարի սկզբներում, երևան են գալիս նրան հետևողներ և նըմանողներ։ Այդպիսիք են՝ Թուրինջ (1790—1875), Միսկին-Բուրջի (1810—1860), Ազբար Աղամ (1816—1854) եւայլն։

Միսկին-Բուրջիի երգերից յայտնի է, և բաւական ժողովրդականացած՝ «Ս. Էջմիածնի մուխամմազը».—

Էջմիածին խիստ սիրուն պայծառ տեսի,
Երկու հարիւր կանթեղ, յիսուն ջառ տեսի,
Դիփ ամենը ջէրգա-ջէրգա վառ տեսի,
Վաթսուն աւել հէնց ոսկէ բուռվառ տեսի,
Լուսաւորչու տաճարը մարմար տեսի։*)

Միսկին-բուրջիի միւս երգերը սիրահարական են, արևելեան գովասանութիւններով լի, ուղղած գեղեցկունուն, սակայն գռեհիկ ձևով և շատ աւելի պակաս նրբութեամբ, քան Սայեաթ-Նովայի երգերը։

*) Ամբողջը՝ «Նոր Քնար» տետ. Դ. Ոսկան Տ. Գ. Յովհան-նիսեանի, Մասկա, 1858։ Որոշ սրբագրութիւններով ապագրւած «Հայ աշուղներ» Գ. Ախվերդեանի, եր. 227.

ԱԶԲԱՐ-ԱԴԱՄԸ, նրա մեզ հասած երգերիցը դատելով, Միսկին-Բուրջիից աւելի տաղանդաւոր էր և աւելի ընդունակ՝ անկեղծ զգացմունքներ արտայայտելու մէջ: Երգերի մեծ մասը սիրային են, աղերսաւոր, պաղատագին շեշտերով: Յայտնի է և ժամանակին շատ ժողովրդական դարձած՝ նրա՝ «Ասում ես դիմացիր» երգը.

Ասում ես դիմացիր, ո՞նց դիմանամ,
մի՞թէ ես եմ քար
դարդիս արա մէկ ճար.

Կեանքս մաշել ես բոլորովին,
ամենն իսպառ

ով դու իմ սիրահար...*)

Սակայն Ազբար-Ադամը երգիծող էլ է: Հազաւ գիւտ յատկութիւն մեր այդ դժբախտ դարերի գրողների համար: Յիշեցնում է մէկ-մէկ միջնադարեան նոյն տեսակի տաղերգու Մինաս Թօխաթցուն (Տես. եր. 254. «Նմուշներ». եր. 137):

Ադամը գանգատւում է, օրինակ, իր այծից, որ գնել է Կոշ գիւղից և մինչև Երևան բերելը, սաստիկ տանջւել է արածներիցը: Վերջ ի վերջոյ, նոյն իսկ երբ մորթում են, փաստով են ծախում միսը.—

Փող եմ տւել, տուն չի գալիս չալ էծը.

խօսեցնում եմ, հէջ չի խօսում լալ էծը:

էյ հազարաթ, ի՞նչ չի դառաւ մալ էծը,

իմ գլուխս բերեց դալմադալ էծը:

Փախաւ գնաց ինձ տւեց թալ էծը,

Կոշայ հանդին խիստ լաւ կասեց կալ էծը:

...էժան տեսայ, ընդուր առայ կաղ էծը.

Ծուլծուլ էլաւ, տւեց մաղալլաղ էծը.

Մօլլի նման խիստ անում էր խաղ էծը,

*) «Հայ աշուղներ» Գ. Ախվերդեանի:

Շատ քէֆով էր, խմել էր արագ էծր.

...Դազանակով ընչանք տունը բոթեցինք

Տարանք բազարի դռանը մորթեցինք,

Չորս մարդով անջաղ նրան քերթեցինք,

Կասես՝ ընէր մի դաւայ ու քեալ էծր*)...

Նոյն տեսակ և ծաղրօրէն գանգատում է նա և պատմում թէ ինչպէս հրէյա (կամ հրէայի նման խաբող) պարոն Խէչօն իրեն վատ «մահուդ» էր ծախել.—

Ես չեմ ուզում էս թաւուր փիս մահուդը,

Որ տւել է պարոն Խէչօ եահուդը.

Մութը տեղ կտրեց, չիմացայ փուտը.

Աստուծով օրթում կերաւ, ասեց սուտը

Պէտք է անիծեմ ես նրա մօր սուդը**)...

Ազրար-Աղամի գրչին է պատկանում նաև 1848 թւի Ակոռի գիւղի, Մասիսի հրաբխային վիժումից կործանւելու ողբը: Որպէս ականատես, նկարագրում է նա ցնցումների և հրաբուդիս սարսափները բաւական վառ գոյներով.—

Զարհուրելի էր շարժը եկած օրը,

Սար ու քօլ իրար դիպաւ, ասեմ ճրը.

Մէրը որդուն, որդին մոռացաւ հօրը,

Սարսափանք էր նայելիս Մասիսի ձորին:

...Լերին քակեալ, թնդաց, որոտաց ձորը,

Ախիշ էլաւ, էկաւ ձիւնաբեր ջուրը,

Սրբեց տարաւ վանքն, աւազան, աղբիւրը,

Ողջ հաւաքեց, ածեց անդունդը խորին...

Բացի Միսկին-Բուրջիից և Ազրար Աղամից, մինչև Աշըղ-Շիրինը յիշատակւում են մի քանի յայտնի աշըղ-

*) «Հայ աշուղներ» Գ. Ախվերդեանի, եր. 34.

**) Նոյն տեղը, եր. 12. (տես այդ մասին նոյն տեղը, երգի ծանօթութիւնը):

ներ ևս — Շամշի-Մելքո, Թուջջար, Քեշիշ-օղլի և այլն:

Այդ բոլոր ժողովրդական բանաստեղծ-երգասաց-ները գրել են կամ թուրքերէն և կամ իրենց երկրի, տեղական բարբառներով (օրինակ՝ Ազրար-Ադամը Արարատեան բարբառով կային): Յետոյ է, որ Արարատեան բարբառը, որպէս Արևելեան հայերի գլխաւոր և ամենամաքուր բարբառ, դառնում է նրանց լեզուն և նսեմացնում բոլոր գաւառաբարբառներին:

Լեզական բաժանումը Արևելեան և Արևմտեան հայերի, հէնց այդ իսկ աշուղների օրով է սկսում:

Ժողովրդի խօսած բարբառներից գլխաւորները մտնում են գրոց լեզու դառնալու դերի մէջ, գրական լեզու են դառնում աշուղների համար, իսկ յետոյ, աւելի ուշ, որոշակի կերպարանաւորւում են միայն XIX դարի սկզբներում:

Մինչ այդ՝ քաղաքական հանգամանքները աւելի էին զատում, բաժանում հայերին և հայկական նահանգներն իրարից: Առանց այն էլ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը բաւական նպաստում է ամեն տեսակ բաժանումների: Պարսկական, Օսմանեան, ապա և Ռուսական տիրապետութիւնները շուտով մաս-մաս արին Հայաստանը և հայ հասարակութիւնների մէջ բաւական դժւարանցանելի սահմաններ դրին: Պարսկաց — Հայաստանն էլ վերջ ի վերջոյ ամբողջովին ռուսաց ձեռքի տակ ընկաւ: Հեռաւոր Պարսկաստան գաղթածները, իրենց խօսակցական, Ղուղայի բարբառի հետ, իբր գրոց լեզու ընդունեցին բուն հայրենիքի, Արարատեան բարբառը ևս:

Այդպէս շնորհիւ նախ աշուղների, իսկ XIX դարի սկզբներում էլ՝ Դօրբատի և Մոսկւայի հայ գաղութնե-

*) Ամբողջը՝ «Նոր Քնար», այլև «Հայ աշուղներ»:

րի, Արարատեան բարբառը մտնում էր հայերի մի մասի գրականութեան մէջ: Հիւսիսից եկող այդ շարժումները (որի մասին քիչ յետոյ աւելի ընդարձակ պիտի խօսուի) Ռուսահայ կենտրոններում գտան իրենց արձագանքը, գործածութեան դրւեցին լայն չափերով և ահա XIX դարի կէսերիցն սկսած՝ այլևս հին գրոց լեզւի, գրաբանի փոխարէն, բացի եկեղեցիներից, ամեն տեղ մտնում էր աշխարհիկ մշակած գրական լեզուն, Արարատեան բարբառը:

Հայ ժողովրդի խօսակցական լեզուն, ինչպէս գիտենք, գրականութեան մէջ էր մտել միջին դարերից և հետզհետէ բարեշրջման ենթարկւելով՝ գոյացրել էր բազմաթիւ բարբառներ: Այդ բարբառներից երկրորդը—Կ. Պօլսինը, սկզբում խճողւած տաճկական բառերով ու ոճերով (ինչպէս և Արարատեանն էր), յետագայում, Արարատեանի պէս մշակւում էր, շնորհիւ գրողների, մաքրւում օտար տարրերից և դառնում Արեւմտեան հայերի գրական լեզուն:

Այդպէս էր ահա, որ XIX դարի կէսերում գրական լեզուն բաժանւեց երկուսի: Գրականութիւնն ևս նոյն վիճակին ենթարկւեց և միջավայրն ու կրած ազդեցութիւնները տարբեր ուղիների վրայ դրին այդ հասարակութիւնների գրական շարժումները:

Սակայն այստեղ կարևոր է աչքի առաջ ունենալ թէ քաղաքական ինչպիսի անցքեր տեղի ունեցան XIX դարի սկզբներում և թէ ինչպիսի փոփոխութիւններ կատարւեցին հայ ազգի ճակատագրի մէջ:

Մինչև 1837 թիւը պարսիկները, վռնդւած Ղարաբաղից և Վրաստանից, իրենց ձեռքն ունէին դեռ ևս էջմիածինն ու ամբողջ Արարատեան նահանգը, մինչև Ատրպատական:

1827 թւին, Աղա-Մահմադ խանի յաջորդ Ֆաթա-

լի-շահի որդին, Արրաս-Միրզան, մտածեց ետ խլել ռուսներից՝ Ղարաբաղը: Եւ դարձեալ սկսեցին պատերազմները:

Այս անգամ սակայն ռուսները, մեծապէս օգնութիւն գտնելով հայերից, լաւ ջարդեցին պարսիկներին ամեն տեղ և վերջ ի վերջոյ, Թիւրքմէնչայի դաշնադրութեամբ, գրաւեցին ամբողջ Արարատը՝ մինչև Երասխը: Այդ գետի և Կուրի մէջ գտնուող Հայաստանի մասը ընկնում էր Ռուսաստանին: 40,000 պարսկահայեր, հայ գնդապետ Լազարեանի առաջնորդութեամբ՝ անցնում էին և շէնացնում նոր տիրած գաւառները:

Այնուհետև տեղի ունեցաւ Ռուս-տաճկական պատերազմը, 1828 թւին: Այդ կռիւները դարձեալ շահեցին ռուսները: Հայերի օգնութեամբ Ռուսիան բոլորովին յաղթեց Թիւրքիային և Ադրիանօպօլսի դաշնադրութեամբ՝ Ախլցխան, Ախլքալաքը, Փօթին ու Անապան իրենց շրջակայքովը, որպէս պատերազմական տուգանք կցեց իր նոր տիրած նահանգներին:

Հայերի ուրախութեանը չափ չը կար: Վերջապէս ազատել էին մահմեդական լուծից, ազատել ամեն ճնշումից և գոնէ յանուն կրօնի կատարուող հալածանքներից: Անիշխանութիւնը վերջացել էր, սկսում էր տնտեսական բարեփոխում, ապա և կուլտուրական կեանք:

1830 թւին Էրզրումի Կարապետ արքեպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ մահմեդական տիրապետութիւնից քրիստոնեայ պետութեան հովանաւորութեանն էին դիմում մօտ 90,000 հայեր ևս: Կարսից, Էրզրումից և Բայազիդից գաղթողներ էին դրանք, որ տեղաւորում էին Ախլցխայի և Ախլքալաքի գաւառներում:

Ռուսական-Հայաստանը շէնանում էր, բազմահայ դառնում և իր ուրոյն կեանքը ունենում:

7.

Աօրդ Շիրին եւ հեռեւողմներ.— Հայկական կեանքը XIX դարի սկզբներում.— Ներսէս V Առաքալեցի, Լազարեան ձեմարանը եւ Ներսէսեան դպրոց.— Աթաբեկի սուլում.— Ալամդարեանը՝ տեսնելով դպրոցի:

Անմիջապէս Սալեաթ-Նովայից յետոյ յայտնուող աշուղներէից ոչ մէկը չը կարողացաւ յիշեցնել իր վարպետը և կամ ինքնուրոյն կերպով՝ ստեղծել աշուղական մի նոր ուղղութիւն, նոր խօսք ասել, կամ գոնէ գրել տաղանդաւոր, ժողովրդին յուզող, նրա սրտին մօտ տաղեր:

1827 թւին, երբ կենտրոնական Հայաստանը անցնում էր Ռուսաց տիրապետութեան ներքոյ, Երևանեան նահանգի Կողպ գիւղում ծնւում էր մի թշառ մանուկ, որ երկու տարեկան հասակումը, ծաղկացաւից, կորցնում էր տեսողութիւնը:

Դա Յովհաննէսն էր, ապագայ Աշըղ-Շիրինը, որ իր յուզիչ երգերով պիտի վերականգնէր ընկնող աշուղութիւնը:

Մանուկ կոյր Յովհաննէսը ունէր քաղցր ձայն: Հայրը ուղարկեց նրան Ալէքսանդրօպօլ, ուր երգիչ Բաւէի մօտ աշակերտեց երկար և այնտեղ էլ ստացաւ աշուղութեան կոչումը, անւանւելով Շիրին (քաղցր):

Այնուհետեւ Շիրինը ճանապարհորդում է Հայաստանի զանազան կողմերը և որպէս հետաքրքրուող ու սրամիտ մարդ, շուտով ոչ միայն սովորում է ժամանակի լաւ հայերէնը — գրոց լեզուն, այլև ինքը մշակում է նրան:

Շիրինից առաջ գրող աշուղները գործածել են կամ
գալառարարբառներ և կամ թաթարերէնով խառն մի
լեզու: Շիրինը գրել է նախ հայերէնով, որը յետոյ դար-
ձաւ գրական լեզու Կովկասահայերի համար: Ահա մի
նմոյշ Շիրինի սկզբնական լեզւից. —

Ախ՛, իմ փոքրիկ Բուրաստան,
ափսոս անջուր մնացիր,
Գարունն մերձեալ ժամանեաց,
արդեօք, դու ռւր մնացիր.
Միանգամայն քուրձ զգեցեալ,
սևափետուր մնացիր,
Դու ի միջի աղբերաց
ծարաւի հիւր մնացիր,
Վատահամբաւ, տմարդի,
Վրիպալուր մնացիր,
Որովհետև անթառամ գանձիցը
կոյր մնացիր:*)

Այդ, գրաբառին դեռ ևս մօտ, լեզուն, նա յետա-
գայում շատ աւելի մաքրում է և նրանով է բանաստեղ-
ծում: Սակայն և այնպէս, չի կարողանում ազատ պա-
հել գալառական և նոյն իսկ թիւրքահայկական ձևերից:

Շիրինի երգերը բազմազան են. Ունի և՛ երգիծա-
կան («Աղա Զօհրապ Վասիլովը»), բաւական քանակու-
թեամբ սիրային, բարոյախօսական, սրամիտ ասացա-
ծքներից կազմած տաղեր, կան և զանգատ ու դառնու-
թիւն արտայայտող էջեր, մինչև իսկ միջնադարեան
բանաստեղծութիւնները յիշեցնող վարդի ու սոխակի
երգեր. —

Բացւիր, նազելի վարդ,
ահա գարնան ժամանակ է,

*) Ամբողջը՝ «Հայ աշուղներ» Գ. Ախվերդեանի:

Քու բացելու համար
 բոլոր աշխարհը փափագ է,
 Բուլբուլը տառապեալ,
 բաւ է, այսքան եղանակ է,
 Պարտիզպանն սուգ մտեալ,
 Բուքաստանն փակ է.
 Բացելը, քո հոգին սոխակի
 շնչին հպատակ է,
 Բիւլբիւլի բոլոր կարգալը
 քեզ սիրոյ նամակ է...*)

Սիրային երգերից լաւագոյններն են՝ «Ա՛րի, հոգի,
 ինձ խեղազար մի անիլ», «Հոգի ջան, նոր բաց էլած», «Ով
 չունի մէկ լաւ սիրեկան» ևայլն տաղերը:**)

Շիրինից յետոյ, նրան հետևողների մէջ տաղան-
 դաւորները կարելի է համարել Սէյեաղը (նչ թէ Սայեաթ-
 Նովան), Գուրջի Նավէն, Զարգեսարը, Նաղաշ Յովնաթան (կար-
 ճիկ Յովնաթան) ևայլն:

Այդ Շիրինի և յետագայ աշուղների երգերի մասին
 կարելի է գաղափար կազմել հետևեալ գրքերից.—1) «Ն ո ր
 Ք ն ա ը Հ ա յ ա ս տ ա ն ի» Ոսկան Յովհաննիսեանի. Ծ
 աեսր, տպած Մոսկա 1855—57: Սրանցից երկուսը ժողո-
 վածունք են, իսկ երեքը—Աղթար Աղամի, Շիրինի և Սէյեա-
 դի երգերի հաւաքածուն: 2) «Հ ա յ ա շ ու ղ ն ե ը» Գ.
 Ախվերդեանի. Թիֆլիզ. 1903.

Աշուղների կենսագրութեան և աշուղութեան մասին՝
 Գ. Զ. Լևոնեանի գիրքը՝ «Հ ա յ ա շ ու ղ ն ե ը», Ալէք-
 սանդր. 1896, և նոյն հեղինակի յօդածները «Ազգ. Հան-
 դէսում»:

*) Նոյն տեղը:

**) Նոյն տեղը: .

Կովկասի մեծ մասը հայաբնակ նահանգների հետ ուսաց ձեռքն անցնելուց յետոյ վերջնականօրէն, հայերը տնտեսապէս սկսեցին կազդուրւել, տեղաւորւել, երկրագործութեան ու վաճառականութեան նւիրել իրենց և դարմանել բոլոր կրած անցեալ դառն նեղութիւնները:

Նիւթական ապահովութիւնը շուտով ստեղծեց նաև կուտուրական (կենսակրթական) կեանք: Իրենց նպաստաւոր դրութեան շնորհիւ, ուսասիայերը շատ քիչ ժամանակում աւելի մեծ յառաջդիմութիւն սկսեցին անել, քան Թիւրքահայ, դեռ ևս մահմեդական լծի տակ սմբած՝ եղբայրները:

Այդպէս էր, որ XIX դարի սկզբներում իսկ Ռուսասիայերը ունեցան երկու լուրջ, նիւթապէս ապահոված և կրթական խոշոր դեր կատարելու կոչւած ուսումնական կենտրոններ: Առաջինը, որ հիմնւեց 1818-ին Մոսկւայում, Լազարեան Ճեմարանն էր, շինւած Լազարեան տոհմի ծախքովը, մշտապէս ապահոված և սկզբից իսկ լաւ հիմքերի վրայ դրւած՝ շնորհիւ Ներսէս V Աշտարակեցու:

Այդ ժամանակ Ներսէս V դեռ ևս արքեպիսկոպոս էր և առաջնորդ Վրաստանի: Եռանդուն կրօնաւորը, զգալով որ հեռաւոր, հայրենիքից դուրս հիմնւող կրթական հաստատութիւնը չը պիտի կարողանար գոհացրնել հայ ազգի բոլոր պահանջները, մտածեց հայաշատ մի տեղում ևս ստեղծել նոյնանման մի դպրոց:

1825-ին Թիֆլիզի մէջ, օժանդակութեամբ քաղաքի հայերի, բացւեց Ներսէսեան դպրոցը: Նրա առաջին ուսուցիչներից էին Փարիզից իբր հայկաբան բերւած Շահան Զրպետը, այլև իբր տեսուչ՝ յայտնի գրագէտ Յարութիւն Ալամդարեանը:

Մինչև Ներսէսեան դպրոցի բացւելը, ամբողջ Հայաստանում գրէթէ չը կար կանոնաւոր ուսուցում:

Միակ դպրոցը, որ գոյութիւն ունէր Էջմիածնում և ուր ուսուցիչ եղաւ յետոյ (1831-ին) յայտնի գրագէտ Մեսրոպ Թաղիաթեանը—գտնւում էր շատ ողորմելի դրութեան մէջ այդ ժամանակ: Ծառայում էր նա միմիայն որոշ թւով սարկաւազ ու դպիր պատրաստելու համար և ուսման առարկաներն էին՝ Կրօն (ս. գրքերը), Բարոյա-խօսութիւն և շատ-շատ՝ հայերէնի քերականութիւնը, որ ուղղակի անգիր էին սերտել տալիս այդ ժամանակներում:

Նոյն իսկ Թիֆլիզի հայ հասարակութիւնը իր հոգեւորական դասովը միասին՝ գտնւում էր անչափ տգիտութեան մէջ: Գրեւն ու կարդալը, այն էլ մի քիչ, սովորում էին նրանք, որոնք հոգեւորական էին դառնալու: Ներսէսեան դպրոցը առաջին կրթական հիմնարկութիւնն էր և դրա համար էլ մեծ դժւարութիւնների հանդիպեց սկզբում, մանաւանդ որ ոչ մի կանոնաւոր ուսուցիչ և դպրոցի ուսումնական մասը ղեկավարող անձ չէր գտնւում:

Ներսէսը ստիպւած եղաւ ուսուցիչներ բերել տալ Կ. Պօլսից, Փարիզից և Մոսկւայից: Եւ ահա նրան մեծապէս օգնական լինելու եկաւ Լազարեան ճեմարանի ուսուցիչներից Յարութիւն Ալամդարեանը, որ նշանակւեց տեսուչ:

Զարմանալի աշխոյժ անձ էր այդ մարդը: Կարգաւորեց նա դպրոցը մեծ եռանդով, կարողացաւ խմբել իր շուրջը լաւ ուսուցիչներ և Ներսէսի հիմնարկութիւնը, ժամանակի ոգուն նայելով, կարողացաւ հասցնել շատ ծաղկած դրութեան: Նրա ժամանակն էր՝ օրինակ, որ դպրոցից ելան Աբովեանի և Նազարեանի նման աշակերտներ:

Դպրոցական կանոնաւոր կեանքի համար դժւարութիւններից մէկն էր հանդիսացել նաև հայերէն դասա-

գրքերի պակասութիւնը: Եղածները ոչ միայն մատչելի չէին կարող լինել, այլև գրեած էին սխալաստիկ ուղղութեամբ, և, որը գլխաւորն է, մեծամասնութեանը լիովին անհասկանալի դարձած գրաբառով:

Գրաբառը, որպէս հնամեայ նւիրական, գրոց լեզու, տիրապետում էր դեռ ևս հայ գրականութեան մէջ: Շուշի, Մոսկւա, Էջմիածին և այլն. եղած բոլոր տպարանները դեռ ևս լոյս էին ընծայում բացառապէս գրաբառ գրքեր: Վեներտիկեան հրատարակութիւնները իրենց ստւարտութեամբ, թանգութիւնով և լեզւով՝ նոյնպէս անմատչելի էին:

Ալամդարեանի առաջ ներկայանում էին ուրեմն շատ դժւարութիւններ: Այնուամենայնիւ կարողացաւ նա յաջող հիմքերի վրայ դնել դպրոցի ներքին կեանքը, որ ըստ ամենայնի աշխարհիկ էր: Դասատւութիւնը տեղի էր ունենում խօսակցական լեզւով և, ինչպէս պատմում են եղել նոյն ժամանակեայ աշակերտները, իբր դասագիրք՝ գործածել են ուսուցիչների թելադրած և աշակերտների գրած տետրակները: Առարկաների մէջ կային թւաբանութիւն, աշխարհագրութիւն, պատմութիւն և լեզուներից՝ ռուսերէն, ֆրանսերէն ու պարսկերէն: Մեծ հոգ և ուշադրութիւն էր դարձւում մայրենի լեզւի կատարեալ ուսուցման վրայ:

Այս բոլորը, այլև Յարութիւն Ալամդարեանի և ընկեր ուսուցիչների հասարակական ուրիշ գործերում ցոյց տւած եռանդը, այնպիսի կենդանութիւն և թարմութիւն մտցրին հայկական կեանքում, որ ոգևորութիւնը գնալով՝ համակեց երիտասարդութեանը, մանաւանդ որ Լազարեան ճեմարանն էլ իր կողմից էր նպաստում մտաւոր այդ շարժմանը:

Բայց, նախ քան Յարութիւն Ալամդարեանին անցնելը, անհրաժեշտ է յիշատակել նրանից առաջ եղած

մի քանի, թէև բոլորովին հին, գրաբառեան դպրոցին պատկանող, բայց ուշադրութեան արժանի գրողների:

Դրանցից առաջինն է ՍԵՐՈՎԲԷ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆԸ (1760—1837), որ հայրն է Գաբրիէլ քահ. Պատկանեանի և պապը՝ բանաստեղծ Ռաֆայէլ Պատկանեանի: Սերովբէն եղել է իր ժամանակեայ յայտնի հայագէտ ուսուցիչը: Թողել է մի շարք գրաբառ լեզուով գրած կրօնական, պատմական և գովասանական ստանաւորներ, որոնք յետոյ ժողովւած՝ լոյս տեսան մի գրքում, Մոսկւա, 1857 թւին: Պատմականների մէջ ուշադրութեան արժանի են ժամանակակից անցքեր նկարագրողները— Թիֆլիզի աւերման, Գանձակի առման և Էջմիածնի՝ ազատւելու մասին:

Երկրորդ, աւելի յիշատակներ թողնող հեղինակն է ՅՈՎՀԱՆ-ՄԻՐԶԱ ՎԱՆԱՆԴԵՑԻՆ, ծնւած Վան, 1772-ին և մեռած 1840-ին: Յայտնի է, և մինչև այժմ երգւում է նրա հայրենասիրական երգերից մէկը— «Հայաստան երկիր դրախտավայր»: Յովհան-Միրզան էլ գրել է գրաբառ, սակայն նա է, որ ստեղծեց հայ բանաստեղծութեան մէջ ազգասիրական, զուտ ազգայնական ուղղութիւնը: Նրա երգերն են առաջին անգամ, որ նիւթ են առնում ազգի անցեալ փառքը, հայ ազգի պատմութեան հերոսները, հայրենիքի սէրն ու գովեստը:

Յովհան Միրզա Վանանդեցին հիմնադիրը եղաւ հայ բանաստեղծութեան այդ ուղղութեանը: Նրան հետեւողներ շատ եղան յետոյ՝ գրաբառ (սակաւ) և աշխարհաբառ լեզուով, մանաւանդ Թիւրքահայերի մէջ:

8.

Յարուսիւն Ալամդարեան.— Նրա կեանքն ու երկերը:
Մեսրոպ Թաղիաթեան.— Կեանքը.— Գրական երկերը.—
Թաղիաթեանը՝ կեանքի մէջ:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱԼԱՄԴԱՐԵԱՆԸ ծնւել է 1796 թին՝ Աստրախանում. սկզբնական ուսումը առել է նոյն քաղաքի Աղաբաբեան դպրոցի մէջ, ձեռնադրւել է յետոյ քահանայ և հրաւիրւել ուսուցիչ Լազարեան ճեմարանի: Աշակերտն է եղել յայտնի հայկարան Սերովբէ վարժապետ Պատկանեանի:

1825-ին, Լազարեան ճեմարանի ցուցմունքով, Ալամդարեանը հրաւիրւեց տեսուչ Թիֆլիզում նոր բացւող Ներսէսեան դպրոցին: 1828-ին Ներսէս արքեպիսկոպոսը ձեռնադրեց նրան վարդապետ: Կինը մեռել էր վեց տարի առաջ և թողել երեք որդւոյ աղջիկներ:

Վարդապետ ձեռնադրւելուց յետոյ էր, որ սկսեցին Ալամդարեանի թշուառութիւնները: Ներսէս արքեպիսկոպոսը աքորւելու պէս գնաց Բեսարաբիա, Ալամդարեանը զրկւեց պաշտպանից, որպէս բարեկամ Ներսէսի և սկսեց ենթարկւել անխնայ հալածանքների. նրան էլ աքսորեցին Հաղբատի վանքը, ուր նա տանջւեց միանակութիւնից, յուսահատութիւնից և սաստիկ էլ հիւանդացաւ:

Ահա այդտեղ էր, որ գրեց դառնագին թախիծով լի և քնքոյշ տխրութեամբ համակւած իր այն երգը, որ մինչև այժմ դեռ չի կորցրել ժողովրդականութիւնը.—

Յամսավերջն ապրիլի զպատուհանս բացի
 Զձիւնաթաղ դաշտօրայս ծաղկազարդ տեսի.
 Արտասուք եռանդունք զայտս իմ այրեցին,
 Զիմ անդարձ գերութիւն յուշ իմ մուտ ածին:

Ապրիլի վերջերին, բնութեան վերակենդանութիւնը յուզում է հալածականին և նա ողբում է իր գերութիւնը, դառնանում են վհատ հոգու վէրքերը, ամսուսում է իր օրը և անիծում իր ծնունդը... Սակայն, նոյն այդ վերակենդանութիւնը յիշեցնում է որ իզուր են ողբերը և որ կարող է նորից ծագել արշալոյսը, նորից պալ լաւ օրեր: Եւ նա երգի վերջումը աւելացնում է.—

Աւաղ իմ նեղսիրտ կարճամիտ լալոյս,

Զիարդ զիս կարծեցի կորուսեալ անլոյս...

Վերջապէս Ներսէսը եռանդուն միջնորդութիւններով աղատում է Ալամդարեանին աքսորից, կանչում իր մօտ և 1833-ին նշանակում Նոր-Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքի վանահայր: Ալամդարեանը այնտեղ էլ դպրոց է հիմնում, մի փոքրիկ ուսումնարան: Սակայն 1834-ին վանքը ենթարկւեց աւազակային յարձակումի: Դիմադրութեան մէջ Ալամդարեանը սպանւեց և նրա մարմինը հանգչում է այդ հեռաւոր մենաստանի բազում:

Ալամդարեանի գրածքներից կայ մի ժողովածու, տպւած Պետերբուրգ 1884-ին: Ուտանաւորների հաւաքածու է այն՝ կրօնական, սիրային և նկարագրական այլևայլ նիւթերի վրայ գրած: Յայտնի և ժողովրդական էր «Յերկու ծեռին սրկու մոմ» երգը, որ երգւում էր իր ժամանակին շատ հարսանիքներում, որպէս ամուսնական տաղ: Այդ երգը Ալամդարեանը գրել է 1813-ին, իր ամուսնութեան առիթով:

Գրաբառի այս գրէթէ վերջին ներկայացուցիչ

հայ բանաստեղծից յետոյ, XIX դարի առաջին կէսի գրական դէմքերից մատնանիշ պիտի անել մի Երևանցի հայի ևս:

ՄԵՍՐՈՊ ԹԱՂԻԱԹԵԱՆՆ է դա. արկածալից կեանքով, ոչ մի տեղ հանգստութիւն չունեցող աշխարհիկ հայ գրողը, որ թափառական, չքաւոր և աստանդիկ կեանքիցը մաշւած, մեռնում է ու թաղւում շատ և շատ հեռու, վարդերի և պարսիկ բանաստեղծների հայրենիքում:

Թաղիաթեանը ծնւել է 1803 Երևանեան Կարբի գիւղում: Մեռել և թաղւել է Պարսկաստանի Շիրազ քաղաքում՝ 1858-ին:

Երկար կը լինէր մի առ թւել այդ սովորելու ձգտող, որոնողութեան բուռն մղումից անհանգիստ մարդու տեգերումները: Երևանից դէպի Պարսկաստանի խորքերը, ապա երկու անգամ Հնդկաստան և այնտեղից Կ. Պօլիս, վերջիվերջոյ դարձեալ էջմիածին ու Թաւրէզ, ապա և Շիրազ—ահա մի պտոյտ, որ կարող էր մաշել, ջլատել, չը թողնել որևէ լուրջ գործ արտադրելու, որևէ բանի վրայ լրջօրէն խորհրդածելու:

Այնուամենայնիւ այդ ջղուտ գրագէտը, որ երբեմն մարդու դիմացը պատկերանում է իբր հպարտ ոգով և աննկուն բնաւորութեամբ մի անձ—երգիծանքը բերնին, ողբի տեղ ծաղրը, վշտակոծութեան փոխարէն՝ կծու հեղնանքը գրչից կախ—այդ թափառականը թողել է ուշադրութեան արժանի շատ աշխատութիւններ:

Էջմիածնումն է Թաղիաթեանը առնում իր սկզբնական ուսումը՝ ժամանակակից յայտնի գիտնականներ Պօղոս վարդապետ Ղարադաղցու և Զաքարիա եպիսկոպոսի մօտ: 1816-ին ելնում է ճանապարհորդութեան դէպի Սիւնիք: Այնուհետեւ, 1824-ին նա արդէն Հնդկաստանի Կալկաթա քաղաքումն է: Այնտեղ նրան

յաջողւում է մտնել Բիշաֆ-քօլէջ*) կոչւած բարձրագոյն անգլիական դպրոցը, ուր և սովորում է թէ գիտութիւններ և թէ լեզուներ (անգլերէն, պարսկերէն, լատիներէն և յունարէն): Ահա այդտեղ է, որ հրատարակում է ամենից առաջ իր մի թարգմանութիւնը 1830 թւին, Ռէջինալդ Հիքեր եպիսկոպոսի «Պաղեստին» պօէման:**) Միաժամանակ լոյս է տեսնում Թաղիաթեանի և մի ուրիշ գիրքը — «Համառօտութիւն Դիցաբանութեան» (միֆօլօգիա):

Երկար չի տևում սակայն Թաղիաթեանի մնալը Հնդկաստանում: 1830-ին, կամ հայրենիք գնալու կարօտից դրդւած (որովհետև լսել էր որ Էջմիածինն ու Երևանը այլևս ազատւել էին մահմեդական լծից) և կամ ուրիշ, մեզ անյայտ պատճառներով — թողնում է ամեն ինչ և անցնում Նոր-Ջուղա, այնտեղ ուսուցչութեամբ պարապում: Այդտեղ ամուսնանում է նա, բայց միմիայն ատելութիւն շահած հայ հասարակութիւնից, ընտանիքով հեռանում է Թաւրիզ:

Այնտեղ էլ երկար չի մնում: Կնոջը մահւանից յետոյ գալիս է նա հայրենիք, հինգ տարի թափառած լինելով, ինչպէս ինքն է գրում Ներսէս կաթողիկոսին — ...«Մերթ որպէս գրաշար տպարանի, մերթ փերեզակ յերկրամիջի և մերթ հիւանդ գետնախշտի»...:

1831-ին Թաղիաթեանին տալիս են Էջմիածնում կաթողիկոսական քարտուղարի և ժառանգաւորաց դպրո-

*) «Եպիսկոպոսական ճեմարան»:

**) Դիրքը ունի Թաղիաթեանի մի հետաքրքիր յառաջաբանը, ուր պատմւում է Էջմիածնի և Երուսաղէմի հայ կրօնաւոր պատւիրակների գործերը Հնդկաստանում, այլև Թաղիաթեանի — իրեն անգլիական դպրոցը մտնելը: Յառաջաբանից մի ընդարձակ քաղւածք տպւած է «Կենսագրութիւն Մ. Թաղիաթեանի» գրքում, Տ. Յով. Մկրեանի, Թիֆլիզ, 1886, եր. 69.

ցի ուսուցչութեան պաշտօն: Սակայն մի օր երբ վեհարան էր մտնում կաթողիկոսի*) բացակայութեան ժամանակ, տեսնում է այնտեղ մի թանաքաման, որ Հնդկաստանի մէջ իբր թքաման էին գործածում: Առնում է մի կտոր թուղթ և վրան գրում.—

Երբ թքաման թանաքամանն

Դարձեալ ետես յայս Վեհարան,

Զի՞նչ այլ քեզ յոյս երջանկութեան,

Փախիր փութով Մեսրովպ Դաւթեան:

Գրածը դնում է թանաքաման—թքամանի մօտ և զգած լինելով էջմիածնի բարքերից, դէպի իրեն եղած արհամարհոտ վարմունքներից—հեռանում է այնտեղից:

Այնուհետեւ երևում է նա Կ. Պօլիս և վերջապէս նորից, 1839-ին Կարկաթա, ուր Արարատեան ընկերութեան ջանքերով հիմնւած «Ազգասէր» հանդէսը խմբագրելու է կոչւում, այլև Սանդխտեան դպրոցի վարժապետ:

1852-ին դատարում է «Ազգասէր» ը վերջնականապէս: Թաղիաթեանը նորից գաւազանը ձեռք է առնում, բայց այս անգամ գնալ՝ մեռնելու և թաղւելու համար Շիրազում:

Մեսրովք թաղիաթեանի գրական գործերը կարելի է բաժանել երեք տեսակների.—ճանապարհորդական, գեղարւեստական և պատմական: Ունի նաև մանկավարժական աշխատութիւններ (Այբբենարան, Առաջնորդ մանկանց, Դիցաբանութիւն և այլն) ու թարգմանութիւններ:

Իբր ճանապարհորդական՝ յայտնի է նրա «Ճանապարհորդութիւն ի Հայս», աշխատութիւնը, որում գետեղել է ազգագրական և տեղագրական նիւթեր Սիւնի-

*) Յովհաննէս Կարբեցի:

քից, Արցախից, Ուտիքից, Գողթնիքից, Մարանդից և ուրիշ տեղերից հաւաքած: Կան հետաքրքիր էջեր՝ տեղացիների սնապաշտութեան, վարք ու բարքի, նոյն իսկ հեքեաթների ու երգերի մասին: Գիրքը ուշադրութեան արժանի է և նրանով, որ ներկայացնում է այն ժամանակւոյ Ռուսական-Հայաստանի, մանաւանդ Շուշիի, Թիֆլիզի, Էջմիածնի դրութեան նկարագրութիւնը: Կան մանրամասն տեղեկութիւններ ևս իրեն, Թաղիաթեանի կեանքի մասին, սկսած ծննդեանից մինչև 1823 թւականը:

Գեղարւեստական գրւածքներից ղլխաւորներն են «Սօս և Սօնդիպի», «Վէպ Վարսենկան» և «Վէպ Վարդգիսի»:

Ամենից առաջ սակայն հարկաւոր է յիշատակել նրա բանաստեղծութիւններից այն «ազգային օրհներգը», որ իր ժամանակին շատ յայտնի, մինչև այժմ էլ երգւում է ամեն տեղ և սիրելի է ամեն հայի,—

Տէր, կեցո՛ւ դու զՀայս

Եւ արա՛ն գնոսա պայծառս

Կեցո՛ւ գհայս.

Զողորմութիւնդ վերին

Հաճեաց ձօնել նոցին

Զի նովիմք մարթացին

Ապրել յաստիս...

Յայտնի է նաև նրա գողտրիկ՝ «Գիւղական աղջիկ եմ ես զամբիւղաշէն» երգը*): Պանդուխտ հայ աղջիկը Գանգէսի ափերին՝ իր հիւսած զամբիւղով դրամ է հաւաքում և յիշում է սիրուն հայրենիքը, նրա այգիներն ու դաշտերը, «խաշինքն ու գաւինք»...

Թաղիաթեանի բանաստեղծութիւններից նշանա-

*) Երկու երգերն էլ գտնել կարելի է երգարանների, օրինակ՝ «Սոխակի» մէջ:

ւորն է «Սօս և Սօնդիպի» մեծ պօէման*), գրւած խրթին գրաբառով: Հայ Սօսը Հնդկաստանում սիրում է սիրուն Սօնդիպիին, որին հայր արքայ Մուրաջը պիտի զոհէր կռուքերին: Սօսը փախցնում է աղջկան Հայաստան: Վարդավառի տօնն է. Սօնդիպին արդէն ընկերացել է է հայ աղջիկներին և ծաղիկ է ժողովում, երբ վրայ է հասնում հայրը, խլում և տանում զոհելու հայրենական աստուածներին:

Պօէմայի մէջ կան ընտիր էջեր, մանաւանդ նկարագրականներն ու հայոց հին պատմութիւնից յիշատակած կտորները:

«Վարսենկան Վէպը» յիշեցնում է պարսկական և տաճկական մի հեքեաթ, որին Թաղիաթեանը «պատմականացրել» է**): Աղւանից Վաչագան Թագաւորը գիշերային ծպտած պտոյտի ժամանակ, մի հին պանդոկի մօտ ականջ է դնում երեք մուրացիկների խօսակցութեանը: Մէկը նրանցից ցանկութիւն է յայտնում դառնալ Թագաւորի զօրագլուխը, միւսը նրա խոստովանահայրը և երրորդը, Գուրգէնը, նրա աղջկայ ամուսինը, թէկուզ և ոչինչ էլ օժիտ չստանար, լինէր բոլորովին աղքատ և վոնտւէր հայրենիքից:

Վաչագանը միւս օրը կատարում է երեքի ցանկութիւնն էլ: Գուրգէնը առնում է Վարսենիկին և առանց օժիտի քշում է հայրենիքից: Նրանք գնում են Մարաստան և Միանդաբ քաղաքը հասնում: Այնտեղ Գուրգէնը մշակ է դառնում, իսկ Վարսենիկը ձեռագործներ է շինում՝ ծախելու: Մի օր յանկարծ Գուրգէնին անհետացնում են: Մի գեղեցկադէմ կին է հրապուրում նրան և դիւային բնակութիւնների մէջ փակում: Միջամտում

*) Տպւած Կալկաթա, 1847.

**) Տպւած Կալկաթա, 1847.

են՝ Վալէթ Թագաւորը, ապա Վաչագանը և դիւային բնակութիւնները քանդում են, Գուրգէնին ազատում, փլատակների տեղ էլ գտնում են գանձ: Գուրգէնը դառնում է Թագաւորի խորհրդականը:

Վէպը կիսատ է, բայց կարդացւում է մեծ հետաքրքրութեամբ: Թաղիաթեանը ասում է, որ նիւթը վերցրել է «հայրենական հնութիւններից»: Երևում է, որ պարսկական հեքեաթի նմանը եղել է նաև հայերի մէջ:

Թաղիաթեանի միւս վէպը «Վէպ Վարդգիսի», ըստ երևոյթին Եւրոպական մի վէպի փոխադրութիւն է, յարմարեցրած Խորենացու մէջ յիշուող հետեւեալ կտորին. — «Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն ՚ի Տունաց գաւառէն, եկեալ նստեալ զՇրէշ բլրով, զԱրտիմէդ քաղաքաւ, զՔասաղ գետով, կռել կոփել զգոռն Երւանդայ արքայի»:

Գրւած է նա գրաբառ: Տեսարանն է Արմաւիրի պարիսպների առաջ: Մի խեղճ մարդ անօթի, ընկել է այնտեղ: Գալիս են Արմաւրի վրայ սոսկում տարածող աւազակներ և այդ պանդուխտը միանում է նրանց և շուտով ինքը դառնում աւազակապետ, անունը Արեղէն*): Այնուհետև տեղի են ունենում դաւադրութիւններ Թագաւորի դէմ. Արեղէնը գնում է սպանելու արքային, բայց տեսնում է նրա քրոջը, Զուրան անւան տակ ծպտած արքունական ծառայութեան է մտնում, մատնում է աւազակներին և այսպէս, մի շարք խորաման-

*) Ղ. Աղայեանն էր որ յայտնեց այդ մասին, անձամբ կարդալիս լինելով Եւրոպական այդ վէպի ուսերէն Թարգմանութիւնը: Վէպի հերոսի անունն է Աբիլօն, որին Թաղիաթեանը փոխել է Արեղէնի եայլն. (Տես Ղ. Աղայեանի յօդւածը այդ մասին, Հօրիզոն 1910, № 93):

կութիւններից, դաւադրութիւններից յետոյ Զուրա— Արեղէնը յայտնուում է թագաւորի առաջ, պարզում է որ ինքը աւագակների հետ ընկերացել էր, երկիրը ներանց ձեռքից ազատելու, իսկ դաւադիր նախարարների հետ միացել—նրանց դաւը ի դերև հանելու համար, որ ինքը Վարդգէսն է, Տուհաց տէրը կայլն:

Վարդգէսը այնուհետև ամուսնանում է թագաւորի քրոջ հետ, դառնում է բղբշխ մեծ նահանգների, շինում է Վարդգէս աւանը, որին յետոյ Վաղարշ թագաւորը մեծացնելով՝ անւանում է Վաղարշապատ:

Վէպի մէջ եղած նկարագրութիւնները, Երասխը իր ջրանցքներով, վարքն ու բարքը պալատի կայլն, շատ Եւրոպական են, հաւանականօրէն հայացրած (անուններն ու տեղերը փոխելով) և յարմարեցրած՝ Եւրոպական մի հին վէպից: Մի սովորութիւն, որ, ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք, ունէին նաև 50—60-ական թւականների մեր ուրիշ բանաստեղծներն էլ (Նալբանդեան, Դողոխեան, Շահիզիզ կայլն):

Թաղիաթեանը գրել է նաև ոտանաւորներ սիրային ու երգիծական: Առ հասարակ կծու հեգնութիւնն ու հումօրը անպակաս է նրա բոլոր գրածքներից: Այսպէս, մինչև իսկ իր յօդածները «Ազգասէր» թերթում, համակած են ծաղրաբանութիւններով:

«Ազգասէր» հանդէսումն է միայն, որ Թաղիաթեանը գրել է աշխարհաբառ: Հանդէսը (երկշաբաթաթերթ) խմբագրւում էր Ժողովրդի խօսակցական, բայց արդէն գրոց լեզու դարձող բարբառով: Աշուղների մշակած լեզուն էր դա, թէև Թաղիաթեանցի մօտ խճողւած գրաբառ ոճերով, բառերով և քերականական ձևերով:

Հանդէսը լցնում էր ինքը—Թաղիաթեանը մեծ մասամբ և դրա համար էլ այնտեղ էր տպում իր գրաբառ ոտանաւորները:

Գաղափար տալու համար Թաղիաթեանի աշխարհահարադի մասին, դնում ենք այստեղ մի քանի տող:

...«Թէ սոսկ դիպուած կը համարես այս բանս, և թէ յատուկ դիտմամբ արած, տված այ կամացդ. բայց արդարն այս է, որ ես երբ որ մատուցն եպիսկոպոսական մատանին տեսայ՝ ծոցն տրիժան մտած պարտիզպանի պէս տեղիցս վեր թռայ, կանգնեցի. միտքս սկսում էր մոլորիլ, ընկերական զրուցադրութիւնից լեզուս կապ կերաւ, քարէ պատկերի պէս մին փոքր անշարժ կացայ, բայց յետոյ ամեն խելք, եթէ որ ինչ և կէր (կար), գլուխս հաւաքեցի» ..

Թաղիաթեանը իբր մարդ, ինչպէս ասում են եղել է «անտանելի» հպարտ, արբեցող, կծու լեզուի տէր, խայթող և անհամբոյր:

Սովորական մարդ չէ եղել նա. «անտանելի» ածականը տւել է նրան ամբոխն ու կրօնաւորութիւնը, որոնց ատել և որոնցից գարշել է նա իր կեանքի մինչև վերջին օրերը:

Ըմբոստ, անհանգիստ, շարժուն և միջավայրից շատ բարձր մի տաղանդ, որ միաժամանակ եղել է վերին աստիճանի ջղային, հիւանդագնութեան չափ կրքոտ մարդ:

Եւ նա ինքն՝ էլ իր դժբախտութիւնների պատճառը, ինքը է եղել իրեն ուտողն ու մաշողը: Իր ժամանակից դուրս, հոսանքն ի վեր գնացող մի ոգի է եղել, որ փշրւել է շրջապատող խոչ ու խութի դէմ և ջարդւել գոհակութիւնների հեղեղի տակ...

ՄԱՍՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ՇՐՋԱՆ

I

ՌՈՒՍԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

1.

Խաչատուր Աբովեան.—Կեանքն ու գործունեութիւնը.—Գրական աշխատութիւնները.—Վէպի Հայաստանի.—Ուրիշ գրամոճները.—Լեզուի եւ սձի յատկութիւնները:

Հայաստանի կարևոր և հայաշատ նահանգները Ռուսաց ձեռքն անցնելուց յետոյ լիովին, հայ ժողովուրդը քրիստոնեայ պետութեան հովանու տակ կարողացաւ վերջապէս ազատ շունչ առնել փոքր ինչ, հաստատուել իր հողի վրայ, երկրի ապահովութիւնից ու տիրող կառավարութեան քաջալերիչ ձեռնարկներից օգտուել և տնտեսապէս կամաց-կամաց զարգանալ:

Բարեյաջող պայմանները բաց արին երկիրը նաև արդիւնագործական ձեռնարկների, առևտրական երթևեկութեան, այլև Եւրոպայից ու Ռուսաստանից եկող ճանապարհորդների առաջ:

Մի հոսանք էր այն ամեն տեսակ անձերի, որ սկսեց դէպի նոր տիրած երկիրները: Ի միջի այլոց Հայաստան եկան, էջմիածին, պատմական վայրերը

հետազօտելու և ուսումնասիրելու ելան օտարազգի գիտնականներ, նոյն իսկ բանաստեղծներ էլ*):

Եկողները ամենից առաջ այցելութեան էին գնում հայկական մեծ սրբավայրին—Էջմիածնին, որ նոր ազատւած պարսկական սմբեցնող լուծից, մի կերպ կազդուրւում էր և իր աւերակները վերանորոգում:

Այնուհետև ճանապարհորդ ու գիտնական՝ ձգտում էր Աստուածաշնչային լեռը, Մասիսի գագաթը բարձրա նալ, գրաււած նրա վեհափառ տեսքովն ու բազմադարեան, անմատչելիութեան անուն վաստակած ձիւնապատ գագաթովը:

Այդպիսի գիտնական հետազօտողներից մէկն էր նաև 1829 թւին Էջմիածին եկող Պարրոտը, որ Դօրպատի(այժմեան Իւրիէվ) համալսարանի պրօֆեսսօրն էր:

Կաթողիկոսը մեծ պատւով ընդունեց պրօֆեսսօրին, մանաւանդ որ նա յանձնարարւած էր նախարարից. ամեն կերպ օժանդակութիւն ցոյց տւաւ նրա ձեռնարկներին և երբ գիտնականը Մասիսի գագաթն էր ելնում, ընկերացրեց նրան տեղական կեանքին ու լեզուներին տեղեակ մի թարգմանի:

Այդ դժւարին վերելքի ժամանակ պրօֆեսսօրին շատ դուր եկաւ իրեն ընկերացող հայ երիտասարդը, որպէս մի ուսումնասէր, հետաքրքրւող և մաքուր մարդ: Եւ պրօֆեսսօրն ու երիտասարդը, մի քանի փորձերից յետոյ, կարողացան հասնել Մասիսի գագաթը:

Երիտասարդը Սաչատուր Աբովեանն էր, Ռուսահայ նորագոյն աշխարհիկ գրականութեան առաջին մեծ տաղանդը, աշխարհաբառի լաւագոյն ախոյեաններից մէկը և ժողովրդի լեզուով գրող ու ժողովրդի մասին խօսող առաջին Վիպասանը:

*) Հովսէփ Կոստան, Բօդէնշտէդ:

Ծնւել էր Պաշատուր Աբովեանը Երևանին մօտ գտնւող Քանաքեռ գիւղում 1804—1805 թւին: Զաւակ էր երկրում յայտնի և ամենքից յարգւած մի ընտանիքի:

Մինչև տասնամեայ հասակը գիւղում անցկացնելուց յետոյ, 1814 թւին ծնողները տարան նրան Էջմիածին և յանձնեցին իրենց ընտանիքին բարեկամ Եփրեմ կաթողիկոսի խնամքին: Սա էլ յանձնեց Անտօն եպիսկոպոսին, որ մեծ սիրով կրթեց նրան իր որդու պէս: Աբովեանը Էջմիածնում վեց տարի ուսաւ այն ամէնը, ինչ կարող էր տալ նրան ժամանակակից վարդապետների գիտութիւնը: Աբովեանի հետ էր նաև վանքի դըպրոցում՝ Մեսրոպ Թաղիաթեանը:

1820-ին Անտօն եպիսկոպոսի հետ Աբովեանը նախ Հաղբատ գնաց, յետոյ Թիֆլիզ իջաւ՝ ուսումը շարունակելու համար յայտնի հայկաբան դարաբաղցի Պօղոս վարդապետի մօտ:

1823-ին բացւում էր Ներսէսեան դպրոցը: Ստեփանոս Նազարեանի, Արարատեանի, Պետրոս Մաղաթեանի (յետագայում «Սայեաթ» անունով բանաստեղծը) և ուրիշների հետ Աբովեանը նոյնպէս նորաբաց ուսումնարանի առաջին աշակերտը եղաւ: Երկար չը տևեց ուսման ընթացքը: 1826-ին աւարտած՝ գնաց հայրենիք:

Այդ իսկ թւին սկսել էր արդէն Ռուս-պարսկական պատերազմը և պարսիկները իրենց օրհասական կատաղութիւնը վայրագօրէն թափում էին հայ ազգաբնակչութեան վրայ: Գիւղեր ամբողջ աւերւում էին ու կոտորւում անխնայ: Քիչ մնաց Աբովեանն էլ զոհ գնար այդ աւերածութեան:

1827-ին, ուսաները տիրապետեցին Երևանեան նահանգին և խաղաղութիւնը վերականգնեց այս անգամ շատ աւելի յարատև ու ապահով, բան երբ և իցէ առաջ:

Աբովեանը նորից Էջմիածին գնաց: Մայր աթոռը

դարձեալ շէնանում էր, շունչ առնում և դառնում էր հետաքրքրութեան կենդրոն ուս և եւրոպացի ճանապարհորդների: Արովեանը մնաց վանքում իբր կիսասարկաւագ և միաբան: Միակ անձն էր այդ ժամանակ այդտեղ, որ վայելում էր ուսագէտի համբաւ և էջմիածնի թարգմանն էր հանդիսանում կարևոր դէպքերում:

Անշուշտ Արովեանը վերջի վերջոյ վարդապետ էր դառնալու, եպիսկոպոս և գուցէ հռչակաւոր մի կրօնաւոր իսկ, եթէ հանգամանքները ուրիշ կերպ չը տնօրինէին:

1829-ին էր, որ էջմիածին եկաւ Դօրպատի համալսարանի պրօֆ. Պարրոտը մի խումբ գիտնականների հետ, յանձնարարւած լուսաւորութեան նախարարի կողմից, գիտնական ուսումնասիրութիւններ և հետազօտութիւններ անելու նպատակով:

Կաթողիկոսը Արովեանին նշանակեց նրանց համար թարգման, առաջնորդ վանքում և դրսերում, յետոյ էլ, Պարրոտի խնդրանօք, Արովեանը միացաւ խմբին՝ իբր ծանօթ տեղական լեզուների և հանգամանքների:

Սեպտեմբերի սկզբներին Պարրոտը յաջողութեամբ վերելք կատարեց դէպի Մասիսի գագաթը: Արովեանը անբաժան ընկեր եղաւ գիտնականներին: Պրօֆեսսօրը շատ սիրեց ուշիմ երիտասարդին և ծանօթանալով նրա հանգամանքների, այլև ուսանելու բուռն ցանկութեան հետ, առաջարկեց գնալ Դօրբատ՝ բարձրագոյն ուսում ստանալու: Խոստացաւ միջնորդել նախարարին՝ պետութեան հաշուով ուղարկելու նրան:

1830-ին Արովեանը, յիրաւի, պետութեան հաշուով գնաց Դօրբատ, ուր մնաց վեց տարի: Քաղցր, անմոռանալի տարիներ եղան դրանք նրա համար: Վայելեց նա թէ Պարրոտի և ընտանիքի ու ծանօթների և թէ համալսարանի միւս պրօֆէսօրների խնամքն ու հոգա-

տարութիւնը: Բոլորը սիրեցին նրան՝ մեղմ, շատ դուրեկան և անմիջապէս համակրութիւն գրաւող բնաւորութեանը համար:

1836-ին Արովեանը աւարտած՝ Թիֆլիզ եկաւ: Առաջին մտածութիւնը եղաւ օգտակար դառնալ իր ազգակիցներին, և իր պատրաստականութիւնը յայտնեց ժամանակայ Յովհաննէս Կարբեցի կաթողիկոսին: Ունէր նոյն իսկ նախարարից յանձնարարական, բայց գոհիկ և տգէտ կաթողիկոսը, գիտենալով որ գերմանական ուսում էր ստացել նա, ենթադրեց թէ հայրենի և կեղեցուց զատւած պիտի լինէր և բողոքական դարձած:

— Դու լաւ խմորեւ միայն կարող ես անմեղների միտքը, ասաց նա. կրթելը քո գործը չէ:

Այդպէս էլ մտածում էին Արովեանի հայրենակիցներից շատերը: Հայկական դպրոց բանալ և ուսուցիչ լինել՝ չը յաջողեց նրան: Ստիպւած եղաւ մտնել պետական ծառայութեան մէջ և կարգեց տեսուչ՝ Թիֆլիզի գաւառական ուսումնարանի:

1839-ին Արովեանը հոգևոր կոչումից արձակւած՝ ամուսնացաւ Էմիլիա Լօզէ գերմանացի օրիորդի հետ:

Բացի իր պաշտօնից, Արովեանը ունեցաւ նաև իր մասնաւոր դպրոցը (պանսիօն), ուր ընդունում էր հայ մանուկներ և տալիս էր լաւ կրթութիւն *): Քաջ լեզւագէտ էր, տիրապետում էր վեց լեզւի **) և իր աշակերտներին մեծ յաջողութեամբ կարողանում էր սովորեցնել թէ մայրենի և թէ եւրոպական մի քանի լեզուներ:

Ահա այդ ժամանակ էր, որ Արովեանի մտքումը ծագեց հայ մանուկի համար կազմել մի դասագիրք. բայց ոչ թէ գրաբառ, այլևս անհասկանալի դարձած այդ

*) Վկայութիւն Վազնեբ գերմանացի ճանապարհորդի:

**) Հակոտհաւուզէն ճանապարհորդի վկայութիւն:

հին բարբառով դասագիրք,—այլ ժողովրդի խօսած լեզուովը, որպէս զի աշակերտը կարդացածը կարողանար հեշտութեամբ հասկանալ և սիրով սկսէր կարգալ մայրենի լեզուով գրւած գրքեր:

Բացի դրանից, նա յղացաւ ժողովրդի համար էլ յօրինելու մի գիրք, որ մատչելի լինէր ամենքին, դըրդէր ընթերցանութեան և որ հասկանալի դառնալուց բացի, մօտ էլ լինէր ընթերցողին յուզող զգացումներին, մտերիմ թարգման նրա մտածութիւնների, ցաւերի և ուրախութիւնների:

Այդ մտադրութիւնը, որ ոգևորում էր նրան, յաջողութեամբ ի կատար ածեց 1841 թւին իր մի գրւածքով, որ հայ գրականութեան մէջ նոր շրջան պիտի բանար և սկիզբ պիտի դնէր աշխարհիկ նորագոյն վիպագրութեան:

«Վէրք Նայաստանին» էր այն, գրւած 1841 թւին, բայց տպւած ու լոյս տեսած շատ տարիներ յետոյ, միմիայն 1858 թւին, հեղինակի մահւանից տասը տարի անցած:

Արովեանը, այդպէս, չը տեսաւ իր որևէ գրքի տպագրութիւնը: Այբբենարանն էլ—«Նախաշաւիղ» վերնագրով, որ նա ձեռնարկեց տպագրելու, կիսատ մնաց, որովհետև աշխարհարառ էր և դրա համար էլ արգելւել էր Թիֆլիզի առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսի կողմից *):

Այդպէս էր այդ ժամանակ: Գրաբան էր միակ տիրապետող լեզուն գրականութեան մէջ: Ո՛չ ոք չէր համարձակուում աշխարհաբառ գիրք տպել տալ, ինչ մնաց դեռ՝ դասագիրք: Աշխարհաբառին պաշտպան հանդիսացողներն անգամ ենթակայ էին դառնում հալածանքի:

Արովեանը դառնացած, ամփոփւեց այնուհետև

*) «Կոռնիկ» 1861 № 7.

ինքն իր մէջ և ինչ որ էլ գրեց, լոյս ընծայելու քայլ չ'արաւ: Բայց նա գրեց ու պահեց, որովհետեւ համոզւած էր թէ,

...«Ախր որ ազգը էն լիզւովը (գրաբառ) չի խօսում, էն լիզուն չի հասկանում, սաքի հէնց բերնիցդ էլ ոսկի վեր ածիր—ո՛ւմ պէտք է ասես»:
Հաւ գիտէր նա և եկել էր այն եզրակացութեան, որ

...«Թէկուզ ոսերէն, նեմեցերէն, եւ ֆրանցուզերէն գրած, թէկուզ գրաբառ. տասը, կըլի որ հասկանային, բայց հարիր հազարի համար՝ թէկուզ իմ գրածը (գրաբառ), թէկուզ մէկ քամու ջաղաց *)»:

Ու նա վճռել էր այլևս գրել ժողովրդի համար, արհամարհելով «գիտուն, խելօք» մարդկանց պաշարակութիւնները, ըմբռնելով որ հեռու չէր ժամանակը, երբ պիտի մեծապէս գնահատւէին իր քայլերը և հասկանալի լեզուն դուրս նետէր գրականութիւնից՝ մեռած, անպէտք դարձած այն բարբառը, որ միմիայն ծառայում էր կրօնին ու կրօնաւորութեանը:

«Թող գիտուն մարդիքը ինձանից չը նեղանան. նրանք շատ գիրք են կարդում, իրանց սիրտը մխիթարում, ամա հասարակ մարդը մէկն էլ ա չունի, որ նա էլ նրանով իր պարապ վախտը՝ ժամանակ անց կացնի ... Թէ գիտուն, խելօք մարդիք ինձ պախարակեն, դո՛ւ էլ ա ինձ պահիր, սիրելի ազգ, չունքի իմ ուզածս է՛ն ա, որ քեզ ծառայեմ, քեզ իմ կեանքս տամ, քանի շունչս բերնումս ա **»):

*) Յառաջաբան «Վէրք - Հայաստանի»-ի:

**) Յառաջաբան «Պարապ վախտայ խաղալիքի», տպւած 1864 թւին, Թիֆլիզ, բայց գրւած 1841-ին:

Արովեանին վիճակւած չէր նոյնպէս տեսնել իր ձեռնարկի յաղթանակը, ոչ էլ վայելել հայ գրողի, հեղինակի անուանը: Միմիայն հալածանքն ու թշւառութիւնը եղան նրա բաժինը: Միմեանց հտեից դժբախտութիւնների ենթակայ և յուսահատ, զրկեց ապրելու միջոցներից անգամ:

1843-ին, իր պաշտօնակիցների դաւերին զոհ դարձած, հրաժարւեց Թիֆլիզում ունեցած պաշտօնից, և նշանակւեց Երևանի գաւառական դպրոցի վերատեսուչ, աւելի պակաս ոռճիկով: Այնտեղ նա չը մնաց անգործ. ունեցաւ իր տանն ևս մասնաւոր դպրոց, որում պատրաստում էր աշակերտներ՝ բարձրագոյն ուսումնարանների համար:

Սակայն այդ նրան բաւականութիւն չէր տալիս: Զգտում էր նա դէպի Թիֆլիզ, Ռուսաստան և կամ Եւրոպա: Ո՛չ մէկն էլ չը յաջողւեց: Զը յաջողւեց նոյնպէս հոգևոր կոչման մէջ մտնելու իր նոր մտադրութիւնը: Յուսահատ, ընկճւած և մելամաղձոտ, 1847-ին կրեց նա մի ծանր հարւած ևս: Անյայտ պատճառներով՝ բոլորովին արձակեցին նրան պաշտօնից և պետական ծառայութիւնից... Արովեանը մնաց առանց նիւթական միջոցների:

Եւ ահա, 1848 թւին, մի առաւօտ լուսաբացին դուրս գնաց նա իր տնից... և այլևս չը վերադարձաւ: Ո՛չ իսկ դիակը գտնւեց: Երևանի նահանգապետի տեղեկագիրը այդ մասին՝ յայտարարում է այսպէս.—

«Երևանի գաւառական ուսումնարանի վերատեսուչութեան պաշտօնից արձակւած կօլեժսկի ասսեսոր (տիտղոս) Արովեանը, Ապրիլի 2-ի լուսադէմին, (1848) յայտնի չէ թէ ո՛ւր գնալով՝ բոլորովին անյայտ կորաւ: Նրա ընտանիքի բացատրութեան համաձայն, Արովեանը անյետանա-

լուց երեք օր առաջ՝ տխուր մտածողութեան մէջ էր ընկել, գրեթէ ոչինչ չէր ուտում, քիչ էր խօսում, չէր հանւում և կարծես տանջւում էր անքրնութիւնից».

Կան այլևայլ մեկնութիւններ Արովեանի անյետացման մասին: Ստեփանոս Նազարեանը կարծում է, որ «Մի խաւար ըոպէի մէջ մահու է տւել իր անձը»: Ոմանք՝ թէ Արովեանին, որպէս պետութեան համար վտանգաւոր անձի, անհետացրել է կառավարութիւնը և թշուառ գրողը գուցէ մեռել է և թաղւել Ռուսաստանի կամ Սիրիի՝ ո՛վ գիտէ ո՛ր անյայտ անկիւնում: Ոմանք էլ թէ՝ Արովեանը կապեր է ունեցել մի թուրք կնոջ հետ, գաղտնիքը իմացւել է և թուրքերը սպանել են ու դիակը Զանգի գետը ձգել...

Այսպէս թէ այնպէս նորագոյն գրականութեան, աշխարհաբառով և ժողովրդի համար գրող առաջին վիպասանը, որին Ռուսահայ ժամանակակից ազգայնական-րօմանտիք ուղղութեան ստեղծողը պիտի համարել—անյայտացաւ՝ առանց գերեզման թողնելու:

Թողեց սակայն իր գրական գործերը, մանաւանդ նրանցից մէկը, հռչակաւոր «Վէրք Հայաստանին», որոնցով անմահացաւ հայ գրականութեան պատմութեան էջերում:

Արովեանի երկասիրութիւնները առանձին գրքերով միայն երեք և կէս հատ են. 1) «Նախաշաւիղ կրթութեան ի պէտս նորավարժից», (տպւած 1862-ին), Մասն Ա. 2) Պարսպ վախտւայ խաղալիք (գրւած 1841-ին) և Վէրք Հայաստանի, ողբ հայրենասիրի, (գրւած 1840—41-ին և՛ տպւած 1858-ին): Ունի նաև մի վէպ—«Օվսաննայ» և հատւածներ՝

«Ճանապարհորդութիւն պարոն պրօֆէսօր Պարբօտի և Խաչատուր դպրի Արժան»-ի, (2¹/₂ կտոր):

Այս բոլոր աշխատութիւնները ի մի ժողոված, տպագրւել են 1897-ին, Մոսկւա, «Պաշատուր Արժանի երկերը» վերնագրով:

«Նախաշաւիղ»-ի այդ Ա. մասի բովանդակութիւնը, ինչպէս ինքը—հեղինակն է դասաւորել, կազմւած է նախ այբբենական մասից, յետոյ՝ համառօտ պատմութիւններից, որոնց մէջ կան հայոց պատմութիւնից ևս կտորներ, և վերջապէս զւարճալի ոտանաւորներից և «առասպել»-ներից (առակներ): Վերջումը կայ մի բաւական լաւ, երգիծօրէն գրած «Պաղարկութիւն մանկանց» տրամախօսական պատմւածք: Գիծ (անխելք) ու խելօք երեխաներն են խօսում: Գիծը գանգատւում է դըպրոցից, սովորել չի ուզում, իսկ խելօքները ընդդիմախօսում են:

Դասագրքի երկրորդ մասը չի տպւել, բայց եղել է:

Գրքի լեզուն մեծ մասամբ թէ՛ ժողովրդական է և թէ՛ երբեմն մաքրած աշխարհաբառ: Առակները անշուշտ վերցրած են ժողովրդի բերնից:

«Պարապ վախտայ խաղալիքը» նոյնպէս առակների ժողովածու է, բայց մէջը դրւած կան «Վէրք Հայաստանի»-ի երգերից մի քանիսը, այլև հեղինակի ուրիշ բանաստեղծական գրւածքները: Վերջումը կայ մի պիէսա — Ֆեոդորայ կամ որդիական սէրը, որի նիւթը յիշեցնում է Քսավիէ դը Մէստրի «Երիտասարդ Սիրիբուհին» վէպը: Հեղինակը, գուցէ, ինչպէս ինքն էլ ասում է, լսել է Ալէքսանդր Քալսեր ժամանակւայ այն դէպքը, որ մի «ջահէլ աղջիկ Սիրիբուցը փախաւ էկաւ Մոսկով, քանի ժամանակից եղ՝ կայսերը պատահեցաւ, ոտներն

ընկաւ ու հօրը ազատիլ տալ տւեց »։ Այդ նիւթը նա անկախօրէն ու բաւական յաջողութեամբ շինել է թատերգութիւն։

Ամենագլխաւոր գրեածքը, որ լի է ազգային բուռն, անկեղծ զգացմունքով ու գրեած է եռանդուն ոգևորութեամբ «Վերջ Հայաստանին» է։

Ընդարձակ վէպ է դա, գրեած մեծ շունչով, հմայիչ ու ճկուն լեզուով և զեղուն պարզութեամբ։

Երևանեան նահանգի հայ ժողովրդի կեանքն է պատկերացրած վէպի մէջ. պարսից տիրապետութեան ու կամայականութեան ներքոյ տառապագին, արիւնալից, ընկճւած ու անբարոյացած, հայ ժողովրդի, որ սակայն զուրկ չէ հերոսական արտայայտութիւններից։

Հասան խան գազանաբարոյ սարգարի իշխանութեան օրերն են։ Ամեն բռնութիւններ կատարւում է համարձակ և մեծ չափերով։ Սարգարը իշխանութիւն ունի ամբողջ գիւղեր կոտորել տալ, գաղթեցնել, աւերել իր մի քմահաճոյքի համար միայն. իսկ աղջիկներ փախցնելը օրը ցերեկով, դիմադրողներին սպանւելը և գիւղն ամբողջ տանջելը—սովորական երևոյթներ են դարձել։

Վէպի համառօտ բովանդակութիւնը հետևեալն է։—

Բարիկենդան է Քանաքեռում։ Գիւղացիները զուարճանում են. պահ մի մոռացել են այնտեղ—ներքելում, Հրազդանի ափերին սպառնալից ցցւած պալատը և նրա գազան իշխանին։ Ծերունիները ժողովւել են քեօխվայի օդան, երիտասարդները մկունդախաղի (ջիրիդ) են պատրաստւել, կայ և Աղասին, վէպի հերոսը։

Մի կատարելատիպ է այդ երիտասարդը. բոմանտիք վէպերին յատուկ այն դրական հերոսներից, որոնք ամեն կատարելութեան հետ՝ չեն ունենում ոչ մի պակասութիւն։

Աղասին սիրուն է, քաջ է, բարի է, հեզ է, կրօնասէր է, առատաձեռն է, բարոյական է... ամեն, ամեն լաւ յատկութեան տէր է և չունի ոչ մի պակասութիւն:

Ու իր նժոյգի վրայ, ընկերների հետ սկսել է խաղը, որի մէջ նա միշտ յաղթող է հանդիսանում, միշտ հիացնում է ամենքին, երբ յանկարծ հաւարն ընկնում է գիւղի մէջ: Աղմուկ, աղաղակ, լաց, հայհոյանք... Սարգարի ֆարրաշներն են: Եկել են գիւղ, մի յայտնի գեղեցկունու,—Թագունուն տանելու համար Սարգարի հարեմը: Արգելք դնողին ծեծում են. ջարդում ու փրշրում են ամեն ինչ և աղջկան դուրս քաշած՝ տանել են պատրաստում:

Իսկ ի՞նչ էին անում գիւղացիք, միթէ իրենց զբաւառնութեան աղմուկների մէջ չէին լսել աղջկայ մօր աղիողորմ ճիչերն ու դրացիների սոսկման աղաղակները: Ինչպէ՞ս չէ. ոչ միայն իմացել էին, այլև «հարամ» էր եղել նրանց գլխին քէֆն ու զբաւոնութիւնը.

...Ամենն էլ իմացան թէ ինչ խաբար ա... բարիկենդանը սուգ դառաւ: Երեխէքը լալով, դողալով տուն փախան, կնանիքը դռները կողպեցին ու շիրախանի կարասների տակը մտան, կամ վերնատներումը տափ կացան, կամ դարմանի ու խոտի խրձերի մէջը մտան: Գեղը հէնց բռնես՝ բիրադի քանդակեցաւ: Տղամարդկանց որը որ վախլուկ էր, գլուխն առաւ՝ կորաւ. որը որ մի քիչ պինդ սիրտ ունէր, զարգանդելով, դողդողալով մօտ էկաւ, չէ թէ օգնութիւն անի—չէ, այլ թէ տեսնի, թէ ինչպէս մարդիկ են եկողները, ինչպէ՞ս են տանում խեղճ, ջրատար աղչկանը: Ռանգ-մօնգները թռած, սպրթնած՝ եկան մեռելի պէս ու տան բաշին շարեցան:

Այդպէս, ամբողջ գիւղացիք հանդիսատես լինելու միայն սիրտ են ունենում. այն էլ միայն քաջասիրտները. իսկ միւսները մտնում են զանազան թագատոցներ, հանդիսատեսներն էլ՝

...«շատի լիզուն բերնումը շաղւել. փէտացել էր. շատի լերդն ու թոքը ջուր էր կտրւել, շատի պոռոչները ահու ճաքել՝ արինը շռուալով գընում էր»...

Եւ մինչ յափշտակիչները նւաղած մօրն ու աղջկան ձիերի վրայ էին դնում որ տանեն, յանկարծ վրայ է հասնում Աղասին, կայծակի նման հարւածում ու գետին է փռում Փարրաշներին՝ և աղջկանը ազատում...

Ազատում է, սակայն սոսկումը ամայացնում է գիւղը.—

«Էլ ինս, ջինս, ինսան, աղամորդի չէր երեւում. ամէնն էլ փախել, սարերով, ձորերով էին ընկել, որ իրանց գլուխը պրծացնեն»...

Ընդհանուր խուճապի մէջ՝ Աղասին էլ մնում է քարացած՝ տեսնելով իր արածը և գուշակելով դառն հետևանքները: Ընկերները այլևս ժամանակ չեն կորցնում.

...«Գիտէին որ բոլորի վերջը մահն է. էլ ոչ հօր մտիկ արին, ոչ մօր. Աղասուն կապեցին ձիու վրայ ու ընկան Աբարանու սարը, որ կամ Փամբակ փախչեն, կամ Ղարս, կամ Ախալցխա, որ իրանց գլուխը թափեն»...

Յիրաւի, չէր անցել մի քանի ժամ, որ

...«Սուգն ու շիւանը ընկաւ գիւղը. տոն էր, որ քանդում էին, մարդ էր, որ փէտ ու միս էին արել, փախածներին էին պտրտում. նրանց հէրներ մէրը, օղուշաղը թրի տակ արած՝ մէկ սհաթի մի-

ջումն, որի շլինքը թոկ պցած, որի ձեռները ետե-
ւին կապած՝ ոչխարի պէս առաջ արին, որ տա-
նեն Սարգարի դուռը»...

Իսկ Աղասին և ընկերները կարողանում են անց-
նել Ռուսաց տիրապետած հողերը և հիւրընկալւում
են մի հայ գիւղում:

Շուտով սկսում է Ռուս-պարսկական պատերազմը:
Հայերն են, որ տուժում են սոսկալի կերպով: Կոտոր-
ւում են նրանք ու թալանւում անխնայ, անվերջ, մին-
չև որ ոռւս զօրքերը գրաւում են Երևանը և դուրս քը-
շում պարսիկներին ամբողջ նահանգից:

Աղասին ամրացած Անիի աւերակներում, մի ուո-
քը Լոռայ ձորերումն ու լեռներում, անխնայ կռիւ է
յայտարարում պարսիկների դէմ. արագահաս ու կատա-
ղի՝ այստեղ ջարդում է նրանց խմբերին, այնտեղ ա-
զատում է մի գիւղ թալանից և մի ուրիշ տեղ էլ քիււրդ
հրոսակների ձեռքից կորզում է թշւառ գերիներին...

Եւ երբ ոռւսաց յաղթական զօրքը մտնում է Ե-
րևան, Աղասին, իր քաջութեան շնորհիւ սիրելի և յայտ-
նի դարձած՝ շտապում է բերդը՝ ազատելու համար իր
հօրը: Այդտեղ է, որ դարանի մտած թուրքերը յան-
կարժ վրայ են տալիս և սպանում են նրան իր հօր գրը-
կի մէջ: Հայրն էլ մեռնում է կսկիծից: Յետոյ, երբ թա-
ղում են երկուսին, յայտնւում է Աղասու սիրելի ընկեր
Մօսին և անձնասպան լինում քաջի դիակի վրայ: Նը-
րան հետևում է Մօսինի հայրն էլ:

Այս սպանութիւններով էլ վերջանում է վէպը:
Զորս զոհերին թաղում են, իսկ հեղինակը նւիրում է
նրանց իր լաւագոյն ողբերից մէկը.—

Գերեզմանն կորած, հողումը թաղւած,
Աչքից հեռացած, մտքից մոռացած,
Իրանք անլեզու, աշխարհս անիրաւ,

Որ հայոց ազգիցն անթիւ ու անբաւ,
էսպէս քաջ որդիք խլեց՝ չկշտացաւ....

Այդ է «Վերք Հայաստանի» բովանդակութիւնը: Անհամաչափ մասերով, գունաւորած և երբեմն անբնականութեան հասցրած պատկերներով մի գրւածք, որ ունի շքեղ էջեր, զգացմունքների վրայ մեծապէս ազդող կտորներ ևս:

Ինչ վերաբերում է գրելու ձևին և ոճին—բառերի առատ կուտակումները, նոյնանիշ արտայայտութիւնների միմեանց ուժգնացող շարադասութիւնը, երկար պարբերութիւններն ու ոլորտուն զեղումները՝ վէպին տալիս են գերազանցօրէն արևելեան գոյն: Ամբողջ գրւածքը աշուղական կրակոտ մի պատմւածքի նմանութիւն ունի, որ սակայն յաջողութեամբ պատկերացնում է իրական կեանքը, ժամանակն ու նրա ոգին, միջավայրի և ժողովրդի առանձնայատկութիւնները:

Ծայրից-ծայր գրւածքը համակւած է ժողովրդական ասացւածքներով և տեղական լեզւին յատուկ ճոխ դարձւածքներով:

Նկարագրութեան մէջ մանաւանդ՝ Աբովեանը աննման է: Ունի հարուստ պաշար նմանահնչիւն, գրեթէ նմանայանկ նւագային բառերի. գիտէ սրամիտ նմանողութիւններ կուտակել, և խտացնել գոյները այնքան, որ պատկերները ստանան ցայտուն ու կենդանի արտայայտութիւն:

Լեզուն բուն Արարատեան է. կոկիկ, սահուն և հարգատ մի լեզու: Այնուհետև ոչ ոք չը կարողացաւ նրա նման արտայայտել այդ բարբառի ոգին:

Ճիշտ արևելեան պատմւածքներին նման, վէպի մէջ տարտղնած կան ամբողջ երգեր, որոնք արտայայտում են կամ հերոսների և կամ իրեն—հեղինակի բուռն զգացմունքները: Այդ երգերից մէկը նոյն իսկ ժողովրդ-

դականացած, երգւում է մինչև այժմ էլ: («Սար ու ծոր ընկած» երգը):

Ինչ որ առանձնապէս կարևորութիւն ունի հայոց գրականութեան պատմութեան համար և ընդգծում է Աբովեանի՝ աշխարհաբառը գործածելու դրդապատճառները,—վէպի նշանաւոր յառաջաբանն է: Այդ կտորի մէջ հեղինակը պատմում է իր հոգեկան տանջանքները, որ

...«Երէիւէքանց ձեռքը ինչ հայ գիրք տալիս էի, չէին հասկանում... Ուզում էի շատ անգամ մագերս պոկեմ, որ օտար լեզուքը աւելի էին սիրում, քանց մերը»...

Եւ գտնելով այդ երևոյթի պատճառը բնական—որովհետև հայերէն գրքերը բոլորը գրւում էին գրաբառ, լիովին անհասկանալի լեզուով — Աբովեանը պատմում է թէ ինչպէս նա յղացաւ «Վէրք Հայաստանին» շարադրելու և ժողովրդին հասկանալի լեզուով գրելու միտքը:

...«Թող ինձ այսուհետև տգէտ կանչեն. լեզուս բաց ա էլել, իմ ընտիր, ազիզ, իմ սրտի սիրեկան աղգ: Թող տրամաբանութիւն գիտցողը իրան համքեարի համար գրի, ես, քո լորած—շրւարած որդին, քեզ համար» *)....

*) Ամբողջ այդ «Յառաջաբանը» գտնել կարելի է «Հայ գրողներ» Ա. հատորի մէջ, ինչպէս և դպրոցական մի քանի ուրիշ դասագրքերում (Ղ. Աղայեան, «Մայրենի լեզու» դ. գիրք. Գ. Վանցեան՝ «Հայ հեղինակներ» և այլն):

2.

Աբսովեանին հետևողներ.—Պերձ Պոռոեան.—Կեանքն ու գրական գործերը.—«Սօս եւ Վարդիթեր», «Կուլաժադիկ», «Հասցի խնդիր», «Ցեցեր» եւ միւս գրամօճկները:

Աբսովեանի վէպը՝ «Վէրք Հայաստանին» թէև ձեռագիր եղած ժամանակ տարւել էր Դորպատ և կարդացւել հայ ուսանողների շրջանում մեծ յափշտակութեամբ, սակայն լոյս տեսաւ միայն 1858 թւին:

Յնցող ազդեցութիւն գործեց նա ընթերցող հասարակութեան վրայ: Ամենքը սկսեցին կարդալ այդ «գռնիկ» լեզուով, բայց ոգևորող հայրենասիրութեամբ լցւած նորանշան վէպը, որ թողել էր անցեալը, թողել՝ վերին աշխարհներն, այսպէս ասած՝ «ազնւական» գրականութիւնը, նիւթ էր ընտել բուն ժողովրդի կեանքն ու նրա դեռ ևս թարմ վէրքերը:

Մի անգամով, արագ նա գրաւեց շատ համակրողներ: Աբսովեանին ղեկավարող գաղափարը, այն է՝ գրել ժողովրդի, խօսակցական լեզուով և ժողովրդի կեանքից—արդէն վաղուց ունէր իր հետևորդներն ու պաշտպանները, բայց պէտք էր մի գորեղ տաղանդ, մի ցնցող ոյժ նրան յաղթանակել տալու համար: «Վէրք Հայաստանին» ըստ ամենայնի, գերազանցօրէն կատարեց այդ դերը և մի անգամից գրաւեց ասպարէզը՝ յաղթական քայլերով:

Նա իր հետևորդներն էլ ունեցաւ, ինչպէս ունենում են բոլոր այդպիսի մեծ, գորեղ քայլերը: Նրկու տարի յետոյ էր նոյն իսկ, որ Թիֆլիզում հրատարակ-

ւող «Կոռնկ» ամսագրի մէջ երևան եկաւ «Վէրք Հայաստանի»-ի ազդեցութեան տակ գրւած մի վէպ—«Սօս և Վարդիթեր»:

Հեղինակն էր Աշտարակեցի Պերճ Պոռշեան: Թէ որքան ճիշտ էր ըմբռնել «Սօս և Վարդիթերի» հեղինակը՝ Աբովեանին ղեկավարող գաղափարը և թէ որքան նման էր այս վէպը իր նախորդին—այդ մենք կը տեսնենք քիչ յետոյ:

ՊԵՐՃ ՊՈՐՇԵԱՆԸ (Յովհաննէս Տէր Առաքելեան) *) ծնւել էր 1837 թւին՝ Երևանեան նահանգի Աշտարակ գիւղում: Մեռաւ 1907-ին Բագու և թաղւեց Թիֆլիզ:

Աղքատ ծնողների որդի, հազիւ կարողացաւ պատանի Յովհաննէսը կարգալ-գրելը սովորել մի վանքում (Մողնի), վանահօր մօտ: 1852-ին, ուշիմութեանը շնորհիւ, արժանացաւ Ներսէս կաթողիկոսի որդեգրութեանը և մտաւ Ներսիսեան դպրոց, որի տեսուչն էր այդ ժամանակ յայտնի Շանշեանը:

Պոռշեանը, դպրոցում տիրապետող ազգային-կրօնական և գրէթէ ազգայնամօլական ուղղութեամբ կրթւած, մինչև իր կեանքի վերջումը մնաց ջերմ պաշտպան և անկեղծ ախոյեան այն ամենին, ինչ հայկական էր և հայ-լուսաւորչական: Հայ ժողովրդի ամեն սովորութիւն, ամեն ծէս կամ նոյն իսկ նախապաշարմունք՝ նրա համար եղան նւիրական: Եւ նա մի առանձին հոգատարութեամբ, մանրակրկիտ նախանձախնդրութեամբ ուսումնասիրելով հայրենի վարքն ու բարքը, հարազատօրէն, լուսանկարչական սառն պատկերացումով՝ նկարագրեց նրանց իր գրւածքներում:

*) Համարելով որ ինքը Գրիգոր Մազիստրոսի եղբօր որդի Պոռշի ցեղից է, անունը փոխում է և սկսում է այնուհետև գործածել Պ Ե Ր Ճ Պ Ո Ր Շ Ե Ա Ն Ը:

Երիտասարդ հասակից Պոռշեանը սկսեց ուսուցչութիւն՝ նախ հայրենիքում, ապա և, 1860 թւականներին Թիֆլիզ, Շուշի, Երևան և այլն, ուր նա ցոյց տւաւ մեծ եռանդ ու ձեռնարկութեան ոգի:

Ներսէսեան դպրոցում, 1860-ին ուսաց լեզւի ուսուցչութեան ժամանակ էր ահա, որ պատահեց նրան կարդալ «Վէրք Հայաստանին»:

Ինքը Պոռշեանն է պատմում թէ ինչպիսի հիացնող, հմայող ազդեցութիւն թողեց նրա վրայ նորօրինակ վէպի լեզուն և նիւթը: Եւ նա վճռեց գրել նման մի վէպ, նիւթը ժողովրդի կեանքից, լեզուն նոյնպէս ժողովրդի լեզուով:

«... Աչքներին առաջ ունենալով մեծաքանքար Աբովեանի «Վէրք Հայաստանին»—ասում է նա *),—սիրահարւեցանք մեր հարց մեզ թողած աւանդութիւնների վրայ և կամելով ծառայել ազգիս, իբրև յանձնէ ելեալ, երգեցինք ըստ մեր տրկար կարողութեան մեր հայրենեաց սովորութիւնքն, վարքն ու բարքն և այլ այսպիսի արտաքին ծէսերը. բայց դիտաւորութեամբ մեր գըրւածքը ախորժալուր անելու համար սիրելի ազգիս թէ մեծին և թէ փոքրին և տեսնելով կոյս սիրոյ սրբութիւնը, երկու կուսից միջնորդութեամբ պատմեցինք Աշտարակ գիւղի սովորութիւնքը, ի մէջ բերելով ամենափոքր և չնչին համարած՝ արարողութիւններն՝ առանց զանազանելոյ լաւն ու վատը...»

Այս մի քանի տողի մէջ է արդէն ամփոփւած վէպի ամբողջ նիւթը: Յիշաւի, Պոռշեանը «Սօս և Վարդիթերի» մէջ պատմել է Աշտարակ գիւղի 50—60 թւա-

*) Յառաջաբան «Սօս և Վարդիթերի»

կաններ ընդ որ սովորութիւնները, մանրակրկիտ և ճշգրիտ, առանց բաց թողնելու ամենաչնչին արարողութիւններն անգամ:

Սակայն իզուր է նա «աչքի առաջ ունեցել» Աբովեանի վէպը, որովհետեւ ոչ մի նմանութիւն չը կայ նրա և «Սօս և Վարդիթերի» միջև, եթէ մի կողմ թողնենք այն, որ «Սօս և Վարդիթերն» ևս գրւած է ժողովրդի լեզուով և ժողովրդի կեանքից: Բայց ղեկավարող գաղափարը, որ ոգևորել է Աբովեանին, Պոռեանի վէպի մէջ ոչ մի դեր չի կատարում:

«Սօս և Վարդիթերը» գուր: ազգագրական մի գրւածք է, առանց գեղարւեստական վէպից պահանջող նոյնիսկ տարրական ձևերը և արժանիքն ունենալու:

Որքան որ Աբովեանի վէպը ներշնչւած է բարձր և անկեղծ զգացմունքներից և տողորւած է հայրենասիրական մեծ շունչով—այնքան Պոռեանի վէպը կերտւած է բռնազբօսիկ կապակցութիւններով և շունի զգացմունքների վրայ ազդող որևէ էջ:

Սակայն «Սօս եւ Վարդիթերը» իր ժամանակին նոյնպէս ողջունեց ոգևորութեամբ. դեռ շատ յետոյ էլ նա մնաց երիտասարդութեան համար առաջին ընթերցանութեան գիրք: Պատճառը պարզ էր: Գրւած էր մատչելի լեզուով, նիւթը ծանօթ կեանքից էր առնւած և սիրահարական հիւսւածքը նորութիւն էր հայ գրականութեան մէջ:

Իր առաջին վէպի շնորհիւն էր որ Պոռեանը վաստակեց գրական անուն և ծանօթացաւ հայ ընթերցող հասարակութեանը:

Այնուհետեւ երկար նա լռեց, վարեց նախ «Կռունկ» ամսագրի խմբագրատան մէջ պաշտօն, յետոյ եղաւ ուսուցիչ, ինչպէս ասուեց՝ Շուշի, Ագուլիս, Աստրախան, նշանակեց տեսուչ Երևանի թեմի հայ դպրոցների և

վերջապէս 1900-ին թողեց կրթական ասպարէզը՝ ստանալով Ներսէսեան դպրոցից հանգստեան թոշակ *):

1860-ից, այդպիսով, մինչև 1900 թւականները, Պերճ Պռոշեանը, 40 տարւայ ընթացքում, տւաւ մի շարք վէպեր Աշտարակի կեանքից մեծ մասամբ, որոնցից գլխաւորները պիտի համարել «Սօս և Վարդիթեր» (1860), «Կուածադիկ» (1878), «Հացի խնդիր» (1880), «Շառէն» (1883), «Ցեցեր» (1889), «Բղդէ» (1890), «Սկիզբն Երկանց և Յունոն» (1901): Ունի այնուհետև իր յիշողութիւնների առաջին հատորը, լոյս ընծայած «Յուշիկներ» վերնագրով, այլ և 6—7 կտոր մանր պատկերներ:

Բացի «Սկիզբն Երկանց և Յունոն» վէպից, միւսները Աշտարակի կեանքից են և շատ աւելի նման վէպի, քան «Սօսն և Վարդիթերն» էր:

«Կուածադիկ»ը, որ տպւեց «Փորձ» ամսագրի մէջ, նոյնպէս ժողովրդի կեանքն է պատկերացնում մանրակրկիտ, անվերջ երեսներով, սակայն ունի վիպական արժանիքներ և գեղարուեստական էջեր: Ներսէս Աշտարակցի կաթողիկոսի մանկութիւնն է գծւած այդ վէպի մէջ: Էջմիածնի վանքը, դպրոցը, չարաճճի մանուկ Ներսէսի արկածները, ապա և գիւղական կեանքից տեղն ու տեղը առած մի քանի կենդանի պատկերները՝ կըտորներ են, որոնք կարդացւում են հաճոյքով և կազմում են գրւածքի լաւագոյն երեսները:

Պռոշեանի ամենալաւ գործը սակայն, նրա գլուխ գործոցը, «Հացի խնդիր» վէպն է: Այդտեղ հեղինակը դրել է իր տաղանդի ամբողջ թափը և կարողացել է տալ լաւ գծւած տիպեր, որոնք ցայտուն կերպով պատկերանում են ընթերցողի առաջ: Միկիտան Սաքօն, Խէ-

*) 1899-ին կատարւեց Պռոշեանի գրական գործունէութեան 40-ամեակը:

չանը, նոյն իսկ երկրորդական գործող անձինք՝ նկար-
ւած են համարձակ վրձինով և զօրեղ գոյներով:

«Հացի խնդիր» վէպով Պոռշեանը հետզհետէ հե-
ռանում էր իր ուսուցչից, Աբովեանին հետևելու նախ-
կին մտադրութիւնից և բօմանտիք ուղղութիւնը թո-
ղած, փորձեր էր անում մտնելու իրական կեանքը վի-
պագրողի դերի մէջ: Փոխւում էր նոյնիսկ նրա լեզուն:
«Կուածադիկ», «Հացի խնդիր» և յետագայ վէպերը ունեն
կէս գրական և կէս Աշտարակի լեզու. մի խառնուրդ,
որի մէջ հեղինակը զգալի կերպով ճգնում է իր հայրե-
նիքի ոճերը, դարձւածքներն ու բառերը չը հանել գոր-
ծածութիւնից, բայց այդ նրան լաւ չի յաջողւում: Նա
մոռացել է արդէն շատ բան, շատերն էլ աղավաղել են
նրա մտքում:

Այդ նոյն կիսա-ժողովրդական լեզվով է ահա, որ
Պոռշեանը յամառաբար շարունակում է գրել մինչև իր
կեանքի վերջը, հետզհետէ անզգալիօրէն հեռանալով
բարբառային յատկանիշներից: Դրա հետ միասին՝ ան-
բաժան է մնում նրանից և այն ճոռոմ ոճը, պատմելու
աշուղատկան ձևը, համանիշ և համանման բառերի ու
մտքերի կուտակումները, երկարապատում, աւելորդա-
բան շարադասութիւնները, որոնք օրինակել էր նա թէև
Աբովեանից և նրա «Վէրք Հայաստանից», սակայն չէր
կարողացել իւրացնել և կենդանութիւն ներշնչել:

Սրանով մէկտեղ, չը նայելով որ «Հացի խնդիր»ի
հեղինակը իրական տիպեր պատկերացնելու էր ճգտում,
սակայն նրանց գունաւորման մէջ նոյնքան շուայլ էր և
չափազանցող, ինչպէս առաջ, ինչպէս և իր վարպետ-
Աբովեանն էր:

Այդպէս, Պոռշեանի բոլոր վէպերում, օրինակ, դրա-
կան հերոսները գունաւորւած են պայծառ ներկերով,
առանց որևէ ստւերի: Նրանց տւած է ամեն լաւ յատ-

կութիւն՝ առանց որևէ պակասութեան: Բացառական տիպերը, ընդհակառակն, ունեն հրէշային պակասութիւններ և՛ ոչ մի մեղմացնող գոնէ յատկութիւն:

Դրական հետեւեալ տիպերի ուսումնասիրութիւնը կապացուցանեն այդ.—Գարեգին, Սօս և Վարդիթերը՝ «Սօս և Վարդիթերի», Գէորգ Պալֆէն և Տէր Յարութիւն «Կուածադիկի», Պէչան—«Հացի խնդիր»ի մէջ և այլն: Նոյնը և բացառականներ՝ Սաքօն՝ «Հացի խնդիր», Տէր Մելիքսէթ—«Կուածադիկի» մէջ և այլն:

«Հացի խնդիր» վէպից յետոյ, որպէս գեղարւեստական արժանիքներ ունեցող վէպ, յիշատակել պէտք է անշուշտ «Ցեցեր»ը: Այդ գրւածքում Պոռշեանը վառ գոյներով պատկերացնում է գիւղական ցեցերի, վաշխառուների, ապա և նրանց իբր գործիք ծառայող մի վանցի բախտախնդրի տիպերը: Այդ բոլոր աւազակները վերջ ի վերջոյ կրում են իրենց պատիժը և վանցին էլ անյետանում է: Իբր դրական և շատ լաւ գծւած՝ Մելիք Բադալը տիպարն է գիւղական այն ազնւասիրտ և բարեմիտ գէմքի, որի բերանը թէև սովոր է հայհոյեանքների, բայց սիրտը մեծ է և բարի:

Այնուհետև «Բղդէ» վէպն էր, որ հրապարակ իջաւ: Հերոսի տիպը այնտեղ գծւած է նոյն շոյալ, ցուլուն և ցայտուն գոյներով: Պատկերացրած է այն գծում տիպարներից մէկը, որի միակ նպատակն ու իդէալն է փող ունենալ՝ ինչ միջոցներով որ լինի:

Թէ այդ, թէ յետագայ «Սկիզբն երկանց» և վերջին «Յունօ» գրւածքների մէջ՝ Պոռշեանը շատ անյաջող կերպով է լուծում վիպական հանգոյցը: Անյաջող և անբնական: Յանկարծական, դիպւածային լուծումով գրեթէ ջնջում է նա վէպերի թողած ամեն լաւ ազդեցութիւնը: «Յունօ»ի մէջ օրինակ, հերոսը, ժողովրդի պաշտպան այդ աւազակը, Շիլլերի Կարլ Մօօրը—իր արկած-

ները վերջացնում է նրանով, որ գնում է յանձնելու հառավարութեանը, որպէս մի հասարակ աւագակ ու զղջացող յանցաւոր...

Եւ այսպէս, Պոռշեանի վէպերում գեղարւեստական համարձակ թռիչքներ և նոյն իսկ աչքի խփող կերտւածներ ու պատկերացումներ որոնելը՝ կը լինէր գրեթէ ապարդիւն: Պոռշեանի գրւածքները եղել են ու կը մնան միմիայն իբր ազգագրական, կենցաղագիտական կարևոր նիւթերի աղբիւրներ, այն էլ մի որոշ գաւառի հայերի: Այդ իսկ տեսակէտով՝ Պերճ Պոռշեանի ծառայութիւնը հայ գրականութեան՝ նշանակելի է և գնահատելի:

Գալով ոճին ու լեզւին, Պոռշեանը միակն է, որ կամեցել է հետևորդ լինել Արովեանին, սակայն և միակն է, որ ծրինակել է վարպետից միմիայն նրա գրելու ձևը, առանց ունենալու նրա ուժգնութիւնն ու շնորհքը:

Արովեանը լաւ գիտէր այն լեզուն, որով գրում էր. թափանցել էր նրա ոգու, նրբութիւնների մէջ և կենդանացնում էր նրան: Պոռշեանը սակայն՝ վատ գիտէր իր մայրենի բարբառը, վատ էր գոնէ գրի առնում, հաշմում էր նրան, աղաւաղում յաճախ և չէր թափանցել նրա ոգու մէջ. դրա համար էլ արտայայտում էր սառը, անկենդան ու բռնազրօսիկ:

3.

**Պօրագոսի հայ ուսանողութիւնը.—Աւետարանիկ երգեր եւ
նրանց յաջօգութիւնը.—«Արարատ» օտարաբարեր չափ
Պատկանեալի.—«Գամառ - Քարիպա» կոչուած սեռ-
րակները եւ նրանց դերը:**

Յիսունական թւականներին Ռուսահայերի մըտա-
ւոր զարգացման կենտրոններն էին կազմուած չորս դըպ-
րոցները.—Մոսկւայի Լազարեան ճեմարանը, Թիֆլիզի
Ներսէսեան, Աստրախանի Աղաբարեան եւ Շուշայ հո-
գևոր դպրոցները:

Այդ ուսումնարաններից վերջին երեքը հազիւ կա-
րողանում էին քահանայացուներ պատրաստելու չափ
ուսում տալ իրենց աւարտող աշակերտներին: Ութ կա-
նոն Սաղմոսը, քերականութիւնը, Սրբազան պատմու-
թիւն, տարրական հայոց պատմութիւնը՝ կազմում էին
ամբողջ դասընթացքը: Քիչերն էին արժանանում ճար-
տասանութիւն ուսանելու եւ շատ քիչերը՝ Տրամարանու-
թեան «հրաշալի» գիտութեան համն առնելու:

Լազարեան ճեմարանը սակայն, միւս երեք դպրոց-
ներից շատ աւելի լաւ հիմունքների վրայ էր դրւած եւ
անսայթաք կանոնաւորութեամբ տալիս էր իր սաներին
ոչ միայն մայրենի լեզւի ուսուցումն, այլ օտար լեզու-
ների եւ գիտութիւնների հետ էլ լաւ էր ծանօթացնում:

Բացի դրանից, Լազարեանների տոհմի շնորհիւ՝
զանազան բարձրագոյն դպրոցներ էին ուղարկւում, ու-
սումը կատարելագործելու համար, ճեմարանի աւար-
տած հայ աշակերտներից շատերը:

Այդպէս, օրինակ, յիսնական թւականներին 20 հայ ուսանողներ էին կրթւում Դօրպատի համալսարանում, որը այդ ժամանակ Ռուսաստանի մտաւոր լաւագոյն կենդրոնն էր:

Արտվեանից յետոյ ամեն կողմից Դօրպատ սկսեցին գալ հայ երիտասարդներ: Գերմանական քաղաքակրթութեան այդ միջավայրը, ուր նրանք միշտ սիրալիր ընդունելութիւն գտան, բարերար ազդեցութիւն էր թողնում նրանց վրայ և ներշնչում էր լաւագոյն գաղափարներ:

Այդպիսի միջավայրում կրթւած հայ երիտասարդներից շատերը յետագայում նշանաւոր հանդիսացան, թէ՛ մտաւոր և թէ՛ այլ ասպարէզներում, իբրև գաղափարական (իդէալիստ) գործիչներ:

Դօրպատի համալսարանը ունեցաւ այն ազդեցութիւնը ևս, որ հայ ուսանողների մէջ, զարգացման և ինքնագիտակցութեան հետ միասին, ծնունդ էր առնում յաճախ և աճում էր բուռն սէր դէպի իրենց ազգն ու հայրենիքը, դէպի այն ամենը, ինչ որ հայրենական է և ազգային:

Հայ լեզուն, պատմութիւնը, վարքն ու բարքերը և կրօնն ևս դարձան այդ ուսանողների համար նւիրական: Ազգայնական այդ ոգին արծարծւեց նրանց մէջ, ոգևորւեց անընդհատ և շատերը տուն էին վերադառնում հոգով շատ աւելի հայացած, շատ աւելի ազգասէր, քան էին՝ Դօրպատ մտնելուց առաջ:

Ըստ երևոյթին ուսանողները, այդ օտար երկրում, բնազդաբար միմեանց մօտեցած՝ ժողովումներ էին ունենում յաճախ և այդ ժողովումների մէջ խօսում էին հայրենի երկրի դրութեան ու պահանջների մասին, վերլուծում էին նրա յետամնացութեան պատճառները, որոշ եզրակացութիւնների էին հանգում և յետոյ, իբր

հեռանկար ունենալով իրենց կատարելիք ծառայութիւնները, ոգևորւում էին անելիքներովը, մշակում էին դանազան ծրագիրներ:

Միաժամանակ, նրանք ամեն կերպ աշխատում էին ծանօթանալ մայրենի լեզւին ու պատմութեանը, ուսումնասիրում էին ազգի անցեալը, և ներկան համեմատութեան մէջ էին դնում Եւրոպական կեանքի հետ: Առաջ էր գալիս այն, որ հայրենիքի մէջ անուշադրութեան թողած ազգային կեանքն ու դրութիւնը, այստեղ—Դօրպատում, նիւթ էին դառնում հայ ուսանողների խորհրդածութեան ու լուրջ հոգատարութեան:

Այդպէս էր, որ նրանք առանձին գուրգուրանքով հետազօտեցին, հաւաքեցին և իրենց գրադումների առարկայ դարձրին հայկական գրականութեան ամեն նոր արտադրութիւն. իրենք էլ ջանացին այդ ամայի, գրեթէ մեռած կեանքի մէջ մտցնել նոր շարժում, թարմութիւն:

Այդ ժամանակ էր ահա, որ ժողովուրդներից մէկի մէջ երևան եկաւ և կարդացւեց Խ. Աբովեանի «Վերք Հայաստանին»՝ ձեռագրով: Բերել էր Աբովեանի աշակերտ Գ. Աքիմեանը:

Ձեռագրի ընթերցումը յիրաւի ցնցող, կախարհական տպաւորութիւն թողեց և ոչ միայն բոլոր կերպով ոգևորեց իր անկեղծ հայրենասիրութիւնովը, այլև յեղաշրջում առաջ բերեց ուսանողների մտքի մէջ և ուղեցոյց հանդիսացաւ գրականութեան գործածելիք լեզւին համար:

Աշխարհաբառը, շնորհիւ Աբովեանի գրքի, դարձաւ Դօրպատի ուսանողների յատուկ հոգածողութեան առարկայ և գործածական լեզուն հայ գրականութեան համար:

Աբովեանին ղեկավարող միտքը ըմբռնեցին այդ

ուշիմ երիտասարդները: Շատ լաւ, ճիշտ ըմբռնեցին և մեծ ոգևորութեամբ սկսեցին գործադրել նրան: Այնուհետև գրեթէ պարտաւորութիւն դարձաւ իւրաքանչիւր ուսանողի համար՝ գրել մի բան և հարստացնել հայկական նորածին աշխարհիկ գրականութիւնը,

Գիրքն ու գիտութիւնը դնել ժողովրդի տրամագրութեան տակ՝ աշխատելով որ դրանք դառնան խիստ մատչելի և գրաւիչ, միաժամանակ՝ հասկանալի լեզուով արծարծել հայրենասիրական եռանդ—ահա Դօրպատի ուսանողների իդէալը, որին նրանք հաւատարիմ մնացին մինչև իրենց կեանքի վերջը, ինչ ասպարէզ որ ընտրեցին յետոյ կեանքի մէջ:

Ու սկսեցին թարգմանել, փոխադրել, հեղինակել: Ամենից առաջ երգերը հնչեցին—աշխարհիկ զւարթ, կեանքի վայելքները ցանկացող նւագներ, որոնք թէև արւեստի կողմից պակասաւոր էին, բայց հասկանալի և սիրելի էին ժողովրդին. շատ շուտով էլ տարածւեցին ամեն տեղ ու դուրս մղեցին ասպարէզից հին լրջմիտ, ծանրակշիռ գրաբառ տաղերը, որքան էլ որ նրանք նըւիրական լինէին և կամ վաղեմի:

Պատճառը պարզ էր: Թէ նոր լեզուն—հասկանալի ու մատչելի—և թէ նիւթը՝ անմիջապէս գրաւում էր ամենքին: Ճշմարիտ է, կային աշուղական երգեր, միջնադարեան գողտրիկ սիրային տաղեր, սակայն նոր հընչւող երգերը ունէին յատկաբար մի առաւելութիւն, որ շատ աւելի ժողովրդի սրտին մօտ շեշտեր էին կրում, ժամանակակից ոգու արտայայտութիւններով էին տողորւած, այլև ունէին համակող, հմայող պարզութիւն:

Ժողովրդի սրտի հետ խօսող զգացումներն էին հընչում նրանց մէջ՝ այլևս առանց քաշելու, առանց թաղնւելու և համարձակ, բարձրագոյ: Թւում էր թէ նրանք, այդ փոքրիկ զւարթ երգերը, ունէին իրենց մէջ մինչև

այդ մտքերի վրայ ծանրացած մոռալ մթնոլորտը ցըր-
ւելու, հալեցնելու մեծ ոյժը:

Եւ այդպէս էլ էր: Աշխարհիկ ոգին յաղթական՝
տապալելու էր ելնում «չինական պարիսպները»: Թարմ,
եռուն կեանքն էր այն, որ բաժակները բարձրացրած՝
կոնծում էր փայլուն գինին, հայ աղջկայ համբոյրի
տենչն էր երգում, և «ի՛ր անճոխ, անպերճ կեանքում
դարդ ու հոգս չունենալով» հանդերձ, ունէր բարձր ի-
դէալներ և նրանց ձգտելու բուռն ոգևորութիւն...

Այդ երգերից շատերը մինչև այժմ էլ դեռ շարու-
նակում են պահել իրենց հմայքը: Գրեթէ ամենքն էլ
գիտեն, օրինակ, Ք. Պատկանեանի «Խճ համար չէ», «Վեր-
ջին վարդ»ը, Միրիմանեանի «Հայոց աղջիկներ»ը և կամ
Պատկանեանի «Բաժակներ առնունք»ը և այլն:

Մինչդեռ այդպէս, Դօրպատի մէջ թարգմանւած
կամ հեղինակած երգերը նամակներով գալիս էին հայ-
րենիք, կամ աւարտողները հասցնում էին նրանց հայ
ժողովրդի ամեն խաւերին—կովկասում ևս տեղի էր ու-
նենում, գրեթէ նոյն ուղղութեամբ, մի ձեռնարկութիւն,
որի գլուխ էին կանգնել՝ Ներսէսեան զպրոցի տեսուչ
Գարրիէլ քահանայ Պատկանեանը և իր որդին՝ Ռա-
ֆայէլը:

1850 թւից Թիֆլիզում լոյս տեսնել սկսեց Ռու-
սահայերի առաջին աշխարհաբառ շարաթաթերթը, «Ա-
րարատ» անունով: Թերթի նպատակն էր,—ինչպէս յայ-
տնւում է համարներից մէկում— «ընտելացնել հայ ազ-
գին՝ աշխարհաբառ լեզւին, որպէսզի նա ունենայ շու-
տով մի պարզ, ընտիր և հարթած հայերէն լեզու»:

«Արարատի» լեզուն ու ոճը ինքնատիպ մի բան էր
և նման չէր ոչ աշուղների լեզւին, ոչ էլ Արովեանի:
Մի խառնուրդ էր դա, միջին մի բարբառ՝ կազմւած
գրարաւից, թիւրքահայերի լեզւից և Արարատեան, գրա-

կանութեան մէջ մտած աշխարհաբառից: Սառնուրդի պատճառը ըստ երևոյթին այն էր, որ Գաբրիէլ քահանայ Պատկանեանը թիւրքահայի որդի էր, սնւել ու մեծացել էր Նոր-Նախիջևանում (որի բարբառը մօտ է թիւրքահայկականին) և ուսում էր ստացել զբարբառով: Միաժամանակ, Թիֆլիզ ապրելով, իւրացնել էր մշտածում Արարատեան աշխարհաբառը: Այդպիսով տալիս էր նա «Արարատի» մէջ մի գրական լեզու, որ յետագայումն էլ գործածութեան մէջ պահեցին թէ Գաբրիէլ քահ. Պատկանեանը և թէ որդին, — Ռաֆայէլ Պատկանեանը:

Իբր նմոյշ այդ լեզւի, ահա մի կտոր «Արարատ»ից. —

...«Հեծեալները և հետեակները առանձին առանձին կարգաւ՝ իւրեանց դրօշակներու ետեւէն ուղիղ շարքով գնում էին: Ստամբուլի բնակիչքը, թէ արբ թէ կանայք այս տեսարանէն զմայլած՝ մոռանում էին հաց ուտելը ևս. միայն Չապէլ չ'էր այն հասարակաց հրճուանաց հաղորդ: Այն օրը, չ'ցամբեցաւ աչքի արտասուքը. միայնակ նստած մտիկ էր անում և աչքէն արտասուք էր թափում, ամէն մէկ դրօշակի հետ հարիւրաւոր հառաչանք էր փաթթում» *)...

Սմբագրելով «Արարատ», հայր Պատկանեանը իբր աջակից ունէր իրեն՝ Ռաֆայէլ որդին: Ապագայ յայտնի բանաստեղծն էր դա, Գամառ-Քաթիպան, որ հօր խրմբագրած հանդէսում տպեց աշխարհաբառ գրւած իր առաջին երգերը. — «Համակերպութիւն Յորայ», «Առաւօտեան երգ Շինականաց», «Երեկոյեան երգ Շինականաց»**):

Այդ նոյն հանդէսի մէջն էր նաև, որ Միքայէլ Նալբանդեանը հրատարակեց իր բանաստեղծութիւններից

*) «Արարատ» Գ. ք. Պատկանեանի, 1850, № 14. եր. 221.

**) «Արարատ» Գ. ք. Պատկանեանի, 1851. № № 21, 23, 24,

երկուսը.—մէկը աշխարհաբառ (Նոր-Նախիջևանի բարբառի ազդեցութեան տակ) «Յիմարաց՝ ուսման վրայ ունեցած կարծիքը», և երկրորդը գրաբառ՝ «Հերքումն յիմարական կարծեաց, զոր անմիտք ունեն ի վերայ ուսման» երկար վերնագրով*)։

Սակայն յատուկ ուշադրութեան արժանին «Արարատի» մէջ այն է, որ այնտեղ է լոյս տեսել աշխարհաբառ առաջին պատմական վէպը, այսպիսի վերնագրով.— «Ոչ որ չէ կարող նախախնամութեան կարգը փոխել»։

Գրեաժքը նիւթ է առել և բաւական մանրամասնօրէն օգտուել է Լևոն Ա.—ի որդի Թորոս Բ. իշխանի (Թորոս Լևոնի) պատմութիւնից։ Թէ ինչպէս Լևոն Ա. գերի ընկաւ և բանտարկւեց Կ. Պօլսում իր երկու որդիներին հետ. Ռուբէնին կուրացրին և մեռաւ, իսկ Թորոսի վրայ սիրահարւեց մի յոյն հարուստ այրի կին, ամուսնացան և կնոջ յորդորով ու օժանդակութեամբ, Ռուբինիան այդ իշխանը մտաւ Կիլիկիա, յոյների ձեռքից կորզեց իր հօր ժառանգութիւնը, նրանից կազմեց մի զօրեղ պետութիւն և այլն, և այլն։

Վէպը, յիրաւի գրեած է անարւեստ, բաւական միամիտ կազմութեամբ և չունի գեղարւեստական արժէք, սակայն իր մտածութեամբը նա արժանի է յատուկ ուշադրութեան։ Լեզուն պարզ է, մատչելի և կրում է «Արարատի» լեզւի բոլոր յատկանիշները**):

Եւ այսպէս, «Արարատ» շարաթաթերթով էր սկսուում

*) Նոյն հանդէսում, 1851, № 32 և 33.

**) Հեղինակը, ինչ մօտ դանւող «Արարատ» հանդէսի օրինակի մէջ, չի յայտնւում. որովհետեւ վէպի վերջին երեսները կը տրւած են և փոխարէնը ձեռագրով է գրեած, առանց որեւէ ստորագրութեան։ Վէպը բաժանւած է մանր գլուխների (20) և տըպւած է կտոր-կտոր՝ 1850 թւի № 12-ից մինչև № 15-ը։

աշխարհաբառ պարբերականների գործունէութիւնը Ռուսահայերի մէջ:

Մի քանի տարի յետոյ, երբ պատանի Ռաֆայէլը թողեց իր ուսուցչութեան պաշտօնը Ներսէսեան դըպրոցում և գնաց Դորպատ, իսկ Դորպատից անցաւ Պետերբուրգ, այնտեղ, միացած երկու ուսանողների հետ (Գէորգ Քանանեան և Մինաս Թէմուրեան), հիմնեց մի ընկերութիւն, որի նպատակն էր կազմել ժողովրդական ընթերցանութեան համար դիւրամբոնելի գրքեր և լոյս ընծայել պարբերաբար:

Այդ ընկերութիւնը, հիմնւած 1852-ին, գործի սկսել կարողացաւ 1855-ին և առաջին անգամ լոյս ընծայեց մի գրքոյկ, որի նշանաբանն էր՝ «Գրել այնպէս, ինչպէս խօսում են և խօսել այնպէս, ինչպէս գրում են»:

Հրատարակութիւնը կրում էր մի տարօրինակ անուն— «Գամառ-Քաթիպա»: Երկու բառ, որ կազմւած էր ընկերութեան երեք անդամների անունների և ազգանունների սկզբնատառերից, աւելացնելով մէջ-տեղերում մի քանի ձայնաւորներ՝ ներդաշնակութեան համար: Գ—Մ—Ռ (Գէորգ, Մինաս, Ռաֆայէլ) Ք—Թ—Պ, (Քանանեան, Թէմուրեան, Պատկանեան) տառերի մէջ մտցրին ա և ի ձայնաւորները և կազմեցին «Գամառ-Քաթիպա» բառերը, որ ոչ միայն՝ հրատարակւած գրքոյկների վերնագիրը եղաւ, այլև յետագայում, մենակ մնացած Ռաֆայէլ Պատկանեանի իւրացնելովը՝ նրա կեղծանունը կազմեց:

Երկու տարւայ ընթացքում, հինգ տետրակ լոյս տեսնելուց յետոյ, թէ՛ տպարանական, թէ՛ ընկերների ցրելու և թէ՛ ուրիշ պայմանները քայքայեցին ընկերութիւնն ու գործը: Այնուամենայնիւ տետրերը կարևոր ծառայութիւնն ունեցան աշխարհաբառ լեզւի զարգացման խնդրում: Նրանք ժողովրդին սուին թէ Պատ-

կանեանի և թէ նրա ընկերների արձակ և չափածոյ,
տիր էջերը: Այդ գրքոյկներումն էր, օրինակ, որ տը-
պագրւեցին՝ իրեն, — Պատկանեանի նշանաւոր «Մայր Ա-
րաքսի ասերով»-ը և Դոդոխեանի «Ծիծեռնակ»-ը:

Այդպէս էր ահա, որ պարբերական հրատարակու-
թիւնները միջոց էին հանդիսանում՝ աճեցնելու աշխար-
հաբառի, աշխարհիկ գրականութեան ախոյեանների թի-
ւը և մեծացնելու ընթերցողների, համակրողների շըր-
ջանը: Այնուհետև էր, որ Մոսկւայում՝ «Հիւսիսափայլ»-ը
և Թիֆլիզում՝ «Վոռնկ»-ը ժողովեցին իրենց շուրջը ա-
մենքին, վերջնական հարւածը տալու ելան հին, սքո-
լաստիք ուղղութեան, գրարառ լեզւին և միաժամանակ
թարմ կեանք ու թարմ հոսանք մտցրին հայի մտաւոր
աշխարհում, հայ գրականութեան մէջ:

4.

**Ստեփաննոս Նազարեան, կեանքն ու գործունէութիւ-
նը. — «Հիւսիսափայլ», ուղղութիւնը եւ բռնած դիր-
քը. — Հակառակորդներ. բուռն պայքար հնի եւ նո-
րի. — «Վոռնկ» ամսագիր. ուղղութիւնը եւ դըպ-
րոցը. — «Մեղու» եւ «Ճռափայլ», նրանց բռնած
դիրքը:**

1856 թիւին Մոսկւայում լոյս տեսաւ մի սուլար
և խոշոր աշխարհաբառ գիրք, որ իր վրայ հրաւիրեց
բոլորի ուշադրութիւնը, որովհետև նպատակ էր դրեւ
իրեն՝ «խօսել կենդանի մարդու հետ կենդանի բար-
բառով»:

Ստեփաննոս Նազարեանի «Հանդէս նոր հայախօսու-
թեան» առաջին հատորն էր այդ. մի շտեմարան, առատ

պաշարով լեցուն մառան՝ ամեն տեսակ նիւթերի և ամեն հասակի համար: Այդտեղ կային անեկդոտներ, հեքիաթներ ու առակներ, այլև զւարճալի, ընթերցանութիւն գրգռող պատմւածքներ: Կային և՛ պատմութիւն, և՛ բնական գիտութիւններ, բարոյագիտական, աշխարհագրական... ամեն ինչ:

Թէ այդ առաջին և թէ՛ յետոյ լոյս տեսնող երկրորդ, նոյն ստւարութեամբ հատորները ունէին մեծ ծաւալ, բազմազան պարունակութիւն ու գրւած էին այն աշխարհաբառով, որ պիտի կոչել անշուշտ «Նազարեանական», որովհետեւ գործածութեան մէջ դրին Նազարեանը և նրան աշխատակցող հեղինակներն ու թարգմանիչները:

Չը նայելով որ գրաբառային ոճերն ու քերականական ձևերը «Հանդէսի» ընթերցանութիւնը ծանրացնում էին, այնուամենայնիւ իրենց ժամանակին նրա՝ երկու հատորները ռուսահայերի մէջ ամենաընդունւած գրքերը դարձան և շատ—շատերի համար օգտակար:

Ահա այդ աշխատութիւնով էր որ Նազարեանը ասպարէզ իջաւ իբր ախոյեան աշխարհիկ գրականութեան և նոր կեանքի, իբր պայքարող յանուն վերածընութեան:

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՆԱԶԱՐԵԱՆԸ ծնւել է Թիֆլիզում 1812 թւին: Մեռաւ 1879-ին Մոսկւայում: Թաղւած է այնտեղի հայոց գերեզմանատան մէջ:

Որդի խոյեցի գաղթական Եսայի քահանայի, Նազարեանը 1824-ին մտաւ Ներսէսեան դպրոց: Դասընկեր էր Խաչատուր Աբովեանի: Այնուհետեւ Դորպատ գնաց և երբ աւարտեց, կարողացաւ ձեռք բերել Կազանի համալսարանի արեւելագիտութեան պրոֆեսորի ամբիոնը. մի բարձր պաշտօն, որին շատ ձգտեց թըշուառ Աբովեանը և յաջողութիւն չունեցաւ:

1849 թւին սակայն Նազարեանը թողեց Կազանի իր ամբիոնը և Լազարեանի ճեմարանի ուսուցչութեան (պարսիկ և արաբ լեզուների) պաշտօնով եկաւ Մոսկւա։ Այդտեղ էր, որ նրա մէջ միտք յղացաւ հիմնելու «Հիւսիսսիայլ» անունով մի աշխարհաբար, հասարակական—գիտական ամսագիր։

«Հիւսիսսիայլը» սկսեց լոյս տեսնել 1858-ին, մի տարւայ (1863) ընդհատուժով շարունակեց և տեւեց մինչև 1864 թւականն ու դադարեց ընդ միշտ։ Դրանից յետոյ Նազարեանը ստացաւ Ներսէսեան դպրոցի տեսչութիւնը (1869), սակայն 1871-ին նորից Մոսկւա վերադարձաւ, Լազարեան ճեմարան մտաւ և այնուհետև այլևս լռեց մինչև իր մահը։

1879 թւին մեռաւ նա չքաւորութեան մէջ, վըշտակիր և յուսաբեկ։

Այդ է ահա այն մարդու կեանքը, որ այնքան մեծ եռանդով ու թափով պայքար մղեց հին գաղափարների, բազմադարեան սքոլաստիկ ուղղութեան դէմ, վէրք տըլաւ, վէրք առաւ այդ խիստ կռւի մէջ, մատնութիւնների զոհ դարձաւ, հալածւեց, տանջւեց և սակայն յամառութիւնով մնաց իր դրօշի տակ և մինչև մեռնելը՝ տեսաւ պաշտպանած գաղափարների կատարեալ յաղթանակը։

Նազարեանի ամենամեծ գործունէութիւնը իբր վերանորոգչի, նրա հրապարակախօսական դերի մէջն է*)։

Հրատարակել սկսելով «Հիւսիսսիայլը», նա ինքը հէնց, առաջին համարիցն իսկ, գծեց իր ուղղութիւնը և հրաւիրեց պարզած դրօշի շուրջը ամենքին։ Հողը պատ-

*) Ունի մի քանի թոյլ բանաստեղծութիւններ, որոնցից յայտնի են «Մայրենի լեզու, մայրենի բարբառ» յայտնի ոտանաւորը։

րաստ էր, մտքերը վաղճւց արդէն մշակւած, և «Հիւսիսափայլն» ու իր կոչը ընդունւեց մեծ խանդավառութիւնով:

Եկան, շուտով հաւաքւեցին նոր ամսագրի շուրջը ժամանակակից թարմ, ոգևորւող և գործելու եռանդով լի երիտասարդ ոյժերը: Այդտեղ հանդէս եկաւ Նալբանդեանը իր հրապարակախօսական բոցավառ, ցնցող ու եռ բերող թափովը, այդտեղ սկսեցին գրել Սմբատ Շահազիզը, Բարխուդարեան, Բաֆֆի և ուրիշ շատ մարդիկ, որոնք թարգմանում էին, փոխադրութիւններ անում, հեղինակում և բազմադարեան ճահիճն էին խառնում ամեն ուղղութեամբ ու նրա մէջ մղում զովացուցիչ հոսանքներ:

«Հիւսիսափայլի» խմբագիրը իր կողմից, անխոնջ և անդադրում, համարելով որ ժամանակի մեծ կորուստ էր տեղի ունեցել հայ մտաւորական կեանքում, որ հայը շատ ետ էր մնացել Եւրոպական լուսաւորութիւնից աշխատում էր և խուճապալից շտապում հայ ազգին տալու ամեն լաւ բան, ինչ որ գտնում էր Եւրոպական ընտիր գրականութեան և յառաջագէմ մտածութեան մէջ:

Եւ յիրաւի, չէ՞ որ հայ ազգը մինչև այդ՝ ծանօթ չէր ոչ միայն Եւրոպական գրական հանճարների հետ, այլ նոյն իսկ չունէր ժողովրդի լեզուով որևէ գիրք, որ խօսէր գիտութեան որևէ ճիւղի մասին, ծանօթացնէր Եւրոպական մտքի, պատմութեան, յառաջագիմական շարժման հետ:

Պէտք էր ուրեմն շտապել, լայն բանալ լոյսի դռները դէպի հայ ազգը, քանդել չինական բոլոր պարիսպները, հալածել խստասիրտ և տգիտութեան պաշտպան քրմերին և թողնել որ լոյսը գար առատօրէն, ամեն կողմից ողողէր ու ջնջէր խաւարը: Թող նա խառն ի իսկույն գար, հոգ չէ, միայն թէ լոյս լինէր, և դարմանէր

Թող այն յետամնացութիւնը, որի մէջ էին ընկել իր աշ-
գակիցները, փարատէր թող այն թանձր խաւարը, ո-
րում խարխափում էր հայ ժողովուրդը...

Այդ մեծ, լայն միտքն էր, որ ոգևորում էր Նա-
զարեանին: Եւ նա իր «Հանդէս» գրքովը, յետոյ էլ «Հիւ-
սիսափայլ» ամսագրովը անընդհատ, հե ի հե տալիս էր
ամեն նիւթ—վէպ, գիտութիւն, պատմութիւն... մի խօս-
քով ամեն լաւ բան, որ նա գտնում էր թէ Եւրոպական
և թէ Ռուսաց գրականութեան մէջ:

Այսպէս՝ Շիլլերին ու Լերմոնտովին «Հիւսիսափայլը»
ծանօթացրեց հայ հասարակութեան: Կալդերոնը, Շա-
տոբրիանը, Յիցերոնն ու Ալֆիերին, նոյն իսկ Ֆրանց
Հոֆմանը հայացան ու սիրելի դարձան հայ ընթերցողին:

Եւ դրանց կողքին՝ «Հիւսիսափայլը» տալիս էր ման-
կավարժութիւն, բնագիտութիւն, ազգային այս ու այն
հարցերի մասին դատողութիւններ, բանակոիւ, քննա-
դատութիւն և այլն: Ամսագրի շուրջը հաւաքւող ոյժե-
րը—Նալբանդեան, Շահազիզ, Բարխուդարեան, Քուչու-
բէգեան, Պատկանեան, Բաֆֆի և այլն, մեծ եռանդով
կպած գործին, իրենց ամբողջ աշխոյժով թարգմանում
էին, գրում, աղմկում...

Նազարեանի և այդ բոլոր ընտիր երիտասարդների
նշանաբանն էր—«ազգի մտաւոր և բարոյական վերա-
ծնութիւն՝ Եւրոպական լուսաւորութեան միջոցաւ»...
«Հայ ազգը—մտածում էր Հիւսիսափայլը—ունի աշ-
խարհի հրապարակի մէջ կատարելու մեծ և գեղեցիկ
խորհուրդ»: Նրա կոչումն է.—

«...Ընդունել իր մէջ Եւրոպական ազգերի
լուսաւորութեան արգասիքը, գործել և պատ-
րաստել դորանց և տարածել ասիական մարդկու-
թեան մէջ և այդպէս՝ լինել Ասիայի համար մի
լուսաւոր ճրագ, մի փարոսեան աշտարակ...»

Եւ դրա համար հայ ազգը պիտի ունենայ շատ դպրոց, կրթական այլևայլ հաստատութիւններ, պիտի հիմնւի մի հոգևոր ճեմարան, որ լինի մայր դպրոց, ունենայ ճոխ մատենադարան...

Սակայն—աւելացնում է Նազարեանը—հայ հոգևորականութիւնը չափազանց ընկել է, հայ եկեղեցին այլևս քրիստոնէական դաստիարակութեան դպրոց չէ, այլ տգէտ և անուսում պաշտօնեաների տեղ. պաշտօնեաներ, որոնք «սլահպանել են քրիստոնէութեան չոր ու ցամաք ոսկրեղէն կերպարանքը, և հոգին, որ միայն կարող է կեցուցանել վերացել է...»

Ուստի և հոգևորականութիւնը չի կարող ղեկավարել ուսման գործը: Պիտի վերցւի նրա ձեռքից ուսման և լուսաւորութեան դէկը և պիտի տրւի ուսում առած աշխարհականների.—

«...Արեղաներին գործ չը կայ այսուհետև ազգային խնդիրների մէջ, ժողովուրդը կարօտ է այժմ այլ ուսուցիչների...»

Ինչ վերաբերում է հայկական եկեղեցուն, այդտեղ ևս Նազարեանը վերանորոգութիւն է պահանջում և գտնում է որ, եթէ պէտք է պահել նրան, ուրեմն.—

«...Անհրաժեշտ է նորոգել (եկեղեցին)... պիտոյ է մի ըէֆօրմ առնէր նա ոտքից մինչև գլուխ... աւետարանի հաստարմատ հիման վրայ, իհարկէ ներգործելով արմատից դէպի վեր, ժողովրդի և հոգևորների դաստիարակութեամբ և կրթութեամբ մեր օրերի լուսաւոր հոգու համեմատ...»

Այդպիսի համարձակ քարոզները, անսովոր՝ ժամանակակայ ծանր մթնոլորդի մէջ առաջ բերաւ զայրոյթի բուռն, կատաղի արտայայտութիւններ՝ ոչ միայն կրօնաւորութեան կողմից, այլև հասարակութեան այն «բարձր», «ազգասէր» և աւանդապահ խաւերում,

ուր մարդիկ սովոր էին ջերմեռանդ պատկառանքով երկրպագել ազգային որևէ հաստատութեան, որքան և նա պակասաւոր լինէր և կամ ապականւած:

Գրաբառով սնւած, սուրբ գրքերով կրթւած «գիտնականներ» և «սուրբ հայրեր», որոնք մեծ նախանձախնդրութեամբ պահպանելու էին ճգնել եկեղեցու իւրաքանչիւր աւերակը, չէին հանդուրժել որևէ նորոգութեան և այժմ «րէֆորմ» բառն էին լսում մի հայ մարդու բերնից և այն՝ հրապարակով, հայ լրագրի մէջ տպած: Դա ոճիր էր և դաւաճանութիւն:

Եւ ամեն կողմից, միահամուռ ոյժով սկսեցին աղաղակները «Հիւսիսափայլի» դէմ: Կային այդ ժամանակ «ազգասէր» թերթեր: Լոյս էին տեսնում «Մեղու Հայաստանի», «Կռնկ», «Ճոքաթղ»: Դրանք էին որ բերան հանդիսացան «աւանդապահների» զայրոյթների բռնկմանը: Նաղարեանցի վրայ տեղալ սկսեցին անհամար նախատինքներ. կոչեցին նրան ոչ միայն հաւատաւորաց, այլև ազգադաւ՝ որ կամենում է հայերին դարձնել լիւթերական, անհաւատ, որ մտածում է հերձուած գոյացնել հայ եկեղեցու մէջ և պառակտում ձգել հայ հասարակութեան խաւերում:

Ձը պակասեցին և մատնութիւններ: Մի ոմն Չէրքէզեան յանձն առաւ դիմել բարձր տեղեր՝ դադարեցնել տալու «Հիւսիսափայլը»:

Այդպէս էր ահա որ սկսեց պայքարը հին գաղափարների և նոր, թարմ հոսանքի միջև. այդպէս էր, որ հինն ու նորը դէմ առ դէմ եկան և կատաղօրէն բաղխւեցին:

Կռիւը սկսել էր. սկսել էր նա անհաւատար, որովհետև բռնի ոյժ և այլ նպաստաւոր հանդամանքներ կային հնութեան նեցուկ, մինչ նոր հոսանքի միակ ոյժը կայանում էր նրա արդարացիութեան, շարժունու-

թեան և թարմութեան մէջ: Այդ ոյժը շատ աւելի մեծ էր, տևողական: Հինը խարխուել էր: Մնացած աւերակները փլոււմ էին հետզհետէ: Մեծանում էր նոր շարժումը և մի առ մի ասպարէզից դուրս նետում անցեալի բեկորները:

Եւ որովհետեւ հնութեան ամենամեծ զէնքը գրառն էր, որ խոչընդոտ էր դառնում գրականութեան մատչելիութեանը ժողովրդի համար—թէ նազարեանը և թէ նրա պարզած գրողի տակ ժողովուողները սկսեցին մի խիստ կռիւ նրա դէմ:

Աշխարհարառ գրելը սակայն՝ «Հիւսիսափայլը» չէր որ սկսեց. նա գրականութեան մէջ էր մտել 30—40 տարի առաջ, կար և գործածւում էր միջին դարերում. յետոյ՝ Աբովեանը՝ կեղարւեստական գրականութեան համար գործի դրաւ, Դօրպատեաններն էլ զարգացրին նրան, «Արարատը» մտցրեց լրագրութեան մէջ և մի տեսակ «ժողովրդի» գրակտն բարբառ էր դարձել նա: Բայց նազարեանն ու Նալբանդեանը դրել էին գրաբառի՝ մշտապէս հայ գրական ասպարէզից դուրս նետելու հարցը: Գրաբառը նրանք համարում էին մեռած, անհասկանալի, կանգ առած և հնացած լեզու: Ժամանակ էր չը գրել այլևս այդ լեզուով, հանել նրան դպրոցներից...

Եւ յիշուի, հասել էր ժամանակը, գրաբառն այլևս հասկանալի էր միայն շատ սակաւ անձերի, իսկ նրանով գրել կարողանում էին աւելի սակաւ մարդիկ: Նա ոչ միայն սաստիկ աղաւաղւել էր ու տգեղացել, այլև չէր գոհացնում ոչ մի պէտք և ընդունակ չէր զարգանալու, յառաջադիմելու:

Ասպարէզից դուրս նետելով գրաբառին, նրա հետ միասին դուրս էին նետւելու սքոլաստիկ ոգին, կղերի ազդեցութիւնը և նման շատ բաներ: Ահա դրանք

էին, որ կատաղօրէն, օրհասական կուով զիմադրելու էին ելել թարմ հոսանքին:

Լրագրութեան մէջ սկսեց գրաբառի և աշխարհաբառի առիթով անվայել մի պատերազմ: Նազարեանը ստիպւած եղաւ կարդալ Չէրքէզեանի խայտառակ, անւանարկելու ճգնող յօդածները և դառնապէս վշտանալ, որ գաղափարի կռիւը քարշ են տալիս, իջեցնում անձնական հողի վրայ:

Մէջ տեղ եկան նոյնիսկ անհեթեթութիւններ: Հայոց լեզուն յայտարարեց Նոյեան լեզու, գրաբառը համարեց նւիրական և աշխարհաբառը ռամիկ, գոհիկ, ստեղծած մի խուժաղուժ բառերի կոյտ, որի մուտքը գրականութեան մէջ պղծող հետեանք կունենայ...

Միւս կողմից նազարեանը և Նալբանդեանը, նըրանց հետ նաև Սմբատ Շահապիզն ու Պատկանեանը, շարքերը սեղմեցին այդ իսլաւարամիտ հնութեան դէմ, որ իր բարեկամներն ունեցաւ նոյնիսկ Հնդկաստանում *)...

Ձը նայելով կուի սաստկանալուն, աշխարհաբառը լռիկ-մնջիկ մտնում էր գործածութեան մէջ ամեն տեղ: Նոյնիսկ Թէոդոսիայում հայ վարդապետների հրատարակութեամբ լոյս տեսնող «Մասնաց աղտոնին» սկսեց գրել աշխարհաբառ, իսկ 1860 թւից Թիֆլիզում տըպւող «Կուռնկ» ամսագրի լեզուն շատ սուելի աշխարհաբառ էր, քան «Հիւսիսափայլի» գործածածը:

Մինչդեռ Մոսկւայում նազարեանը նշանը տւել էր կուի և «Հիւսիսափայլը» ջերմ կերպով յարձակւում էր հնութեան վրայ, բուն հայկական կենդրոնին մօտ,

*) Գրաբառի պաշտպան դուրս եկաւ «Փարիզ» լրագրում մի հնդկահայ, որ աշխարհաբառին տւաւ զանազան ստորացնող ածականներ—խուժաղուժ, անկիրթ, խոտորմունք և այլն:

Թիֆլիզի մէջ, Մարկոս Աղաբէկեանը հիմնում էր մի նոր աշխարհաբառ ամսագիր՝ «Կոռնկ Հայոց աշխարհի» անունով:

Չը նայելով որ այդ ամսագիրը ունէր պահպանողական ուղղութիւն և «ազգասիրութեան» մէջ համամիտ էր գրաբառապաշտ հնամօլներին—սակայն նա ոչ միայն ոչնչով արգելք չեղաւ նոր հոսանքին, այլ մինչև իսկ բաւական նպաստեց նրա առաջադիմութեանը և յաղթանակին:

Պատճառը այն էր, որ «Կոռնկը» լոյս էր տեսնում, խմբագրւում էր անմիջապէս ժողովրդի հետ անընդհատ շփման մէջ եղող մարդկանց ձեռքով, նրանում էին յաճախ անդրադառնում ժողովրդի՝ գոնէ մտաւորական խաւերի՝ պահանջներն ու մտածութիւնները և, որը առաւելն է, նա խօսում էր ոչ միայն աշխարհաբառ, այլ և շատ պարզ, յաճախ բուն ժողովրդի լեզուով, նոյն իսկ երբեմն էլ բարբառներով:

«Հիւսիսափայլի» թէ՛ լեզուն և թէ՛ նիւթը այնքան էլ մատչելի չէին հայ ժողովրդին, մինչդեռ «Կոռնկը» տալիս էր շատ աւելի աշխարհիկ, հայ ժողովրդի զարգացողութեանը համապատասխան նիւթեր:

Այդ առավելութիւններով հանդերձ՝ «Կոռնկը» հին ուղղութեան թերթ էր, ազգայնամօլ, հայ եկեղեցու պաշտպան, և նրանից դուրս հայ չը ճանաչող, ազգային աւանդութիւններին նախանձախնդիր պահպանող, Եւրոպական կրթութիւնն ու լուսաւորութիւնը ընդունող՝ որոշ բացառութիւններով և կողմնակից, որ ազգային կրթութեան դէկը մնար հայ հոգևորականութեան ձեռքում: Դա ժամանակակից «լուսաւոր քաղաքակրթութեան» մի տեսակ բարձրագոյն պահպանողականութեան ուղղութիւն էր, որի ներկայացուցիչն էր եղել Ներսէսեան դպրոցում Պետրոս Շանշեանը, իսկ հայոց գրա-

կանութեան մէջ, մինչև 1900 թւականները, մնում էր իբր յամառ տիպար՝ Պերճ Պոռշեանը (տես երես 352):

«Կոռնկը» ունեցաւ իր դպրոցը, ինչպէս «Հիւսիսափայլը» Մոսկւայում կազմել էր իրենը:

«Հիւսիսափայլի» դպրոցի աշակերտները հանդիսացան Միքայէլ Նալբանդեան, Ռաֆայէլ Պատկանեան, Սմբատ Շահազիզ, յետագայում — Գրիգոր Արծրունի, Բաֆֆի և մասամբ Ղազարոս Աղայեանն էլ: «Կոռնկի» դպրոցի աշակերտները եղան՝ Պերճ Պոռշեան, Ալէքսանդր Երիցեան, Ծերենց և 70—90 աւան թւականների պահպանողական բանակի ներկայացուցիչները — Պետրոս Սիմէօնեան, Արդար Յովհաննիսեան և այլն:

«Կոռնկ» ամսագիրը երկար կեանք չունեցաւ: 1863 թին նա դադարեց, բայց բաւական անջնջելի հետք թողեց իր ետեւից: Նրա երեք տարւայ համարների մէջ կան շատ նիւթեր և այն՝ աշխարհիկ նիւթեր, ժողովրդի կեանքը մօտից ուսումնասիրող գրւածքներ, որոնցից զուրկ մնաց միշտ «Հիւսիսափայլը», հայկական կենդանոնից հեռու հրատարակւելուն համար:

Այդպէս, «Կոռնկի» մէջ տպւեցին՝ Պոռշեանի «Սօս և Վարդիթերը», Աբովեանի «Օգտանան» և «Զանգի», Շիրմազանեանի «Իմ նշանածը Արազն ա» և այլն: Կան և ժողովրդական մօտիւով բանաստեղծութիւններ, յաջող ընտրւած թարգմանութիւններ, օրինակ՝ Գիգօի «Քաղաքակրթութեան պատմութիւնը», Լօկկի՝ «Խորհրդածութիւնն դաստիարակութեան մասին», Կտորներ Բուստաւելու «Անձու մորթին» պօէմայից, և այլն, իսկ թղթակցութիւններ թարմ դիպածների մասին, գաւառաբարբառներով գրւածքներ — շատ կային, ինչպէս և առօրեայ հարցերի վերաբերութեամբ զանազան յօդւածներ:

1858 թին, «Հիւսիսափայլի» հրատարակութեան տարին, Թիֆլիզում սկսեց լոյս տեսնել «Մեղու Հայաս-

տանի» շաբաթաթերթը Ստեփաննոս քահ. Մանդինեանի խմբագրութեամբ:

Առաջին պահպանողական թերթն էր այդ, որ «Հիւսիսափայլի» անհաշտ թշնամին հանդիսացաւ և լիովին նրա ուղղութեան հակառակ կանգնեց: Որքան որ «Հիւսիսափայլը» ազատ մտածող էր, վերանորոգութիւնների կոչ անող, յարձակողական և մարտակոչ, այնքան «Մեղուն» մնաց հնապաշտ, պահպանողական և ամեն բարենորոգութեան թշնամի: Եթէ դա վերաբերում էր հայ լուսաւորչական եկեղեցուն, կրօնաւորութեան կամ լեզւին:

Չափազանց արդէն խաւարամիտ էր, հնութեան մոլի և այդ էր պատճառը, որ «Մեղուն» չը կարողացաւ դպրոց ստեղծել ու իր անելիքը թողեց քիչ աւելի լուսամիտ, շատ աւելի աշխարհիկ և թարմ «Կռունկին»:

«Մեղուն» հետ ծնւել էր Մոսկւայում մի ամսագիր. ևս: Մի գրաբառ լեզուով խմբագրւող կրօնական, բարոյագիտական հանդէս, որի իւրաքանչիւր երեսից փըշում էր հնութեան անտանելի, վաղուց մեռած-գնացած, կարծես գերեզմանային հոտ: Խմբագիրն էր Մսեր Մըսերեանը, ժամանակւայ գիտնականներից և յարգանք վայելող հեղինակաւոր մարդկանցից մէկը:

Ամսագրի անունն էր «Ճոռքաղ», նշանաբանն էր— ազգ և կրօն, հայ լուսաւորչական եկեղեցուց դուրս չը կայ հայ և հայ եկեղեցուն դպչողը ոճրագործ է և անհաւատ: «Ճոռքաղի» և նման միւս հանդէսների պարծանքն էին կազմում հայի անցեալ փառքն ու յիշատակները, որոնց նրանք անընդհատ ի ցոյց էին հանում և վրկայութեան բերում, երբ պէտք էր կուել նորութեան, թարմ հոսանքի, լուսաւորութեան և յառաջադիմութեան դէմ:

«Հիւսիսափայլի» կատաղի հակառակորդ՝ «Ճոռքաղը» նոյնքան հասկանալի էր, որքան իր գործածած լեզուն

և նոյնքան էլ ընթերցող ունէր — հազիւ 300, այն էլ մեծ մասամբ «ազգասիրարար» բաժանորդ դրւած:

«Ճոթադը» նոյնպէս չը կարողացաւ դպրոց ստեղծել. նրա գոյութիւնը ժամանակավրիպութիւն էր — անախրօնիզմ: Այդ պատճառով էլ նա կաղն ի կաղ, հարուստ «ազգասէրների» օգնութեամբ հազիւ ապրեց չորս ու կէս տարի ու անյիշատակ մեռաւ 1862-ի կէսերին:

Այդպէս էր, որ վաթսունական թւականների սկըզբներում, Ռուսահայկական գրականութեան ասպարիզի վրայ դէմ առ դէմ եկան երկու հանդէսներ, որոնք դըպրոցներ գոյացրին և որոնց աշակերտները դեռ բաւական յետոյ էլ պիտի շարունակէին մղել միմեանց դէմ երկար պայքարներ, կազմելով «Պահպանողական» և «Լիպստամիրտ» կուսակցութիւնները:

5.

Միֆայել Նալբանդեան. — Կեանքն ու գործունէութիւնը. —

Գրական աշխատութիւններ և ձգտումներ. — Հրապարակախօսական և գեղարուեստական գրածքներ.

Պատմական և քննադատական երկեր. — Ո՛հն ու լեզուն:

Վաթսունական թւականների Ռուսահայ գրականութեան ամենափայլուն դէմքերից մէկն է ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆԸ:

Զղուտ, կրքոտ և եռանդուն այդ հրապարակագրի անունը թէև կապւած է Ստեփաննոս Նազարեանի և նրա «Հիւսիսափայլ» ամսագրի անունների հետ, սակայն

իր ժամանակակից բոլոր գրողների մէջ Նալբանդեանը աւելի ցայտուն կերպով է որոշւում իր ինքնատիպ գրչոյւն, ըմբոստ ոգովն ու բարձր ձգտումներով:

Ծնւել էր Նալբանդեանը 1829 թւին Նոր-Նախիջկանում: Մեռաւ աքսորի մէջ 1866-ին: Թաղւած է Նոր-Նախիջկանի Ս. Խաչ վանքի դաւթում:

Նալբանդեանի հայրը—Ուստա Ղազար, ունէր բազմամարդ մի ընտանիք: Միքայէլը նրա չորրորդ կնոջ որդին էր. կային բազմաթիւ հարազատ ու խորթ քոյրեր և եղբայրներ: Չը նայելով դրան, մանուկ Միքայէլը չը մնաց առանց խնամքի: Կարգալ-գրելը սովորելուց յետոյ մի տիրացուի մօտ, կարելի եղաւ իբր ձրիավարժ ընդունել տալ նրան Գաբրիէլ քահանայ Պատկանեանի դպրոցում:

Այդ յայտնի հայկաբանը սիրեց ուշիմ Միքայէլին և ամեն խնամք չը խնայեց սովորեցնելու՝ ինչ կարող էր:

Սակայն երկար չը տևեց ուսումը: 1846-ին Պատկանեան քահանան, Ներսէս Ե.-ի կարգադրութեամբ, փոխադրեց Թիֆլիզ և Միքայէլը դարձաւ եկեղեցում փոխասաց տիրացու:

Այդ միջոցներում էր, որ Ներսէս Ե. կաթողիկոսը հրաման հանեց, որ Նոր-Նախիջկանի նորընծայ քահանաներն ու տիրացուները ուսում առնելու համար յաճախեն Եկեհեան Մկրտիչ վարժապետի դպրոցը: Եկեհեանը թէև ուսել էր Վենետիկ, բայց ըստ երևոյթին շատ բան էր մոռացել սովորածներիցը: Նալբանդեանը ոչ միայն չը հաւանեց այդ «կաթողիկ»ին, այլ նոյն իսկ պնդում էր որ ինքը նրանից լաւ գիտէ հայերէն:

Իբր փոխասաց, այնուամենայնիւ նա ևս յաճախեց Եկեհեանի դպրոցը, մինչև որ սկսեցին Խալիբեան յայտնի խռովութիւնները Նախիջկանում:

Ներսէս Ե.-ը, ըստ իւր սովորութեան, Նոր-Նախի-

ջեանի եկեղեցական բոլոր գումարների կարգադրութիւնը յանձնել էր քաղաքի յայտնի հարուստ Յարութիւն աղա Պալիբեանին, նրան էր նշանակել վերահսկիչ բոլոր եկեղեցիների և դպրոցների: Այդ կարգադրութիւնը Պալիբեանի հակառակորդների զայրոյթն էր գրգռել:

Հակառակորդ նախ Շէնենեանին, յետոյ նաև նրա պաշտպան Պալիբեանին, Նալբանդեանը յանդուգն կերպով նետուեց սկիզբ առնող երկպառակութիւնների մէջ և սկսեց գործել Պալիբեանի դէմ ևս: 1847 թւին Նախիջևանի թեմին առաջնորդ եկաւ Մատթէոս արքեպիսկոպոս Վեհապետեանը և այդ հակառակութեան աւելի մեծ զարկ տւաւ, որովհետև — երևի թիֆլիզ եղած՝ ժամանակը խրատուած Պատկանեան քահանայից, — անմիջապէս առաջարկեց Պալիբեանին հաշիւ տալ և միաժամանակ, յանձնելով եկեղեցական գումարները, քաշել գործից:

Նոր առաջնորդը իր մօտ առաւ և անձնական քարտուղար նշանակեց տիրացու Միքայէլին, որը յետոյ նրա մտերիմը դարձաւ, գործակիցն ու խորհրդականը:

Սկսեց կռիւը: Իր պաշտօնի շնորհիւ, աշխոյժ և կրակոտ Միքայէլը խառնուեց հասարակական բոլոր գործերին, անցաւ ժողովրդեան և Պալիբեանի հակառակորդների բանակը, այդ կուսակցութեան շարժիչ ոգին դարձաւ և կծու լեզուով հարւածել սկսեց աղաներին:

Պալիբեանը դիմեց Ներսէս կաթողիկոսին: Սա պաշտպան կանգնեց աղային, և խիստ զայրացած թէ Մատթէոս արքեպիսկոպոսի և թէ մանաւանդ նրա խորհրդական յանդուգն տիրացուի վրայ, վճռեց երկուսին էլ պատժել:

Սակայն հակառակութեան գլուխ էին անցել քաղաքի մէջ զօրեղ և ազդեցութեան տէր մարդիկ: Կաղ-

մեկ էր «Հայրապետեան» — քաղաքագլխի խումբը, որ յենւած պետական օրէնքի և առաջնորդի արտօնութիւնների վրայ, հաշիւ էր պահանջում Պալիբեանից *):

Կաթողիկոսին յաջողեց ճնշում գործ դնել Սինոդի վրայ, և, հիմք ունենալով Նալբանդեանի մի քանի անդգոյշ նամակները, հրամանագրեց որ տիրացու Միքայէլը անմիջապէս էջմիածին ուղարկւի: Նալբանդեանը չը սպասեց որ բռնի ոյժով ուղարկեն իրեն. թողեց իր պաշտօնը, հոգևոր կոչումից հրաժարական տուաւ և 1853-ին փախաւ Մոսկւա:

Այնտեղ լուրջ կերպով պարապել սկսեց. նա մոռացաւ մի առ ժամանակ բոլոր չնչին և պատիկացնող գործերը, որոնցում խճճւել էր անդգուշութեամբ, աշխատեց ուսուցչութեան քննութիւն տալ և հայոց լեզւի դասատու կարգեց Լազարեան ճեմարանում:

Ներսէս կաթողիկոսը սակայն չընդհատեց հալածանքը: Պալիբեանները իմացրին Նալբանդեանի տեղը և ոստիկանութիւնը ձերբակալեց նրան ու բանտարկեց՝ որպէս փախստական կրօնաւորի (հոգևոր դասին պատկանող անձի):

Շնորհիւ Ստեփաննոս Նազարեանի և մի քահանայի երաշխաւորութեանը, Նալբանդեանին յաջողեց ազատել, և այնուհետև ընդ միշտ երես դարձրեց հոգևորականութիւնից ու նւիրեց իրեն ուսման:

Այդ օրւանից էր, որ Միքայէլ Նալբանդեանը զբաղւել սկսեց գիտութիւններով և գրականութեամբ, գիտակցօրէն խորհրդածեց իր մտաւոր կարողութեան

*) Պատմում է որ Պալիբեանը մեծ գումարներ էր իւրացրել և որ Թէոդոսիայում կառուցած իր դպրոցը (Պալիբեան վարժարան) շինւած էր այդ գումարների մի մասովը: Դպրոցը հիմնւեց 1858-ին, փակւեց 1871-ին:

վրայ, սովորեց, դասեր առաւ, կատարելագործեց ուս-
սերէնի մէջ, ուսաւ Եւրոպական լեզուներ, իբր ազատ
— ունկրնդիր՝ յաճախեց Մոսկւայի բժշկական համալ-
սարանը, յետոյ էլ յատկապէս զբաղեց գրականութիւ-
նով և դասախօսութիւնների յաճախեց լեզաբանական
բաժինը:

1858-ին Ստեփաննոս Նազարեանը սկսեց հրատա-
րակել «Հիւսիսափայլ» ամսագիրը: Նալբանդեանը դար-
ձաւ նրա գլխաւոր աշխատակիցներից մէկը, ամսագրին
կենդանութիւն տւող ոյժը, և շատ աւելի մեծ աշխոյ-
ժով ու քարոզչի ոգևորիչ ձիրքերով ախոյեան հանդի-
սացաւ աշխարհաբառին և աշխարհիկ գրականութեան:

Կրթւած ու սնւած ուսսական 60-ական թւական-
ների կենդանի գրականութեամբ, ազատագրական ո-
գովն ու եռուն գաղափարներով, Նալբանդեանը մեծ
յափշտակութիւնով ուսումնասիրեց ժամանակակից նը-
շանաւոր ուսմ գրողներին, միացաւ — եթէ ոչ գործնա-
կանապէս, գոնէ իր բուն համակրութիւնով — բոլոր
շարժումներին և նոյն իսկ յարաբերութեան մէջ մտաւ
յայտնի գործիչների հետ:

Նշանաւոր օրեր էին յաջորդել քառասնական ճըն-
շիչ տարիներին: Խրիմի պատերազմը փլածքներ էր
բաց արել ուսմ մտքի և կեանքի շուրջը քաշած պա-
րիսպների մէջ: Երևան էին եկել բարեփոխութիւնների
անհետաձգելի պահանջները: Կառավարութիւնը ինքը
ստիպւած եղաւ թուլացնել շղթաները և արմատական
փոփոխութիւնների դիմել: Այն բոլոր գաղափարները,
որոնց համար շատերն զոհեւ էին ու տառապել, և ո-
րոնք մինչև այդ՝ ստորերկրեայ կեանքով էին ապրել —
այժմ յաղթական քայլերով լոյս աշխարհ էին ելնում
և օրինական կերպարանքի տակ՝ յեղափոխելու գալիս
Ռուսաստանի մտաւոր կեանքը:

Ճորտութիւնն էր ամենից առաջ, որ վերացաւ երկրից. ապա՝ մամուլը ստացաւ փոքր ինչ ազատութիւն, գրական շարժումը ժողովրդականացաւ, գիտութիւնները և ուսումը ընդհանրացան, դպրոցները շատացան և ազնւապետութիւնը ստիպւած եղաւ շատ նման զիջումներ անել՝ աւելի մեծերը չանելու համար:

Հետեւեց այդ ամենին մի այնպիսի եռուն կեանք ու գործունէութիւն ամբողջ Ռուսաստանում և մտաւոր բոլոր ասպարէզներում, որ իր յորձանքի մէջ առաւ նաև հայկական միտքը, խարխիւեց, տապալելու չափ ցնցեց այդ մտքի շուրջը ժայռացած բազմադարեան լեռները և մի նոր կեանքի, վառ արշալոյսի տենչանքներ աճեցրեց երիտասարդ սրտերի մէջ:

Մի քայլէ Նալբանդեանը, այդ զգայուն, տալաւորուող և յափշտակող կորովի միտքը, չէր կարող անզգայ մնալ և չը նետուել հոսանքի մէջ:

Եւ երիտասարդ հրապարակագիրը ազահութեամբ ժողովել սկսեց մտաւոր պաշար հրտեղից որ կարող էր, որքան որ ոյժ ունէր: Կարդաց, ուսաւ, կազմող խումբակների մէջ մտած՝ իւրացրեց զանազան խնդիրների առթիւ արևող իմաստասիրութիւններն ու քննադատութիւնները, մասնակցեց վիճաբանութիւններին և այդպէս նա զարգացաւ այնքան բազմակողմանի, այնքան ազատ ու բարձր ձգտումներով, որ ետ թողնել սկսեց ոչ միայն իր ընկերակից հայ երիտասարդներին, այլ նոյն իսկ Ստեփաննոս Նազարեանին, այդ բազմահմուտ մարդուն:

Նալբանդեանը կանգ չառաւ իր մտաւոր որոնումների մէջ և ոչ իսկ ըրպէ կորցրեց իզուր: Այդ էր պատճառը, որ նրա ի ծնէ թոյլ կազմաւածքը, երկարատև պարապմունքից ճնշւած, սկսեց քայքայւել: Պէտք եղաւ լուրջ կերպով մտածել այդ մասին:

1859 թւին յաջողեց նրան անցնել արտասահման, շրջեց Եւրոպայի նշանաւոր քաղաքները, եղաւ նաեւ Վենետիկ: Այդ բոլոր քաղաքներում նա չը մոռացաւ իր մտաւոր զարգացման մասին: Ծանօթացաւ բոլոր ժամանակակից թէ՛ ընկերական և թէ՛ քաղաքական վարդապետութիւնների հետ, կարդաց յայտնի հեղինակներ, համակեց լաւագոյն մտածութիւններով և աւելի առաջադէմ, աւելի թարմ ու կորովի, նոյն տարին իսկ վերադարձաւ Ռուսաստան:

Բայց այս անգամ նա Պետերբուրգ գնաց: Թէև ոչ մի ընդհարումն տեղի չէր ունեցել, սակայն մի տեսակ սառնութիւն էր գոյացել նրա և Նազարեանի միջև: Պարզ էր: Նազարեանի մտքերը և ուղղութիւնը շատ աւելի սահմանափակ էին, աւելի նեղ շրջանակ ունէին նրա ձգտումները, մինչդեռ Նալբանդեանը, անլած թէ Ռուսական նորագոյն գաղափարներով և թէ Եւրոպայում իւրացրած մտքերով, յաճախ տրամադծօրէն տարբեր լուսարբանութիւն էր տալիս այս և այն խնդրին: Նազարեանը ետ էր մնացել և կանգնել. մինչդեռ Նալբանդեանը առաջ էր անցել և քայլում էր միշտ: Այդ էր պատճառը անշուշտ, որ Նազարեանը, իբր «հին սերընդեան» ներկայացուցիչ, չէր կարող հաւանել Նալբանդեանի «յիմար անձնապաստանութիւնը», որովհետև— ինչպէս գրում է նա իր նամակներից մէկում— «գործը ոչինչ հայեացք չունի դէպի մեր ազգը... այլ օգից առած մի ցնորք է»...

Այսքան պարզ կերպով շեշտող և հակադրութեան հասնող ձգտումներն էին պատճառը անշուշտ, որ Նալբանդեանը հեռացաւ «մեղմ, չափաւոր և միակողմանի գաղափարի տէր» Նազարեանից:

Պետերբուրգում ստիպւած եղաւ նա «կանդիտատի քննութիւն» տալ, որպէս զի «մի արժանաւոր տեղ

ծառայութիւն գտանելով», կարողանար օրական ապրուստը ճարել և բժշկելիւ շարունակել *): Դեռ հիւանդ էր Նալբանդեանը և պէտք ունէր լուրջ բժշկութեան: Թոքախտը արդէն բուն էր դրել նրա կրծքում:

Ահա այդ ժամանակ էր, որ նեղսրտութիւնն ու դառնութիւնը համակել էր նրան և նա իր մի նամակում, իրեն միայն յատուկ խիստ լեզուով, գանգատում է ամեն բանից, ավստում է որ հայ է ծնւել և որ եթէ մի այլ ազգի մէջ ծնւած լինէր, երբէք չէր մնալ այդ վիճակում—«անտէր, անօգնական, միմիայն յուսալով նախախնամութեան վրայ **)...

1860 թւին տւաւ նա իր «արեւելեան լեզուների կանգիտատի» քննութիւնը և վերադարձաւ Նոր-Նախիջկան, որպէս զի Հնդկաստան գնար: Մի քանի հայեր Հնդկաստանում խոշոր գումարներ էին կտակել յօգուտ Նոր-Նախիջկանի հայ հասարակութեան: Այդ կըտակները իրենց արւած օրից ի վեր (1790-ից) մնացել էին անգործադրելի. գումարներն էլ, 60—70 տարւայ ընթացքում բաւական խոշորացած, մնում էին անգլիական բանկերի մէջ: Պէտք էր գնալ և ստանալ: Փորձել էին շատերը, բայց դժւարութիւններին յաղթել չէին կարողացել: Նալբանդեանը ընտրւեց իբր հաւատարմատար Նախիջկանի հասարակութեան, գնաց Հնդկաստան, շատ արգելքներից անցաւ, մեծ դժւարութիւնների յաղթեց և կարողացաւ իր հայրենակիցներին բերել մօտ 60000 ռուբլի, այլև հաւաստիացման թուղթ անգլիական վարչութեան կողմից՝ որ Նախիջկան պիտի փոխադրւէին կտակների տարեկան տոկոսիքները:

Այս բոլորը կատարեց մինչև 1862 թիւը:

*) «Վ տ ա կ» ժողովածու. կր. 215. Նալբանդեանի նամակը:

**) Նոյն նամակը:

Երկու ամբողջ տարի, երբ անցել էր նա Եւրոպայից, մտել էր Կ. Պօլիս, յետոյ Լօնդոն գնացել և ծանօթացել էր շատ անձերի, բարեկամացել մտաւոր աշխարհի նշանաւոր դէմքերի հետ և զգուշութիւն չէր ունեցել թագցնելու իր կապերը Եւրոպայում հանդիպած «վտանգաւոր» մարդկանց հետ, այլ ընդհակառակն, յարաբերութեան մէջ էր մտել ու որոնել Բակունինի *), Հերցենի **)) և այլն, նման անձերի:

Այդ էր պատճառը, որ երբ հայրենիք մտաւ, երեք օր յետոյ ձերբակալւեց ու տարւեց Պետերբուրգ:

Երեք ամբողջ տարի նալրանդեանը իր թոյլ կուրծքով, հիւանդ և անօգնական՝ տառապեց Պետրոպաւլովսկի ամրոցի խիստ բանտերում: Այնտեղ էլ սակայն նա չը մնաց անգործ: Կարդում էր, Հնդկաստանի իր հաշիւները պարզում էր հայրենակիցներին՝ նամակներով, նոյն իսկ ստեղծագործում էր և ձեռքն ընկած գրքերի լուսանցքներում դրոշմում իր մտքի արդիւնքները ***), իր տնային գործերին էր հսկում, բանասիրական աշխատութիւններով էր զբաղւում, բանակոխներ էր մղում իր հակառակորդ կրօնաւորների դէմ...

1865-ին նրան արձակեցին բանտից, բայց վեց ամիս Պետերբուրգում, կազդուրւելու համար մնալուց յետոյ, աքսորւեց Սարատովի Կամիշին քաղաքը, ուր նա մենակ, անօգնական ու կարօտ որևէ հայ դէմքի իսկ, մեռաւ 1866 թւին, մարտի 31-ին:

*) Յայտնի անիշխանական:

**) Նշանաւոր յեղափոխական գործիչ:

***)) Այդպիսի գրւածքներից մէկն է «Կ ա յ ա կ» պատմական շափածոյ բանաստեղծութիւնը, որ կիսատ է և թոյլ, բայց ցոյց է տալիս թէ որպիսի դիւրութեամբ գրում էր նալրանդեանը: Տպւած է «Բ ա ն ք ե ը» հանդէսում, № 2:

Բերին այնտեղից նրա մարմինը և թաղեցին ս-
 Խաչ վանքում:

Այդպէս էր որ մինչև իր վերջին շունչը Նալբանդեանը կեանքը անցկացրեց պայքարների, որոնումների և յաճախ բաւական չնչին վէճերի մէջ, մաշւեց, սպառեց իր ոյժերը կրօնաւորների դէմ մղած կռիւներում, բայց և այնպէս, կարողացաւ Ռուսահայ գրականութեան մէջ թողնել այնպիսի էջեր, որոնք վկայում են նրա ուժեղ տաղանդի և հրապարակախօսական մեծ ոյժի մասին:

Մի քայլ էլ Նալբանդեանի գրական աշխատութիւնները պիտի բաժանել մի քանի տեսակների: Խոշոր մասը հրապարակագրական է: Նալբանդեանը գերազանցօրէն հրապարակագիր էր, նոյն իսկ իր վիպական կամ չափածոյ գրւածքների մէջ: Գեղարւեստը նա ամենայն դիւրութեամբ և առանց տատանւելու՝ զոհում էր միտումներին: Նրա գրւածքներում որոնել գեղեցկագիտութիւն — կը լինէր ապարդիւն: Ամենալաւ կտորի մէջ անգամ՝ գաղափարն է՝ որ տիրապետում է, իսկ գեղարւեստը — գրէթէ բացակայում է:

Հրապարակախօսական գրւածքների նիւթը ժամանակակից դէպքերն են, նախ ազգային, ապա և համամարդկային որոնումներ ու ձգտումներ, դաստիարակութիւն, թատրոն, դպրոց, լեզու և ընկերական-տնտեսական այլևայլ հարցեր:

Իր յայտնի «Յիշատակարաններ» յօդւածների շարքի մէջ, որոնք տպւում էին «Հիւսիսափայլում»^{*)}, նա շօշափել է միմեանց ետեւից շատ խնդիրներ: Նրան զբաղեցրել է նաև հայոց եկեղեցին: Նա նոյն իսկ յայտա-

*) Տպւած է բոլոր «Երկերի» մէջ. Հատոր Ա.

բարում է, որ «Հայ ազգի ապահովութեան և պահպանման գրաւականը հայոց եկեղեցին է», որ Քրիստոնէութիւնը աղբիւր է բարոյականութեան և արդարութեան, խորտակող ամեն բռնակալական լուծի, փարատող խաւարի, տարածող սիրոյ և խաղաղութեան, այլև արծարծող «ազատութեան ազնիւ ծիլը»: Մակայն աւելացնում է նա Նազարեանի նման — հայ հոգևորականութիւնը տոգտ է, վատթար յատկութիւնների տէր, գայթակղեցնող, խռովարար և եթէ Նազարեանը պահանջում է հայ եկեղեցու «ոտքից մինչև գլուխ բէֆօրմ» — կատարելապէս իրաւացի է:

«Յիշատակարաններից» յետոյ ուշադրութեան առանձնապէս արժանի է նրա շատ յայտնի մի գրածքը, որ երկար ժամանակ արգելւած գիրք էր Ռուսաստանում և հետևապէս ցանկալի՝ ընթերցանութեան համար: Այդ գիրքը ունի «Երկրագործուհիներ որպէս ուղիղ ծանապարհ» վերնագիրը և կրում է Նալբանդեանի կեղծ անուններից մէկը — «Սիմէօն Մանիկեան»: Գրւած է նա 1862 թւին:

Երկրագործութեան և հողի ջերմ պաշտպան, Նալբանդեանը գտնում է, որ ազգի փրկութեան միակ ուղիղ ճանապարհը հողագործութիւնն է և նրա յենարանը — հողի համայնացումը:

«Այն ազգը — ասում է նա — որ չունի հող և երկիր, երբէք չը յուսայ, որ պիտի հարստանայ. այդ անբնական մի բան է և դորան յուսալը խելագարութիւն... վաճառականութիւնը և արւեստը անհրաժեշտ է և մեծապէս պատճառ ազգի հարստութեան, բարօրութեան և երջանկութեան, եթէ ազգի փոքրագոյն մասը պարապում է նորանով, եթէ միւս մեծագոյն մասը ամուր նստած է

հողի վրայ և գործում է նրան» *):

Հողը չը պիտի վաճառւի, այլ պիտի մնայ համայնքի սեփականութիւն: Եթէ վաճառւի, այն ժամանակ ուրեմն կընդունւի թշուառութեան և աղքատութեան սկզբունքը:

«Հողը պատկանում է հասարակութեան, որի ամեն մի անդամ հաւասար իրաւունք ունի հաւասար քանակութեան վրայ, յաւիտեանս ժամանակների. և մի կողմից, վաճառելու իրաւունք չունենալով, իսկ միւս կողմից, առանց արգելքի հողը գործելու և արդիւնաւորելու իրաւունքը անկողոպտելի պահելով, այդ հասարակութեան անդամը և նրա սերունդը հաստատում է իր կեանքը մի ամուր և ապահով հիմքի վերայ»...**):

Թէև, «երկաթէ տրամաբանութեամբ» դատելով՝ «սեփականութիւնը գողութիւն է» ինչպէս և Պրուդոնն է ասում—սակայն այն սեփականութիւն է իսկական գողութիւն, որ բնութիւնը առանց մեր աշխատութեան դնում է մեր առջև: Այն է—հողը:

...«Այլ խնդիր է—ասում է նա—աշխատութեամբ ձեռք բերած այն բանը, որ բնութիւնը չէ պահում իր գոգում, որ բնութիւնը չէ պատրաստում անմիջապէս, որ մարդը արւեստական ճանապարհով է պատրաստել, և ի վերջոյ, որի արժէքը պայմանական է. մի խօսքով դրամը, որ մարդը վաստակել է»...

Ամբողջ գիրքը—«Երկրագործութիւնը» համակառու է

*) «Մի քայլ է նախնական երկերը» տպ. Ռոստով, 1903. Հատոր Բ. եր. 307—386, «Երկրագործութիւն» գրածքը:

**) Նոյն տեղը եր. 319.

մեծ գաղափարներով, ազնիւ ցանկութիւններով և ժամանակակից վսեմ ձգտումների ոգով, չը նայած որ խառն ի խուռն են այնտեղ և երբեմն իսկ հակասութեան մէջ՝ հանդէս բերւած այլ և այլ մտածութիւնները, այս ու այն ընկերվարական դպրոցների սկզբունքները:

Գրքի սկզբում դրւած յառաջաբանը թէև գաղափար չի տալիս թէ ինչ խնդիրներ էր դրել իր առաջ նալբանդեանը, երբ գրում էր «Երկրագործութիւնը», սակայն պատկերացնում է այն ոգևորութիւնն ու ղեկավար միտքը, որով յափշտակւել էր նա այդ ժամանակներում. —

«Իմ քաղցր եղբարք: Կենդանութեան նւիրւած այս փոքրիկ գործի ճակատը կենդանի մարդերի անունով ցանկացայ պսակել և այս խորհուրդով ձեզ ընծայեցի: Մեր ազգի անցածը տխուր է, այն օրերի պատմական յիշատակարաններից արտասուք է հոսում: Մեր ազգի ներկան թշւառ է, ստրկութիւնը և աղքատութիւնը բարձրաձայն խօսում են այստեղ: Եթէ յոյս ունինք ապագայի վրայ, նորա երևցուցիչը դուք էք, ձեզանից կախւում է ազգի ապագան և ձեր վրայ է միակ յոյսը... Թողէք մեռելներին թաղել իւրեանց մեռելները. նոցա արեւը մտած է. իսկ դուք կենդանի էք և ապագայի արշալոյսը ձեր գլխի վրայ է բացւում: Ձեր սակաւաթիւ լինելը, համեմատելով պէտքերի շատութեան, թող չը վհատեցնէ ձեզ. այն մարդը, որ զգում է իւր անձը կենդանի, պիտի յարի ձեզ, որովհետև կեանքի հոսանքը միայն մի ընթացք ունի — դէպի յառաջ: Յառաջ... այնտեղ միայն կարող ենք հանդիպել մեր ազգի կենսանորոգ և որոտընդոստ յարութեան...»

Եւ յիրաւի, այդ կոչը — Յառաջ. — այլև այն համոզումը թէ՛ «կեանքը միայն մի ընթացք ունի՝ դէպի յառաջ», միշտ հնչում են նրա բոլոր գրւածքներում:

«Երկրագործութիւնից» յետոյ յիշատակելի են նրա «Ցիսուսեանք» պատմական լուրջ աշխատութիւնը, «Ղազար Փարպեցու Խղթի» թարգմանութիւնն ու հմտալից բացատրութիւնները, այլև «Մխիթար Սեբաստացի և Մխիթարեանք» կիսատ մնացած յօդածը:

Գեղարեւստական*), աւելի ճիշտը՝ վիպական և չափածոյ գրածքների մէջ, յայտնի են «Ազատն Աստուած», «Մեր հայրենիք» երգերը, Բէրանժէից փոխադրած «Վայր րնկնող աստղեր» բանաստեղծութիւնը, այլև «Ցուրտը փռ-ջնց» և «Մանկութեան օրեր» գրածքները, դրանցից վերջինը գուցէ կարելի լինի համարել նրա ամենալաւ չափածոյ աշխատութիւնը**):

Ինչպէս ասեց, Նալբանդեանը գեղարեւստագէտ գրող չէ, այլ ըստ ամենայնի հրապարակախօս: Եւ ոչ իսկ վէպ գրելն է յաջողւել նրան, թէև ունի երկու այդպիսի գրածքներ—«Մինին հարս, միւսին խօսք» և «Մտեկահարցուկ»: Թոյլ և անարժէք գրածքներ են երկուսն էլ:

Միւս գրածքներից հետաքրքիր են մի քանի գրա-խօսականները՝ Ստեփաննոս Նազարեանի «Հանդէս նոր Հայախօսութեան» և Պոռչեանի «Սօս և Վարդիճերի» մասին: Կայ նաև մի երգիծական-այլաբանական գրածք՝ Մխիթարեանների գործունէութիւնը իրր նիւթ առած: Սա աւելի յաջողւած է և ունի Նալբանդեանի խայթիչ, նըպատակին հասնող շեշտը: Գրածքի վերնագիրն է՝ «Սա-

*) «Ա զ ց մ ի ք» անւան տակ եղած «բանաստեղծութիւնները», գրած բարբարոս դրաբառով և տղայամտօրէն խենէշ բովանդակութեամբ՝ պիտի համարել հեղինակի գրչի վրիպումները:

**) Կարդալ բոլոր երգերաններում, այլև «Հ ա յ գ ռ ո ղ ն ե ռ» հատ. Ա. Նալբանդեանի լաւագոյն չափածոյ գրածքները կան այդ ժողովածուի մէջ:

տանայի պաշտօնական մեծ հանդէսը»*):

Թարգմանութիւնների մէջ յայտնի են՝ Էօթէն Սիւրի «Թափառական Հրէայ», որ կիսատ մնաց, Ֆաբր Դ. Օլիվիէի «Թսիսմաննոր» և Րօբէրտի «Դքսուհի դը Շէվրէօզ»:

Միքայէլ Նալբանդեանի ոճի մասին կարելի է ասել, որ մնում է նա մինչև այժմ որպէս տիպար կըտրուկ կրքոտ, ջղուտ և հմայիչ ձևերի: Իւրաքանչիւր էջիցը երևում է «կենդանի մարդը»՝ իր կենդանարար և ոգևորիչ քարոզներով: Չի կանգնում և շարում նա ոչ մի խոչընդոտի առաջ.— ոչ քերականական խորհուրդների, ոչ գրաբառից առած ձևերի և դարձածքների: Այնուամենայնիւ, քանի հեռանում է իր լրագրողի դերիցը, աւելի և աւելի է մշակում ոճը, աշխարհիկ է դարձնում դարձածքներն ու ճգնում է լեզուն մշակել, մաքրել գրաբառի մնացորդներից և գոյացնել մի զըտած գրական բարբառ:

Յիրաւի, յետագայ դրածքներում, «գեղարեստական» իր աշխատութիւնների մէջ մանաւանդ, Նալբանդեանը ունի շատ աւելի խնամւած ոճ և լեզու: Այնպէս որ քիչ յետոյ, իր ժամանակակից գրող—ընկերակիցների մէջ, ամենալաւ լեզւի և ոճի տէրն է դառնում: Նալբանդեանի մշակած աշխարհաբառն է, որ աւելի կոկւում է յետոյ շնորհիւ Ղազարոս Աղայեանի և դառնում է Ռուսահայոց արդի գրական լեզուն:

Այսպէս ուրեմն, Միքայէլ Նալբանդեանը վաթսունական թւականների հայ գրականութեան մեծ դէմքերից մէկն է. անսպառ եռանդով լի մի հրապարակագիր, որ իր գրչի ոյժը փորձում է ամեն ճիւղի մէջ, բայց ամեն տեղ էլ մնում է նոյն կրքոտ և կենդանի քարոզիչը, և որ հետզհետէ մշակում է գրական մի ընտիր

*) Տպւած է «Փոքր ձ» ամսագրում, 1881, № V.

լեզու և աւանդում իր հետնորդներին:

Բայց, որը գլխաւորն է, Միքայէլ Նալբանդեանն է դառնում այն ոյժը, որի շնորհիւ աշխարհիկ գրականութիւնը յաղթանակը պիտի տանէր և ընդ միշտ ասպարիզից դուրս հանէր գրաբառն ու նրա հետ կապւած սքօլաստիք ոգին:

6.

Ռափայէլ Պատկանեան. կեանքը եւ գրական գործունէութիւնը.— Բանաստեղծական գրւածքներն ու նրանց սգին.— Վիպական գրւածքներ.— Երգիծական տեխասութիւններ:

Ռուսահայերի մտաւոր վերածնութեան օրերում գրական լաւագոյն գործիչներից մէկը հանդիսացաւ նաև ՌԱՓԱՅԷԼ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆԸ (Գամառ—Քանիպ):

Յիսունական թւականներին էր, որ երևան եկաւ նրա գործունէութիւնը՝ թէ՛ որպէս աշխարհաբառի տարածող և թէ՛ մանաւանդ ժամանակակից որոշ գաղափարների եռանդուն երգիչ:

Սակայն եօթանասուն թւականներին էր իսկապէս, որ Պատկանեանի հռչակը տարածւեց ամեն կողմ և երգերը գնացին մտնելու հայ ժողովրդի ամենախուլ շերտերի մէջ անգամ:

Ծնւել է Ռափայէլ Պատկանեանը 1830 թւին, Նոր-Նախիջևան քաղաքում: Թոռն է յայտնի հայկաբան—բանաստեղծ Սերոբէ Պատկանեանի (Տես եր. 324), որդին՝ բանաստեղծ Գարրիէլ քահանայ Պատկանեանի

(Տես եր. 363), եղբոր որդին թատերագիր Միքայել Պատկանեանի և հօրեղբոր որդին յայտնի գիտնական Քերոբէ Պատկանեանի*): Մի ամբողջ ընտանիք գրական մարդկանց, որոնք նշանաւոր հանդիսացան զանազան ասպարէզներում:

Սկզբնական կրթութիւնը Ռափայէլը ստացաւ հօր մօտ: Երբ 13 տարեկան եղաւ, ուղարկեցին նրան ուսանելու Լազարեան ճեմարանում: Աւարտել չը կարողացաւ՝ շնորհիւ հօր թշնամիների: 1850 թւին, ուսումը կիսատ թողած, Թիֆլիզ գնաց: Հայրը ներսէսեան դրպրոցի տեսուչն էր, և ձեռնարկել էր հրատարակելու ռուսահայոց առաջին պարբերական աշխարհաբառ հանդէս, «Արարատը» (Տես եր. 364):

Ռափայէլը ուսուցչութեան պաշտօն ստացաւ ներսէսեան դպրոցում և օգնեց հօրը՝ թերթի խմբագրութեան գործում: Այդ ժամանակեանից էր ահա, որ գրքել սկսեց և իր առաջին աշխատութիւնները լոյս ընծայեց «Արարատի» մէջ:

Երկար չը տևեց Թիֆլիզ մնալը: Մի քանի ամսից յետոյ գնաց նա Դօրպատ՝ ուսումը շարունակելու: Սակայն նիւթական նեղ դրութիւնից ստիպւած՝ վերադարձաւ Մոսկվա, ուր և մտաւ ռուսական համալսարանի լեզւագիտական բաժինը:

Երկու տարի Ռափայէլը անընդհատ շփումների և յարաբերութիւնների մէջ ուսանողութեան հետ՝ մեծապէս ազդեց ժամանակի լաւագոյն մտքերից, և որպէս զգայուն ու տպաւորւող անձ, ոգևորւած իր ազգակիցներին օգտակար լինելու գաղափարով, սկսեց գրական մի լայն գործունէութեան մասին մտածել:

*) Այս Քերոբէն, մօր կողմից, թոռն է բանաստեղծ Յարութիւն վարզ. Ալամզարեանի:

Այդպէս էր, որ իրեն գաղափարակից երկու հայ ուսանողներ ի հետ կազմեց մի գրական ընկերութիւն՝ «Գամառ-Քաթիպա» անունով (Տես այդ մասին եր. 366):

Երկու տարուց յետոյ երիտասարդ գործչին յաջողեց փոխադրել Պետերբուրգ, մտնել նախ զինւորական-բժշկական ճեմարանը, անցնել յետոյ համալսարանի Արեւելագիտական բաժինը և վերջապէս, մեծ ջանքերի շնորհիւ, ձեռք բերել մի տպարան:

Ուսանողական զբաղումները չը խանգարեցին՝ սկսելու այն գործունէութիւնը, որ նա երազում էր և որին ձգտել էր մեծ ցանկութեամբ: 1855 ին, Մոսկւայում կազմած Գամառ-Քաթիպա ընկերութեան առաջին աշխատութիւնները, համանուն վերնագրի տակ ամփոփած լոյս էր տեսնում 16 մեծադիր երեսներով և այսպիսի նշանաբանով. — «Գրէ այնպէս, ինչպէս որ խօսում են, և խօսէ այնպէս, ինչպէս որ գրում են»: Եւ յիրաւի, «Գամառ-Քաթիպայի արծակ և չափաքերական աշխատութիւնները» գրած էին Կարամզինի վերոյիշեալ խրատի համաձայն. այսինքն շատ պարզ, մինչև իսկ գոհ-հիկ աշխարհաբառով. այնպէս, ինչպէս խօսում էր ժողովուրդը*):

Մինչև 1860 թւականը, Ռափայէլ Պատկանեանը կարողացաւ ի լոյս ընծայել նման հինգ գրքոյկներ: Բացի դրանցից, հրատարակեց նաև մի Այբբենարան, մի Երգարան, երկու Թարգմանութիւններ (Ռօբինզօն և Եզոպոսի առակները) և մի պատմութիւն (Մեծն Պետրոսի):

1860-ին, երբ ուսումը աւարտում էր, նիւթական փաստերից և հրատարակութիւններից կրած անյաջո-

*) Այդ առաջին գրքում կայ Թիֆլիզի, Արարատեան և Աստրախանի բարբառով գրածքներ:

ղութիւնից վհատած՝ Պատկանեանը մի առ ժամանակ թողեց հրատարակչական գործը և սկսեց աշխատակցել Թիֆլիզում նոր լոյս տեսնող «Կոռնկի» ազգային աշխարհաբառ ամսագրին (տես եր. 376), որի ուղղութիւնը լիովին համապատասխան էր իր գաղափարներին և հասկացողութիւններին:

Ռափայէլ Պատկանեանը, յիրաւի, «Կոռնկին» գաղափարակից էր կատարելապէս: Նրա բոլոր գրածքները նոյն ազգայնամօլ ուղղութիւնն ունին. ազգային աւանդութիւնների նախանձախնդիր պահպանող, անցեալի փառքովը պարծեցող և միաժամանակ եւրոպական կրթութիւնն ու լուսաւորութիւնը ընդունող՝ որոշ բացառութիւններով:

«Կոռնկի» մէջ էր, որ Պատկանեանը տպեց իր բանաստեղծութիւններից մի քանիսը այլ և յայտնի մեծ գրածքը — «Վարդան Մամրկոնեան»: Այնտեղ ունի նաև թարգմանութիւններ՝ «Միքայէլ Վայելչեան» և «Մ. Մինասիբեան» կեղծանուններով*):

Դժգոհ այդպիսի դանդաղ գործունէութիւնից, Պատկանեանը փորձեց մի վերջին ճիգ ևս և 1863-ին ձեռնարկեց պարբերական մի հրատարակութեան, «Հիւսիս» շաբաթաթերթի, որ միայն մի տարի կեանք ունեցաւ:

Այնուհետև հարկ եղաւ ձեռնթափ լինել թէ հրատարակութիւններից և թէ տպարանից: Պատկանեանը, ամուսնացած 1864 թւին, 1867-ին ծախեց ամեն ինչ, իջաւ Նոր-Նախիջևան և կնոջ օգնութեամբ բաց արաւ մի մասնաւոր դպրոց:

Գրէթէ տասը տարի յաջողեց նրան շարունակել

*) Թարգմանութիւններն են — «Թոմաս բոցարիս», «Թրօվաթօրէ» և «Պաշակապարտաւանքը»:

մանկավարժական այդ գործունէութիւնը անկախօրէն: 1876-ին ուսուցիչ հրաւիրեցին թեմական դպրոցում, իսկ 1880-ին նշանակեցին տեսուչ՝ իր իսկ ջանքերով հաստատած Արհեստական դպրոցի: Այդ պաշտօնը շարունակեց նա մինչև մահը:

1892-ին, 62 տարեկան հասակում, մեռաւ Պատկանեանը թոքախտից: Ճանկացաւ նա թաղւել էջմիածնում, սակայն ժամանակւայ քաղաքական հանգամանքները արգելք հանդիսացան: Միայն կիսանդրին է, որ կանգնեցրած կայ էջմիածնի Գէորգեան Ճեմարանի բազում: Մարմինը թաղւած է Նոր-Նախիջևանի Ս. Պաշ վանքում, Ալամդարեանի և Նալբանդեանի կողքին:

Ռափայէլ Պատկանեանի գրական գործունէութիւնը կարելի է բաժանել երկու շրջանի: Առաջինը սկսում է 1850 թւից և տևում մինչև 1864-ը—որից յետոյ նա բաւական ժամանակ գրեթէ ոչինչ չի գրել— իսկ երկրորդը սկսում է 1876-ից և շարունակւում է մինչև մահը:

Առաջին շրջանի գրածքներում կարելի է հանդիպել ամեն տեսակ երգերի: Կայ գիւցազներգութիւն, («Քաջ Վարդան Մամիկոնեանի մահը») կան նաև գիւղական, սիրոյ, ուրախութեան երգեր, բարոյախօսական, հայրենասիրական և այլ բանաստեղծութիւններ: Մինչև իսկ չեն պակասում օրօրոցի երգեր, երգիծականներ ու տապանագրեր:

Այդ ամենը Պատկանեանը գրել է Նոր-Նախիջևանի, Արարատեան, Թիֆլիզի, տեղ-տեղ նոյն իսկ Աստրախանի բարձրաներով, իսկ մեծ մասամբ թիւրքահայ բարբառի հետ խառն մի լեզուով, որ յատուկ էր Գարրիէլ քահանայ Պատկանեանի «Արարատ» հանդէսին:

Այդ առաջին շրջանումն է գրել Պատկանեանը իր

ընտիր երգերից մի քանիսը, այլև այն բանաստեղծութիւնները, որոնք այնքան հռչակ են ստացել և ժողովրդականութիւն, շնորհիւ իրենց բուռն հայրենասիրական ոգուն:

Ռուսահայոց մտաւոր վերածնութեան սկզբնական տարիներն էին: Մի ընդհանուր զգացմունք համակել էր երիտասարդութեան: Կազմւել էր երկու կուսակցութիւն: Մէկը, որ «Հիւսիսփայլ» ամսագրի շուրջը ժողովւած՝ կռիւ էր յայտարարել կղերի, ազգային մի շարք աւանդութիւնների, և մտաւոր դարգացումը կաշկանդող ամեն շրջափակի դէմ—պահանջ էր դնում,—աշխարհականացնելով ուսումնի ու գրականութիւնը, խլել արտօնեալների և կղերի ձեռքից ամեն հաստատութիւն և դարձնել հասարակաց սեփականութիւն, դուրս նետել ժողովրդի համար անհասկանալի դարձած գրաբառ լեզուն և գրել մատչելի, խօսակցական բարբառովը, բանալ լուսաւորութեան առաջ բոլոր դրոները և վերանորոգութեան շունչով մաքրել բազմադարեան ճահիճը... Երկրորդ կուսակցութիւնը, «Կռունկ» ամսագրին կենդրոն ունենալով, թէև ընդունում էր, որ պէտք էր գրել ժողովրդի լեզուով և պէտք էր ուսումնի ու կրթութիւնը ամենքի սեփականութիւնը դարձնել,—սակայն հակառակ էր որևէ կերպ դիպչելու ազգային եկեղեցուն, որևէ աւանդութեան և նոյն իսկ կղերին:

«Կռունկ»-ը հարազատ յաջորդ «Արարատի» և ծընունդ այդ ժամանակ թիւրքահայերի մէջ տիրող հայրենասիրական—ազգայնական ուղղութեան *), յայտարարում էր իրեն պաշտպան հայ լուսաւորչական եկեղեցու, նախանձախնդիր ազգային վարք ու բարքի,

*) «Կռունկի» խմբագիրն էր թիւրքահայ Մարկոս Աղաբէկեան:

ազգի անցեալովը պարծեցող և այդ իսկ անցեալի փառքը միշտ իբր օրինակ ծառայեցնող իրեն:

Ռափայէլ Պատկանեանը թէև նոյնպէս հանդիսացաւ ջերմ կուսակից աշխարհաբառի, Եւրոպական լուսաւորութեան և ազգային դաստիարակութեան, սակայն հօրը նման մնաց ազգայնամօլ բոլոր իր գրեածքներում և յետոյ, երբ «Կոռնկր» լոյս տեսաւ, աշխատակցեց նրան սիրով, որովհետև այդ ամսագիրը բոլորովին համապատասխան էր իր համոզմունքներին ու գաղափարներին: «Հիւսիսափայլ»-ին Ռափայէլ Պատկանեանը չաշխատակցեց: Նրանից և նրա աշխատակիցներից նա միշտ հեռու էր պահում իրեն:

Պատկանեանի հայրենասիրական ոգով գրեածքներից ամենայայտնի երգն է «Արաքսի արտասուքը», որ ամբողջովին տողորւած է ջերմ հայրենասիրութեան զգացմունքով:

Պատանին քայլամուկը ճեմում է Արաքսի ափերով և ալիքների մէջ է որոնում հին-հին դարերի յիշողութիւններ: Հարցնում է նա գետին, թէ ի՞նչու սգաւոր է, ի՞նչու է լալիս միշտ և փախչում հարազատ ափերից: Արաքսը պատասխանում է, որ ինքը այրի է այժմ, քանի որ հայ ազգը ցրւած է իր ափերից, ջրամօտ գիւղերը քանդւել են, շէն քաղաքները կործանւել և այժմ, եզերքներին կկղած՝ «իբր նամազն է կատարում թուրքը կամ պարսիկը հոտած»: Ինչո՞ւ պճնւի, չէ՞ որ հայ է ինքը և հայ փեսայից յետոյ՝ ուրիշի վրայ նայել չի կարող: Հեռո՞ւ, հեռու են քշել իր բնիկ ազգը Հայկեան և տեղը բերել են «ազգ անկրօն, մոլեկան»: Դրանց համար զարդարւի դրանց ճպոտտ, պլշած աչքերը հրապուրի...

Այդ միևնույն եղանակն է հնչում Պատկանեա-

նի ոչ միայն առաջին, այլև երկրորդ շրջանում գրած բոլոր «ազգային» երգերի մէջ: Միշտ հայ ազգը նւիրական, սուրբ, պաշտելի և գովելի է, իսկ ուրիշ ազգերը՝ «մոլի, նենգ, ոխերիմ»... Այդպէս է, որ 1862-ին իր սուր սլաքներն է ուղղում շաղ տալ «նենգ ոռսի, մոլի թուրք, ոխերիմ պարսիկ և դարևոր ոսոխ յոյն կրօնամօլի» գլխին (տես «Թէ իմ այևոր» երգը), իսկ 80-ական թւականներին շանթ ու կայծակ, ճայթմունք և որոտ է յորդորում տեղալ «անգութ, գիշատիչ, զազիր և այլն» տաճկի գլխին:

Զը նայելով ազգամօլական այդքան բարձր շեշտին, Պատկանեանը առաջին շրջանումն է աւելի, որ ստեղծել է գեղարւեստական արժանիք ունեցող երգեր: Առանձնապէս ուշադրութեան արժանի բանաստեղծութիւններն են՝ «Հեռացել եմ իմ մայրննի աշխարհից», «Ակնապիշ, անծայն», «Փարունն է եկել», «Հազար սրանի», «Քեռ-օղլու» (որ կիսատ է), «Վարդը բացել ա» և մի քանի ուրիշները: Առանձնապէս գողտրիկ գրւածքներ են «Ակնապիշ, անծայն» և «Հազար սրանի»:

Առաջին երգով բանաստեղծը դառնագին գանգատում է, որ նկարիչին չի հասկանում ամբոխը, ծաղրում է անմտութեամբ, բայց արւեստագէտը ակնապիշ, անծայն, խորհուրդը ճակատին՝ նայում է ծաղրողներին ներողամտաբար, խուլ է աշխարհի ունայն շշուկին և ոգևորւած իր վսեմ գաղափարներովը, մատի շարժւածքովը պատկերին է տալիս սէր, ատելութիւն, հանճար, բարկութիւն... Եւ ահա ամբոխը վազում է նրա պատկերի դիմաց, ծնկաչոք՝ հալւէ և զմուռս է խընկում ու գոչում—դա է իմ Աստուած»,

Բայց անխ, քու անքուն ժամերու ճիգը
Քանի մի արծաթ հազիւ գին դրին.

Ստեղծողդդ դարձար քո խեղճ խրճիթը,—

Ակեր շարեցին շուրջ քո պատկերին:

Նոյնքան թախծալից է նաև այն տասը տող տա-
պանագիրը, որ գրւած է Մ. Բ. մանկան գերեզմանի
վրայ.—

Հազար երանի քեզ, մանուկ ամբիժ,

Որ շուտ հեռացար դու այս աշխարհից,

Ուր վաղուց ի վեր ունի բնակութիւն

Անմեղութեան հետ մոլի չարութիւն:

Բայց այն հով գիտէ՝ քեզ ի՞նչ էր սպասում
Փըշոտ, տատասկոտ այս մեր աշխարհում.

Միթէ յաւիտեան պիտի մնայիր

Հանգիստ գրկի մէջ քո մօր սիրալիր,

Կամ թէ յաւիտեան քեզ պիտի ժրպտար

Գարնան վարդի հետ այս օտար աշխար:

Այդպիսի գոհար կտորներ Ռափայէլ Պատկանեանը
քիչ ունի իր չափածոյ գրւածքների մէջ: Եղածներից
մի քանիսներն էլ փոխադրութիւններ են կամ նըմա-
նողութիւններ ուսու և ֆրանսացի բանաստեղծների
գրւածքներին*):

Երկրորդ շրջանում Ռափայէլ Պատկանեանը, հա-
ւատարիմ մնալով իր համոզմունքներին, առիթը ներ-
կայանալով, աւելի բարձր ձայնով և աւելի եռանդուն
շեշտով շարունակեց երգել ազգ, հայրենիք, անցեալի
փառք, պատմական հերոսները,—Վարդան, Ղևոնդ, Վա-
հան և այլն և չը խնայեց գեղարւեստն անգամ զոհելու
իր միտումներին:

Վրայ էին հասել 1876—78 թւականները, Ռուս-

*) Փոխադրութիւններ և նմանողութիւններ են, օրինակ,
«Երկու քոյր», «Աղէն տանն է», «Ոստիկ», «Երկու բանաստեղծ»
և այլն: Այդ բոլորի մասին այս գրքում առանձնապէս չի խօսուում:

Թրքական պատերազմների, այլև թիւրքահայոց քաղաքական ազատագրութիւնով ոգևորութիւնով լի ժամանակները: Հայ միտքը թիւրքահայի ազատագրութեան հարցից դուրս չէր կամենում ոչ մի հարց ճանաչել ու նրանով զբաղել: Վաթսունական թւականների հոսանքներով սնւած ինտելիգէնցիան ամբողջովին նետուեց այդ հարցի յորձանքների մէջ:

Այնտեղ, մի քանի քայլ հեռու մեզնից, հայ ազգի մի խոշոր մասը ենթարկւած սուլթանական ճնշող, սոսկալի ըէժիմի բռնութիւններին՝ յուսահատ կանչերով օգնութիւն էր աղաղակում: Միւս կողմում, բալկանեան մանր ազգերի ազատութեան յաջող փորձերը յուսադրութեան էին հրաւիրում, իսկ վերահաս ոռոս-թրքական պատերազմները երազատեսութեան չափ ոգևորութեան էին հասցրել երիտասարդութեանը: Կազմըւում էին ծրագիրներ, առաջադրւում էին սուլթանական լուծը թօթափելու կտրուկ, ցնցող միջոցներ...

Եւ ոռոսահայը ամբողջ 15—20 տարի այնուհետև, շարունակ, բռնւած ազատագրութեան աճեցուն այդ տենդովը, այլևս հասարակական ամեն խնդիր ետ էր մղում մոռանալու, մեռցնելու աստիճանին: Այլևս դեղարւեստ չէր պահանջւողը, այլ գրգռիչ քարոզներ, ճիշեր, մարտակոչ հրաւերներ, հրդեհող երգեր, ռազմիկ քանաստեղծութիւններ...

Ռուս-թրքական պատերազմներին հետևեցինահաւոր ճնշումներ թրքական կառավարութեան կողմից. աւելացան սոսկալի, խմբական կոտորածները, որոնք երկար ժամանակ արիւնով ներկեցին թիւրքաց հայաստանը՝ մի ծայրից դէպի միւսը: Զարհուրելի, քրտմեցուցիչ ճիշերը մոռացնել տւին ամեն ինչ: Յուսահատութիւն, կատաղութիւն և զայրոյթ, բողոքի ծայրայեղ միջոցներ, աղերս, դիմում, աղիողորմ հառաչ,

և նման կանչերը դարձան երգերի նիւթ: Ո՞վ սիրտ ունէր գեղարւեստի մասին մտածելու: Պէտք էին առօրեայ գրւածքներ, օրւայ և բոպէի կարծիքներն ու ցանկութիւնները արտայայտող կոչեր, յորդորներ և քարոզներ...

Ոչ ոք չէր կարող ժամանակի ոգուցը դուրս գործել: Այդպիսի գործիչները մոռացութեան մէջ էին ընկնում, և ընդհակառակն, ցնծութեամբ ողջունւում էին բոպէի պահանջը արտայայտող իւրաքանչիւր տող, փառաբանում, հռչակ էր ստանում, անմահանալու չափ մեծութեան հասնում այն գրողը, որ կարողանում էր ըմբռնել ժամանակւայ ցանկութիւնները և արտայայտել նրանց կրակոտ թէև լինէր անգեղարւեստ—երգերով ու խօսքերով:

Հայ նորագոյն գրականութիւնը ունեցաւ այդպիսի ժամանակներ մի քանի անգամ. ամեն անգամ միտումալից գրական արտադրութիւնները իջան գոհնկութեան աստիճանին և գեղարւեստի բացարձակ անկմանը հասցրին հայ գրականութիւնը:

Գեղարւեստը լիովին բացակայեց և տեղի տւեց՝ անհամութեան, արւեստական գոռում—գոչիւնների, տրեան խոպոտ, այլանդակ ձայների առաջ:

Ռափայէլ Պատկանեանը, իհարկէ չընկաւ այդ աստիճան, չը հասցրեց նա իր երգերը անգեղարւեստութեան յետին կէտին, սակայն մի քայլ էր մնացել միայն դրան, որովհետև նրա ամենավերջին երգերը յիրաւի կատարելապէս անգեղարւեստ են և թխածոյ:

Սկզբում, երբ նոր էլ դեռ արժարժւում թրքահայերի քաղաքական ազատութեան խնդիրը, երբ պէտք էին անկեղծ, սրտի հետ խօսող և խորապէս յուզող տողեր—որովհետև դեռ շատ պարզ չէր անելիքը,—դեռ չէին սկսել բարբարոս կոտորածները և հասկանալի

բուն զայրոյթը դեռ խելայեղ չէր գարձրել ամենքին—
Պատկանեանը միմեանց ետեից տւաւ ճշմարտապէս
զգայուն, ազդեցիկ երգեր: Այդ երգերից են, օրինակ,
«Վանեցոց և Մշեցոց հայր-մերը, հեկեկանքը, բողոքը, տաղը»
և այլն: Առանձնապէս ուշադրութեան արժանի է, օ-
րինակ, «Հալի գանգատը».—

Մեզի մոռցաւ հայոց ազգը

Զի լըսեր մեր պաղատանքը

Տեանել չուզէ մեր տանջանքը.

Ապա որի՞ն մենք գանգատինք...

Եւ կամ՝ «Ծերուկ վանեցին» վերնագրով հեծեծա-
գին, Թիւրքահայի ամբողջ դրութիւնը 28 տողով լիո-
վին պատկերացնող, երգը.—

Ո՞ր մեղքիս համար, Տէր, տըւիր ինձ կեանք.

Միթէ կեանքն էր մեզ անվերջ չարչարանք *).

Ի միջի այլոց, առանձնապէս հռչակ ստացաւ «Մեծ»
վերնագիր կրող գրւածքը:—

Գընա, իմ որդեակ, աշխարքըս անցիր,

Պանծալի անուն Մեծի դու ստացիր:

Եւ գնում է որդին, դիզում է հարստութիւն
ու հարցնում հօրը.—«Մեծ եմ այժմ»:—«Ո՛չ»: Գնում է գիտութիւն սովորում, ճգնաւոր դառնում,
զօրավար լինում, մի օտար երկիր ազատում ցա-
ւերից, մի ամբողջ սարի տալով մէջքը՝ ընկնող
լեռը իր տեղն է կանգնեցնում... բայց հայրը միշտ
ասում է նրան.—«Ոչ, դեռ մեծ չես»: Իսկ երբ
որդին իր եղբօրն է ազատում թշնամու ձեռքից,
նրա տունն է ոտքի կանգնեցնում—ահա սար ու
ձոր, ծով դղրդում են և հազար բերաններ կան-
չում. —

*) Երկասիրութիւններ Ռ. Պատկանեանի. Հատոր Ա. Եր. 183.

«Մեծ մարդու անուն դու այժմ ստացար—

Եղբորդ յիշեցիր ու քեզ մոռացար»:

Այդ տեսակի երգերի մէջ ժողովրդականութիւնն ստացել և մինչև իսկ երաժշտութեան տակ ընկնելով՝ երկար ժամանակ երգւել են հետեւեալները. — «Տէր, ողորմեա հայոց ազգին», «Պզտի տղայ, չեմ օրօրիլ», «Հագիւ լրացաւ քսան և մէկ տարիս», «Աղօթարանը բացեցաւ», «Ձեռքերս կապած, ոտքերս շղծայ», «Դուն խելօք հաշտփ», «Երբ որ մայրը երկունքով», «Բաւ է եղբարք, վիզը ծրկել», «Թող փըջէ քամին», «Ա՛րի, իմ սոխակ», «Մի երգիլ, իմ սոխակ» *) և այլն:

Ռափայէլ Պատկանեանի երգերի մօտիւնները, ինչպէս տեսանք, եղել են բաղմազան. սկսած ծաղրաբանութիւնից մինչև քնարական կտորներ ու բալլադներ: Մօտաւորապէս 100 կտոր բանաստեղծութիւնների մէջ տարտղնած, մանաւանդ վերջերումը, կան դառն, երբեմնիսկ շատ դառն շեշտեր: Մասնանիշ է արւած նախ ազգային պակասութիւնները անխտիր—հայի թթու ազգասիրութիւնն իսկ («Հայ և հայութիւն»), մայրաքաղաքում՝ հայ երիտասարդի կապկօրէն իւրացրած արտաքին ձևերը («Մայրաքաղաքում կրծած հայ սրիտասարդ», «Մայրաքաղաքում կրծած հայ աղջիկ»), հայի վախկոտութիւնը, ստրկական բոլոր զզւելի յատկութիւնները: Վերջերում, բանաստեղծը ենթարկւած ազգակիցների հալածանքներին, ծաղրին ու պարսաւներին, մինչև իսկ «հայկական» գծուծ նախանձին—իր դառնութիւնը լցնում է մի քանի կծու տողերի մէջ, ինչպիսիք են—«Գրչակներին», «Երկտող», «Մենամարսութիւն», «Բանաստեղծ, լաւ բաներ գրէ», և վերջապէս թունալից

*) Երկասիրութիւններ Ռ. Պատկանեանի, Հատոր Ա. երեսներ՝ 139, 144, 145. 146, 147, 159, 169, 170, 200, 206, 254,

«Յուսանատութիւն» վերնագրով կտորը.—

Ո՛րքան սիրեցի ես իմ հայրենին,
Այնքան էլ ջոկ-ջոկ ատեցի հային.
Զի տւեց ազգիս չար աստուածութիւն
Ո՛չ մի ազգաշէն առաքինութիւն...
Աշխարհքըս անցիր, խուզէ, որոնէ,
Այսքան մոլութիւնք, որ մեր հայն ունէ,
Ու յետոյ գընա ու մի պարմանալ—

Մարթ էր այս բարքով այսքան դար կենալ...
«Հայը ազգատեաց է, տիրանենդ է, կեղծաւոր է,
խորունկ տգէտ, շռայլ, ազնիւ գոհից փախչող,
հայ եղբօրը դաւող գիշեր-ցիւղէկ, հարազատի ա-
րիւն ծծող, օտարի առաջ շան նման քրծ-
նող, ազգը կէսւալէս տէրտէրով լցւած, իսկ ա-
մեն մի հայ կրօնից զրկւած, իբր թէ լուսաւո-
րութեան ձգտող, բայց միշտ հայ գիտնականին
հալածող» և այլն և այլն:

Պակասութիւններ, որոնցից դուրս ոչինչ չի
մնում և որոնցից շատերը, աւանդ, Պատկանեանից ա-
ռաջ ու յետոյ էլ դառնացրել են մէկից աւելի գրչի
մարդկանց ու նրանց բերանիցը հանել յուսահատ պան-
զատներ:

Պատկանեանի այն ոտանաւորները, որոնք հայի
վարքն ու բարքն իբր նիւթ են վերցրել և որոնք մըտ-
րակում են ազգի այս կամ այն հաստատութիւնը, այս
կամ այն անձը—ընդհանրապէս գրւած են աւելի ջը-
ղուտ շեշտով. թէ գրական լեզուով եղածները և թէ մա-
նաւանդ Նոր-Նախիջևանի բարբառով շինածները կրում
են անպայման կրքոտութեան նշմարելի հետքեր:

Աւելի սրամիտ և յաջող են Նոր-Նախիջևանի բար-
բառով եղածների մէջ՝ օրինակ, «Ինձի չիսիրողներուն»
«Պարոն Ն-ին խելքը», «Աղա և ֆիզի», «Հոն ու հոս», «Զէն-

կինի աղօթքը, «Հայլի» և այլն: Բարբառով գրւածքները բաւական շատ են և յաջող:

Արժանի է յատուկ ուշադրութեան առ հասարակ այն, որ Պատկանեանի՝ Նոր-Նախիջկանի բարբառով բոլոր արձակ կամ ոտանաւոր գրւածքները տողորւած են անբռնազբօսիկ սուր և անպայման տաղանդաւոր երգիծանքով:

Այդ կտորները, մանաւանդ արձակներից մի քանիսը, հոգեբանական խոր ուսումնասիրութեան հետ՝ ունին նաև շատ ճիշտ պատկերացումներ, կենդանի նըկարագրութիւններ: Յիրաւի, Պատկանեանին կատարելապէս յաջողել է, գրչի մի երկու շարժւածքներով, պատկերացնել իր հայրենիքից այնպիսի տիպեր, որոնք բաւական բարդ հոգեբանութիւն ունին և բարդ էլ նըկարագիր: Բացի դրանից, լինի ամբոխի, լինի զանազան տեսարանների և վարք ու բարքի պատկերացում, Պատկանեանը գրեթէ առանց պակասութեան և վարպետի յաջողութեամբ ի կատար է ածում իր երգիծական գրւածքների մէջ:

Այսպէս որ, եթէ կան գրւածքներ, որոնք Պատկանեանի, իբր գեղարւեստագէտի, փառքն են կազմում — դրանք նրա երգիծական գրւածքներն են Նոր-Նախիջկանի բարբառով:

Եւ ռիմ, յիրաւի, չի հիացել՝ կարդալով նրա «Քաղքիտոնը», «Բարևագրերը», նրա «Վարդեվօրը», «Զախու», «Բաց աղբարը» և նման բազմաթիւ, միմեանցից տաղանդաւոր գրւած պատմւածքները *): Իսկ «Փոռսողին Աւազը», որի հերոսը արդէն տիպար է դարձել որկրամոլի, և բոլոր շատակերներին «փոռսուղին Աւազ» են կոչում:

*) Տպւած երկասիրութիւնների Բ. և Դ. հատորների մէջ:

Ճշմարիտ է, կան այդ գրեթե քանի մէջ «պասկ-
ւիլներ» ևս—ինչպէս ասում են ժամանակակիցները—
սակայն կողմնակի ընթերցողը նրա այդ գործերից շատ-
շատերի մէջ չի նշմարում այն ողորմելիութիւնը, որ
առհասարակ ունենում են պասկւիլները: Ուրիշ բան
է, եթէ Պատկանեանի նկարագրած տիպերը գոյութիւն
են ունեցել, կենդանի են եղել և ծանօթ Նոր-Նախի-
ջևանի հասարակութեանը: Նրանք այժմ գոյութիւն
չունին, իսկ երգիծողի գրեթե քանի ինքնըստինքեան
մի-մի գեղարւեստական շքեղ և վարպետ գրչով գծած
պատկերներ են միայն:

Գրչի վրիպումներ անշուշտ ունեցել է նաև Ռա-
փայէլ Պատկանեանը: Վրիպումներ, որոնք աննշմարե-
լի են մնում սակայն բանաստեղծ—քարոզչի տաղանդի
և մեծութեանը առաջ:

Բացի բարբառով գրածներից, Պատկանեանը
գրական լեզուով ևս թողել է վէպիկներ ու պատմածք-
ներ, որոնցից նշանաւորներն են.—«Տիկին և Նածիշտ»,
«Ես նշանած էի» և «Փառասէր»:

«Փառասէրի» մէջ բաւական յաջողութեամբ
գծած է մի հայ ուսանողի տիպար, որ շնորհիւ
իր արտաքինի, կարողանում է կանանց դուր գալ.
և ահա Երևանի կալւածատիրոջ որդին մտածում
է ստեղծել մի լաւ ապագայ, ամուսնանալ հա-
րուստ աղջկայ հետ, ինչպիսին էր իշխան Կաբիւ-
կինի միամիտ դուստրը: Իշխանունի Եւդոկիային
նա դաս էր տալիս. դասի փոխարէն սիրահարեց-
նում աղջկան իր վրայ: Բայց տան մէջ կայ և մի
երաժշտութեան վարժունի, մի հայունի, որ սի-
րահարւում է փառասէր ուսանողի վրայ: Հայ ու-
սանողը միշտ հեռու է պահում իրեն Շուշանի-
կից. աչքը դէպի բարձրն է: Անցնում են տարի-

ներ. իշխանունի Եւդոկիան, մօր խրատներից խելքի եկած, մերժողական մի նամակ է գրում Ալթմազուկին (ուսանողին), ետ է տալիս մատանին և ամուսնանում մի ուսուի հետ:

Ուսանողը կոտրել է, բայց չի յուսահատւում: Այս անգամ նա գտնում է մի պառաւ գերմանունի, որի ծեր հօրեղբայրը ունենում է մի քանի միլիօնի հարստութիւն: Բայց այդ հօրեղբայրը ամուսնանում է, ունենում է որդի, միլիօնները կորսւում են Ալթմազովի համար և մնում է նրան միայն գերմանունի կինը: Եւ Ալթմազովին մնում է անձնասպան լինել: Հայունի Շուշանիկը մարդու է դնում մի գերմանացու և ստանում է անակընկալ մեծ ժառանգութիւն:

Մինչև 1892 թիւը, իր մահւան տարին, Պատկանեանը գրում էր: Վերջին գրածքները ի հարկէ չունեցան նոյն ոյժը և նոյն ժողովրդականութիւնը: Համեմատաբար զօրեղ, ազդեցիկ և մանաւանդ յուզիչ է նրա ամենավերջին երգը—«Կարապի երգս» վերնագրով:—

Բանաստեղծը յիշում է իր անցեալը, երբ դեռ քաջ էր սիրտը, չէր տրորած հոգին և վշտերը նրա երեսին աղօս չէին գծել: Յիշում է որ քնարի լարի ձայնը անուշիկ էր, երգում էր երջանիկ կեանք, այսօրով գոհ էր, վաղւայ համար ունէր մեծ հաւատք և կարծում էր, որ եթէ մի թեթև նշմարք տար, իսկոյն շուրջը կը ժողովւէին դիւցազների խմբեր, սարուծոր չափ կը տային ու կը թռչէին, իրենց առջևի խոչն ու խութը կը փշրէին և հայրերի վախը փարատելով՝ ստրկութիւնից կազատէին նրանց... Բայց անցնում են տարիներ, անցնում է զարուհը և զուլանում է

սրտի արիւնը. այլևս գեղեցկուհու համբոյրը և գեղը չեն հանում նրա քնարից արձագանք, այլևս կեանքի մէջ ոչինչ չունի սրտնելիք, չի ուզում այլևս ոչ փրփրադէզ գաւաթը, ոչ ճակատին՝ ծաղկունք. սիրտը հազիւ է բարախում կրծքումը... Նւայդ յուսահատ, տխուր ու մելամաղձիկ մտածութեան մէջ, յանկարծ գգում է, որ վառ են դեռ հոգու խորքում այն բոց կայծերը, որոնք անընդհատ 40 տարի ոգի էին ներշնչել նրան ու կեանք տւել գրչին. գգում է, որ նորից եւ է գալիս արիւնը...

Բայց էր նորից եւ է գալիս արիւնըս
 է՞ր ձրգւում են ջիւերը իմ բազուկին
 Արծույ նման սաւառնում է իմ հոգին.
 է՞ր յամրախօս լեզուս դառնում է ճարտար,
 Սիրտըս մէջըս որոտում է անդադար,
 է՞ր իմ թըմրած աչքէս փախչում է քունը,—
 Երբ որ լքում եմ հայ լազգի անունը...

Այդ է եղել Պատկանեանի առաջին, գլխաւոր և վերջին իշխող խազը երգերի մէջ: Հայրենասիրական ոգին ու զգացմունքն էր, որ ղեկավարում էր նրա գրական կեանքն ու գործունէութիւնը:

Ռափայէլ Պատկանեանը զաւակ Ռուսահայ մտաւոր վերածնութեան ժամանակի՝ հարադատ երգիչն էր թիւրքահայոց ազատագրութեան գաղափարի և գերազանցօրէն քարոզիչ հայրենասիրական զգացմունքների:

Նա շատ աւելի քարոզիչ էր, տաղանդաւոր երգիծող, քան գեղարւեստագէտ բանաստեղծ:

Ռափայէլ Պատկանեանի գրւածքների ժողովածու կայ երեք հատորներով, տպւած՝ Ա. և Բ. հատորները Պետերբուրգ, 1893 թւին և Գ. հատո-

րը Ռոստով, 1904 թւին: Կան ուրիշ ժողովածուներ ևս զանազան վերնագիրներով: Մնացել են նաև ամսագրերի մէջ ցրած գործեր, նամակներ, և այլն, որոնք կարօտ են ի մի հաւաքելու և լոյս ընծայելու: Պատկանեանք ունեցել է մի քանի կեղծանուններ, որոնցից գլխաւորներն են եղել՝ «Միքայէլ Վայելչեան» և «Սիւլիկ»:

7.

Սմբատ Շահագիգ.—Կեանքը և գրական գործունէութիւնը.—Բանաստեղծութիւններ, «Լեւոնի վիճար» և հրապարակախօսական գրածներ:

1860 թւականին Մոսկւայում լոյս տեսաւ մի շատ փոքրիկ դիրքով գրքոյկ, որ Բայրօնի առաջին փորձերի ժողովածուի նման, կրում էր «Ազատութեան ժամեր» վերնագիրը *):

Նրա հեղինակն էր Լազարեան ճեմարանի վեցերորդ դասարանի աշակերտ ՍՄԲԱՏ ՇԱՀԱԳԻԳԵԱՆԸ:

Գրքի մէջ կային 34 աշխարհաբառ ոտանաւորներ և 9 հատ գրաբառ շարադրութիւններ (մէկը արձակ): Աշակերտական չափազանց միամիտ կազմով, յաճախ լեզւի դէմ մեծ մեղանշումներով յանգաւոր տողեր էին դրանք, զուրկ որևէ արժանիքից, թէև նրանցից երկուսը նոյն իսկ դուր եկան ժամանակաւ ընթերցող հասարակութեանը, երաժշտութեան տակ դրւեցին և

*) Անգլիացի նշանաւոր քանատեղծի առաջին փորձերը լոյս են տեսել 1807-ին, «Hours of idleness» (ազատութեան ժամեր) վերնագրով:

երգւեցին երկար տարիներ *):

Թէ գրաբառ և թէ աշխարհաբառ այդ ոտանաւորները անշուշտ կը մնային անուշադիր, եթէ նրանց հեղինակը վաթսուներկան թւականներին երևան չը գար մի ուրիշ ժողովածուով և մանաւանդ «Լեոնի վիշտը» յայտնի պօէմայովը, և չը դառնար հայ գրականութեան նշանաւոր դէմքերից մէկը:

Ծնւել էր Սմբատ Շահազիզը 1841 թւին, Երևանի Աշտարակ գիւղում: Որդի էր Շահազիզեանց ազնւական տոհմի: Տասներկու տարեկան եղած՝ Լազարեան Ճեմարան ուղարկւեց ուսումի: Աւարտեց 1862 թւին և իսկոյն նշանակւեց հայոց լեզւի ուսուցիչ Ճեմարանում: Մինչև 1897 թիւը նա վարեց այդ պաշտօնը անընդհատ, յետոյ թողեց ամեն գործ և մինչև մահը չը հեռացաւ Մոսկւայից: 1892 թւին հայ հասարակութիւնը կատարեց նրա գրական գործունէութեան երեսնամեակը: Ընծայ ստացած գումարը Շահազիզեանը յատկացրեց գրականական ֆոնդ կազմելու: Յօրեկեանի առիթով ժողովածու ևս հրատարակւեց. և այդ գրքի մէջ տպւեցին հեղինակի վերջին ութը ոտանաւորները:

Իր գրական գործունէութիւնը, ինչպէս տեսանք, Սմբատ Շահազիզը սկսեց բանաստեղծութիւններով, որոնց գլխաւոր նիւթն էր սէրը և հայրենիքը: Յետոյ էր միայն, վաթսուներկան թւականներին, երբ նա մօտեցաւ «Հիւսիսափայլին», մեծապէս ենթարկւեց Նազարեանի ու Նալբանդեանի ազդեցութեանը և փոխւեցին լիովին երգերի մօտիւնները: Այնուհետև հազիւ ուրեմն սէրն էր ներշնչում—այն էլ յուսախափ սէր—Շահա-

*) Այդ երգերն են՝ «Վարդան մեր քաջ զօրավար» և «Ինչ որ ունի ևս գու, հայկունի»: տես «Ազատու թեան ժամեր» եր. 37 և 119.

զիզին: Մինչև իսկ 1864-ին, իր մի ոտանաւորի մէջ, հեգնում է իր անցեալը, յայտարարում որ ցնորքներ էին դրանք և որ խորտակում է այլևս «մուգայի բըռնութիւնը» և դիմում «քրտնաջան աշխատութեան»):

Այդպէս էր, որ նա կտրեց կապերը անցեալի հետ և նւիրեց իրեն ան անգալին վերածնութեան գործին, որի գլուխն էին անցել Նազարեանը և Նալբանդեանը:

Այնուհետև Շահազիզի ոտանաւոր կամ արձակ գրւածքների համար նիւթ դարձան ոչ թէ սէրը կամ նման անձնական կրքեր, այլ ազգի յառաջդիմութեան և լուսաւորութեան գաղափարը: Նրա իւրաքանչիւր երգի մէջ հնչել սկսեցին քարոզներ ու յորդորներ ուղղւած հայ ժողովրդին՝ ատելու տգիտութիւնը, որոնելու լոյսն ու ճշմարտութիւնը: Եւ նա կանչում էր.—

Յառաջ հայութիւն, յառաջ ազգութիւն,

Լուսաւոր դարուս գաղափարներով.

Ատիր, անգ անգին, խաւար տգիտութիւն,

Մի տար քեզ խաբել խարդախ խօսքերով...

Այդ փոփոխութիւնը Շահազիզի գրական ուղղութեան մէջ, ուխտը այնուհետև լինելու «մշակ հասարակաց պիտոյքի», երգելու «գործ և վաստակ, արդար հացը այս կեանքի»—բանաստեղծական գրւածքների մէջ երևում է սկսած 1864 թւից:

1865 թւին Մոսկւայում լոյս տեսաւ Շահազիզի նոր բանաստեղծութիւնների մի ժողովածուն, որի մէջ կային 61 ոտանաւորներ, այլև մի մեծ պօէմա, «Լեոնի վիշտը»:

Գրքի կէսից աւելին, 132 երես, բռնում էր պօէման: Բայրօնական ոգով շինած մի գրւածք էր դա, որ

*) «Լեոնի վիշտը և բանաստեղծութիւններ» ժողովածուի մէջ «Եւ ես երբեմն երգում էի» կտորը. եր. 160.

շատ նման էր անգլիական մեծ բանաստեղծի «Չալլի-
Հարօլդ» բանաստեղծութեանը: Չանագանութիւնը նրա-
նումն է միայն, որ Բայրօնի հերոսը համակւած է հա-
մաշխարային թախիծով, իսկ Շահագիզի Լեոնին գրա-
ւել են իր ազգի թշւառութիւնները:

Չորս նւագներից էր բաղկացած պօէման, այլև
մի նախաբանից, որում հեղինակը նախ յայտնում էր
թէ ուզում է «ժամանակակից» (աշխարհաբառ) լեզուով
գրել, որպէս զի ամեն մարդ կարդայ և հասկանայ: Յե-
տոյ, արհամարհանք նւիրելով հին մտքերին և միջնա-
դարեան փոշուն, յայտարարում էր, որ ժամանակն է
կռիւ սկսելու խաւարամիտ հրէշների դէմ, ժամանակ
է ուշքի գալու և տեսնելու թէ որքան ետ է մնացել
հայ ազգը և որքան աւեր է նրա կեանքը.—

Անցաւ ժամանակն երևակայել

Աւագուտ դաշտում դալար ծաղիկներ.

Եւ դադարեցէք ցնորաբանել

Հայի մեծութեան ոսկի երագներ:

Մեք խաւարի մէջ մինչ գլուխ թաղած,

Կամինք հասանել երկնի բարձրութիւն

Մեք բարոյապէս անշափ յետ ընկած,

Ծխում ենք մեզ խունկ և յարգոյ անուն...

Այնուհետև սկսում է պօէման: Հերոսը Լեոնն է,
մի երիտասարդ, որ զգայուն է, տպաւորւող և խորհրդ-
դածող, որ լաւ է տեսնում իր ազգի տխուր վիճակն
ու թմրութիւնը, տեսնում է թէ ուրիշ ազգեր ինչպէս
վերածնւում են, իսկ հայը մնում է ախտերով լի, «բա-
րոյական ցաւի մէջ խեղտւած» ու գարշում է «գիտել
խորհուրդը կեանքի»:

Լեոնը, իսկապէս մի հաւաքական տիպ է՝ կազ-
մած Նազարեանի, Նալբանդեանի և իրեն—հեղինակի
տիպարներից: Լեոնի կեանքը՝ Շահագիզի իրեն պատ-

մութիւնն է: Ապրում է Մոսկւա, սերւած է ազնւական մի տոհմից, փոքրութիւնից հեռացել է հայրենիքից՝ և մօր կարօտն է քաշում...

Լևոնը ստանում է մայրաքաղաքում բարձրագոյն կրթութիւն, բայց չի մոռանում իր ազգը. ընդհակառակն, ուխտում է անձը նւիրել ազգին և նրա բարօրութեանը. —

«Ես պիտի լինեմ մարդ ազատ, անբիծ—

եւ ես կարող եմ իմ ազգը սիրել»:

Այդ մտքով էլ նա պատրաստւում է և երբ քըննում է ազգի դրութիւնը, խորին մի վիշտ համակում է նրան. ոչ մի զւարճութիւն այլևս նրան չի սփոփում, ժպիտը անհետանում է շրթունքների վրայից և յուսահատ՝ «թափում է սրտի կսկիծ ու վիշտեր»:

Հայրենիքի սէրը սակայն ազատում է նրան վերջնական յուսաբեկութիւնից: Լևոնը հետազօտութեան է սկսում. ուզում է իմանալ թէ ինչո՞ւ հայը ողորմելի է և ինչո՞ւ ընկած... Ու վճռում է որ տգիտութիւնն է միակ պատճառը: Պէտք է ուրեմն աւետել հայ ազգին «նոր սկզբունք», այն է՝ ձգտումն դէպի լուսաւորութիւն. — բանալ դպրոցներ, տարածել ազատ մտածութիւնը, խաւարի և չարութեան դէմ կռւի ելնել... Իսկ ինչո՞վ, կամ ուսուցիչներ, կամ մարդիկ... Ո՛չ, թշւառ է հայ ազգը, չունի ոչ մի մարդ. ոչ կրօնաւոր, ոչ կանոնաւոր վարժապետ. եղածները նարեկ ու սաղմոս անգիր անել տւող դահիճներ ու բթամիտներ են միայն: —

Եւ Լևոնը որոշում է անշուշտ գնալ իր ազգի մէջ մտնել ու գործի սկսել: Հաւաքում է սիրած գրքերից մի քանիսը, այն է՝ Հայնէ, Գեօթէ, Բերանժէ, Շէքսպիր... հայ հեղինակներից էլ Կ. Պօլսի «Սեղու»*),

*) Երգիծական ազատամիտ թերթ Սվանաճի, որ հրատարակւում էր վաթսուհինական թւականներին:

Նալբանդեանի մի քանի երգերը և քայլում դէպի
Կովկաս:

Ճանապարհին պօէմայի հերոսը հանդիպում է մի
հայաբնակ քաղաքի: Բնակիչները վրդովւած՝ բողոքում
են իրենց հոգևոր հովից: Հովիւը դէպի Հիւսիս է գը-
նում, որ կեղտոտ միջոցներով արդարանայ, Լեոնը կա-
մենում է մի բան խօսել... բայց կառքը լծւած է: «Ան-
միտ սև եղբայր» գոչում է Լեոնը նրա հտեից և անցնում:

Ահա և Կովկասը: Մի մեծ քաղաքի մէջ է այժմ,
ուր նա մտնում է հասարակութեան բոլոր խաւերը,
ձառեր է խօսում ամեն տեղ, ազգասիրական խրատ-
ներ տալիս, նախատինքներ է տեղում վատերի գլխին,
և այնպիսի վրդովեցուցիչ բաներ է տեսնում, որ ջղա-
յին դարձած՝ այլևս հանդուրժել չի կարողանում. մո-
ռանում է նոյնիսկ քաղաքավարութիւնը և աջ ու ա-
հեակ վիրաւորում է ամենքին՝ ազնիւ յուզմունքից
դրդւած:

Երեք առաջին նւագների մէջ այդ ամենը պատ-
մելուց յետոյ, հեղինակը Լեոնին պօէմայի չորրորդնը-
ւագում ներկայացնում է իբր ողբասաց հայրենիքի ա-
ւերակների վրայ: Մայր երկրի մէջ ապրող ժողովրդի
տգիտութիւնը, կղերի ապականութիւնը, թուրքաց լու-
ծըն ու բարբարոսութիւնները, ապա և ցիր ու ցան,
աւեր ու կործան մնացող տաճարներն ու քաղաքները,
Ռուբինեան ջարդւած գայիսօնը... այդ ամենը տխուր
էջեր են ներշնչում Շահադիզին:

Լեոնը թէև, իրաւ է, հասել է հայրենիք, բայց
ինքն էլ է զգում ու անգրադառնում, որ շատ էր խօ-
սել ու քիչ գործել մինչև այդ: Այժմ արդէն նա խոս-
տանում է սկսել աշխատութեան.—

Ո՛վ անբաղտ Լեոն,
այսքան շրջեցի,
ի՞նչ օգուտ կամ գործ յառաջ բերեցի:

Ո՛վ հայ, քո ցաւով արդէն մաշեցայ,
 Ոչինչ փրկութիւն ցաւիդ չը տեսայ:
 Պէտք է ուրեմն սկսել գործի, որովհետեւ՝
 Առատ է հունձը լուսաւորութեան
 Բայց մեք մշակներ չունենք հնձելու...

Այդպէս է վերջանում ընդարձակ այն պօէման,
 ուր արտայայտւած են միայն ցանկութիւններ և պատ-
 կերացրած են հայ ազգի ժամանակակից խաւար դրու-
 թիւնը:

Սմբատ Շահազիզը «Լեոնի վշտից» յետոյ շատ բան
 գրեց և ամեն գրւածքում էլ մնաց աւելի հրապարա-
 կախօս—քարոզիչ, բան բանաստեղծ: «Լեոնի վիշտը»
 պօէման ևս, զուրկ գեղարւեստական արժանիքներից,
 նոյնն է: Նա էլ մի ճառ է, գրեթէ քարոզ՝ ժամանա-
 կակից հարցերի մասին: Ոտանաւորով կրկնութիւն Նա-
 պարեանի և Նալբանդեանի մտքերի:

Իսկական գեղարւեստական գրւածքներ հազիւ մի
 քանի հատ կարելի է գտնել Շահազիզի ոտանաւորների
 մէջ: Ամենից գոյտրիկը դրանցից և այդ իսկ պատճա-
 ոով հռչակւածն ու երգւածն է նրա «Երազը».—

Ես լսեցի մի անոյշ ձայն,—
 Իմ ծերացած մօր մօտ էր—
 Փայլեց նշոյլ ուրախութեան,
 Բայց ամսո՞ս, որ երազ էր:

Մօր կարօտն է ներշնչել այդ զգացմունքով լի
 տողերը և այդ կարօտն է, որ անկեղծ շեշտ է դրել
 երգի մէջ:

Կան ուրիշ սիրուն, համեմատաբար գեղարւեստա-
 կան կտորներ ևս, ինչպիսիք են՝—«Հանգիստ իմ անոյշ»,
 «Սիրուն պատկեր: Պարզ գիշեր էր», «Ուրախութիւն քեզ ան-
 պակաս», այլև «Լեոնի վշտի» մէջ էլ մի քանի էջեր (նկա-

րագրութիւն գարնան և ամրան՝ Հայաստանում*):

Ընդհանրապէս Սմբատ Շահազիզի գրածքներում շատ քիչ կարելի է գտնել գեղարւեստական կտորներ, այլ և այն ամենը, ինչ յատուկ է իսկական րանաստեղծի: Շահազիզը հրապարակախօս էր և որոշ, վերածնութեան գաղափարների քարոզիչներից մէկը:

Բացի չափածոյ գրածքներից, Շահազիզը հրապարակախօսական մի քանի արձակ գրածքներ ևս թողել է: Դրանցից առաջինը, «Հրապարակախօս ծայն» գիրքը, գրած է ի պաշտպանութիւն Ստեփանոս Նազարեանի, ընդդէմ Ալ. Երիցեանի: Այդ պատմագէտը «Փորձ» ամսագրի մէջ գրել էր, թէ «Հիւսիսափայլի» խմբագիրը անպատրաստ մարդ էր, անկեղծ չէր իր գործունէութեան մէջ, չէր ճանաչում ազգն ու հայրենիքը, գիտնական չէր և այլն:

Շահազիզը մեծ եռանդով պաշտպանեց իր ուսուցչին և բարեկամին, հերքեց Երիցեանի ասածները և յայտարարեց, որ Նազարեանը եղել է վերածնութեան անկեղծ և պատրաստած առաքեալը, գրաբառի գործածութեանը հարւած հասցնող, նորագոյն մտքերի արծարծող և այլն:

Հրապարակախօսական երկրորդ գրածքն է «Ամառնային նամակներ». մի շարք յօդւածների ժողովածու, որոնց մէջ արծարծւած են զանազան հարցեր. կան նոյն իսկ կտորներ՝ ի պաշտպանութիւն Մովսէս Խորենացուն, ընդդէմ զանազան իմաստականների:

Նոյն տեսակ, ազգային նիւթերի վրայ են ճառում նրա միւս երկու գրածքները—«Յիշողութիւններ

*) «Է և ու ի վիշտը և բանաստեղծութիւններ» երեսներ՝ 226, 227, 215: Կարելի է գտնել նաև «Հայ գրողներ» շատ. Ա. եր. 632—23.

Վարդանանց տօնի առթիւ» և «Մի քանի խօսք իմ ընթերցողներին»: Նրանցում Շահազիզը այն գաղափարն է պաշտպանում, թէ ազգի պահպանութեան պայմաններն են կրօնը, լեզուն և գրականութիւնը*):

1865-ից մինչև 1892 թիւը Շահազիզը լոյս չընծայեց որևէ չափածոյ աշխատութիւն: Նրա վերջին ութ ոտանաւորները տպւեցին «Յօրելեանի Տարեդարձ» գրքի մէջ: Այդ գրաւածքներից վեցը ոչինչ չեն աւելացնում նախկինների վրայ, իսկ միւս երկուսը իր կարապի երգերն են: Յոգնած ու սպառած այլևս, երկու տարի առաջ (1880) երգել էր իր մուգայի մահը.—

Մեռաւ իմ մուգան, հանգաւ և կրակ,

Անտառը լցւեց չոր տերևներով.

Երկինքը ծածկւեց, փախաւ արեգակ,

Էլ ես չեմ ապրում ուրախ երգերով:

Այլևս չեն խօսում բանաստեղծի հետ երկինքը, ջրերի խոխովիւնը. այժմ մնացել են նրան միայն փռշտանքներ. մայր է մտել ահա և վերջին նշոյլը. հանում է նա իր զրահն ու զէնքը և յանձնում նրանց մանուկ սերունդին...

Բայց բանաստեղծը անցեալում կուել է, մարտընչել քաջ զինւորի պէս: Խող իմանան հայկական որդիները, որ նրա սուգը՝ ազգի վիճակն է եղել. և երբէք, վախուկ զինւորի պէս վահանը չի նետել թշնամու առաջ, չի երկրպագել ոսկի հորթին և ոչ էլ օտարի կռուքը պաշտել... ընդհակառակն, ջրել է նա կենդանի ջրով շատ յոյսեր, որ պտղաբեր լինեն եկող սերունդների համար **):

*) Տես նաև «Յօրելի նախնի տպաւորութիւններ» վերջին յօդածը այդ մասին, տպւած նրա «Յօրելեանի Տարեդարձ» գրքում, էր. 31. **) Նոյն գիրքը, էր. 27.

1892-ին «Մեռաւ իմ մուգան» երգողը մի անգամ ևս, թոյլ, արդէն խլացած ձայնով, աւիւնը լիովին կորցրած, արձակում է իր յետին աղաղակը, որ նման չէ Պատկանեանի խանդալից, թախիժով լի և ազդող աղաղակին:

Այդ «Հանգած քնար» վերնագիրը կրող հրգը յիրաւի նկարագիրն է հանգած մի քնարի.—

Այսպէս, իմ քնար, այսքան ժամանակ,
Սիրելով հանգիստ ու դատարկութիւն,
Իբրեւ ժայռերից սեղմւած մի գետակ,
Մնացիր անշարժ: Պօսնակ դու շարժուն:
Զը հնչեց լարերդ և ոչ մի դաշնակ:

Ո՛հ, մի կանչէք այլևս որ նա բան երգի: Եթէ նոյն իսկ Ապօլօնը փունջերով նորից զարդարի ճակատը—նրան էլ մնաս բարեկասի: Անցել է զարուհը այլևս, այժմ ոչ մի աշխոյժ. ափսոս, սիրտն էլ է թռուռմել և նորոգւել չի կարող, որովհետև նման չէ ծառի.—

Ախ եթէ և մեր սիրտն ծառի պէս լինէր,—
Զմեռը կանաչ տերևից թափւէր,
Ամառը որ գար,—մանուկ աշխոյժով
Բանաստեղծական ելեէջներով
Իւր թմրութիւնից նորից բթափւէր...

Եթէ այդպէս լինէր... Դա միմիայն ողբ է անցեալ աշխոյժի և կեանքի շիջման վրայ:

Դրանք են Սմբատ Շահազիզի բանաստեղծական ամենավերջին տողերը:

1907 թւին, յանկարծական մահով մեռաւ «Լեոնի վշտի» հեղինակը, Նազարեանի կենդանի մնացած վերջին այդ ընկերը և թաղւեց Մոսկւա, հայոց գերեզմանատանը, նրա կողքին:

8.

**Մտաւոր վերածնունդեան սկիզբը կոպկասում.—Ղա-
զարոս Աղայեան, կեանքը եւ գործունէութիւնը.—
Մուսքր գրականութեան մէջ.—Մանկավարժական
գործունէութիւնը եւ մանկական գրածքներ.—
Լեզուն.—Լեզուական բարեփոխութիւններ:**

«Մեր մտաւոր շարժման անմեղութեան և ման-
կութեան շրջանն էր այդ».—այդպէս է գրում 60—70
թւականների մի նշանաւոր ռուսահայ հեղինակ, Ղա-
զարոս Աղայեան, կամենալով բնորոշել իր ժամանակը:

Դեռ նոր էր սկսել սթափումը: Ներսէս կաթու-
ղիկոսի մահւանից յետոյ, մտաւոր կեանքը ծանր և
բռնակալական կաշկանդումներից ազատւած, ձգտում
էր մեծ բարեփոխութիւնների: Թէև դեռ շատ զօրեղ էր
հին սերնդի դիմադրութիւնը, սակայն երիտասարդ հո-
սանքը այդպիսի արգելքներից աւելի ևս բորբոքւած,
մեծացնում էր իր թափը:

Զը նայելով դրան, նա դեռ միամիտ էր և մա-
նուկ: Որոշ եզրակացութեան չեկած այս կամ այն հար-
ցի վերաբերմամբ, երիտասարդ ոյժերը յաճախ խճըն-
ւում էին ապարդիւն վէճերի մէջ, տարբեր հայեացք-
ների բաղխումներով պառակտւում և փոթորիկը մե-
ծացնում չափազանց անսխտեմ ու անծրագիր:

«Հին, վանական կրթութիւնն ևս մի տեսակ
ստրկական լուծ էր, որից պէտք էր ազատել,—
ասում է Աղայեանը—կեանքն ու դպրոցը մի ուղ-
ղութեամբ չէին ընթանում. դպրոցում լուածը՝ հերք-
ւում էր կեանքի մէջ: Մինչդեռ վարժապետները
շարունակ կռիւ էին մղում «Հիւսիսափայլի» յայտ-

նած ազատ մտքերի դէմ, նոյն վարժապետներն աշակերտները անյազ սիրով «Հիւսիսափայլ» էին կարդում և նրա քարոզած հոգովը տոգորւում *):

Հետաքրքիրն այն է, որ մտաւոր վերածնունթիւնը ոտքի էր հանել ու ոգևորել ոչ այնքան հայ դպրոցներից ելած երիտասարդների, որքան պետական դպրոցի, գիմնազիայի սաներին **): Մինչդեռ—ասում է նոյն Աղայեանը—սեմենարիստները աւելի կրօնի վրայ էին դարձնում իրենց ուշադրութիւնն ու նրա մասին վիճելով էին զբաղւած ***), գիմնազիստները իրենց եռանդը գործադրում էին իրական բարեփոխութիւնների վրայ: Հայ դպրոցները տալիս էին միայն մոնթեր ու տիրացուներ, իսկ պետական դպրոցը, գիմնազիան, հայ մտաւոր կեանքի և զբաղանութեան մէջ նշանաւոր էր դարձնում Աղէքսանդր Երեցեանի ****), Գ. Տէր Աղէքսանդրեանի *****) նման աշակերտներ:

Դրանց հետ էր, որ միացան յետոյ Ներսիսեան դպրոցից երկու երիտասարդներ, Գ. Մուրադեան (յետոյ՝ Մելքիս. եպիս. Մուրադեան) և Պերճ Պոռչեան, և կազմեցին «Սիրազումար» կոչւած խմբակցութիւնը: Այդ ընկերութիւնը մեծ եռանդով մասնակցել սկսեց զբաղան և մանկավարժական այն գործունէութեան,

*) Ղ. Աղայեան, «Մի երես մեր նորագոյն պատմութիւնից», 1891. Մոսկւա. եր. 26.

**) Այդ ժամանակ միայն մի հատ էր Թիֆլիզի գիմնազիան:

***) Ստ. Նազարեանի առաջադրած բարեփոխութիւնների մասին՝ եկեղեցու և ծէսերի մէջ:

****) Յայտնի պատմական, հեղինակ «Կովկասի հայք և ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը» երկհատոր կարեւոր և ուրիշ նման աշխատութիւնների:

*****) Ազգագրագէտ. հեղինակ «Թիֆլիզի մտաւոր կեանքը» լուրջ ուսումնասիրութեան:

որ 60-ական թվականներին սկիզբ էր առնում Կովկասի մէջ:

«Սիրազումար» խումբն էր, մանաւանդ նրա երկու անդամներ՝ Երիցեան և Տէր Աղէքսանդրեան, որ կազմեց հայերէն ընթերցարան, հնչական մեթօդ մտցրեց և սկսեց ձրի դասատուութիւն անել հայոց ծխական դպրոցներում: Այդ խումբն էր առաջ մղում նաև Ներսէսեան դպրոցի սաներին՝ դէպի գրականութիւն և դէպի թատրոն:

Ահա այդպիսի շրջանի մէջ էր ընկել Ղազարոս Աղայեանը և այդ խմբի ազդեցութեանը ենթարկւել՝ շատ քան էր սովորում այնտեղ:

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԵԱՆԸ ծնւել է 1840 թւին, Բօլնիսի Խաչէն գիւղում (Թիֆլիզից դէպի հարաւ՝ 60 վերստ): Գրել կարդալը սովորելուց յետոյ գիւղի քահանայից, 13 տարեկան հասակում գնաց Թիֆլիզ և մըտաւ Ներսէսեան դպրոցը՝ ուսանելու: Այնուհետև եօթը տարի թափառեց սար ու ձորի մէջ որսորդների ընկերակցութեամբ և միայն ուսման սէրն էր, որ նրան քաղաք իջեցրեց նորից: Այնտեղ նա գրաշար դարձաւ Համբարձում Էնֆիաճեանցի տպարանի մէջ: Էնֆիաճեանը ոչ միայն լոկ հրատարակիչ էր, այլև ուսումնասէր և գրականութիւնը քաջալերող մի յայտնի անձ: Պատահմամբ ծանօթանալով Աղայեանի երգիծական մի ոտանաւորի հետ, երիտասարդին շատ քաջալերեց և ազատ ժամեր տւաւ որ զարգանալուն յատկացնէր:

Էնֆիաճեանի միջոցով Աղայեանը ծանօթացաւ Մարկոս Աղաբէկեանի հետ: «Կոունկի» խմբագիրը երիտասարդ գրաշարի առաջին գրածքը հաւանեց և խորհուրդ տւաւ որ Ռուսաստան գնար՝ ուսումը շարունակելու: Աղայեանի առաջին գրածքը տպւել էր «Մեղու»-ի մէջ, 1862-ին և կոչւում էր «Օգնեցէք խեղճերին»: Աղա-

յեանին գրաւեց Աղաբէկեանի խորհուրդը: Առանց այլ լեայլութեան, իր անբաժան Միքայէլ ընկերին հետը առած՝ ճանապարհ ընկաւ դէպի Մոսկւա: Բայց փող քիչ ունէին. Թէոդոսիայում ստիպւեցին Նործի մտնել: Քաղաքեանի տպարանում վարձւեցին իբր գրաշարներ:

Մի քանի ամսից յետոյ Աղայեանը կարողացաւ հասնել Մոսկւա, դիմեց Նաղարեանին, Էմինին և վերջապէս մտաւ Մսերեանի մօտ գրաշար, բայց քիչ յետոյ Պետերբուրգ գնաց և գիտութիւնների ճեմարանի տպարանում հիւրընկալւեց:

Այդ ճեմարանի տպարանումն էին տպւում Ռաֆայէլ Պատկանեանի աշխատութիւնները: Մի տարի նրա մօտ, յետոյ մի տարի նորից Մոսկւա՝ «Հիւսիսփայլի» գրաշար, ապա նորից Պետերբուրգ՝ Պատկանեանի «Հիւսիս» շաբաթաթերթ շարող դառնալով, Աղայեանը սկսեց ծանօթանալ և շփւել ուսու ուսանողական խմբերի հետ: Այդ խմբերը ձրի դասեր էին աւանդում բանւորներին: Աղայեանը, մեծ եռանդով հետևեց դասերին և ահագին պաշար կարողացաւ ձեռք բերել՝ շնորհիւ իր ուշիմութեանը և ուսումնասիրութեան: Պետերբուրգում նա կարողացաւ ծանօթութեան շրջանը լայնացնել, մտաւ նաև հայ ուսանողների գրական ժողովների մէջ և այդ ժամանակ էր ահա, որ գրեց իր առաջին վէպը, «Արուծին և Մանուէլ»:

1866-ին Գէորգ Դ. կաթողիկոսը երբ Պետերբուրգ եկաւ, Ղազարոս Աղայեանին վարձեց և Էջմիածին ուղարկեց, որ կարգի դնէր նորահաստատ տպարանը: Աղայեանը մի առ ժամանակ Էջմիածնում վարեց նոյն իսկ «Արարատ» հանդէսի խմբագրութիւնը, սակայն վերջի վերջոյ ստիպւած եղաւ թողնել և 1870-ին ուսուցչութեան պաշտօն սկսել նախ Ախլցխայում:

Այնտեղից Ալէքսանդրապօլ իբր տեսուչ անցաւ,

յետոյ էլ Երևան, Շուշի և վերջապէս նշանակեց Թիֆլիզի թեմի հայ դպրոցների տեսուչ:

Մանկավարժական այդ գործունէութեան ժամանակն էր, որ Աղայեանը իրեն յատուկ ոգևորութեամբ կաշելով մանուկների կրթութեան գործին, որոշեց թողնել այլևս վիպագրութիւնը և գրիչը նւիրել՝ մանուկների համար ստեղծելու մի գրականութիւն, որ մինչև այդ գոյութիւն չունէր հայերի մէջ:

Այդպէս էր, որ այնուհետև հրապարակ իջան հայ Անդէրսէնի յայտնի գործերը. — «Անահիտ», «Արեգնազան» և ուրիշ մանր-մունր, միմեանցից գողտրիկ, միմեանցից սքանչելի մանկական բանաստեղծութիւնները, վերջապէս «Տորք Անդեղը» Աղայեանցի այդ գլուխ-գործոցը:

Գրական շարժումը եօթնասուն թւականներին թէև գնալով մեծանում էր և ճիւղաւորւում, սակայն հարուստ չէր դեռ ևս և մանաւանդ՝ մանկական գրականութիւն լիովին գոյութիւն չունէր: Ո՞վ էր ուշք դարձնողը. դեռ մեծերի համար քիչ բան կար: Եղածները չէին գոհացնում. ընթերցողները բազմանում էին, պահանջը աւելանում: Երգերից, զանազան թարգմանութիւններից, «Վէրք Հայաստանի» և «Սօս և Վարդիթերից» բացի, գրեթէ չը կային ժողովրդի կեանքիցը առած և նրա հետ խօսող գեղարւեստական աշխատութիւններ, ինքնուրոյն վէպեր, պատմաածքներ և այլն:

Աղայեանի «Արուծիւն և Մանուէլը» անպայման աւելի տաղանդով էր գրւած և աւելի գեղարւեստական էր, քան «Սօս և Վարդիթերը» և դրա համար էլ աւելի սիրով ու ոգևորութեամբ սկսեց կարդացել: Առաւելութիւնների մէջ և այն կար, որ «Արուծիւն և Մանուէլ» լեզուն շատ պարզ էր և փափուկ, անհամեմատ աւելի լաւ մշակւած ու կանոնաւորւած, քան մինչև այդ

եղած բոլոր գրքերի լեզուները: Այդ լեզուն մեր այժմեան գրական լեզուի (ռուսահայոց) նախահայրն էր, որին անընդհատ կոկեց, յղկեց Աղայեանը և «Տորք Անգեղի» մէջ հասցրեց իր կատարելութեանը:

«Արուծին և Մանուէլի» նիւթը գիւղական կեանքից է առած: Մի շարք դիպածների կցորդութեամբ՝ Աղայեանը արծարծում է հայրենասիրական—ազգային գիտակցութիւն, ջատագով է հանդիսանում լուսաւորութեան և կրթութեան և երևան հանում հայ գիւղերում տիրող տգիտութիւնը: Գրէթէ իր կեանքն է, որ պատմում է հեղինակը այդ գրքի մէջ: Արուծիւնը ինքն է. գիւղացի մի տղայ, որ գիւղի տէրտէրի մօտ կարդալ-գրելը սովորելուց յետոյ, Թիֆլիզ է ընկնում և Ներսէսեան դպրոց մտնում: Նոր կեանքի մէջ՝ նոր գաղափարներով տոգորւած՝ նա վերադառնում է գիւղ, սակայն խստաբարոյ հօր հետ հաշտել չէ կարողանում և փախչելով տնից, ընկնում է սար ու ձոր, ապրելու համար որսորդների հետ և անտառների մէջ:

Շատ կենդանի և յաջող նկարւած են վէպի մէջ մի քանի տիպաւորներ, մանաւանդ իրեն—Արուծիւնի հօրը: Գրւածքում մէջէմէջ կան երգեր. այնպէս, ինչպէս Արուծեանի «Վերք Հայաստանին» է: Աղայեանը իր «Արուծին և Մանուէլ» վէպը գրելիս, մեծապէս ազդւած է եղել անշուշտ Արուծեանի գրքից:

Բացի այդ վէպից այնուհետև Աղայեանը գրեց նաև երեք ուրիշներն էլ.—«Երկու քոյր», «Սէրը արտաքսւած» և «բաժանութիւն»:

Ամենից յաջողւածը դրանց մէջ՝ «Սէրը արտաքսւած» պատմւածքն է*): Հերոսն է մի գիւղացի երիտասարդ—

*) Թէ այդ և թէ «բաժանութիւն» պատմւածքները ազդեցութիւն տալու են «Հայ գրողներ» Հատ. Ա. մէջ. էր. 46—94.

Մարկոս, որի մէջ սիրոյ զգացմունքը դեռ չէ զարթնել, որովհետեւ հօրիցը ժառանգել է ամուսնական կեանքի մասին կատարեալ տգիտութիւն, այլև ճգնական կեանքի համար որոշ տրամադրութիւններ և խառնւածք: Մօրաքոյրը վճռում է այնուամենայնիւ նրան անշուշտ ամուսնացնել. սարքում է տան մէջ բուրդ գըզելու ժողով գիւղի աղջիկներից: Գալիս են մի-մի սանգերք ձեռքերին, մինը քան միւսը թարմ, առողջ, գեղեցիկ և առոյգ: Մարկոսին զանազան պատրուակներով խօսեցնում են... և վերջի վերջոյ մօրաքոյրը հասնում է նպատակին: Երիտասարդին դուր է գալիս աղջիկներից մէկը—Նախշունը: Սէրը զարթնում է: Մարկոսը այլևս բոլորովին ուրիշ մարդ է դառնում և ուրիշ աշխարհ ընկնում... Այժմ ինքն է որ մօրաքրոջը ստիպում է՝ իրեն ամուսնացնելու: Երջանիկ զոյգը ապրում է սիրով, ունենում է՝ որդի, սակայն Մարկոսի մէջ զօրեղապէս զարթնում է ժառանգական կրօնամօլութիւնն ու ճգնական կեանքի տրամադրութիւնը... Նա ցանկանում է սուրբ դառնալ: Համոզում է նոյն իսկ կնոջը, որ իրար հետ ապրելը անսուրբ բան է, որ պէտք էր զատուել ու ճգնելու գնալ... և Մարկոսը թողնում է տունը, կինն ու որդին, գնում է ճգնելու քաւանձաւի մէջ, այնտեղ էլ մեռնում...

Երեք տիպարներն էլ—Մարկոսը, Նախշունը և մօրաքոյրը—գծւած են վարպետ վրձինով: Պատմւածքի լեզուն կոկ է, սահուն և պարզ:

Ինչ որ սակայն շեշտում են Աղայեանի գրական մեծ արժանիքը—նրա բանաստեղծական և յատկապէս մանկական գրւածքներն են:

Բանաստեղծական գրւածքներ կան, որոնք թէև գրւած են պատանիների համար, սակայն մեծ ախորժով, նոյն իսկ հաճոյքով կարդում են մեծահասակները:

Օրինակ, հիվ չէ կարդացել նրա իմաստալից «Զմեռ» ուտանաւորը, ուր այնքան նկարագեղ պատկերացրած է ձմեռայ դաժանութիւնն ու խստութիւնը. և ուր սակայն այլաբանօրէն գծւած է բռնակալութեան զազիր դէմքը՝ իր բոլոր յատկանիշներով. —

...Այդ անիրաւը ուր ոտք է դնում,
Առանց խղճալու՝ մահ է տարածում:
Երեսին առած ըսպիտակ դիմակ,
Մեզնից ծածկում է սև դէմքն այլանդակ...

Ապա, ձմեռին ուղղելով իր խօսքը քիչ յետոյ, թւում է նրա չարիքները. —

Եւ դու, երեսպաշտ, լաւ ես որոշում
Հարըստին խեղճից և ջոկ-ջոկ որսում.
Մէկին տալիս ես կճեայ վառարան,
Միւսին և ոչ մի խեցեայ կրակարան*)...

Եւ այսպէս՝ մէկին մուշտակ, միւսին ցնցոտի մաշկեակ և այլն և այլն, մի բարձրագոյն, ըմբոստ բողոք է բանաստեղծութիւնը, որ երբեմն յիշեցնում է միջնադարեան ֆրիկ (Պաշտօնը կեչառեցի) բանաստեղծի «Գանգատ»ը. —

Մէկին հազար դեկան ոսկի,
Մէկին ոչ փող մի պղղընծի,
Մէկին հազար հատ մարգարտի,
Մէկին ոչ ուլնիկ մի ապիկի**)...

Իսկ ի՞նչ է արդեօք առաջարկում բանաստեղծը, ի՞նչ միջոց՝ կուեւոլու այդ ոյժի դէմ և ոչնչացնելու նրան. —

*) Ամբողջ բանաստեղծութիւնը տես «Բանաստեղծութիւններ» Դ. Աղայեանի, եր. 17. կամ նոյն հեղինակի «Մայրենի լեզու» դատագրքի մէջ Գ. տարի:

**) Տես այդ մասին այս պրքի եր. 329. իսկ «ն մ ո յ չ ն ե ռ ի»

եկէք միասին մի հնարք գտնենք,
 Զմրան ճանկերից մեր գլուխն ազատենք:—
 Դուք ձեր մանկական անարատ մտքով,
 ես իմ հասակիս բազմամեայ փորձով,
 եթէ կամենանք, խելք խելքի կը տանք,
 եւ ինչից ասես՝ կրակ կստանանք....
 Օրինակ առնենք մեզ կիզ-ապակին,
 եւ մենք կը հասնենք մեր նպատակին:

Այո, ջերմութեան ճառագայթները կուտակւած
 մի հնոցի մէջ, մարտնչող ոյժերը ի մի ժողովւած՝ կա-
 րող են ոչ միայն սառցէ լեռներ հալեցնել, այլ նոյն
 իսկ ապառաժէ պատւարներ հողի հաւասարցնել...

Այդ և նման վսեմ մտքերն են, որ ոգևորում են
 Աղայեանին իր բոլոր բանաստեղծական գրածքների
 մէջ: Այդպէս է «Յայտնութիւնը» *), այդպէս է նոյն իսկ
 «Ցախաւելի գաղտնիք»ը և այլն:

Բանաստեղծական գրածքների մէջ սակայն, ամե-
 նագոյտրիկն է և սքանչելին՝ «Տորք Անգեղ» պօէման:

Նիւթը Պասքամեան Տորքի մասին Խորենացու
 պատմած զրոյցն է որին նա կոչում է «առասպելների
 առասպելը» **):

Անվթար պահելով հանդերձ նրա մասին հին գրա-
 կանութեան մէջ եղած բոլոր մանրամասնութիւնը, Ա-
 ղայեանը ստեղծում է տգեղ և հսկայ ոյժի տէր Տոր-
 քին հակապատկեր մի Հայկանուշ գեղեցիկ, որին ե-
 րազումը տեսնում է տգեղը և սիրահարւում:

Բայց Տորքը չար չէ, երբ չեն բարկացնում. նա
 ոչ միայն բարի է և հայրենասէր, այլև խելօք է և ճար-

մէջ եր. 90—95 (բուն երգը):

*) «Հայ գրողներ» Հատ. Ա. եր. 1.

**) Տես այս գրքի մէջ եր. 15.

տարարւեստ: Եղունկներովը ժայռեր է տաշում ու արձաններ շինում: Սիրել էլ գիտէ, գիտէ մանաւանդ շիկնել ամօթխածութիւնից:

Եւ ահա այդ հսկան ելնում է որոնելու Հայկանուշին: Աղջիկը նոյնպէս երազում տեսել է նրան և սպասում է: Բայց դռները փակել է տալիս իր բերդի և փորձել է ուզում Տորքի ոյժը: Դռները կրնկահան է անում հսկան: Այդ դեռ բաւական չէ. պիտի նա կուրքսան հսկաների հետ, որոնք Հայկանուշի ձեռքն են խնդրում:

Վերջի վերջոյ հսկաներին յաղթում է Տորքը, ամուսնանում է Հայկանուշի հետ և հայոց թագաւորը նրան տալիս է կուսակալութիւն Արևմտեան մասի:

Պօէման ունի մի նախերգանք և երեք նւագներ: Ամբողջովին, ծայրից-ծայր, դա մի գողտրիկ երաժշտութիւն է, ուսաստայ լեզւի տիպար գեղեցկութիւն և յստակութիւն:

«Տորք Անգեղը» միայն բաւական է՝ Ղազարոս Աղայեանի անունը ընդ միշտ դրոշմած պահպանելու համար հայ գրականութեան էջերի մէջ.

Բայց Աղայեանը մանկական բանաստեղծ է իրօք: Բացի «Անահիտ», «Արեգնազան», Գիւլնազ տատի հէքիածը» և այլն գողտրիկ գրոյցներից և հեքեաթներից, ռոուսահայ մանուկը անգիր չը գիտէ նրա, օրինակ, «Յիշողութիւնը», հայրենասիրական սիրուն երգը.—

Ծիծեռնակը բոյն էր շինում

Եւ շինում էր և երգում,

Ամեն մի շիւղ կպցնելիս՝

Առաջւան բոյնն էր յիշում...

Եւ կամ «Աքաղաղ»ը.—

Աքաղաղը կանչում է,

— Ծուղրո՛ւղու

ղու-ղու-ղո՛ւ...

Ապա և «Ճախարակը», «Պառաւի օորթը», Առաւօտը
գիւղում».—

Արեգակը դուրս է եկել

պսպըղալով,

Շողքը հերթից ներս է ընկել

Շողշողալով...

Յետոյ՝ «Արև, արև, ե՛կ, ե՛կ», «Ծիտը ծառին ծլւում է»
և ուրիշ շատ—շատերը. աննման, մանուկների համար
միշտ անմոռանալի երգեր, որոնք զետեղւած են բա-
նաստեղծի չորս հատոր «Մայրենի լեզու», «Արեւիկ» և
ուրիշ դասագրքերի մէջ և որոնց հետ կարելի է ծա-
նօթանալ ոչ միայն այդտեղ, այլև իւրաքանչիւր հայ
մանուկի բերնից:

Այսպէս ուրեմն, Ղազարոս Աղայեանը, սկսելով
գրականութեան մէջ վիպասանութեամբ, բաւական տա-
տանումներից յետոյ մտնում է իր իսկական կոչման
մէջ—մանկավարժութեան և մանկական գրողի:

Իբր մանկավարժ՝ ունի նա շատ յօդւածներ լեզւի
ուսուցման եղանակների մասին: Նրա մշակած, կոկած
և փափկացրած աշխարհաբառ ուսսահայ լեզուն է, որ
գործածութեան մէջ է այժմ գրականութեան մէջ:
Եօթանասնամեայ հասակում աշխոյժ ու դեռ ևս եռան-
դով լի, այժմ էլ նա չի դադարում գրադելու ուս-
սահայ լեզւի մշակման հարցով: Նրա յօդւածները ու-
շադրութեան են արժանանում միշտ և նրա լեզւական
բարեփոխութիւնները, չը նայելով զանազան յարձա-
կումների, շարունակում են աւելի և աւելի ընդհան-
րանալ:

Լեզւական այդ բարեփոխութիւնների գլխաւորն
է ուի գործածութիւնը ուի փոխարէն, երբ ու երկտառ

ձայնը բառերի մէջ լսւում է որպէս Վ: Աղայեանը
գրեց ծեծել, աղէս, նւէր և այլն: Այդ ուղղագրութիւնը այժմ
ընդունւած է ամեն տեղ և ժամանակակից գրեթէ բո-
լոր հայ հեղինակները գրում են ուղ և ոչ թէ հին ու-ղ:

Հազարոս Աղայեանը այժմ էլ շարունակում է մէկ-
մէկ երևալ նոյն իսկ մանկական գրւածքներով: Մա-
կայն աւելի շատ զբաղւած է լեզւական որոշ խնդիր-
ների լուծմամբ:

Աղայեանի գրւածքներից առանձին գրքով լոյս
են տեսել մինչև այժմ 1) Արումիւն և Մանուէլ, 2) Երկու
բոյր, 3) Ուսում մայրենի լեզուի, 4) Հայկական հնչիւնների մա-
սին, 5) Բանաստեղծութիւններ, 6) Անահիտ, 7) Որինգ հով-
ական, 8) Մի երես մեր նորագոյն պատմութիւնից, 9) Մեր
ուսուցիչներին ընկերական նւէր, 10) Ճամանակակից ատենա-
խօսութիւն, 11) Քսոռ օղի, 12) Հեքիաթներ, երկու հատոր,
13) Մայրենի լեզու, չորս հատոր:

Ունի շատ յաջող թարգմանութեամբ՝ Պուշկինի
«Ոսկի ձկնիկ»-ը, իսկ վերջերս լոյս տեսաւ նրա փո-
խադրութիւնը՝ Շեկսպիրի «Ձմեռնային հեքիաթ»-ի:

9.

Թատրոնը եւ քառերգութիւնը հայերի մէջ.—Պատմա-
կան ողբերգութիւններ եւ կենցաղական կատակերգու-
թիւններ.—Ս. Վանանդեցի, Ալադարեան, Ս. Հեփ-
մեան, Կարինեան, Միք. Պաւլանեան, Կ. Փուլի-
նեան եւ բժ. Տէր-Գրիգորեան.—Դարբիէլ Սունգուկ-
եան, կեանք եւ գրական գործունէութիւնը.—Պէպօ:

Թատերական խաղեր, ինչպէս և թատերագրու-
թիւնը հայերի մէջ եղել են շատ հին ժամանակներից

ի վեր: Պլուտարքը պատմում է, որ Տիգրան Բ.-ի որդի ԱՐՏԱՒԱԶԴ ԹԱԳԱՒՈՐԸ ողբերգութիւններ էր յօրինում և իր պալատի մէջ ներկայացնել տալիս: Հինգերորդ դարի գրողներից Յովհաննէս Մանդակունին իր ճառերի մէջ յիշում է «թատերախաղերի» մասին, որոնք երբ հանդէս էին գալիս՝ «եկեղեցին ողբում էր իր ժողովրդի կորստեան համար» (Տես եր. 109): Յետագաներում ևս զանազան հին գրողներ (օրինակ Նաբեկացին ևս) յիշատակութիւններ ունեցան «թատերատեսարանաց» մասին:

XVII դարում Լեհաստանի հայերի մէջ, կրօնական դիտումներով, հանդէս հանւեցին հայերէն լեզուով ներկայացումներ: Յիշում է մի թատերգութիւն, «Սրբուհի կոյսն Հռիփսիմէ» անունով:

XIX դարում առաջին թատերական գրածքն է վենետիկեան Հ. Պ. ՎԱՐ. ՄԻՆԱՍԵԱՆԻ «Խօսքով մեծն» ողբերգութիւնը հինգ արարով և գրաբառ լեզուով, որ լոյս տեսաւ 1845 թւին: Գրածքի յառաջաբանում հեղինակը իր կարծիքն է յայտնում թատրոնի մասին և գտնում է որ նա կարող է կրթիչ լինել, եթէ բարոյագիտական, աստուածապաշտ և բարեպաշտ պիէսներ խաղացւի: Իսկ Եւրոպական թատրոնները, որոնցում սիրային տեսարաններ են հանդէս հանւում—անբարոյացնող են և աղտոտ մտքեր ներշնչող:

Հայր Մինասեանի պատմական ողբերգութեան ձևը ունեցաւ օրինակողներ: 1850 թւին Վէննայի Մխիթարեանները լոյս ընծայեցին «բարեպաշտ և բարոյական» մի ժողովածու, լի անճաշակ և արհեստականօրէն կերտած թատերգութիւններով: Նոյն ժամանակներում էր, որ ՍՐԱՊԻՕՆ ՀԵՔԻՄԵԱՆԸ ի լոյս ընծայեց գրաբառ լեզուով իր պատմական պիէսները—«Արտաշէս և Սաթինիկ», «Հարմակ և Աշխէն», Սամէլ, Վահրամ

և ուրիշները (1857 թւին, Կ. Պօլիս):

Թատերախաղերը սկիզբ առին Կ. Պօլսում, 1858 թւին, երբ Հերիմեանը խաագիւղում հիմնեց առաջին հայկական թատրոնը:

Ռուսահայերի մէջ առաջին հայերէն ներկայացումը կազմւեց Մոսկւա, 1859 թւականի յունւար 27-ին: Միքայէլ Նալբանդեանը իր «Յիշատակարանների» մէջ ունի դրա նկարագրութիւնը: Սրտի մեծ ուրախութեամբ յայտնում է, որ համալսարանի հայ ուսանողները «առտընին թէատրոնական բեմի վրայ կատարեցին մի եղբերգական և մի կատակերգական խաղարկութիւնք»: Ներկայացումը տեղի ունեցաւ մի մասնաւոր տան մէջ և հանդիսատեսներն էին երկու հարիւրի չափ մարդիկ և կանայք:... «Ոմանք—ասում է Նալբանդեանը— եկած էին մեքենաբար, լոկ հետաքրքրութեան համար և ոմանք մի ֆանատիկոսական անխորհուրդ ազգասիրութեամբ, դեռ ևս մտածելով թէ մեծ շնորհ էր, մեծ բարերարութիւն էր ազգի համար, որ այդ պարոնը կամեցել էր ներկայ գտնւել այդ հանդէսին» *):

Այդ առաջին ներկայացմանը դրւած էին երկու պիէսներ: Առաջինն էր Ս. Վանանդեցու «Արիստակէս» կոչւած պիէսը, որի նիւթը Արշակ Բ.-ի որդի՝ Պապի կեանքն էր և Ներսէս Մեծի մահը:

«Առ հասարակ շատ թոյլ բան—դատում է Նալբանդեանը— և զուրկ ամենայն բանաստեղծական ճարտարութիւնից. ասես թէ դրա հեղինակը հարկադրանքով գրել է այդ գործը: Նա ամենայն տեղ, ամենայն բոլորէ զանազան ազգասիրական խօսքերով աշխատում է վարագուրել դրամատի-

*) Մ. Նալբանդեանի «Երկասիրութիւններ» շատ. Ա. հր. 263—266:

սասէր ու խելքը պակաս վրացի—ծքւիտածէ: Իւրաքանչիւր տիպար խօսում է իր մայրենի լեզուով ու բարբառով, Մշեցին—մշեցու, Վրացին—վրացերէն, իսկ Ժան-Պոլը, որպէս կրթւածութեան յաւակնութիւն ունեցող—գրական հայերէնով:

Այնուհետեւ հրապարակ իջաւ մի նոր թատերագիր, Բժիճկ Միք. ՏէՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ, որ դրեց «Վոյ քի իմ վէջեր», «Պիպօի տկճորը», «էս էլ քի մոցիբլութիւն» և այլն վողէլիւներ:

Թէ Պատկանեանը, թէ Փուղինեանը և թէ Տէր Գրիգորեանը գրում էին մեծ մասամբ Թիֆլիզի կեանքից և գրեթէ Թիֆլիզի բարբառով: Բոլոր տիպերը առնւում էին անմիջապէս իրենց շուրջը գտնւող հասարակութեան խաւերից: Ի հարկէ, յաճախ գունաւորում էին, շպարում կռպիտ ներկերով, սակայն յաջողութեամբ կարողանում էին պատկերացնել բարձր, քովորութիւններ և այս ու այն ախտաւոր յատկութիւնները: Աւելի շատ գրում էին աղջիկ ամուսնացնելու մասին, հանդէս էին բերում միջնորդ կանանց (մոցիքուլ) և տղամարդկանց, որոնք դրամի համար ամեն ինչէութեան պատրաստ էին, գծում էին աղջիկը մարդու տալու հոգսով բռնւած հայրերի և մայրերի տիպարներ, սնանկացած վաճառականների դէմքեր և այլն և այլն:

Այդ ամենի մէջ սակայն պակասում էր հիւսւածքի և հինւածքի (կանվա) վարպետութիւն և մանաւանդ գաղափարի մեծութիւն: Բոլոր մինչև այդ գրւած կենցաղական պիէսները ժողովածուններ էին տիպերի և չուսանկարչական նկարների՝ ներկած ծաղրաշարժ և վառ, յաճախ անբնական գոյներով: Պակասում էր գեղարւեստական այն շունչը, որ կեանք է տալիս պատկերներին:

Ահա այդ իսկ խոշոր պակասութիւնն էր, որ լը-
րացնելու եկաւ մի տաղանդաւոր թատերագիր, ԳԱՌ-
ՐԻԷՆ ՍՈՒՆԴՈՒԿԵԱՆԸ:

Ծնւել է Սունդուկեանը Թիֆլիզում, 1825 թւին:
Այժմ նա ուրեմն 85 տարեկան մի ծերունի է, որ սա-
կայն չի կամենում դեռ ևս գրիչը ցած դնել ձեռքից,
որովհետեւ նոր միայն արտադրեց իր «Սէր և ազատու-
թիւն» կատակերգութիւնը (1909 թւին):

Վաճառականի որդի է Սունդուկեանը: Շուտ զըր-
կեց հօրից, բայց մօր տւած կրթութիւնը նրան շատ
օգտակար եղաւ: Այդ որդեսէր կինը ոչինչ չը խնայեց
Խաբրիէլի ուսման համար: Պատանին աշակերտեց Շա-
ան Զրպետին, նրա Փրանսուհի կնոջ և Ա. Արարա-
եանին: Զրպետի ազդեցութիւնը մեծ եղաւ Սունդու-
կեանի զգացմունքների վրայ*):

Այնուհետեւ Գաբրիէլը նախ գիմնազիան աւարտեց
յետոյ, 1846-ին Պետերբուրգի համալսարանը գնաց:
սանդուկեան ժամանակն էր, որ նրա մէջ զարգա-
ցաւ թատրոնի ճաշակն ու սէրը: 1858-ին վերադարձաւ
Թիֆլիզ և ստանձնեց պետական դանազան պաշտօններ:

1863-ին էր, որ գրեց իր առաջին թատերգու-
թիւնը Թիֆլիզի կեանքից առած և Թիֆլիզի բարբա-
ռով: Այդ գրւածքը նա կոչեց «Գիշերայ սաբըը խէր է»:
1866 թւին արտադրեց մի ուրիշ, աւելի լաւ հիւսւած-
քով (թէև էլի մոցիքուլի, աղջիկ մարդու տալու և այլն)
պիէս, «Խաճարալա» անունով: Այդ «Խաճարալան» շատ
տարիներ յետոյ Սունդուկեանը բարեփոխեց և 1879
թւին դրեց բեմի վրայ աւելի մեծ յաջողութեամբ:

*) Շահան Զրպետը այդ թւականների հայ գիտնականն էր,
որին Ներսէս Ե.-ը բերել էր աւել ֓արիզից և Ներսէսեան դպրո-
ցում դասեր յանձնել:

Այնուհետև մինչև 1870 թիւը Սունդուկեանը գրեց «Օսկան Պետրովիչը էն կինքումը» (1866 թ.), «Մախլաս» (որ վերջում բարեփոխւած՝ կոչւեց «էլի մէկ զոհ») և վերջապէս գլուխ գործոցը—«Պէպօ»:

Այդ նշանաւոր գլուխ-գործոցի պրելու շարժառիթը պատմւում է այսպէս: Սունդուկեանը ներկայ է լինում Փուղինեանի «Վուր տրաքիս, պիտի պսակւիս» *) վօդէւիլի ներկայացմանը: Բռնի ամուսնութիւն կատարել տւող Շամիրի դերի մէջն էր յայտնի դերասան Գէորգ Չմշկեանը: Շատ դուր է գալիս այդ տիպարը Սունդուկեանին և նրա մէջ ծագում է այն միտքը, թէ Շամիրը խնչպէս կը վարւէր, եթէ մեր հարուստներից մէկը նրան փող տալիք լինէր և ուրանար պարտքը: «Պէպօ»ի հիմքը դրւած էր: Կար և հեղինակի՝ իրեն անձի վրայ փորձած դէպք: Մի հարուստ մարդ ուրացել էր իր տւած խօսքը: Թիֆլիզի իրականութիւնն էլ նիւթեր էր տալիս հեղինակին. «Կինտօ» կոչւած երիտասարդ մարդիկ (ձկնորս, պտղավաճառ և այլն Թիֆլիզում) իրենց շատ յատկութիւններով գերազանց էին հանդիսանում հարուստ դասակարգի բարեկեցիկ, բայց ապականւած մարդկանցից **):

«Պէպօ» կատակերգութիւնը Սունդուկեանը գրեւէ է դերասան Չմշկեանին թելադրելով և նրա օգնութեամբ, քաշւած Թիֆլիզին մօտիկ մի ամառանոցում: Առաջին ներկայացումը տեղի ունեցաւ 1871 թւին և մեծ յաջողութիւն ունեցաւ: Այնուհետև այդ պիէսը ձեռք բերեց ահագին ժողովրդականութիւն, թարգման-

*) Մօլիէրի «Բռնի ամուսնութիւն» կոմեդիան փոխադրած:

**) Այս կտորը քաղած է Լ. Մանուէլեանի «Ռուսահայ Գրակ. Պատմ. Բ. դրբից, երես 125.

ւեց վրացերէնի, ռուսերէնի, Կ. Պօլսի բարբառով և խո-
ղացւեց զանազան ժամանակներում:

Սունդուկեանի հռչակը «Պեպօն» տարածեց: «Պե-
պօն»-ից յետոյ հեղինակը գրեց «Քանդած օջախ», վերջե-
րումս «Բաղնսի քողջան» և «Սէր և Ազատութիւն»*):

«Պեպօն»-ի նիւթը հետեւեալն է.—

Պեպօն մի ձկնորս է: Օր աշխատում է և օր ու-
տում: Հայրը մեռել է. մնացել են սգաւոր մայրը և մի
երիտասարդ քոյր, որին նշանել են, օժիտ էլ խոստա-
ցել, բայց սպասում են որ հարուստ Զիմզիմովը ետ
տայ իրենց հօր պահ տւած խոշոր գումարը և նրանով
վճարեն փեսային:

Այսպէս ուրեմն, մեծահարուստ Արուսթին Զիմզի-
մովը ստացել է Պեպօի հօրից մի գումար: Տւել է մուր-
հակ, սակայն այդ իսկ մուրհակն է, որ կորցրել է Գի-
քօն, Պեպօի հօր ընկերը: Դրան էր մեռնողը, իր մահ-
ւան անկողնում յանձնել պահելու պարտաւորական
թուղթը:

Յուսահատութիւնը տան մէջ կատարեալ է դառ-
նում նրանով, որ Զիմզիմովը «չի յիշում» թէ փող ա-
ռած լինէր Պեպօի հօրից, գիտէ որ մուրհակը կորսւած
է և այժմ պնդում է, թէ «բերէք մուրհակը և ստացէք
դրամը, եթէ պարտ եմ»: Խոստացւած օժիտը չը կա-
րողանալով տալ, փեսան էլ ետ է կանգնել և այլևս չի
ուզում ամուսնանալ: Խայտառակութիւն է այդ: Պե-
պօն երբ իմանում է, չի բարկանում փեսայացուի վը-
րայ. իրաւունք է տալիս նրան. խոստացւած էր, պէտք

*) Սունդուկեանի բոլոր պիէսները գրւած են Թիֆլիզի բար-
բառով և առանձին գրքերով կան լոյս տեսած: Այս գլխում յիշա-
տակածներից բացի, կան նաև «Եւայլն կամ Դիոգիւնէս»
պիէսան ինքնուրոյն և Մօլիէրի «Ժողով Դանգէն» փոխադրած
Թիֆլիզի բարբառով:

էր գտնել օժիտը: Փորձում է գնալ Զիմզիմովի մօտ, յիշեցնել խիղճը, աղաչել ու խնդրել, որ ետ տար իրենց ժառանգութիւնը: Սակայն Զիմզիմովը ուրանում է, չի յիշում որ պարտք ունեցած լինէր ձկնորսի հօրը: Բայց որովհետեւ Պեպօն եկել էր, քոյր ունէր ամուսնացնելու, ահա, թող վերցնէր առաջարկած մի քանի բուրլին իբր օգնութիւն, նպաստ...

Պեպօն կատաղում է, նետում է գծուծ հարուստի երեսին նրա տւածը: Ողորմութիւն չէ իր ուզածը, այլ միմիայն իր հօր տւած գումարը: Եւ դուրս է գնում կծու խօսքերը բերնին, Աստուծոն միջնորդ և զատաւոր կոչելով այդ ամենին:

Զիմզիմովը բարկացել է: Ոստիկանութեանը իմաց է տալիս, որ «լօթի» Պեպօն իր տունն է մտել և իր մեծ անձը վիրաւորել: Եւ մինչ ոստիկանութիւնը գնում է ձկնորսին ձերբակալելու, մուրհակը յանկարծ գտնւում է: Գիրքօի ուսանող որդին, հօր հին սնդուկը տակն ու վրայ անելիս, տանում է հօր հին դրամները և հետն էլ այդ թուղթը: Այժմ նա փոստով ետ է ուղարկում մուրհակը, որին պէտք չունէր: Զիմզիմովը իմացել է այդ և եկել, որ մի կերպ մուրհակը ստանայ, վճարի պարտքը, մինչև իսկ աւելին տայ, միայն թէ դատի չը կանչեն իրեն և չը խայտառակեն ամբողջ քաղաքում:

Բայց Պեպօն անդրդւելի է, նա գերադասում է այլ ևս բանտ գնալ, չը ստանալ իր հօր ժառանգութիւնը, միայն ամբողջ աշխարհին ցոյց տալ թէ ով էր Զիմզիմովը և նման հարուստները և թէ որպիսի անիրաւ, կորզած փողերով են ուռճանում նրանք:

Այս է կմախքը այն կլասիք աշխատութեան, որ ռուսահայ թատերագրութեան (և թիւրքահայ իսկ) մէջ մինչև այժմ դեռ եզակին է: Բոլոր տիպարները այս

գրւածքի մէջ գծւած են կենդանի, վարպետ գրչով և կատարեալ: Սքանչելի են մանաւանդ իրեն—Պեպօի, Գիքօի, Կակուլիի և Զիմզիմովի տիպերը:

Թատերգութիւնը ունի մի յայտնի մենախօսութիւն, որ ամբողջ գրւածքի ծուծն է և ոգին գրեթէ: Դա իրեն, Պեպօի խօսածն է առաջին արարւածի վերջում, երբ Զիմզիմովի մօտ է գնալու, որ աղաչէ և խնդրէ նրան:

Ահա այդ շքեղ մենախօսութիւնը.—

ՊԵՊՕ (Մենակ, արխալուղի կոծակները մէր զցելով): Դնա, Պեպօ, գեղին լզէ, խալխի վուտներուն պանչ արա, նրանց վուտի ցեխը լկէ... Ո՞վ իս դուն, ի՞նչ իս դուն, ի՞նչ մարդահասարումն իս դուն, ի՞նչ անում ունիս դուն... Եփոր գուզին՝ վուտի տակը կու գցին քիզ, վրէդ կու ման գան, գետնի հիւս կու հաւսրին... ի՞նչ հաջաթ, ջիանճվէլի վրայ ինչո՞վ իս աւել... դուն խօ մարթ չիս, մարթկերանց համա կերակուր է ստեղծի քիզ Աստուծ... Դիշեր շարչրւի, ցերեկ շարչրւի, երգնքի տակը լուսացրու, անձրիւի ու քամու հետ կռիւ տու, ձմեռը ցրտէմէն կոնկոռնա, ամառը արեգակի շուքումն էրւի ու խորովւի... դնա էնէնց մէ թիքա հաց ճարէ ու էն թիքա հացով դէդիտ ու քւիրդ պահէ... էս ի՞նչ, ի՞նչ մարթութին... էսէնց շունն է է ճարում մէ թիքա, վուր տունը պահում է... Միթամ դուն էլ շուն իս... քանի աշխրքիս էրէսին ման իս պալի, դուն էլ շան պէս կերակրւի... էս ի՞նչ մարթութին է... (Դադար): Մարթ էիր ուզում դառնա—կ'էհէիր մարթիք կու թալնէիր, գուղութին կօնէիր, իմ'նման խղճերուն կու զբնէիր, քսանուհինգ հազար տիղ արէն—արտըսունք կու թափիլ տէիր, էն արտըսունքնիրը փուղ կու

շինէիր ու էն փուղով օսկէ տնիր... մէջը փառա-
ւուր ման գու քէիր... դրօշկա, կալասկա, ձիա-
նիր կու սարքէիր, քսանուհինդ ինձպէսին գլխիդ
դարաւաշ կու կանգնեցնէիր... Ա՛յ, էն շախը կօ-
սէի քիզ՝ մարթ իս, Պէպօ, ինչ մարթուն պիտի...
ինչ քէֆդ գուզէր, էն սհաթին կու ճարէիր... էն
շախը դիփունքը քիզ գլուխ կու տէին, կու մեծ-
րէին, պատիւ կու տէին ու մէկս մէկու գլուխ
կու կոտրէին, վուր քու աճկը նրանց վրայ քաղ-
ցըր ըլի...

10.

Քաղաքական անցքերը Թիւրքիայում 1828-ից մինչեւ եօ-
րանասնական քականները.—Թանդիմաթ եւ քիւրմա-
հայոց հարցը.—Բաճէի, կեանք եւ մուսք գրականու-
քեան մէջ.—«Հայկական աշխարհ» եւ «Մշակ».—Գրի-
գոր Արծուռնի. Բաճէի մասնակցութիւնը «Մշակ»
-ին.—Ժամանակակից հարցերը.—Բաճէին, որպէս
առաջադիւ ժամանակի ոգու: Մահը:

1829-ին վերջացաւ Ռուս-Օսմանեան պատերազ-
մը Ադրիանապօլսի դաշնադրութեամբ, որի ոյժով
Թիւրքիան Ռուսաց տիրապետութեանը յանձնեց իբ-
քաղաքներից մի քանիսը, Ախլցխա, Ախլքալաք, Փօ-
թի և այլն (Տես եր. 317).

Այդ դաշնադրութեամբ Օսմանեան կառավարու-
թիւնը պարտաւորւում էր կրօնի ազատութիւն տալ
հպատակ քրիստոնեայ ազգերին: Իսկական ազատու-
թիւնը սակայն հռչակւեց 1839-ին, երբ Սուլթան Ապ-
դիւլ-Մէջիդը, Թելադրութեամբ Րէշիդ փաշայի, հրա-

տաքակեց Գիւլհանէի նշանաւոր խաթթը-Հիւմայունը^{*)}, որ և կոչւեց «Թամզիմաթի օրէնք»:

Այդ օրէնքով Օսմանեան բոլոր հպատակները ճանաչուամ էին հաւասար, այլև ապահովարար տէր իրենց ստացւածքին ու կեանքին: Թիւրքիայի մէջնոր սկսող յեղափոխական «Նորտասարդ թուրքեր» կոչուող կուսակցութեան առաջին յաղթանակն էր դա և հպատակ քրիստոնեայ ազգերին տրւած առաջին ազատութիւնը:

Չը նայելով Րաշիդ փաշայի ջանքերին և Սուլթանի բարի կամքին, Թիւրքիայում անմիջապէս էլ սկսեց հիների և նորերի մի աճեցուն պայքար: Հները սեղմեցին իրենց շարքերը, զօրեղ պարագլուխներ շահեցին և Ֆուադ, Ալի ու Ջէմալ փաշաների գործունէութիւնը բարեկարգութեան օգտին, 1839—1856, գըրէթէ ոչ մի օգուտ չը կադողացաւ տալ: Ո՛չ միայն հպատակ ազգերի դրութիւնը չը բարւոքեց, այլ նոյն իսկ վատթարացաւ: Տեղական այն ինքնավարութիւնները, որոնց շնորհել էր Թանզիմաթը, ընդհանուր բարեկարգութեան պատրւակի տակ՝ վերացւեցին ու ազգեցութիւնից ընկան, բոլոր այս ու այն քրիստոնեայ կամ հրէայ ազգերին շնորհւած արտօնութիւնները մի առ մի կորուցին, իսկ միւս կողմից՝ կենդրոնական իշխանութիւնը երկրի կառավարութեան սանձը հաւաքեց իր ձեռքում և սկսեց աւերիչ, քմահաճ, վայրենի գործունէութիւն, որ սոսկումներ ստեղծեց երկրի բոլոր կողմերում:

Վրայ հասաւ Խրիմի պատերազմը (1854—1856): Պրանսիան և Անգլիան մի կերպ կարողացան Թիւրքիային փրկել և 1856 թւին Սուլթան Աբդուլ-Մէջի-

*) «Գիւլհանէ» սուլթանի մի պալատն է: «Խաթթը Հիւմայուն» նշանակում է «Կայսերական հրովալ տակ»:

դը, Ալի և Ֆուադ փաշաների դրդմամբ, մի նոր խոստում հրատարակեց, վերանորոգելով Թանզիմաթի օրէնքները:

Այս նոր հրովարտակը հաղորդեց մեծ պետութիւններին ևս: Թիւրքիան հանդիսաւորապէս յանձն առաւ այլևս բարեկարգութիւններ սկսել իր երկրում և լիովին վերացնել ճնշումները:

Սակայն երեք տարի անցաւ և Օսմանեան կառավարութիւնը չէր իսկ մի քայլ արաւ այդ ուղղութեամբ: 1861-ին Եւրոպան առաջարկեց Աբդուլ-Ազիզին՝ չը մտաւանալ խոստումները: Նոյն իսկ սպառնալիքներ տեղի ունեցան: Սակայն Թիւրքիան արդէն ուսել էր դիւանագիտութիւն և գիտէր ձգձգումներ և խաբէութիւններ գործ դնել, վարպետ կերպով խոստումներ անել և երբեք էլ չը կատարել:

1867 թւին Բոսնիան մի կողմից, միւս կողմից էլ Զէյթունը, ոտքի կանգնեցին, դժոխային ճնշումների ու բարբարոս կառավարութեան դէմ բարձրացրին ապստամբութեան դրոշ: Եւրոպան խառնեց գործի մէջ, կտրական կերպով պահանջեց կամ ինքնավարութիւն տալ այդ մի քանի նահանգներին և կամ արմատական բարեկարգութիւնների ձեռնարկել ամբողջ երկրում:

Թիւրքիան հանդիսաւորապէս, հաստատ և վերջնական կերպով խոստացաւ անմիջապէս գործի սկսել, բարեփոխութիւնները չը յետաձգել:

Բայց 1867—70 թւականները անցան առանց ոչնչի: Պատրաստութիւններ էին տեսնում, ծրագրում էին, կանոններ էին մշակում իբր թէ: «Ահա սկսում ենք, վաղն ենք սկսելու... շուտով... դժւար է մէկ անգամով»... Եւ այդպէս, մի կողմից չէր կատարւում ոչինչ, իսկ միւս կողմից մեծանում էին ներքին գաւառներում հարստահարութիւնները, քրիստոնեաների

կոտորած, հալածանք, անվերջ վայրենութիւնները հատով չէին հաշոււմ, այլ տասնեակներով և նոյն իսկ հարիւրներով...

1870 ին Ֆրանսիան, Գերմանիայից ջարդ կերած, չէր էլ մտածոււմ զբաղւելու Արևելեան հարցով: Միակ հեղինակաւոր ձայնը այդ ժամանակ Արևելքում ունէր Ռուսիան, որ և նշաններ էր ցոյց տալիս գործի մէջ խառնւելու և կտրուկ մի հարւածով լուծելու թիւրքիայի քրիստոնեայ հպատակների ազատութեան հարցը:

1875-ին ապստամբութիւնը սկսեց Բոսնիայում և Հերցոգովինայում: Ռուսիան, Գերմանիան և Աւստրիան մշակեցին բարենորոգութեան մի նոր ծրագիր այդ երկու երկրների համար, առաջադրեցին թիւրքիային և խստօրէն պահանջ դրին որ գործադրւի:

Օսմանեան պետութիւնը, կամենալով թուլացնել ու ջնջել այդ նոր պահանջի ոյժը, նրա դէմ հանեց ընդհանուր բարենորոգութեան ծրագիրը, այլև մի խոստում, որ անմիջապէս գործադրելու էր 1839-ի և 1856-ի հրովարտակների թելադրութիւնները:

Սակայն այս անգամ Սուլթան Ազիզին չը յաջողւեց նորից քնեցնել երեք պետութիւններին, չը նայելով որ Անգլիան համամիտ չէր սրանց: Պետութիւնների դեսպանները յանձնարարութիւն ստացան վերջնագրի պէս մի առաջարկ ներկայացնել Սուլթանին: Սակայն թէ հին և թէ «երիտասարդ թուրքերը» միացան և նոյն իսկ գահընկէց արին Սուլթան Ազիզին: Դեսպանները երբ պալատ գնացին, ոչ ոքի չը կարողացան յանձնել վերջնագիրը և մի առ ժամանակ Եւրոպական պետութիւնները ստիպւեցին սպասել:

Սուլթան Ազիզի տեղ նստաւ Մուրադ Ե, յետոյ գահ ելաւ Սուլթան Ապդիւլ-Համիտը, որի շուրջը վերսկսեցին հին ու նոր թուրքերի պայքարները:

Նոր Սուլթանը թէև գահակալութիւնից առաջ խոստում տուաւ գործադրելու բարեփոխութեան ծրագիրները, սակայն գահ նստելուն պէս, Բուլղարական ապստամբութիւնը զսպելու պատճառանքով սկսեց գազանային մի քաղաքականութիւն, որ այնուհետև յաճախ պիտի գործադրէր Եւրոպայի քթի տակ անպատիժ և անխնայ:

Նա կոտորել տուաւ մօտ 20000 բուլղարների և այդպիսով խեղդել աշխատեց ապստամբութիւնը:

Սակայն կացութիւնը դրանով շատ ծանրացաւ: Թէև Սուլթանը նախարարները, նոյն իսկ երիտասարդ թուրքերն էլ, տեսան որ Եւրոպական պետութիւնները անխուսափելի կերպով միջամտելու են— դիմեցին այս անգամ մի ծայրայեղ միջոցի.—

1876-ին, դեկտ. 10-ին, մեծ-վէզիր կարգւեց Միդհադ փաշան, իսկ դեկտ. 11-ին Սուլթան Համիդը հրոչակեց Սահմանադրութիւն և գումարել տուաւ Օսմանեան առաջին պարլամէնտը:

Այդ վարմունքը ապշութիւն ու վարանում առաջ բերեց: Չէ՞ որ շնորհւում էր երկրի բոլոր ազգերին՝ ոչ միայն խոստացւած բարենորոգութիւնները, այլ նոյն իսկ շատ աւելին— ազատութիւն, արդարութիւն և, եթէ կուզէք, նոյն իսկ եղբայրութիւն: Զուրն ընկաւ 1876-ի, դեկտեմբեր ամսին Կ. Պօլսում հաւաքւած դեսպանախորհրդի բարենորոգութեանց ծրագիրը Եւրոպական-Թիւրքիայի նահանգների համար՝ պետութիւնների երաշխաւորութեան և կոնտրոլի՝ տակ: Եւրոպան նորից ետ քաշւեց և թողեց, որ հիմնովին «վերանորոգւող» Օսման. պետութիւնը իր պարլամէնտը գումարէ և երկրի բոլոր ազգերի համար «դրախտ և երջանիկ ու բարօր կեանք պատրաստէ»...

Ո՞վ կարող էր մտածել, որ այդ ամենը մի խայ-

տանակ խաղ էր՝ ազատելու համար Եւրոպայի ան-
խնայութեան միջամտութիւնից: Չը նայելով որ Սահ-
մանադրութիւն պատրաստողները—Միդհատ փաշա և
հայազգի Գրիգոր Օտեան-եղել էին անկեղծ և հաւատա-
ցել էին լաւ ապագայի, սակայն Սուլթան Համիտը
թոյլ տուաւ որ պարլամենտը գումարւի, ապա, երբ
պնդացրել էր թիկունքը, 1878 թւին, ժամանակից
առաջ, փակել հրամայեց նիստերը և... այնուհետեւ
այլևս մինչև 1909 թւականը, այն է 31 տարի, Թիւր-
քիան Սահմանադրութեան անունն անգամ տալ չը հա-
մարձակւեց:

Երբ Սահմանադրութիւնը դադարում էր այդպէս,
Ռուս—Թրքական, Արեւելեան վերջին պատերազմը, ար-
դէն սկսել էր: Ռուսիան հասկացել էր սուլթանի խա-
զերը և իր բանակները տարել մինչև Կ. Պօլիս: Միմի-
այն Եւրոպական պետութիւնների միջամտութիւնն էր,
որ կարողացաւ արգելք լինել մայրաքաղաքը զրաւե-
լուն: Թիւրքիան յաղթւեց, Ռուսաց պետութեան ա-
ռաջարկը ընդունւեց Բերլինի վեհաժողովի մէջ և մի
քանի կարևոր մասեր կտրւեցին ու զատւեցին մահմե-
դական պետութիւնից:

Ռումանիան ու Սերբիան թագաւորութիւն ստա-
ցան, Սև-լեռները (Չերնոգորիան) անկախութիւն ձեռք
բերեց, Բոսնիան և Հերցեգովինեան Աւստրիային ան-
ցան առժամապէս, Բուլղարիան ընդ միշտ ազատւեց
թուրքաց լծից, իսկ Հայաստանը և Մակեդոնիան թող-
ւեցին Օսմանեան պետութեան ձեռքի տակ այն պայ-
մանով, որ Սուլթանը անմիջապէս ձեռնարկէր այդ եր-
կիրներում կարևոր բարեփոխութիւններ:

Մտեղծւեցին Սան-Ստեֆանօի 16-րդ և Բերլինի
61-րդ յօդւածները. այդ սնամէջ, աւելի վնասներ՝ քան
որնէ՛ օգուտ տւող ունայն խօսքերը:

Սուլթան Համիդը կրած պարտութիւնից կատաղած և իր վրայ կատարւած անդամահատութիւնից բորբոքւած, բոլոր ոխը թափելու ձեռնարկեց անպաշտպան հայ ազգաբնակչութեան գլխին:

Անշուշտ, բարենորոգութեան ոչ մի քայլ, ոչ մի շարժում տեղի չունեցաւ, այլ ընդհակառակն խստութիւններ, հետզհետէ մեծացող հարկեր ու հալածանքներ անվերջ շարքերով եկան ընկնելու քրիստոնեայ հպատակների գլխին:

Բալկանեան մասն ազգերի ձեռք բերած ազատութիւնը սակայն՝ յուսադրեց հայերին, մանաւանդ թիւրքիայից դուրս գտնւող հայերին, թէ հնարաւոր էր ճիգեր գործելով՝ փրկութիւն ձեռք բերել: Բուլղարները, որ արիւն թափեցին այնքան առատօրէն, յոյները անցեալում, Սերբիան, Չերնոգորիան, որ հայդուկային խմբերով ջլատում և վհատեցնում էին Օսմանեան կառավարութեանը և վերջապէս Եւրոպական պետութիւնների միջամտութիւնը—արդեօք օրինակ ծառայել չէին կարող: Պէտք էր ուրեմն, հրաւիրել միջամտութիւնը, ստեղծել այնպիսի հանգամանքներ երկրում, յառաջ բերել խռովութիւն, ապստամբութիւններ ազգաբնակչութիւնը ոտքի հանել և գոնէ Բերլինի 61-րդ յօդւածը իրագործելու հարկադրել Օսման. կառավարութեան:

Սուլթան Համիդը այդ միջոցին ձեռնարկել էր հայաջինջ ահաւոր մի քաղաքականութեան, որ սպառնում էր դատարկել երկիրը հայերից: Թիւրքահայր ստրկութեան մէջ բորբոս էր կապել—ռուսահայր այդպէս չէր: Նրա պարտքն էր ուրեմն օգնութեան հասնել իր հարստահարւող, տանջւող, կեղեքւող և կոտորւող եղբօրը, գիտակցութեան բերել նրան և միահամուռ ոյժով ազատութեան ձգտել:

Այնուհետև օրւայ միակ հրատապ հարցը, ամբողջ

հայ ազգին հետզհետե լիովին համակող զգացմունքը՝
թիւրքահայերի ազատագրութեան խնդիրը դարձաւ:

Հայ մարդը, լինէր Պարսկաստան կամ Ամերիկա,
բայց մանաւանդ Կովկասի ամեն անկիւնում—մանու-
կից մինչև ծերունին՝ վարակւում էր մի հատիկ երա-
զով, մի միակ թովիչ տենչանքով: Սկսեցին աննկարա-
գրելի յափշտակութեան օրեր: Մի ընդհանուր երգ,
միալար մի երգ, առանց ձանձրոյթ ազդելու, հնչեց
անընդհատ ամեն կողմից: Միայն մի խնդիր տիրեց
հրապարակին. հայ ժողովրդի բոլոր դասակարգերը
կարծես ի մի ձուլւած՝ զբաղւում էին նրանով: Հայ
լրագիրները այլևս յետին, շատ յետին շարքերն էին
նետում, մոռացութեան իսկ տալիս նոյն իսկ կարևոր
խնդիրներ, և շուռ ու մուռ էին տալիս թիւրքահայերի
քաղաքական ազատութեան հարցը միայն: Իւրաքան-
չիւր հարստահարութեան դէպք, իւրաքանչիւր փոքրիկ
թաւան՝ արձանագրւում էր, ցնցում ձգում, բողոքի ա-
ղաղակ դուրս կորգում...

Հայ վիպասանն ու բանաստեղծն էլ անմասն չը
մնացին այդ ընդհանուր տենդից: Նրանք իրենց գրիչն
ու ոգևորութիւնը եռանդով նւիրելու ելան այդ հար-
ցին: Նրանք կամաց-կամաց մոռացան այլևս որ գեղար-
ւեստագէտ էին, և խանդալից կերպով մտան քարոզչի,
ծրագիրներ տւողի, երազային ուղիներ գծողի դերի
մէջ: Եւ նրանց հրաբորբոք գոչն ու աղաղակները, նը-
բանց բոցեղէն խօսքերն ու երգերը անգիր էին սերտ-
ւում, կամ կարդացւում էին յափշտակութեամբ և կամ
երգւում քաղաքից-քաղաք, գիւղից-գիւղ...

Այդպիսի երգիչներ և քարոզիչ վիպասանները
հանդիսացան ահա Ռափայէլ Պատկանեանը՝ իր ազատ,
զրգուիչ և մարտակոչ երգերով և Յակոբ Մելիք Յակո-
բեան (Րաֆֆին) իր դրդիչ ու ոգևորող վիպասանու-

Թիւններով:

ՐԱՖԺԻ (կեղծ անունը **Յակոբ Մելիք-Յակոբեանի**), ծնւել է 1835 թւին Սալմաստի (**Պարսկաստան**) Փայաջուկ գիւղում: Հօր անունն էր **Մելիք Աիրզարէզ**. անւանի հարուստ վաճառական էր, որ առևտուր ունէր Ռուսաստանի հետ ևս: Մանուկ Յակոբը **Թիֆլիզ** բերւեց և տրւեց գիմնազիա ուսումի, բայց հազիւ կարողացաւ հասնել մինչև հինգերորդ դասարանը: Հօր գործերը սկսել էին վատանալ: Յակոբը վերադարձաւ **Պարսկաստան** և ինքը զբաղւեց առևտուրով: 1858-ին էր, որ ճանապարհորդեց նա դէպի **Թիւրքաց-Հայաստան**, և հասաւ մինչև **Մուշ**, այցելեց **Վան**, **Վարազ**, **Աղթամար** և այլն:

Իր այդ առաջին ճանապարհորդութեան տրւաւորութիւնները հրատարակեց **Րաֆֆին** «Հիւսիսափայի» մէջ՝ «Աղթամարայ վանքը» վերնագրով: **Յօդածի** վերջումն է այն հայրենաշունչ երգը, որ մինչև այժմ պատում է ամենքի բերնում.—

Չայն տուր, ո՛վ ծովակ, ինչո՞ւ լռում ես,

Ողբակից լինել չը կամփն դժբաղտիս*)...

Տոգորւած հայրենասիրական գաղափարներով, այլև ականատես, ականջալուր վկայ քրդերի և թուրքերի հարստահարութիւններին, այցելելով Հայաստանի անցեալ փառքի մնացորդներին՝ որոնք տխուր աւերակներով ցցւում էին ճանապարհորդի դիմաց— **Յակոբ Մելիք Յակոբեանը** համակւեց ժամանակակից **Թուրք ազգայնական** գաղափարներով և քիչ-քիչ կորցրեց վաճառականութեան սէրն ու ախորժակը: Գործերը գնալով վատթարացան: Սնանկացած, գրէթէ բնովին աղ-

*) Այդ տողերը երգի վերջին կտոցներից են: Երգը սկսում է «Ամեն տեղ տիրած խռիւն լռութեան խոսքերով»:

քան թանկորը Թիֆլիսի իշխաւ և գործակաւտար մտնելու տախլեց մի հազուստ վաճառողի խանութում:

Այդ միջոցներին «Կոռնկ» ամսագիրը (տես եր. 375—377) դադարել էր, և նրա փոխարէն 1864 թւին լոյս էր տեսնում համալսարանական մի եռանդուն երիտասարդի, Ստեփանոս Ստեփանէի (յետոյ Խորէն եպ. Ստեփանէ) «Հայկական աշխարհ» ամսագիրը: «Կոռնկի» յաջորդն էր դա թէև, սակայն նրա խմբագիրը, իբր նոր մարդ և շատ աւելի յառաջադէմ ու ազատամիտ, փոխեց բոլորովին ազգային— պահպանողական հանդէսի ուղղութիւնը *) և իր շուրջը ժողովեց բոլոր ներանց, որոնք պատկանում էին «Հիւսիսափայլի» բանակին:

Այնուհետև «Հայկական աշխարհ» դարձաւ թարմ երիտասարդութեան պարբերականը, յարաբերութիւններ հաստատեց Պարսկաստանի և Թիւրքիայի հայերի հետ, բարեփոխութիւնների ձեռնարկեց նոյն իսկ աշխարհաբառ լեզուի ուղղագրութեան մէջ և այդպէս, կենդրոն եղաւ նոր հոսանքների, ազատ մտածող հասարակական գործիչների:

Այդտեղ էր ահա, «Հայկական աշխարհի» էջերում, որ սկսեցին երևալ Դրիգոր Արծրունու, ապագայ «ազատամիտ» կուսակցութեան պարագլխի կրակոտ յօդաւածները՝ առօրեայ զանազան հարցերի վերաբերութեամբ: Նրա գրւածքները այնքան արմատական էին, որ նոյն ինքն խմբագիրը— Ստեփանէն, իր բոլոր ազատամտութիւնովը հանգերձ, վախեցաւ համամիտ լինելուց Արծրունուն և յայտարարեց որ յօդաւածների

*) Դադարած «Կոռնկն» էր որ ընկաւ Ստեփանէի ձեռքը: Թաւ իսկ սկսեց լոյս ընծայել «Կոռնկ» հայկական աշխարհի միջոցով, յետոյ «Կոռնկ» բառը ջնջեց և թօղեց միայն «Հայկական աշխարհ» բառերը:

պատասխանատուութիւնը լիովին թողնում է գրողի վրայ:

Պահպանողական «Մեղուն», տեսնելով «Հայկական աշխարհի» մէջ իրեն թշնամի, այլև կռող հին, դպրոցական (սքօլաստիկա) ուղղութեան դէմ—սկսեց կատաղի յարձակումներ գործել նրա վրայ: Այդ կռիւը սակայն այնքան ուշադրութեան չարժանացաւ և չը համակեց ընթերցող հասարակութեանը: Դեռ կուսակցութիւնները չէին կազմակերպւում, ուղղութիւնների սահմանները չէին շեշտւում ճշտօրէն: Պէտք եղաւ մի նոր թափ, նոր, աւելի յանդուգն և եռանդոտ քայլ և այդ քայլն էր, որ անելու ելաւ Գրիգոր Արծրունին:

1872 թւականին Գրիգոր Արծրունին Եւրոպայից Թիֆլիզ եկաւ և, ունենալով նիւթական միջոց, ձեռնարկեց «Մշակ» լրագրի հրատարակութեան:

Թարմ մտքերով, աշխոյժ, կրքոտ եռանդով լի երիտասարդը շուտով գրաւեց դէպի իր կողմը ոչ միայն դադարած «Կռունկի» և «Հայկական աշխարհի» նախկին աշխատակիցներին, այլև կենդրոն դարձաւ ժամանակակից ինտելլիգենցիայի համար: Նոր հրատարակւող թերթի շուրջը ժողովւեցին Պռոշեան, Աղայեան և ուրիշ շատերը *), մանաւանդ Եւրոպական ազատ մտքերով տոգորւած և իրենց մտածողութիւնները արտայայտելու ձգտող նոր երիտասարդներ:

«Մշակի» խմբագրատունը դարձաւ ժողովատեղի, ուր տեղի էին ունենում անընդհատ վիճաբանութիւններ, մտքերի փոխանակութիւններ, և ուր Արծրունին եռանդով արծարծում էր հասարակական կարևոր խնդիրներ, առաջադրում էր լուրջ բարեփոխութիւններ,

*) Յետագայում, երբ Արծրունին աւելի դէպի ձախ օւղ-գեց իր թերթը, նրանից հեռացան Պռոշեան և ուրիշ հին, «Կռունկի» ուղղութեան մարդիկ:

ուր «Հիստիսափալլը» և նրա ուղղութիւնը որպէս օրինակ էր ծառայում թէ՛ նոր թերթի և թէ՛ նրա ղեկավարի ու աշխատակիցների համար:

Այդպիսի միջավայրի մէջ էր ահա, որ յաջողեց Բաֆֆին մտնել և յաճախել Արծրունու գրական երեկոյթներին: Արծրունին ծանօթացել էր երիտասարդի հետ մի ուրիշի տանը և բարեկամացել հետը: Բաֆֆին կար բոլոր երեկոյթներին: Քաշուում մի անկիւն, թաղում իրեն իր պապիրոսի ծխի մէջ և լուռ, առանց որևէ կերպ մասնակցելու վիճաբանութիւններին, լսում էր անվերջ, լսում, կրթւում, զարգանում և իւրացնում էր վէճի նիւթ դրած հարցերի վերաբերութեամբ տեղի ունեցող մեկնաբանութիւններն ու դատողութիւնները...

Երեկոյթներից դուրս էլ Բաֆֆին գնում էր Արծրունու մօտ, կարդում նրան իր գրական փոքրիկ փորձերը, մշակում նրա խորհրդների ազդեցութեան տակ և միւս կողմից աշխատակցում թերթին:

«Մշակի» առաջին տարիներից իսկ սկսեցին լոյս տեսնել նոր վիպագրի փոքրիկ գրածքները Պարսկաստանի կեանքից. — «Գեղեցիկ վարդիկը», «Կուսագրութիւն», «Սով» և այլն, որոնց մէջ հեղինակը թէև գեղարուեստօրէն թոյլ էր, բայց բարձր հնչեցնում էր հարստահարւող հառաչը և տանջանքների աղաղակները:

1874 թւին լոյս տեսան նրա «Փունջ» վերնագիրը կրող երկու հատորները: Երկրորդ գրքի մէջ կային համեմատաբար յաջողած էջեր, մանաւանդ նշանաւոր «Հարեմ» վէպը: Բաֆֆին կարողացել էր պատկերացնել եթէ ոչ պարսկական հարեմի հարազատ իրականութիւնը, գոնէ երեակայական նմանողութիւնը և գրածքի մէջ դրել էր մանաւանդ արեւելեան այն գունագեղութիւնը, որ գրանից յետոյ միայն մի անգամ ևս յա-

Հողւեց նրան արտալայտել ուրիշ վէպի մէջ («Չաւիթ քէզի» մէջ, Մելիք-Ֆրանգիւլի երթալը)։

Սակայն «Փունջի» Բ. գրքի մէջ միայն Պարսկաստանը չէր, որ պատկերացնել էր աշխատել Բաֆֆին։ Նա տւել էր մի քանի տեսարաններ ևս Թիֆլիզի ժամանակակից կեանքից։

Բայց այդ միջոցներին մէջ տեղ էր գալիս և հրապարակին տիրում Թիւրքահայերի ազատութեան հարցը, որ համակելով ամեն միտք, նսեմացնում էր միւս ցոլոր խնդիրների կարևորութիւնը։ Թէ «Մշակի» մօտ հաւաքւող երիտասարդների խումբը և Թէ զրպումը մանաւանդ՝ ոգևորւած ազգասէրները սկսել էին երազներ տեսնել, ծրագիրներ կազմել և ազատագրութեան կռիւի համար մտածել։

Յիրաւի, վերահաս Ռուս-թրքական պատերազմները Կովկասի հայ երիտասարդութեան մէջ յոյսեր ծրուեցրին։ Յունական, Սերբիական և այլն ազատութիւնները համոզում էին, որ Թիւրքաց Հայաստանում էլ պիտի նոյն միջոցներով գործի սկսել։ Եւ կազմւում էին, առաջադրւում միմեանցից աւելի ֆանտաստիք այնպիսի ձևեր, որոնց միայն բուն ոգևորութիւնը կարող է ստեղծել։

Պատերազմից յետոյ այդ յոյսերը շատ աւելի կեդարանաւորւեցին ու մեծացան։ Մի կողմից Ռուսական զէնքի շնորհիւ ձեռք բերած ազատութիւնները կային Բալկանեան թերակղզու վրայ, իսկ միւս կողմից Եւրոպական ազգերի բարեացակամ, ըստ երեւոյթին նպատաւոր համակրանքը։ 16 և 61-րդ յօդադրաներն էլ իրաւունք տւին յուսալու գոնէ բարեփոխութիւնների, եթէ ոչ կատարեալ ազատութեան։

Թիւրք կառավարութիւնը, չը նայելով որ խօսք էր տւել բարեփոխութիւնները իրականացնելու, պէ-

ոէց շատ աւելի յանգանութեամբ անշուքները մեծացնել և մոլիւսանդ, տաազակաբարոյ քիւրդերին հայ ազգաբնակչութեան վրայ հանել:

Օսմանեան պետութեան այդ վաղեմի սովորութիւնը կատաղութիւն և խզրտում առաջ բերաւ հայերի մէջ: Ամեն կողմից համեմատաբար շատ աւելի բարեկեցիկ ուսահայն ու պարսկահայը գրաւեցին փրենց թշառ, եղբայրներին օգնութեան հասնելու տենդով... և ծայր առաւ մի գործունէութիւն, որ 10—15 տարի անընդհատ պիտի ձգտէր ազատութեան, յորդահոս արիւնի միջով տնկուն՝ պիտի ապստամբութեան դրոշը կանգնեցնէր Սասունի, Ջէյթունի, Էրզրումի և Վասպուրականի լեռների վրայ և միաժամանակ Եւրոպական պետութիւնների դռները բաղխէր անօգուտ յոգնածութեամբ:

Բաֆֆին օրւայ այդ հրատապ հարցերի արծարծողն ու թարգմանը, այլև մեծ ժողովրդի մէջ մտցնող — տարածողը հանդիսացաւ իր գրեածքներով:

Այդ միջոցներին էր, որ Շէյխ-Ջէլալէզզէինի կողմից Բաշկերտում աւելի քան 17000 հայերի սոսկալի դրութեան մէջ, բերեց ու ածեց Էջմիածնի շուրջը անօթի, մերկ ու կիսամեռ դրութեան մէջ: Թերթերը ամեն, հասարակական ուշադրութիւնն ամբողջ գարձան դէպի այդ անաւոր թշառութիւնը: Բաֆֆին գնաց տեսաւ գաղթականներին և նրա զգայուն սիրտը խորապէս գառնացաւ: Այդտեղ էր, որ ծանօթացաւ Թիւրքահայերի անհուն տանջանքների հետ՝ անձամբ լսելով զոհերի բերանից քիւրդերի կատարած սոսկումները և հարստահարումները:

Եւ այդտեղ էր, որ յղացաւ նա իր ամենալաւ վէպերից մէկը — «Խենթը»: Մի սուտը գրեածք, որի մէջ փոխն ի փոխ պատկերանում են ընթերցողի առաջ

քիւրդերի և պետութեան հարստահարութեանը զոհ դարձած և կատարեալ մուրացկանութեան մատնւած թրշւառների փշաքաղեցնող, զարհուրելի պատկերներ։

Այնուհետեւ Րաֆֆին միմեանց ետեից գրեց իր հաշակւած միւս վէպերը—«Ջէլալէղդին» «Դաւիթ Բէկ», «Կայծեր», և շատ յետոյ, նոյն ուղղութեամբ պատմական մի վէպ ևս—«Սամուէլը»։

Սուլար աշխատութիւններ էին դրանք, որոնց իւրաքանչիւր տողը լափում էր ընթերցող հասարակութիւնը։ «Մշակը», որի մէջ տպւեցին առաջին անգամ «Ջէլալէղդինը», «Խնձը» և «Դաւիթ Բէկը», դարձաւ ժողովրդին սիրելի և ընդունւած առաջին թերթը։ Րաֆֆին էր, որ մտցրեց նրան ժողովրդի յետին խաւերի մէջ անգամ, շնորհիւ իր շահագրգիռ գրւածքների։

Այդպէս էր, Յակոբ Մելիք-Յակոբեանը, գեղարւեստագէտից փոխւած քարոզչի և ժամանակի ոգու զօրեղ արտայայտչի, իր գրիչը այնուհետեւ քացառապէս ծառայեցրեց նման գրւածքների։

Չը նայելով դրան, մէջէմէջ ունեցաւ նա սակայն ուրիշ աշխատութիւններ ևս։ Դրանք կենցաղական վէպեր էին («Ոսկի արաղաղ» և այլն), նոյն իսկ պատմական գրւածքներ, «Խամսայի մելիքութիւններ» և այլն։ Կատարեց նաև մի երկու թարգմանութիւններ էլ, ինչպիսիք են՝ «Կայէնի կտակը», «Նարաբադի աստղագէտը» և այլն։

1888 թւին, անսպասելի կերպով մեռաւ այդ բեղմնաւոր գրողը, որ ստեղծեց հայ վիպագրութեան մէջ նոր ուղղութիւն և որ այնքան խոր հետքեր թողեց ժողովրդի սրտում և հայ գրականութեան էջերում։

Հայ ազգը խորապէս սգաց իր տաղանդաւոր գրողի, իր ձգտումներն ու մտածութիւնները արտայայտող վիպասանի մահը։ Թաղւեց Րաֆֆին անօրինակ

մեծ շուքով և համազգային սուգի ընկերակցութեամբ,
Թիֆլիզի Խոջիվանք կոչւող գերեզմանատանը: Գերեզ-
մանի վրայ կանգնեցրած կայ կոթող:

11.

Բաճճիի գրածոների ուղղութիւնը եւ ոգին.— Միասնա-
ւոր գրածոները եւ նրանց գրելու ձեւը.— Կենցաղա-
կան վէպեր.— Պատմական վիպասանութիւններ.—
Պատմական եւ ուրիշ աօխանութիւններ:

Բաֆֆին ըստ ամենայնի հայրենասէր գրող է,
տողորւած ժամանակակից ազատամտութեան, այլեւ
60-ական թւականների հայ կեանքի վերածնութեան
գաղափարներովը: Նա աշակերտն էր Ստ. Նազարեանի,
սնւած նրա ուղղութեամբ և ջերմ կողմնակից Գր. Արծ-
րունու մղած պայքարին՝ պահպանողական-ազգայնա-
կանութեան դէմ:

Ինչ որ քարոզել էր «Հրախափալը» և ինչ կրա-
կոտ կերպով շեշտում էր «Մշակը», նոյնը վէպերով ար-
ծարծում էր և կենդանացնում Բաֆֆին: «Հրախափա-
լի» ու «Մշակի» բոլոր յարուցած հարցերը, շնորհիւ
աաղանդաւոր վիպասանի, գնում էին թափանցելու,
հասկանալի և մեծ մասամբ ընդունելի դառնալու հա-
մար ժողովրդեան մէջ՝ աւելի պարզաբանւած և աւելի
կենսոճանակութիւն ստացած:

Բաֆֆին, օրինակ հէնց, Արծրունու գրածներից
շատ աւելի մեծ աաղանդով և ուժգնութեամբ շեշտում
էր իր վէպերի մէջ այն միտքը, թէ հարկաւոր են ա-
մառական փոփոխութիւններ հայ կեանքում՝ սկսած

եկեղեցուց, մինչև ընտանիքը: Հայր անգործ է ա-
թշու, որովհետև դեռ ես լսեմ ու հետևում է իր ախ-
գէտ, արծաթասէր և խաւարամիտ կրօնաւորութեանը:
Նոյն իսկ եկեցեցին՝ իր աւելորդապաշտ ծէսերով, սը-
նոտիապաշտութիւններով և հաւատալիքների ձևակա-
նութեամբ, Գրիստոնէական կրօնի սկզբունքները՝ ի-
րենց ստրկական խոնարհամտութեան և գծուծ հնա-
զանդութեան յորդորող պատւէրներով՝ դարերից ի վեր
չարիք էին դարձել հայ ազգի համար, ծռել նրա ող-
նաշարը, հայեացքը դէպի ճահիճը խոնարհեցրել և ա-
նասունի հաւասարեցրել:

Ժամանակն էր այլևս ուղղելու կըլած ողնասիւնը,
դէն շարտելու կրօնի և նրա արբանեակների մեղքնոգ
համբերատարութեան խրատները և մեծ զայրոյթով ոչ
միայն բողոք ժայթքելու բռնութիւնների, անիրաւու-
թիւնների և ճնշումների դէմ, այլև բռնեցքը սեղմե-
լու, որի երախակալը բռնելու վարժել և փշրելով ա-
մեն շղթայ, ըմբոստացման դրոշը պարզելու բախ-
րոսների դէմ:

Այդ կոչը Րաֆֆիի գրածքների մէջ, ժամանակի
սգու ուժեղ արտայայտութիւնների չափովը, քանի գը-
նում—մեծածայն էր հնչում և բոցակէզ դառնում: «Կայ-
ծոր»-ի երկու գրքերը—վիպասանի բոլոր գաղափարնե-
րի այդ ամփոփումը թիւրքահայ ազատագրութեան օգ-
տին հնչող և ժամանակւայ բոլոր տենչերն ու երազնե-
քը խտացնող հատորներն են անշուշտ, որոնց մէջ Րաֆ-
ֆին դրել է իր այդ ուղղութեամբ զարգացած տաղան-
դի ամբողջ թափն ու աւիւնը:

Այդ էր Րաֆֆիի վէպերի ոչ միայն հռչակելու,
այլև գոյութեան շարժաւիթը: Գեղարւեստը նրանցում
ի նկատի չէր առնում երբէք. միտումն էր, որ իշխում
էր. միտումի շաւղն էր, որ կազմւում էին հանգայց-

ներ, հիւսւածքներ և վիպական բոլոր միւս ստրածքները:

Բօմանտիք դարոցն էր այն, որ մտնում էր հայ գրականութեան մէջ իր ամբողջ փայլովն ու թերութիւններովը: Բայցի ամեն քայլում դէմ եկող քարոզների և «մտրակողական» գեղումների, Բաֆֆի գրէթէ բոլոր վէպերը կրում են Բօմանտիք դարոցի բնորոշ կնիքը:—Հերոսների հրէշաւոր կամ հրեշտականման ախարհները յիշեցնում են Արքովեանն ու Պառչեանը, մանաւանդ իրեն, Բաֆֆին ժամանակակից, 60-ական թւականների ոուս գրողները—Չերնիշևսկին, Տուրգենևիք և այլն: Վիպական հեքիաթային հիւսւածքը, միմիայն հեղինակի քմահաճութեանը ենթարկւած հանգոյցների լուծումները, այլև հեղինակի ղեկավարութեամբ ու կախարդական գաւազանով մղող կեանքի պայքարներն ու կրքերի մաքառումները... այդ ամենը՝ երբեմն վէպերին տալիս են այնպիսի միամիտ կազմութիւն, որ ընթերցողի ժպիտն է յարուցանում ի Ֆլաս գրւածքի մէջ արծարծող լուրջ խնդիրների:

Բայց Բաֆֆին չի դժւարանում ընկերական կարեւոր խնդիրներն անգամ լուծումներ հրամանագրել ամենայն հեշտութեամբ, ուղած ժամանակ նոյն իսկ սրի հարւածի մատնելով չափազանց անքակտելի դարձող գորգեան հանգոյցները:

Անբաւարելի մտած մի միտք ոգևորում էր նրան—գրում է յետագայ մի հեղինակ՝ Բաֆֆի մասին*)—վէպի գաղափարը արդէն պատրաստ էր և նա գրիչը ձեռքն էր վերցնում: Եւ բաւական էր, որ գաղափարը կար. մնացեալը նրա համար երկրորդական էր:

*) Շիրաւնդազէի յօդւածը Բաֆֆի մասին, «Հորիզոն» հանդէսում 1894, գիրք Ա:

Նա վաղօրօք պատրաստում էր խնդրի լուծումը, հնա-
բույն էր ամբոխին մատչելի տեղեկացիան (միտումը)
և երբ սկսում էր գրել, նրա գլխում առաջին տեղը
ամուր բազմած էր լինում այդ միտումը, որ պէտք էր,
այսպէս թէ այնպէս, անցնէր վէպի մէջ: Հետևաբար
գեղարւեստական կատարելագործման, մանաւանդ հո-
գեբանական ճշտութեան մասին շատ էլ չէր մտածում,
կամ բնաւ չէր մտածում»...

Եւ յիրաւի, Րաֆֆիի համար միևնոյն էր, թէ ար-
գեօք իրերի ընթացքը իր վէպերի մէջ բնական էին,
թէ՞ յանկարծական: Պատահականութիւնն էր, որ յա-
ճախ վրայ էր հասնում ազատելու համար վիպասանին՝
նրա առաջագրած այս ու այն դժւարին հարցերից, և
կամ լուծելու համար խճճւած հանգոյցները՝ կոպիտ ար-
հեստականութեամբ:

Րաֆֆիի բոլոր գրւածքները կարելի է բաժանել
չորս-հինգ տեսակների: Ամենաառաջին տեղը բռնում
են միտումաւոր վէպերը, որոնցում գեղարւեստականու-
թիւնը, հոգեբանական ճշտութիւնները և իրերի բնական
ընթացքը բռնում են երկրորդական տեղ, կամ բոլորո-
վին չը կան: Այդպիսի վէպերն են՝ «Զալալլէղդին», «Խն-
թը» և «Կայծեր»-ի երկու հատորները:

Երկրորդ տեսակի գրւածքները, թէև նոյնպէս
բոմանտիք, սակայն համեմատաբար շատ աւելի մօտ
իրականութեանը և կեանքին, նրա կենցաղական վէպերն
են. — «Ոսկի աքաղաղ», «Պաշագողի յիշատակարանը», «Զահ-
րումար», «Մինն այսպէս, միւսն այնպէս», «Հարեմ» «Ուխտեալ
Միանձնուհի» և միւս մանր գրւածքները:

Երրորդ տեսակի վէպերն են պատմականները — «Դա-
ւիթ բէգ» և «Սամուէլ», որոնք նոյնպէս միտումաւոր գրւ-
ածքներ են, նիւթը հայոց պատմութեան նորագոյն և
հնագոյն դարերից հանած:

Այնուհետև գալիս են նրա իրապարակախօսական մի քանի գրւածքները.—«Հայ կինը և հայ երիտասարդութիւնը», «Տաճկահայր», «Արծւի վասպուրական», ճանապարհորդութիւններ, այլև մի հատ բաւական կարևոր պատմական աշխատութիւն—«Պամսայի Մելիքութիւններ»: Ունի նաև թարգմանութիւններ Զուբովից («Ղարաբաղի աստղագէտը») և Զախէր Մազօխից («Կայէնի կտակը»):

Ամենաառաջին վէպը, որով անմիջապէս մեծ հռչակ ստացաւ Րաֆֆին, որովհետև գրւած էր թիւրքահայերի կրած սոսկութեան մասին և ըստ ամենայնի արտայայտում էր ժամանակակից մտածութիւններն ու գաղափարները—նրա «Զալալէղդին» պատմւածքն էր, որ տպւեց «Մշակի» մէջ և մեծ յափշտակութեամբ կարգացւեց:

Շէյխ Զալալէղդինի արշաւանքներից և կոտորածներից առած մի գունագեղ պատկեր էր այդ: Մի խումբ երիտասարդներ, հայդուկային գունդ կազմած, Սահրատի առաջնորդութեամբ, քրդերի դէմ էին ելնում, կոտորում էին նրանց, խլում ձեռքներից աւարները, ազատում հայ գերիների և ազատարար հրեշտակների նման՝ օգնութեան էին հասնում ամեն տեղ, ուր քրդերը թալան ու կոտորած էին սկսել:

Վրէժխնդրութեան այդ ձևը, Յունական կլէֆտներից և բուլղարական հայդուկներից օրինակած, այնուհետև թիւրքահայոց ազատութեան օգտին տեղի ունեցող շարժումների ձև դարձաւ՝ որպէս յուսահատական միջոց ծայրահեղ բռնութիւնների դէմ և վէպերի մէջ էլ ունեցաւ իր իդէալացումը:

Րաֆֆին իր միտումաւոր վէպերի մէջ ջերմութեամբ յանձնարարեց կուլի այդ միջոցը (տակտիկան): Նրա հայդուկային խմբերը յաճախ կազմւած էին կըրթւած երիտասարդներից, որոնք հասարակական հար-

ցերի մասին էին վիճում և ժամանակակից գաղափարները արտայայտում այս կամ այն խնդրի վերաբերութեամբ: «Ջալալէղիին» մէջ, օրինակ, այսպէս էին խոսում Սահրատիւրնէեր աւագակները, երբ Բարդուղէմիսի վանքը մաքրում էին քրդերից: Կուից յետոյ գիւնին անագին գաւաթներով պատում էր ձեռքից ձեռք... Դալի-բաբան (խենթ քահանան) բաժակը ձեռին, երեսը տաճարի բեմին՝ ճառում էր այսպիսի «խորհրդաւոր» խօսքեր.—

«Ո՛վ հայեր, ո՛վ պապեր, այս գաւաթը խմում եմ, բայց առանց նւիրելու ձեր ոսկրներին: Եթէ դուք այս վանքերի տեղ, որոնցմով լիքն է մեր երկիրը, բերդեր շինէիք.—եթէ դուք ս. խաչերի և անօթների փոխարէն, որ սպառեցին ձեր հարստութիւնը, զէնքեր գնէիք.—եթէ դուք այն անուշիտութեանց տեղ, որ խնկւում են մեր տաճարներում, վառօդ ծխէիք,—այժմ մեր երկիրը բաղդաւոր կը լինէր: Այլևս քուրդերը մեր երկիրը չէին քանդի, մեր որդիքը չէին կոտորի և մեր կանայքը չէին յափշտակի... Այս վանքերից ծագեց մեր երկրի կործանումը, նրանք խլեցին մեր սիրտը ու քաջութիւնը, նրանք ձգեցին մեզ ստըրկութեան մէջ...»

Այսպէս ուրեմն, Դալի-բաբայի բերանով խոսում էին Աղբակի վանքում Ստ. Նազարեանը և Գր. Արծրունին: Բայց խօսում էին շատ աւելի Ռուսահայ երիտասարդութեան զիտակից մասը, որ տողորած թիւրքահայոց ազատագրութեան խնդրով այդքան միամիտ կերպով էր տրամաբանում և «եթէ»-ներով լուծում քաղաքական հարցերը:

Բայց անա և մի ուրիշ ճառախօս: Այս անգամ մի նախկին ուսուցիչ է. մի հայդուկ, որին կոչում են

«գրքի-խենթ» (Քիթաբ դէլիսի).—

«Յմուտ եմ այս բաժակը առանց նւիրելու ձեզ, ով գիր եւ դպրութիւն, որովհետեւ դուք չը տւիք մեզ այն, ինչ որ պահանջում է կեանքը և իրական աշխարհը: Դուք լցրիք մեր գլուխը ունայն վերացական ցնորքներով: Դուք չը ծանօթացրիք մեզ մարդկային պահանջների հետ և չը տւիք այն, որ պէտք էր ապրելու և հանգիստ ու բաղտաւոր ապրելու համար: Դուք աւելի զարգացրիք մեր մէջ սև նախապաշարմունքը և փակեցիք մեր աչքերը լոյսը և ճշմարտութիւնը տեսնելու համար: Դուք մեզանից դիակներ պատրաստեցիք, որոնց մէջ մեռած է ամեն մարդկային բարձր և վսեմ զգացմունք: Դուք աւելի պնդացրիք մեր ստրկութեան շղթաները և վարժեցրիք տանել բռնութեան ծանր և անպատիւ լուծը... Ուրեմն թող անիծւի մեր մամուլը, որ իր մրով աւելի մրտաց մեր սիրտը, միտքը և հոգին... Եւ թող կեցցեն այն գրիչները, որ նոր հոգի կը ներշնչեն մեզ, որ կը նորոգեն մեր սպառւած ուժերը և կը ծանօթացնեն կեանքի իրական պէտքերի հետ...» և այլն:

Նալբանդեանն է այս էլ, որ ճառում է ուսուցչի բերնով: Բայց մի ուսուցիչ, որի տիպարը ստեղծել է վիպագրողի հրամանը միայն՝ արհեստական ու անբնական ներկերի շպարներով, բերնին առած վերածնութեան շրջանի գաղափարներն ու կոչերը:

Այդ թոյլ պատմաւածքից յետոյ Բաֆֆին տւեց իր շատ աւելի կատարելագործած և աւելի խելահաս գրքւածքը—«Յննթը»:

Ռուս-թրքական պատերազմը, Ալաշկերտի թըշտառ գաղթականութիւնը, թիւրքահայերի կրած հա-

ըստահարութիւնների գունեղ պատկերները «ասպարէզ մտած» մտքերովը համեմաւած՝ կազմում են այդ վէպի նիւթը:

Սակայն Րաֆֆին իր տաղանդի փայլի մէջն է այդտեղ, երբ դրաււած է նկարագրելով մի քանի տիպարներ՝ առած անմիջական իրականութիւնից:

Տանուտէր Խաչօն և նրա ընտանիքը, քահանան Տէր-Մարութը, քիւրդ Ֆաթթահ բէկը, այլ և Թումաս Էֆէնդին—կենդանի տիպերն են, որոնք գրւած են վարպետի գրչով և գեղարւեստական զգացմունքներով: Ամբողջ այդ մասը գրւածքի ամենալաւ կտորն է: Դրան հետևում են սակայն անմիջապէս «գործիչներ» երևակայական, տպագայ տիպարները, Դուդուկջեան, Մելիք-Մանսուր, Վարդան, օրինակւած բուլգարական վէպերի հերոսներից և նմուշներ այն զաւիթ յեղափոխականների, որոնք կը կամենային երկիր գնալ գործելու: Նոր մարդիկ էին դրանք, դեռ անորոշութեան քողի տակ ստւերւած: Յետոյ, միայն յետոյ էր, որ Րաֆֆին իր «Կայծեր» ի մէջ պիտի կերպարանաւորէր նրանց, աւելի պարզորոշ կացուցանէր և մանրամասն գծագրէր գործունէութեան շրջանակները:

Եւ այսպէս, Րաֆֆին «Խենթի» մէջ ևս իրականութիւնը ամենայն դիւրութեամբ զոհում է գաղափարին: Երբեմն միայն, այն էլ որպէս հիւսւածք, կարծես իբր երկրորդական մանրամասնութիւն, վրձինը թաթախում է իսկական գոյների մէջ, գծագրում գեղեցիկ էջեր ու յաջող տիպարներ՝ գործածելու համար նրանց իր միտումներին, դնելու համար տիպարների բերնում քարոզներ, որոնց նա կը կամենար արտասանել ընթերցողների համար:

«Կայծեր»-ը նոյնն է: Գործիչներ՝ խորհրդաւոր պտոյտներով, քարոզներ, ծրագիրներ, պատրաստու-

թիւններ և դրանց հետ խառն երբեմն շատ յաջող նըկարւած տիպարներ ու տեսարաններ:

Ընդարձակ այդ վէպը սակայն կիսատ է *), որովհետեւ հեղինակը այնքան կնճռոտել է նրա հանգոյցը, այնքան խառնափնթորութեան հասցրել, որ դժւար թէ հնար լինէր վերջացնել առանց յանկարծակի, պատահական, հրաշաքեր լուծումների:

«Կայծերն» ևս ունի նոյն թոյլ, անկենսունակ, արհեստական սարւածքն ու կերտւածքը, ինչ որ «Խննթը» և միւսները: «Կայծերը» իբր վէպ՝ մինչև իսկ շատ աւելի թոյլ է առաջինից:

Կենցաղական վէպերից առաջինն է «Ոսկի աքաղաղը», թէև «Խաչագողի յիշատակարանը» գրւած է շատ աւելի վաղ, Բաֆֆիի գրական գործունէութեան սկզբընական տարիներում:

«Ոսկի աքաղաղը» պիտի համարել հեղինակի լաւագոյն գեղարւեստական գրւածքը, որքան և նա ունի թոյլ կողմեր: Նրա հերոսները այլևս քարոզներ արտասանող և սուերային տիպարներ չեն, այլ վերցրած են շրջապատող կեանքից: Գլխաւոր հերոսն է Մասիսեանը.—մի հայ, Ասիացի վաճառական, գործնական միմարդ, որ խաբում է, կողոպտում, վաշխառութիւն անում՝ հաւատալով անկեղծօրէն, թէ այդպէս էլ պէտք էր և թէ վաճառականութիւնը ուրիշ կերպ լինել չէր կարող:

Ու կիտում է, դիպում անհաշիւ և անկարգ: Մահւանից յետոյ քայքայւում է նրա բոլոր տնտեսութիւնը. «հեղեղի բերածը՝ հեղեղն էլ տանում է»:

*) Թէև նրա մահւանից յետոյ «Կայծերի վերջ» վերնագրով մի փոքրիկ բան հրատարակւած, բայց դա ամենայն հաւանականութեամբ կեղծիք էր և ոչ վաւերական:

Կան վէպի մէջ երկու տիպարներ, գործակատար Միքայէլը և Մասիսեանի որդին Ստեփանը, որոնք անբնական են և արհեստական: Միքայէլը չի ենթարկուում իր տիրոջ ազդեցութեանը, սովորում է Ստեփանից և վերջում դառնում է «ազնիւ» վաճառական: Մի բաւական երևակայական, գոնէ շատ բացառիկ տիպար, որ «ազնիւ» դառնալու համար չունի արդարացնող հանգամանքներ:

Աւելի անբնական, իդէալական տիպար է և իրականութեան մէջ գրէթէ հազւագիւտ—Ստեփանը: Սովորում է, հօր մահւանից յետոյ գալիս է տուն և չի ուզում թողած ժառանգութեան տէրը դառնալ, այլ գնում է մի մեծ գործի նւիրելու իրեն. մի գործ, որ սկսում էր Թիւրքաց-Հայաստանում և որին պաշտպաններ էր հարկաւոր Եւրոպայում: Ստեփանը Անգլիա է մեկնում, որ հայկական դատի համար աշխատի այնտեղ:

Կենցաղական գլխաւոր վէպերից երկրորդն է «Խաչագողի լիշատակարանը»: Այս ընդարձակ գրածքի մէջ հեղինակը մանրամասնօրէն նկարագրել է խաչագողների աւազակային գործունէութիւնը: Մի ամբողջ հասարակութիւն Պարսկաստանի Սալմաստ գաւառում, սերնդից սերունդ, սովորութիւն էր դարձրել թողնել տունն ու տեղը, թափառել Ռուսաստանի մինչև խորքերը, ձեռնալ քահանայ, ուխտաւոր Երուսաղէմի և այլն, շահագործել տգէտ ժողովրդի կրօնական զգացմունքներն ու մոլեռանդութիւնը և սրան խաբելով, նրան նոյն իսկ դաւելով՝ փող շահել:

...«Խաչագողը—ասում է Բաֆֆին՝ գրքի յառաջաբանի մէջ—հասարակութեան բոլոր ծալքերի մէջ մտնում է և ելնում... մի գարշելի տիպ է, աւերած, փչացած, անբարոյացած հրէշ... ծերի քովնա բարեպաշտ է, երկիւղած քրիստոնեայ...

Պաշտօնը չափազանց առաձգական է և դիւրաթեք. նա ամեն կաղապարի մէջ մտնում է և ամեն տեսակ ձևեր ընդունում... գիտէ կեղծել, խաբել... բայց երբ բախտը դաւաճանում է նրան—բանտը իր պապենական օթեանն է» և այլն:

Ահա այդ մի բուռը խարդախ աւագակների տիպարներն է, որ Բաֆֆին պայծառ գոյներով—երբեմն, ակներև չափազանցութեամբ—պատկերացնում է: Քաւոր Պետրոսի տիպը, «Պաշտօնը» բառը իբր անծական, «Պաշտօնութիւնը» իբր ամփոփումն խարդախութեան, ստորութեան և խորամանկութեան—Բաֆֆի վէպից յետոյ անմահացան հայ ժողովրդի լեզւի մէջ և մինչև այժմ էլ գործածական են: Նոյն ժողովրդականութիւնը ունեցաւ—ասենք այստեղ—Բաֆֆի մի ուրիշ վէպի մէջ նկարագրած Տէր Թօգիկ քահանայի խալֆայական դպրոցը, որով և մինչև այժմ որակւում են անկարգ, նախնական-տիրացուական դպրոցները:

«Պաշտօնի յիշատակարանը» լի է դարձեալ անբնական, դիւլաժական և շինծու տեսարաններով: Տիպարները, եթէ բացասական են—հրէշային են, եթէ դրական—հրեշտականման: Պատահում է և ուրիշ այլանշանութիւն էլ: Վէպի հերոսը, օրինակ, Քաւոր Պետրոսը, վէպի երկրորդ մասում փախնելով Սիբիրից, յանկարծ փոխւում է և դառնում մի բարի, ազնիւ մարդ, Մուրադին է տալիս այնքան խարդախութեամբ ժողոված իր հարստութիւնը և... երեւի գնում է մի վանքի մէջ ճգնելու: Բայց թէ ի՞նչպէս, ինչո՞ւ, հոգեկան ինչպիսի դրդումներից կամ ցնցումներից—այդ մասին ոչ մի բառ: Հեղինակն է կամեցել այդպէս. ահա միակ պատճառը:

Հեղինակը ոչ միայն այդ է կամեցել, այլև կա-

մեցել է որ նախկին խաչագողները յանկարծ փոխւեն և դառնան հայրենիքի ազատութեանը նւիրւած ազնիւ յեղափոխականներ, անձնանւէր գործիչներ: Խաչագողների այդ տգեղ կերպարանափոխութիւնը տեսնելու համար՝ հեղինակը ընթերցողին ուղարկում է դէպի իր «Կայծեր» վէպը:

Այդպէս են ահա հիւսւում Րաֆֆիի միտումաւոր վէպերը կենցաղականների հետ և նրանց արժէքն էլ նւագեցնում,

Րաֆֆիի գեղարւեստական յաւակնութիւններով և ոչ—միտումաւոր գրւածքները պիտի որոնել նրա գրական գործունէութեան նախնական շրջաններում, երբ չէր համակւած դեռ ևս ժամանակւայ տիրող գաղափարներով և չէր համարում իրեն ներշնչւած քարոզիչ Թիւրքահայ քաղաքական ազատութեան գաղափարի. պիտի որոնել նաև այս ու այն գրւածքի մի քանի էջերում՝ առանձնակի պատկերներով:

Այդպիսի շքեղ էջեր կան մանաւանդ նրա պատմական երկու վիպասանութիւնների—«Դաւիթ բէգի» և «Սամուէլ»-ի մէջ: Առաջինը նիւթ ունի 1722-ի թւին Ղարաբաղում տեղի ունեցող քաղաքական անցքերը: Հերոսը Դաւիթ-բէգն է, որ մի խումբ քաջերի և տեղական հայերի հետ քշում կամ ոչնչացնում է Ղարաբաղի խաղաղ ազգաբնակչութեանը հարստահարող վայրենի ցեղերին, այլև աւատական Թուրք խաներին: Խաները և ցեղապետները փորձում են միանալով ոչնչացնել սպառնացող և խոշորացող ընդդիմադրութիւնը, բայց Դաւիթ բէգը իր զօրքով, որ արդէն հասնում էր 2—3000-ի, նրա զօրապետներն էլ մի քանի կողմերից՝ ցրիւ են տալիս, կոտորում նրանց և բոլորովին փախցնում Սիւնիքից:

1725 թւին Ղարաբաղը մաքրւած էր Թուրքերից

և պարսիկներից, սակայն ստիպւած էր կուի պատրաստ-
ւել առաջ եկող Օսմանցոց դէմ: Դաշնակից մելիքները
թողին հեռացան Դաւիթ բէգից, մի քանիսը հեռացան
և քաջ Սիւնեցին փոքրաթիւ գունդով երկու անգամ
ջարդեց օսմանցիներին: 1728-ին մեռաւ Դաւիթ բէգը,
յաջորդ Մխիթարին էլ հայերը դաւաճանութիւնով սպա-
նեցին և օսմանցիք այնուհետև տէր դարձան Հալիձո-
րին և Ղարաբաղին...

Այս նիւթը կատարելապէս համապատասխան էր
Բաֆֆի միտումներին, և նա ձեռնարկեց վէպ դարձ-
նել նրան: Եւ պիտի ասել, պատմական այդ խոշոր
վիպասանութեան մէջ հեղինակը աւելի բանաստեղծ է,
տաղանդաւոր նկարագրող և տեղ-տեղ էլ ուղղակի իս-
կական գեղարւեստագէտ: Արեւելեան կիանքը իրաների,
հարեմները, կանանոցների տոփանքներն ու դաւերը,
այլև վառ երեակայութիւնից բղխող՝ մահմեդական հա-
ւատալիքների վարպետ գրչով արտայայտւած տեսա-
բանները՝ յաջորդում են միմեանց վէպի մէջ և դժբախ-
տաբար, խճողւում են արհեստական, շինծու, յանկար-
ծական և յաճախ միամիտ հիւսւածքների, դիպւածնե-
րի և հանգոյցների հետ:

«Դաւիթ բէգն» էլ կիսատ է: Նրա առաջին մասը
գրւած է աւելի լաւ նախամտածւած. կոկած է և մը-
շակւած, կատարւած է բանաստեղծական շունչով: Երկ-
րորդը թոյլ է, ճապաղ, և թւում է թէ գրւած լինի
կտոր-կտոր, առանց կանխօրէն գծւած ու պատրաստ-
ւած ծրագրի:

Պատմական երկրորդ վիպասանութիւնը— «Սա-
մուէլ»-ի նիւթը IV դարի հայ պատմութիւնից է առ-
նւած: Այդտեղ նկարագրւած է Մեհրուժանի ազգութաց
գործունէութիւնը և աւերները Հայաստանում՝ Պար-
սից Շապուհ երկարակեացի օրով. այդտեղ գծւած են

Սասանեանների ձգտումները՝ տիրելու երկրին և կրօնափոխութեան ուժով իրենց հետ կապելու հայ ազգին. այդտեղ պատկերացրած են քաղաքական այն բոլոր անցքերը, որոնք տեղի ունեցան Արշակ Բ.-ի մահուանից յետոյ, մինչև պապի թագաւորութիւնը:

Բաֆֆին տալիս է այդ վէպով IV դարի պատմիչ Փաւստոս Բիւղանդացու մէջ նկարագրած բոլոր անցքերը, կատարելապէս ըմբռնած լինելով ժամանակը և նրա ոգին: Նոյն իսկ ինքնուրոյն բացատրութիւններ ունի դիպածների, այլ և կրօնական ու մարմնական իշխանութիւնների յարաբերութիւնների վերաբերութեամբ:

«Սամուէլն» էլ կիսատ վէպի տպաւորութիւն է թողնում: Ունի շատ յաջողած էջեր, թէև չը կան կատարելագործւած տիպարներ, այլ և պատմական մի քանի անճշտութիւններ ունին. անճշտութիւններ, որոնք տեղի են ունեցել անշուշտ հեղինակի հրամանով, որոշ միտումների օգտին *):

Ինչ վերաբերում է Բաֆֆիի պատմական աշխատութեանը «Սամսայի մելիքութիւններ» — մի կարևոր գործ է դա և լոյսի է հանում հայ նորագոյն պատմութեան մի ամբողջ շրջան՝ իր հետաքրքիր կողմերով: Ղարաբաղի հինգ մելիքութիւնների պատմութիւնն է, որ արւած է մանրամասնօրէն:

Հրապարակախօսական բանասիրական գրւածքներից յայտնի են «Հայ կինը և հայ քրիտասարդութիւնը»,

*) Այդպէս՝ անճիշտ է Հայր Մարգարէի մասին, իսկ Սամուէլի սպանութեան զոհը սխալ է: Պատմութեան մէջ Սամուէլը սպանում է իր մօրացուն, Շապուհի քոյր Ումիդգուխտին (Փաւստոս, գիրք Դ. գլ. ԾԹ.), իսկ վէպի մէջ, զուրս է բերւած, որ նա սպանում է իր հարազատ մօրը, որ անշուշտ շատ աւելի տղու է միտումաւոր վէպի համար:

«Տաճկահայք», «Արժւի Վասպուրական» (Խրիմեան Հայրիկի մասին) և մի քանի ճանապարհորդական տպաւորութիւններ՝ «Մելիքզադէ» կեղծանունով:

Մանր գրւածքներից յիշատակելի է նոյնպէս «Ղարիբ Մշեցի»-ն, իսկ մեծ, համեմատաբար թոյլ գրւածքներից՝ «Զահրումար» (բարոյա—խրատական վէպ), «Մինն այսպէս և միւսն այնպէս» (Թիֆլիզի բարքերի ապականութեան պատկերներ), այլ և «Վէպիկներ ու պատկերներ» վերնագրով երկու հատորների մէջ ամփոփած շատ պատմւածքներ, որոնցից ոմանք նոյն իսկ հարժէր երևան հանել, այլ պատուտել ու նետել, որպէս հեղինակի գրչի վրիպումներ:

Բաֆֆիի ամենավերջին տաղանդաւոր և լաւագոյն գրւածքն է «Սամուէլը», որով նա ցոյց տւաւ բանաստեղծական ընդունակութիւններ և հետազօտողի ու պատմասէրի լուրջ ձգտումներ:

Բաֆֆիի աշխատութիւններից առանձին գրքով տպագրւածներ կան (երբեմն մի-երկու հրատարակութիւն) հետեւեալները.— Չալալէղդին, Խենթը, Դաւիթ-բէգ, Սաջազողի յիշատակարանը (4 մաս), Ոսկի արաղաղ, Կայծեր (երկու հատոր), Մինն այսպէս, միւսըն այնպէս, Արժւի Վասպուրական, Ո՞վ էր մեղաւոր, Հայ կինը և հայ երիտասարդութիւնը, Տաճկահայք, Խամսայի մելիքութիւնները, Պարոյր Հայկազն, Վէպիկներ և պատկերներ (2 հատոր), Սամուէլ: Թարգմանութիւններ՝ Պ. Զուրովի՝ «Ղարաբաղի աստղագէտը և Զախէր-Մագոխի» «Կայէնի կտակը»:

12.

**Ծերենց.—Կեանքն ու գրածքները.—(Թորոս Լեւոնի),
(Երկունք) եւ (Թէոդորոս Ռոստոմի).—Գրածքների ո-
գին եւ միտումները:**

Դեռ նոր էր Րաֆֆին հրատարակել իր «Ջալա-
լէղին» վէպը, Թիւրքահայոց քաղաքական ազատագրու-
թեան հարցը նոր սկսում էր ամբողջ ազգի մտադրու-
թիւնն ու եռանդը գրաւել, երբ 1879 թւին Թիֆլի-
զում լոյս տեսաւ պատմական մի նորանշան,—կարելի
է ասել՝ Եւրոպական վիպագրութեան ձեռք ի կատար
ածւած—մի վիպասանութիւն. «Երկունք Թ. դարու» վեր-
նագրով: Գիրքը, որ գրւած էր Կ. Պօլսի բարբառով,
անմիջապէս ուշադրութեան արժանացաւ թէ՛ որպէս
գեղարւեստական արտադրութիւն և թէ մանաւանդ իբր
քարոզող սոցիալական և ժամանակակից ձգտումնե-
րի: Հեղինակի անունը վէպի վրայ ծածկանունով էր,
սակայն շուտով յայտնի եղաւ: Թիւրքահայ մի բժիշկ
էր այն, որ նոր էր կովկաս եկել և հայոց պատմու-
թիւն էր ուսուցանում Ներսիսեան դպրոցի մէջ:

ԾԵՐԵՆՑ (Յովսէփ Շիշմանեան), ծնւել էր Կ. Պօլ-
սում 1832 թւին, մեռաւ 1888-ին Թիֆլիզում:

Դաստիարակւած Վենետիկի Մխիթարեանների մօտ,
Շիշմանեանը, «Երկունքի» հեղինակը, մտաւ Փարիզի
բժշկական համալսարանը և աւարտեց բժշկի վկայա-
գրով: Այնուհետև հայրենիք գնաց նա, ուր եռանդուն
կերպով մասնակցեց իր հասարակութեան հայ-կաթո-
լիկների գործերին, շուտով հրապարակախօսական աս-
պարէզի մէջ յայտնի եղաւ, նետուեց Հասունեան և Հա-
կա-Հասունեան կռիւներում, յետոյ էլ մի խումբ դա-
ւանակիցների հետ թողնելով կաթոլիկութիւնը մտաւ

լուսաւորչական եկեղեցու ծոցը:

Վաթսունական թւականներին, մինորակազմ ընկերութեան յանձնարարութիւնով և դպրոց բանալու նպատակով, Շիշմանեանը ճանապարհորդեց Կիլիկիա, ապա նշանակեց պետական բժիշկ Կիպրոսում և վերջապէս, եօթանասնական թւականներին Թիֆլիզ եկաւ, ուր հայոց պատմութեան դասեր ստացաւ Ներսիսեան դպրոցի մէջ:

Այնուհետեւ պատահեց նրան Թիւրքաց-Հայաստան գնալ մի անգամ ևս, Ռուս-Թիւրքական պատերազմների ժամանակ: Վերադառնալով այնտեղից մինչև մահը մնաց Թիֆլիզ:

Թիւրքիայում Ծերենցը յայտնի էր եղել արդէն որպէս հրապարակախօս: Ունէր լուրջ յօդաւածներ այդ կեղծ անունով, «Արեւելեան Մամուլի» և ուրիշ պարբերականների մէջ. նոյն իսկ Կ. Պօլսումն էր, որ տպւել էր նրա առաջին պատմական վէպը—«Թորոս Լեւոնի»: Սակայն Ծերենցը հռչակ ստացաւ Կովկասում, շնորհիւ իր «Երկունքի», որ գերազանցօրէն արտայայտում էր ժամանակի միտումներն ու զգացմունքները և աւելի գեղարւեստական արտադրութիւն էր քան Րաֆֆիի վէպերը:

«Երկունքը» կարդացեց յափշտակութեամբ. նա մինչև այժմ էլ մնում է դեռ իբր լաւագոյն պատմական վիպասանութիւններից մէկը հայ գրականութեան մէջ:

Ծերենցը ընդամենը գրել է երեք պատմական վէպ: Առաջինը «Թորոս Լեւոնի» է: Նիւթը Ռուբինեանց Թորոս Բ. իշխանի կեանքն ու գործունէութիւնն է: Ինչպէս յայտնի է, Լեւոն. Ա.-ի գերի բռնւած որդիներից մէկին, Թորոսին, յաջողեց ազատել Կ. Պօլսից՝ շնորհիւ մի յոյն հարուստ կնոջ. ծածուկ մտաւ Կիլի-

կիա, ծպտած իբր հովիւ՝ կարողացաւ ոտքի հանել տեղական հայ ժողովրդին և ապստամբութեան դրոշը բարձրացրած, ոչ միայն վոնդեց երկրից բոլոր յոյն բռնակալներին, այլ նոյն իսկ ընդարձակեց հայրենական ժառանգութիւնը, յաղթայարեց Բիւզանդիոնի ոյժը և ստիպեց նրան ոչ թէ իբր տէր նայել Կիլիկիային, այլ իբր դաշնակից պետութիւն:

Այդ պատմութիւնն էր ահա, որ Ծերենցը գիտցաւ մշակել: Ապա, որպէս լաւ ծանօթ Կիլիկիային, յաջողութեամբ վէպ դարձրեց ու հայ գրականութեանը նւիրեց առաջին լաւագոյն պատմավէպը: Նրա մէջ հեղինակը ոչ միայն անկեղծ հայրենասէր է, այլ հմայող պերճախօս, անկեղծ ազգասէր քարոզիչ և միաժամանակ ջերմ ժողովրդասէր: Ամեն յարմար դիպածում չի մոռանում նա հանդէս հանել ժողովրդին, ձայնի և գործունէութեան առաւելութիւնը նրան յատկացնել և միմիայն նրան վերագրել երկրի և հայրենիքի փրկութեան գործի յաջողութիւնը:

Եւ ահա Ծերենցը, իր տաղանդի ամբողջ թափովը, ընթերցողի առջև է հանում ժողովրդից ելած հերոսներ—Սարգիսն ու Բաբգէնը («Թորոս Լեւոնիի» մէջ) Սասունցի Յովհանը («Երկունքի» մէջ) և Զաւէնը («Թէոդորոս Ռշտունիի» մէջ): Դրա հետ միասին, նրա գծած իշխանների և կրօնաւորների լաւ տիպարներն ևս անպայման ժողովրդասէր են: Ծերենցը պնդում է, որ ազնւական դասակարգը պիտի միանայ ժողովրդի հետ և պաշտպան կանգնի ազգի անկախութեանը: Հաւատացած է նա, որ կրօնաւորութեան, ազնւականութեան և ժողովրդի շահերը կարող են համերաշխ լինել, երբ հարկաւոր է հայրենիքը ազատել օտարի լծիցն ու վայրենութիւններից:

Այդ մտածութիւնն է, որ ղեկավարում է նրան

բոլոր իր վէպերի մէջ: Եթէ Հայաստանը ընկել է օտարների լծի տակ—պատճառը այն է, որ իշխանները փչացել են, կրօնաւորութիւնը անբարոյացել և ժողովուրդը մնացել է անտէր: Ծերենցը, այդպիսի դէպքում, գտնում է ուրեմն, որ ժողովուրդը պիտի թողնի իր իշխաններին ու վարդապետներին, հարկ եղած ժամանակ նոյն իսկ պիտի ոչնչացնի նրանց և ինքնագլուխ, լինի փոքրիկ խմբերով, կուի պիտի հայրենիքի թէ ներքին և թէ օտար թշնամիների դէմ, պատժէ պիտի դաւաճաններին ... առհասարակ տնօրինի իր վիճակը անձամբ:

Գրականութեան մէջ այդ նոր, դէմօկրատիք շեշտը խորապէս ազդեց Րաֆֆին և ներշնչեց նրան յաճախ լաւագոյն մտքեր յետագայ գրւածքների ժամանակ: «Կայծերի» հեղինակը մեծապէս օգտւեց Ծերենցի ոչ միայն գրելու ձևերից, այլ և քարոզներից ու առաջադրած գաղափարներից:

Ծերենցը ոչ միայն համոզիչ խօսող էր և տրամաբանող, այլ և գիտէր վարպետօրէն գրել: Նրա վէպերը շատ անգամ յիշեցնում են Ֆրանսական յայտնի վիպասան Ալէքսանդր Դիւմայի դիւցազնա-պատմական վիպասանութիւնները *). ունին նրա գրելու ձևերն ու հետաքրքրելու արհեստը, հիւսւածքները հինւուում են նոյն վարպետ շարժումներով և նոյն իսկ տիպարները գծւում՝ նման ներկերով ու վրձնի համարձակութեամբ:

«Երկունքը» Ծերենցը գրել է աւելի պակաս մշակւած և յաջող: Նիւթի ժամանակակից թարմութիւնը,

*) «Երեք հրացանակիրք», «Քսան տարի ետք» «Բրաժլոն դերկոմս» և այլն: Այդ երեք վէպերն էլ (19 հատորներ) կան թարգմանւած հայերէն և տպւած Զմիւռնիա:

այլ և մէջը արծարծւած հարցերն էին, որ նրա հռչակը շինեցին աւելի մեծ: Նոյն գաղափարներն են նրա մէջ, ինչ «Թորոս-Լևոնի» մինչև իսկ շատ աւելի որոշ են շեշտւած և ընդլայնած: Նիւթը առնւած է IX դարի այն թշուառ ժամանակից, երբ Արարացիք Հայաստանի տէր էին դառնում և անխնայ ոտնատակ տալիս երկիրը: Ոստիկան էր նշանակւած հայերի վրայ, հոլի փոխարէն, Բագարատ Բագրատունին:

Սա միաբանւում է պարսից իշխան Բաբանի հետ և ապստամբւում ամիրապետից. բայց Աֆշին ոստիկանը յաղթում է նրան. յետոյ, ամիրապետի կողմից գալիս է Արուսէթ զօրապետը, խարդախութիւնով բռնում Բագարատին և ուղարկում իր տիրոջը: Այդ բանից սաստիկ զայրացած Սասունցիք, ծածուկ և յանկարծ ընկնում են Արուսէթի վրայ, սպանում նրան և զօրքը ցրւում:

Ծերենցը ստեղծել է Սասունցոց ղեկավար՝ Յովնանի դիւցազնական տիպարը: Մի երկաթէ մարդ է այն, որ դուրս է եկել ժողովրդից, խումբ է կազմել, և զգւած իշխանների ապիկարութիւնից, վճռել է անկախօրէն կռիւ մղել թշնամու դէմ: Կայ և անյոյս սէր դէպի իշխանուհին, որ մտել է կուսանոց. կայ նաև հին հեթանոսական ստորերկրեայ ծածուկ մեհեան, ուր Յովնանը առաջնորդւում է՝ լսելու համար երկրի ապագայի մասին տխուր գուշակութիւններ:

Վերջապէս Հայաստան է մտնում ամիրապետի կողմից Բուդա ոստիկանը, որ արիւնով է ողողում ամբողջ երկիրը և անհամար գերիներ քշում: Նրան գործակից է դառնում վախից Սմբատ Բագրատունին, որ յետոյ պիտի նահատակւէր կրօնի համար և կոչւէր Սմբատ Խոստովանող, իսկ նրա որդին պիտի հիմնէր Բագրատունեաց իշխանութիւնը:

Յոֆուանը Բուդայի անգթութեան զոհ է գնում և Հայաստանը իր երկունքը ողողում է արեան բաղնիքով, մինչև որ Աշոտ Թագրատունուն յաջողում է դրնել նրան համեմատաբար լաւագոյն վիճակի մէջ և դարձնել անկախ պետութիւն:

«Թէոդորոս Ռշտունի» նիւթը վերցրած է VII դարի, Արաբական տիրապետութեան նոր ժամանակներէց, երբ հրոսակները, Պարսկաստանին տիրելուց յետոյ, մտնում էին Հայաստան և դիմադրութեան էին հանդիպում դեռ ևս: Այդ դիմադրութեան հերոսը Թէոդորոս Ռշտունին էր: Բայց ի՞նչ կարող էր անել խեղճ իշխանը առանց օգնութիւն ունենալու թէ իր ազգակիցների և թէ հաւատակից յոյների կողմից: Հայերին և յոյներին բաժանում էր 451 թւի Քաղկեդոնի ժողովը, որ յետագայում աւելի և աւելի անդունդ պիտի գոյացնէր երկու ազգերի միջև, այլև հասցնէր իրար բզբտելու աստիճանին:

Արաբների տիրապետական ձգտումները հանդիպեցին այդպիսով շատ յաջող հանգամանքների և Ռշտունու ջանքերը անցան ապարդիւն: Յոյները մերժեցին օգնել: Թէոդորոս Ռշտունին կատաղած հաւատակիցների այդ անտարբերութիւնից, ստիպւած եղաւ Օսման ամիրապետի հետ բանակցութեան մէջ մտնել, հպատակութիւն յայտնել և զէնքը յոյների դէմ դարձնել...

Այս վէպի մէջ ևս Ծերենցը կրկնում է նոյն մրտքերը, բայց աւելի թոյլ կերպով: Լաւ են թէ բնութեան և թէ պատմական անցքերի նկարագիրները: Առանձին ուշադրութեան արժանի են Բիւզանդիոնի կեանքից առած տեսարանները և յունական պետութեան անբարոյ կեանքի պատկերները, խճճւած կրօնական զգւելի վէճերով:

«Թէոդորոս Ռշտունին» համեմատաբար թէ՛ աւելի թոյլ գրւածք է, թէ՛ կրկնողութիւն նախընթաց քարոզների և մտածութիւնների և թէ՛ մանաւանդ—դատելով ժամանակակից հոսանքների տեսակէտից—իր միտումներովն արդէն հնացած, ետ մնացած: Այդ էր պատճառը, որ նա չը գտաւ «Երկունքի» և «Թորոս Լեւոնիի» չափ յաջողութիւն:

Ծերենցի երեք պատմավէպերն էլ տպւած են Թիֆլիզ: «Թորոս Լեւոնին» երրորդ տպագրութեամբ լոյս տեսաւ 1902-ին ևս: Առաջին տպագրութիւնը եղել էր Կ. Պօլսում:

13.

Աւուղների վերջին ներկայացուցիչ, քիւրֆահայոց ազատագրութեան ժողովրդական երգիչ Աւուղ—Ջիվանի.—Կեանքն ու գործունէութիւնը.—Երգերը.—Լեզուն եւ ոճը:

Բաֆֆիի քարոզչական վէպերի և Պատկանեանի մարտակոչ գրւածքների հետ միաժամանակ, հասարակ ժողովրդեան խաւերում, գիւղացիութեան և աշխատաւոր դասակարգի մէջ, մեծ ժողովրդականութիւն էին ձեռք բերում մի շարք աշուղական նոր, կենդանի և անպաճոյճ երգեր, որոնք հետզհետէ նոյն իսկ ընդունելութիւն էին գտնում քաղքենիների մէջ ևս:

Այդ նոր երգերը ստեղծագործւում էին տեղի ունեցող ժամանակակից դէպքերի, ազգութիւնը համակող ընդհանուր զգացմունքների, տիրող կարծիքների և որոշ միտումների տպաւորութեան տակ: Գրւած էին նրանք անարւեստ պարզութեամբ, ժողովրդի խօսած

լեզուովն ու ոճովը, աճեցուն յաջողութեամբ թափանցում-մտնում էին ամենախուլ անկիւնները և հնչում 20—30 տարի անընդհատ:

Անշուշտ, նրանց յաջողութեան և տարածելու պատճառը գլխաւորապէս նաև այն էր, որ իւրաքանչիւր երգ ունէր եղանակ, երգում էր և նրան տանում-տարածում էր ինքը հեղինակը: Բացի դրանից, ամեն մի երգը արտայայտում էր ժողովրդին յուզող դէպքերի վերաբերութեամբ ոգևորիչ մտքեր, այլ և նրա սրտի հետ խօսող զգացմունքներ՝ պարզ ու հասկանալի լեզուով:

Այդպէս էր, որ բերնից-բերան, անգիր արւած, յաճախ ծանօթ թուրքերէն եղանակների յարմարեցրած, գնում-հասնում էին նրանք ամենայետին անկիւնները, ուր մի հատ անգամ հայ կար: Այդպէս էր, որ նրանք, ազգայնական մտքերի հետ միասին, թիւրքահայկական ազատագրութեան քարոզն էին տանում— արծարծում ժողովրդի մէջ, յետոյ, վանում էին մինչև այդ եղած որևէ թուրքերէն կամ հին ազգային երգ, նրանց տեղն էին բռնում ու մոռացնել տալիս նոյն իսկ հռչակաւոր «Մալր Արաքսի» նման բանաստեղծութիւնները:

Աշուղական այդ երգերի հեղինակը Ալէքսանդրապօլից եկած մի ջութակահար աշուղ էր, Սայեաթ—Նօվայից և Շիրինից յետոյ լաւագոյնը և հայ աշուղութեան վերջին ներկայացուցիչը:

ԱՇՈՒՂ-ՋԻԻԱՆԻ էր կոչւում նա: Բուն անունն էր Սերովբէ Լևոնեան: Ծնւել էր Ախալքալաքի Կարծախ գիւղում 1846 թւին: Հայրն էր, որ որդուն փոքրը ժամանակ կոչել էր «Ջիւանիկ»: Այդ բառն էլ դառնում է յետագայում Սերովբէի աշուղական կեղծանունը:

Ուսումը Ջիւանին ստացաւ իրենց գիւղի դպրոցում: Այլևս ոչ մի տեղ շարունակել չը կարողացաւ: Հայրը շուտ մեռաւ. որդին ստիպւած էր երկրագործ դառնալ՝ ապրուստ գտնելու համար: Ինչ որ սովորեց այնուհետեւ, շնորհիւ իր ուսումնասիրութեան էր, հետաքրքրուող մտքի, ընթերցանութեան և առ հասարակ ինքնակրթութեան:

Աշուղութիւնը սկսեց փոքր հասակից: Մի ձմեռ իրենց գիւղը եկաւ թափառական աշուղների մի խումբ: Երկար գիշերներ պատանի Սերովբը լսեց նրանց անյազօրէն, ոգևորեց, գտաւ մի ջութակ, խնդրեց որ իրեն էլ նւագել սովորեցնեն. ապա ինքնուս կերպով շարունակեց առաջ գնալ և մի քանի տարիից յետոյ նոր նւագող-աշուղը պատրաստ էր:

Ով եղել է Թիֆլիզի և մանաւանդ Ալէքսանդրօպօլի սրճատներում (դահլէներում), նա անշուշտ լսած կլինի յաճախ այն 3—4 հոգուց բաղկացած նւագածոների խմբին, որ ամբողջ օրը նւագում է ասիական գործիքների վրայ, երգում է յաճախորդների պատէշների համաձայն տաղեր ու խաղեր և կերակրւում նւրանց տւած նւէրներով:

Դրանք են ժամանակակից աշուղները. դրանց շարքն էր, որ ընկաւ երիտասարդ Ջիւանին նախ Թիֆլիզում, իսկ յետոյ Ալէքսանդրօպօլում: Մինչև 1871 թիւը այս ու այն խմբի անդամ էր, երգիչ և թոյլ երգեր ստեղծագործող: Այդ թւին նրան յաջողեց ունենալ իր սեփական խումբը և այդ թւից էլ սկսեց նրա աշուղական ժողովրդականութիւնն ու հռչակը տարածւել նախ գաւառների ապա և Թիֆլիզի մէջ:

Աշուղ-Ջիւանին փնտռեցին այնուհետեւ խնջոյքների մէջ. հարուստները հրաւիրում էին նրա խումբը, խնդրում էին լսել նրա շինած երգերը, հարսանիքների

մէջ կամաց-կամաց թուրքերէն խաղերին փոխարինեցին Ձիւանիի նորահնար տաղերը հայերէն լեզուով, որոնք սիրւած ու ծանօթ թուրքերէն եղանակների էին յարմարեցրած:

1875 ից յետոյ արդէն Ձիւանին վարպետ էր համարւում. ունեցաւ իր դպրոցը ուր նա նւագել և աշուղութիւն էր ուսուցանում, իսկ 90-ական թւականներին ընտրւեց մինչև իսկ աշուղների համքարութեան (արհեստակցութեան) «ուստաբաշի» (արհեստաւորների գլխաւոր պետ):

Սակայն, Աշուղ-Ձիւանիի իսկական գործունէութեան շրջանը և հռչակը սկսեց Ռուս-թիւրքական պատերազմներից, մանաւանդ թիւրքահայկական ազատագրութեան հարցի յետագայ եռանդուն տարիներից:

Համակւած ամբողջ հայութիւնը խանդավառող ազգայնական բուռն ոգով ու միտումներով, լի ջերմ հայրենասիրութեամբ, զգայուն հոգին ցնցւած թիւրքաց-Հայաստանում տեղի ունեցող սոսկումներից, հաւատացող՝ ժամանակակից վսեմ երազներին ու մեծամեծ ծրագիրներին,—եռանդով լի աշուղը ինքնաբերաբար իր վրայ առաւ ժողովրդի բոլոր խաւերի մէջը տանել պատգնելու—գութ և զայրոյթ գրգռելու նպատակով—թիւրքահայ եղբօր վշտերն ու աղերսը, բողոքն ու յոյսերը: Նրա ջութակն ու գրիչը նոյն ուժգնութեամբ և կորովով միմեանց ետևից հնչեցնել ըսկսեցին տառապող ժողովրդի փրկութեան արշալոյսի աւետումը: Նոյն լաւատեսութեամբ երազում էր նա վառ ապագան և նոյն գորովալիւր ու սրտառուչ խանդով հրաւէր էր կարդում օգնութեան ելնել, չը յուսաբեկւել, զգոյշ կենալ դաւող որսորդներից, սիրել ազգըն ու հայրենիքը և այլն:

Բոլոր այն երգերը, որ բացի իրենից, միւս նւա-

գածուններն էլ սկսեցին երգել, գրում էր ինքը և գրում գրէթէ ամեն օր: Գիտէր խօսել՝ երգելով. գիտէր ժամանակակից տիրող զգացմունքներովը գրաւել իրեն լսողներին, գիտէր՝ մանաւանդ ինքն էլ ոգևորւել:

Մի տպաւորութիւն, մի ներշնչում, օրւայ մի խնդիր, տեղի ունեցող որևէ ցնցիչ դէպք՝ նրա շըրթունքների վրայ առաջ էր բերում մի նոր երգ: Նա ոչ կանգ էր առնում լեզուական անկանոնութիւնների, քերթողութեան արւեստի և տաղաչափութեան օրէնքների զարտուղութիւնների առաջ և ոչ էլ ժամանակ էր կորցնում գեղարւեստական դարձածքների վրայ: Գրում էր՝ ինչպէս մտածում էր, ինչպէս որ նիւթը բուլէաբար ներշնչում-ոգևորում էր նրան:

Վախ չունէր քննադատելու, ոչ էլ գովեստ էր սպասում, եթէ երգի կերտւածքը անյաջող էր և կամ եղանակը շատ էլ չէր յարմարւում խօսքերին և այլն: Վատ կամ լաւ—որևէ եղանակի էր կապում գրած երգը, յաճախ եղանակն իսկ կրճատում, խեղանդամ էր շինում, որպէս զի երգը չը մնայ առանց երգւելու: Փոխ էր առնում թրքականից, պարսկականից կամ եւրոպական աղաւաղած կտորներից անխտիր: Իւրաքանչիւր երգը անշուշտ պիտի եղանակ ունենար և երգւէր: Ինքն էր որ երգում էր առաջին անգամ, սովորելու էին գալիս միւս նւագողները և ահա նոր երգը արագ քայլերով գնում էր մտնելու ամենայետին գիւղերն իսկ:

Բայց պէտք էր տեսնել թէ ինչպէս ինքը—Աշուղ Զիւանին էր նւագում ջութակի վրայ և հետն էլ երգում: Մարմնացած ոգևորութիւն էր դառնում նա, երբ նւագարանը ձեռքն էր առնում ու սկսում: Աղեղը ուտոստում էր աշխոյժով, երգիչը մոռանում էր իրեն, խանդավառութեան մէջ նոյն իսկ երաժշտական խա-

ղերն էր շեշտում առանձին կերպով, երգի խօսքերը արտասանում պարզ, որոշ և աշխատում էր ոչ միայն ազդու դարձնել երգը, այլև բոլորովին հասկանալի՝ նոյն-խակ գուհիկ լսողի համար:

Աշուղ-Ջիւանու երգերը կարելի է հաշւել մի քանի հարիւրով: Թէև այդ տաղերի մեծ մասը հայրենասիրական-ազգայնական ուղղութիւնն ունին, սակայն և բարոյախօսական խրատական շատ կտորներ կան, որոնք բարձր են քննադատում: Ժամանակակից անցքերն ևս, այլաբանօրէն և խորհրդաւորութեան քողի տակ, նիւթ են դառնում Ջիւանու երգերի:

Հայրենասիրական, զուտ ազգայնական երգերից կարելի է մատնանիշ անել, օրինակի համար, «Հայի ճուտ», «Աղգ իմ որքան նկուն մնաս», «Գնաց, վրէժ առաւ» և այլ բազմաթիւ կտորներ, որոնց մէջ միշտ մարդ հանդիպում է այն մտքին, թէ

Բնակւած երկիրդ սուրբ է, հայ եղբայր,
Հայի արնով ներկւած է ամեն քար,
Զոհել են հաւատի և ազգի համար,
Պառկած հազարաւոր նահատակներ կան...

Եւ կամ, շատ աւելի որոշ արտայայտւած զգացմունքով.—

Աղգ իմ, որքան նկուն մնաս,
Սիրտս քեզանից չի գատւի
Հազար տեսակ չարչարանք տաս,
Սիրտս քեզանից չի գատւի:
Քեզ չեմ մոռնայ յաւիտեան,
Հարազատ մայր իմ Հայաստան.
Թէկուզ դրախտն էլ ինձի տան;
Սիրտս քեզանից չի գատւի *).

*) «Աշուղ Ջիւանու երգերը» տպ. 1893. Լր. 3.

Թէև, ճշմարիտ է, դառն օրեր են, սակայն ազգի զաւակները աւելի պիտի ջանան սեղմել իրենց շարքերը, չը թողնել երկիրն ու հայրերի գերեզմանները: Զը պիտի յուսահատուել, ձախորդ օրերը թէև եկել են, բայց և կերթան, փորձանքն ու հալածանքն էլ կանցնի, կը գան գարնան սիրուն օրերը:

Յուսատուութեան, քաջալերական նման խօսքերը հետզհետէ աւելի ամուր ու համոզւած են հնչում Զիւլանու շրթունքների վրայ և սիրտ տալիս ցրւած, ատանդական հայ ժողովրդին:

Այդ շեշտերն են ամենից աւելի, որ աշուղի երգերի մէջ հնչում են անկեղծ և սրտագին: Ո՞վ չի սերտել, օրինակ, իր ժամանակին, ժողովրդի այդ մտերիմ բանաստեղծի հետևեալ սիրուն երգը.—

Ձախորդ օրերը ձմրան նման,

Կուգան ու կերթան.

Վհատելու չէ, վերջ կունենան,

Կուգան ու կերթան:

Դառն ցաւերը մարդու վրայ

Զեն մնայ երկար,

Որպէս յաճախորդ՝ շարւէ շարան

Կուգան ու կերթան *):

Եւ կամ ով չի յիշում «Յոյս» բանաստեղծութիւնը, ուր Զիւլանին աւետում է լուսաբացն ու արշալոյսը, և իրեն իսկ խրատ է կարդում թէ՛ «Զիւլանի», սըխտոր ունիս, չուտ վերջացուր, որովհետև գարուն է արդէն, ամպը գոռալուն քիչ մնաց:

Առաւօտը շատ մօտ է

Լոյսը շողալուն քիչ մնաց.

*) Նոյն տեղը, հր. 15.

Պաւարն ընկաւ գետին,
 արե գալուն քիչ մնաց.
 Համբերանքդ ծով արա,
 յոյս ու հաւատդ պինդ պահիր,
 Ո՛վ գիշերից ձանձրացող,
 բաղդիդ խաղալուն քիչ մնաց:

Նման քաջալերիչ խօսքեր, Զիւանին համոզիչ
 կերպով գիտէ անել ամեն անգամ, երբ մեծ աղէտներ,
 յուսաբեկ դարձնելու ուժգնութեամբ, պայթում են հայ
 հասարակութեան գլխին, երբ խաւարը թանձրանում է
 և ժողովուրդը յոգնած ու ձանձրացած սպասումներից
 ու անօգուտ պայքարից, պատրաստ է ստրկական խո-
 նարհութեամբ մտնել լծի տակ ու լռել բոլորովին:

Յուսահատ այդ րոպէներին սիրտ է տալիս աշու-
 ղը և ասում.—«Թող մի քիչ էլ քնի, թմրած մնայ ա-
 ռիւծը, թող որ խաժամուժ կենդանիների մէջը ընկած
 կենայ. ոչինչ, մեռածը միայն չի ողջանալ, բայց գլո-
 րածը վեր կը կենայ...

Դրանով հանդերձ, չը պէտք է ուժերը վատնել և
 մանաւանդ չը պիտի մոռանալ շրջահայեցութիւնը.
 զգոյշ պիտի լինել մանաւանդ, որովհետեւ դաւում են
 քեզ, որսկաններ են ետեիցդ ընկել, անհոգ այծեամ, և
 ուզում են իրենց ձեռքերը քո արիւննովը լւանալ.—

Անհոգ ես, չես գիտեր ինչ կայ քո մասին,
 Պտտում են քո խեղճ անձի փասին,
 Գամբռներով, բարակներով միասին.
 Փախիր, այծեամ, փախիր, որսկանն է գալիս
 Ձագուկների տխուր՝ լալիս են, լալիս...

Այս և նման մօտիւններն են, որոնք կեանք ու
 եռանդ են ներշնչում Զիւանի երգերից մեծ մասին,
 ժողովրդականութեան, հռչակի պատճառ դառնում և
 բերանացի բանահիւսութեան արտայայտութիւնների

չափ անգիր են սերտւում ու տարածւում:

Սրատական-բարոյական երգերի մէջ ևս աշուղը նոյն տաք շեշտն ու սիրելի ձևերն ունի, խառն ժողովրդական թեթև երգիծանքի ու սրամիտ դարձածքների հետ, որոնք այնքան դուրեկան են հասարակ լսողին:

Այդ երգերով նա անխնայ յարձակւում է ժամանակակից բարքերի ապականութեան վրայ, գտնում է որ ամեն տեղ բռնութիւնն ու ճնշումը ոչ մի ապահովութիւն չի թողնում, որ ոչ խղճի ազատութիւն կայ, ոչ խօսքի, որ բազմանում են խաբեբաները, կեղծ քարոզիչները ու տգրուկ հարուստները, որ կորել է ամեն հաւատարմութիւն և ճշմարտութիւն և որ աշուղի դրութիւնն էլ հաւասարապէս վատ է,—

Գիւղացոց հոգսերը աւելի բաղում,
Աղքատ, հողերը քիչ, սրտերը տրտում,
Երբ չը լինի հանգէս, խնջոյք, կերուխում,
Էլ ո՞վ կը մտածէ, թէ ունինք Զիւան*):

Ընդհանուր վատ դրութեան մէջ «արդարութեան շինութեան կենդրոնում մեղքն է հիմք ու սիւն դրել, համեստութիւնը վերացել է, ցոփութիւնն է եկել», և ահա դրա համար էլ շատացել են հոգսերն ու ցաւերը, ետ են քաշւել հսկաները, թղուկներն են գործի գլուխ անցել, «ցեցեր, թրթուրները լցրել են մեր պարտէզները» և լախտախնդիր, փոքրոգի մարդիկ մտել են գիտութեան ասպարէզը...

Իբր նմուշ թէ ինչպիսի բարքեր են, ահա և աշուղի հեգնական խրատը՝ ժամանակի ոգու համեմատ.—

Անմտածել վեր վար է խօսքերդ,
ճարտար եղիր,

*) «Զիւանու քնարը». գիրք ա. եր. 1—մինչև 21 և յետագաները:

Քեզ ճոռոմախօս կասեն,
 ուզում ես յիմար եղիր.
 Առիւծասիրտ անձի մօտ կզկըթիր,
 եղիր կատու,
 Շթէ տեսար տկար մարդ, արիացիր,
 չար եղիր...*)

Իբր երգիծական և սրամիտ գրւածք՝ առանձնապէս մեծ ժողովրդականութիւն է ստացել Զիւանիի «Խելքի աշեցէք» երգը.—

Անմիտ ճընճողուկը բազէի ճանկից
 Ուզում է որս խել, խելքի աշեցէք,
 Կարծես ձանձրացել է գլխից ու գանգից:
 Պատերազմ է մտել—խելքի աշեցէք:

«Հիմա խելքին զօռ տալով է ամեն բան, յիմարն էլ իրեն իմաստուն է կարծում, նիհար հաւը պարարտ մեծ սագի նման ուզում է ձու ածել—խելքի աշեցէք»:

«Ազնիւ մարդը անարգւում է գէշի հետ, երիվարը լուծ է քաշում էշի հետ, երկու տարւայ հորթը ցուլ զոմէշի հետ բերել կամն են լծել—խելքի աշեցէք»...

Եւ այսպէս սրամիտ պատկերացումներով ու համեմատութիւնով ծաղրում է նա անմտութիւնը, կեղծութիւնը, խաբէութիւնն ու անազնութիւնը և երգը վերջացնում է այս խօսքերով.—

Մեծամեծ մարդիկը հեռու են կանգնած,
 Ասպարէզը համբակներուն են թողած.
 Զիւանն էլ կաղ իշով կարաւան մտած,
 Բանաստեղծ է դարձել—խելքի աշեցէք...

Աշուղ—Զիւանիի ժողովրդականութիւն վայելած երգերից յիշատակել կարելի են նաև հետևեալները, որոնք գտնւում են նրա ժողովածուների մէջ.— «Ալլոց

*) Նոյն տեղ եր. 21.

տունը քեզ օժան չի լինի», «Աշխարհն ընդհանուր» սիրային երգը. նոյնպէս սիրային երգ՝ «Քո փափագով վառում եմ», «Բարի, գեղեցիկ», «Պաղ աղբիւրի մօտ», «Սև աչքերուդ» և այլն:

Սիրային գրւածքներ էլ ունի Աշուղ-Ջիւանին, դարձեալ նոյն, ժողովրդական ոճովն ու արտայայտութիւններով:

Այդ բոլոր երգերի լեզուն հին աշուղների լեզին (բացի Սայեաթ Նովայից) թէև նմանութիւն ունի, սակայն աւելի ժամանակակից գրական բարբառով է գրւած և զգալի կերպով ազատւած է Ալէքսանդրապօլի—Էրզրումի բարբառներից:

1909 թւին մեռաւ Թիֆլիզում քառասուն տարի իր ջութակն ու երգերը հնչեցնող աշուղը, բոլորովին աղքատ դրութեան մէջ:

Բացի չափածոյ գրւածքներից, թողել է Ջիւանին մի քանի փոխադրութիւններ ևս արևելեան յայտնի հեքիաթների, որոնք մեծ ընդունելութիւն են գտել հասարակ ընթերցող ժողովրդի մէջ և տարածւած են ամեն տեղ:

Ջիւանիի գրւածքներից ժողովածուներ կան մինչև այժմ երեք գրքերով: Առաջինը տպւել է Ալէքսանդրապօլ 1893 թւին «Աշուղ Ջիւանու երգերը» (երրորդ տպագրութեան է հասել), իսկ միւս երկու տետրերը 1900 ին և 1904 ին «Ջիւանու քնարը» վերնագրով:

14.

կուսակցութիւնները 60—80-ական րականներին.— «Մեղու», «Մօակ» եւ «Փորձ» պարբերականները. Ազգայնամօլական ուղղութիւնը գրականութեան մէջ.— Մուրացան, կեանքն ու գործունէութիւնը.— վիպական, բանական եւ չափածոյ գրածները:

Տասնևիններորդ դարի միջին ժամանակաշրջանում հասարակական կեանքի և գրականութեան մէջ տիրապետող ուղղութիւնը էր ազգայնական հոսանքը: Եւրոպայի մտաւոր կեանքում տեղի ունեցող ընդհանուր ուժեղ շարժումները անդրադառնում էին Ռուսական կեանքի վրայ և այնտեղ էլ առաջ բերում ցընցումներ, որոնք վերջիվերջոյ, քառասնական թւականների ընթացքում, ծնունդ պիտի տային երկու որոշ կուսակցութիւնների:

Խմբակցութիւնները, որոնք երեսնական թւականներից սկսած՝ բաւական կենսունակութիւն էին մտցնում ռուսական գրականութեան մէջ, քառասնական թւականներին վերջնականօրէն ձուլւեցին միմեանց հետ և կազմեցին երկու բանակներ:

Հերցենի, Ստանկևիչի և Կիրէեվեանների շրջաններից առաջ էին գալիս Պետերբուրգի «Արեւմտականներ» *) և այլ և Մոսկւայի «Սլավօնասէրներ»**), կուսակցութիւնները: Մէկը կենդրոնանում էր նշանաւոր քննադատ Բելինսկու շուրջը, իսկ միւսի, «Սլավօնասէրներ», գլուխն էին անցնում Կիրէեվները, Ակսակօֆները և Խամեակովը:

*) Западники

**) Славянофилы

1848 թւականի փոթորկալից օրերին յաջորդեցին ամբողջ Եւրոպայում յետադարձ շարժումներ: Ճնշումներն ու սահմանափակումները դարձեալ մեռցնելու ձգտեցին ազատութեան ամեն ճիգ: Ռուսաստանն էլ ետ չը մնաց: Այնտեղ էլ լռեցրին, և կամ թանձրացող խաւարի մէջ խլացաւ ամեն ձայն, մարեց ու հանգաւ ամեն եռանդ: Միմիայն Մոսկւայում էր, որ «Սլավոնասէրների» գործունէութիւնը աւելի կենդանութիւն առաւ, շնորհիւ հէնց յետադարձ կարգ ու կանոնին, որի համար նպաստաւոր էին գրական ու մտաւոր այդ տեսակ շարժումները:

Ըմբռնելու համար թէ ինչ տեսակ մտածութիւններով մարդիկ էին Սլավոնասէրների կուսակցութեան յարողները—պէտք է ի նկատի ունենալ այնպիսի անձերի, որոնք շատ հեռու չեն գնացել տղէտ ամբոխից իրենց որոշ համոզմունքներովը և որոնք զարգացմանը հետ գրականութեան մէջ մտցնելու են բերում մոլեռանդ հաւատք դէպի հայրենի կրօնը, կոյր աւանդապահութիւն վարք ու բարքերի, այլ և բուռն հայրենասիրութիւն, որ ներշնչում է մարդկանց թէ աշխարհումս իրենց հայրենիքից աւելի լաւ երկիր լինել չի կարող, ինչպէս և իրենց հաւատալիքներից ու բարքերից աւելի մաքուրը:

Մի խօսքով՝ մարդիկ էին դրանք, որ վարժել էին հայրենիքի բոլոր հաստատութիւնները ընդունել ինչպէս ամենակատարեալն ու ամենանւիրականը: Այդպէս էր, որ նրանցում անբաժանօրէն և անբռնաբարելի միութեամբ էին կապւած ու ձուլւած կրօնի, հայրենիքի և հաստատութիւնների գաղափարները: Մէկը առանց միւսի՝ անհասկանալի էր նրանց, ով ընդունում էր հայրենիք, պիտի ընդունէր նաև կրօնը—նրա սեփական կրօնը միայն:

Այս գերազանցօրէն կրօնա-պահպանողական կուսակցութիւնը իբր հակադիր ոյժ, գործում էր սկըզբում ազատ, իսկ յետագայում ճնշւած և կիսովին թագնւած—«Արևմտականների» մտածութիւնները: Ռուս ազգը դէպի մեծութեան և կատարեալ զարգացման հասցնել կարելի էր—այդ կուսակցութեան կարծիքով—միմիայն Եւրոպական լայն, ազատ և գիտակցօրէն իւրացրած քաղաքակրթութեան միջոցով: Եւ մինչ սրանք ձգտում էին Արևմտեան գիտութիւնները, գրականութիւնն և բարքն ու վարքը պատւաստել Ռուսաստանում,—Սլավօնասէրները, ընդհակառակն, պնդում էին, թէ ամեն կերպ պէտք էր դիմադրել Եւրոպական հոսանքին, որովհետև նա գոյացնում էր իբր թէ բարքերի ապականութիւն, և արծարծում էր հայրենիքի կրօնն ու աւանդութիւնները նսեմացնող, ջնջող սկըզբունքներ:

Արևմտականների ուղղութիւնն ու ձգտումները, որպէս ժամանակի հրամայողական պահանջներ, իրերի բերմամբ, չը նայելով ճնշումներին և հակառակ գործող պահպանողականների ջանքերին, հետզհետէ համակել սկսեցին մտքերը և երկաթէ քայլերով գրաւեցին գրական ասպարէզը: Այնպիսի դէմքեր, ինչպիսիքն էին Տուրգենեւ, Գոնչարով, Դաստաեւսկի, Նեկրասով և այլն, շատ շուտով նսեմացրին Ակսակովների կամ Պամեակոմիների գործունէութիւնը:

Արևմտականների յառաջադէմ գաղափարներով ու ձգտումներովն էր ահա, որ գրաւեցին նաև հայ ուսանողները Դորպատում, ապա և Մոսկւա, Պետերբուրգ: Կազմւեցին այլ և այլ խմբակներ, այդ խմբակները յետագայում միմեանց ձուլւեցին, իսկ 60-ական թւականներին, երբ բուն երկրի հողի վրայ—Կովկասում, բաղխւելու իջան նրանք գոյութիւն ունեցող պահա-

նողական տարրերի հետ, շատ շուտով առաջ բերին երկու որոշ ուղղութիւններ:

Նրանցից մէկը այն հաստատ համոզման վրայ կանգ առաւ, որ նոր շէնք կառուցանելու համար անհրաժեշտ էր ասպարէզը մաքրել փլատակների մնացորդներից. կամ քանդել, կամ այլևս չը գործածել հին խարխուլ հաստատութիւնները և կամ գոնէ մեծապէս քարեփոխութեան ենթարկել նրանց: Երկրորդ ուղղութիւնը գտնում էր, որ հին հաստատութիւնները որպէս նւիրական բաներ, պիտի ոչ միայն մնային անձեռնմխելի, այլ և անխախտ իրենց վիճակի մէջ. նոր շէնքեր պէտք էր կառուցանել անշուշտ հայրենի կրօնի, աւանդութիւնների ճշգրիտ պատւէրների կազմարներով և երբէք ուրիշ ձև. իսկ եթէ այդ չէր կարելի, ուրեմն հարկաւոր էլ չէր ոչ մի նոր շէնք, ոչ մի քարենորոգութիւն, ոչ մի նորութիւն:

Այդպէս էր ահա, որ «Արևմտականութիւն» ու «Հուլիոսաւորջականութիւնը (նման «Սլավօնաւերների» կուսակցութեան) դառնում էին ուսաստիճանաւոր և գրական ասպարէզի մէջ տիրապետող ուղղութիւնները մինչև 70-ական թւականները:

Ուղղութիւններից առաջինը ունէր իբր առաջնորդ և օրգան՝ «Հիւսիսափայլը», իսկ երկրորդը՝ «Մեղուն»:

Բայց այդ պարբերականներից առաջինը երկար կեանք չունեցաւ: 1865-ից յետոյ չը կար նա այլևս: Մնաց ասպարէզի վրայ «Մեղուն», որի խմբագիրը դարձաւ Պետրոս Սիմէոնեանը: Քիչ յետոյ միայն սկսեց հրատարակւել Ստեփանէի «Հայկական աշխարհը»: Այս պարբերականը չը կարողացաւ իր շուրջը ժողովելու չափ ազդեցութիւն ունենալ, և մինչև 1872 թիւը, կուսակցութիւնների թափը հետզհետէ կարծես թուլանալ

սկսեց. ասպարէզը դարձեալ մնաց պահպանողականներին և կռիւը մի առ ժամանակ գրէթէ կանգ առաւ:

Գործերը այդպիսի դրութեան մէջ էին, երբ 1872 թւին Թիֆլիզում սկսեց լոյս տեսնել մի նոր շաբաթաթերթ՝ «Մշակ» անունով: Քմբագիրը փոքր ինչ ծանօթ էր արդէն հասարակութեանը իր ազատամիտ ուղղութեամբ, այլ և կրակոտ յօդաւածներով, որոնք տպւում էին «Հայկական աշխարհի» մէջ:

Գրիգոր Արծրունին էր դա. Եւրոպայից եկած թարմ մտքերով մի երիտասարդ, որ լի էր եռանդով ու գործունէութեան գրաւիչ ձևերով և որ անմիջապէս կենտրոն դարձաւ այն երիտասարդութեանը, որ «Հիւսիսափայլի» դպրոցումն էր կրթւած և նրա ուղղութեան էր պատկանում:

Նոր շաբաթաթերթի առաջին քայլերն իսկ թըշնամական ընդունելութիւն գտան ազգային—պահպանողական բոլոր շերտերի, այլ և նրանց օրգան «Մեղուի» կողմից:

Եւ ահա վերսկսեց կռիւը: Վերակազմեցին նորից երկու կուսակցութիւնները, մէկի գլուխն անցաւ Արծրունին, իսկ միւսի ղեկավարներից մէկը հանդիսացաւ Պետրոս Սիմէոնեանը:

Անշուշտ, նախկին կուսակցութիւնների միտումներն ու պահանջները չէին մնացել միեւնոյն սահմանների մէջ: Տեղի էր ունեցել բարեշրջութիւն մտքերի և կարծիքների: Նոյն երևոյթը տեղի էր ունեցել նաև Ռուսական մտաւոր կեանքում և նրա արձագանքն էր, որ չուշացաւ երևան գալու հայերի մէջ ևս:

70-ական թւականներին Ռուսաստանում սկիզբ էր առել մի նոր շրջան և մտաւոր հոսանք, որ զանազան մտքերով գործածական էր դարձնում «Ժողովրդասիրութիւն» (Նարոդնիչէստվո) գաղափարը: Քանի դեռ

կատաղի կռիւ կար ազատամիտ լրագրութեան և փողոցային հայրենասիրութեան միջև, «ժողովրդասէր» բառով էին երբեմն կոչւում կոպիտ ազգամօլութեան և ամբոխային սանձարձակ բնագղճերի ներկայացուցիչները: Սակայն և այնպէս, «ժողովրդասիրութիւնը» յաճախ գործածւում էր, և գործածւում է այժմ մանաւանդ, որպէս հոմանիշ ռամկավարական (դեմօկրատիզմ) մտքերի և առ հասարակ ժողովրդի կեանքով հետաքրքրւող գաղափարների» *):

Եւ յիրաւի, 70-ական թւականներին առաջ էին գալիս մտաւորականների մէջ նորանշան ձգտումներ.— ժողովրդասիրութիւն և հայրենասիրութիւն: Սկսւում էին ջանասէր ուսումնասիրութիւններ կատարել ժողովրդական կեանքի և քանի ուսումնասիրում էին, գալիս էին այն եզրակացութեան, թէ ժողովուրդը կարօտ է բանագէտ, անձնանէր գործիչների և թէ նա խաւարի սիրահար, արհամարհելի տարր չէ ինչպէս կարծում էին: Ժողովուրդը ոչ միայն հակառակ չէ եւրոպական քաղաքակրթութեան կամ առ հասարակ լուսաւորութեան, այլ ընդհակառակն, ձգտում է ուսանելու, կարօտ է այդ ուղղութեամբ իրեն առաջնորդողների:

Եկաւ նոյն իսկ շրջան—80-ական թւականներին—երբ գիւղն ու գիւղացին, նրանց վարքն ու բարքը սկսեցին գաղափարականանալ: Բացի Գլէք Ուսպէնսկուց **), բոլոր միւս գեղարւեստագէտ—ժողովրդասէրները իրենց գրւածքների մէջ ուղղակի իդէալացնում էին գիւղը, և գիւղին նւիրւող ցանկալի գործիչների տիպարներ ստեղծագործում:

*) Ս. Վէնգերովից.

**) Նշանաւոր վիպագիր—հրապարակախօս:

Այդպէս, օրինակ, Զլատովրատսկին ոգևորութեամբ նկարագրում էր «խելագարներին», որոնք գնում էին ժողովրդի մէջ և երգւում էին «չը վերադառնալ, մինչև անձամբ չը փորձէին և չը կրէին տանջւողների և նեղեալների բոլոր ցաւերը»... ժողովրդին «մարգարիտներ տանող» խելագար կոչւողներ էին դրանք, որոնք թէև «հալածւած ու ծերացած, սակայն ձեռքը միշտ իրենց կրծքին թափցրած ճշմարիտ մարգարիտների վրայ ունենալով» հասնում էին նպատակին և մեռնում ասելով.—«Սրանք մարգարիտներ են, որ հանեցինք մենք ժողովրդեան ծովի խորքից... նրա յատկութեան և փրկութեան գրաւականներն են դրանք... արժանի եղէք վերադարձնելու դրանց՝ ժողովրդին—իրեն, փառքի և յաղթանակի պայծառութեամբ*)»...

Նման խնդիրներ էին շօշափում նաև Նէֆէդով, Զասոգիմսկին և ուրիշ ժամանակակից վիպագիրները։ Նոյն իսկ 1875 թւին հրապարակ մտաւ այն հարցը, թէ ինտելլիգենցիան բարոյագիտութեան դասեր չը պիտի՞ առնի արդեօք գիւղից...

80-ական թւականներին ժողովրդասիրութիւնը զրաւում էր շատ գործիչների և հեղինակների։ Նոյն իսկ Տօլստոյը համակեց ժողովրդի «ծովի խորքումը» գտնւող բարոյական սկզբունքներով—«մարգարիտներովը»...

Բոլոր այդ շարժումներն ու եռանդուն բանակոխները նման խնդիրների շուրջը՝ առանց ազդեցութեան չէին կարող մնալ հայ հասարակութեան վրայ։ Մեծ հետաքրքրութեամբ հետևում էր հայ մտաւորականութիւնը ողւս հեղինակների գրւածքներին։ Զլատովրատ-

*) Զլատովրատսկու «խելագար» պատմածքը։

սկու նման գրողները կարդացում էին յափշտակութեամբ:

«Արևմտականները» և «Ժողովրդասէրներ» մեր մէջ սակայն ունեցան համաձայնութեան մի քանի կէտեր: Շատ խնդիրներում նրանց մտածութիւնները նմանուում էին. տարբերութիւնը յետոյ էր միայն որ երեւան եկաւ, երբ գերակշռութիւն ստացաւ այն հարցը, թէ արդեօք հայ ազգը, ինքնուրոյնութիւնը կորցնելուց յետոյ, իր ազգութիւնը պահպանել կար՞ող է և պահպանել է գլխաւորապէս Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի հիմնած եկեղեցո՞ւ շնորհիւ, թէ՞ ուրիշ, աւելի աշխարհիկ, բայց յամենայն դէպս երբէք կրօնական գործօնների:

Այս վերջին ուղղութեամբ մտածողներն էին, որ մի առ մի եկան ժողովւելու «Մշակի» պարզած դրոշիներքոյ: Կային նրանց մէջ հին «Կոունկի» համախոհներ ևս, որոնք այժմ շատ էլ համակիր չէին նոր թերթի հակակղերական և ազգի պակասութիւնները անխնայօրէն ձողկող ձևերին,—սակայն «Մեղուի» խաւարամտութիւններից աւելի գերադասել էին գոնէ լուսաւորութեան ձգտող Արծրունու եռանդուն, կենսունակ թերթը, յուսալով թէ գուցէ կարող լինեն կամաց-կամաց չափաւորութեան հրաւիրել նրան:

Յամենայն դէպս «Մշակի» հրատարակութեան առաջին տարիներից իսկ սկսեցին բուռն ընդհարումները: Ազատամիտ հոսանքը ուժգնութեամբ զարնւելու գնաց հնացած, խարխուլած հին ոգու դէմ, յամառութեամբ ծեծեց նրա կողերը և կործանելու չափ ցնցեց նրա հիմքերը:

Կատաղի այդ յարձակումները զրգռեցին հին մշտքերի ներկայացուցիչներին՝ խմբւելու, սեղմելու իրենց շարքերը և հանդէս բերելու բոլոր ունեցած զէնքեր-

նին: Մէջ տեղ եկան հայրենի կրօնն ու եկեղեցին իրենց նւիրական հնութիւններովն և այս ու այն «ժողովրդական» սկզբունքներովը, հայրենասիրական լարերը բախւեցին մեծ ոյժով, բայց և քնեցնելու, անզգայ դարձնելու միալարութեամբ. յետոյ, երբ ազգայնական պահպանողականները ընկճւում էին ժամանակի յաղթական, առաջ դիմող քայլերից, երևան եկան միջնադարեան տխուր գէնքեր ևս: «Մշակն» ու համախոհները յայտարարեցին ազգադաւ, անկրօն, բողոքական, լուսաւորչական եկեղեցու հիմքը փորող և նոյն իսկ հայ ազգի ուխտեալ թշնամիներ:

Այդպէս էր, որ եօթնամյակական թւականների վերջերին «Մշակի» ու «Մեղուի» կոիւնները կանգ առին կրօնական հողի վրայ և այդ ուղղութեամբ տարիներ շարունակ,՝ զգւեցնելու աստիճանի, փոշի ու աղմուկ յարուցին:

«Մեղուն» և իր կողմնակիցները փրփրալից աղաղակներով գոռում էին, թէ միմիայն նա է հայ, ով լուսաւորչական է. ազգային եկեղեցուց դուրս ոչ միայն չը կայ հայ, այլև փրկութիւն էլ չը կայ: Հետևապէս հայ չեն կարող համարուել, նոյն իսկ ազգութեանը են և ազգադաւ՝ բոլոր հայ-կաթոլիկներն ու հայ-բողոքականները: Չէ՞ որ Միք. Նալբանդեանն էլ գրեթէ նոյնն էր ասել. Միքայէլ Նալբանդեանը, որ պատկանում էր, այլ և պարագլուխներից մէկն էր «Ազատամիտ» կոչւած այդ կուսակցութեան:

Դրան հակառակ... Մշակը՝ պնդում էր, ինչպէս և նրա համախոհները, որ ազգի գոյութիւնը կախւած չէ ազգային եկեղեցուց և կամ առ հասարակ կրօնից. որ հայ-կաթոլիկն էլ նոյնքան հայ է, որքան հայ-բողոքականը և նոյն իսկ հայ-մահմեդականը:

Դա, յիշաւի, աւելի համարձակ, աւելի յառաջ-

դիմական և լայնախոհ մի քայլ էր, որի հետ չէր կարող համաձայնել նոյն ինքն Նալբանդեանը՝ իր բոլոր ազատամտութիւնովը հանդերձ:

Այդ նոր «ազատամտութիւնն» էր ահա, որ այնուհետև նիւթ դարձաւ մեծ բանակռիւնների, փոխադարձ ատելութիւնների, թշնամութեան և բաւական տգեղ անձնական անհաշտութիւնների: Վիճողներին յատուկ կրքոտութեամբ երկու կողմերն էլ չը կարողացան մնալ վայելչութեան սահմանների մէջ և կռիւք հասցրին Ասիական ինքնամոռացութեան: Հայհոյանք, տգեղ որակումներ, աններելի զրպարտութիւններ—սովորական զէնքերը դարձան, գծտութիւններն ու կռիւք անցաւ հասարակութեան մէջ և հասարակական գործերը խաղալիք դարձան կուսակցական կրքերի:

Բացի դրանից, երկու կողմերն էլ, խարազանւած իրենց իսկ մտքերովը, աւելի և աւելի խստասրտւած ու համարձակութիւն ստացած, միմեանց զրգռելու համար յաճախ, առաջադրել սկսեցին նորանոր հարցեր, նորանոր պահանջներ: «Մշակը, օրինակ, մէջ տեղ նետեց դիմացինին աւելի կատաղեցնող արմատական բարեփոխութիւնների խնդիրներ, եկեղեցու բարեփոխութիւն, ապահարզան և այլն: «Մեղուն» աւելի խորը գնաց պահպանողականութեան ուղիով և հասաւ ամեն բարեփոխութիւն, ամեն նոր բան փաստակար գտնելու աստիճանին:

Այդպիսի կատաղի կռիւների ընթացքումն էր, որ երկու կուսակցութիւնները հետզհետէ պարզորոշ կացուցին իրենց դէմքերը, գծեցին իրենց ուղղութեան լիակատար ծրագիրը և ճշտեցին սկզբունքները: Կամաց-կամաց սկսեց գտոււմ: Ետ քաշեցին մէկ մէկ այն մարդիկ, որոնք աւելի աջ կամ աւելի ձախ էին հակուում իրենց համոզմունքներով և կամ որոնք միջին,

չափաւոր մտածութիւնների տէր էին:

Այդ իսկ «միջին, չափաւոր» տարրերն էին, որ ի մի ժողովւեցին շուտով, հաւաքւեցին մի նոր պարբերականի շուրջը և ծնունդ տւին «ազգայնական—ժողովրդասիրական» ուղղութեանը:

1876 թւին Թիֆլիզում սկսեց լոյս տեսնել մի մեծադիր ու ստւար եռամսեայ հանդէս, «Փորձ» անունով խմբագրութեամբ Արգար Յովհաննիսեանի:

Հանդէսի հրատարակութիւնը ապահովւած էր, աշխատակցութիւնը լաւ էր վարձատրւում: Առաջին իսկ համարում երևան եկան ժամանակակից գրեթէ բոլոր լուրջ գրական ոյժերը.— Գէորգ Բարխուդարեան (բանաստեղծ-թարգմանիչ), Սեդրակ Մանդինեան (մանկավարժ), Մելիքզադէ (Բաֆֆիի կեղծանունն էր դա), Գէորգ Չմշկեան (յայտնի դերասան), Ստեփանոս Պալասանեան (պատմագիր), Ալէքսանդր Երիցեան (պատմաբան), իսկ յետագայ համարներում աւելացան դրանց վրայ նաև Պերճ Պոռշեան (վիպասան), Ծերենց (վիպասան), Գամառ-Քաթիպա (բանաստեղծ) և շատ ուրիշները:

Ձը տեսնւած ճոխութեամբ այդ ստւար պարբերականի առաջին համարը 484 մեծադիր երեսներ ունէր և լուրջ յօդւածներ, ուսումնասիրութիւններ, ինչպիսիք էին, օրինակ, «Դօն Կարլոս» Շիլլէրի, «Վաճձինիի կենսագրութիւնը», «Պարսկաստան» Մելիքզադէի, «Եւրոպացոց վաճառականութիւնը Կիլիկիայի հետ» Ս. Պալասանեանի, «Սկզբունք մանկավարժութեան» Ս. Մանդինեանի և այլն*):

*) «Փորձը հրատարակւեց 4½ տարի, նախ եռամսեայ, յետոյ միամսեայ և վերջապէս նիւթական մեծ փաստով դադարեց: Մինչև այժմ էլ նրա բոլոր համարները ունեն իրենց մէջ թարմութիւնը չը կորցրած շատ արժէքաւոր աշխատութիւններ թէ ինքնուրոյն և թէ թարգմանական, մանաւանդ հայ պատմութեան, գրականութեան և առ հասարակ հայագիտութեան վերաբերեալ:

Յերախալի և նշանաւոր երևոյթ էր «Փորձի» հրատարակութիւնը: Նա անշուշտ ձգտում էր եւրոպական մտքի և քաղաքակրթութեան արտադրութիւններովը լուսաւորելու, դաստիարակելու հայ հասարակութիւնը: Նա անպայման «արեւմտական» ձգտումներ ունէր, սակայն և այնպէս, ահա թէ ինչպիսի դրոշ էր ծածանեցնում ձախ ձեռքովը, արեւմտականութեան դրոշի կողքին:

«Քանի մի տարի կայ—գրում էր նա առաջին իսկ համարում—որ մեր պարբերական գրականութիւնը բանակուի նիւթ է շինել հայոց ազգի՝ իւր եկեղեցու պաշտօնեաների հետ ունեցած յարաբերութիւնը, և այն լրագիրը, որ այս հարցի առաջին արծարծողն է, նայել է դրա վրայ ոչ պատմութեան և քաղաքակրթութեան կէտից, որպէս այդ կը պահանջէր առարկայի վսեմ նշանակութիւնը, այլ նայած է այդ խնդրի վերայ միանգամայն այնպիսի հայեացքով, որ կարծես հայոց ազգին չի վերաբերում իւր ասածները:

Հայոց ազգը իւր քաղաքական ինքնուրոյն գոյութիւնը կորցնելուց յետոյ, պահպանել է իւր ազգութիւնը գլխաւորապէս Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի հիմնած եկեղեցու շնորհիւ. ով որ պատկանել է այդ եկեղեցուն, համարւել է և մինչև այժմ էլ համարւում է հայ, թէև իրօք նա այլ ծագումից ևս լինէր. և միւս կողմից այն հայը, որ ուրիշ եկեղեցու գիրկն է մտել, դադարել է իւրեան հայ անւանել, շփոթելով ուրեմն եկեղեցու գաղափարը ազգութեան գաղափարի հետ»*):

*) Բոլոր կտորները հանւած են «Հայոց ազգը և իւր եկեղեցին» յօդւածից, տպւած «Փորձ» № 1. 1876 թւականի (Առաջին տարին):

Այս վերջին խօսքերը յոյս էր տալիս, որ «Փորձը» չը պիտի շփոթէր ազգութեան դադափարը եկեղեցու դադափարի հետ, քանի որ նրա ղեկավարները եւրոպական գիտութիւնն ստացած և զարգացած, պատմագէտ մարդիկ էին:

Այդպէս չէր սակայն: «Փորձը» անպայման կերպով պաշտպանում էր այն միտքը, թէ յիշաւի հայ եկեղեցին է հայ ազգի գոյութեան միակնեցուկը և թէ՛ «Եւրոպայում զարթած խնդիրը, որ եկեղեցին պէտք է բաժան լինի ժողովրդից, մեզ համար, մեր ազգի վերաբերութեամբ, ինքնասպանութեան հաւասարազօր մի գործ է»:

Ինչ վերաբերում էր հայ հոգևորականութեանը, «Փորձի» համոզմամբ, նա ոչ թէ ազգին հակառակ «իր համար առանձին ուղղութիւն ունի», ոչ թէ ընդդէմ է լուսաւորութեան, այլ «համարձակ կարելի է ասել, որ նա առ հասարակ եւրոպական գիտութեանց պաշտպան է»:

Դրանով հանդերձ, նոր պարբերականը առ հասարակ յայտարարում էր, որ «չէ կարող անտարբեր մընալ, երբ արշաւանք են բաց անում եւրոպական գիտութեան դէմ, երբ միայն այդ գիտութիւնն է բոլոր թէ մեծ և թէ փոքր ազգերի դրութիւնը բարւոքողը»*):

Այս ամենից պարզւում էր, որ «Փորձը» թէև ազգայնամօլ չէր «Մեղուի» նման, բայց նա «Մշակից» շատ աւելի ազգայնական էր և պակաս ազատամիտ:

Այդպէս էր ահա գոյութիւն ստանում 80-ական թւականներին հայ մտաւորական կեանքում կենդրոնի ուղղութիւնը, որ ազգայնականութեան մի տեսակն էր՝

*) Նոյն յօդածից:

նոր խմբակցութեամբ, ժողովրդասիրական ձգտում-նքով:

Այդ խմբակցութիւնը, այդ բնորոշ, յատուկ ուղղութիւնը իրեն օրգան դարձրեց սկզբում «Փորձը», իսկ յետոյ, նրա դադարելուն պէս «Արձագանք» շաբաթաթերթը (յետագայում օրաթերթ), նոյն խմբագրի, Արգար Յովհաննիսեանի ղեկավարութեամբ:

80 և 90-ական թւականներին ռուսահայ գրականութեան մէջ գործում էին ուրեմն երեք ուղղութիւններ.— Ազգայնամօլական-յետադիմական («Մեղուն»), Ազգայնական-ժողովրդասիրական («Փորձ», «Արձագանք») և Ազգայնական-ազատամտական («Մշակ»): Իսկ երբ «Մեղուն»*) ընկնել սկսեց, յաջորդեց նրան Սպանդար Սպանդարեանի «Նոր-Դարը»:

Այդ թւականներին թէ կռիւների ու վէճերի և թէ խոշոր պառակտումների նիւթ էր դարձրել ուղղակի կրօնա-ազգային այն հարցը, թէ հայ են արդեօք կաթոլիկ և բողոքական հայերը: Յետադէմ և պահպանողական մամուլը, այլև հասարակութեան հին սերունդը պնդում էր, թէ լուսաւորչականն է միայն հայը. լուսաւորչականն է, որ օժտւած է առաքինութիւններով ու ընտանեկան սրբութեամբ և այլն: Բողոքականութիւնը, օրինակ, նրանց կարծիքով, ապականում է հայի կեանքը, նրա քարոզիչները խաբեբաներ են ու նենգ աւաղակներ, նրանք անընդհատ կռիւ են մղում հայ եկեղեցու և հետևապէս ազգի դէմ. ուրեմն նրանք պիտի հալածւեն ու դուրս քշւեն հայ հասարակութեան միջից...

Թւում էր թէ վերանորոգւում էին 18-րդ դարի կաթոլիկ-լուսաւորչական ահաւոր, խայտառակ և մինչև

*) «Մեղուն» դադարեց 1886-ին. «Նոր-Դարը» սկսեց հրատարակել 1884-ին:

իսկ արիւնալից կռիւները (Տես եր. 272-278), վերանորոգւում էին 19-րդ դարի սկզբներում տեղի ունեցող հալածանքները բողոքական հայերի դէմ Կովկասի զանազան կէտերում:

Յամենայն դէպս այդ զգւելի կռիւները մուտք էին գործում նոյն իսկ գեղարւեստական գրականութեան մէջ և դժբաղտաբար ուսասանայ տաղանդաւոր վիպասաններից մէկը այդ ժամանակ, տարւած տիրող հոսանքից, իր գրական գործունէութիւնը սկսում էր բողոքականահալած մի պատմւածքով: Ապագայում անքան յայտնի դարձող այդ գրականագէտն էլ՝ Մուրացանը:

ՄՈՒՐԱՑԱՆ (բուն անունը Գրիգոր Տէր Յովհաննիսեան), ծնւել է 1854 թւին Շուշի քաղաքում: Յայտնի մի ընտանիքի զաւակ էր նա և ծնողները յատուկ ուշադրութիւն էին դարձնում Գրիգորի կրթութեան, ուսմանը վրայ: Կենսագիրները պատմում են, որ հայերէն լեզուն նա սովորեց և կատարելագործեց նախ մի վանեցի յայտնի հայկաբան Մաղաք Պլուզիանի մօտ և ապա Շուշայ թեմական դպրոցում:

Գրիգորը օտար լեզուներից թէև միմիայն ֆրանսերէնը գիտէր հասկանալու չափ, սակայն լաւ ծանօթ էր հայ պատմութեան և դասական գրականութեան հետ: Ինքնազարգացումը շատ օգնեց ապագայ վիպասանին: Սիրում էր նա աշխատել: Ստացած դպրանոցական ուսումը և շրջանը որի մէջ նա ընկաւ Թիֆլիզ գալով, Գրիգորին տւին միակողմանի ուղղութիւն, որ անպայման հայրենասիրական և ազգայնամօլական էր սկըզբում, իսկ 80-ական թւականներին դարձաւ ազգայնական-ժողովրդասիրական:

Նիւթական նեղ դրութիւնը Մուրացանին ստիպեց մտնել հաշւապահութեան և մինչև իր մահը մնալ

այդ պաշտօնում: Իբր գրող՝ աշխատակցել սկսեց «Մեղ-
ուն», յետոյ, 1884-ից սկսած, «Նոր Դարին», աւելի,
ուշ—«Արծազանքին», և «Լուսալսին»: Այդ պարբերական-
ների մէջ էր, որ տպեց նա իր լաւագոյն երկերը: 1905-
ից յետոյ, արդէն անւանի դարձած Մուրացանը յոգնած
և մանաւանդ հիւանդացած զանազան հանգամանքների
շնորհիւ, հետզհետէ ընկճւեց և 1908-ին մեռաւ Թիֆ-
լիզում:

Առաջին գրւածքը, որ կարելի է հեղինակի գրչի
վրիպումը միայն համարել, խիստ ազգայնամօլական
ոգով գրած «Հալ բողոքականի ընտանիքը» պատմւածքն է,
տպւածին:

Լուսաւորչական ու բողոքականութեան տաք կռիւ-
ների ժամանակն էր այդ: Ազգայնամօլական «Մեղուն»,
խնդիրը ծայրահեղութեան տարած, ուղղակի յայտա-
բարում էր թէ բողոքական հայը չի կարող լինել լաւ
մարդ, թէ նա խռովիչ է, իր ընտանիքի դահիճը, ազ-
գադաւ է և ընդունակ ամեն ստորութեան: Եւ ահա
Մուրացանը նման միակողմանի գաղափարը ձախողա-
կութիւն ունեցաւ դնելու իր առաջին պատմւածքի մէջ:

Ոսկերիչ Գրիգորը, դեռ ևս հայ-լուսաւորչական,
ամուսնացած մի ըստ ամենայնի լաւ կնոջ հետ, երջա-
նիկ կեանք էր վարում. ունէր երեք որդի, կարողացել
էր մի քանի հազար ռուբլի դիզել և այլևս ապահով էր,
երբ յանկարծ դժբախտութիւնը եկաւ մտնելու նրա
յարկի տակ և ամեն ինչ հողի հաւասարցնելու:

Այդ «դժբախտութիւնը» ահա թէ ինչ էր: Գրի-
գորին գրաւում է բողոքական քարոզիչ Աւետիքը և
նրան «եղբայր» (այսինքն բողոքական) դարձնում:
Մարիամը (Գրիգորի կինը) շատ է աղաչում ամուս-
նուն, բայց Գրիգորը բոլորովին «կորցրել է խելքը».
նչ միայն բողոքական է դարձել, այլև պահանջ է դը-

նում որ կինը թողնէ իր եկեղեցին. ծեծում է նրան, աղջկան էլ սաստիկ ցրտին տնից դուրս նետում, ինքն էլ միշտ բողոքականների ընկերակցութեան մէջ անցկացնում օրերը և նրանց քարոզիչների խարդախութեանը ենթարկւում:

Միջամտում են դրացիներ, համաքաղաքացիք: Գրիգորի տանջւած կնոջը՝ որդիների հետ ոսկերիչների վարպետների գլխաւորն է իր տունը տանում՝ պահում. գանգատում են Գրիգորի վրայ գաւառապետին, բայց հաւատաւորիւր անդրդւելի է: Եւ ահա մէկը միւսի ետեւից մեռնում են, կինը, որդիները... Գրիգորը ինչպէս կորոյս՝ իր ամայացած տունն է վերադառնում, խղճահարւում, «խելքի է գալիս», զղջում է որ լսել էր Աւետիքին, նախատում է իրեն, որ բողոքական էր դարձել, հայրենի կրօնին դաւաճանել ու դրանով էլ իր և ընտանիքի երջանկութիւնը կորցրել: Այդպէս յուսահատ՝ նա կախում է ինքն իրեն, անիծելով բողոքականութիւնը և բողոքականներին:

Այդ է վէպը: Կան յուզիչ, յաջող էջեր, սակայն վատ միտումներն ու ազգայնամօլ նեղ, անմարդասէր հայեացքները, որոնցով տողորւած է աշխատութիւնը — նսեմացնում են արժանիքները, պատմւածքը թողնում է աններողամիտ լուսաւորչականի տգէտ քարոզի տըպաւորութիւնը:

Գրչի այդ վրիպումը լիովին մոռացւել կարող էր յետագայում, եթէ Մուրացանը չը կրկնէր նոյնանման միտումները ուրիշ գրւածքներով ևս, ինչպիսիքն էին «Իմ կաթուղիկ հարսնացուն» և «Անդրէաս Երէցը»*):

Այդ մի քանի թէև աւելի հմտօրէն գրած, բայց նոյն նեղ և աններողամիտ գրւածքներից բացի, Մու-

*) Առաջինը տպւած «Նոր-Դարում» և երկրորդը «Լուսայի» մէջ:

րացանը տւել է հայ գրականութեանը մի շարք գեղարւեստական, ուշադրութեան արժանի էջեր և նրանցով իրաւամբ արժանացել է ոռւսահայ լաւագոյն վիպասանների կարգն անցնելու:

80-ական թւականներին Մուրացանը, համակւած ազգայնական, աւելի դէպի ժողովրդասիրական միտումները հակւած ձգտումներով, միմեանց ետևից արտադրեց երեք յայտնի գրւածքներ—«Սորհրդաւոր միանձնուհին», «Նոյի ազոաւը» և վերջապէս, քիչ աւելի ուշ, 1902-ին,—«Առաքեալը»: Տիրապետող գաղափարը այդ պատմւածքների մէջ՝ ժողովրդասիրական ուղղութիւնն է. այն է—գնալ գիւղ, գործել ժողովրդի համար և այլն:

Այդ աղաղակը—նւիրւել ժողովրդին, գործել նրա մէջ և նրա համար, հնչում էր այդ ժամանակ ամեն կողմից. գիւղէին հրաւիրում գնալ իղէալիստների. ժողովրդի համար անձն ու բարօրութիւնը զոհող հերոսներ էին օրինակ հանդիսացնում: Մուրացանի «Սորհրդաւոր միանձնուհին» ահա, ժամանակակից ցանկութիւնների և երազների իրականացման մի ծրագիրն էր, «Նոյի ազոաւը»—հարւածներ այն կրթւած երիտասարդներին, որոնք գիւղի զաւակ լինելով հանդերձ, փախչում են գիւղից և Նոյի ազոաւի նման լէշերի գնում, իսկ «Առաքեալը» մի ծաղր էր, ուղղւած նրանց, որոնք ժամանակի նորելուկութիւնից պահ մի դրդւած՝ հերոսներ էին ուղղւում լինել, սակայն գիւղական անհանգիստ կեանքին դիմանալ չէին կարողանում և նորից քաղաքի վայելչութիւններին դառնալով՝ ծիծաղում էին ժողովրդասիրութեան վրայ:

«Նոյի ազոաւը» այդ գրւածքներից ամենալաւն է և առ հասարակ Մուրացանի գլուխ-գործոցներից մէկը:

Վէդունց Սարգիսը, Օսեփ վարդապետի խորհրդով, իր որդուն ուղարկում է նախ Թիֆլիզ ուսանելու,

յետոյ էլ Պետերբուրգ: Այդ իսկ պատճառով, նա ոչ միայն չի նորոգում իր տունը, այլև բոլոր ունեցածն էլ ծախսում է ևսպասում, որ Վանին վերջացնէր ուսումը, գիւղ գար, հօրն ու հայրենակիցներին օգնէր... Սակայն Վանին աւարտելուն պէս ամուսնանում է մի ուս աղջկայ վրայ, գալիս հաստատւում է Թիֆլիզ և հօրը անգամ ոչինչ չի ուղարկում:— „Ապուն ասա—իմաց է տալիս նա հօրը—ինձանից նեղանայ ոչ. խարջս շատ ա մենծ. տարին 3—4 հազար մանէթը հերիք չանում, ես էլ անջախ էդքան եմ աշխատում»...

Եւ այդպէս է, որ Վանին «Նոյի ագռաւն ա դառել, ջամդաքի վրէն նստել ա, ու էլ եդ չի գալի»... Ոչ իսկ իրեն ուսման համար արած հօր պարտքն է վճարում. մարդ ու կնիկ ծերացել են, տունը խարխուլ է, ոչ ոք չը կայ որ դուռը բանայ, ոչ ձէն կայ տան մէջ, ոչ կեանք... Ծերունին դառնացած, այնուհետև ահա թէ լռնչպէս է խրատում նրանց, ովքեր մտածում են իրենց որդիներին ևս ուսման տալ.—

—Տես, որդի, ասում է նա,—էս Վէդունց շէն օջախն ա, որ էս օր վերանայ (աւերակ) ա դառել... երեխէդ քո կշտին պահիր, տանիցդ մի հեռացնիլ, որ իմ Վանու նման Նոյի ագռաւ չը դառնայ...

Վէջունց Սարգսի տիպարը, մանաւանդ նրա յուզիչ պատմութիւնը, գծւած ու արւած են վարպետի գրչով և թողնում են խոր տպաւորութիւն:

«Առաքելը» ժողովրդի մէջ գործելու գաղափարով ոգևորւած, մի նորաւարտ ուսանող է, որ վճռում է գիւղ գնալ, «գիւղական հասարակութեան իրաւունքների պաշտպանութեան», այլև «լուսաւորութեան գործի հիմնադրութեան, գիւղացու տնտեսական դրութեան բարեօրման» ու նման գաղափարական գործերի նւիրել իրեն, չը նայելով որ իւրայինները հակառակ են

դրան և սարսափում են այդ մտքից:

Բայց նա հաստատ է մնում իր վճռին, կատարում է ընկեր ուսանողներին տւած խօստումը, և, թէև սիրած Ադելինան չի ընկերանում իրեն այդ գործում, սակայն մի քիչ էլ տատանւելուց յետոյ, վերջապէս պատրաստւում է իրագործել մտադրութիւնը:

Գնալու տեղը ընտրում է ըստ դիպւածի առաջին հանդիպած գիւղը, որ Չիբուխլուն է լինում Սեանայ լճի ափին: Այդտեղ նա նախ հիասթափւում է գիւղի անշուք տեսքից, ապա կրած անհանգստութիւններից և բնակարանի անյարմարութիւններից և վերջապէս աթարի դէզը, անձրևի կաթկթոցն ու ախոռի սուր, անախորժ հոտը, գիւղն ու գիւղացիները... այդ ամենը անյն աստիճան զզւեցնում են նրան, որ Գրողին է տալիս իր բոլոր իդէալներն ու ոգևորութիւնները, հրամայում է կառք բերել շուտով, ետ է գալիս Թիֆլիզ, ուր իմանում է որ իւրայինները Բորժոմ են գնացել:

Վերջացել էր այլևս: «Առաքեալը» մոռանում է ամեն ինչ, Բորժոմ է շտապում ծնողներին ուրախացնելու և Ադելինային գտնելու...

Այդպէս է վերջանում «Իդէալիստ» հայ երիտասարդի, „Գիւղ և ժողովուրդ“ աղաղակող ու նրանց համար խօսքերով խաղեր անող «գործիչի» գործունէութիւնը:

Վէպը, որ գրւած է հմուտ գրչով և ունի շատ գեղեցիկ էջեր, գծում է գիւղական տիպարները նուրբ և վարպետ վրձինով, պատկերացնում է զանազան հետաքրքիր տեսարաններ՝ գրաւիչ գունազեղութեամբ:

«Նոյի ագռաւից» և «Առաքեալից» համեմատաբար աւելի թոյլ գրւածք է «Խորհրդաւոր միանձնուհին», որովհետև տիպարներն ու գործողութիւնները ոչ թէ վերցրած են իրական կեանքից, այլ հիմնուած են ցանկու-

թիւնների և միտումների վրայ միայն: «Միանձնուհու» տիպարը գոյութիւն չի ունեցել իրականութեան մէջ, այդ պատճառով էլ չափազանց երազային է և գրեթէ անգոյն:

Բոմանտիք ուղղութեամբ գրւած այդ վէպի մէջ սքանչելի են սակայն բնութեան նկարագրութիւնները, երբ մանաւանդ հեղինակը վրձնի լայն շարժումներով գծում է ընթերցողի առաջ Սիւնեաց երկրի լեռնային թագաւորութիւնը իր բոլոր վայրենի շքեղութեամբ:

Նիւթը մի քանի խօսքով կարելի է տալ: «Քոյր» Աննան է հերոսուհին: Մի աղջիկ որ նւիրել է իրեն գիւղին և դրախտ է կառուցել այնտեղ: Նա մայր է կարօտեալին, հաշտեցնող՝ հրեշտակի նման, իմաստուն խորհրդատուն՝ գիւղական գործերի, գեղեցիկ կարգեր ու սովորութիւններ մտցնող, բարերար, խնամակալուհի... Նա միանձնուհի է, որ եկել է անյայտ կողմերից, հաւանել է գիւղը, վճռել է ապրել այնտեղ և օգտաւէտ լինել գիւղացոց: Նա դպրոց էլ ունի. կարողացել է նոյնպէս ամբողջ գիւղին ջերմեռանդութիւն ներշնչել դէպի եկեղեցին, որի մէջ երգում են իդէալական միանձնուհու կազմած խումբը աղջիկների և այլն:

Մի խօսքով կատարեալ դրախտ է եղել գիւղը. երևակայութիւնը ինչ որ ներշնչել է հեղինակին և ինչ ցանկացել ու երազել է նա հայ գիւղերի համար—կախարդական գաւազանով իրականացնում է «Պորհրդաւոր միանձնուհու» գործունէութիւնը:

Բայց ո՞վ է այդ կոյսը: Իմանալու համար այդ, վէպի վերջին կտորը պիտի կարդալ—«Քոյր Աննայի յիշատակարանը», ուր պատմւում է մանրամասնօրէն թէ ինչպէս աղջիկը սիրել է իր ուսուցիչ Գարեգինին, բայց սա ուխտած լինելով իր «անձը նւիրել ո՞չ թէ սոսկ մի ընտանիքի, այլ իր ամբողջ ազգին»... այն է՝

դառնալ կուսակրօն, մերժում է աղջկայ սէրը և հեռանում:

Գարեգինը կրօնաւոր դարձած, Աննան էլ թողնում է քաղաքը, ուխտում է միանձնուհի մնալ և «նւիր-ւել ժողովրդին», ուր նա մեռնում է, մինչև վերջը հաւատարիմ մնալով իր գաղափարին:

Ծայրից—ծայր վէպը ցանկութիւնների վրայ է հիմնւած. միայն հիւսւածքը կառուցւած է բռնազբօսիկ, պատկերները անյաջող են և անբնական: Ոչ մի տիպարը իրական չէ, ոչ էլ հանգոյցներից որևէ մէկը կեանքից առած: Ոչ գիւղը կայ, ոչ էլ վէպի գործող անձերը երբևիցէ եղել են:

Մուրացանի գլուխ—գործողը պատմական յայտնի մի վիպասանութիւն է, որ կրում է «Գէորգ Մարգարտունի» վերնագիրը:

Տասներորդ դարի կեանքն է այդտեղ պատկերացրած մեծ հմտութեամբ և հնար եղածին չափ մանրակրկիտ ճշտութեամբ: Մուրացանը այս վէպի մէջ երևան է հանում իր ջանասէր հետազօտութիւնների և ուսումնասիրութիւնների ընդունակութիւնը: Կարողացել է նա բազմակողմանի կերպով ուսումնասիրել ժամանակակից կեանքի հանգամանքները և այդ ամենը կենդանի կերպով պատկերացրել է վիպասանութեան մէջ:

Վէպի հերոսն է Աշոտ Երկաթի յայտնի զօրապետ Գէորգ Մարգարտունին: Գործող անձերն են Աշոտ Երկաթը, ժամանակւայ Յովհաննէս կաթողիկոսը, Աշոտի աներ Սահակ իշխանը, թագաւորեղբայր Աբասը և այլն: Տիպարները գծւած են յաջող, կենդանի, տեսարանները գունեղ, հանգոյցները կազմւած են հետաքրքիր և վէպը յափշտակութեամբ կարդացւում է ծայրից ծայր:

Բացի վերոյիշեալ բոլոր գրւածքներից, Մուրա-

ցանը ունի մանր և սիրուն պատմածքներ ևս, օրինակ,—«Պսակների բողոքը», «Ճպահանջ», «Գթութեան բոլորներ» և ուրիշները: «Պսակների բողոքը» մի պատկեր է, որում պսակները բողոքում են թէ ինչպէս դրւում են անարժան մարդկանց վրայ: Հեղինակը չի կարողացել խուսափել ժամանակակից, գաղափարներով իրեն հակառակորդ մեռնող անձերին վիրաւորելուց և այդ պատճառով էլ նսեմացրել է գրւածքի արժանիքը:

Իբր թատերական գրւածք—յայտնի է «Ռուզան» կոչւած պատմական եղերերգութիւնը*), իսկ իբր չափածոյ, ամենալաւ գրւածքը կարելի է համարել «Դարձ դէպի մուսան» կտորը, որ երեկ գրել է վերջին տարիներում, երբ նա բոլորովին մենակ, լքւած ընտանիքիցը, յուսարեկ ու հիւանդ, միմիայն երազներովն էր ապրում մնացած օրերը:

Թախծալից ու մռայլ են այդ տողերը. բանաստեղծը իր մուսային դարձած՝ կանչում է ողորմագին:

Ախ, ինչո՞ւ դու էլ, իմ գողտրիկ մուսա,
Հեռացար ինձնից, ձգեցիր մենակ
Ինչո՞ւ էլ հոգուս չես ազդում աւիւն
Ոչ էլ իմ սրտին տալիս ես կրակ:

Գրիչը ժանգոտել է, քնարը լռել, սրտի մէջ սէրն ու խանդը սառել և աչքը սև մահւան դէմքին է յառել: Չէ՞ որ ուրիշները ապրում են, վայելում են հեշտարար կեանքը, ամեն տեղ բերկրանք է, խնդում և ծիծաղ, ամեն տեղ սէրն է տիրապետում... իսկ ինքը, միմիայն թշուառ ու լքւած գրողն է տխուր, ճակատը կընձռտ ու շրջում է մարդկանց մէջ, որպէս ուրւական...

Տանջւում է, ահռելի կերպով տանջւում նա դա-

*) Իր ժամանակին հայ թատրոնի լուսադոյն երկերից մէկը. այժմ էլ մէկ-մէկ դրւում է դեռ ևս բեմերի վրայ:

ւաճանւած, վատօրէն ձգւած, զգայուն հեղինակը: Սակայն նա հպարտ է, չի ուզում որ տեսնեն տանջանքը. պտրում է մենաւոր վայրեր, գերեզմանական լռութիւն, լուսնի տխրամած շողեր, մահւան գրկի մէջնիրհոդ բնութիւն, որ կարողանայ սրտերը մաշող վշտերի մասին մտածել և քննել թէ ի՞նչն է չարի գոյութեան դադարիքը և ի՞նչու նա այնքան փնտնել է տալիս...

Ինչո՞ւ... բայց զուր հարց, երբէք չիմացայ թէ ի՞նչու բարւոյ ուղին է անձուկ

Իսկ չարինը լայն, ազատ, վարդալիր...

Է՛հ, թողնել, թողնել պէտք է այդ ամենը. պէտք էր կայ հետամուտ լինել, յիշել կեանքի վշտերը, ոչ էլ չարի դաւաճան գործերը. պիտի դարձեալ դառնալ երազներին, Պարնասի խաղաղ բարձունքին, տենչալ վշտի մոռացման նեկտարը և արդար սրտերի սէրը ներբողել, բարուն, գեղեցկին սիրահար հոգով՝ վերանալ, սուղւել եթերի խորքերը...

Եւ թող իմ հոգին ճախրելով ազատ՝

Վերանայ երկինք, թէ ի՞նչն է դժոխք,

Ամեն տեղ երգէ յոյս, սէր ու հաւատ,

Զը յիշէ չարին, չը կարդայ նզովք...

Յիրաւի սքանչելի է դժբախտ գրողի սրտի, հոգու մեծութիւնը, որ այնքան թշւառութիւններից յետոյ, իմացաւ երգել չարը չը յիշելու և նրան նզովք չը կարդալու վսեմութիւնը:

Մուրացանը այն դժբախտ գրողներից էր, որոնք զոհ են դառնում խաբեբայ ընկերների, ընտանեկան կեանքում դժբախտութիւնն են ճաշակում և ճախողակ կերպով, ընկած անհամապատասխան միջավայրի մէջ, խելագարութիւնով են վերջացնում իրենց կեանքը: Այդպէս էր հէնց, որ մեռաւ ազգայնական-ժողովրդասէր այդ վիպասանը, անչափ սիրելով իր ազգն ու հայ-

րենիքը և յանուն այդ սիրոյ երբեմն աններողամիտ վարմունքներ իսկ թոյլատրելով իրեն՝ հակառակ մըտածողների վերաբերութեամբ:

Մուրացանի լեզուն ճկուն է, հարուստ և գեղարւեստական, նկարագրութիւնների մէջ ճոխ և պատկերաւոր: Ոճը զուտ հայկական է, հնութեան յատկանիշներով կազմակերպւած, սակայն առհասարակ յստակ է և տպաւորիչ: Ինչ որ երբեմն թուլացնում է գրւածքների թողած տպաւորութիւնը — միջանկեալ դատողութիւններն են և հեղինակի անձնաւորութեան յաճախակի երեւիլը՝ իր միտումներովն ու բարոյախօսութիւններովը:

Մուրացանի գրւածքներից ժողովածու կայ մինչև այժմ տպւած երկու հատոր: Հեղինակը ինքը ձեռնարկել էր բոլոր աշխատութիւններից կազմել 10 հատոր, բայց մնաց կիսատ: Միւս աշխատութիւնները ցրւած են հանդէսների և թերթերի մէջ: «Լուսաւորութեան կենդրոնը», «Իմ կաթոլիկ հարսնացուն» — «Նոր-Դարի» մէջ են և Գէորգ Մարգարետունին» 1896 թւի «Արձագանքի» համարներում:

15.

**Ռոմանոսիզմի անկումը.—Իրապատեան գրականութիւն
եւ սկիզբ հոգեբանական վէպերի.—Շիրումնադէ,
կեանքը եւ գրական գործունէութիւնը.—Վի-
պական եւ բառերական գրաւորներ *):**

Ութսուն, և իննսունական թւականներին մանա-
ւանդ, ազգայնա-ժողովրդասիրական հոսանքների ազ-
դեցութիւնը հետզհետէ թուլացաւ, որովհետեւ ուրա-
զանի նման մէջ տեղ էր նետուել Թիւրքահայերի քա-
ղաքական ազատագրութեան հարցը: Այդ հոսանքը ա-
ռաջ էր բերել այնպիսի յափշտակութիւն և ծայրահեղ
միակողմանիութիւն, որ ոչ մի այլ խնդիր ուշադրու-
թեան չէր արժանանում և կամ լուրջ զբաղման նիւթ
դառնում: Ուրիշ նիւթի մասին խօսող գրածքները ոչ
միայն չէին կարդացւում, այլև պատահում էր, որ ար-
համարհւում էին, նոյն իսկ հալածանքի ենթարկւում:

Մի խօսքով՝ վերահասողէպքերը առժամապէս նը-
սեճացնում էին անմիջապէս ոռոսահայերի հետ սերտ
կապ ունեցող խնդիրների ազդեցութիւնը: Ինչ որ այ-
րող, օրւայ զգացմունքները արտայայտող խնդրին էր
վերաբերում, լինէր նոյն իսկ արհեստականօրէն, ճի-
շով ու անմիտ տափակութիւնով ասւած—կարդացւում

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ. Կենդանի և հրապարակում դեռ ևս
գործող, մանաւանդ երիտասարդ գրողների մասին, հարկ եմ հա-
մարում լինել համառօտ: Կենդանի գրողները դեռ չեն ասել ի-
րենց վերջին խօսքը, դեռ ևս չեն պատկանում պատմութեան:
Ուսուցչին է թողնւում աւելի մանրամասնութիւնների մէջ մըտ-
նելը, եթէ իր դասընթացը պահանջում է այդ:

էր, ձեռքից-ձեռք խլւում և նրա հեղինակը ժամանակի տաղանդաւոր գրողը համարւում:

Գրել ուրիշ նիւթի վրայ—լինէր նոյն իսկ մեծ տաղանդով—ոչ մի ուշադրութեան չէր արժանանում. միմիայն անտարբերութեան էր զոհ դառնում, երբեմն պահպանողականութիւն և յետամնացութիւն համարւում:

Բնական էր այդ: Մեծ դէպքերի, նշանաւոր յեղաշրջումների, յոյսերի և երազների ընդհանուր խանդավառութեան օրերում այդպէս է եղել: Գեղարեւմտը քաշւած՝ տեղի է տւել ճիչերի, քարոզների և ճամարտակութիւնների առաջ: Լափւել են անյազօրէն՝ ոչ թէ մեծ գրողները, այլ ժամանակի աղաղակները, այս ու այն ձևով կրկնող ու ծամծմող միտումաւոր, անճաշակ կոչերը:

Ու գեղարեւմտը սմբել է այդպիսի տափակութիւնների առաջ, հարկադրւել է լռել, սպասել, մինչև որ ժամանակաւոր հոսանքը անցնէր: Լուրջ, մշակւած գրականութիւնը սիրում է խաղաղ, երկարատև ու մտածւած աշխատանք. նա չի կարող փոթորկոտ օրերի փոփոխական միտումների գործիքը դառնալ:

Այդպէս փոթորկոտ և աղմկալից էր ահա ուռնահայ գրականութեան մէջ տիրող շարժումը ամբողջ 15-20 տարի, սկսած 70-ական թւականների վերջերից, հետզհետէ աճեցուն ուժգնութեամբ, գրեթէ մինչև 90-ական թւականների վերջերը:

Իննսունական թւականների կէսերից սակայն թափը թուլանալ էր սկսում: Երկարատև ջղային լարւածութիւնը, այլև անվերջ կրկնողութիւններով զգացմունքները բթացնող սոսկումները այլևս չէին առաջացնում սուր ցնցումներ: Նոյն իսկ զայրոյթին յաջորդում էին ձանձրոյթ, յուսարեկող անտարբերու-

Թիւն: Ռուսահայը կատաղի ոստումներ չէր գործում այլևս, երբ շարունակում էին արեան գետակներ հոսել Թիւրքաց-Հայաստանում: Նա այժմ ողբում էր, հրնար եղածին չափ օգնութեան ձեռք էր կարկառում մեծ փլուզումների տակից մազապուրծ եղած Թիւրքահայ խմբերին, որոնք հարիւրներով ու հազարներով կովկաս էին լցւում...

Գաղթականութիւնն էր այժմ. մի սոսկալի գաղթանհուն թշւառութեան, որ շարէշար անցնում էր, պտոյտ գործում կովկասի քաղաքներում ու կոյտերով անօթիներ լեցնում դռների առաջ...

Ծայրահեղ լարւածութեան վերջին կէտն էր այն, որին յաջորդում էր այլևս վաստակարեկ անտարբերութիւնը, նոյն իսկ յետադարձ շարժում ընդդէմ Թիւրքահայկական հարցի:

Ռուսահայը կարծես երկարատև մղձաւանջից ազատւած, ձեռնարկում էր վերագնահատումների ենթարկել շատ գաղափարներ, երազներ ու գործունէութեան ծրագիրներ: Այդ վերագնահատումները առաջ էին բերում նորանոր ուղղութիւններ և Թիւրքահայերի ազատագրութեան հարցի ազդեցութիւնը օրէցօր նսեմանում, կորցնում էր իր հմայքի ոյժը:

Այսպէս թէ այնպէս ուրեմն, այդ մեծ հարցը անցնում էր երկրորդ շարքի վրայ և ռուսահայ կեանքին անմիջապէս աւելի մօտ գտնւող հարցերը մտնում էին իրենց իրաւունքի մէջ:

Թիւրքահայոց հարցի տիրապետութեան օրերումն էր, որ մի երիտասարդ գրող երևան էր եկել ռուսահայերի գրականութեան մէջ, և ասպարէզ էր մտել ոչ թէ յաջողութիւնների տանող արդէն բացւած ուղիով, այլ բռնում էր վաղուց մոռացւած և հազիւ ուրեմն կոխւած մի ճանապարհ, ուր ոչ թէ քարոզ և ճամար-

տակութիւն էր հարկաւոր, այլ միմիայն սուր դիտողութիւն, հոգիների մէջ թափանցելու ընդունակութիւն և իրական կեանքը ճշգրտօրէն պատկերացնելու տաղանդ:

Այդ նոր գրողը, թւում է, թէ չը կամեցաւ գրագոյն խօսքերը բերան առնել և կամ առօրեայ միտումները շահագործել: Նա ոչ միայն չը կամեցաւ, այլ չը կարողացաւ նոյն իսկ (որովհետև փորձեց մէկ անգամ և անյաջող եղաւ) ստեղծագործել, Ռաֆֆիի նման, մշտացածին հերոսներ, ուղարկել նրանց դէպի մեծ, երազային, հեղինակի համար իսկ չը պարզւած ձեռնարկութիւններ. չը կարողացաւ կերտել այնպիսի տիպարներ, որոնք եթէ չէին գործում, գոնէ կարողանում էին լաւ ճառել, աղաղակներ հանել և ճամարտակութիւնների դասեր տալ:

Նոր գրողը ուղղակի, պարզօրէն, գոհիկ իրականութեամբ սկսեց նկարագրել շրջապատում եռացող կեանքի երևոյթները, ջանաց վերլուծել նրանց և այդ նոյն կեանքի արտադրած իրական տիպարները պատկերացնել մեծ յաջողութեամբ:

Ո՛չ ոք իհարկէ սկզբում ուշք չը դարձրեց նրա վրայ: Ներողամիտ ժպիտներ միայն եղան նրան ընդունողները. յետոյ, մի կատարեալ մոռացութիւն պարփակեց անբախտին: Սակայն, երբ եկան սթափումի օրերը, իրական կեանքը նկարագրող գրչի այդ մարդը նոր միայն սկսեց արժանանալ յատուկ ուշադրութեան:

Մարդիկ գինովութիւնից սթափւածի նման իրենց շուրջը նայեցին, թուլացաւ միտումաւոր գրւածքների համար մթնոլորտը լեցնող ոգևորութեան ոյժը. ոչ միայն թուլացաւ, այլ նոյն իսկ անտանելի դառնալու աստիճանին հասնելով՝ ստիպւեց տեղի տալ

առողջ, մտածւած և գեղարւեստօրէն արտադրւած աշխատութիւնների առաջ:

Այդպէս էր ահա, որ ոսմանտիզմը (վիպական ուղղութիւնը) ընկնում էր, քարոզչական-հրապարակախօսական վէպերի նշանակութիւնը թուլանում և դրանց փոխարինում էր ըէպիզմը (իրապաշտական ուղղութիւնը), որ անցեալի մնացորդների վրայ էր կանգնեցնում նոր դրոշը, շնորհիւ հրապարակ իջած մի նոր, գեղարւեստագէտ գրողի:

Այդ նոր գրողն էր Շիրւանզադէն:

ՇԻՐԻԱՆԶԱԴԷ (բուն անունը Ալէքսանդր Մովսէսեան), ծնւել է 1858-ին, Շամախի քաղաքում: Անգրագէտ հայրը նախ եղել է դերձակ, յետոյ էլ վաճառական:

Վեց տարեկան հասակում մանուկ Ալէքսանդրը սովորելու մտաւ ժամանակւայ յայտնի բողոքական-քարոզիչ Սարգիս վարպետի դպրոցում, յետոյ մի երկու տարի թեմական ուսումնարան գնաց և վերջապէս ուսաց գաւառական դպրոց մտաւ, ուր աւարտեց իր ուսումը: Դրանով էլ վերջացաւ ապագայ վիպասանի դպրոցական ուսման ընթացքը:

1872 թւին Ալէքսանդրի ընտանիքը, Շամախիի կործանարար երկրաշարժից յետոյ, գաղթեց Բագու: Հայրը վաճառականութեան մէջ սնանկացաւ և նորից զբաղեց դերձակութիւնով: Պատանին նախ ծառայութեան մտաւ նահանգական դատարանում իբր գրագիր, իսկ յետոյ նաւթարդիւնաբերական մի հաստատութեան մէջ՝ իբրև հաշւապահ:

Այդպէս, ընկնելով որոշ շրջանների մէջ, հոգ տանել սկսեց Ալէքսանդրը իր մտաւոր զարգացման վրայ ևս: Մարդասիրական ընկերութիւնը այդ միջոցներին բաց արաւ իր գրադարան-ընթերցարանը և Ալէքսան-

դրը հրաւիրեց գգապահ: Այդտեղ, այդ իսկ գրագորանում, նա սկսեց պարապել ինքնակրթութեամբ, որը ոչ սխտեմ ունեցաւ, ոչ ուղեցոյց: Կարդաց, ինչ որ ձեռքն ընկաւ: Հաւասարապէս աննշան վէպերի հետ՝ կլանեց նա փիլիսոփայական գրածքներ, ծանօթացաւ եւրոպական գեղարւեստական հանճարներին—Գէօթէի, Բայրօնի հետ և այլն: Ըստ իւր կենսագիրների, Ալէքսանդրին, առաջին անգամ երբ Ֆրանսական գրականութիւնից կարդալ սկսեց, գրաւեցին Բալզակն ու Ֆլօբէրը:

1878-ից մինչև 1879 թւականները Շիրւանզադէն թղթակցեց ուսներէն տեղական թերթերին, ապա սկսեց գրել «Մեղուի» ու «Մշակի» մէջ:

Իսկապէս Շիրւանզադէի գրական գործունէութիւնը սկսում է 1880 թւից, երբ նա մի շարք յօդւածներ լոյս ընծայեց «Մշակում», Բագուի կեանքից: Առաջին վիպական գրածքը սակայն է «Հրդեհ նաւթագործարանում», որ տպւեց «Մշակի» մէջ 1883 թւին: Փոքրիկ մի պատմւածք էր այդ, որ թողած ժամանակակից միտումները, շօշափել էր ճգնում անմիջապէս ուսանհայի կեանքի հետ կապ ունեցող հարցեր:

Կովկասի գործարանական մեծ քաղաքը, յիւրաւի, Բագուն, իր սոսկումներովն ու խայտառակ անիրաւութիւններով դեռ ևս ոչ ոքի ուշքը չէր գրաւել: Ո՛չ մի գրող չէր նշմարել տեղ թէ ինչպիսի հարստահարութիւններ են տեղի ունենում այնտեղ և թէ ինչպէս մի բոլոր տղրուկներ ուռճանում են բազմաթիւ թշւառների արիւնովը...

Շիրւանզադէն 1883 թւականին գրած իր առաջին պատմւածքովը այդ էր ուզում պատկերացնել: Ո՛չ մի վերլուծում, ոչ մի միտում. պարզ, անսեթեթ ձեւերով գրւած և բաւական վառ գոյներով ներկած մի

նկար, ուր երևում է աղան-գործարանատէրը իր այսպիսի ազդու, շատ բան ասող խօսքերովը.—

—Մշակն ո՞վ է, որ նրա Աստուածը ով լինի... մշակը Աստուած չունի. նրա Աստուածը փայտն է...

Եւ նա, երբ ողբում է իր այրւող գործարանի փնասները, չի հանդուրժում որ այրւած ու սպանւած բանւորների բանւոր ազգականները յանդգնութիւն ունենան ողբալու իրենց թշւառ եղբայրների վրայ. աղան չի կարող հասկանալ, որ բացի իր փնասներից, կան ողբալու արժանի ուրիշ բաներ, թէկուզ և մարդկային մեծամեծ գոհեր...

—Ի՞նչ ես այստեղ գողգողոց բարձրացրել, կանչում է նա մեռնող բանւորի եղբօր կօծը լսելով—Ի՞նչ բղաւելու ժամանակ է... գործարանս ձեռքից գնում է, դու այստեղ գոհում եմ...

Այդ պատմւածքից յետոյ Շիրւանզադէն նոյն 1883-ին լոյս ընծայեց մի ուրիշ, աւելի ընդարձակ գրւածք.—«Գործակատարի յիշատակարանից», որի մէջ գրծում էր նա առևտրական աշխարհի կեանքը, փչացած վարքն ու բարքը և երևան հանում այն աղտոտ ու խարդախ միջոցները, որոնց շնորհիւ զանազան Խաչիները հասնում են Խրիստաֆօր Սէրգէյիչ աղա Առուշանով դառնալու և «բարեգործութիւններ» անելով անմահանալու աստիճանին:

Մի քանի տող այդ գրւածքից բաւական է գաղափար կազմելու վէպի հերոսի, այլև նիւթի մասին:

...Շատ բաներ եմ արել—խոստովանւում է հարստացած գործակատարը—և արել եմ առանց դիմելու իմ խղճին և նրանից թոյլտուութիւն խընդրելու: Կեղծաւորել եմ, շողոքորթել և ստորացել այն մարդկանց առջև, որոնք ինձանից զօրեղ են եղել և որոնցից ակնկալութիւն եմ ունե-

ցել: Խաբել, մոլորեցրել եմ ինձանից թոյլերին
և պակաս խորամանկներին: Եւ այժմ ոչ ոք չի
կարող երես առ երես ինձ յանդիմանել, որովհետեւ
ես փող ունեմ, հարուստ եմ:...

Նման տիպերի զարգացման պատկերն է այդ.
պատկեր, որ զանազան ձևերով ու գոյներով այնուհե-
տեւ Շիրւանզադէն յաճախ գծագրեց իր շատ գրւածք-
ների մէջ: Այդպէս, 1884 թւին լոյս տեսնող «Խնամա-
տար» պատմւածքում դարձեալ նոյն հարուստներից
մէկն է, որ փողի ոյժով ստրկացնում է մի ամբողջ ըն-
տանիք, ապա, միացրած դրա հետ ասիական կոպիտ
ոյժը, բռնաբարում է մի աղջկայ ու նրան ամուսնաց-
նում իր գործակատարներից մէկի հետ: Կորսւում է
գործակատարը, կորսւում ու փշանում են աղջկայ ըն-
տանիքի բոլոր անդամները...

1884-ից սկսած Շիրւանզադէն նւիրեց իրեն գրա-
կանութեան և Թիֆլիզ գնաց... Այնուհետեւ միմեանց
ետեից արտադրեց նա մի շարք յաջող աշխատութիւն-
ներ, որոնցից նշանաւորներն են.— «Արամբին», «Նա-
մուս», «Զուր յոյսեր», «Ցաւագարը», «Կրակ», «Արտիստը»
և վերջապէս «Քաօս»:

Բացի վիպական գրւածքներից, Շիրւանզադէն
90-ական թւականներից սկսած յայտնի դարձաւ
նոյնպէս իբր թատերագիր: Առաջին, «Իշխանուհի», գրը-
ւածքից յետոյ, 1901 թւին տւաւ «Եւգինէն», ապա, «Ու-
նէր իրաւունք» և վերջապէս իր թատերական երկասի-
րութիւնների գլուխ-գործոցը՝ «Պատի համար»: Վերջին
տարիներում, այն է 1905-ից յետոյ, լոյս տեսան նրա
մի քանի թատերգութիւնները ևս—«Կործանւածը», «Ա-
ւերակների վրայ» և «Արմենուհին»:

Այս բոլոր և դեռ ևս չը յիշատակած մանր ու մեծ
գրւածքների մէջ առանձնապէս յաջողւածները և տա-

դանդալոր գրառածքներն են անշուշտ՝ «Յաւագարը», «Նամուս», «Արտիստը», «Քաօս» և «Պատւի համար»:

«Նամուսը», որի շնորհիւ Շիրւանդադէն սկսեց հռչակ ստանալ՝ վերցրած է Շամախիի կեանքից: Ժողովրդի բարքն ու կենցաղը, «Նամուսի» մասին արեւելեան հասկացողութիւնը, ասիական վայրենի ու կըրքոտ վարմունքները՝ վիպասանին յաջողել է հմտութեամբ պատկերացնել այս վէպի մէջ: Նամուսի գոհը մի թշւառ հայ աղջիկ է, որին այնքան խիստ պահել-մեծացրել է հայրը: Այդ աղջիկը սիրահարւել է Յէյրան անունով մի երիտասարդի վրայ: Հայրը չի կարողանում հանդուրժել որ աղջիկը համբոյրներ ստանար նշանածից՝ ամուսնութիւնից առաջ: Փեսայացուն մերժում է և աղջկան ամուսնացնում են ուրիշի հետ: Ռուստամը գոհ է իր նոր ամուսնուց: Բախտաւոր է նոյնպէս աղջկայ հայրը, որովհետև ունեցել է իր աղջկայ կուսութեան ապացոյցը և այժմ կարող է հանգիստ լինել: Սակայն Սէյրանը հանդուրժել չի կարող, որ խլեն ձեռքից նշանածը: Նա Ռուստամի երեսին է նետում նրա կնոջ մասին մի զգւելի զրպարտութիւն: Որ իբր թէ անբախտ աղջիկը, նախ քան ամուսնանալը, պատկանել է իրեն—Սէյրանին: Ապացոյց այն, որ Սէյրանը տեսել է Սուսանի կրծքի «խալը»: Ռուստամը խալի գոյութեան մասին չը գիտէ: Նախանձը կրժում է սիրտը: Ձի է նստում և գնում ստուգելու ամբաստանութիւնը: Կնոջ մօտ հասած, երբ յիրաւի տեսնում է թէ կար խալը, այլևս ապահով որ իր «նամուսը» ոտնակոխ էր արւած, սպանում է անմեղ կնոջը...

Այս վէպի մէջ Շիրւանդադէն մեծ յաջողութեամբ պատկերացրել է ժողովրդի և միջավայրի կեանքը, հասկացողութիւններն ու տիպարները:

Աւելի յաջող և աւելի վարպետ գրչով կատարւած

մի աշխատութիւն է «Ցաւագար» գրեածքը: Մի թշառ աղջիկ է հերոսուհին: Արքեցող հօր զաւակ, մանկութիւնից նա երեւան է հանում ընկնաւորութեան զարհուրեցնող ախտը: Թշառ մայրը կարողանում է մի կերպ թագցրած պահել հիւանդութեան գոյութիւնը և երբ աղջիկը մեծանում է, տալիս է նրան մի լաւ երիտասարդի: Մուրադը սիրահարուած է Սօնայի վրայ և երջանիկ է զգում իրեն ...սակայն յանկարծ երեւան է գալիս ամեն ինչ: Թշառ աղջիկը մի գեղեցիկ օր ձեռքից ցած է ձգում թէյի բաժակները և ինքն էլ գետին ընկած՝ փրփրում է ու կծկւում... Ցաւագար է, ընկնաւոր: Ամենքը, ծնող ու ազգական պահանջում են բաժանում, սակայն Մուրադը չի կամենում իր նամուսն է, իրեն վիճակւածն է դա, «ինչ որ ճակատին գրւած է, պիտի տանի»...

Այնուհետև տանջալից է դառնում կեանքը ամենքի համար և մանաւանդ Մուրադի, առաւելապէս թշառ Սօնայի: Երկուսին էլ «ազատում է» Մուրադի մայրը: Սպանել է տալիս ընկնաւորին: Դնում են «քիւրսիի» տակ ածուխից կրակ, այնտեղ են կոխում անբախտին ու խեղտում... Շատ ուշ երեւան է գալիս Գիժ-Դանիէլը, Սօնային այնքան քնքուշութեամբ և հայրաբար սիրող խենթը, որ ընկնաւորի մէջ իր մեռած աղջկան էր տեսնում. շատ ուշ նա զգում է թէ իր «Մանիշակը» ինչ որ փորձանքի մէջ էր, վրայ է հասնում, բայց հասնում է միմիայն սպանողներից մէկին, պարսիկ-կախարդուհուն, պատժելու համար...

Այդ է յուզիչ, սոսկալի այդ դրամայի նիւթը. ուր այնքան տպաւորիչ գունազեղութեամբ նկարւած են դէպքերն ու տիպարները, երեւան են հանւած տանջւողների հոգեկան կողմերը և յաջող գծերով պատկերացրած են միջավայրի կեանքն ու բարքերը:

Առ հասարակ Շիրևանգադէն իր գրեածքների մէջ առանձնապէս հոգ է տարել մշակելու տիպերը և նրանց հոգեբանական կողմերը: Ճշմարիտ է, սկզբում նրան շատ էլ չի յաջողւել կատարելու այդ խնամքով, սակայն հետզհետէ երևացող գործերի մէջ կատարելագործել է իր տաղանդը, ընդունակութիւնը, և ահա յետագայ գործերից երկուսի մէջ մանաւանդ, հանդէս է գալիս որպէս վարպետ արւեստագէտ:

Այդ երկու գլուխ-գործոցներից առաջինն է «Արտիստը»: Մի փոքրիկ պատմութիւն անյոյս սիրոյ, որի հերոսը, «արտիստ» Լեոնը, իր յափշտակութիւններով ու յոյգերովը լիովին համակում է ընթերցողին և համայում: Իւրաքանչիւր տիպ այդ պատմեածքի մէջ գրեւած է վարպետօրէն և կատարեալ: Չառշէնկօն, Իցկօն, Լուիզան ու մայրը... կենդանի պատկերանում են իրենց հոգեկան աշխարհովը: Նոյն կատարելութեամբ գծագրւած են դէպքերն ու տեսարանները, միջավայրն ու հանգամանքները: Առանձնապէս անթերի է նաւաստիների թէյատների և պանդոկների մէջ տեղի ունեցող արբշիռ տեսարանների նկարագիրը և մանաւանդ թշառ Լեոնի վերջը: Այդ զգայուն պատանին, իր սիրոյ առարկայի Ներոպա գնալուց յետոյ, (նա երգչուհի էր և գնացել էր կատարելագործւելու) վրձնում է դրամ հաւաքել և գնալ ինքն էլ: Ի՞նչ միջոց գտնել, ո՞վ կը տար նրան դրամ:

Եւ որոշում է մտնել պանդոկները, նւագել նաւաստիների համար: Այնտեղ նրան խմեցնում են, ապա և մի օր էլ, երբ ուշ գիշերով տուն է վերադառնում, երկու սրիկաներ մերկացնում են նրան ու տանում կօշիկները, որոնց մէջ նա թագցրել էր հաւաքած հարիւր յիսուն բութիկն:

Վերջին յոյսն էլ կտրւած, այլևս ապրել չի կա-

քողանում թշւառը և իրեն ջուրն է նետում:

Յուզիչ, միանգամայն գրաւիչ սրտաշարժ փափկութեամբ են գծագրւած պատմւածքի հերոսի հոգեկան աշխարհը, ապրումներն ու անբախտ մահը:

Երկրորդ ամենալաւ գրւածքն է «Քաօսը». միմեծ վէպ, որի նիւթն է Բագուի հարուստների կեանքը: Քաղքենիներն են այն՝ հարստացած, անբարոյացած ու ապականւած: Դրամի ոյժն է նրանց հոգին ու մղիչը, բարոյականութեան ուղեցոյցն ուղեկավարը: Այդպիսի միջավայրում ծնած տիպարների մէջ հազիւ ուրեմն կարելի է հանդիպել համեմատաբար ազնիւ դէմքերի, յաւ յատկութիւնների մասին դեռ ևս յիշողութիւնը չը կորցրած անձերի:

Եւ Շիրւանզադէն, կատարելութեամբ նկարագրելով ապականւած միջավայրը, նրա զեղիւ ու անբարոյ սկզբունքները, աշխատում է երևան բերել մի տիպար, որ «սիրոյ ազդեցութեան տակ ազնւանում է» և զատւում իր հասարակութիւնից:

Երկու եղբայրների պատմութիւն է «Քաօսը»: Հարուստ ընտանիքի երկու ժառանգներ, որոնցից մէկը ամուսնացել է մի օտարազգի աղջկայ վրայ:

Այդ իսկ պատճառով հայրը երես է դարձրել նրանից: Փոքր եղբայրը հօր կողքին է և անառակութեան ու զեղխութեան մէջ, պատանի հասակից իսկ փչացել է: Հօր մեռնելուց յետոյ, աւագ որդին մտնում է գործերի մէջ և կամաց-կամաց, այդ նախկին իդէալիստ մարդուց գոյանում է մի ղզելի քաղքենի, քաղքենու բոլոր առանձնայատկութիւններով:

Իսկ փոքրը, Միքայէլը: Ահա այդտեղ է, որ կատարւում է մի արտառոց և գրէթէ անբնական երևոյթ: Լիովին ապականւած, զեղխութեան և անառակութեան մէջ բովւած այդ երիտասարդը, լրբենի հառկացողու-

թիւնների և գաղափարների մէջ սնւած այդ մարդը, յանկարծ կերպարանափոխուեմ է շնորհիւ նրա, որ սիրում է մի լաւ աղջկայ: «Սէրը և մեծ եղբօր խրատները» դարձնում են փշացածին մի պատուական մարդ, իսկ այդ խրատատու եղբայրը, շնորհիւ դրամի—դառնում է մի զգուշի անձնաւորութիւն:

Այս վերջինը այնքան ճիշտ է և իրական, որքան բնական չէ և արտառոց է առաջինը:

Եւ այնուամենայնիւ, «Քասոն» է Շիրլանդադէի այն ամենալաւ գործը, որի մէջ հեղինակը ցոյց է տւել իր տաղանդի ամբողջ փայլը և արւեստագէտ վրձինի ճարտար շարժումները:

«Քասոսի» մէջ կան նկարագրութիւններ աշխատաւորական դասակարգի կեանքի ու կենցաղի, կան նաև ընկերական խնդիրներ արծարծող, մեծ գաղափարներ յարուցանող շեշտեր:

Վիպական գրւածքներից յետոյ, դարձեալ քաղքենիների կեանքից վերցրած, Շիրլանդադէն տւել է մի քանի թատերգութիւններ, որոնցից լուազոյնն է «Պատւի հաժար» գրուածքը: Այս գործը մինչև այժմ մեծ յաջողութիւնով և յաճախ դրւում է թէ Թիֆլիզի, թէ Թիւրքաց Հայաստանի և թէ առ հասարակ բոլոր տեղերի հայ բեմերի վրայ:

Շիրլանդադէն թէև ունի գրչի տակ առած գանազան կեանքերի պատկերացումներ, սակայն գերազանցօրէն գծագրող է նա քաղքենիական (բուրժուական-մէշչանական) կեանքի և այդ միջավայրն է, որ ամենից աւելի ծանօթ է նրան, ամենից աւելի ընկնում է նրա քննութեան տակ:

Այսպէս, նա անխտիր ջանացել է նոյն իսկ ազգասէր-իդէալիստներ պատկերացնել («Զուր յոյսեր»), հասարակական գործիչների տիպարներ տալ («Արսէն

Դրմաքսնան»), ուսանողների նմոյշներ հանդէս բերել («Կրակ»), սակայն ամենայաջող գծագրածներն են ոչ թէ Բագրատեաններ, Դիմաքսեաններ, Սանթուրեաններ և այլն, այլ Սմբատներ, Էլիզբարեաններ և նման տիպարներ:

«Արտիստը» սակայն ապացուցանում է, որ Շիրլանգադէն ընդունակ է քաղքինիութիւնից դուրս ևս տիպարներ ու կեանք ուսումնասիրել և նրանց պատկերացնել վարպետի պրշով, եթէ այդ տիպարներն ու կեանքը համապատասխան են իրականութեան, անմիջապէս իրականութիւնից են հանած և ոչ թէ ստեղծագործած են կամ որոշ միտումների վրա կերտած:

Շիրլանգադէի գրւածքները գրէթէ բոլորն էլ լոյս են տեսել առանձին գրքերով: Այս 1911 թւին տօնւելու է հեղինակի գրական գործունէութեան երեսունամեայ յօբելեանը:

16.

Լէօ, կեանքն ու գրական գործեր.—Վ. Փափագեան, համառօտ կենսագրութիւն.—Շնոր-Դար, եւ կուսակցական անհրաժեշտութիւն.—Նարդոս, կեանքն եւ վիպական գլխաւոր աշխատութիւններ:

Թէև ոռուսահայ գրականութիւնը, նոյն իսկ մինչև 1905 թւի ոռուսական շարժումները, չէր դուրս եկել դեռ ևս վիպային (նոմանտիք) ուղղութիւնից, թէև յաճախ նրանում երևան էին գալիս Բաֆֆիի, Մուրացանի ոգով գրւածքներ,—սակայն իրապաշտական հոսանքը համակում էր արդէն հայ գրողներին և ընթեր-

ցող հասարակութիւնը աւելի գնահատել էր սկսում այդ ուղղութեամբ կատարւած աշխատութիւնները:

Իննսունական թւականներին վերանորոգւեց դարձեալ թիւրքահայկական ազատագրութեան հարցը: Վիպասաններն ու բանաստեղծները դարձեալ համապատասխան լարերը հնչեցրին մի առժամանակ: Ազատ չը մնաց նոյն իսկ Շիրւանղաղէն այդ հոսանքից և գրեց իր «Զուր յոյսեր» վէպը: *) Պատահում էր այնպէս, որ նոյն հեղինակը արտադրում էր և՛ գաղափարային վէպ և իրապաշտական ուղղութեամբ գրւածքներ: Միտումաւոր, որոշ գաղափարների վրայ կերտւած գեղեցիկ—դպրութիւնը նորից գերադասութիւն էր ստանում մի քանի տարի:

Այդ ժամանակներին էր, որ թէ իր վիպական և թէ մանաւանդ հրապարակախօսական և պատմական-սագրական աշխատութիւններով յայտնի դարձաւ զաւառացի մի գրող: Նա սկզբում հանդէս էր եկել իբր վիպագրող և 1888 թւին տւել էր զուտ իրապաշտական մի լաւ գրւածք—«Պանդուխտ» պատմւածքը. այնուհետև մի շարք թէ ոսմանտիք և թէ իրապաշտական ուղղութեամբ վէպեր ու նորավէպեր լոյս էր ընծայել նա զանազան պարբերականների մէջ:

Սակայն իննսունական թւականներին վիպագրողը նախ հրապարակախօսական ասպարէզն էր մտնում «Մշակ» լրագրի միջոցով, ապա և լոյս էր ընծայում մի քանի պատմական, հաւաքաբանական աշխատութիւններ:

Լօէն էր դա, բուն անունով Առաքել Բաբախանեան, Շուշեցի, ծնւած 1860 թւին: Որդի աղքատ դեր-

*) Նոյն իսկ Պերճ Պառնեանը համակուց այդ ոգով և արտադրեց իր «Սկիզբն երկանց» թոյլ աշխատութիւնը:

ձակի, Առաքելը նախ Շուշլայ թեմական դպրոցում սովորեց, ապա աւարտեց քաղաքային ուսումնարանի դասընթացքը: Հօր մահւանից յետոյ ընկճւած ընտանիքի հոգսի բեռան տակ, նա դարձաւ գրագիր, յետոյ էլ հեռագրատան ծառայող: 1895 թւին էր միայն, որ յաջողեց նրան գրական աշխատանքով ապրելու միջոցը գտնել, երբ հրաւիրւեց իբր մշտական և մնայուն աշխատակից «Մշակ» թերթի: Այդ թերթի մէջ էր, որ լոյս էր տեսել իր առաջին վիպական գրածքը—«Սնապաշտութեան քուրմ» և այդտեղ էր որ նա սկսեց հրապարակախօսական գործունէութիւնը:

Վիպական գրածքներ Լէօն ունի մի տասնեակի չափ հազիւ: Նրանցից յայտնիներն են՝ «Պանդուխտ», «Այծարած», «Ծայրեր», «Կորածներ», «Թաճարման դիշեր», «Վերջին վերքեր», «Մելիքի աղջիկը» և այլն:

Պատմա—կենսագրական հաւաքական աշխատութիւններից ամենայաջողն է «Հայկական տպագրութիւն», երկու հատոր: Կան նաև՝ «Ստեփաննոս Նազարեան», «Գրիգոր Արծրունի», «Յովսէփ Եպ. Արղութեան» և «Սուրբ Մեսրոպ»:

Գեղարւեստական գրածքներից ամենալաւերն են «Պանդուխտ» և «Այծարած»: Ամենավերջին մեծ վէպն է «Մելիքի աղջիկը», գրւած Բաֆֆիական ոգով և պակասութիւններով:

«Պանդուխտը» անպաճոյճ, սակայն ազդու լեզուով պատմութիւն է գաւառից Բագու պանդխտութեան ելած մի աշխատաւորի: Ապրելը գաւառում շատ դժւարացել է, աշխատանքի դուռ չը կայ. պէտք է օտարութեան գնալ: Եւ գաւառացին գաւազանը ձեռքին, մեծ յոյսերով լի՝ թէ հարուստ և գործարանական քաղաքը պէտք կունենար իր նման աշխատաւորների—գնում է նա Բագու: Յուսախափութիւնը շուտ է վրայ

հասնում. նախ պատահում է ծանօթների, որոնք մի քանի տարւայ ընթացքում մաշւել ու ծիւրւել են, ապա, մի կեղտոտ կերակրատան մէջ պատսպարւած՝ ապրում է պարտքով: Այնուհետև դռներ է բաղխում: Ամսական 12 բուբլի են խոստանում. քիչ է. սկսում է մշակութիւն. սակայն չէ՞ որ կիսն ու որդիները հացի էին սպասում. միայն մի շաբաթւայ ուտելիք էր թողել նրանց... Գնում է խնդրելու որ 12 բուբլիանոց տեղը տան դռնէ. մերժւում է այժմ այլևս. անգործութիւն, վատ օդ, անօթութիւն... և վերջապէս մի արհեստանոցի մէջ, օրական 70 կոպէկ օրավարձով, երկաթ ծեծելու գործ:

Գործարանն է այժմ իր սև—սև, մրոտ մարդկանցով, կրակ, սև փոշի, որո՞տ... Ու գործում է նա ընկերների հետ՝ տաժանակիրների նման. քրտինքը ծլում է քթով, բերանն է թափւում, ծլում գլխովը—ականջները լցւում. ճաշի ժամանակ նստում՝ միմեանց մի քանի խօսք են ասում, շորերը ցամաքեցնում և դարձեալ մուրճը ձեռքերին, քրտինքի մէջ ողողւած՝ գործում են...

Մի երկու շաբաթ այդպէս գործում է պանդուխտը և կերակրատան իր պարտքը վճարում. հացը կուշտ անգամ չի ուտում. աշխատում է դրամ աւելացնել ու ընտանիքին ուղարկել.—«Յամաք հաց՝ էի ուտում, հացը ծանր էի ծամում, որ շուտ կշտանամ. զրկում էի ինձ, որ երեխաներս քաղցած չը մնան»:

Յիրաւի, ինչպէս նա կերակուր ուտէր և ոչ թէ ցամաք հաց, երբ տնից մի բօթաբեր նամակ աղաղակում է թէ՝ «Երեխաները մաշւել են, չոր ոսկոռ դառել, հաց չը կայ որ ուտեն... ձիւն ձմեռ է գալիս, մենք տկլոր, անհաց, անթաց... երեք կոպէկ մեզ հաւատացող, տւող չը կայ... եթէ էլ ուշացրիր, ամենքս

ալէտք է դռնէ դուռ ընկնենք»...

Այդ բոլոր վշտերի վրայ աւելանում են պանդուխտի—իրեն թշւառութիւնները: Նախ՝ ընկերներից մէկի տխուր մահը այդ օտարութեան և խեղճութեան մէջ. ապա սխալմամբ բանտարկելը իբր գողակից. դրանից մի կերպ ազատւած, կողոպտւում է, վռնդւում գործից և անօթի մնում...

Թէև պանդուխտին յաջողւում է այդ ամենից յետոյ 20 ըուրլիով մի գործ գտնել, սակայն հիւանդութիւնն է այժմ ընկճում նրան: Մենակ է թշւառը իր անկողնի մէջ. մենակ և անօգնական. ցնորքները խոնւում են գլխում. վերյիշումները միմեանց ետևից երազներով տանջում են նրան... Եւ նա վճռում է այլևս, առողջանալուն պէս, թողնել այդ զզւելի կեանքը, գնալ հայրենիք և բաւականանալ երեխաների հետ կերած մի կտոր չոր հացովը:

Պանդուխտը վերջապէս թողել է գործարանական քաղաքը և դարձեալ վերադառնում է նախկին կեանքին: Հայրենիքումն է մի կիրակի օր: Հրապարակից ելած իր տանն է մօտենում, երբ փողոցում, սալ քարի վրայ նստած է տեսնում, սպիտակ սաւանի մէջ պարուրւած, մի մուրացիկ կնոջ, որ ձեռքը կարկառած, գլուխը կախ՝ ողորմութիւն է հայցում:

Պանդուխտը տուն է վազում. երեխաները շրջապատում են, մերկ, չորացած թշւառները: Բայց կինը չը կայ. ո՛ր է—լաց են լինում փոքրիկները: Միշտ մթնով է տուն է գալիս. ինչո՞ւ... Ահ, սոսկում... փողոցում նստած մուրացկանը իր կինն է եղել...

Այդ է սիրուն, յուզիչ այդ պատմւածքի բովանդակութիւնը, գրւած պարզ, բայց ազդու լեզուով. մի ոճ, որ յիշեցնում է Վիկտոր Հիւգօյինը՝ գռեհկացրած և ժողովրդականացրած:

«Պանդուխտից» յետոյ Լէօի ամենայաջող գործն է «Պանդուխտից» էլ լաւ—նրա «Այծարած» գողտրիկ պատմածքը *), որ սկզբից մինչև վերջ հմայւած է պահում իր ընթերցողին:

Հերոսն է մի այծարած որ, «ինչպէս Մեհրունց բակից չէր պակասիլ այծերի հօտը, այնպէս էլ այդ հօտից չէր կարող պակասել Եղօն»: Եղօ է անունը. միշտ միևնոյն տեղը, բակի գերանների վրայ, միշտ իր հօտից անբաժան, ժամացոյցի նման ճշտապահ՝ իր այծերը դուրս տանելիս և գիւղ բերելիս:

Զահել չէ. բարակ կազմւածքով մի միջահասակ մարդ, դեղնաւուն շալի չուխան հագին, մէջքին կապած հովւի գորշ քսակը, մի մեծ մահակ էլ ձեռքին: Աչքերը տեսնել անկարելի է. դէմքի վերին մասը մըշտապէս ծածկւած է փափախի տակ. միայն ուշադրութեամբ նայելով երևում են երկու նեղ ու փոքրիկ, ճպճպացող կիսախուփ աչքեր:

Տուն գալուն պէս, Եղօն այծերի հետ գերանների վրայ է. գիշերն էլ նրանց մէջ է պառկում: «Հեռու ամենքից, կարծես խորթ ու օտար էր հայրենի գիւղում և գիւղն էլ հաստատում էր որ նա, այն, այդպէս է... «Եւնա գերանների վրայից, շրջապատւած իր սև նոխաղներով, նայում էր, նայում միշտ իր փափախի տակ կուչ եկած նեղլիկ աչքերով»...

Նա իր ծնած տան շէմքից ներս մտնում էր միայն հացի և ջրի համար... Այդպէս մենակեաց, անխօս ու առանձնացած՝ չար չէր սակայն Եղօն. գիւղում երեխայ չը կար, որ վախենար նրանից:

Այդպէս էր Եղօն: Բնութիւնն էր նրա աշխարհը. այնտեղ, «ժայռից—ժայռ թափառելով իր այծերի հետ,

*) «Պանդուխտ» և թէ «Այծարած» պատմածքները տպւած կան «Հայ գրողներ»-ի Ա. գրքի մէջ:

անց էր կացրել նա ամբողջ տարիներ, ապրել, մեծացել էր այնպէս, ինչպէս բնութիւնն էր կամեցել»...

Եւ ահա այդ զարմանալի մարդը ամուսնացած է, կին ունի: Կինը սակայն «խեղճ» անունն էր ստացել, ոչ թէ որովհետեւ տանջում էր նրան այծարածը, այլ որովհետեւ Եղօն բռի ու անխօս հովիւ էր. տարիքով էլ կնոջից երկու անգամ մեծ և չը գիտէր թէ ինչ է ընտանիք... «Նա մարդկային մի այլ, նախնական, չբացած կեցութեան մի ներկայացուցիչ էր. հացի, գութանի, անշարժ տան մարդ չէր: Նրա մէջ ապրում էր հին թափառական հովիւը, որի տան յարկը երկնակամարն էր»...

Բայց նախնական այդ մարդուն, բնութեան այդ արարածին փոխում է մի այլ փոքրիկ, նոր աշխարհ մտնող արարած: Եղօն որդի ունի և այժմ մոռացել է այլևս իր այծերը. այժմ նա ետ է դրել փափախը, ճակատն էլ բաց է և խոտերի մէջ նստած խաղում է իր զաւակի հետ. «աշխատում է ամեն կերպ երեխայանալ, ինչ որ բան է ասում նրան մի տարօրինակ խուլ ձայնով, յաճախ և ծիծաղում է»...

Եղօն մինչև իսկ խօսել գիտէ այժմ և պատասխանում է հարցերին. թօթովանքով պատասխանում:

— Ասում եմ, Աստծու տւած երեխայ է... Ասում եմ, անունը, որ քահանան դրեց .. Աստծու կարգն է... Ուրեմն անունը այնպէս էլ կը լինի, Անթառամ...

Ո՛չ միայն այդքան, այլև Եղօն քնքշացել է շատ, սոսկում է ամեն չար բանից, եղել է տանու մարդ, այլևս դրսում չի պառկում, փոքրիկը միշտ կողքին:

Վերին աստիճանի սրտաշարժ, յուզիչ է այն, երբ այդ փափկացած վայրենին ներկայ է լինում իր զաւակի մահաւանը... Երեխային խեղդում են, խեղդում, մի ճարարէք, չէ՞ որ նա էլ մարդ է, չէ՞ որ ցաւ է զգումնա էլ:

«Պանդուխտից» յետոյ Լէօի ամենայաջող գործն է «Պանդուխտից» էլ լաւ—նրա «Այծարած» գողտրիկ պատմածքը *), որ սկզբից մինչև վերջ հմայւած է պահում իր ընթերցողին:

Հերոսն է մի այծարած որ, «ինչպէս Մենրունց բակից չէր պակասիլ այծերի հօտը, այնպէս էլ այդ հօտից չէր կարող պակասել Եղօն»: Եղօ է անուէնը. միշտ միևնոյն տեղը, բակի գերանների վրայ, միշտ իր հօտից անբաժան, ժամացոյցի նման ճշտապահ՝ իր այծերը դուրս տանելիս և գիւղ բերելիս:

Ձահել չէ. բարակ կազմւածքով մի միջահասակ մարդ, դեղնաւուն շալի չուխան հագին, մէջքին կապած հովւի գորշ քսակը, մի մեծ մահակ էլ ձեռքին: Աչքերը տեսնել անկարելի է. դէմքի վերին մասը մըշտապէս ծածկւած է փափախի տակ. միայն ուշադրութեամբ նայելով երևում են երկու նեղ ու փոքրիկ, ճպճպացող կիսախուփ աչքեր:

Տուն գալուն պէս, Եղօն այծերի հետ գերանների վրայ է. գիշերն էլ նրանց մէջ է պառկում: «Հեռու ամենքից, կարծես խորթ ու օտար էր հայրենի գիւղում և գիւղն էլ հաստատում էր որ նա, այո՛, այդպէս է... «Եւնա գերանների վրայից, շրջապատւած իր սև նոխաղներով, նայում էր, նայում միշտ իր փափախի տակ կուչ եկած նեղլիկ աչքերով»...

Նա իր ծնած տան շէմքից ներս մտնում էր միայն հացի և ջրի համար... Այդպէս մենակեաց, անխօս ու առանձնացած՝ չար չէր սակայն Եղօն. գիւղում երեխայ չը կար, որ վախենար նրանից:

Այդպէս էր Եղօն: Բնութիւնն էր նրա աշխարհը. այնտեղ, «ժայռից—ժայռ թափառելով իր այծերի հետ,

*) «Պանդուխտ» և թէ «Այծարած» պատմածքները տպւած կան «Հայ գրողներ»-ի Ա. գրքի մէջ:

անց էր կացրել նա ամբողջ տարիներ, ապրել, մեծացել էր այնպէս, ինչպէս բնութիւնն էր կամեցել»...

Եւ ահա այդ զարմանալի մարդը ամուսնացած է, կին ունի: Կինը սակայն «խեղճ» անունն էր ստացել, ոչ թէ որովհետեւ տանջում էր նրան այծարածը, այլ որովհետեւ Եղօն բռի ու անխօս հովիւ էր. տարիքով էլ կնոջից երկու անգամ մեծ և չը գիտէր թէ ինչ է ընտանիք... «Նա մարդկային մի այլ, նախնական, չբացած կեցութեան մի ներկայացուցիչ էր. հացի, գութանի, անշարժ տան մարդ չէր: Նրա մէջ ապրում էր հին թափառական հովիւը, որի տան յարկը երկնակամարն էր»...

Բայց նախնական այդ մարդուն, բնութեան այդ արարածին փոխում է մի այլ փոքրիկ, նոր աշխարհ մտնող արարած: Եղօն որդի ունի և այժմ մոռացել է այլևս իր այծերը. այժմ նա ետ է դրել փափախը, ճակատն էլ բաց է և խոտերի մէջ նստած խաղում է իր զաւակի հետ. «աշխատում է ամեն կերպ երեխայնալ, ինչ որ բան է ասում նրան մի տարօրինակ խուլ ձայնով, յաճախ և ծիծաղում է»...

Եղօն մինչև իսկ խօսել գիտէ այժմ և պատասխանում է հարցերին. թօթովանքով պատասխանում:

— Ասում եմ, Աստծու տւած երեխայ է... Ասում եմ, անունը, որ քահանան դրեց .. Աստծու կարգն է... Ուրեմն անունը այնպէս էլ կը լինի, Անթառամ...

Ո՛չ միայն այդքան, այլև Եղօն քնքշացել է շատ, սոսկում է ամեն չար բանից, եղել է տանու մարդ, այլևս դրսում չի պառկում, փոքրիկը միշտ կողքին:

Վերին աստիճանի սրտաշարժ, յուզիչ է այն, երբ այդ փափկացած վայրենին ներկայ է լինում իր զաւակի մահաւանը... Երեխային խեղդում են, խեղդում, մի ճակարէք, չէ՞ որ նա էլ մարդ է, չէ՞ որ ցաւ է զգում նա էլ:

Բայց մահը անողորմ է... Մեռնում է Եղօի միակ մխիթարութիւնը, այնուհետև կեանքը այլևս արժէք չունի նրա համար՝ տանջւում է ինքնէլ. չի պառկում, այլ շրջւում է ինչպէս սուեր... և վերջապէս փխրուն ամանի պէս ցած է ընկնում, ջարդւում և գնում պառկելու իր զաւակի, իր «ուլիկի» կողքին...

Փակ էին այլևս Եղօի դուռն ու պատուհանը... յաւիտենական ոչնչութիւնն էր այդպէս կանգնել այդ խեղճ տան մէջ, ուր նոր սկսել էր մի գիւղական օջախ հաստատուել։—Տեսնում ես այն քարը—ասում է պատմողի մայրը.—Դիր նրա մէջ սիրտ, նա էլ կը հալւի...

Լէօի այդ գրւածքը, որ նրա գլուխ—գործոցն է, լոյս տեսաւ 1904-ին։ Դրանից յետոյ հեղինակը գրէթէ այլևս թողեց վիպական գրականութիւնը և նւիրեց իրեն պատմական աշխատութիւններին։

1907 թւին կատարւեց հեղինակի գրական գործունէութեան 25-ամեայ յօբելեանը։

Սկզբում, Րաֆֆիի նման թիւրքահայոց կեանքը և նրանց ազատագրութեան հարցը իր պատմւածքների նիւթ դարձրած, բայց յետոյ արդէն իրապաշտական ուղղութեան յարող հեղինակներից մէկը եղաւ մի թիւրքահայ, որ իր գրական գործունէութիւնը սկսեց 1883 թւին «Լըծագանը» շաբաթաթերթում, ապա, մի քանի տարւայ ընդհատումից յետոյ, 1889 թւականիցն սկսած, «Մշակ» լրագրի մէջ։

ՎՐԹԱՆԷՍ ՓԱՓԱՋԵԱՆՆ *) է այդ։ «Ծնւել է նա

*) Հասկանալի պատճառով գրքիս կազմողը իր մասին խօսել չի կարող։ Դրականութեան պատմութեան այս կտորը բաց չը թողնելու նպատակով է, որ 1909 թիւ, №2 «Աղբիւր» ամսագրից հանում է մի քանի տեղեկութիւն, իբր գուտ կենսագրական։ Մանրամասնութեան մէջ մտնել և գրւածքների վերլուծութիւնը թողնում է ուսուցչին։

1866 թւին Վան քաղաքում: Հայրը իր ժամանակին յայտնի գիտնական և գրագէտ քահանաներից մէկն էր, որ յետոյ ընտանիքով գաղթեց Ագուլիս: Վ. Փափազեանը սկզբնական ուսումնն առաւ նախ Ագուլիս, յետոյ Թաւրիզ, ապա և Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանում: Բարձրագոյն ուսումը ստացաւ նա Փրնէւի համալսարանում, ուր աւարտեց հասարակական գիտութիւնների (գրականութիւն) ֆակուլտետը: Բաֆֆիից յետոյ Վ. Փափազեանն էր, որ իր բազմաթիւ մանր պատմաժողովրդագրական, բազմակողմանի կերպով, պատկերացրեց թիւրքահայի տառապանքը, մինչև 1908 թւականները, հին ըէթիմի օրով:

«Յայտնի են Վ. Փափազեանի «Պատկերներ Թիւրքահայերի կեանքից» (2 հատոր), ժողովածուներ մօտ 40—50 պատմաժողովրդագրական, «Նամակներ Թիւրքաց Հայաստանից» նամակների շարքը («Ապրօ» կեղծանունով, տպւած «Մշակում» 1889—1891) և այլն»:

«1894-ից յետոյ սկսեց գրել նա ուրիշ ուղղութեամբ: Այժմ նրա պատմաժողովրդագրական մեծ մասը բազմաթիւ սիմբոլիք զրոյցներ են.—Վիշապ, Կորսւած արդարութիւն, Մարդագայլ (Homo homini lupus, ստորագրւած «Վարդգէս» կեղծանունով) և այլն»:

«Ունի նաև պիէսներ, որոնցից յայտնի է «Ժայռը», որ մինչև այժմ խաղացւում է ամեն տեղ: Վ. Փափազեանը ունի նաև վէպեր հայ բոշաների և պարսիկների կեանքից. (Խաթ-Սարա, Սանթօ, Ասի. Ազէրֆէզա, Ալէմգիր և այլն): Նրա ազգագրական «Հայ-բոշաներ» ուսումնասիրութիւնը տւել է նրան Մոսկւայի Կայսեր-Ազգագր. ընկերութեան անդամակցութիւնը»:

«Վ. Փափազեանը ունի մօտ 45 կտոր գրքերով և մօտ 160 կտոր, զանազան ամսագրերում և թերթե-

րում լոյս տեսած պատմաժքներ»։ *)

Իրապաշտական դպրոցի իսկական աշակերտ և զուտ իրականութիւնը, անմիջապէս իրեն շրջապատող կեանքը, որպէս լաւ լուսանկարիչ արտանկարող վիպասանն էր այդ թւականներին՝ մի երիտասարդ հեղինակ, որ գրական գործունէութիւնը սկսեց «Նոր-Դար» թերթի մէջ։

1884 թւին, դադարած «Մեղուի» փոխարէն, նրա գլխաւոր աշխատակիցներից Սպանդար Սպանդարեանի խմբագրութեամբ, սկսեց լոյս տեսնել ազգային—պահպանողական մի թերթ, «Նոր-Դար» անունով, որ այնուհետեւ կենդրոն դարձաւ ազգայնամօլական—յետադէմ ուղղութեան և աւելի բորբոքելու եկաւ կուսակցութիւնների ընդհարումներն ու կատաղի պայքարները։

Եւ յիշաւի, «Մշակական» կոչւող կուսակցութեան հանդէպ կանգնեց կղերական, «Նորդարական» անունը ստացած կուսակցութիւնը։ Այստեղ հաւաքւեցին բոլոր նրանք, որոնք «Մեղուի» համախոհներն էին. այստեղ ժամադիր եղան կղերականներն ու կղերականապէս մտածողները։ Սպանդարեանը հրապարակախօսական աչքի խփող, ուժեղ մի գրիչ էր, որ տաղանդաւոր կերպով գիտէր պաշտպանել իր գաղափարները։ Այդ ոյժը աւելի գրգռեց «յառաջադէմ» և «ազատամիտ» անունը կրող ազգայնականներին։

Կռիւր սաստկացաւ, 90-ական թւականներին մե-

*) Իրապաշտական ուղղութեամբ գրաժքներից են նրա «Պատկերներ գիւղից», «Ժողովի», «Կարապետի լիճը» և այլն։

ծացաւ այն աստիճանի, որ ռուսահայ հասարակութիւնը ուղղակի բաժանւեց երկու, միմեանց թշնամի, միմեանց հալածող՝ բանակաների:

Թշնամութիւնից բացի աճեց մի ատելութիւն, մոլեռանդ աններողութիւն, արհամարհանք և հալածանք գոյացաւ հակառակորդ բանակին պատկանող որևէ բանի դէմ, լինէր այդ նոյն իսկ տաղանդաւոր գրողի գործ, օգտակար առաջարկ և կամ հանճարեղ որևէ միտք:

Ինչ որ «Նորդարական» էր ենթարկւած էր եթէ ոչ հալածանքի Մշակականների կողմից, գոնէ արհամարհանքի և անարգանքի: Այդպէս էր, օրինակ, որ Նորդարականները չուզեցին Մշակականների կողմնակից և «Մշակի» մէջ գրող հեղինակներին համարել տաղանդի նշոյլ ունեցող. այդպէս էր նոյնպէս, որ Մշակականները բացարձակապէս ուրացան, նոյն իսկ գրելու շնորհք չը խոստովանւեցին Նորդարական գեղարւեստագէտների, կամ «Նոր-դարի» մէջ գրող վիպագրերի վերաբերութեամբ:

Կար նաև «Արձագանքը», որ հաւասարապէս թշնամի էր թէ «Նոր-Դարին» և թէ «Մշակին»: Նա թէև պահպանողական էր, բայց աւելի դէպի ձախ. թէպէտ ազատամիտ էր—բայց աւելի դէպի աջ: Նա կենդրոնն էր և այդ պատճառով ատոււմ էին նրան թէ «Նոր-Դարը» և թէ «Մշակը»: «Արձագանքի» մէջ գրողները այնքան էլ չէին մնում անուշադիր, մանաւանդ եթէ նրանք հասարակութեան ծանօթացել էին՝ Րաֆֆիի և Շիրւանզադէի նման:

Այսպէս թէ այնպէս, նոր ասպարէզին տէր եղած սերնդի մէջ անուշ էին հանում միայն «Մշակի» մէջ գրողները, իսկ «Նոր-Դարի» գրողների անունները երկար ժամանակ մնացին նոյն իսկ անծանօթ:

Այդպիսի վիճակին հնթարկւեցին, օրինակ հէնց Մուրացանը, Արշակ Ագապեանը, Ճուղուրեանը, ինչպէս և այն իրապաշտ գրողը, որ սիրուն, կոկիկ իր պատմածքներովը գծում էր շրջապատող կեանքի մթին խորշերը և երևան էր հանում հասարակ ժողովրդի հասկացողութիւնը ու տիպարները: Այդ հեղինակը Նարդոսն էր:

ՆԱՐԴՈՍ (բուն անունով Միքայէլ Յովհաննիսեան), ծնւել է Թիֆլիզում 1867 թւին: Ուսել է Ներսէսեան դպրոցում և 1884 թւին, «Նոր-Դար» թերթի հրատարակութեան օրւանիցն իսկ, դարձել է նրա ամենամօտ աշխատակիցն ու գործակիցը՝ մինչև դադարելը:

Նարդոսի առաջին պատմածքը, որ լոյս տեսաւ «Նոր-Դարի» մէջ, կրում էր «Նունէ» վերնագիրը: Բայց հեղինակի լաւագոյն աշխատութիւններն են «Աննա Սարոյեան», «Տանուտիրոջս աղջիկը» և մանաւանդ գլուխգործոցը՝ «Սպանւած աղանին»:

Ունի մեծ աշխատութիւններ ևս.—«Մեծ գործի սկզբում», 1911 թւին «Սուրհանդակ» թերթի մէջ տրււած «Պայքար» վէպերը և այլն:

Նարդոսը կենցաղագիր է և յաջող կերպով պատկերացնում է թշւառ խորշեր, տանջւող ու վշտացած անձերի կեանքը: Լեզւի հարթութիւնն ու ճկունութիւնը, հանդէս բերած պատկերների բազմակողմանի ուսումնասիրութիւնն ու լուսանկարչական ճշտութեամբ գծագրութիւնը՝ Նարդոսի գրւածքների արժանաւորութիւններն են: Մի առաւելութիւնն ևս այն է, որ Նարդոսը ոչ միտումների վրայ է կերտում իր պատկերներն ու տիպարները, ոչ շարում և գունագեղութիւնով է ցոլացնում նկարագրած կեանքը և ոչ էլ իդէալացնում որևէ հերոսի: Նրա տիպարները կենդանի

մարդիկ են, անմիջապէս իրականից կորզած և պատկերացրած, իրենց գորշ գոյներովն ու ստւերալից կողմերովը:

«Աննա Սարոյեանի» հերոսուհին, Աննան, հարուստի աղջիկ է. հայրը սնանկանում է և խելագարւում, եղբայրներից մէկը թոքախտից է մեռնում, միւսը թաւալւած է արբեցութեան և զեղխութեան մէջ: Աղքատութիւն է յաջորդում հարուստ անցեալին: Աննան առանց ապրուստի է. ուսում ունի, իրաւ է, աւարտել է միջնակարգ դպրոց, բայց ոչ մի զարգացում, ոչ մի փափագ և ձգտումն աշխատելու: Ընկած է անօգնական, ողորմելի և պճնութեան համար ստացած ուսումիցը ոչ մի օգուտ չը գտնելով: Ու անհնար է դառնում այլևս ապրել այդպէս: Թունաւորւում է և մեռնում թշւառը, չը կամենալով անբարոյութեան դիմելով ապրել:

«Տանտիրոջս աղջիկն» էլ գրէթէ նոյն անկամ և թոյլ տիպարն է: Ստացել է ուսում, եղբայրը բժիշկ է, բայց ոչ մի ինքնուրոյնութիւն չը կայ մէջը. տգէտ ծնողների ստրուկն է, հայ աղջկայ ողորմելի նմոյշ, որ ամենափոքր ճնշման ազդեցութեան տակ ընկճւած, ոյժ չունի հակառակելու ծնողների հրամանին, ամուսնանում է մի գինեվաճառի հետ, յարմարւում է նոր միջավայրին, մոռանում է ստացած ուսումը ու կրթութիւնը և նոյն իսկ գրքացների է դիմում, հաւատում նրանց տգէտ կանանց չափ...

Իրականութիւնից առած տիպար, որի նմանները եթէ ոչ այնքան այժմ, գոնէ 90-ական թւականներին շատ կային ամեն տեղ:

Ուրիշ նիւթ ունի «Սպանւած աղաւնին»: Մի տխուր վէպ է այն՝ յիրաւի սպանած ու նետած «աղաւնու», դժբախտ մի աղջկայ, որ միամտութիւն է ունենում

հաւատ ընծայելու մի սրիկայի խոստումներին, անտառի մէջ ընկնում է նրա գիրկը, յետոյ իր սեպհական ձեռքով խեղդում է իր զաւակին, ապա և ամուսնանում է մի ողորմելի երիտասարդի հետ:

Բայց Սառան չի հպատակւում և լռում. նրա կըրքոտ բնաւորութիւնը չի հանդուրժում, որ որսորդը իզուր տեղը գնդակահար անէր մաքուր, սպիտակ աղանուն, դէն շարտէր նրան ու հրճէր իր յաղթութիւնովը: Մեղաւոր էր նա, որ կուսական անփորձութեան մէջ իր մաքուր, անարատ սիրտը հաւատացել էր մի մարդու, որն անխիղճ կերպով գործածել էր նրան սպիտակ ձեռնոցի պէս և կեղտոտելուց յետոյ դէն շարտել:

Եւ նա ըմբոստանում, ընդվիզում է տղամարդկային այդպիսի «յաղթանակի» դէմ. գարշելի, քստմանելի են տղամարդիկ. պէտք էր վրէժը լուծել սեպհական ձեռքով, եթէ իր ամուսինը, ողորմելի այդ «փալասը», ընդունակ չէր ոչնչացնելու նրան, որը խլել էր իր կնոջ պատիւը:

Եւ Սառան հրամայում, ուղարկում է Գարեգինին (իւր ամուսնուն) այդ քայլը անելու: Ողորմելի և բարի մարդը սոսկում է սպանութիւնից, չի կամենում— «Եթէ բանն իմ պատւասիրութեանն է վերաբերում, ես չեմ ուզում, ասում է նա. ես այդ մասին չեմ ուզում և չեմ էլ մտածում. ինչ պատահել է—պատահել է, միթէ չի կարելի մոռանալ»...

Այդպէս է Գարեգինի տիպարը: Թուլամորթ, խաղաղասէր, երեսայամիտ մի երիտասարդ, որ անմիջապէս ներում է կնոջ անցեալը, ոչ մի «անպատուութեան» առաջ չի իջեցնում սիրոյ աստիճանը դէպի նա, չի հաշտւում «սպանութեան» հետ, հեշտութեամբ մոռանում է անցեալը և չի ըմբռնում թէ այդ ինչ պատւասիրու-

թիւն էր, յանուն որի նրան ուղարկում էին իրեն մի անծանօթ մարդու սպանելու...

Այն ժամանակ կինն է, որ վրէժը առնել է ուղում: Կիրքն ու կատաղութիւնը նրա մէջ հասնում են ծայրահեղութեան. վերցնում է ատրճառակը, վազում է դէպի իրեն անպատուողը և չը գիտենալով որ հեռացել էր արդէն նա, մութ նրբանցքի մէջ է պարպում գնդակը և ապահովում է, որ սպանել էր նրան:

Նենթացել էր թշուառը: Աղաւնին, այս կամ այն կերպ, սպանւած ու արիւնաթաթաւ դուրս էր նետւում կեանքից. իսկ նրա սպանողը, առանց վրդովման, առանց խղճահարութեան թեթև նշոյլի, գնում էր դարձեալ կեանքը վայելելու, ըստ իւր ասելուն՝ խլելու կեանքից այն ամենը, ինչ որ կարող էր, և ոչ մի բանի մասին չը մտածելու...

Տիպերը այս սիրուն պատմւածքի մէջ գծւած են վարպետ վրձինով և պայծառ ու կատարեալ գոյներով: Լրիւ ու որոշ են նոյն իսկ Սառայի հօրն ու մօր տիպարները. պատմողն անգամ երևում է իր լուրջ դէմքով ու բարոյականութեան խիստ սկզբունքներով:

Ամենալաւ և կենդանի գծւած տիպարները երեք հերոսներն են—Գարեգինը, Սառան և Թուսեանը. այսինքն ամուսինը, վէպի հերոսուհին և նրան դժբախտացնողը:

«Սպանւած աղաւնի» պատմւածքը հեղինակի ձեռքով դարձրած է թատերգութիւն, արժանացած է մրցանակի ու դրւած Թիֆլիզի բեմի վրայ:

17.

70—90 բաղկանների գրական ուրիշ ձիւղի աօխասութիւններ.—Պէտրգ Բարխուդարեան, Ալեքսանդր Նրիցեան, Սեփանոս Պալատանեան, Վահան վարդապետ Բաստանեան, Կարապետ Կոստանեան եւ այլն.— Խմբագիրներ՝ Իրիգոր Արծրունի. Արգաթ Յովհաննիսեան եւ այլն:

Միայն զուտ գեղարւեստական գրականութիւնը չէր, որ սկսած «Հիւսիսափայլի» և «Կոռնկի» օրերից, հոգատարութեամբ մշակուում էր և առաջ տարւում: Նրա հետ միասին, սկզբում սակաւ, բայց 1876 թւականից աւելի մեծ թափով—զարգանում էր նաև բանասիրական—պատմական գրականութիւնը: Երևան էին գալիս լուրջ ուսումնասիրութիւններ և մասնագիտական շահագրգիռ, մինչև այժմ իսկ հետաքրքրութիւնը չը կորցրած ինքնուրոյն աշխատութիւններ, որոնք հարստացնում էին ողեսահայ գրականութիւնը:

Գրական այդ ճիւղի արդիւնքներն ընդհանրապէս սկսեցին հրատարակել «Փորձ» ամսագրի երևալու հետ և նրա սուար համարներում: Պատմա-բանասիրական յօդւածներ չէին կարող տպւել առօրեայ անցողակի խնդիրներով միայն զբաղւած օրաթերթերի մէջ: Այդ էր պատճառը, որ ժամանակւայ գրական շարժման պատկերը պիտի որոնել ոչ միայն «Մշակի» ու «Մեղուի» կամ «Նոր-Դարի» մէջ, այլ աւելի շատ—«Փորձ» հանդէսի համարներում:

Դժբախտաբար «Փորձը» երկար կեանք չունեցաւ: Չորս ու կէս տարի միայն ապրեց, հետզհետէ աղքատ համարներ տւաւ և հետզհետէ պակասեցին նրանում

լուրջ աշխատութիւնները:

1876 թւի առաջին համարից իսկ, մինչև երկու-
երեք տարի, նրանում հանդէս էին գալիս գրական
պատկառելի դէմքեր և տալիս էին մի շարք ուշադրու-
թեան արժանի ուսումնասիրութիւններ՝ վերաբերեալ
հայ պատմութեան, գրականութեանը և այլն:

Գեղարւեստական գրականութիւնից «Փորձ» հա-
մարներում կարելի է գտնել Պերճ Պոռշեանի գրէթէ
բոլոր լաւագոյն երկերը («Կուածադիկ», «Հացի խնդիր»,
«Շահէն»), Միք. Նալբանդեանի մի աշխատութիւնը
(«Ստանայի պաշտօնական մեծ հանդէսը»), Գամառ-Քաթի-
պայի ազատ երգերից և ինքնուրոյն վէպերից շատերը,
այլև բազմաթիւ թարգմանական պատմաժառանգներ, վէ-
պեր, մանաւանդ թատերգական գրաւածքներ:

Թատերական աշխատութիւնների լաւագոյն թարգ-
մանիչն էր Գէորգ ԲԱՐՆՈՒԴԱՐԵԱՆԸ, որ հետզհետէ
տաւա Շիլլերից՝ Դոն Կարլոս, Օրլէանի կոյս, Ֆիէսկօ, Շէկս-
պիրից—Վենետիկի վաճառական, Լեոսինգից—Նաթան ի-
մաստուն: Բացի մանր թարգմանականներից, Բար-
խուդարեանը ունեցաւ նաև ինքնուրոյն չափական
գրաւածքներ, որոնցից յայտնին է «Բարեպաշտ մարդիկ»
(առակ չափահասների համար): *)

Գէորգ Բարխուդարեանը Դօրպատեան շրջանի ու-
սանողներից է և ապրում է մինչև այժմ:

Ինչ վերաբերում է պատմական ճիւղի գրակա-
նութեանը, նրա ամենափայլուն ներկայացուցիչն ե-
ղաւ, ապագայումն էլ պատմաբանի ու հնախօսի հըռ-
չակը ստացաւ թէ հայերի և թէ ռուսների մէջ—Ալէք-
սանդր Երիցեանը:

*) Մանր բանաստեղծութիւնները տպւել են առանձին գըր-
քով: «Բարեպաշտ մարդիկ» նոյնպէս տպւած է:

ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ ԵՐԻՑԵԱՆԸ, ինչպէս իրաւամբ կոչում են նրան՝ ուսահայոց Ալիշանը, ծնւել էր Թիֆլիզում 1842 թւին, մեռաւ 1902-ին: Նախ Ներսէսեան դպրոցի աշակերտ, ապա գիմնազիայի, կիսատ թողեց ուսումը, ինքնաշխատութեամբ շատ առաջ գնաց և շուտով հրապարակի վրայ երևաց որպէս եռանդուն գործիչ: 1866-ին յայտնի ազգագրագէտ Գէորգ Տէր Աղէքսանդրեանի հետ ձեռնարկեց «Վաճառական» անունով թերթի հրատարակութեանը, իսկ 1872-ին խմբագրեց ուսերէն լեզուով «Կովկասեան հնութիւն» ամսագիրը:

Այդպէս, հետզհետէ մասնագիտութիւն դարձնելով Կովկասագիտութիւնը և մանաւանդ հայոց նոր շրջանի պատմութիւնը, Երիցեանը 1886 թւից սկսած բոլորովին նւիրեց իրեն գրական աշխատանքի և լոյս ընծայեց մի քանի շատ կարեւոր երկեր.— «Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի հայք ԺԹ. դարում» (Երկուստեք հատորներ), «Պատմութիւն 75-ամեայ գոյութեան Ներսիսեան Հոգևոր դպրոցի» 1824—1857 թւականների հայոց պատմութիւնը ընդգրկելով մանրամասնօրէն), «Գրիգոր Արծրունի», և այլն:

1886 ից առաջ սակայն, սկսած «Փորձի» հրատարակութեան օրից, այդ անխոնջ աշխատող և լուրջ հետազոտող գրագէտը տաւ այնպիսի շահագրգիռ ուսումնասիրութիւններ, որոնք կարեւոր նշանակութիւն ունեն հայոց նոր և նորագոյն շրջանների պատմութեան համար:

Այդպիսի աշխատութիւնների մէջ յիշատակելի են առանձնապէս հետևեալները.— «Տաճկաստանի հայոց իրաւունքները և նրանց սահմանադրութիւնը» (տպւած «Փորձ» 1876—77), «Ներսէս Ե-ի մանկութիւնը և պատանեկութիւնը» (1877)*, «Ներսէս Աշտարակեղին վարդապետ ժամանակ»

*) Փակագծերի մէջ եղած թւականները «Փորձ» ամսագրի տարիներն են:

(1877—78), «Ներսէս Ե. Աշտարակեցի» (1881), «Քաջատուր Արովսեանի կենսագրութեան համար նոր նիւթեր» (1880, այլև «Արծազանք» 1886), «Ստեփանոս Նսզարեան և նրա գրական գործունէութիւնը» (1879), «Թոնդրակեցի հայք մեր օրերում» (1880), «Հայկական տպագրութեան պատմութիւն» (1881), «Վննետիկի Միսթարեաններ» («Արծազանք» 1883) և այլն, և այլն:

Պատկառելի հեղինակը թողել է դեռ ևս շատ ձեռագիրներ, այլև պատմական թանգագին վկայաթղթերի հարուստ ժողովածու:

Ա. Երիցեանից յետոյ, պատմական հետազօտիչ աշխատութիւններովը նշանաւոր հանդիսացաւ մի ուսմանահայ, ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՊԱԼԱՍԱՆԵԱՆ, որ նւիրեց իրեն առանձնապէս մի շատ կարևոր ճիւղի մշակմանը, այն է՝ հայոց գրականութեան պատմութեան: Առաջինը եղաւ նոյնպէս որ զբաղւեց գրականութեան մատենախօսական (քննադատական) ճիւղովը:

Մինչև այդ, մատենախօսական ճիւղը (կրիտիկա) հայ գրականութեան մէջ գոյութիւն չէր ունեցել*): Պալասանեանից յետոյ, մինչև այժմ էլ նրանով լրջօրէն զբաղւող չէ եղել այնպէս, ինչպէս զբաղւել են, օրինակ, ուսական Բելինսկի, Դօբրօլիւբով, Պիսերեւ մատենախօսները և ինչպէս զբաղւում էր նոյնպէս Պալասանեանը:

«Փորձի» շատ համարներում, «Գրիչ» կեղծանունով նրա մատենախօսականները հմտութեամբ գրւած, այժմ իսկ կարդացւում են հետաքրքրութեամբ:

Բացի մատենախօսականներից, Պալասանեանը «Փորձի» մէջ ունի հետեւեալ կարևոր ուսումնասիրու-

*) Մի քանի փորձեր արել էր, նոյն իսկ բաւական յաջող, Միքայէլ Նալբանդեանը «Հիւսիսափայլի» մէջ:

Թիւնները.—«Մի հայեացք հայոց նախնական կեանքի վրայ» (1876), «Գիտութիւն և կրօն» (1876), «Եւրոպայի վաճառականութիւնը Կիլիկիայի հետ» (1876), «Ազգերի զարգացման օրէնքները» (1877), «Բնաւորութիւնների ժառանգականութիւնը» (1879), «Հայոց մտաւոր շարժումը Ե. դարում» (1877—78), «Թէ ինչ վիճակի մէջ է հայկական գրականութեան պատմութիւնը» (1880), և այլն*):

Առանձին գրքերով յայտնի են՝ «Հայոց գրականութեան պատմութիւն» (տպ. 1865-ին, միայն բանաւոր գրականութեան մասն է. փոքրիկ մի հատոր, որ շարունակութիւնը չունեցաւ), «Քերականութիւն» և «Հայոց պատմութիւն» (որ մինչև այժմ միակ լաւագոյն դասագիրքն է և գործածական մեր դպրոցներում):

Նոյնպէս բանասիրական, պատմական բայց մասնագիտաբար՝ իրաւաբանական ճիւղի ուսումնասիրութիւնով զբաղւեց մի գիտնական վարդապետ, որ մինչև անգամ մանկավարժական ամսագրի հիմքը դրաւ ուսասիայոց մէջ՝ իր «Դպրոց» պարբերականով:

ՎԱՀԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԲԱՍՏԱՄԵԱՆՆ էր դա, համալսարանական մի երիտասարդ իդէալիստ, որ մտածում էր վարդապետական վերարկուովը աւելի լայն գործունէութեան ասպարէզ ունենալ, բայց իր գաղափարների իրագործման համար գրէթէ անյոյս՝ մեռաւ ծաղիկ հասակում:

Այդ գիտնական վարդապետը «Փորձի» մէջ թողել է երկու կարևոր և լուրջ իրաւաբանական ուսումնասիրութիւններ՝ «Դատաստանագիրք Միսթար Գօշի» («Փորձ» 1879), որ մի հետազօտութիւն է XII դարի

*) Փակագծերի մէջ եղած թւականները ցոյց են տալիս «Փորձ» ամսագրի տարեթւերը, որոնց մէջ տպւած են յիշած յօդւածները:

այդ հայ օրէնսգէտի կազմած յայտնի «Դատաստանագրքի» մասին: Երկրորդ յօդւածն է «Ամուսնութիւնը ըստ հայոց եկեղեցական իրաւքանսութեան հմտալից մեծ աշխատութիւնը» («Փորձ» 1880—81):

Նոյն տարիներից գրէթէ սկսել է իր գրական գործունէութիւնը մի նոյնքան պատկառելի բանասէր պատմագէտ, որ մինչև այժմ կենդանի է, և նորերս իսկ հրատարակեց մի քանի կարևոր գործեր:

ԿԱՐԱՊԵՏ ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՆ է դա. ուսուցիչ մատենագրութեան և հեղինակաւոր հայաբան: «Փորձ»ի մէջ նա ունի մի յօդւած—«Հպատակութիւն և խղճի ազատութեան գաղափարը նախնի հայոց մէջ» (1879), բայց առանձին գրքով այսպիսի աշխատութիւններ.—«Հայոց հեթանոսական կրօնը», «Հայոց վանքերը» «Միջնադարեան տաղերգուներ (7 տետր)», «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», «Հայագիտութիւնը արևմտեան Եւրոպայում» և այլն:

Բացի վերոյիշեալ բանասէրներից, «Փորձի» մէջ իրենց շահագրգիռ յօդւածների շարքն ունեցան ուրիշ գրական անձեր ևս, ինչպիսիք են Գէորգ Զմշկեան յայտնի դերասանը, որ գրեց «Իմ Թատրոնական յիշողութիւններ» յօդւածները (1876—77), Քաջբերունի, որ ունի այնտեղ «Ճանապարհորդական նկատողութիւններ» տեղագրական և ազգագրական կարևոր նիւթերը և այլն, և այլն:

Գալով խմբագիրներին, բացի իրենց հրապարակախօսական առօրեայ յօդւածներից, քչերն եղան որ ունեցան կողմնակի և մնայուն աշխատութիւններ: «Մշակի» խմբագիր ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻՆ գրեց «Թիւրքահայերի տնտեսական դրութիւնը» անկարևոր աշխատութիւնը, այլև երկու վէպեր—«Էվէլինա» և «Այստեղ և այնտեղ»: Վէպեր, որոնք կարդացւում էին ոչ պակաս հետաքրքրութիւնով, ինչպէս ժամանակին կարդացւում էին նրա առաջնորդող կտրուկ յօդւածները:

ԱՐԳԱՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆԸ (խմբագիր «Փորձի» և «Արձագանքի») ունեցաւ միմիայն մի աշխատութիւն—«Հայը և Հայաստանը օտարների աչքում», բայց հրատարակեց ու թարգմանելով Եւրոպացոց ծանօթացրեց հայ գրողներից շատերին—Պօռեան, Պատկանեան, Բաֆֆի և այլն:

80—90 թւականներին եղան ուրիշ խմբագիրներ ևս, որոնք հռչակեցին իբր այս կամ այն ուղղութեամբ հրապարակախօսներ, սակայն չը թողին նրանք ուշադրութեան արժանի մնայուն աշխատութիւններ, բացի իրենց առօրեայ յօդածներից և մի քանի դասախօսութիւններից:

Այսպէս ուրեմն, բանասէր և պատմաբան գրական դէմքերը գրեթէ բոլորն էլ հաւաքւել էին «Փորձի» շուրջը, մինչև որ նրան փոխարինեցին 90 թւականներին «Մուրճ» *) և «Լուծայ» **) ամսագիրները: Սակայն դրանց այնքան էլ չը յաջողուեց իրենց նախորդների նման կենդրոն դառնալ ժամանակակից լաւագոյն ոյժերի: Չը նայելով դրան, 90 թւականներից յետոյ զարգացող գրականութեան արդիւնքների մի մասն էլ պիտի որոնել անշուշտ այդ երկու ամսագիրների մէջ: Օրաթերթերը թէև տպում էին գրական մնայուն արտադրութիւններ ևս, սակայն գերադասում էին նրանք աւելի գեղագիտական, վիպական աշխատութիւններ: «Մշակի» մէջ էին գրում Լէօ, Վ. Փափազեան, «Նոր-դարի» մէջ—Մուրացան, Նարդոս, «Արձագանքի» և «Լուծայի» մէջ—Շիրաւանզադէ, իսկ «Մուրճի» մէջ նորագոյն բանաստեղծներն ու վիպագրողները: «Մուրճի» խմբագիրն էր այդ ժամանակ Աւետիք Արասխանեան, «Լուծայի»—Գիւտ քահանայ Աղանեան:

*) Սկիզբն է 1889 թւականին, այժմ նա դադարած է:

*) Սկսեց լոյս տեսնել 1896 թւականից. գեռ գոյութիւն ունի:

18.

Ռանասեղծութիւնը 80—90 բաղանդներին.—Յովհաննէս
Յովհաննիսեան.—Յովհաննէս Թումանեան.—Ալէքսանդր
Ծատուրեան, Լեւոն Մանէլեան եւ ուրիշները:

Ութսունական թւականներին ոռոսահայ գրական-
նութեան մէջ դեռ ևս, նոյն հմայքովն ու գերակշռող
խաղովը, տիրապետում էին Գամառ-Քաթիպայի «ա-
զատ երգերն» ու նրանց նմանւող այլ մարտակոչ, մի-
տումաւոր բանաստեղծութիւնները: Ժամանակակից
դէպքերը և ձգտումներն էին, որ արտացոլւում էին
այդպիսի երգերի մէջ. ուրիշ տեսակի նւագներ ան-
հասկանալի էին և անհանդուրժելի մինչև իսկ:

Սակայն ժողովրդասիրական գաղափարային հո-
սանքն ևս, որ մեծանում էր հետզհետէ, ունէր իր գաղա-
փարախօսներն ու երգիչները: Յաճախ նոյն իսկ, առանց
դժւարութեան, այդ հոսանքը ձուլւում էր ազգային
յեղափոխական հոսանքի հետ և նրա շուքն ու ազդե-
ցութիւնը մեծացնում: Այդպէս էր, որ ժողովրդակա-
նութիւն ստացած եղանակները կազմւած էին լինում
յեղափոխա—ազգային, ժողովրդասիրական խաղերի
խառնուրդից:

Այդպիսի ժամանակներումն էր ահա, որ Մոսկ-
ւայում լոյս տեսաւ մօտ 50 ոտանաւորներից կազմւած
մի հատորիկ: *) Մի նոր բանաստեղծ էր նրա հեղի-
նակը, որ իր առաջին երգերի մէջն իսկ երևան էր
հանում ժողովրդասիրական գաղափարների ձգտող մի-
տումներ և աչքի խփող տաղանդովն ու քնքոյշ թախ-

*) Տպւած 1887-ին:

ծոտութեամբ գրաւում էր ընթերցողին:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆՆ էր դա, ուստի հայ նորագոյն բանաստեղծական գրականութեան սիւներից մէկը, քնարերգուներից առաջինը:

Ծնւել է Յովհաննիսեանը 1864 թւին, Վաղարշապատ ավանում (Էջմիածնին կից). աշակերտել է նախ Մոսկւայի Լազարեան ճեմարանում, Սմբատ Շահազիզին: Դպրոցիցն իսկ սկսել է գրել: Այդ է անշուշտ պատճառը, որ առաջին հատորի մէջ տպւած շատ երգերի վրայ երևում է Շահազիզեան ոճի և լեզւի ազդեցութիւնը: Յետագայում Յովհաննիսեանը թէև չը թողեց ճեմարանական ոճը և գրելու ձևը, սակայն լեզուն աւելի մշակեց և կոկեց՝ ժամանակակից բարեփոխութիւնների համեմատ:

Աւարտելուց յետոյ նաև Մոսկւայի համալսարանը, Յովհաննիսեանը ուսուցիչ եղաւ զանազան տեղերում, իսկ այժմ վարում է կարևոր պաշտօն Էջմիածնի սինօդի մէջ:

Գրածքների լիակատար ժողովածուն, որում գետեղւած են աւելի քան 30 տարւայ ընթացքում գրածներն ու թարգմանածները—լոյս տեսաւ 1908 թւին:

Առաջին բանաստեղծութիւնը (առաջին ժողովածուի մէջ), որ գրւած է 1880 թւին, երգում է հայրենիքի բնութեան գեղեցկութիւնը.

Տեսն՞լ ես արդեօք այն բլուրները,

Ուր ճոխ ծաղկում է մշտական գարուն,

Կանաչում թաղւած այն այգիները

Ուր իբրև գոհար խաղողն է հասնում...

Երգը ամբողջովին ներշնչւած է հայրենասիրական ոգով և այն սրտաշարժ կարօտովը, որ յատուկ էր Սմբատ Շահազիզին: Եւ յիրաւի, Յովհաննիսեանի առաջին բանաստեղծութիւնը շատ է յիշեցնում Շա-

հազիզի «Լեւոնի վիշտը» պօէմայից մի կտոր, ուր այն-
քան վառ գոյներով, թէև անարւեստ շարժումներով,
պատկերացրած են հայրենիքի «ակնհաճոյ տեսարան-
ները, առատաբաշխած դաշտավայրերը, գոհար ողկոյ-
զով խաղողը» *) և այլն:

Հայրենի բնութեան այդպիսի կարօտը Յովհան-
նիսեանի երգերի մէջ այնուհետև այլևս չարտայայտ-
ւեց սակայն և կամ շատ քիչ երևան եկաւ գոնէ:

Քնքոյշ մեկամաղձոտութիւնը, թախծոտ, բայց
ոչ լալկան տրամադրութիւնն էր— Յովհաննիսեանի
հոգեկան այդ բնածին զգացմունքը— որով այնուհետև
տոգորւեցին բոլոր գրւածքները, որքան և նրանք ու-
նենային սիրային, հայրենասիրական, կարեկցական և
կամ յուսադրական— խրախուսական միտումներ:

Եւ յիրաւի, թախիժն ու երկբայութիւնը Յով-
հաննիսեանի երգերի էական յատկանիշներն են: Տըր-
տում խաղերն են ուշադրութեան զարնում, երբ հայ-
րենիքի վշտերն է նա պարզում, երբ եղբայրական յոր-
դորներ է անում և կամ գաղափարների ձգտելու կոչը
հնչեցնում: Նոյն իսկ բողոքի տարտամ կամ խրոխտ
շարժումները կրում են ախրութեան շեշտեր:

Սկզբից ասենք, որ թախծոտութիւնը այնուհետև
գերակշռող տրամադրութիւնը դարձաւ ուսասնայ գրե-
թէ բոլոր բանաստեղծների համար: Հանգամանքներն
ու ժամանակակից դէպքերը ստեղծեցին այդ տրամա-
դրութիւնը, իսկ անեցուն աղէտները խտացրին և ուժ-
գնացրին նրան: Առ հասարակ մեկամաղձոտ դարձան
բոլոր գեղեցկագէտ գրողները. դառնութիւն, վշտալից
հառաչ, զայրոյթի կծու աղաղակներ ու ծայրահեղ տան-
ջանքներից առաջացած ըմբոստացման պոռտկումները

*) «Լեւոնի վիշտ», IV. գլ. եր. 109—110: Այդ կտորը ար-
տատպած է նաև «Հայ գրողներ» հատ. Ա. եր. 632—633.

սովորական եղան աւելի կամ պակաս չափով: Աւելին՝
լալկանութիւնն էր, պակասը—հեգնախառն հեկեկանք
կամ լալագին զայրոյթ:

Յովհաննէս Յովհաննիսեանը գիտէ սակայն զայ-
րանալ բաւական ազդու և բողոքել մեծ թափով, եր-
բեմն նոյն իսկ շանթեր են դուրս նետուում նրա եր-
գերից. սակայն ընդհանրապէս մեղմ են նրա գունա-
ւորումներն ու շեշտերը, չունեն նայն իսկ ոգևորիչ
ուժգնութիւն: Խրախուսական, գաղափարախօս բանա-
ստեղծութիւններն անգամ մի տեսակ դանդաղկոտու-
թիւն են կրում կարծես:

Այնուամենայնիւ, ուսահայ բանաստեղծութեան
նոր դպրոցի այս վարպետի երգերի մէջ, պակաս չեն
անկեղծ էջեր, տպաւորիչ շքեղ կտորներ, որոնք ըն-
թերցողին ըստ ամենայնի գրաւում են թէ զգացմուն-
քովը և թէ արտայայտութիւնների հմայիչ ձևերովը
մանաւանդ: Այդպէս, յայտնի են, օրինակ նրա «Աշուղ»,
«Մենք միասին գնում էինք», «Որպէս յաղթանդամ մի ծերուկ
հսկայ», «Լուսաւորչի կանթնդը», և ուրիշ գրեածքները:

«Աշուղը» մի շքեղ կտոր է, որով բանաստեղծը
հրաւիրում է աշուղին՝ չունգուրը ձեռք առնել և սըր-
տալի մի բան ասել.—

Ասի՛ աշուղ, ան չունգուրըդ
մի բան ասա սրտալի.
Կարօտ ենք քու անուշ ձէնին,
մի բան ասա սրտալի...

Սրտի խօսք ենք ուզում քեզնից, դարդոտ աշուղ.
Խօսք, որ բարձրացնի մեր հոգին. լուռ մնալով մեր
վէրքերին դեղ ու դարման չես անի, չէ՞ որ մեր դար-
դերին չափ ու սահման չը կայ.—

Մնջութիւնն էլ նշան հօ չի՞
մի գովելի յատկութեան...

...Մեր չը խօսկան ըլնելուցն է՝

մնացել ենք անտէրունջ...

Թախիծ է հնչում այս երգի իւրաքանչիւր տողից: Վիշտ ու մելամաղձոտութիւն, որ սակայն բանաստեղծը կամենում է յաճախ թօթափել իր վրայից. յոյսեր է տալիս իրեն, ճգնում է խրախուսական խօսքեր անել, ինքնաներշնչման հասնելու չափ ուժեղ արտայայտութիւններ գտնել...

Ինչպէս չէ կարող ձմեռն արգելել

Գալուստը շքեղ ծաղկաբոյր գարնան,

Նոյնպէս ճշմարիտ խօսքը խափանել

Չէ կարող ձայնը անմիտ չարութեան...

Եւ կամ կանչում է քաջութեամբ, թէ՛

Բարդ-բարդ ամպեր թող կուտակեն,

Թանձրանան,

Ամպրոպ ճայթի, շանթեր փայլեն մեր վըրան,

Չը վհատենք, և միշտ յառաջ անվրդով—

Գիտեմ, ընկեր, տեղ կը հասնենք արևով *):

Տխուր մելամաղձոտութեամբ համակւած են նաև թէ սիրային երգերը և թէ այն ժողովրդական անման կտորները, որոնք ուսասանայ գրականութեան մէջ առաջինները եղան և ունեցան իրենց հետևորդները:

Ժողովրդական մօտիւով գրւած այդպիսի երգերից են.— «Արագն էկաւ լափին տալով», «Ալագեազ բարձր սարին», «Նոր գարուն», «Այ վարդ աղջիկ» և այլն:

Յովհաննիսեանից յետոյ միմիայն Աւետիք Իսահակեանն էր, որ կարողացաւ նոյն քնքուշութեամբ և հմայիչ ձևով ժողովրդի անկեղծ, խոր զգացմունքները

*) Յովհաննիսեանի լաւագոյն աշխատութիւնները. կարգաւ կարելի է «Հայ գրողներ» Ա. հատորի մէջ:

դնել երգերի մէջ և արտայայտել նրա լեզուովն ու պատկերացումներովը:

«Արագն էկաւ» և «Ալագեազ» Յովհաննիսեանի այնպիսի բանաստեղծութիւններն են, որոնք մեծ ժողովրդականութիւն ստացած, երգւում են ամեն տեղ: Ո՞վ չի լսել, օրինակ.—

Ալագեազ բարձր սարին
Ձին ա կիտւել կատարին.
Սարի ճամփէք, բաց էլէք,
էթամ, հասնեմ իմ եարին...

Եւ կամ: Դ՞վ չի դառնացել ու տխրութեամբ լըցւել՝ կարդալով «Նոր գարունը».—

Քեզ ըսպասող չը մընայ,
Ո՞ւր ես գալի, այ գարուն.
Գովքըդ ասող չը մընաց,
Ձուր ես գալի, այ գարուն...
Բիւլբիւլն եկաւ՝ վարդ չունի
Ծաղկոցը կայ՝ զարդ չունի.
Էլ Դ՞վ ա որ դտրդ չունի—
Ո՞ւր ես գալի, այ գարուն*)...

Յովհաննիսեանը գրել է գեղջկական երգեր ևս մի քանի հատ. նրանցից երկուսը—«Հատիկ» և «Գիւղի ժամը» առանձնապէս յաջողած են ու տպաւորիչ:

Այնուհետեւ, իբր բալլադաներ և պատմական նիւթ ունեցող եղերերգեր, յայտնի են—«Արտաւազդ», «Վահագնի ծնունդը», «Լուսաւորչի կանթեղ», «Սիւնեաց իշխան» «Տըղմուտ» և այլն:

Տաղանդաւոր գրւածքներ են նաեւ հետեւեալ կը-

*) Այդ չորս շքեղ կտորները տպւած են հեղինակի ժողովածուի մէջ, երեոներ—82, 124, 147, 148.

տորները.—«Այս օրերումը» (33), «Անցիր, սև ամպ» (99), «Տօնական երգը (152), «Երգիչը» (155), «Մենք միասին գնում էինք (158) «Լուռ կաց, սիրտ եմ (169) և այլն:

Յովհաննիսեանի լեզուն շքեղ է և ճոխ. առանձնապէս մեծ ուշադրութիւն է դարձնում նա գրելու արւեստի կիրառութեան և քերթողական ոճի բարձրութեան վրայ:

Ունի շատ յաջող թարգմանութիւններ Ուլանդից, Լեօպարդից, Նադսօնից, Նիկրասովից: Յայտնիներն են—«Երգչի անէծքը», «Սպիտակ զգեստ», «Գերի արագիլը» և այլն:

Ռուսահայոց նորագոյն գրականութեան գրէթէ բոլոր երգիչները, ինչպէս վերևում ասացինք, Յովհաննէս Յովհաննիսեանի նման, տոգորւած են աւելի կամ պակաս թախիծով: Նրանց երգերը մեծ մասամբ ոչ միայն արտայայտութիւն են իրենց—անձնական վշտերի, այլ և հասարակական ժամանակակից ցաւերի: Հայ կեանքում, յիրաւի, շատ կան վշտալից տրամադրութիւն ստեղծող հանգամանքներ: 80—900 թւականների ադէտները, հասարակութեան ընկած վիճակը, այլևայլ հարւածներն ու ճնշումները, դրան միացած՝ մտաւոր շարժման և մտաւոր գործիչի թշուառ դրութիւնը շրջապատող տգիտութեան և թանձրացող խաւարի շնորհիւ—չեն կարող ուրախ եղանակներ ներշնչել երգիչներին, զւարթ խազեր դնել նրանց երգերի մէջ:

Այդպէս է, որ Յովհ. Յովհաննիսեանից յետոյ, թախծալից տրամադրութիւնը գնալով ուժգնանում է, աւելի խտանում և միակ հասկանալի, գերակշռող յատկութիւնը դառնում հայ երգչի համար:

Յովհաննիսեանի հետ միաժամանակ, սակայն քիչ աւելի ուշ յայտնի դառնալով, երևան եկաւ մի նոր

բանաստեղծ, որ իր մելամաղձոտ տրամադրութիւնով, անկեղծ ու խորունկ շեշտովը աւելի գրաւեց ընթերցողին: Ժամանակի վիշտը այդ նոր երգչի հղանակների մէջ հնչում էր աւելի տպաւորիչ, թէև աւելի անպաճոյճ խաղերով:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՆ էր դա, քնարական գողտրիկ երգերի, այլև լայն ժողովրդականութիւն ստացած մի շարք ուրիշ բանաստեղծութիւնների հեղինակը:

Ծնւել է Թումանեանը 1869 թւին Լօուայ Դսեղ գիւղում. ստացել է միջակ կրթութիւն և առաջ է գնացել ինքնազարգացումով: Սկսել է գրել շատ վաղ. առաջին գրւածքներից է յայտնի «Շունն ու կտտուն» ժողովրդական առակը, որ այնքան սիրելի է այժմ մանուկներին և այնքան հմտութեամբ պատկերացնում է ժողովուրդի երգիծական ոգին ու արտայայտութիւնները: *)

Ժողովրդական այդպիսի առակներ Թումանեանը շատ գրեց: Նրանցից մեծ մասը, կազմած ժողովրդի խօսակցական պարզ լեզուի իսկ, մանկական ընթերցանութեան համար ընտիր կտորներ են դարձել և զետեղւած են զանազան դասագրքերի մէջ **): Նշանաւորներն են—«Չարի վերջը»: «Անբախտ վաճառականներ», «Արծիւն ու Վազնին», «Մի կաթիլ մեղր» և այլն:

Ղ. Աղայեանից յետոյ ուրեմն, հայ մանկական

*) «Շ յ ու ն ն ու կ տ տ ու ն ն» առաջին հայերէն ինքնուրոյն գրւածքն է, որ լայն տեսաւ դունաւոր պատկերազարդ հրատարակութեամբ: Դրանից յետոյ նոյն ձևով տպւել են բանաստեղծի տասնից աւելի ժողովրդական նման առակները:

**) Գլխաւորապէս Թումանեանի աջակցութեամբ են կազմւել «Լ ու ս ա բ ե ռ» կոչւող դասագրքերը, որոնց մէջ շատ կան նրա դրած մանկական կտորներից:

գրականութիւնը հարստանում էր մի նոր և բեղմնաւոր ոյժով:

Ոսկայն Թումանեանը, մանկական բանաստեղծ լինելուց առաջ, քնարերգու է և առակախօսական ընդունակութիւններով օժտւած: Նա վերարտադրող է ժողովրդական բանաւոր գրականութեան, արդիւնքների և նրանց վերակենդանացնող: Բանահիւսութեան այդ գոհարները Թումանեանը հանում է ժողովրդի միջին, կոկում ու տաշում է, չի դիպչում էական յատկանիշները կազմող թէ՛ երգիծական և թէ՛ իմաստալից կողմերին, պահում է, մի խօսքով, նրանց համն ու հոտը, և յաջողութեամբ դարձնում մանկական ընթերցանութեան համար ընտիր նիւթեր:

Քնարական երգերի մէջ Թումանեանը թախծալից է և հմայող: Բանաստեղծի—իրեն անհատական վշտերից բացի, երգերի մէջ հնչում են հասարակական, համաշխարային թախիծին մօտեցող խաղեր ևս: Այսպէս, օրինակ, նրա զայրոյթի կանչը, անիրաւութիւնների և չարի դէմ ըմբոստութիւնը, ճնշումների և հարւածների մասին արած անկեղծ բողոքները չունին գոնէ զուտ ցեղային արտայայտութիւններ, այլ արդիւնք են աւելի լայն մտածութիւնների և ընդգրկում են ընդարձակ սահմաններ: Իբր տիպար այդպիսի երգերի, կարելի է մատնանիշ անել նրա «Կանչ» գրւածքը.

Եթէ կաս, Աստուած
Եւ չես ստեղծել
Արտասուք ու լաց
Հեծել, անիծել.
Թէ չար նախանձի
Թոյնով մահացու
Դու չես վարակել
Պարզութիւնն հոգու...
Թէ դու չես ասել

Որ կեանքը այսպէս
 Լինի անսպառ
 Տանջանքի հանդէս,—
 Մեղմացրո՛ւ մարդկանց
 Կիրքն ամբարտաւան,
 Եթէ Աստուած ես
 Դու խաղաղութեան:

Բայց բանաստեղծը երկբայութեան մէջ է նոյն-
 պէս: Ո՞ւր է արագահաս այն Տէրը, որին նա աղօթք
 է արել, և սակայն սրածութեան ձայնից՝ ամբիժ ու
 անդորր այդ աղօթքը խլացել է... Ինչո՞ւ է ուրեմն այս-
 քան տառապում, թէ կայ անմեղութեան Աստուածը.—

Ինչո՞ւ տակաւին
 Չես պատժում չարին.
 Ո՞յժդ է պակասում,
 Թէ՛ չենք աղերսում:
 Թէ չարագործին
 Դու չես տւել սուր,
 Որ խաղաղ հոգին
 Սարսափի իզուր
 Թէ դու չը գիտես,
 Որ այստեղ, երկրում
 Մարդը ժպտերես
 Մարդ է գիշատում.—
 Դէ արի ու տես,
 Ձարկիր ու շանթիր,
 Եթէ Աստուած ես
 Դու վրէժխնդիր*),

Այդպէս է ահա Թումանեանի զայրոյթի արտա-
 յայտութիւնը, բողոքի կանչը, որ բղխում է նրա մէջ

*) «Բանաստեղծութիւններ» Յոգ. Թումանեանի.
 հրատ. Բազումի Ն. Ն. ընկեր. Բազում, 1908. երես. 22:

կուտակեալ զառնութիւնից և նրա տպաւորիչ հոգու
կրած տառապանքներից:—Շրջապատում ցուրտն ու
խաւարն է իջնում ահաւոր աւերածութիւններով, ճըն-
շող մթնոլորտի մէջ բանաստեղծի վեհ ցնորքները, ան-
նենգ տենչերը, հալածւած, երկնքի ցրւած ամպերի
նման, չեն կարողանում ապաստան դտնել*)... Եւ նա
լռել չի կարող. մանաւանդ որ ճնշումների տակ սմբած,
գոսացած, վատասերւած սերունդն էլ անզգայ է դար-
ձել ու լցնում է զգայուն մարդու սիրտը բուռն զայ-
րոյթով:—

Ծանր հեծութեան ժամանակների
Եւ ճնշումների անզգայ որդիք,
Կամեցայ սիրել, սակայն դուք բարի
Սիրտս ու հոգիս զայրոյթով լցրիք...

Դրա համար է ահա, որ երգիչը կատաղել է ու
իր վրէժը կառնի ձեզնից: Այնպէս նա կը երգի, որ
«այդ ձեր սիրտը ցաւից պատուի». նա ձեր գալոց օ-
րերի հանգստութիւնը կը թունաւորի տխուր ձայնե-
րով. յուսահատութեան թախծալի երգերով լեղի կը
դարձնի նա ձեր ամբողջ կեանքը և դուք գլխիկոր կար-
տասւէք՝ նստած նոյն իսկ ձեր խնջոյքների մէջ...

Եւ խիստ վրէժը զայրացած երգչի
Ձեզ կը հետևի մինչև գերեզման.
Ձեր սիրտը կայրի, հոգին կը փանջի,
Եւ կը տառապէք այդպէս յաւիտեան**):

Եւ յիրաւի, երգիչը իր «յուսահատութեան թախ-
ծալի երգերովը» խորապէս դառնացնում է ընթերցողին:
Այդպիսի երգերից—յուսահատ կանչերից—ամե-
նադառն ու խորունկ կտորներն են՝ «Տրտմութեան սաղ-

*) Նոյն տեղը, «Վ ա տ օ ռ ե ը» գրւածքը, եր. 27.

**) Նոյն տեղը, երես 19. «Երգչի վրէժը» կտորը:

մոսներից» վերնագրով երկու հեծեծանքները, որոնք
գրւած են Բայրօնական ոգով և սաղմոսային ոճով.—

Աստուած ինչպէս ծուխ օրերս անցան,
Ոսկերքս, ինչպէս խոիւ, չորացան,
Սիրտս ցամաքեց, ընկայ խոտի պէս,
Ճամփէս մոռացայ ահագին վշտէս...

Իսկ միւս կտորը սկսում է այսպէս.—

Տէր, մինչև երբ մեր աչքերը Քեզ մնան.

Մեր գոյժն հասաւ հեռո՛ւ-հեռո՛ւ ազգերին,

Աշխարհ լցւեց մեր աղաղակ, մեր կական,

Ու չի անցել մեր տանջանքը տակաւին*),...

Թումանեանը ջերմ հայրենասէր էլ է. հայրենա-
կան աղէտները արձագանք են գտնում նրա երգերում
ևս. նա էլ արտայայտում է կարօտ դէպի նւիրական
վայրերը—Արարատ, Արագած, Սևան, Էջմիածին**),...
Հայոց վիշտը համակում է Թումանեանին՝ նրա հողին
տառապեցնելու չափ, նրան զայրացնելու աստիճանին.—

Հայոց վիշտը անհուն մի ծով,

Խաւար մի ծով ահագին,

Էն սև ծովում տառապելով,

Լող է տալիս իմ հոգին***),...

Հայրենասիրական, հայրենական վշտեր արտա-
յայտող կտոր է «Հայոց լեռներում» երգը, այլ և «Երկրում»
պօէմայի մի հատւածը, որի վերջին տողերն են.—

Հայի գիշեր, անքուն գիշեր,

Լի՛ տանջանքով ու մութով,

*) Ամբողջը տես Թումանեանի «Բանաստեղծութիւն-
ներ» գրքում, շքեղ հրատար. Թիֆլիզ, 1903 թւին. երեսներ
34 և 35.

**) «Հայ ուխտաւորին» ոտանաւորը. եր. 31. «Բա-
նաստեղծ», Բազումի հրատարակ.

***) Նոյն տեղը, նոյն հրատարակութեան մէջ, եր. 59.

Հայի գիշեր, անհուն գիշեր,

Լի անաւոր խորհուրդով...

Թումանեանի գլուխ-գործոցներն են սակայն ժողովրդական բանաւոր գիւցազներգութիւններից ու վէպերից կազմած պօէմաները, այլև նոյն,— ժողովրդի կեանքից առած սիրուն գրւածքները, որոնք կատարւած են վարպետութեամբ և կատարեալ հմտութիւնով:

Դիւցազներգութիւններն են—«Սասունցի Դաւիթ», «Թմկարերդի առումը», «Փարւանա»: Վէպերն են.— «Լոռեցի Սարօ», «Աղծամար», «Անիծած դարսը», «Պօղոս-Պետրոս», «Լուսաւորչի կանթեղը»: Ժողովրդական կեանքը պատկերացնող պօէմաներն են.— «Անուշ» և «Մարօ»:

Ունի և մի հոգեբանական պօէմա՝ անձնական ապրումների և խոկումների թախծոտ շեշտերով—«Դէպի անհունը»:

Թարգմանութիւնների մէջ յաջողւածներն ու նըշանաւորներն են Լերմօնտովի «Մծիրի» պօէման, Ժուկովսկու «Աքիլէս», Լօնգֆելլօյի համաշխարհային հռչակ ստացած և Թարգմանութեան համար դժւար՝ «Հայաւաթի երգը» պօէմայից մի կտոր (նախերգանքը), Բայրօնի «Շիլիոնի կալանաւորը», «Իլիա Մուրօմէց» յայտնի ռուսական գուսաներգութիւնը ըստ Աւենարիուսի, այլև զանազան ընտիր կտորներ Ֆիրդուսիից, Կօլցովից, Նադսօնից, Գէօթէից, Ճաւճաւաձէից և այլն. բոլորն էլ յաջող կատարւած և անպաճոյճ, բայց հարազատ հայերէնով:

Այդ բոլոր գրւածքներն ի մի են ամփոփւած երկու ժողովածուների մէջ, որոնցից առաջինը, շքեղ հրատարակութեամբ, տպւել է Թիֆլիզ 1903-ին (գինը 3 ռ.), երկրորդը— Բագու, 1908 ին (գինը 1 ռ.). երկրորդի մէջ կան առաջին ժողովածուի մէջ եղածներից շատերը, այլև նոր կտորներ:

Ռուսահայ նորագոյն բանաստեղծութեան այդ երկու լաւագոյն դէմքերից յետոյ, այստեղ յիշատակենք երկու երգիչների ևս, որոնցից առաջինը աւելի է ծանօթ ռուսահայ գրականութեան մէջ:

Այս առաջին երգիչն է ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ ՇԱՏՈՒՐԵԱՆԸ: Նրա երգերը նոյնպէս տողորոշած են թախիծով, սակայն աւելի հասարակական—ազգային վշտերից բղխած, քան անձնական ապրումների արդիւնք:

Ծատուրեանը քնարերգու է, դադափարախօս, երբեմն ժամանակեայ հոսանքների և աղէտների, այլեւ ընթացիկ միտումների արտայայտիչ:

Ծնւել է 1865-ին, Զաքարթալա քաղաքում: Աղքատ ծնողների որդի, հազիւ կարողանում է քաղաքային դպրոցը աւարտել, յետոյ Թիֆլիզ է գնում կատարելագործւելու: Այդտեղ նա չի կարողանում նպատակին հասնել. հազիւ մի կերպ մտնում է Արհեստաւորաց դպրոցը, բայց հիւանդութեան պատճառով հեռանում է:

Այնուհետեւ նա Մոսկւա է: Այնտեղ ինքնազարգացումով առաջ է գնում, այնտեղ էլ մնում է մինչև այժմ: 1909 թւականին տօնւեց նրա գրական գործունէութեան 15-ամեակը:

Գրական աշխատութիւնների ժողովածուն կազմւած է երկու հատորներից, լոյս տեսած 1891-ին և 1898-ին:

Մեղմ, պարզ, սովորական եղանակներով երգեր են Ծատուրեանի գործերը: Երգեր, որոնք թէև անշուք են և չեն հնչում սրտառուչ կերպով, բայց ողորւած են մաքուր դադափարներով և մէկ-մէկ կարողանում են հմայել ընթերցողին:

Լեզուն նոյնպէս անշուք է, անարւեստ: Երգիծական կտորների մէջ միայն ճկունութիւն և սրա-

միտ դարձածքներ ունի: Այս վերջին, երգիծական գրւածքները, բաւական ժողովրդականութիւն են ըստացել: Ամփոփւած են մի հատորիկի մէջ, որ կրում է «Գրչի հանաքներ» վերնագիրը: Լաւագոյն կտորներն են.— «Հայ հեղինակի աղօթքը», «Ժողով», «Մըջիւններ եւ խլուրդ» և այլն:

Քնարական գրւածքների մէջ ամենից յաջողւածներն են— «Սիրուն գարուն», «Հայ երգչին», «Մի վհատիր», «Սերմնացան», «Թշուառին», «Երկրի մշակներ», «Մի լար, բլրուլ» և այլն:

Այս վերջին բանաստեղծութիւնը երգւում է ամեն տեղ, իսկ «Երկրի մշակներ», այլև «Սերմնացան» կտորները մտել են դասագրքերի մէջ:

Ծատուրեանը ունի նաև ընտիր թարգմանութիւններ ռուսերէնից: Թարգմանել է Տուրգենևի «Արծակ բանաստեղծութիւնները», յետոյ լոյս է ընծայել երկու շքեղ հատորներ՝ կազմած ռուս յայտնի բանաստեղծների գրւածքների թարգմանութիւններից.— Պուշկինի, Լերմոնտովի, Նեկրասովի և այլն:

Յոռետես, բայց և գաղափարախօս մի գրող է 90 թւականներին հրապարակ եղած մի ուրիշ բանաստեղծ, որ միաժամանակ ոյժերը փորձել է քերթողական, վիպական, թատերական և բանասիրական աշխատութիւնների մէջ:

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՆ է դա: Ծնւել է 1864-ին Ներքին—Ազուլիսում: Համալսարանական կրթութիւն ունի. այժմ ուսուցիչ է Ալէքսանդրօպօլի Առևտրական դպրոցում:

Առաջին գրւածքը— «Լեոնային վտակ», լոյս է տեսել «Աղբիւր» մանկական ամսագրի մէջ, 1887 թւին: Յայտնի եղաւ սակայն, երբ 90-ական թւականներին

լոյս ընծայել սկսեց իր բանաստեղծութիւնները «Մուրճ» ամսագրում:

Բանաստեղծական գրեածքների մէջ կան ընտիր էջեր: Լաւագոյներն են՝ «Նաւակ», «Սիրավէպ», «Անդրիագործը», «Եղեւնի», ապա և «Գալիլէ ու Միլտոն», «Փոթորիկ» պօէմաները: Այս վերջիները գրեած են դասական ոճով:

Մանւէլեանի արձակ գրեածքներն են՝ «Զէլէրիների արջաւանքը» պատկերը և «Խորտակած կեանքը» վէպը: Բանասիրական աշխատութիւնների մէջ նշանակութեան արժանի է «Ռուսահայ գրականութեան պատմութիւնը» ընդարձակ գործը, որ լոյս է տեսնում պրակ առ պրակ:

Թատերական գրեածքների շնորհիւ է աւելի, որ Լեոն Մանւէլեանը յայտնի է դարձել հասարակութեան: Հայ բեմերի վրայ յաճախ դրոււմ են նրա «Դօքտ. Երւանդ Բոշայեան», «Վերածնւածը», «Նկարիչ Թաշձեան», Դէպի վեր» և այլն թատրոնական աշխատութիւնները:

Անձնական ու հասարական թախիժով տոգորւած երգիչներ—երկրորդական ոյժեր—որոնք երևան են եկել հատ ու կտոր երգերով և որոնք այժմ գրէթէ քաշւել են գրական ասպարեզից—շատ կան: Նրանցից ոմանք թողել են փոքրիկ հատորիկներ, մի քանի բաւական յաջող երգեր, սակայն առօրեայ, պատահական գրիչներ լինելով, երկար շունչ չեն ունեցել ու այլևս չեն երևում:

Դրանցից փոքր ի շատէ աչքի խփողներն են.— Արամ Զարըք, որ ունի մի հատոր հայրենասիրական և սիրային բանաստեղծութիւններ. Լեոնց, որ գրել է «Ընկերական—փիլիսոփայական» նիւթերով թէ մարտակոչ և թէ սիրային ոտանաւորներ. Արարի, որ լոյս

է ընծայել «Գերբնական հիւանդութիւն» անունով մի պօէմա, այլև մի քանի յաջող երգեր. Համրարծումեան, որ թողել է «Դարբնի երգեր» վերնագրի տակ մի շարք կուռ, յոխորդ քերթւածներ. յետոյ—Յարութիւնեան Արշակ, Մոճոռեան Պետրոս, Յարութիւն Թումանեան և այլն:

Պակաս չեն նաև «ոտանաւոր գրողներ»: Գրականութեան թէ՛ այս և թէ՛ վիպական ճիւղը ունեցել են և ունին գրչակներ ու թափցուքներ: Այդպիսիների ոչ անունը և ոչ էլ գրւածքները նիւթ կարող են դառնալ պատմութեան:

Սակայն չը պէտք է մոռանալ մի երիտասարդ, նորագոյն գրողի, որ յոյսեր է տալիս, գոնէ յոյսեր է տւել իր մի քանի տաղանդաւոր երկերովը: Դա ԴԵՐԵՆԻԿ ԴԵՄԻՐՉԵԱՆՆ է: Մանր, սիրուն դրւածքները ցրւած կան «Մուրճ» ամսագրի մէջ, իսկ առանձին գրքոյկներով լոյս է ընծայել երկու յաջող պօէմաներ. —«Վեանքի տեսիլը» և «Ոչ-այս աշխարհից»: Ունի նաև փոքրիկ, արձակ գրւածքներ:

19.

Աւետիք Իսահակեան, քախիժ և որոնումներ.—Վահան Տէրեան և մթնաւաղի տնուրջներ.—Ա. Շխատաւորական երգերի եղանակներ.—Յակօր Յակօրեան.—Շուշանիկ Կուրդիեան.—Վահան Միրաբեան:

Ռուսահայոց նորագոյն բանաստեղծական գրականութեան, քնարերգուներից երրորդ առաջնակարգ և համակրելի դէմքերից մէկն է, 1891-ից յայտնի դարձած մի երիտասարդ, որի գրւածքների առաջին փոքրիկ ժողովածուն լոյս տեսաւ 1898 թւին:

ԱԻԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿԵԱՆՆ Է այդ. ժողովրդական
եղանակներով գրող մի շարք սիրուն բանաստեղծու-
թիւնների, քնքոյշ թախծոտութեամբ ու անսահման
որոնումների վշտովը առլցուն երգերի հեղինակը,
որ յայտնի է նաև «Հայ Գուսան» կեղծ անունով *):

Ծնւել է Իսահակեանը Ալէքսանդրօպօլ, 1875
թւին. սկսել է գրել 1891 թւին: Իր «երգերի ու վէր-
քերի» լիակատար ժողովածուն լոյս տեսաւ 1903 թւին:

Ստացել է Իսահակեանը կանոնաւոր կրթութիւն:
Ուսել է նախ Գէորգեան ճեմարանում, ապա և Գեր-
մանիա: Գրեթէ բացառապէս նւիրւած է եղել գրա-
կանութեան: Տասը—տասնևհինգ տարւայ ընթացքում
նրա շնորհալի տաղանդը նկատելի կերպով զարգացած,
արտադրել է մի շարք ընտիր, անկեղծ դգացմունքնե-
րով և հմայող տխրութեամբ լի գրական էջեր:

Ինքը—բանաստեղծը, երբ սկսել է գրել, որոշել
է իր գրական դէմքը մի երգով, պարզել է վարդաշող
երազները և սահմանել է իրեն յուզող զգացմունքները.—

Ես երգիչ եմ—երկնի թիթեռ.

Ես գանձ չունիմ—լեռ ու բեռ.

Ես սիրում եմ ծաղիկ, աղջիկ,—

Ծաղկի բուրմունք, կոյսի սէր.

Ես սիրում եմ մրմունջ-տրտունջ,

Տանջւած սրտի երգ ու վէրք...

Այդպէս է մտնում նա գրական ասպարէզը՝ սէրն
ու «մրմունջ-տրտունջը» բերնին: Եւ յիրաւի, նրա ա-
ռաջին երգերը արդիւնք են այդպիսի տրամադրու-

*) Այդ կեղծ անունով Իսահակեանը գրել է մի շարք եր-
գեր՝ թիւրքահայ ազատագրութեան համար ընկածներին նւիր-
ւած: Այդ ուղղութեամբ եղած բոլոր երգերից ամենալուերն ևն
դրանք:

Թեան: «Խնդալից սրտով, կուրծքը թնդալով» ոտքի է ելնում, զարնում է սրտի լարերին. թէև կտրւում են միւս լարերը, բայց թողնում են սիրոյ հնչիւն լարը, որ թրթռում է եռանդագին՝ նրա «սրտի անհուն խորքերում, կեանքի ամեն ծալքերում»:

Սիրոյ կրակը օրէցօր արծարծւած այդպէս, հրդեհի է փոխւում երիտասարդ բանաստեղծի սրտում: Առաջ են գալիս վառ երազներ ու ջերմ հաւատք դէպի կեանքը: Սիրտը լայն բացած կենդանարար զգացմունքների, ժպտուն ու սիրալիր, ձեռքն է պարզում նա սիրող և ընկեր մարդկանց. անկեղծ ու ջերմ խանդով և ոգևորութեամբ հնչեցնում է սիրոյ երգեր, սիրտը «երկինք» է դարձնում, ուր «ամեն արարած աստղ ունի և խորշ»—

Սիրտս երկինք է...

Բոյր կուտայ ծաղկին,

Սէր կուտայ կոյսին

Կեանք կուտայ անկեանք

Զոր անապատին—

Ամայի սրտին...

Ու «կուսական մաքուր աչքերը անուշ», բռնաստեղծի կեանքը երանգի են փոխում յիրաւի—

Ծամաքած սիրտս նորից լացուցին,

Հոգիս վառեցին երգերով քնքուշ,

Շուրջս փռեցին աստղունք ու ծաղկունք—

Կուսական մաքուր աչքերը անուշ...

Բայց աւանդ, շատ շուտ է յաջորդում դառն սթափումը: Կասկածի օձն է նախ ճնշելու գալիս նրան... «Կասկած անյոյս, ձանձրոյթ դաժան»... Սոսկումով տեսնում է, որ երկմտութիւնը սրտի մէջ սառնութիւն է մտցնում... «միթէ խորտակել է սրբազան սէրը, հոգու երկինքը»... Ո՛չ, ախ ճիշտ, թէև տանջւում է, թէև

հեկեկանքն ու հեծութիւնը լցնում են կոկորդը, բայց չը պէտք է դեռ յուսահատուել, այլ սպասել...

Սիրտ իմ, սպասիր, գուցէ արշալոյս

Ողջունէ երկինք...

Ապրիլ մինչ կայ կեանք, մինչ նորոգ յոյսի
Կախարդ հորիզոն...

— Տանջւիր, յուսա...

Այդ ինքնաներշնչումը ոչ միայն չի փրկում դժբախտ հիասթափածին, այլ աւելի է աչքը բաց անում: Վարդագոյն քողը այնուհետև արագ է պատուում ու անհետանում. յուսահատ դառնութիւն է յաջորդում յուսալից երգերին: Ոչ ընկերն էր այնպէս, ինչպէս երագել էր ինքը, ոչ էլ սէրը: Մենակ, բոլորովին մենակ է զգում իրեն այլևս, տերևաթափ ծառի նման մերկացած բոլոր յոյսերից...

Սկզբում բռնն զայրոյթ է բռնկում նրա մէջ դէպի անգութ և խաբերայ աշխարհը, դէպի դաւաճան սէրն ու յղփացած սրտերը: Վրէժ է աղաղակում նա: Բայց ումնից, ինչո՞ւ, ի՞նչ օգուտ. չէ՞ որ ջարդած ու ոտնատակ է տւած հոգուդ բոլոր ծաղիկները. չէ՞ որ երազներդ ցնդել են շոգու նման և դու մնացել ես գըլխիկոր, համակերպութիւնն ու թախիժը միայն բաժին ստացած...

Յուսաբեկ, բանաստեղծը զգում է որ երկնքից կորզւել—նետուել է անապատի փշերի վրայ: Արիւնոտում է սիրտը, հոգին է խոցոտւում, յոգնածութիւնն ու զգւանքը համակում են նրան... Մեռնել այլևս. մեռնել ու ցաւերիցը պրծնել. չարժէ ընկեր որոնել.— չը կայ նա. չարժէ ապրել մարդկանց մէջ.— զգւելի են նրանք. «հոգին մենաւոր է ծնւած», մենաւոր էլ ուրեմն թող մնայ ու տանջւի: Հանիր, «հանիր սրտիցդ անյոյս սէրը, քցիր դուրս այս դաժան, մութ գիշե-

րին, քցիր ցուրտ քամու բերան... Թող երթայ սառի,
Թող լայ որբ, անմայր... քամին լացը թող տանի,

Ալեկոծ ծովեր, անապատ մի վայր,

Սակայն մարդու մօտ... երբէք չը տանի*)...

Այդպէս է, որ սիրոյ մրմունջին բանաստեղծի
երգերի մէջ՝ յաջորդում է յուսահատ տրտունջը: Ո՛ղբն
է այնուհետեւ երգերի բովանդակութիւնը. ողբ, որ ամենքի
սրտերում արձագանք գտնելու չափ անկեղծ է
ու ճշիշ: Չէ՞ որ շատ-շատերը, նրա նման, նետուել են
ցնորքների և վարդագոյն երազների բարձրութիւններից
վար, ու ջարդուել են չոր ժայռերի վրայ. վսեմ
գաղափարները, գծուծ իրականութեան առաջ սմբած,
գոեհիկ ձեռքերի մէջ գործիք են դարձել ստորութիւն-
ների. շատ շատերի սէրն ու յոյսերը ջարդուած, գնա-
ցել են մեռնելու «մենակ ուռնինիների տակ»...

Երգերը, այգալիսով, այլևս վէրքերի են փոխուում.
սիրոյ յուշերը դառնում են ցնորքներ և այդ ցնորք-
ները մորմոքեցնում են երգչի սիրտն ու հոգին.—

Այս փուշ— աշխարհում, քար սրտերի մէջ

Ե՛րգ իմ, քեզ համար վայել վայր չը կայ.

Դու՝ օտար թռչուն, ժէռ քարերի մէջ.

Դու՝ կեանք, դու՝ տանջանք— շուրջդ անզգայ**)...

Թախիծը խորունկացած ողբ, յուսահատ տրտ-
տունջ, ապա և ցնորքներ ու մորմոքալից երազներ է
դառնում Իսահակեանի յետագայ երգերի մէջ: Նա այժմ
իր սէրը լալով՝ «Թափառում է սարերի գագաթներին»,
և նրա լացը «քամին լսելով՝ թևին է տալիս ու տա-
նում»: Լսում է նա, թէ ինչպէս լուռ գիշերին այդ լա-

*) «Երգեր ու վէրքեր», հրատ. 1908 թւի, էր. 33. «Նման
դայլերի» երգը:

**) Նոյն տեղը, էր. 43. «Անտուն թռչնակա» կտորը:

ցը սիրոյ դուռն է ձեռք առել, բայց սէրը չի լսում նրան, այլևս խուլ է*)...

Նա այժմ զգում է, որ մի հեռաւոր, օտար աշխարհում, նրա պէս վշտահար մի սիրտ կայ, որ այրւում է անյայտ, մենաւոր ու թախծոտ և այդ սիրտը տանջւում է իրեն համար.—

Եւ թւում է ինձ, որ սուրբ համբոյրով

Ես փայփայում եմ ձեռները նորա.

Եւ գուրգուրում եմ, գգւում կարօտով

Քնքուշ գլուխը իմ կրծքի վերա**)...

Նա այժմ ցնորում է, միմիայն ցնորքով է ապրում: Ու թւում է, որ «մի սև արծիւ սրարշաւ իջնում է երկնքից և կուրծքը փշրում, սիրտը կտցում տանում դէպի վեհ լեռներն ու բարձր ժայռերը» և,

Նետեց նա սիրտս վառ լազուրի մէջ

Խրոխտ բարձունքին հզօր լեռների

Եւ շուրջս այն օրից լսում եմ անշէջ

Շառաչումները արծւի թևերի***)...

Կատարեալ յափշտակութեան, էութեամբն ամբողջ որոշ զգացմունքով կլանւած այդ դրութիւնիցը, ուր միմիայն ցնորքներն էին ապրեցնում նրան—շատ շուտ է սթափւում: Երկար չի տևում լարւածութիւնը. յաջորդում է թոյլ, յուսահատ և թմրեցնող վիճակ: Իրականութիւնը ցնցում է երազողին և դառն յուսահատութեան, անդարձ կորուստների գիտակցութեան առաջը կանգնեցնում՝ անողոր պարզութեամբ:

Յուսահատութիւնը կատարեալ է. մեռնել այժմ, քանի որ յուսախափ պահող երազն ու ցնորքը ան-

*) Նոյն տեղը. եր. 45. «Գաղաթներին մով սարերի»:

**) Նոյն տեղը. եր. 52.

***) Նոյն տեղը. եր. 52.

գամ չէին մնացել և քանի որ կորզւած էր ամեն ինչ: Բանաստեղծը այլևս մահին է դիմում՝ իբր փրկարար միակ միջոցի. մեռնել է ուզում, կեանքը բեռ է դարձել, հոգու մէջ չը կայ ոչ մի ժպիտ, այլ միմիայն կուտակւող և այրող թոյն...

Եւ Իսահակեանը այնուհետև այլևս անյոյս ու սնմիսիթար, ամեն երգի մէջ թախծոտ շեշտ ու դարդոտ հառաչներ է դնում, նոյն իսկ երբ գրաււած, հմայւած ժողովրդի սրտառուչ եղանակներովը, նւիրում է իր գրիչը նրանց արտայայտելու ու նրանց նմանող երգեր յօրինելու գործին:

Յիրաւի, թւում է թէ բանաստեղծը իր վշտերի արձագանքն է գտնում ժողովրդի թախծալից երգերի մէջ: Նման են շատ: Նոյն սիրոյ մրմունջներն ու մորմոքիչ ցնորքները, նոյն տխուր կանչն ու անյոյս հիասթափումը, նոյն՝ բնութեան սիրահար զգացմունքների գունեղ արտայայտութիւնները...

Մեծապէս ազդւած ժողովրդական սիրուն երգերից, Իսահակեանը իր ամբողջ ոգևորութեամբն և բուռն զգացմունքներովը սկսում է գրի առնել նրանց, իր թախիծը ձուլել նրանց հառաչների հետ, նրանց ոճն ու լեզուն, ոգին իսկ իւրացնել... ապա և ստեղծագործել այն մի շարք հմայիչ երգերը, որոնք մեր գրականութեան մէջ չունին նմանները, եթէ չը հաշւենք ի հարկէ Յով. Յովհաննեսեանի չորս-հինգ կըտորները:

Իսահակեանի այդպիսի երգերից շատերը, կատարելապէս ժողովրդական ոգով գրւած, ստացել են հռչակ, մտել են ժողովրդի մէջ և երգւում ամեն տեղ: Յայտնի են «Դարդս լացէք», «Մածկալ ես րեզարած ես», «Որսկան ախպէր», «Կոունկները շարան-շարան» և այլն:

Նման կտորներ են նաև այն մի շարք երգերը,

որոնց ընդհանուր անունը բանաստեղծը դրել է «Ալա-
զնազի մանիներ»։ Դրանք Արագածի սքանչելի լանջերն
ու բարձունքներն են երգում և լի են սիրային՝ բուն
ժողովրդական մրմունջներով։

Իսահակեանը կատարեալ վարպետ է հանդիսա-
նում այդ երգերի մէջ։ Մեծ հմտութեամբ քաղում և
իւրացնում է նա ժողովրդական բանահիւսութեան
համն ու հոտը և գործածում է նրանց՝ իր վիշտն ու
թախիժը արտայայտելու նպատակին։

«Ալազնազի մանիների» մէջ լաւագոյններն են.—
«Սեւ մում ամպեր», «Ալազնազը աստղերու մէջ», «Երեկոյեան
ծաղկոտ սարից», «Ալազնազի ալով—լալով», «Էրնէ՛կ ձեզի»
և այլն կտորները։

Սակայն միայն այդ «Մանիների» մէջ չէ, ուր
Իսահակեանը դնում է իր ամբողջ վարպետութիւնը՝
օգտւելու ժողովրդական երգերի ոճից, լեզւից ու ո-
գուց։ «Դատարկին աշըղի խաղերը» վերնագիրը կրող
մօտ 50—60 բանաստեղծական կտորներից մեծ մասը
նոյնպէս ընտիր, հմայիչ, նման երգեր են՝ վշտոտ,
թախժոտ, երբեմն մեղմ ու քնքոյշ խաղերով, երբեմն
անյատակ խորութեամբ և ահաւոր սաստկութեամբ,
մէկ-մէկ էլ օրօրուն, փայփայող ու տխրամած մըր-
մունջներով աւլցուն։

Բանաստեղծը մոլորւած և վիրաւոր, ձեռք է
առնում քնար—սազը, իր սէրը որոնող գուսանի՝ նը-
ման սար ու ձոր է ընկնում, կանչում է կորցրած
եարին, կանչում վարդին և ողբերովը կսկծեցնում
լսողների սիրտը.—

Դադրած, մենակ, խեղճ աշըղ եմ—

Բլբուլ եմ, վարդս ման կու գամ.

Հազար տեղից վիրաւոր եմ,

Գիտէք թէ ողջ ման կու գամ...

Ու բախում է լարերը և տխուր, անպաճոյճ կերպով հնչեցնում սրտի խորքից ելած հառաչներ.—

Է՛յ ջան, հա ջան, իմ սրտի մէջ

Արար—աշխարհ տեղ ունի.

Առուն ու ցօղ, կայծակն ու շող,

Սէրն էլ, սուրն էլ ցոլք ունի...

Ժողովրդական մօտիվով գրած 50—60 այդ երգերի մէջ գրեթէ քիչ կան թոյլ կտորներ: Բոլորն էլ կարդացւում են սրտի ճնշումով ու փղձկումով. բոլորն էլ հմայիչ են, անհշ թախիծով լցւած...

Այդպէս է, որ Իսահակեանը, ժողովրդական արտայայտութիւնների միջոցաւ, իր թախիծն ու տըրտունջերը լիակատար նրբութեամբ ու խորութեամբ երևան է բերում, առանց սակայն այն լալկանութիւնն ունենալու, որ միմիայն սրտնեղութիւն է պատճառում, յաճախ էլ զգւանք: Իսահակեանը չի լալիս, այլ ընթերցողին համակում է իր դարդերովը, մանաւանդ որ այդ դարդերը ոչ թէ զուտ անհատական գոյն ունին, այլ գրէթէ համաշխարային են:

Բայց բանաստեղծին երկար չէն սփոփում նոր ձևի եղանակներն ու երգերը: Ոգևորութիւնը հետզհետէ իջնում է և ահա նա դարձեալ իր անյուսութեան և տառապանքների հետ մենակ, յուսախափ է և անմխիթար...

Ու տեղի է ունենում մի փոփոխութիւն, որ ծայրահեղ յուսահատութեան հեքից, փրկութեան ամեն յոյս, ամեն փորձ ի դերեւ ելնելուց յետոյ, յաճախ նոր հորիզոնների բացումովը՝ վերակենդանացնում է ընտիր հոգիներին:

Երկրային սիրոյ, տանջանքների և վշտերի անէացումն է դա. ոգիացումն զաղափարների, որ երազային աշխարհների մէջ է սաւառնել տալիս մարդ-

կային խոհերը և որ ջնջում է անձնական Թախիծի որսւէ
 հետք՝ խառնելու համար նրան «տիեզերքի հսկայ վէր-
 քերից» բխող արիւնին:

Եւ յիրաւի, սիրոյ յուշերին, մրմունջ-տրտունջ-
 ներին, դառն թախիծին, յուսաբեկ դրութեանը և
 ցնորքներին ու մորմոքներին՝ յաջորդում են այլևս
 փիլիսոփայական դրութիւնը և խորհրդածութիւնը:
 Հարթման, Շօպէնհաուէր և Նիշշէ—ահա որոնց է
 է դիմում բանաստեղծը: Յոռետես, անհատականու-
 թեան և անիշխանութեան ոգովը համակւած, նա այլ
 ևս միայնութիւնը, անապատն է որոնում: «Մի՛ գնար
 մարդկանց մօտ, այլ գնա՛ անապատ, գազանների
 մօտ».—Նիշշէական այս խրոխտ պատւէրը առաջին
 իսկ փիլիսոփայական քայլին զրաւում է նրան:

Արհամարհանքը դէպի մարդիկ և դէպի նրանց
 զգացմունքները, զայրալիր և կծու վերաբերմունքը
 դէպի նրանց ընկերական օրէնքներն ու կազմը, նոյն
 իսկ դէպի չնչին, ողորմելի սէրն ու ատելութիւնը—
 դառնում են Իսահակեանի ուժգին երգերի նիւթը.—

Եղբայրութեան կամ թէ սիրոյ

Պօսքը ես ձեզ չեմ քարոզում. —

Պատգամները չարի, բարւոյ

Ձեր ոտների տակն եմ նետում...

Այսպէս է երգում նա այժմ: Եւ այս երգը այժմ
 հասկանալի է լսել Իսահակեանից՝ նրա մրմունջներն
 ու յուսաբեկութիւնը, նրա թախիծն ու խորունկ, ան-
 սփոփ տանջանքները իմանալուց յետոյ:

Այդպէս է որոտում և այդպէս դառնութեամբ
 լիցւած, մարդկանց երեսին է նետում նա իր թու-
 նալից երգերը.—

Անիծւիս, մարդ, որ յոյսդ է մարդ.

Բախտդ կուով կոխի ինքդ.

Մուրճ կամ գնդան պիտի լինիս.—

Ճշմարտութիւն չը կայ ուրիշ...

Այս հոգեկան դրութիւնը, Իսահակեանի այս նոր եղանակների էութիւնը լիովին ըմբռնելու համար, բաւական է նրա մի շարք վերջին երգերից յիշատակել մէկը, կատարելապէս Նիշնէական ոգով գրած, բայց և իր ինքնատիպութեան դրոշմը ունեցող.—

Դու անցորդի պէս քեզ միայն զգն,

Եւ որպէս ճամբորդ այս երկրի վրայ.

Ազատ հայեացքով նայիր ամենքին,

Եւ անվերջ քայլէ քու անյայտ ուղին:

Սիրտդ սրբազան վշտով թաթախիր,

Հեռաւոր ասիեր գնն, թափառիր.

Անյազ որոնիր մի վեհ ընկերի,

Սիրիր, բայց սիրուն մի լինիր գերի.

Սիրիր, բայց և թող, և նորից գնա

Ազատ ու մենակ—աշխարհիս վրայ.

Հոգիդ մրրկիր խորին մտքերով,

Սիրտդ թող այրւի վսեմ երգերով.

Եւ երազ մի վառ, շքեղ, սուրբ և վեհ

Այս հող-երկրից հոգիդ թռցնէ.—

Կարօտով ձգտիր աստղերին անշէջ

Եւ մեռիր աստղէ-ուրրաների մէջ...

Որքան խոր թախիժ—ոչ լալկանութիւն—որքան վսեմ ձգտումներ և որքան խրոխտ ոգու ոստումներ կան այս կտորի մէջ: Կտորներ, որոնք յիշեցնում են և՛ Նիշնէն, և՛ Իբսէնը, և Բիեօրնսօնը, այլև Սկանդինավեան այն խորհրդակիր գրողները, որոնք այնքան

*) Մի նոր գրածք, արեւելեան մի սիրուն պօէմա, «Աբու լաւա Մահարի», ամփոփում է իր մէջ Իսահակեանի վերջին տրամադրութեան խտացումը: Պօէման նոր ալեւից Կ. Պօլսում, առանձին գրքով:

շքեղ էջեր են տւել այժմեան համաշխարային գրականութեանը:

Իսահակեանը սակայն տւել է իր տուրքը նաև ազգայնական գաղափարների: Իր տարրի մէջ չէ նա այդ երգերում և նրանք խառնաձայնութիւն են իր միւս գողտրիկ եղանակների շարքում: Իսահակեանը թախիժի—և այն՝ համաշխարային անշուշտ—այլ մանաւանդ խրոխտ որոնումների երգիչ է, ռուսահայ նորագոյն բանաստեղծութեան լուսագոյն դէմքերից մէկը:

Ժողովրդական մօտիվով գրողներ եղան մի քանիսն ևս: Նրանցից աւելի յայտնի դէմքն է ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ, որի երգերը պարզ, անպաճոյճ հովերգութիւնների են նման՝ նիւթը բնութիւնը, սէրը, լեռ ու դաշտ և այլն: Ունի նաև ժողովրդական գրոյցներ ու լէգէնդաներ: Ծանօթ է նրա մի ժողովածուն, «Շիրակի լէգէնդաներ» վերնագրով:

Կոստանեանը այժմ գրէթէ քաշւել է գրական ասպարէզից:

Միւս, ժողովրդական մօտիվով գրելու փորձողների մէջ, չը կան փոքր ի շատէ նշանակութեան արժանի գրական դէմքեր:

Շատ նոր ժամանակների, բայց արդէն ուշադրութեան արժանացած մի երգիչ է ՎԱՀԱՆ ՏԷՐԵԱՆ, որ նոյնպէս ցնորքներ ու մորմոքներ է դնում իր երգերի մէջ և Իսահակեանի նման թախժոտ տրամադրութեամբ է օժտւած:

Տէրեանը դեռ շատ երիտասարդ է: Թէ որքան արդեօք նրա տաղանդը պիտի զարգանայ ապագայում և կամ շատ ուրիշների նման չի՞ լռիլ մի բուռը գըր-

աածքներից յետոյ, — դժւար է գուշակել:

Առ այժմ նրա երգերը թախծոտ ցնորքներով լի են, վշտերի մարմաջով են համակւած, մեղամաղձոտութեան տխուր քողի տակ են ստւերւած և անցեալի յիշողութիւններով են օրօրւում:

Թւում է թէ այդ ցնորքներն ու անուրջները ծնունդ են առնում խորհրդաւոր մի մթնաշաղի մէջ, աշնան տերևաթափին, մեծանում են խորունկ լռութեան մէջ և մենակութեան ծոցում: Վշտագին կերպով յիշեցնում են նրանք սիրելի հիւանդի գունատ ժպիտն ու թախծալից հայեացքը. հիւանդ, որ սքանչելապէս խաղաղ երեկոնների լռութեան մէջ, տամուկ ձեռքերը ձեռքերիդ վրայ, խորունկ շեշտով ասում է քեզ սրտառուչ խօսքեր... Դու լսում ես շունչդ բռնած, գլխիդ մէջ վերյիշումների մի խառնուրդ խոնւած, անհուն թախիծը իր գրկի մէջ է առել սիրտդ և միալար շարժումներով դեկավարում է նրա բաբախումը...

Խորհրդաւոր, հանդարտ, մեղամաղձոտ և ներդաշնակ խաղերի մի նւագ է այն, որ սաւառնում է հոգուդ մէջ՝ հետքերի վրայ թողնելով թախիծ անորոշ, կսկծալի, ապա և տխուր համակերպութեան մրմունջներ...

Դու գնում ես, չը գիտեմ ո՛ւր,

Լուռ ու տխուր —

Հեզ-գունատուող աստղի նըման...

Ես գնում եմ տրտում — մենակ,

Անժամանակ

Ծաղկից ընկած թերթի նըման...

Դու գնում ես — չը գիտեմ ո՛ւր,

Սրտակտուր

Լացդ պահած իմ հայեացքից...

Ես գնում եմ լուռ, անտրտում,
 Բայց իմ սրտում
 Անվերջ ցաւ է, մահու կակիծ...

Եւ երաժշտականութիւնը հմայիչ է այս երգում,
 և՛ անորոշ մի ճնշումն է մարդ զգում. թախծալից, ան-
 բացատրելի վիշտ, որ մեղմիկ տրտնջում է մթնշաղի
 մէջ...

1908-ին էր, որ լոյս տեսաւ այս շնորհալի երգ-
 չի առաջին փոքրիկ ժողովածուն՝ «Մթնշաղի անուրջ-
 ներ» վերնագրի տակ: Թւով 50—60 կտորների մէջ
 առանձնապէս լաւագոյններն են նա—«Ցերեկի շողերն»
 (եր. 11.), «Fatum» (13), «Միրտս ցաւում է», «Ինձ Թա-
 դէք» (19) «Բիւր մարդոց մէջ», «Արծաթ կարկաջուն» (23),
 «Ցնորք» (29), «Պայծառ Աստծոյ» (30), «Տխուր մեռան»
 (38), և մանաւանդ երաժշտական «Հրաժեշտի խօսքերից»
 (47) էլէգիան և «Մթնշաղ» (51) ու «Մոռանալ» (67)
 երգերը:

Տէրեանը ունի յաջողած կտորներ նաև զանա-
 զան պարբերականների մէջ (Գարուն, Գեղարեւոյտ, Հո-
 րիզոն և այլն):

Իննսուհակաւ և յատկապէս 1900-ից յետոյ հըն-
 չող երգերը ռուսահայերի մէջ ստանում են նոր բնա-
 ւորութիւն. նոր եղանակներ են լսւում՝ նոր ներդաշ-
 նակութեամբ, թէև դեռ խառնած ազգայնակաւ—
 տեղային հին երգերի հետ:

Գաղափարախօսութիւնը, որ երևում էր գեղեցիկ
 դպրութեան արտայայտութիւնների մէջ կամ ազգայ-
 նական, և կամ ժողովրդասիրական և կամ ազատա-
 վրական ձգտումներով—այժմ հանդէս է գալիս յօ-
 գուտ ճնշող, հարստահարող մի գասակարգի և զբա-

դեցնում մի քանի նոր երգիչների: Աշխատաւոր դասակարգը, որի տառապանքները այնքան ողորմ և գրաւիչ շեշտով երգել է Իտալական բանաստեղծուհի Ադա Նեգրին—դառնում է նիւթ նաև մեր նորագոյն գրողների համար:

Այդ ուղղութեամբ առաջին երգիչն է ՅԱԿՈՒ ՅԱԿՈՒԲԱՆԸ: Նոր գրող չէ նա, բայց նրա վերջին երգերի եղանակները նոր են:

Ծնւել է Յակոբեանը 1869-ին, գրելը սկսել 1893-ին: Առաջին փորձերը միայն քնարական են եղել, և նոյն իսկ ազգայնական: Աւելի ուշ լոյս տեսած երկու ժողովածուների մէջ են այն լաւագոյն երկերը, որոնք նւիրւած են միայն աշխատաւորներին, այսինքն՝ զրկւած ու հարստահարւած բանւորութեան բողոքներին ու տրտունջներին:

Եւ որքան դիւթող լինի ձեր հմայք,

Երկինք ու աստղեր,

Կայ մի քրտնալի կարիքի աշխարհ

Ճնշւած ու լքւած.

Նրան եմ ընտրում,

Այնտեղ վիշտ, զրկանք իրար հետ զրկւած՝

Մի ելք են փնտրում...

Այդպէս է որոշում իր երգելու նիւթը Յակոբեանը և այդ «քրտնալի կարիքի աշխարհն» է մըտնում այնուհետև, երգելու համար նրա զրկանքներն ու վշտերը:

Բայց Յակոբեանի քնարը ունի անձնական վըշտի յատուկ լարեր ևս, որոնք յուզիչ են թրթռում և յաջող երգեր հիւսում: *) Այդ վշտերը, այնուամե-

*Ամենավերջին աշխատութիւնը, «Նոր առաւօտ» պօէման, Յակոբեանի ամենայաջող կտորներից մէկն է, որ ունի անձնական ապրումների և վշտերի արտայայտութեան բնոյթ:

նայնիւ, չեն տանում յուսաբեկ եզրակացութեան, այլ
 * յուսատու ապագան են մատնանիշ անում և վարդա-
 գոյն, բարւօք օրեր են գուշակում լի ժպտուն յոյ-
 սերով: Այդպէս են «Գարնանամուտին», «Հողագործունի»
 և ուրիշ երգերը: Յակոբեանի աշխատութիւններից
 լաւագոյններն են.—«Արցունքից յետոյ», «Կաթսավար»,
 «Լոեց սոխակը», և մանաւանդ յայտնի աշխատաւորա-
 կան երգերը—«Գալիս են», «Տեսել ես ընկեր», «Մեռան՝
 չը կորան», «Էյ ձեզ մատաղ», որոնք յայտնապէս մի-
 տումաւոր և քարոզչական բնաւորութիւն են կրում:
 Թէև աւելի ուշ, բայց անմիջապէս ուշադրու-
 թեան արժանացաւ 1900 թւից մի ուրիշ երգիչ ևս
 աշխատաւորական երգերի, այս անգամ մի տիկին:

Ռուսահայ գրականութեան և այն՝ յատկապէս
 բանաստեղծութեան մէջ առաջինն է, որ երգչի քը-
 նարը ձեռքին և գողտրիկ, շնորհալի երգերը բերնին,
 հրապարակ է իջնում մի տիկին:

Մի նոր երեւոյթ էր դա, որ և ողջունւեց խանդա-
 վառութեամբ ու առանձնակի ուշադրութեամբ:

ՇՈՒՇԱՆԻԿ ԿՈՒՐՂԻՆԵԱՆ է այդ բանաստեղ-
 ծունու անունը: Ծնւել է 1876 թւին, Ալէքսանդրօպօ-
 լում և առաջին անգամ երևացել 1899 թւին, «Տարազ»
 շաբաթաթերթի մէջ:

Ստացել է տարրական կրթութիւն, բայց աշխա-
 տասէր և ընդունակ՝ ինքնազարգացումով մշակել է իր
 տաղանդը և շարունակում է զբաղւել:

Գրւածքների առաջին ժողովածուն, «Արշալոյսի
 ղողանջներ», լոյս տեսաւ 1907 թւին:

Ղօղանջում են դանգակները...

Ղօղանջում են ամեն օր,

Տառապանքի կսկիծներից

Երգեր հիւսում ահաւոր—

Տանջւած երկրի ցաւոտ կրծքից
 Հմբոստ կռւի կոչն ուժգին
 Տարածւում է ամեն խաւում
 Ահեղ թափով՝ ամէնքին...

Այսպէս և այդ եղանակով է սկսում բանաստեղծունիւն իր երգերը: Թւում է թէ միմիայն այդ երգն ունի. այն է՝ տառապանքի կսկիծների կանչը, համաշխարային թախիծի եղանակը: Սակայն ոչ, Կուրդիւնեանը գիտէ նոյնքան յաջողութեամբ հնչեցնել նաև ուրիշ լարեր, լսեցնել նաև ուրիշ երգեր:

Ահա խրոխտաձայն ազատութեան կոչը, այլ և յորդորները դէպի կռիւ՝ բռնակալ ոյժի դէմ: «Յառանջ անվեհեր, յառանջ միաբան», որովհետև «արթնացած կեանքի ծագում է արփին»... Ահա նաև «վաթանի», «աւեր փաթանի ցաւի» երգը, հայրենասիրական շեշտը.

Արի, բլբուլ, մէկ տեղ նստենք
 Ձէն-ձէնի տանք ու երգենք ..
 Երգենք, աղբէր, ցաւը երգենք՝
 Դու քո մեռած ալ վարդի...
 Ես՝ իմ աւեր վաթանի...

Այնուհետև ազատութեան մարտիկներն են, այդ «եաման օքերի երկնառաք» յոյսերը, որոնց բանաստեղծունիւն նւիրում է ջերմ տողեր և հուսկ ուրեմն՝ աշխատաւոր, «սև կնճիռների անջինջ կնիքը» ճակատներից դրոշմած բանւորներից ձօնած շքեղ տաղերը, կամ կսկիծով և կամ զայրոյթով լի էջերը: Կուրդիւնեանը սիրոյ երգիչ չէ, բայց սիրային երգեր էլ գիտէ գրել: Թախիծն անգամ նրա գրածքների վրայ սաւառնում է՝ հասարակական բնոյթի ձևով. բայց դա այն թախիծը չէ, որ յուսահատութեան և ճակատագրականութեան է առաջնորդում, այլ այն, որ զայրոյթ

է կուտակում կատաղի հեքով և նետում է հարստահարողների, բռնակալների, պատւարների և խաւարի զզւելի դէմքերին. այն թախիժն է դա, որ բողոքին է ոյժ տալիս և խօսեցնում մեծաձայն, որ ուրազանի նման վրայ է ընկնում և ճարպոտ մակարոյծների, գիշատիչ քաղքենիների խնջոյքների վրայիցը անցնելով՝ հանգցնում է նրանց ջահերը...

Դուք տօն էք տօնում, խրոխտ թնդացնում
Ուրախ քրքիչով բարձ պատերը,
Որոնց վրայից քաղցած, անխնդում
Ընկաւ թշւառը, փշրեց ոտքերը...
Եւ լապտեր-ջահեր շողում են պայծառ
Ու լոյս տարածում ձեր կուշտ դէմքերին՝
Մինչդեռ խիղճերդ կնրծր է ինչպէս ժայռ—
Մշտական խաւար սրտերիդ բաժին...
Հանգցրէք ջահերը...

Այսպէս է որոտում բանաստեղծունին, այդ որոտումի մէջ դնելով իր ըմբոստ ոգու ամբողջ թափը, վրդոված սրտի, վիրաւորած ազնիւ զգացմունքների ամբողջ դառնութիւնը:

«Արշալոյսի դօղսնճներ» ժողովածուի մէջ ամենաշատ երգերը ազատութեան գաղափարին են ձօնւած. ապական մի քանի սիրային մրմունջներ՝ ժողովրդական մօտիվով գրւած: Հայրենասիրական ու բանւորական երգերը շատ չեն: Այդ է պատճառը, որ թւում է թէ Կուրդիներեանը աւելի ազատագրական գաղափարի երգիչ է, քան աշխատաւորութեան և բանւորութեան:

Կուրդիներեանը դեռ սկսնակ է և մեծ յոյսեր է տալիս: Վնդ է նրա մասին որոշակի ասել, թէ նա այս կամ այն ուղղութեան, այս կամ այն տրամադրութեան ու գաղափարի երգիչն է:

Մի երևոյթ, որ առանձնապէս արժանի է ուշադրութեան այն է, որ Կուրդիներն մեծ հոգ է տանում երաժշտականութեան և լեզուի կոկոթեան ու ճութութեան, այլև քերթողական արւեստի վրայ:

Այսպէս, նրա ժողովածուի մէջ գետեղած կան երեք այնպիսի նւագային կտորներ, որոնց նմանը դեռ ևս չի երևացել ռուսահայ նորագոյն գրականութեան մէջ:

Ահա, օրինակ, մի քանի տող նրա «Տրտունջ» երգից. —

Իմ մրմուռ, միշտ անլուռ ցաւերգով

Ա՛յ անգին, քո հոգին ձանձրացաւ,

Որ անդարդ ու հանդարտ եզերքով

Հեռացար քեզ համար, առանց ցաւ:

Իսկ ես հեզ, փրփրադէզ ծովի մէջ

Պիտ լողամ ու դողամ մինչև լոյս,

Մինչ ծագի նոր այգի լուսաէջ

Վառ արփին սև ափին արշալոյս... *)

Այդպիսի ներդաշնակութեամբ է գրւած երգը մինչև վերջ, ինչպէս և «Մի դիշեր» ոտանաւորը: Ուրիշ ներդաշնակութեամբ, նոյնպէս ախորժալուր և հնչուն է «Երջասիկը. —

Գիշերն իջաւ. ճամբայ ընկաւ

Մայր-լուսին,

Մի անտարբեր, անհոգ ժպիտ

Երեսին...

Ամպիկները նրա ճամբին

Բոլորւած

Յետ-յետ փախան՝ կասես լոյսից

Մոլորւած:

*) Տպւած կայ «Հայ գրողների» ա. հատորի մէջ:

Կուրդիներենը գրում է շատ սահուն լեզուով: Յանգարանութեան գողտրիկ սարւածքովը յիշեցնում է Ղ. Աղայեանին: Նրա նման, դիւրութեամբ, բանաստեղծուհին անբռնազբօսիկ յանգեր է գտնում, և լեզուն պահում է անաղարտ ու կոկիկ:

Երգերի մէջ լաւագոյններն են. — «Բլբուլին» (եր. 7), «Տրտունջ» (12) «Արծւի սէրը» (17), «Արծիւը» (29), «Գարուն է» (46), «Առեղծւածը» (49) և մանաւանդ. գլուխ-գործոց երգը, բանւորական—աշխատաւորական՝ «Հանգցրէք ջահիրը (եր. 42):*)

Կուրդիներենը, ժողովածուից դուրս, ունի ուրիշ գրւածքներ էլ, որոնք ցրւած են զանազան պարբերականների մէջ:

1901 թւականին, «Մուրծ» ամսագրի մէջ նախ, ապա և առանձին գրքով, լոյս տեսաւ մի սիրուն փափական բանաստեղծութիւն, որ անմիջապէս արժանացաւ ընթերցող հասարակութեան յատուկ ուշադրութեանը:

«Լալարի որս» էր այդ գրւածքի անունը: Հեղինակն էր Շուլաւէրցի, նոյն անունի ուսուցիչ ՎԱՀԱՆ ՄԻՐԱՔԵԱՆԸ, (ծնւած 1875-ին) որ դրանից առաջ ծանօթ էր «Միր-Կօնօ» կեղծ անունով,

«Լալարի որսի» նիւթը առնւած է Լօուայ Լալար գագաթի լանջերին ամարանոց ելնողների կեանքից: Յայտնի մի որսկանի (Աւագ) սիրուն աղջկան, Ալվարդին, փախցնում է մի կտրիճ «փախստական»: Աղջիկը սիրում է Կարօին և կամովին է յանձնւում

*) Փակագծի մէջ գրւածները ժողովածուի երեսներն են: Լաւագոյն երգերից մի քանիսը կարելի է գտնել «Հայ գրողների» մէջ, հաա. ա.

նրան: Բայց ծերունի որսորդը չի հանդուրժում այդպիսի «անպատուութեան», հետապնդում է զոյգին և զնդակահարում «աւազակին»: Ալվարդը յուսահատ անձնասպան է լինում իր սիրականի դիակի վրայ:

Այդ է բանաստեղծութեան հիւսւածքը: Կան պայծառ գոյներով նկարած բնութեան շքեղ տեսարաններ, կատարեալ են՝ թէ՛ ծերունի որսկանի և թէ՛ միւս տիպարները, արևելեան պատկերացումներ ունի Ալվարդի տիպարի և դէպքի գծագրութեանը:

Վահան Միրաքեանը ունեցել է այդ մեծ գրււածքից առաջ քնարերգական մի քանի աշխատութիւններ ևս, «Միր-Կօնօ» կեղծանունով ըստորագրած: Դրանցից լաւագոյներն են — «Գեղջուկի հրաժեշտը», «Դու ասում ես», «Երկու երգ» և այլնկտորները:

Միրաքեանը գրել է սակաւ: «Լալարի որս» պօէմայից յետոյ գրէթէ լռել է:

20.

Թիւրքահայկական կոտորածներ և գաղթականութիւնը.—

Աւետիս Ահարոնեան.— Միսումաւուր գրականութիւնը.

— Առաջեօ.— Նորագոյն սկսնակ գրողներ՝ Միքայէլ

Մանեկեան, Մադաթ Պետրոսեան, Շահրիար,

Մարգար Աւետիսեան:

Ռուս-Թրքական վերջին պատերազմից յետոյ, Բերլինի դաշնադրութեան 91-րդ յօդւածի հիման վրայ, Թիւրքիան պարտաւորութիւն էր յանձն առել անյապաղ բարեփոխութիւններ մտցնելու իր պետութեան հայաբնակ զաւառներում:

Այդ յօդաձևը խմբագրւելուց սակայն անցաւ տասը և աւելի տարիներ, բայց Սուլթան Համիդը ոչ միայն իրագործելու շարժում չարձաւ, այլ եւրոպական պետութիւնների ստիպումներին վերջ տալու մտադրութեամբ, որոշեց չունենալ որևէ հայաբնակ կամ գոնէ հայաշատ գաւառ:

Ծրագիրը Լէնգթիմուրեան պարգուծիւնն ունէր. այն է՝ կոտորել հայերին այնքան շատ, որ մընացածներն էլ թողնէին իրենց հողերը, դատարկէին երկիրը:

Եւ յիրաւի, նախապէս տրւած հրահանգներով, պետական զօրքի առաջնորդութեամբ, սուլթանից պատուէր ստացած նահանգապետների զրդմամբն ու մահմեդական մոլի ամբոխի ձեռքով՝ սկսեցին պարբերական կոտորածներ Սասուն, Վան, Կարին... և ամեն տեղ ուր հայ կար, նոյն իսկ Կ. Պօլիս...

Ջարհուրելի օրեր և ամիսներ յաջորդեցին իրար: Հարիւր հազարաւոր հայեր ընկան մայրենի արիւնոտ հողի վրայ. անխնայ կոտորւեցին ծեր, մանուկ, կին... Երկիրը մի ընդարձակ սպանդանոցի վերածւեց ծայրից-ծայր: Ով կարող էր՝ շտապեց գուրս նետւել դժոխքից, խելայեղ եղած՝ ապաւինեց ամենամօտ ապահով վայրերը և խենթի նման ընկաւ դռնից-դռն...

1894—1897 թւականները այդպիսով, սոսկումների սև տարիներ դարձան հայերի համար: Դրդազ ամբողջ աշխարհը, եւրոպական մամուլը զարհուրօնքի աղաղակ բարձրացրեց, սակայն ոչ իսկ մատը մատին խփող եւրոպական մի տէրութիւն գտնւեց, որ արգելք լինէր Սուլթան-Համիդի զազանային քաղաքականութեանը: Եղան որ քաջալերեցին, կամ գոնէ հասկացնել տւին, թէ կարելի էր անպատիժ կերպով Հայաս-

տան ունենալ՝ առանց հայերի...

Բնական էր ուրեմն, որ Թիւրքահայերի այդ մեծ աղէտը ոչ միայն զայրոյթի ճիչեր դուր կորզեց սուսահայ եղբայրների կրծքից, այլ և բացւեցին նրանց քսակները, վերանորոգւեցին 80-ական թւականների փորձերը և Թիւրքահայ ազատագրութեան հարցը, նոր թափ առած՝ հրապարակ իջաւ դարձեալ և լուծման միջոցների համար պահանջներ դրեց:

Վերածնւեցին նորից յոյսերը, եւրոպական պետութիւնների դռները դարձեալ ափ առնւեցին (միշտ ապարդիւն հետեւանքներով), երկրում երևան եկան կռող խմբեր, հայ քաղաքական կուսակցութիւնները ընդարձակեցին իրենց գործունէութիւնը... և Կովկասում պատրաստութիւններ տեսան՝ ծայր առնող գաղթականութեանը դիմաւորելու և փախստականներին խնամելու համար:

Յիրաւի, գաղթականութեան ծայրը բացւած՝ շարունակեց ամբողջ երկու և աւելի տարիներ: Հայկական նահանգները Թիւրքիայում՝ միմեանց ետեից դատարկւեցին, հայ ազգաբնակչութիւնը թողեց իր հողերը, տունն ու տեղը, ընտանիքով դուրս նետուեց երկրից, անօթի—ծարաւ, ցնցոտիապատ ու ամեն պորձի անընդունակ՝ եկաւ ու լցրեց էջմիածնից սկըսած մինչև Թաւրիզ, Թիֆլիզից սկսած Աստրախան և նոյն իսկ Մոսկւայի փողոցները...

Ամեն տեղ լի էր: Կովկասի մայրաքաղաքը օրերերով հանդիսատես եղաւ կոտորածի արհաւիրքից խուսափած խմբերի անցնելուն. պատսպարեց, խնամեց, դրամ հաւաքեց հազարներով, ջանաց—երբ երկիր վերադառնալը թոյլատրւել էր—ետ ուղարկել և կամ մի կերպ Կովկասի զանազան կողմերը տեղաւորել թշուառներին:

էջմիածնում այդ ժամանակ, կաթողիկոսական գահի վրայ նստել էր XIX դարի վերջին կիսի հայ նշանաւոր դէմքերից մէկը, Խրիմեան Հայրիկը (Մկրտիչ I կաթողիկոս Վանեցի):*) Թողած ամեն ուրիշ հոգս, նա ևս ստիպւած եղաւ իր ամբողջ ուշքն ու ջանքը կենդրոնացնել աղէտեալներին օգնելու գործի վրայ:

Դժբախտ, ս'է տարիներն էին. ոչ երկրումն էին ընդհատուած սոսկումները և ոչ կանգ էր առնում գաղթը: Կողկասում, այլև ամեն տեղ ուր հայ կար, ազգի ամբողջ ուշադրութիւնը, մամուլն ու գրականութիւնը զբաղւած էին միմիայն այդ հարցերով: Մոռացութիւն էր տրւած ամեն ուրիշ խնդիր: Կոտորած, գաղթ, հազարաւոր որբեր և տասնեակ հազար անօթիներ—ահա միակ նիւթը խօսակցութեան, վէճերի, լրագրութեան և գեղարւեստի նոյն իսկ:

Այդպիսի ժամանակ էր, զգացմունքների ծայրահեղ այդ լարումների օրերում, որ «Մշակ» լրագրի մէջ երևան եկան մի քանի փոքրիկ, տպաւորիչ պատկերներ՝ փախստական թիւրքահայերի և նրանց որբ մնացած անպատսպար մանուկների կեանքից: Բնական էր, որ ուշադրութիւն պիտի արժանանային նրանք, մանաւանդ որ գծւած էին յուզիչ և կենդանի գոյներով:

ԱԻԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆՆ էր պատմաւածքների հեղինակը, ռուսահայ գրականութեան լաւագոյն դէմքերից մէկը, որ այդպէս էր սկսում իր գրական գործունէութիւնը:

Աւետիս Ահարոնեանը ծնւել է 1866 թւին, Երևանեան նահանգի Իգդիր աւանում: Ճեմարանի ա-

*) Խրիմեան Հայրիկը որպէս գրական գործիչ՝ տես «Թիւրքահայ գրականութիւն» մասում:

շակերտ նախ, ապա և ուսուցիչ, աւելի ուշ էր միայն, որ Եւրոպայի գնաց ուսումը կատարելագործելու:

Գաղթականութիւնը երբ սկսեց կոտորածների հետեանքով, Ահարոնեանը սահմանագլխի վրայ էր և առիթներ շատ ունեցաւ անձամբ տեսնելու փախստականների վիճակը, մանաւանդ որ ինքն էլ մօտից մասնակցում էր նրանց օգնելու և պատասպարելու գործին:

Այդտեղ էր, որ ծանօթացաւ նա, ուսումնասիրեց, ապա և վերադառնալից այնքան ճշգրիտ պատկերներով՝ այդ դառն կեանքը:

Հետզհետէ լոյս տեսնող «Պուտ ըմ կաթ», «Փշուր ըմ խաց», «Ֆալագ փուրդունի» և ուրիշ պատմածքները, բոլորն էլ գրած էին տպաւորիչ դառնալու ուժգնութեամբ և ըստ ամենայնի համապատասխան էին օրւայ ընդհանուր զգացմունքներին: Նրանք անհամեմատ աւելի մեծ ազդեցութիւն էին թողնում, քան լրագրական յօդւածները, յորդորներն ու կոչերը՝ յօգուտ փախստականների և նրանց որբերի:

«Պուտ ըմ կաթ» առաջին պատկերի մէջ նկարագրած է մի փախստական ընտանիքի կեանքը: Գիւղի մի մարագում կծկւած ապրում են մի հայր, մի մայր և նրանց հիւանդ մանուկը: Երեխան մեռնում է ցրտից, անօթութիւնից: Հայրը հանել է իր ցնցոտիներն ու նրանով ծածկել մեռնողին: Մանուկը կաթ, պուտ ըմ կաթ է ուզում—չը կայ. գիշեր է, ռոտեղից գտնել, ո՞վ կը տար: Հայրը ընկնում է դռնից դուռ: Այն մարդն էր դա, որ դեռ երէկ հարիւր ոչխար էր պահ տւել իր հովիւին: Այսօր ոչինչ չի մնացել—կողոպտւած է, դուրս նետւած տուն ու տեղից... Մի բարի մարդ վերջապէս տալիս է կաթը. հայրը յուսալից՝ վազում է: Ուշ էր սակայն. մանուկը մեռել էր:

Յաջորդ գրւածքը, «Փշուր ըմ խաց», նկարագիրն

է երկու որբ ֆնացած գաղթական, անտէր մանուկների, որոնց խղճացել, տւել են քնելու համար գոմի մի անկիւն: Ուտելու ոչինչ չը կայ սակայն. պիտի մուրալու ելնել: Սոսկալի ցուրտ է. կիսամերկ փոքրիկները իրար ձեռք բռնած՝ մտնում են բաց բազերը, ձիւնի մէջ ոտները վեր-վար անելով՝ «փշուր ըմխաց» ձայնում... Մի տեղ, ճշմարիտ է, լսում են և տեսնում նրանց, դուրս են բերում մի կտոր հաց, բայց բազի գամփռը յարձակւում՝ արիւնոտում է մէկի ոտը և մանուկները լացակումած՝ կռծում են իրենց արիւնովը ներկած հացի պատառը...

Ոչ մի հանգոյց, ոչ մի արւեստականութիւն. պարզ պատկեր, որ իր ճշտութեամբը խորապէս ազդում է ընթերցողի վրայ:

Քաջալերւած այդ պատմւածքների գտած ընդունելութեամբ, Ահարոնեանն այնուհետև աւելի յաճախ սկսեց տալ փոխստականների կեանքից պատմւածքներ, որոնցից յայտնի են՝ «Ֆալագ-վորդունի», «Նորածինը», «Բաշօ», «Դարձը» և այլն:

Բոլոր այդ գրւածքների մէջ Ահարոնեանը գիտցել է դնել իր զգայուն հոգու փղձկումները, գիտցել է ուժգնութիւն ներշնչել նրանց և ընտրել՝ յատկապէս զգացումների վրայ մեծապէս ազդող տեսարաններ:

Այդպէս սկսեց նա: Քանի առաջ գնաց, այնքան, ի հարկէ փորձառու դարձաւ թէ՛ գրելու և թէ՛ գրաւելու արւեստի մէջ, այնքան կատարելագործեց նիւթի մշակութիւնը այլ և միշտ վառ, փայլուն գոյների գործածութիւնը:

Սակայն 1900 թւականից յետոյ թիւրքահայկական կոտորածների ցնցող ազդեցութիւնը մեղմանալ սկսեց: Փոխստականները այս կամ այն կերպ տեղա-

ւորւեցին, նրանց հարցը կորցրեց սրութիւնը, դուրս եկաւ հետաքրքրութեան ե ուշադրութեան առաջին շարքից և Ահարոնեանի դիտողութեան պաշարն էլ, ըստ երևոյթին, սպառւեց:

Այդ սպառումը ականերն էր, որովհետև յետագայ մի քանի գրաւածքների մէջ երևան եկան թէ բռնադատիկ, արհեստական շարժումներ և թէ կրկնողութիւններ:

Բայց Ահարոնեանն արդէն իր ուշադրութիւնը դարձրել էր դէպի մի այլ կողմ: Պատկերացնելով հանդերձ թիւրքահայ փախստականների կեանքն ու վիճակը Կովկասում, նա մտածել էր գրել նաև կոտորածների վայրերի, թիւրքաց-Հայաստանի կեանքից: Անշուշտ, լսել էր փախստականների բերնից շատ պատմութիւններ՝ լինէին նրանք վախից չափազանցրած և կամ կիսատ-պոստ պատմած: Վառ երեւակայութիւնը գունաւորեց այդ պատկերները, լրացրեց պակասը... և ահա պատրաստ էին գրի առնւելու:

Եւ յիրաւի, Ահարոնեանի այդ վերջին պատմաւածքները բոլորն էլ հինւաժ են միմիայն ուրիշների հաղորդածներովը: Հեղինակը ոչ թիւրքաց-Հայաստան է եղել, ոչ էլ ականատես գտնւել որևէ հալածանքի կամ կոտորածի: Չէր կարող ուրեմն ստուգել, թէ լրսածները որքան բնորոշ երևոյթներ էին, կամ դէպքերը որքան մօտ իրականութեան:

Անշուշտ այդ է պատճառը, որ պատմաւածքների մէջ անմիջապէս աչքի են խփում տարտամութիւն տիպարների, անորոշութիւն տեղի, դէպքերի, ապա և արհեստական հիւսւածքներ, միամիտ հանգոյցներ ու Բաֆֆիական լուծումներ:

Այդպիսի գրաւածքներից յայտնիներն են — «Ռաշիդ», «Դարաւոր կաղնին», «Սեւ օրեր», այլև «Ազատու-

Թեան ծանապարհին» ընդհանուր վերնագրի տակ լոյս տեսած 23 պատկերներից շատերը:

Բացառիկ դրութիւններ, մտացածին տիպարներ, ապա և հրէշաւոր եղակի դէպքերը՝ այդ պատմածքների հիւսւածքներն են: Վրէժխնդրութեան գաղափարի ներշնչումները՝ յաճախ հեղինակի երևակայութեան մէջ ծնունդ են տալիս վայրենի տիպարների, գազանային բնազդներով օժտւած, ազգայնամօլական դրդումները, ի փասս գեղարւեստականութեան, իրականութեան և ճշմարտութեան—պատմածքներին տալիս են նեղմիտ քարոզների թէև ցոլուն, բայց անհաճոյ գոյն:

Անխուսափելի տուրքն էր այն, որ Ահարոնեանն ևս, Բաֆֆի և Վ. Փափազեանի պէս, տալիս էր ժամանակւայ միտումներին ու հասկացողութիւններին:

Այսպէս, օրինակ, «Ռաշիդ» պատմածքի մէջ քիւրդերը, դիակների հետ, ցորենի հորի մէջ են նետում կենդանի 10—15 մանուկ, կին...*) Հրացանի կոթերով հրում են նրանց փոսի մէջ, հող են լցնում վրաները ու իրենք էլ «կոխկռտում են ոտներով, տրորում են, հաստացնում հողի շերտերը, բայց և այնպէս, ստորերկրեայ նււոցները շարունակւում են լսել ու լսել»...

«Բաշօ» պատկերի մէջ, հերոսը—Ղզրօն, իբր վրէժ իր որդու սպանութեան, խողխողում է մարդասպանին և... նրա արիւնիցը մի բուռը խմում: Ղզրօն հեղինակի գգւած, դիւցազնացրած տիպարն է:

Պէտք է սակայն չը մոռանալ, որ «Ռաշիդի» և «Բաշօ»-ի նման գրւածքների հետ, Ահարոնեանը տւել է «Աքաղաղը»: Մի սիրուն, գեղարւեստական նկար է

*) Պատմում են որ այդպիսի մի դէպք տեղի է ունեցել կստորածների ժամանակ, Արճէշի Գանձակ գիւղում:

այդ, որը նկարելու համար՝ պէտք չը կար ծանօթ լինելու տեղի հետ:—Կոտորում են գիւղի բոլոր բնակիչներին. ամայութիւնը տիրում է այնտեղ. կենդանի շունչ չը կայ. օրը ծագում է խորին լուսթեան մէջ: Ողջ մնացել է միայն մի հատիկ աքաղաղ, որ և կանչում է բարձր ու գիլ: Կանչում է այդ օր, բայց զարմանքով տեսնում որ իրեն պատասխանող չը կայ, ոչ մի դուռ չի ճռնչում, ոչ ոք գոմը չի մտնում... Ի՞նչ է այն, ի՞նչում... Եւ նորից է ձայնում. վրդովւած՝ թառից ցած է թռնում, կանչում է դարձեալ— ոչ ոք. ոչ իսկ շան հաջոց... Մէկ էլ յանկարծ մի ոտնաձայն է լսում գոմի մէջ, փայլում են երկու աչքեր: Աքաղաղը սոսկումով ճգնում է թառը ելնել, բայց իզուր. «երկու աչքերը մօտեցան, տաք շունչը փչեց թռչունի վրայ և նա հագիւ կարողացաւ վերջին անգամ մի տխուր ճիչ արձակել գայլի բերնում: Վերջացաւ. Հ... գիւղում էլ ոչինչ չը կար, էլ ոչ ոք չը կար»...

Այս բոլոր գրւածքներից յետոյ, Ահարոնեանը Եւրոպա գնաց ուսանելու: Պէտք էր սպասել, որ փոփոխութիւններ տեղի ունենային հեղինակի թէ՛ մտածութիւնների և թէ՛ մանաւանդ՝ գրելու արեւստի և սեռի (ժանր) մէջ:

Սակայն Եւրոպան ոչ միայն ոչինչ չը պակասեցրեց Ահարոնեանի գաղափարներից, այլ տւաւ նրան օրւայ միտումներն ու հասկացողութիւնները աւելի նրբութեամբ, մշակւած լեզուով ու ոճով, այլև հեղինակաւորութեան հովերով արտայայտելու՝ նոր թափ:

Այժմ հեղինակը չէր բաւականանում այլևս պարզ պատկերներով և իրական գոյներով: Բանաստեղծական ուժեղ, հիւթալից և պերճ հնչեղութեամբ գրում էր նա մի շարք դիւցազնական նւագներ թիւրքահայ ազատագրական շարժման դէպքերից, նրա մարտիկների

կեանքից և ձօնում հերոսների յիշատակներին փայլուն էջեր. ձօնում նրանց, «որոնք խիզախ կեանքով դաժան մահը հեզնեցին և հպարտ մահով մեր սեփականքին փայլ տւին»:

Բոլոր այդ դիւցազներգութիւնները տողորւած են բուն քարոզչական, որոշ միտումներ արծարծող ոգով, և խոր թախիժն ու երեմիական ողբասացութիւնը նրանց աչքի խփող յատկանիշներն են կազմում: Այնուամենայնիւ պակաս չեն զգացմունքների վրայ ազդող և գեղարուեստօրէն յօրինած կտորներ: Լաւագոյններից մատնանիշ կարելի է անել՝ «Մեր ծանապարհ», «Աշուղը», «Ուխտաւորը», «Վազրիկ»-ը և մանաւանդ՝ «Մայրերը»: Մի թշուառ կին է պատկերացրած այս գրւածքում: Մի մայր, որի որդին գնացել ու գոհւել է մեծ գործի համար: Մայրը սակայն չը գիտէ այդ միակ որդին է—միշտ սպասում է նրան, միշտ աղօթում նրա համար: Ու ընկած Աստուածածնի պատկերի առաջ, խնդրում է, որ յանուն Միածին որդու, պահպանի իրեն—խեղճ կնոջ՝ նոյնպէս միածին որդուն... Եւ այդպէս կինը սպասում է ու սպասում երկար: Մի գիշեր տան դուռն են ծեծում: Կարծում է թէ որդին է: Սակայն ոչ. մի դարիբ է, մրսում է, թրջւած է, տեղ է ուզում և մի կտոր հաց: Ղարիբին ներս է ընդունում: Գրար է—բամբակ գզող. յանձն է առնում Սուսանի բուրդը գզել: Գզում է ու երգում

Գարահիսար լեռան կրծքին

Նա էլ ընկաւ վիրաւոր...

Այդ ի՞նչ էր երգում, ո՞վ էր այդ ընկնողը... Սաքօն էր, որդի՞ն... Թէև հին բան էր, բայց նա նոր էր իմանում... Սուսանը հիւանդ է, մեռնում է. քահանան մխիթարել է աշխատում նրան: Հի՛ն, վաղճւցւայ բան է: Բայց կինը չի մխիթարւում. «Տիրամէրը

խաբեց. մայր էր, սիրտ պիտի ունենար, բայց խաբեց. ինքը երջանիկ է, ինքը զաւակը կրծքին սղմած ունի, իսկ ուրիշին խաբեց»։...

Սակայն վերջին բոպէին ըմբռնում է թշուառ կինը, որ Սաքօն էլ «գնաց, ուր շատերն են գնացել նրանից առաջ և ուր շատերն էլ կերթան նրանից յետոյ»։ Ըմբռնում է, համակերպում Աստծոյ կամքի առաջ և նրա վերջին խօսքերն են. — «Խեղճ մայրեր»։...

Միաժամանակ, Ահարոնեանը փորձեր արաւ գրելու կենցաղական պատմածքներ ևս։ Այդ փորձերից մէկն է «Լոռւթիւնը» գրւածքը, Այնուհետև դարձեալ բօմանտիք ուղղութեամբ մի վէպ — «Մրրկի սուրբը», և վերջապէս մի շարք խառն աշխատութիւններ լոյս տեսան, որոնց թւում կան և իրապաշտական, և բօմանտիք՝ ընդհանրապէս թախծալից, տրիսուր, գրէթէ լալկան պատկերներ։

Այդ շարքի մէջն են՝ «Մեծ ծանապարհին», «Կեանքի դասը», «Սեղծները», «Մահը» և նոյն իսկ ամենանոր գրւածքները։

«Մրրկի սուրբը» հեղինակի ընդարձակ աշխատութիւններից մէկն է, ուր թէ՛ յանկարծական դիպւածները, թէ՛ բաֆֆիական ձևի լուծումները հանգոյցների, թէ՛ փիլիսոփայող, խորհրդաւոր տիպարները և թէ՛ հրաշալի, գիւթական կերպարանափոխութիւնները միմեանց են հանդիպում ու հիւսում են գրւածքը ծայրից-ծայր։

«Մեծ ծանապարհին» կենդանի, իրական մի պատկեր է, գրւած ու նկարւած մեծ յաջողութեամբ, ճշգրիտ գոյներով։ Մանուկը հօր հետ, գոմէշի սայլով, ցորենի տոպրակներ բարձած՝ տուն է վերադառնում. սայլը գնում է «թագաւորական ճանապարհով». խրճուղին է այդ։ Գնում են հանդարտ և ուրախ տրա-

մադրութեամբ, երբ յանկարծ ետևից լսում է.— «խաբարդար»... Քառաձի մի կառք է սրանում. առջևիցը երկու զինւած ձիաւորներ կան: Գոռում են գիւղացուն, որ ճանապարհից դուրս գայ: Անցնողը մեծաւոր է. բայց դիւրին չէ իսկոյն, շուտով մի կողմ տանել յամառ գոմէշներին: Մեծաւորը զայրանում է. զինւած ծառաները գիւղացու վրայ են յարձակւում և անխնայ ծեծում... «Ոչինչ չէի տեսնում—պատմում է մանուկը—կուացած՝ ծածկել էի աչքերս, բայց լըսում էի սարսափելի հարւածների ձայներ և հօրս մեղմ աղերսն ու տնքոցը»...

Ծեծում են, արիւնլւայ դարձնում և անցնում... Գիւղացին իջնում է, երեսը լւանում. ջուրը կարմրում է, արիւնոտ կոհակները գնում են դէպի արտը... Նստում են սայլի վրայ ու գնում: Գիւղացին այլևս չի երգում:

Որքան պարզ, սակայն որքան յուզիչ պատկեր այն ահաւոր և պարբերական վայրենութիւնների, որոնց հարւածներից արիւնոտւում է գիւղացին ու տրտունջն անգամ չի համարձակւում բարձրաձայն արտայայտել: «Մեղմ աղերս ու տնքոց»—այդ է նըրան թողած միակ մխիթարութիւնը: Եւ նրա արտը ջրւում է իր արիւնով: «Արիւնոփ ու քրտինքով»—ասում է ջրւորը, որ հանդիսատես էր եղածին:

Այսպիսի պատկերներ քիչ ունի Ահարոնեանը և եղածները կրում են անպայման վարպետ վրձինի շարժումներ:

Բացի վիպական գրւածքներից, Ահարոնեանը գրել է նաև նկարագրական և ճանապարհորդական տպաւորութիւններով լի շքեղ էջեր: «Իտալիայում» գրւածքը յիրաւի ունի դիւթիչ կտորներ և բանաստեղծական երեսներ:

Վերջին ժամանակներում բանաստեղծը ձեռնարկեց նաև թատերագրութեան: Առաջին գրածքը, որ դրեց բեմի վրայ՝ «Արցունքի հովիտը» եղաւ: Մի գերազանցօրէն մելոդրամատիք գրածք է այդ, թիւրքահայերի ողբալի կեանքից: Քարոզչական և միտումաւոր գաղափարները, սքողած խորհրդաւոր ու մըռայլ այլաբանութիւններով, թատերգութեան հիմքն են կազմում. ունի շատ քիչ գործողութիւն, շատ ճառախօսութիւն և աւելի շատ՝ արտասուք և ճնշող, գրէթէ ջղայնութեան ու զայրոյթի հասցնող ողբասացութիւն:

«Արցունքի հովիտը», որպէս որոշ գաղափարների գերազանց արտայայտիչ և որպէս յայտնի տրամադրութիւնների պերճախօս քարոզ, գտաւ մեծ ընդունելութիւն ամեն տեղ: Նրա լեզուն, բանաստեղծական ոճն ու գրէթէ չափածոյ, նարեկացիական արտայայտութիւնները գգւում էին լսելիքը, ինչպէս երաժշտական հաճոյալից ու խորհրդակիր կտորների ժողովածու:

Այդ առաջին աշխատութիւնից յետոյ Ահարոնեանը բեմի վրայ դրաւ ուրիշ երկու կտորներ ևս— «Սեւ Թռչուն» և «Ուխտածները»: Այս վերջինը դարձեալ թիւրքահայոց կեանքից է: Տիպարների, դէպքերի նոյն տարտամութիւնն ու խորհրդակիր այլաբանութիւնների նոյն խառնուրդը: «Զը պէտք է թողնել երկիրը»—ահա գաղափարը այդ գրածքի, ուր կան մի քանի, ինքնըստինքեան յաջող պատկերներ: Ոճը նոյն բանաստեղծական ու խորհրդանշանական յատկանիշներն ունի, ինչ որ «Արցունքի հովիտը»:

«Սեւ Թռչունը», որ սկսում է ողբով ու տրտունջներով, նոյնպէս այլաբանական է, բայց նիւթը սէրն այս անգամ: Սէր, ճակատագիր (սև թռչուն), «տիե-

գերական նզոված կամքը», բաղդ...—այս ամենը դերեր ունին գրւածքի մէջ. մի գրւածք, որ խորհրդանշանական քողաւորումով ու ձտումներով՝ մտացածին տիպարներ է երևան հանում և նրանց բերանովը երբում ճակատագրականութեան (ֆատալիզմի) յաղթանակի նւագը:

Աւետիս Ահարոնեանը ըստ ամենայնի ոսմանտիք գրող է, երգիչ զգացմունքների: Նրա երգերի ըդոր լարերը հնչում են գրէթէ միակերպ, տալիս են մի'նոյն խաղը, որ լալկան է, յուսահատեցնող, ջլատող, անարեկող և թմրեցուցիչ: Մահ, թախիծ, յուսարեկութիւն, ճակատագրականութիւն և անյուսութիւն—ահա այդ լարերի միակ գերակշռող խաղը (լէյտ-մօտիվ):

Նրա ոչ միայն վէպերն են այդպէս, այլ նոյն իսկ նկարագրութիւնները, չափածոյ գրւածքները («Դարբին»), թատերական գրւածքներն ու լրագրական յօդւածները: Ողբի, յուստեսութեան, արցունքի և և մահւան երգիչ է Ահարոնեանը: Ո՛չ մի խրախոյս, ոչ մի յուսատեսութիւն:

Մետերլինգի գրւածքների ազդեցութեան տակ պահ մի ընկաւ նա խորհրդանշանական (սիմբօլիք) տրամագրութեան մէջ և փորձեց ստեղծել այդ ուղղութեամբ գործեր: Այդպէս էր, որ թէ թատերական աշխատութիւններն ու նրանց ոճը, թէ պատկերացումները և արտայայտութիւնները՝ այնուհետև մըռայլ խորհրդաւորութեան տարազ հագան: Այդպէս էր, որ Ահարոնեանի վերջին տարիների աշխատութիւնները կարգալիս, ամեն քայլին մարդ աչքի առջև է բերում և յիշում է Վէրհարէնից, Մետերլինգից ու Մալարմէից սկսած՝ մինչև Անդրէեւիլը և Սալա-

գուրը *):

Ահարոնեանի բոլոր աշխատութիւնները գրէթէ լոյս են տեսել զանազան գրքերով ու հրատարակութիւններով: Չը կան տպւած միայն՝ «Սաւ իռչուն» և «Ուխտածներ» թատերգութիւնները:

Հեղինակի ամենավերջին գրւածքներն են. — «Անդունդ», «Մոխիրների տակից» և «Խաւարի մէջ» պատկերները:

Նորագոյն գրողներից, իր վէպերի և պատկերների բազմութեամբը միայն՝ յայտնի է ԱՏՐՊԵՏԸ (Սարգիս Մուրայեաճեան): Լաւ ծանօթ է նա թիւրքահայերի կեանքին և բոլոր գրւածքները միմիայն նիւթ կարող են լինել՝ ծանօթանալու համար թիւրքերի և նրանց ճնշման տակ ստրկացած հայ ժողովրդի հետ: Գեղարւեստական արժանիք որոնել այդ տասը և աւելի հատորներով հրատարակւած բազմաթիւ պատկերների մէջ—կը լինէր դժւար գործ: Բըռնազբօսիկ հանգոյցներ, թոյլ հիւսւածք, անգեղարւեստ ոճ ու լեզու.— ահա Ատրպետի պատմւածքների էական յատկանիշները **):

Ատրպետը սակայն ունի ուրիշ, գնահատելի աշխատութիւններ,— բանասիրական գործեր: Այդ գրւածքներից յայտնի են— «Իմամաթ», «Խուլէֆաթ», «Բարիականութիւն», և ուրիշ նման ուսումնասիրութիւնները:

Իսկական գեղարւեստական յուսատու գրողներ նորերի մէջ մէկ-մէկ թէև երևում են, սակայն դեռ

*) Առաջին երեքը յայտնի եւրոպական սիմֆոլիստներ, իսկ վերջին երկուսը ռուսական նորագոյն գրականութեան լաւագոյն ներկայացուցիչներից:

**) Վիպական գրւածքների մէջ համեմատաբար յաջողն է «Խե կարպետ» աշխատութիւնը:

հազիւ մի քանի կտոր գրւածքներ ունին և նրանց մասին առ այժմ դժւար է որոշ բան ասել:

Յիշատակելի է, այսպէս, ՄԻՔԱՅԷԼ ՄԱՆԻԷԼԵԱՆ, որ գրում է փոքրիկ յաջող պատկերներ իրապաշտական, մինչև իսկ բնապաշտական հովերով: Առանձնապէս լաւ են նրա «Գարեջրատանը», «Սարունջում» ընդհանուր վերնագիրը կրող պատկերներից շատերը, ապա և «Դագաղներ», «Հիւանդանոցում», «Քաղց» և այլն:

Ունի թատերական մանրիկ գրւածքներ ևս: Առանձին գրքով հրատարակւած են երեք փոքրիկ ժողովածուներ («Էսքիզներ», «Պատմւածքներ» և «Դրամատիկական էտիւդներ»):

Յուսատու է նաև ՄԱՐԳԱՐ ԱԻԵՏԻՍԵԱՆ, որի գրւածքներից յայտնի են «Հոգեւարքի ծիծաղը», «Երախտիք», «Գող» և այլն: Այս վերջին պատմւածքը ուսանայ ժամանակակից գրականութեան լաւագոյն գործերից մէկը կարելի է համարել:

Կան նոյնպէս գրականութեամբ զբաղւող և երբեմն փոքրիկ պատմւածքներ գրող անձեր, որոնցից փոքր ի շատ է ուշադրութեան արժանի է ՄԱԴԱԹ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, որ ունի հրատարակւած երկու փոքրիկ ժողովածուներ պատկերների, «Պատմւածքներ» վերնագրով:

Մի ուրիշ հեղինակ էլ Շահրիարն է (Համբարձում Առաքելեան), «Մշակ» թերթի այժմեան խմբագիրներից մէկը: Վիպական աշխատութիւնների մէջ յայտնի է «Զոռու քուշան» գրւածքը, որ հետաքրքիր է որպէս յաջող նկարագրութիւն պարսկական կեանքի:

21.

**Շանք.—Գէորգ Բաժինչաղեան, Տիկին Մարիսեան.—Մո-
ռացւած աշխարհն ու նրան նկարողները՝ Ճուզուրեան,
Ազապեան, Ադէլեան, Բաբկենց եւ այլն.—Քամալեան
եւ իր զրոյցները:**

Իսկական սիրային վէպ ուստահայ գրականու-
թեան մէջ, մինչև 90-ական թւականների վերջերը,
գրէթէ դեռ երևան չէր եկել: Սիրային արկածներն ու
հանգոյցները մինչև այդ ծառայել էին ոչ թէ սիրոյ
հոգեբանութեան երևոյթները պարզելու և կամ սիրոյ
զգացմունքի արտայայտութիւնները ուսումնասիրելու
համար, այլ աւելի շատ իբր հինւածք՝ որոշ գաղա-
փարների և միտումների ծառայող վէպի և կամ իբր
վիպային անհրաժեշտ զարգարանք:

Սիրոյ բարդ հոգեբանութիւնը և նրա կնճռալից
երևոյթները ուստահայ գրականութեան մէջ վիպական
գրւածքի նիւթ դարձրեց առաջին անգամ մի թիւրքա-
հայ, որ իր մտաւոր և գրական զարգացումը ստացել
էր Կովկասում:

ՇԱՆԹՆ էր դա: Իսկական անունը Լևոն Սեդրո-
սեան: Ծնւել է 1869-ին Գ. Պօլսում: Ուսել է նախ էջ-
միածնի Գէորգեան ճեմարանում, ապա և Գերմանիա:
Այժմ Կ. Պօլիս է:

Շանթը իր գրական գործունէութիւնը սկսեց մի
գողտրիկ պօէմայով, հովերգական սիրուն, բանաստեղ-
ծական մի գրւածքով, որ իր տեսակի մէջ նոյնպէս
առաջինն էր հայ գրականութեան համար:

Այդ պօէման կոչւում էր «Լեւոն աղջիկը»:

Լեռներ, սէգ լեռներ, ես կը սիրեմ ձեզ,
 Կը սիրեմ բուռըն ու անգուսպ սիրով.
 Հպարտ գագաթնիդ՝ հսկաներ կարծես,
 Ուժ կը ներշնչեն, թարմութիւն, կորով:

Այդպէս է սկսում գրածքը և այդ իսկ, Կ. Պօլսի գրական բարբառով, որ սակայն Շանթը գտել էր, խորթութիւններից ազատել: Այդ լեզուով էլ նա գրեց այնուհետև թէ իր երգերը և թէ վէպերը:

«Լեռան աղջիկը» աշակերտական—պատանեկան յիշողութիւն է: Գիրք ու անկողին բարձած մի եզան վրայ, օրա (լեռնադաշտ, հովաական վրանները) են գնում մի քանի գիշերօթիկներ՝ մանուկ մի հօտաղի առաջնորդութեամբ: Գիշերը վրայ է հասնում. որոտում, կայծակ ու փայլակ, ապա և անձրև, որի տակ լաւ թրջւում են, յետոյ ուժասպառ հասնում են վրանները: Առաւօտ շուտով, պայծառ արեին, ելնում է պատանին և աղբիւր է ուզում գնալ. մի աղջիկ է առաջնորդում նրան, իր հիւրընկալ ծերունու դուստրը: Այդ աղջիկն է, որ այնուհետև նրա մտածութեան և յոյզերի առարկան է դառնում. —

Կրգգայի սիրտըս լի էր ու զեղուն,
 Լի՛ յորդելու չափ իր շրթունքներէն,
 Ինչպէս անապակ գինին փրփրուն,
 Որ դուրս կը թափի իր ներքին եռէն:
 Ու գանգիս տենդոտ անուրջներուն մէջ
 Սիրոյ պատկերներ կուգային անվերջ.
 Պատկերներ օղէ, պատիր, մանկական,
 Բայց անբիծ, անգին ու իղէական:

Պատանին համակւած է «անբիծ, անգին ու իղէական մի զգացմունքով»: Ընթերցանութեան պատրուակով գրէթէ միշտ վրանի տակ է մնում, աղջկայկողքին: Բայց ի՞նչ ընթերցում. չէ՞ որ կանացի մի զոյգ

Թովիչ աչքեր քաշում էին նրա հայեացքը և հեռացնում գրքից...

Աղջիկն հասկանում է պատանուն. շիկնում է, դուրս ելնում վրանից, նորից վերադառնում և հալածող հայեացքից գերլած՝ ժպտում է շւարուն...

Այդ իդիլիան սակայն երկար չի տևում: Փալիս են մեկնելու օրերը: Վերջին երեկոյ հանդիպումն է տեղի ունենում աղբիւրի մօտ. պատանին փորձում է գոնէ մի համբոյր ունենալ լեռան աղջկանից իբր յիշողութիւն, բայց աղջիկը՝

Թւերուս մէջէն դուրս սողաց յանկարծ,
կէս մը բարկացոտ, կէս մը սիրարծարծ
Թախծոտ հայեացք մը սահեցուց դէմքէն՝
Անհետ ըլլալով ժայռերուն ետին...

Լուսաբացին մեկնում են սարից: Մի վերջին անգամ պատանին նայում է իր առաջին սիրոյ առարկային և կարծես կարդում է նրա հայեացքի մէջ թէ
է՛, Թո՛ղ. ամեն մարդ իր ճամբով,

Եղբայր,

Բաժնւենք սիրով ու յիշենք իրար:

Այս սիրուն պօէմայով էր, որ Շանթը յայտնի դարձաւ իբր բանաստեղծ: Եւ իրաւ, «Լեռան աղջկայ» հեղինակը մնաց ըստ ամենայնի բանաստեղծ այնուհետեւ էլ, թէ վիպային և թէ նոյն իսկ թատերական գրածքների մէջ:

Պօէմայից յետոյ Շանթը սկսեց երգեր, մանրիկ քնարական բանաստեղծութիւններ տպագրել «Մուրճ» ամսագրում: *) Այդ երգերի նիւթերը թէև զանազան, երբեմն փիլիսոփայական խորհրդածութիւններ, կամ ձգ-

*) Լոյս տեսած առանձին ղրքով՝ 1904, Թիֆլիզ: Ընտիրները տպւած «Հայ գրողներ» հատ. Բ.-ի մէջ:

տուճն բարձրի և իդէալի, բայց ընդհանրապէս սիրային են՝ համեմաւած մեղմ ու սիրելի տրտմութեամբ: Երբեմն միայն, զայրացած շրջապատի տափակ ու չոր կեանքից, — երբ իդէալին ձգտելու նրա մտածութիւնները ծաղրի են կենթարկուում — նա մեկամաղձոտ շեշտով պատրանքի երգն է հնչեցնում, մենութեան մէջ լուռ, մթնշող սենեակում նստած, չիրագործւող երազների մէջ ընկղմած՝ իր անուրջներն է գլուում և պատրանքը սիրում...*)

Ու դառնացնում են բանաստեղծին, հիասթափեցնելով անգթօրէն՝ սիրոյ, հայրենիքի «հուր կարօտի», իդէալի ձգտումների վերաբերութեամբ, — ըմբռնել տալով, որ այդ ամենը պատրանք են: Բայց բանաստեղծի խառնւածքը չի ընդունում այդպիսի յոռետեսութիւն. մի րոպէ է դա միայն. այնուհետև դարձեալ, յաճախ կենսախինդ զւարթութեամբ, երգում է իդէալը, սէրը և կեանքի մաքուր հաճոյքները. —

Էհէյ, ես վեր թռչիլ կուզեմ.

Մաքուր է հոն, արձակ, ազատ,

Հոն հովին դէմ ես կը վազեմ,

Իբրև եղբայրն հարազատ:

Շանթի երգերը եռանդի, ոգևորութեան, փայլուն ապագայի, ապրելու և գործելու գողտրիկ նւագներ են: Բանաստեղծի համար շատ, չափազանց զգւելի և հեռու են կեանքի թշուառ կողմերը, նա կարծես չի էլ կամենում տեսնել տանջանքն ու վիշտը, ընկերական անհաւասարութեան սոսկալի հետևանքները, տառապող ամբոխը և կամ տգիտութիւնից ու աղքատութիւնից վատասերւող հասարակութիւնը:

Շանթը, իրաւ է, համակւած է թեթև թախիծով

*) «Ես պատրանքը սիրեցի» երգը:

իսկ—և այդ թախիժը նա տարտղնած ունի իր բոլոր գործերի մէջ, փոշու պէս թեթևակի ցանած իր ստեղծագործութիւնների վրայ—սակայն ընդհանուր առմամբ լաւատես է, երգիչ սիրոյ, կեանքի, բարձրութիւնների և լաւագոյն իդէալների (թէև անորոշ):

1896 թւին բանաստեղծի անունը աւելի ևս յայտնի եղաւ մի ուրիշ նոր գրւածքով, այս անգամ վիպական:

Կոչել «Երազ օրեր» արձակ գրւածքը վիպային—ձիշտ չէր լինիլ բոլորովին: Դա մի պօէմա է, գրւած արձակ ձևով: Նիւթը շատ պարզ է, գրէթէ նման է «Լեռան աղջիկ» պօէմայի նիւթին: Գիշերօթիկ աշակերտ է դարձեալ, պատանեկութիւնից երիտասարդ դարձած այժմ: Ամառանոցում (Դիլիջան) պատահում է նա մի աշակերտուհու և սիրահարւում: Օրիորդը հայերէնի դասեր է վերցնում գիշերօթիկից: Սիրաբանութիւնը տևում է ամբողջ ամառ. ապա, աղջիկը իր եղբօր հետ քաղաք են վերադառնում և եղբայրը ահա թէ ինչ է գրում գիշերօթիկին.—

...«Ձեր յարաբերութիւնը շատ բնական էր ու անխուսափելի... ամառը որքան զւարճացաք դուք և քոյրս—ձեր իրաւունքն էր ու խելացի. իսկ երբ ամրան անցնելէն ալ վերջը նոյն երազներով կապրիք ու նամակ-նամակի վրայ քրոջս կը գրէք—այդ արդէն չափազանցութիւն է ... Ներկան անցեալի հետ մի շփոթէք. անցածը անցաւ»:

Տարօրինակ եղբօր այդ տարօրինակ նամակովէլ վերջանում է ամառնային իդիլիան և Շանթի «Երազ օրեր» արձակ պօէման, որ նիւթովը նման է, ինչպէս ասեց, «Լեռան աղջիկ» գրւածքին:

«Երազ օրերը» սակայն կատարւած է աւելի հըմ-

տութեամբ և հոգեբանական բաւական ճշգրիտ վերլուծումներով: Բացարձակ սիրային մի գրւածք է այդ, որ իր ժամանակին նորութիւն էր ողոսահայ գրականութեան մէջ թէ լեզուովը և թէ նիւթով:

Շանթը այնուհետև գրեց ուրիշ վէպեր ևս, մեծ մասամբ սիրային: Դրանցից յայտնի են—«Վիրժին» և «Դերասանուհին»: «Դուրսիցիները», որ Կ. Պօլսի կեանքից է և հասարակական հոսանքները պատկերացնելու փորձ—համեմատաբար թոյլ է:

Լաւագոյն գրւածքներից մէկն է նաև «Դարձը»: Պատմութիւն է դա մի երիտասարդ սարկաւազի, որ հանդիպում է մի սիրուն աղջկայ և սիրահարւում: Դարձը պատրաստ է. հոգեբանական վարպետ վերլուծումը կենդանի կերպով պարզում է կուսակրօնութեան համար պատրաստւած երիտասարդի մէջ կատարւող փոփոխութիւնը:

Բացի չափածոյ սիրուն երգերից և վիպային վերոյիշեալ, մեծ մասամբ յաջող աշխատութիւններից, Շանթը գրել է նաև թատերադրութիւններ:

Այս վերջին աշխատութիւնների մէջ յայտնի են—«Եսի մարդը» և «Ճամբուն վրայ»: Երկուսի նիւթն էլ առնւած է թիւրքահայկական ազատագրութեան շարժումների ժամանակւայ դէպքերից: Վերջին աշխատութիւնը արժանացել է Թիֆլիզի դրամատիկ. ընկերութեան մրցանակին և դրւում է բեմերի վրայ *): Ունի նաև, նոյն կեանքից առած, մի երրորդ թատերերգութիւն, «Ուրիշի համար», տպւած «Մուրճ» ամսագրի մէջ, որ և իր թատերական գրւածքներից ամենայայտնի է:

*) «Եսի մարդը» տպւած է «Բանբեր» հանդէսում, իսկ «Ճամբուն վրայ»—«Դարուն» ամսանախի մէջ, դիւրք Ա.

Շանթի աշխատակցութեամբ են կազմել «Լուսարեր» կոչւած դասագրքերի հատորները:

Թէ իբր լաւ նկարիչ և թէ գեղարւեստագէտ գրող Ռուսահայ նորագոյն գրականութեան մէջ, իննսունական թւականներին, յայտնի եղաւ մի երիտասարդ կովկասցի, ևս ԳԵՈՐԳ ԲԱՇԻՆՋԱՂԵԱՆ:

Մնալով կովկասի լաւագոյն նկարիչներից մէկը, Բաշինջաղեանը իբր գրող՝ ունեցաւ քիչ աշխատութիւններ, փոքրիկ պատմածքների ձևով: Այժմ գրէ՝ թէ հազիւ է երևում լրագիրների մէջ: Ըստ երևոյթին քաշել է գրական ասպարէզից:

Բաշինջաղեանը Սղնախեցի է, ծնւած 1858-ին: Ունի շատ նշանաւոր նկարներ հայկական կեանքից ևս, ինչպիսիք ևս—«Գաղթականութիւնը Պարսկաստանից», «Արարատ», «Սևանի լիճը» և այլն: Գրական գործերից մի քանիսը ի մի ամփոփւած, մի փոքրիկ հատոր են կազմում և կրում են «Նկարչի կեանքից յիշողութիւններ» վերնագիրը: Այդ գրքոյկից դուրս կան «Մուրճի» և ուրիշ պարբերականների մէջ ևս զանազան պատմածքներ («Փուչ Վահան», «Փոքրիկ գաղթականներ», «Վրացի Իւանէն», «Իշխան Վաչնածէի ազարակում» և այլն):

Բոլոր պատմածքների մէջ ամենից առաջ աչքի են խփում՝ նկարչական նրբութիւնով կատարւած բնութեան նկարագրութիւններ, երգիծող մի նուրբ ոճ, և տիպարների վարպետ գծագրութիւն: Բաշինջաղեանը գիտէ կենդանի կերպով երևան հանել տիպարներ՝ իրենց բոլոր մանրամասնութիւններովն ու ստւերներովը:

Այդպէս, մի քանի տող, վրձինի մի երկու լայն շարժումներ, յաջող գոյների մի կենդանի խառնուրդ—

և տիպարը կանգնած է ձեր առաջ: Վրացի Իվանէն, Վահանը, Վաչնաձէն, ապա և Բիտօն—վրացական տիպեր մեծ մասամբ—ներկայացրած են հմտութեամբ: Պակասում են Բաշինջաղեանին միայն լեզու և ոճ:

Հաւագոյն էջերն են—«Դարիալի ծորը», «Ալազանի հովիտը», «Սևանի լիճը», «Մանուկներ և ծաղիկներ»: Սրանք նկարագրականներ են: Իբր նմոյշներ երգիծութեան (հիւմոր) և տիպարներ գծելու—«Փուչ Վահան», «Վրացի Իվանէն» և «Իշխան Վաչնաձէն»:

Իննսունական թւականներին ուսասնայ գրականութիւնը ուրախութեամբ ողջունեց նաև մի կին վիպասանի, որ գրական գործունէութիւնը սկսեց յաջող, քաղքենիների կեանքից առած մի վէպով: Վէպը կրում է «Հեղինէ» վերնագիրը:

Հեղինակն էր ՏԻԿԻՆ ՄԱՐԻՍԵԱՆ (կեղծանուն Տիկին Խատիսեանի): Քաջ ծանօթ Թիֆլիզի միջին ու բարձր դասակարգերի կեանքին, «Հեղինէ»ից յետոյ տիկինը լոյս ընծայեց ուրիշ վէպեր ևս.— «Նոր ծանապարհի վրայ», «Փեսայ որսողներ», «Դժբախտ կին» և այլն:

Բոլոր գրածքների մէջ արծարծող հարցերը ունեն հասարակական բնոյթ: Կանանց խնդիրը բռնում է մեծ տեղը և դրա համար էլ կանացիական տիպարները աւելի խնամքով են գծւած ու մանրամասնօրէն: Դժբախտաբար սակայն, վիպային հանգոյցներն ու հիւսւածքները շատ անարւեստ են, և ունեն 60—80 տական թւականների միտումաւոր հոսանքներով կառուցանւող վէպերի չափազանց միամիտ, թխածոյ ձևերը:

Պերճ Պոռչեանից յետոյ քիչերն եղան, որ իրենց գրչի համար նիւթ դարձրին գիւղը, նրա ցաւերն ու պահանջները: Մոռացւած այդ աշխարհը, որ շատ

կնճռոտ, բարդ կեանք ունէր և դժւար ուսումնասիրելի տիպարներ, չունեցաւ իր կեանքին մօտ ծանօթ, իր կեանքի մէջ ապրած, գիւղի հոգեբանութիւնը ըմբնող հեղինակներ:

Ժողովրդասիրական ձգտումները առաջ եկան Ռուսահայ գրականութեան մէջ, իրաւ է 80—90 թւականներէից, սակայն գիւղական կեանքը պատկերացնող, հարազատօրէն եղածը և չէ թէ ցանկալին նկարագրող՝ շատ քիչ գտնւեց: Պոռշեանի գրւածքները որոշ շրջանի կեանքն էին շօշափում և ազգագրական նիւթեր տալիս: Կար և մի ուրիշ գրող—Ալէքսանդր Արարատեան, որ թողել է «Երկու Թումը» և «Գիւղական խալիֆա» անունով գրւածքներ. սակայն դրանք թոյլ գործեր էին և շատ քիչ բան էին պատմում գիւղից, շատ աղօտ պատկերներ գծում գիւղի իրական, ներքին կեանքից:

Առաջին անձը, որ իր գրիչը ամբողջովին նւիրեց գիւղին և ջանաց ամենայն ճշտութեամբ պատկերացնել նրա կեանքը, նրա վշտերն ու տիպարները—և այն՝ հոգեբանական վերլուծումներով—մի գիւղացի ուսուցիչ էր, ԱՐՇԱԿ ԱԳԱՊԵԱՆ:

Արշակ Ագապեանը ծնւել էր 1857 թւին, Ղաղախի Լալի կամ Աշուղի գիւղում. քահանայի որդի էր: Ներսէսեան դպրոցից յետոյ աւարտեց Թիֆլիզի ուսաց ուսուցչական ուսումնարանը և մինչև իր մահը պաշտօնավարեց հայոց դպրոցներում: Կաթլաձից մեռաւ 1904 թւին: Եւ, իբր մոռացւած աշխարհի մոռացւած գրող, մնաց նա անգնահատելի, մնաց աննշան:

Ագապեանի գրւածքները, բոլորն էլ գիւղական կեանքից, տպւել են «Նոր-Դար» թերթում: Կուսակցական պայքարների մէջ, որպէս պահպանողական թերթի աշխատակից, մնաց արհամարհւած որքան և տաղանդաւոր գրող եղած լինէր:

Առանձին գրքով լոյս է տեսել նրա միմիայն մի փոքրիկ պատմաժքը 1890 թւին, «Մուսինի գանգատը» վերնագրով: Առանձին ժողովածուով լոյս տեսած չը լինելը նոյնպէս աննպաստ հանգամանք էր Ազապեանի համար: Օրաթերթի մէջ ենթարկւում էին անուշադրութեան և մոռացութեան:

Ազապեանը չափազանց մանրակրկիտ է, բայց փորձառու է և արւեստագէտ: Գրւածքների մէջ կայ վիպական հիւսւածքի հմտութիւն և համաչափութիւն, ինչպէս հոգեբանական յաջող վերլուծումներ:

«Մուսինի գանգատը» մի կենդանի, աշխոյժ գծւած պատկեր է: Աղքատ Մուսինի այգին է մտնում խաղող գողանալու և մանաւանդ այգին փչացնելու (իբր հաճոյք), հարուստ Բաղիրենց Նփրեմը: Մուսինը նախ ծեծում է, ապա և բռնում նրան, յետոյ գանգատի գրնում քեօխւի մօտ: Բայց արդարութիւնը անմիջապէս շուռ է գալիս՝ շնորհիւ Բաղիրենց տւած կաշառքի: Եւ Մուսինը, փոխանակ գոհացումն ստանալու, սաստիկ ծեծ է ուտում քեօխւից: Ահա և վճիռը.— Որովհետեւ Մուսին իր բաղումը Նփրեմին բռնելիս խփել է, ուստի պիտի նրան կերակրի բոլոր հիւանդութեան ժամանակ, բժշկութեան ծախսը տայ, շինական դատարանին 10 բուլբի տուգանք վճարի և Բաղիրենց համար այնքան գործի, որքան որ ծեծ կերած Նփրեմը հիւանդ պառկած լինի: Իսկ որովհետեւ Մուսինը փող չունի—խլել նրա եզը, ծախել ու փողը յանձնել քեօխւին...

Ու ծախելու են քաշում եզին. դիմադրում է Մուսինի կինը—քեօխւէն ծեծում է նրան. վրայ է հասնում ինքը Մուսինը—սոսկալի ծեծի է ենթարկւում... Պատմողը միջամտում է և գանգատ է գրում հաշտարար դատաւորին... սակայն ի՞նչ օգուտ, դռնից-

դուռ են ուղարկում նրան.—«Իմ վաթանն ինձ վատ թւաց—պատմում է Մուսին—ամեն բան թողի, գլուխս առայ՝ չուերն ընկայ»...

Այնուհետև դժբախտ Մուսինը քաղաքում դառնում է ձիապան։ Հայրենիքի կարօտը մաշում է նրան. մտադրում է անշուշտ դարձեալ իր գիւղը գնալ՝ մի լուծ ելի գին գոյացնելուց յետոյ։ Բայց մի տարօրինակ դիպածով, մի օր Մուսինը գտնումը տեսնում է կառապանի և տիկնոջ սիրաբանութեան... Մուսինին խեղտել են ուզում—ազատում է, սակայն տիկինը թունաւորում է գիւղացուն և այդպիսով ազատում իր անբարոյութիւնը տեսնող վկայից... «Մուսինի տան տեղն այսօր միայն բակ է մնացել, նրա այգու տեղը գիւղացիներն այսօր վար են անում»...

Այդ է սրտաշարժ պատմածքի բովանդակութիւնը։ Գիւղի տիպարները գծած են հմուտ վրձինով, ոճի խնամաւածութիւն կայ, լեզւի կոկոթիւն, այլև անկեղծ կարեկցութիւն դէպի տանջւող, կեղեքւող և զրկւած գիւղացին։ Ազապեանի բոլոր գրածքները, դրանց շնորհիւ, իրենց տեսակի մէջ արժանի են յատուկ ուշադրութեան։

«Մուսինի դանդատը» սակայն Ազապեանի սկզբնական գրածքներից էր։ Այնուհետև նա հետզհետէ լոյս ընծայեց շատ աւելի յաջող պատկերներ ու պատմածքներ, որոնց մէջ նկարագրւած են գիւղի այլև այլ տեսարաններ ու տիպարներ։

Այդ պատմածքներից լաւագոյներն են—«Անարդար պահանջ», «Խաչաւորը», «Ուսանողը գիւղում», «Սև օրերի վախճանը» և վերջին գրածքը—«Մարդասպանը»։

Արշակ Ազապեանը գիւղավէպ գրողներից եթէ ոչ առաջինը, գոնէ լաւագոյններից մէկն է։ Ապագային է մնում ժողովել մոռացւած այդ գրողի գործերը և

ենթարկել նրանց արժանի գնահատութեան:

Ագապեանից յետոյ, թէև ոչ նրա չափ խնամաւած ոճով, լեզուով ու համաչափութեամբ, բայց նրա նման ճշգրիտ պատկերացումներովը յայտնի եղաւ ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ ՃՈՒՂՈՒՐԵԱՆ (սարկաւագ, յետոյ քահանայ):

Ճուղուրեանը նոյնպէս Ղազախեցի է, Արշակ Ագապեանի հօրաքրոջ որդին, բայց խաչթառակ գիւղացի. ծնւած 1864 թին: Սովորել է գիւղում, ապա՝ Ներսէսեան դպրոցում: Զեռնադրւել է քահանայ 1898 թւին և այժմ պաշտօնավարում է Թիֆլիզի Թանգոյեան ս. Աստուածածին եկեղեցում:

Ճուղուրեանը բաղտաւոր եղաւ Ագապեանից նըրանով, որ գրւածքները կարողացաւ լոյս ընծայել ժողովածուներով, առանձին գրքերով և հետևապէս աւելի արժանացաւ հասարակաց ուշադրութեանը:

1891-ին թէև սկսեց գրել Ճուղուրեանը, սակայն առաջին ժողովածուն, «Մոռացւած աշխարհ» վերնագրով, լոյս տեսաւ 1895-ին. Գրադատութիւնը ուրախութեամբ ողջունեց գիւղական կեանքից առած, լուսանկարչական ճշտութեամբ պատկերների այդ ժողովածուն:

Եւ յիրաւի, «Մոռացւած աշխարհի» անարւեստ, ուղղակի լուսանկարած պատմւածքները ունէին այն մեծ առաւելութիւնը, որ հարազատ գծեր էին վերարտադրում՝ առանց կոկեւոլ, տաշելոլ և յարդարելոլ:

Գրւածքի ոճը, լեզուն, հիւսւածքներն ու հանդոյցներն էլ անարւեստ էին, զուրկ ստեղծագործական որևէ յաւակնութիւնից, անխնամ կերպով առած ուղղակի բնականից և դրոշմած թղթի վրայ հաւատարմութեամբ:

Այս պատմւածքները գեղարւեստական ոչ մի շարժում չեն կրում, ոչ էլ վիպական ձև կամ կազմութիւն: Պարզ նկարներ են՝ յաճախ անկապ, հատ ու

կտոր, ցանուցրիւ, և ամբողջութիւնը աչքի առաջ ունենալուց յետոյ միայն կարելի է զաղափար կազմել՝ «Մոռացւած աշխարհի» վշտալից խորշերի մասին:

«Մոռացւած աշխարհ»ի առաջին հատորը ունեցաւ իր ընկերները: Ընդամենը երեք գիրք լոյս տեսան հետզհետէ: Վերջինում արդէն Ճուղուրեանը ևրևան է գալիս շատ աւելի խնամւած գործերով, գեղազլտական թեթեւ ձգտումներով, այլև աւելի փորձառու ձեւերով:

Բոլոր պատմւածքների նիւթը գիւղացոց կրած վշտերն ու տանջանքներն են այս ու այն աղայի, պաշտօնէի, կեղեքիչի, զօրեղի, կալւածատէրի և այլն ձեռքերից: Ամեն հասնող խփում է գիւղացու գլխին: Գիւղացու աղքատը ստրկական հոգով սնւած՝ անասելի զրկանքների տակ բթանում է կամ ոչնչանում. հարուստը, շնորհիւ միջավայրի և ուրիշ հանգամանքների, լրբանում է, անբարոյանում և մի զգւելի տիպար դառնում: Եւ թշւառ գիւղացուն, սկսած կրօնաւորից մինչև յետին պահակը, ճնշում են, հարստահարում, կողոպտում...

Այդ է ահա, որ զանազան պատմւածքներում գրծում է Ճուղուրեանը, յաճախ տյնքան ճշտութեամբ, որ չափազանցութեան գոյն է կարծես ստանում:

Լաւագոյն կտորներն են. — «Կնդդտոր», «Անտեղի տուր ու դմփոց», «Եզան աւետարանը», «Գիւղական ամբոխը», «Եկեղեցական ընկուզենին», «Հովիւ Չատինի սէրը» և այլն: Այս վերջինը առանձնապէս մշակւած աշխատութիւն է:

Երեք ժողովածուներից յետոյ Ճուղուրեանը լոյս ընծայեց մի քանի պատմւածքներ ևս՝ առանձին գրքերով: Դրանցից յայտնիներն են. — «Աղքատի հալը» և «Գիւղի ալրին»*):

*) Նոր լոյս տեսաւ նաև «Շիրիւնանց նախշունը» պատմւածքը:

ձուղուրեանի օրինակը կարծես վարակիչ դարձաւ: Անմիջապէս յետոյ «Մուրծ» ամսագրի մէջ յայտնեց մի նոր գիւղավէպ գրող ևս, որ Ագապեանի պէս մշակում էր և հոգեբանական վերլուծումների ենթարկում գիւղական կեանքն ու տիպարները:

Դա Ա. ԱԴԷԼԵԱՆՆ ԷՐ (կեղծածուն Ագարիա Դանիելեանի), վաղամեռիկ Մեղրեցի մի երիտասարդի, որ մեծ յոյսեր էր ներշնչում նաև իր գործունէութեամբ մանկավարժական ասպարէզի վրայ: Համալսարանական այդ երիտասարդը կարողացել էր ժամանակ գտնել և խորապէս ուսումնասիրել գիւղական կեանքն ու տիպարները իր հայրենիքի շրջանում:

Լաւագոյն գրեածքներն են «Ներհակ Առաքել» «Սկեսուր», «Նրա ցաւը», «Հիւանդոտ խիղճը» և ուրիշ պատմեածքները, որոնք գրեած են խնամքով և նիւթ ունեն միշտ գիւղական կեանքի վշտերը, տգիտութիւնը, անօգնականութիւնն ու արտաքին ճնշումների տակ վատասերւելու փաստերը:

Ադէլեանը մեռաւ 1903 թւին երիտասարդ հասակում: Աշխատութիւններից առանձին գրքով չը կայ: Բոլորն էլ «Մուրծ» ամսագրի մէջ են:

Այդ նոյն «Մուրծ» ամսագրում 1896 թւին երևան եկաւ «Նորեկ» վերնագրով, ուսմանտիք ուղղութեամբ և ժողովրդասիրական ձգտումներով մի վէպ, որի հեղինակն էր Երևանցի փաստաբան Գաբրիէլ Մնացականեանը, գրական անունով՝ Բաբկենց*):

«Նորեկը» Բաբկենցի երկրորդ աշխատութիւնն էր. առաջինը մի փոքրիկ սիրուն պատմեածք էր, նոյնպէս «Մուրծի» մէջ տպւած, «Գիւղը կանգնի, գերանը կը կոտորի» վերնագրով:

*) Այս հեղինակը 1896-ից յետոյ այլևս չերևաց հրապարակի վրայ: «Ն ո Ր Ե Կ Ը» նրա վերջին գրեածքը եղաւ:

Նորեկը շատ լաւ մշակած և յաջող կերպով հիւս-
ւած մի վէպ է, ուր հմտութիւնով պատկերացրած են
թէ տիպարները և թէ մանաւանդ գիւղական կեանքի
զանազան շերտերը: Գաղափարովը յիշեցնում է Մու-
րացանի «Առաքեալ» վէպը: Աւելի շուտով՝ «Առաքեալի»
գաղափարը վերցրած է «Նորեկից», որովհետեւ Բաբ-
կենցի վէպը Մուրացանի գրածքից հինգ տարի ա-
ռաջ է լոյս տեսել: Բաբկենցը տալիս է կատարելապէս
կենդանի տիպարներ, գծագրում է հետաքրքիր երե-
ւոյթներ և վէպի հերոս Ալէքսանդրը ոչ թէ գործի
սկզբումն իսկ յուսահատւում ու փախչում է (ինչպէս
«Առաքեալի» հերոսն է), այլ նրան, չը նայելով իր ազ-
դեցիկ պաշտօնին, ճգմում-դուրս են նետում հանդա-
մանքների և կարգերի շնորհիւ ուռճացող աւազակ-
ները, խճճում են զգւելի ցանցերի մէջ, ջլատում են
ոյժն ու թափը և ի դերն հանում բարի ցանկութիւն-
ները:

Նորեկը մի անսովորութիւն է, այլանդակութիւն
այդպիսի ապականւած միջավայրի համար և նրան
դուրս են սեղմում: Ճահիճը տանել չի կարող թարմ
հոսանքի: Բաբկենցը շատ լաւ գիտցել է պատկերաց-
նել այդ, ջնջել է իր վէպով այն կարծիքը, թէ գիւղը
դրախտ է, գիւղում հեշտ է գործելը, միայն ցանկու-
թիւն է հարկաւոր: Ջնջել է Բաբկենցը այդ ու այս-
պիսի ճիշտ վճիռ տւել կարծես. — «Նախ պիտի շինել
միջավայրը, այն է, փոխելու ջանալ կարգերը և ապա
թէ իդէալիստների գործունէութեան համար երազելու
ելնել»:

Գիւղական կեանքն ու տիպերը պատկերացնող,
այդ մոռացւած, մութ աշխարհի վշտերը երևան հա-
նող հեղինակներ, բացի վերոյիշեալներից, եղել են և
մէկ-մէկ՝ լինում են ուրիշներ ևս: Դրանցից յիշատա-

կելի է՝ Ս. Մելիք-Շահնազարեան, որ գրել է «Հայ գիւղացու սև օրերը», (գիւղացին թողնում է գիւղը, գնում Բագու և վատասերւում*), վերջինս՝ Յովհաննէս Մալխասեան, որ ունի մի շարք մանր պատմաւածքներ՝ «Հօրօտ-Մօրօտ» (ծաղիկի անուն է) ընդհանուր վերնագրի տակ**), ապա և Ա. Շահնազարեան, որ նոր լոյս ընծայեց գիւղական կեանքից առած և յաջող գծւած պատկերների մի ժողովածու, «Խաւար աշխարհում» անունով:

Ռուսահայ գրականութիւնը, իր նորագոյն շրջանում, ունեցել է մի «առակախօս»․ աւելի ճիշտը՝ ժողովրդական հեքիաթների ձևի տակ, երբեմն կենդանական վէպերի միջոցով, որոշ գաղափարներ արծարծող: Այդ պատմաւածք—հեքիաթների խորքում կան համակրելի միտումներ, սակայն մեծ մասամբ չափազանց պարզ, միամտօրէն և մերկապարանոց կերպով երևան են հանւած ազգայնական գաղափարներ ու յորդորներ:

ՔԱՄԱԼԵԱՆ ՍԱՐԳԻՍ է զրուցագրի անունը, Շուլավերցի է ներկարարի որդի. ծնւել է 1862 թւին. ուսել է Ներսէսեան դպրոցում նախ, ապա և Գերմանիա:

Քամալեանի զրոյցներից մի տասնեակը միասին ժողոված՝ հրատարակւել են 1907 թւին և կրում են

*) Ս. Մելիք-Շահնազարեանը լիովին հեռացել է այլևս գրական ասպարէզից:

**) Այս հեղինակը ունի նաև «Երգում» անունով մի վէպ, այլև երկու թատերական աշխատութիւններ—«Ծիւլեր» և «Հիւանդանոցում»: «Հօրօտ-մօրօտ»ի երկու դրքերի մէջ կան հետաքրքիր կտորներ, որոնց շնորհիւ կարելի է ծանօթանալ Զաւախէթի գաւառի հայ գիւղացիների կեանքի հետ:

«Ազգային առականեր» ընդհանուր վերնագիրը: Սակայն, բացի այդ տասից, ունի առանձին գրքերով մի շարք ուրիշ «հեքիաթներ» ու «առականեր» էլ, որոնցից փոքրի շատէ յայտնի են.—«Աստուած չը ծանաչող», «Անմեռ աշխարհ», «Ծովինար» (հեքիաթ), «Աստուած աղքատի կերպում», «Խուլ Խաչիկ», «Երկու աղքերացեղ» և այլն:

Քամալեանի բոլոր առակաները (աւելի ճիշտը՝ հեքեաթներն ու զրոյցները) գրէթէ կառուցւած են որոշ գաղափարների համար «ի գործածութիւն» և այդ է անշուշտ պատճառը, որ յաճախ առակաների ու զրոյցների կառուցւածքը արհեստական է: Այնուամենայնիւ պակաս չեն սրամիտ զրոյցներ ևս. և դա այն դէպքերում, երբ Քամալեանը օգտուում է ժողովրդի մէջ գործածական զրոյցներից ու առականերից և յարմարեցնում նրանց իր մտադրած գաղափարին:

Այսպէս, օրինակ, սրամիտ է նրա «Անպահապան այծը»: Պառաւ կիւնը իր միակ այծին ամեն օր յանձնարարում է մի սրբի պահպանութեան: Մի օր էլ հատնում է գիտցած սրբերը և պառաւը այծին յանձնարարում է բոլոր բարեխօս սրբերին: Եւ այծին գայլը ուտում է, որովհետև սրբերը վէճի են բռնւում և գայլը օգտուում է դրանից:

Ժողովրդական առակ է նաև «Ազահ ազգականը»: Ծանճը սաստիկ ցրտերին, միամտօրէն սարդին է դիմում օգնութեան: Սարդը սիրով տեղ է տալիս նրան իր ոստայնում, ապա և նրա արիւնը ծծում:

«Նենգմիտ ընկերը» և «Միամիտ եզների վախճանը» ժողովրդական սիրուն առականեր են: Առաջինը քիչ ձգձգւած է. ագռաւի կեղծութիւնն է երևան հանում դէպի նապաստակը: Երկրորդում՝ գայլը իրար հետ է գժտեցնում երեք բարեկամ եզների և չը կարողանա-

լով նրանց միահամուռ ոյժին դիմադրել՝ զատ-զատ սպանում և ուտում է բոլորին էլ:

Այդ բոլոր «ազգային» առականների կառուցման պատմութիւնը անում է ինքը հեղինակը այսպէս.—

«Սրանք կենդանի մնացած նմուշներ են այն տանջանքների ծովից, որի յորձանքների մէջ տարուբերում էր անճար հայ գրողը: Այդ ժամանակները (1901—903 թւականներին) Կովկասի հայկական կեանքն այնքան դժոխային էր դարձել Քալիցինեան կառավարութեան շնորհով, որ գրագէտը անմեղ բաներ գրելիս անգամ դիմում էր Եզովպոսի այլաբանական լեզւին»...

Եւ յիրաւի, Քամալեանի առականներից մեծ մասը ձգտում են Եզովպոսի այլաբանական լեզուն և ոճն ցեննալ:

Հաւագոյն զրոյցներն ու հեքիաթները, որոնցում աւելի սակաւ են երևում միտումները և նրանց համար միայն կանգնեցրած շէնքը, որոնք աւելի խնամքով և փոքր ի շատէ գեղարւեստօրէն են կազմած—սկզբնական գրածքներն են. այն է՝ «Աստուած չը ծանաջող», «Աստուած աղքատի կերպում» և այլն:

Առակախօսներ են նոյնպէս, սակայն միմիայն մանուկների համար, երկու-երեք նորագոյն հեղինակներ, որոնցից յուսատուն կարող է համարել նախ Ա. ԽՆԿՈՅԵԱՆ: Առանձին գրքոյկներով լսյա է ընծայել երկու գրածքներ—«Գիւղացին և արջը», «Աղւեսն ու արջը», իսկ «Հասկեր» մանկական ամսագրի մէջ հղածներից լաւագոյններն են՝ «Աղւեսն ու ագռաւը», «Ջաղացպանը», «Ջաղացպանը և ցորնատէրը» և այլն:

Խնկոյեանից բացի, «Աղբիւր» և «Հասկեր» ամսագրի մէջ ունեն բաւական յաջող կտորներ՝ Յ. Աղաբաբ, Մեսեան և այլն:

Եւ այնուամենայնիւ միակ մանկական լաւագոյն առակախօսը ողոսահայերի մէջ առ այժմ մնում է Յովհաննէս Թումանեանը:

22.

Երգիծաբանութիւնը Ռուսահայ գրականութեան մէջ.—
Երգիծողներ՝ Տմբլաշի Խաչան եւ Ասոս Աբանասեան.
Թատերական նորագոյն գրականութիւն.—Էմիլ
Տէր-Գրիգորեան, Ա. Արէլեան, Ս. Թառայեան:

Երգիծական գրականութիւն այն չափով ու ձեւով, ինչպէս Թիւրքահայերի մէջ է եղել, Ռուսահայերը չունեցան: Վաթսունական թւականներէն իսկ Թիւրքահայերը երգիծաբանութեանը յատուկ տեղ տրւին իրենց պարբերականների մէջ. իսկ աւելի յետոյ՝ ունեցան «Թատրոնի» և Խիկարի նման երգիծական ընտիր թերթեր և նրանց խմբագիր Յ. Պարոնեանի նման տաղանդաւոր երգիծաբան:

Նորագոյն շրջանում, Թիւրքահայ գրականութեան մէջ, մատնանիշ կարելի է անել երգիծաբան ու ձեզնաբան շատ գրողներ, որոնցից յայտնի են Ալփիար, Եր. Օտեան, Արամ Անտօնեան, Թօլայեան և ուրիշները:

Ռուսահայերը, մինչև 1905 թւականը, ոչ միայն չունեցան երգիծական որևէ թերթ, այլ նոյն իսկ իրենց պարբերականների մէջ միշտ երկրորդական տեղը տւին երգիծող գրականութեան:

Երգիծողներ իսկ չը գտնւեցին այնպիսի լեզուով ու նիւթով, որ մատչելի կամ շահագրգիռ լինէր ամեն հայ ընթերցողի համար: Եղածները ֆելիետոնիստներ էին, առօրեայ կատակողներ միայն, ինչպէս, օրինակ, «Մեղուի» հեգնաբան «Քաղքցին» և «Մշակի» — «Ասիացին»:

Ռուսահայ գրողներից գտնւել են սակայն այնպիսիները, որոնք իրենց աշխատութիւնների մէջ ունեցել են երգիծական կտորներ: Այսպէս, օրինակ, Խ. Աբովեանը իր «Վերք Հայաստանին» սկսում է ծիծաղաշարժ դէպքերի սրամիտ նկարագրութիւնով. Միք. Նալբանդեանը մինչև իսկ ունի մի ծաղրող պատմածք — «Սատանայի պաշտօնական մեծ հանդէսը», որով նա հեգնում է Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեանը և նրա գրական գործունէութիւնը*):

Այնուհետև հատ-հատ, «Հիւսիսափայլի» և «Կոռնկի» մէջ, կարելի է հանդիպել ծաղրաշարժ փոքրիկ հատւածների, նոյն իսկ բարբառներով գրած**):

Ամենից աւելի բարբառներով գրածներից — ուշադրութեան արժանի են անշուշտ Ռափայէլ Պատկանեանի պատմածքները: Դրանք իսկական երգիծաբանական աշխատութիւններ են, որոնք սակայն կը կորցնեն իրենց համն ու հոտը, եթէ վերածւեն ամենքին մատչելի՝ գրական հայերէնի: Պատկանեանի «Բարեագրերը», «Քաղքիղօնը», «Վարժէվօրը» և այլն, տասնից աւելի երգիծական տաղանդաւոր գրւածքները, անթարգմանելի են:

*) Տպւած «Փորձ» ամսագրում, 1881 թիւ № 4.

**) «Կոռնկի» մէջ, օրինակ, հետաքրքիր են երկու ծաղրաբան, երգիծող նամակներ՝ Ղարաղաղցիներից Թաւրիզեցիներին և սրանց՝ Ղարաղաղցիներին ուղղած:

Եթէ հաշւի չառնենք թատերական գրւածքները, օրինակ վօդովիւններ, կատակներ (Փարս) և այլն, ապա ուրեմն, Ռ. Պատկանեանից յետոյ, երգիծական էջեր տւել է նաև Աշըղ-Ջիւանին:

Դրանով էլ վերջանում է երգիծողների թիւը մինչև իննսուն թւականները: Այդ թւականներին էր, որ յայտնի դարձաւ և արդարացի կերպով ուշադրութեան արժանացաւ մի նոր երգիծաբան, Տմբլաշի Խաչանը:

ՏՄԲԼԱՉԻ ԽԱՉԱՆ (Թմբկահար Խաչատուր) կեղծանունն է մի տաղանդաւոր գրագէտի, որ իր գործունէութիւնը սկսեց մանկական ընթերցանութեան համար կազմած աշխատութիւններով: Կոստանդին Մելիք-Շահնազարեանն է դա: Ծնւել է Շուշի, 1856 թվին: Ուսել է նախ Շուշույ թեմական դպրոցում, ապա Էջմիածնի ճեմարանն է գնացել և 1883-ին Եւրոպա անցնելով՝ ուսել է երկրագործութիւն ու գիւղատնտեսութիւն:

Այնուհետև Մելիք-Շահնազարեանը սկսեց ուսուցչութիւն, ապա գիւղատնտեսական պաշտօններ ունեցաւ և մի քանի տարի վարեց Էջմիածնի կալւածների ընդ. կառավարիչի պաշտօնը:

Ուղղամիտ ու զգայուն գրողը երկար չը կարողացաւ դիմանալ վանական գծով դաւերին. տեսնելով բոլոր իր ջանքերի ապարդիւնութիւնը, հեռացաւ: Այժմ նա կառավարում է մի մասնաւոր կալւածատիրոջ գիւղատնտեսական ձեռնարկութիւնները:

Մելիք - Շահնազարեանը գրել սկսեց «Աղբիւր» մանկական ամսագրի մէջ: Փոքրիկ ոտանաւորներ մանուկների համար՝ առած աշխատաւոր դասի կեանքից, այլև սիրուն գեղջկական երգեր ու նկարագրութիւնները երգիծաբանի սկզբնական գործերը եղան: Յայ-

տնի են այդ տեսակ գրեթե քնքերից—«Իմ պանօբսմլ», «Ամպեր», «Հասկեր», «Դարբին», «Լացարար», «Նունէի փրսօն», ապա և մի շարք մանկացրած յօդաւորներ ընդ-սերի կեանքից, որ մեծ հաճոյքով կարդում են մա-նուկներն ու ծանօթանում տարրական բուսաբանու-թեան:

Մանկական այդպիսի գրականութեան հետ, Մե-լիք-Շահնազարեանը փորձեց նաև երգիծաբանութիւնը: 1882-ին լոյս տեսաւ նրա մի պատմածքը Ղարաբաղի (Շուշուայ) բարբառով, «Ղըլըցէ կընանոց պընը փէշակը» վերնագրով:

Ով հասկանում էր Շուշուայ բարբառը, նրա հա-մար հաճոյալից անակնկալ էր այդ աշխատութիւնը: Հեղինակը մեծ յաջողութեամբ կարողացել էր պատ-մածքի մէջ գծել Շուշեցի կանանց տիպարները, «բանն ու գործը»:

Ընդունելութիւնը քաջալերեց երգիծողին և ահա «Նոր-Դար» թերթի մէջ նա սկսեց պարբերաբար երե-ւալ՝ նախ մի շարք «բարեկարգերով», ապա և լրագրի ձև տւած սրամիտ յօդաւորներով: Այս վերջինների մէջ հեղինակը ցուցնում էր ոչ միայն Շուշեցոց կեանքի երևոյթները և գծում տիպարները, այլև յաճախ շո-շափում էր աւելի լայն, ամբողջ ազգին՝ վերաբերեալ առօրեայ խնդիրներ:

Մելիք-Շահնազարեանը իր այդ բոլոր յօդաւոր-ների տակ ստորագրում էր կեղծանունը—«Տմբլաչի Խաչան»: Այդ անունով էլ նա հռչակեց, այդպէս էլ նա ճանաչւում է ամեն տեղ, ուր հասկանում են Ղա-րաբաղի բարբառը:

Թերթօններն ու յօդաւորները նա զարդարում էր բնորոշ վերնագրերով: Երբեմն—«Շօշուա դալին խէրն ու շառը», երբեմն «Տնգլբազ», «Զուռնա» և այլն: Այդպիսի

այլ և այլ ձևի ու վերնագրերի տակ եղած կտորներից են կազմեած ահա այն երկու ժողովածուները, որոնք լոյս տեսան 1907 թւին և ունին «Զուռնա-տմբլա» ընդհանուր վերնագիրը:

Այժմ էլ գրում է Տմբլաչի Խաչանը. մէկ-մէկ երևում է նա սրամիտ յօդաձևերով՝ «Խաթարալա» շաբաթաթերթի մէջ. այժմ էլ նոյն հմայքն ունի նա և անխնայ ծաղրը բերնին՝ ձաղկում է Ռուսահայ հաստատութիւնների և հասարակական կեանքի այս ու այն պակասաւոր երևոյթները:

Մինչև 1903 թւականը, Մելիք-Շահնազարեանից բացի, հրապարակի վրայ երևան չեկաւ փոքր ի շատէ ուշադրութեան արժանի երգիծող:

Այդ թւականին, թերթերի մէջ, սկսեց գրել մի նոր ֆելիետօնիստ—ծաղրաբան, որ գործածում էր գրական լեզուն և ցոյց էր տալիս երգիծողի ջիղ ու շնորհք:

«Մշակ» օրաթերթի մէջ «Շարժէ-շարժ» թերթօնները, ապա և 1905-ից, «Արշալոյս» լրագրի «Լապտեր» վերնագրով մի շարք յօդաձևերը շուտով ուշադրութիւն հրաւիրեցին իրենց վրայ:

Նոր երգիծողը թէ՛ ձաղկում էր անխնայ և թէ՛ քրքջում լիաթոք: Ո՛չ մի այլանդակութիւն, ո՛չ մի կեղծութիւն չէր վրիպում նրա աչքից:

Երգիծական մանր այդ գրւածքները ստորագրւած էին լինում զանազան կեղծանուններով.— «Ստորագէտ», «Ես չեմ», «Սալ-ման»: Շուտով յայտնեց, որ դա Երևանցի մի գիւղատնտես էր, ստացած միջնակարգ և համալսարանական կանոնաւոր ուսում:

ԱՇՈՏ ԱԹԱՆԱՍԵԱՆ էր անունը: Ծնւել է նա 1870 թւին, Երևանում: Որդին է Խրիմեան Հայրիկի աշակերտ և Սրբանձտեանի ընկերակից՝ Նահապետ Ա-

Թանասեանի (այժմ քահանայ Երեանում): Աշոտը ուսել է նախ Ներսէսեան դպրոցում, ապա Երեանի գիմնազիայում և վերջապէս աւարտել է Գերմանական Գիւղատնտեսական ճեմարաններում:

Վերադառնալով հայրենիք, Աշոտը նախ ուսուցիչ եղաւ և պաշտօնավարեց վեց տարի, ապա նոյնքան տարի էլ դարձաւ գիւղատնտես: Թիֆլիզ գալով, ձեռնարկեց նա 1904—1905 թւերին «Աշխատանք» անունով գիւղացիական մի շատ համակրելի շաբաթաթերթի, որը առաջինն էր: Դրա դադարումովը՝ լոյս ընծայեց «Անկախ մամուլ» օրաթերթը (որ և շուտով դադարեցրին) և վերջապէս այժմ Աթանասեանը խմբագիրն է «Գիւղատնտես» շաբաթաթերթի:

Բացի «Մշակից», Աթանասեանը գրել է ուրիշ թերթերում էլ: «Խանձարալա» շաբաթաթերթը սկզբում յափշտակութեամբ կարդացւում էր՝ շնորհիւ «Ես չեմ», «Իօն Պետրո», «Կայծակ», «Զանգակ» և այլն կեղծանունով սուր յօդւածների, որոնց միակ հեղինակը Աթանասեանն էր:

Աթանասեանի մինչև այժմ գրած մօտ 200—250 երգիծական յօդւածների ու թերթօնների նիւթը եղել են առօրեայ խնդիրները: Մնայուն գրւածքներ՝ թւով սակաւ են և դժբախտաբար դեռ չեն լոյս տեսել առանձին գրքով:

Ամենից աւելի Աթանասեանին հետաքրքրում են այն այլանդակութիւնները, որոնք հասարակական գրական ասպարիզում տեղի ունին յաճախ: Նա ծաղրի է ենթարկում բոլոր այդօրինակ երևոյթները, առանց ուշք դարձնելու թէ ովքեր են այլանդակութիւններ գործողները և որտեղ են կատարւում նրանք:

Գրելու ձևով Աթանասեանը աշակերտն է ողուսական ժամանակակից երկու երգիծաբան-Ֆելիետօնիստ-

ների—Վասիլևսկու և Բուկվա'ի, իսկ հայ գրողներից—
Յ. Պարոնեանի:

Աշոտ Աթանասեանից բացի, աչքի խփող երգի-
ծաբաններ չը կան առ այժմ: Կան պատահական հեզ-
նոդներ ու ծաղրոդներ՝ գալառաբարբառներով: Դրանք
լրագրական աշխատակիցներ են, որ երևի պիտի լուեն,
երբ դադարի այն թերթը, որի մէջ գրում են: Այդ-
պիսիներից լաւագոյններն են—«Փալանդուզ Մկօ» (Երե-
ւանից), «Ղալալչի Մարգար» (Կարսից), «Գեօղալ Աղաբա-
ջի» (Շամախիից) և «Խաթաբալա» թերթի խմբագիր,
Թիֆլիզի բարբառով գրող «Գասպար Կալատուզովը»:

Այդպէս ուրեմն, երգիծաբանութիւնը Ռուսահայ-
երի մէջ գեռ ևս չի տւել որեւէ կարևոր դէմք և կամ
փոքր ի շատէ՝ իր նպատակին ծառայող պարբերական:
Առ այժմ նրա ներկայացուցիչներն են՝ Տմբլաչի Խա-
չան և Աշոտ Աթանասեան: Իսկ պարբերական թերթը
«Խաթաբալան» է, պատկերազարդ մի խղճալի հանդէս,
որի մէջ շատ հազիւ կարելի է գտնել երգիծաբանութիւն
կոչւելու արժանի որեւէ կտոր:

Սունդուկեանից յետոյ թատերական գրականու-
թիւնը դուրս եկաւ իր նեղ, տեղային շրջանից, գրէթէ
թողեց Թիֆլիզի բարբառով արտայայտւելու ձևը, և
սկսեց երևան բերել նոր թատերագիրներ—Մուրացան,
Շիրվանդադէ, Մանւէլեան, Փափագեան, Շանթ և Ահա-
րոնեան և այլն:

Սրանք բոլորը գրեցին գրական լեզուով: Եղան
սակայն, որ գործածեցին, խառն, գալառաբարբառներ
ևս, երբ մանաւանդ ներկայացրած տիպարները առն-
ւում էին հասարակ ժողովրդից:

Թէ գալառաբարբառի խառնուրդով և թէ ժողո-

վրդից առած տիպարներ ներկայացնող հեղինակներին՝ յայտնի է Երևանցի էՄԻՆ ՏԷՐ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ. մի գրող, որ յօրինել է թէ՛ կատակերգութիւններ և թէ՛ եղերգութիւններ (դրամա):

Տէր Գրիգորեանը սկսել է գրել 80-ական թւականներին. ունի մօտ 10—12 աշխատութիւններ: Շատերն անշուշտ յիշում են նրա փոքրիկ կատակները (Ֆարս)—«Քէջօի թուզը», «Կուսպատժաոր ես էի» և այլն. որոնք մինչև այժմ իսկ զրուում են գիւղական բեմերի վրայ և զւարճացնում հասարակութեան: Նրանք գրւած են միմիայն ծիծաղ յարուցանելու դիտաւորութեամբ:

Տէր Գրիգորեանը այնուհետև ձեռնարկեց եղերգութիւնների և, պիտի ասել, ստեղծագործեց բաւական շնորհալի աշխատութիւններ:

Նրա «Դամոկլեան սուր» և «Բարեգործութեան դիմակի տակ» երկերը երևան են հանում յաջող գծւած տիպարներ ու տեսարաններ: «Դամոկլեան սուրի» հերոսները երկու ամուսիններ են: Տղամարդը անցեալում ունեցել է սիրունի, նրանից մի զաւակ. երկուսին էլ թողել է աղքատ, անխնամ ու ամուսնացել մի ուրիշի հետ: Սիրունին անօգնական (որդին կիսամեռ), վճռում է գնալ և իրեն դաւաճանողի օրինաւոր կնոջ առաջը դնել ոչնչով մեղաւոր չեղած զաւակին: Օրինաւոր կինը վրդովւած է և յուզւած: Նա վերցնում է զաւակին և յարմար առիթ է համարում փորձելու ամուսնուն: Յայտնում է որ իբր թէ զաւակը իրենն է և ունեցել է ամուսնութիւնից առաջ, մի ուրիշից: Ամուսինը կատաղում է. ինչպէ՞ս, իր կինը ուրեմն կապէր է ունեցել—լիրբը, խայտառակը!... Ո՛չ, նա ներել չի կարող և ոչ էլ ընդունել խայտառակութեան այդ զաւակին: Կնոջ աչքերը բացւում են, ահա ձեզ և տղամարդիկ:

Ու նա այնուհետև ինքն իրեն նւիրում է ամուսնոյ որդուն խնամելու գործին, իհարկէ հօրը յայտնելով, թէ այդ «խայտառակութեան զաւակը» իսկապէս ունի էր:

«Բարեգործութեան դիմակի տակ» գրւածքը աւելի ինքնուրոյն է և տիպարները առած իրական կեանքից, լուսանկարած ճշտութեամբ (բացառութեամբ մի քանիսնների—օրինակ, Հեղինէի): Հերոսը մի վաշխառու է—Կեղեքեան: Կալւածատէր է, գիւղ ունի և գիւղացոց թալանում է: Բայց կայ մի ճմարտասէր գիւղացի—Մելքօ, որ չի վախենում վաշխառուից, մերկացնում է սրան քաղաքում և խայտառակում: Վաշխառուն ուզում է ազատել Մելքօից ու կաշառելով մի քիւրդի, սպանում է արդարամիտ գիւղացուն: Կայ գրւածքի մէջ գիւղական փաստաբանի տիպար, կան նաև գիւղացիներ: Թոյլ, շինծու տիպարը աղջիկ-Հեղինէն է. գիտէ հօր արածները. հայրը արգելում է նրան ամուսնանալու սիրած մարդու հետ և աղջիկը չի զգում գործադրելու խաբերայ միջոցներ:

Բացի այդ երկու, լաւագոյն գրւածքներից, Տէր Գրիգորեանը ունի ուրիշ եղբրգութիւններ ևս—«Զրկանքի զոհ», «Սուր և հուր» և այլն: «Սուր և հուրը» նրա վերջին աշխատութիւնն է, առած թուրք-հայկական ընդհարումների դէպքերից Կովկասում: Ազգայնամոլական դիտումներն ու մտածութիւնները, այլև շինծու, երևակայութեան վրայ, որոշ դիտաւորութեամբ հիմնւած տեսարանները՝ նսեմացնում են գրւածքի արժէքը:

Էմին Տէր Գրիգորեանից բացի, կան Երևանցի երկու թատերագրեր ևս, որոնք թողել են կատակներ (Ֆարս), փոքրիկ երկեր: Այսպէս, շատ յայտնի է Վ. ՄԱԴԱԹԵԱՆԻ «Կըռն-կըռն» գրւածքը: Տիպարները գրծ-

ւած են յաջողութեամբ: Մի ոռւս զինւոր, մի թուրք և մի հայ են թատերգութեան հերոսները: Վերջին երկուսը ոռւս պաշտօնեայի մօտ են եկել զանգատի. նրա ծառան, զինւորը, գողացել է թուրքի աքաղաղը և հայի էջը: Իրար լեզու չեն հասկանում: Խօսում են իրենց լեզուով և կամ ոռւսերէն բառերի աղաւաղւած չնչին պաշարով: Տեղի է ունենում շատ ծիծաղաշարժ տեսարաններ և վերջապէս, ձեռքով-ոտքով, գողացւած անասունների ձայներ հանելով՝ հասկացնում են հղածը ու գոհացում ստանում:

Երևանցի երկրորդ կատակերգակը ՓԱՌՆԱԿԷՍՆ է: Ունի մի շարք գրւածքներ, որոնցից մի քանիսը երբեմն բեմ են հանւում գիւղերում: Յայտնի է «200,000» կոչւած աշխատութիւնը:

Նորագոյն գրողների մէջ չը պիտի մոռանալ երկու հեղինակների ևս:

Առաջինն է ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ ԱԲԷԼԷԱՆ (Շամախեցի). Սկզբում տւաւ աշխոյժ ու փոքրիկ կատակերգութիւններ, որոնց մէջ նա յաջող կերպով գծել էր ժողովրդի ստորին խաւերից առած բնորոշ տիպարներ: Այդ գրւածքներից յայտնի են՝ «Մուկուչի հարսանիքը» և «Նափտի շաղրւանը»: Յետոյ միայն, Աբելեանը ձեռնարկեց եղերգութիւնների (դրամա): Այս վերջին տեսակի աշխատութիւններից յայտնին է և յաճախ բեմի վրայ է դրւում՝ «Մարտոյ ծրագները»^{*)}:

Երկրորդ հեղինակն է Սեդրակ Թառայեան (նոյնպէս Շամախեցի): Ունի մի քանի եղերգութիւններ — «Թագնւած կայծեր», «Արշալոյս», և «Սոկրատ»: «Արշալոյսը» աշ-

^{*)} Այս հեղինակը վերջերս գրել է ոռւսերէն լեզուով՝ «Ազատ սիրոյ խմբակցութիւն» վերնագրով մի թատերգութիւն, որ յաջողութիւն է գտել ուսն բեմերի վրայ:

իւատում է պատկերացնել 60-ական թւականների միտաւոր շարժման երևոյթները Ռուսահայերի մէջ. հետոսներն են Ստ. Նազարեան, Նալրանդեան, Շահազիզ և այլն:

Թէ «Արշալոյսը» և թէ «Սոկրատը» ընդունւած աշխատութիւններ են և դրւում են Կովկասահայ բեմերի վրայ:

Ռուսահայ թատերական նորագոյն գրականութիւնը 1893 թւին ունեցաւ իր պարբերականն ևս— «Թատրոն» կոչւած գրական և թատերական մի հանդէսով, հրատարակութեամբ Աղէքսանդր Թարխանեանի: Այս հանդէսը երկար կեանք չունեցաւ մօտ (5—6 տարի), բայց լոյս ընծայեց բաւական քանակութեամբ լուրջ յօդւածներ, տւաւ մի շարք թարգմանական և ինքնուրոյն թատերգութիւններ:

1907 թւին, դերասան Արամ Վրոյրի խմբագրութեամբ, մօտ երկու տարի անընդհատ, լոյս տեսաւ մի երկրորդ «Թատերական - գրական - գեղարւեստական» պատկերազարդ շաբաթաթերթ, «Յուշարար» անունով, որ թատերգութիւնները իբր յաւելւած էր տալիս, իսկ թերթի մէջ գետեղում էր թատրոնին և թատերական գրականութեան վերաբերեալ առօրեայ յօդւածներ:

Աւելի կարճ կեանք ունեցաւ (միայն մի քանի ամիս), Բագու հրատարակող Ա. Մայիլեանի «Թատրոն և երաժշտութիւն» ամսաթերթը: Այնուհետև, գոնէ մինչև այս 1911 թիւը, այլևս փորձեր չեղան թատերական որևէ պարբերականի հրատարակութեան համար:

Նորագոյն թատերական գրականութիւնը հարուստ է աւելի թարգմանական աշխատութիւններով: Գէորդ Բարխուդարեանից յետոյ—որ թարգմանեց Շէքսպիրից, Շիլլերից և Լէսսինգից մի քանի յայտնի

երկեր — յայտնի դարձաւ Յովհաննէս խան Մասեհեանը (Թաւրիզեցի), իբր լաւ թարգմանիչ Շէքսպիրի։ Հայացրելէնա յաջողութեամբ՝ համաշխարհային այդ հանձարեղ թատերագրից Համլէտ, Լիր արքայ, Վենետիկի վաճառական, Բոմէօ Զուլիէտտա և այլն։

Այնուհետև շատացան թարգմանութիւններ՝ մանաւանդ գերմանական և սկանդինաւեան գրողներից. — Զուդերմանից, Հաուպտմանից, Շնիցլէրից և Իբսէնից, Բիեօրնսօնից և այլն։ Ռուսական գրողներից ևս թարգմանւեցին շատ ընտիր աշխատութիւններ, նոյն իսկ Անդրէեւի «Անաթէման», Իւցկէվիչի «Թագաւոր», Գօրկիի «Խորբումը» և այլն։

Ռուսահայ գրականութիւնը, վերջին մի քանի տարիների ընթացքում, շնորհիւ քաղաքական հանգամանքների, այլև ներքին աննպաստ պայմանների — կորցրել է կարծես իր ոյժն ու կենսունակութիւնը և դիմում է անկման։ Սակայն անշուշտ նա չի մնալ այդպէս. նոր թափը երևի չի ուշանալ երևան գալու։ Կը գան, կը ծնեն նոր ոյժեր գուցէ, մտքերի և ուղղութիւնների յեղաշրջման ազդեցութեան տակ ասպարէզ կիջնեն նոր տաղանդներ, կը զարգանան նոր հոսանքներով — և XX դարը Ռուսահայ գրականութեան պատմութեան մէջ՝ կարող է բացւել մի նոր էջով։

ԹԻՒՐ-ՔԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

1.

Հայերը Կ. Պօլսում.—Մշաուր շարժման կենդրոնները.—

Տպագրութեան մուսթր եւ դպրոցների բացումն.—

Ազգայնական եւ արեւմտական հոսանքներ.—

Ազգայնականութեան յազրաճակը:

Թիւրքահայ գրականութեան կենդրոնը սկզբից ի վեր եղել է Կ. Պօլիսը: Որքան Օսմանցիները իրենց տիրապետութիւնը տարածեցին Փոքր-Ասիայի և Հայաստանի նահանգների վրայ, այնքան նրանց նոր մայրաքաղաք—Ստամբուլը իր մէջ կենդրոնացրեց և զարգացրեց Թիւրքահայի տնտեսական ու մտաւոր կեանքը:

Ֆաթիհ Սուլթան Մէհմէդ II երբ տիրեց Բիւզանդիոնին, այնտեղ հայ քիչ գտաւ: 1461 թւին Պրուսայից իր նոր մայրաքաղաքը տեղափոխեց նա շատ հայ ընտանիքներ և նրանց առաջնորդ Յովակիմ եպիսկոպոսին նշանակեց հոգևոր պետ ու պատրիարք Թիւրքիայի բոլոր հայերի:

Նորակազմ հոգևոր այդ իշխանութիւնը ջանաց իրեն ենթարկել նոյն իսկ հայոց կաթողիկոսութիւն-

ները, սակայն նրանցից երկուսը միայն, Սիւն ու Աղթամարը, Կ. Պօլսի պատրիարքութեան իրաւասութեան տակ դրեցին այն ժամանակ, երբ Օսմանցիք տիրեցին Փոքր Ասիայի հայաբնակ գլխաւոր նահանգներին և սուլթանների մայրաքաղաքը կենդրոն դարձաւ քաղաքական ու առևտրական յարաբերութիւններին:

Էջմիածինը մնաց օտար պետութեան ձեռքի տակ և այդպիսով կառուցւեց անջատող մի պատնէշ երկու կողմերի հայերի միջև: Պատրիարքն այնուհետև դարձաւ Օսմանեան հայերի կրօնական պետը և յետագայում նոյն իսկ գլուխ՝ մարմնական մօտաւոր իշխանութիւնների:

1475 թւին, նոյն Փաթիհ սուլթանը, թէ Խրիմից և թէ Գարամանիայից գաղթեցրեց ու Կ. Պօլիս տեղաւորեց նորից բազմաթիւ հայերի, տւաւ նրանց զանազան արտօնութիւններ և հայթայթեց միջոցներ, որ առաջ գնան ու ծաղկեցնեն օսմանեան պետութեան տրնտեսական դրութիւնը:

XVI դարի ընթացքում, Փաթիհի քաղաքականութեանը հետևելով, Սուլթան Սէլիմը նոյնպէս թէ թաւրիզից և թէ առհասարակ Պարսկաց-Հայաստանից իր մայրաքաղաքն ուղարկեց շատ արևեստագէտ հայերի և բազմաթիւ ընտանիքների: Բացի դրանից, հայերին բաշխող դիւրութիւններն ու արտօնութիւնները հայաբնակ բոլոր գաւառներից անընդհատ քաշեցին— բերին ու Կ. Պօլիս լցրին հազարաւոր մարդկանց:

Այդպէս էր ահա, որ XVII դարի վերջերում Օսմանեան մայրաքաղաքի մէջ, վեց մեծ թաղերի բաժանւած, հաստատուել էին արդէն 100,000-ից աւելի հայեր:

Ուշիմ, ճկուն ու միջավայրին դիւրութեամբ յար-

մարևող այդ ցեղը կարողացաւ շուտով այնքան հարստանալ և առաջ գնալ, որ իր ձեռքի տակն ունեցաւ պետութեան փողերանոցը, վառօդարանը (ղինանոցը), ուրիշ եկամուտ բերող հաստատութիւնները, այլև, շնորհիւ իր ընդունակութիւնների, տւաւ բազմաթիւ բարձր պաշտօնեաներ թէ պետութեան և թէ արքունիքին:

Քաղաքական և տնտեսական կեանքի համեմատաբար գոհացուցիչ այդպիսի միջավայրի մէջ էր, որ շուտով պահանջ առաջ եկաւ մտաւոր կեանքի: Այդ ուղղութեամբ շարժումը չուշացաւ սկիզբն առնելու XVI դարի վերջին կէսերիցն անգամ:

1567 թւին Կ. Պօլիս մտաւ հայ տպագրութիւնը՝ շնորհիւ Աբգար դպրի, Առաքել արեղայի և այլն, որոնք փորագրելով հայ տառերը, սկսեցին հայերէն լեզուով ու տառերով գրքեր լոյս ընծայել:

Այդ հրատարակութիւնները թէև սկզբում կրօնական էին, յետոյ էլ ծառայեցին միայն տարածելու համար հին ձեռագիրները տպագրութեամբ— սակայն մղումն ու ձգտումն ներշնչեցին ընթերցանութեան համար և պատճառ դարձան մտաւոր կեանքի սկզբնաւորութեանը:

Երեք ու կէս դար յետոյ, ճիշտ այն ժամանակ, երբ Ռուսահայերի համար բացւում էին լուսաւորութեան երկու կենդրոններ՝ Մոսկւա (Լազարեան ճեմարան) և Թիֆլիզ (Ներսէսեան դպրոց)—Կ. Պօլսում հիմնւեց Թիւրքահայերի առաջին հասարակական ուսումնարանն ևս: Չէր անցել դրանից յիսուն տարի, որ իւրաքանչիւր թաղ ունեցաւ իր յատուկ դպրոցը և սկսեց ըմբռնել ուսման կարևորութիւնն ու պահանջը:

Այնուհետև երկու հիմնարկութիւնները (տպարանն ու դպրոցը) իրար օգնելով՝ իրենք էլ յառաջ-

դիմեցին, գործունէութեան սահմանը ընդարձակեցին, և, որը գլխաւորն է, ընթերցանութեան սէրը մտցրին ժողովրդի մէջ՝ մատչելի դարձնելով գրքերի նիւթն ու լեզուն:

Տպարանի և դպրոցների գործունէութեանը և տւած օգտին մեծապէս օժանդակեցին շոգենաւներն ու երկաթուղիները: Թիւրքահայի առաջ, շնորհիւ շոգենաւների, բացւել էին Եւրոպայի դռները: Հայերն էին, որ ամենից շուտ և շատ օգտւեցին դրանից: Սկսեցին առևտրական մի եռանդուն յարաբերութիւն, որը և անհրաժեշտ դարձրեց օտար լեզուների, այլև իրենց հետ յարաբերութեան մէջ մտնող ազգերի կեանքի՝ ուսումնասիրութիւնը:

Վաճառականութիւնն էր, որ Թիւրքահայերին տարաւ հանեց Իտալիայից սկսած մինչև Անգլիա, իսկ Կ. Պօլսի առևտրական դասի որդիներին մղեց դէպի Ֆրանսիա՝ մասնագիտութիւններ ձեռք բերելու համար:

Սկսեց մի մեծ հոսանք: Ռուսահայերը մինչև Դօրպատ էին ուղարկում իրենց որդիներին, իսկ Թիւրքահայ երիտասարդների երազն էր դառնում գնալ ուսանելու Իտալիա և Ֆրանսիա:

Այդ միջոցներին էր, որ Փարիզում և Փադուայում բացւում էին Մխիթարեանների Մուրադեան և Ռափայէլեան վարժարանները, շնորհիւ հնդկահայ մի քանի հարուստների օժանդակութեան: Ս. Ղազարի կրօնաւորների հայեցողութեանը յանձնւած այդ դրպրոցներում հաւաքւող հայ մանուկները կրթւեցին գրաբառով, կրօնական ոգու հետ ներշնչւեցին նրանք հայ պատմութիւնով և ազգային անցեալի պաշտամունքովը: Շրջապատող մտաւոր կեանքի ելէջները ոչ միայն խորշելի դարձրին նրանց, այլև նախանձախնդիր հոգատարութեամբ ջանքեր գործ դրւեցին, որ Եւրոպա-

յում տեղի ունեցող ժամանակակից ցնցումներն ու մեծ յեղաշրջումները հայ մանուկներին հասնեն կամ աղաւաղւած և կամ որոշ գունաւորումներով:

Այդպէս էր, որ Թիւրքահայ երիտասարդները Մխիթարեաններից ստացան գերազանցօրէն կրօնա-ազգայնական կրթութիւն և սնունդ, այլև կատարեալ անտարբերութիւն, աւելի ճիշտը՝ նախապաշարւած մի խորշումն ձեռք բերին դէպի Եւրոպական մտաւոր կեանքը, վերանորոգիչ գաղափարներն ու նորագոյն հոսանքները:

Միաժամանակ սակայն, Եւրոպայում ուսանելու էին ելել ոչ միայն քաղքենիների այդ զաւակները, այլև ժողովրդի որդիներ էլ: Սրանք ազատամեն կաշկանդումից, սնանում էին և տոգորւում մեծ յեղափոխութեան, ապա և քառասնական թւականների լայն շարժումների ոգով: Սակաւ եղան այդպիսիները, սակայն նրանք աշխոյժ ու եռանդ բերին իրենց հետ դէպի հայրենիք, բերին վերանորոգչական ձգտումներ, լայն աշխարհայեացք ու շարժումներ, և համարձակ թռիչք առնող ազնիւ խոհեր:

Այդպէս էր ահա, որ նոր սերնդի մէջ գոյութիւն ստացան երկու հոսանքներ, որոնք միմեանց դէմ ելան որպէս երկու թշնամի բանակներ: Կատարւում էր ճիշտ նոյնը, ինչ որ Ռուսահայերի մէջ:

Այնտեղ—Ռուսիա և Կովկաս, ռուս մտաւոր շարժման հոսանքների ազդեցութեան տակ ձեւաւորւել ու կեանք էին առել ազգային-պահպանողական և արեւմտական-յառաջդիմական երկու հակադիր խմբեր այստեղ, Կ. Պօլիս և Թիւրքահայկական գաւառներում, միմեանց դէմ էին ծառանում նոյնպէս ազգային-պահպանողական և արեւմտական-յառաջդիմական հոսանքները. մէկը սնւած Մխիթարեանների հնամեայ, դա-

ընդ որ աւանդական կրթութիւնով, իսկ միւսը՝ Եւրոպական թարմ մտքերով ու վսեմ ձգտումներով առլցուն:

Եւ մինչ երկու հոսանքները կաղմակերպման մէջ էին, դիրքերն էին որոշում, կողմնակիցներ շահում և բանակոխներով իրար ոյժը շօշափում—Կ. Պօլսից ոչ հեռու, Զմիւռնիան ևս հանդէս էր գալիս իբր մի երկրորդ կենդրոն թիւրքահայ մտաւոր կեանքի համար:

1759-ին այդ կէս եւրոպական և կէս յունական քաղաքում հիմնուել էր առաջին հայ տպարանը, իսկ 1840 թւին Ղուկաս Պալթազարեանը սկսեց լոյս ընծայել առաջին հայ թերթը՝ «Արշալոյս Արարատեան»:

Այնուհետև Զմիւռնիան նոյնքան յաջողութեամբ նպաստել շարունակեց թիւրքահայ մտաւոր շարժմանը, որքան Կ. Պօլսը: Մինչև իսկ աւելին.—«Արփի Արարատեան», Ծաղիկ, Մէլէորա և Արևելեան մամուլ հետզհետէ լոյս տեսնող պարբերականները դարձան ժամանակակից լաւագոյն հրատարակութիւնները և ջանքեր ցոյց տւին Եւրոպական քաղաքակրթութիւնը ներմուծելու, որքան և լինէին նրանք ազգայնական ոգով տոգորւած:

Այդ, այլև յետագայում Կ. Պօլիս հրատարակող «Մասիս» թերթերի շնորհիւն էր գրէթէ, որ կամաց-կամաց մշակեց ու գործածութեան մէջ մտաւ գրական այժմեան բարբառը*):

*) Արեւմտեան գրական բարբառի մշակման գործին նպաստեցին ոչ միայն պարբերականները, այլ գուցէ, աւելի շատ, Զմիւռնիայի թարգմանական բազմահատոր հրատարակութիւնները: Տէտէեան տպարանը միմեանց հոսից լոյս ընծայեց Դիւմայի, Էօթէն Սիւրի, Հիւդօի և այլն խոշոր գրածքները: Լաւագոյն թարգմանիչներ հանդիսացան Մ. Մամուրեան և Գ. Զիլինկիրեան: Հայացան այդ ժամանակ Գէօթէի Վէրթէրը, Սքօտի Իվանօն, Հիւդօի Թշւառնէր, Միւսէի գործերից շատերը և այլն:

Երկու հակադիր խմբերը սակայն չուշացան իրար բաղխելու: Մի կողմում սպառնալից դիրք էին բռնել հնի ներկայացուցիչները— անսահման իշխանութիւն պահել ձգտող ամիրայութիւնն ու պատրիարքարանը, կրօնաւորութիւնը, գրաբառը և ամբողջ պատմական անցեալը, իսկ միւս կողմում, համարձակ շարժումներով և յանդուգն քայլերով՝ կուլի մէջ էր նետւել արեւմտականութեան յարած երիտասարդութիւնը: Նա դեռ ոտքի զօրեղ կայան չունէր թէև, բայց ունէր մեծ ապագան իրեն կողմնակից, ունէր Եւրոպայից եկած և Մեծ Յեղափոխութիւնովը սնւած, վսեմ զաղափարներով լի եռանդուն մարտնչողներ, այլև շարունակ դէպի առաջ ձգտող մտաւոր շարժման ոգևորութիւն:

Նորերի—արեւմտականների այդ կուսակցութեան պարագլուխ էին կանգնել՝ այդ ժամանակ յայտնի դարձած մի քանի հրապարակախօսներ Գրիգոր Օտեան, Ռուսինեան, Ստեփան Ոսկան, ապա և Մամուրեան, Ծերենց և այլն:

Կոիւն սկսեց պարբերականների մէջ: Ասպարէզ մտան նոյն իսկ այնպիսի թանձրօրէն խաւարամիտ և ծիծաղելիութեան հասնող կրօնամօլ թերթեր, ինչպիսին էր Տէրօյեան պատւելիի (Չամուրճեան) «Երևակը»: Նրա դէմը ելած, Մէտէօրայի նման արմատական հանդէսները*), այլև Կոստանեանի «Մէթօդի վրայ» գրքի նման կտրուկ հակակրօն և հակակղեր հրատարակութիւնները բորբոքեցրին կոիւլը և կատաղեցրին պահ-

*) Մ է տ է օ Ր ա մի լուրջ գիտական և գրական հանգէս էր, որ միայն երկու դիրք լոյս ընծայեց, խմբագրութեամբ Գրիգոր Մսերեանի: Նշանաւոր յօդածներից էր նաև «Յովհաննատ պապուհին» վէպը, տողորած հակակղերական ոգով:

պանողական ստւար բանակին:

Իհարկէ, որքան և շահագրգիռ լինէր հների և նորերի այդ կռիւը, չէր կարող նա մտաւոր սնունդ տալ՝ ընթերցասիրութեան հետզհետէ վարժող հասարակութեանը: Այդ պակասը այնքան զգալի էր, որ անմիջապէս ուշադրութեան առին մարտնչող պարբերականները և կուսակցութիւնների պարագլուխները:

Իւրաքանչիւր կողմը իր ուղղութեամբը անշուշտ, ձեռնարկեցին, իրար դէմ մրցելու և իրար չէզօքացնելու միտումով նոյն իսկ, կարդալու նիւթ մատակարարել առատօրէն:

Հները, հասարակութեան մէջ ընթացիկ զգացմունքները շոյելով, անմիջապէս սկսեցին եռանդով բաղխել ու հնչեցնել ազգային աւանդութիւնների նըւիրականութեան, ազգային անցեալի, այլև հայրենասիրական գաղափարների լարերը: Հայոց պատմութիւնը, շնորհիւ այդ միտումի, թողեց այլևս հին մատենագիրները, դուրս եկաւ Չամչեանի խոշոր հատորներից և սկսեց ընդհանրանալ, մատչելի դառնալ թէ նոր լեզուով և թէ հասկանալի ձևով: Զանքեր գործ դրեցին այնուհետև՝ իրենց նպատակներին ծառայեցնելու վենետիկեանների գրական գործունէութիւնը, Ալիշանի աշխատութիւնների նման հոյակապ հայրենասիրական երկերը յանձնարարեցին ջերմ կերպով, և ազգայնական բուռն զգացմունքները այդպիսով՝ արեւմտականների քայլերի առնջն առնելու ելան սպառնալիքներ:

Արեւմտականների գործունէութեան հիմնաքարը եւրոպական քաղաքակրթութիւնը և նրա լաւագոյն արտայայտութիւններն էին, որոնք համակրութեան էին հանդիպում փոքրաթիւ անձերի կողմից: Նրանց շուրջը համախմբւում էր թարմ երիտասարդութիւնը:

Օտեանի և Ռուսինեանի կրակոտ ճառերը, Զմիւռնիայի հրատարակութիւնները, Ստեփան Ոսկանի «Արեւելք», ապա և «Արեւմուտք» թերթերը, որքան և աննպաստ հանգամանքների ու խոչընդոտների հանդիպեցին, այնուամենայնիւ իզուր չանցան և տիրապետող ազգայնամօլական ոգևորութեանը մէջ չը խեղտւեցին ու չանհետացան:

Մեծ էր ազգասիրական, ազգային հոսանքների ոյժը և ոգևորութիւնը: Ալիշանի «Յուշիկք»-ի ոգեշունչ հատւածները լոյս էին տեսնում «Բազմավէպի» մէջ, նըրանց աւելանում էին նոյն հեղինակի «Նազք», յետոյ, Մխիթարեանների աշակերտները հայրենիք զաւրով՝ հրապարակն էին գրաւում, իսկ հայ պարբերականները զանազան ելեէջներով աջ ու ձախ հնչեցնում էին ցեղական «մեծ» անցեալի, «պանծալի» հերոսների, հայ եկեղեցու նւիրականութեան և նման «սեփական» մեծութիւնների ուռուցիկ գաղափարները:

Պէտք էր հիանալ, ոգևորւել նրանցով, պէտք էր նմանւել ազգային դիւցազներին, ձգտել վերանորոգելու «փառաւոր» անցեալը, սնանւել V դարի «աննման» ոգովն ու գրականութիւնովը, պարծենալ, հրպարտանալ... և ամուր կառչել հայ եկեղեցուն, նրա պաշտօնեաներին, հայ ցեղի աւանդական սովորութիւններին: Անհրաժեշտ էր մանաւանդ, մի նշանախեց անգամ չը շեղւել այդ ամենից:

Այդ էր ժամանակւայ տիրապետող սկզբունքը, որ մօտ 30—40 տարի կաշկանդած պահեց ամեն յառաջախաղաց մտաւոր շարժում, արգելք դարձաւ վերանորոգչական որևէ հոսանքի և նոյն իսկ զգաւոր ու մեծամիտ արհամարհանքի ենթարկեց եւրոպական քաղաքակրթութիւնը:

Ազգայնական այդպիսի ուղղութիւնն էր, որ ծը-

նունդ տւաւ ճոռոմ ու ողորմելի մի գրականութեան՝ կազմած փքուն ճառախօսութիւններից, հայրենասիրական տախտկալի և թիւածոյ արտադրութիւններից, այլև կեղծ-դասական ոգով ձուլւած բազմաթիւ չափածոյ և արձակ ցանուցրիւ հատւածներից: Այդ ուղղութիւնն էր, որ առաջ բերաւ այնպիսի տիպարներ, որոնց ուսանայլը կնքեց մի բնորոշ, «հոսոս» մականունով:

Իժմախտաբար, ազգայնամօլական կաշկանդիչ այդ հոսանքը մի քանի սերունդի տևողութեամբ, որոշ շրջանակի մէջ կաղապարած պահեց ամեն փոքրի շատէ կենսունակութիւն ցոյց տւող շարժում: Ինքնուրոյն ստեղծագործութիւնները հազիւ ուրեմն յանդգնեցին մի քանի քայլ անցնել ընդունւած և նւիրագործւած սահմաններից, իսկ թարգմանականները հրապարակը ողողեցին թեթև ընթերցանութեան միայն յատուկ բազմաթիւ «գեղարւեստական» արտադրութիւններով:

Եթէ եղան բացառութիւններ,—մնացին նրանք աննշմարելի, ուշադրութեան շատ քիչ արժանացան, շատ նեղ շրջանների համակրութիւնը վայելեցին և, հատ-հատ փորձերից յետոյ, այլևս չը շարունակեցին:

2.

**Ազգայնական հասանքների ոյժը.—Ռուսիեան եւ քա-
անյաջողութիւնները. — Գրիգոր Օսեան.—Սեփան
Ռսկան. — Թաթերական գրականութիւն. — Պէճիկ-
քաւիեան, Թէրզեան եւ Նարպէյ:**

Զը պէտք է կարծել, որ եւրոպական քաղաքա-
կրթութիւնը իւրացրած և նրա մտաւոր շարժման մէջ
սնւած հայ երիտասարդները, երբ եկան հայրենիք և
շփւեցին իրական դրութեան հետ—բոլորն էլ յամա-
ռեցին հեռու կանգնել հայրենասիրական գաղափար-
ներից և նոյն իսկ ազգայնամօլական միտումներից:

Նոյնպէս չը պիտի եզրակացնել, որ Իտալիայից
ու Փարիզից եկած Մխիթարեանների աշակերտները
շարունակեցին մնալ խիստ ազգայնական և պահպա-
նողական, այլև տեղական խաւար տարրի ու կրօնա-
ւորութեանը համակամ, միշտ ժխտելով՝ եւրոպական
քաղաքակրթութեան օգտակարութիւնը հայերի համար:

Սկզբում, ճշմարիտ է, այդ երկու հոսանքների
մէջ տեղի ունեցան բուռն ընդհարումներ, սակայն երբ
առաջին ոգևորութիւնը մեղմացաւ, Արեւմտական-
ներից*) զատուեցին փոքր ինչ աջ թեքւող, չափաւո-
րութեան կողմնակից մարդիկ: Իրենց նախկին առա-

*) «Արեւմտական» կամ «Ազգայնական» կոչումները չը կը-
րեցին երբեք Թիւրքահայ հոսանքները: Նրանք անուն էլ չէին
կրում. պարզապէս կոչւում էին հներ և նորեր: Կուսակցութիւն-
ների դէմքերը որոշ կացուցանելու համար է տրւում նրանց այս-
տեղ այդ անունները:

Ջադրած գաղափարները նրանք մկրատելով՝ կարողացան ձևաւորել ու կաղապարել հայրենասիրական-տեղական զգացմունքների, ազգային աւանդութիւնների և նման սկզբունքների համեմատ:

Քիչ յետոյ էլ նրանք հասան այն եզրակացութեան, թէ հայրենի եկեղեցուն ու աւանդութիւններին դիպչելու հարկ չը կար՝ եւրոպական մտաւոր շարժմանը հետեւելու համար: Կարելի էր, մի խօսքով, «նորը հինին վրայ պատւաստել»:

Այդպէս էր ահա, որ կազմեց չափաւորների մի հոսանք, որ դիւրութեամբ հետզհետէ թողեց իր նախկին դիրքը, իւրացրեց «միջին», «հաշտեցուցիչ մի սկզբունք և յայտարարեց անգամ, թէ՛ «ժողովուրդը իր անցեալէն զատելը՝ լիովին մահացնել է, բայց և միայն անցեալին մէջ պահելը—հաշմել»:

Կազմել էր ուրեմն կենդրոնը: Հետզհետէ ծաւալ և ոյժ ստացող մի հոսանք էր այն, որ ճգնում էր (և յաջողութեամբ) մի կողմից արեւմտականների թափը մեղմացնել, միւս կողմից էլ պահպանողականներին ու ազգայնամօլներին հասկացնել (բաւական դժւարութիւնով), թէ անհնար էր միշտ մնալ անշարժութեան ու տգիտութեան մէջ:

Արեւմտականութեան ջերմապէս յարած մըտաւորականներից մէկը կար սակայն, որ ոչ միայն մնաց անդրդւելի իր սկզբնական համոզմունքների մէջ, այլև շարունակեց յամառ ու կատաղի կռիւ մղել բոլոր հին հասկացողութիւնների և հաստատութիւնների դէմ, մանաւանդ կրօնաւորութեան, որին նա համարում էր խաւարի պահապան վիշապներ:

ԲԺԻՇԿ ՆԱՀԱՊԵՏ ՌՈՒՍԻՆԵԱՆՆ էր դա, 50—60 թւականների թիւրքահայ մեծ դէմքերից մէկը, նըշա-

նաւոր ատենաբան և սիրւած հրապարակախօս*):

Ծնւել է Ռուսինեանը 1819 թւին, Կեսարիայի էվրէքէ գիւղում: Մեռաւ 1876-ին Կ. Պօլսում: 1840 թւին, Կ. Պօլսի մի քանի հարուստ ընտանիքների ծախքով, գնաց նա Փարիզ բժշկութիւն սովորելու:

Լուի-Ֆիլիպի իշխանութեան օրերն էին: Տիէր, Գիզօ, Փաւր, Միշլէ, ապա և Լամարթին, Հիւգօ իրենց զօրեղ ձայնը և կրակոտ ճառերն էին լսեցնում բեմերից և ատենաների մէջ: Կային նաև Լուի Բլանն ու Պրուդօնը իրենց վսեմ մտքերով: Ռուսինեանը աւանատես անցած-դարձածին, ականջը նշանաւոր Ֆրանսացիների գաղափարներին, սնւած 1789-ի ազատ, մեծ մտածութիւններով, ներկայ գտնւեց նաև փետրւարի և յունիսի դէպքերին: Լուի Նապօլէօնի պետական հարւածին չը հասաւ: Նրա նախագահութեան օրովն էր, որ աւարտած իր ուսումը, վերադարձաւ հայրենիք:

Հայրենիքում նա մենակ չը գտաւ իրեն: Գրական շարժումն արդէն սկսել էր և հրապարակի վրայ կային Յակոբ Պալեանը, Գրիգոր Օտեանը, Աղաթօնը և ուրիշները: Մի տարի յետոյ էլ Կարապետ Իւթիւճեանը ձեռնարկեց «Մասիս» հրատարակութեանը (1852). կար «Բանասէր» աշխարհաբառ ամսաթերթը (1851), նոյն 1852-ին սկսեց լոյս տեսնել նաև Ս. Ապրօեանի «Նոյեան աղանի» շաբաթաթերթը (որ միայն մի տարի ապրեց):

Զմիւռնիայում սկսւած շարժումը միւս կողմից, մեծանում էր և լաւ արդիւնքներ տալիս: Կար այնտեղ «Արշալոյս Արարատեանը»: Սակայն Թիւրքահայ մը-

*) Յայտնի «Երբոր բացւին դռներ յուսոյ» Կիլիկիայի երգը նրա գրածն է: Ռուսինեանը թարգմանել է նաև Վիքտօր Հիւգօի «Ռուի Բլան» թատերգութիւնը:

տաւոր կեանքում դեր սկսեցին խաղալ այդ ժամանակ
Կ. Պօլսի երկու պարբերականները, որոնց ղեկավա-
րում էին Օտեան, Պալեան և Ռուսինեան: Այդ պար-
բերականներ էին «Մասիսը» և Սվաճեանի «Մեղուն»:

Ռուսինեանի բարենորոգչական ծրագիրները սա-
կայն, տեղի ունեցող շարժումներից շատ աւելի լայն
շրջանակ ունէին: Նա մտածում էր աշխարհաբառ լե-
զուն բարեփոխել. գտնում էր նրան անկանոն, սխալ
և պակասաւոր: Այդ մտքով էր, որ 1853-ին լոյս ըն-
ծայեց իր «Ողղախօսութիւն» գիրքը: Հեղինակի անուն-
ը կար գրքի վրայ. իբր թէ յօրինւած էր «ուսումնա-
կան խորհրդակցութեամբ», սակայն շուտով երևաց,
որ միմիայն Ռուսինեանն էր նրան կազմողը:

Գիրքը մեծ չէր, բայց առաջարկները լուրջ էին
և կարևոր: Նախ և առաջ, նա առաջարկում էր «դիւ-
րացնել» ուղղագրութիւնը և քերականութիւնը: Ե տա-
ւոր շատ չէր գործածում, գրէթէ ամեն տեղ է (բանէր,
մատնէց), յետոյ՝ մկրատում էր բառերը և «կարճա-
ցնում»: օրինակ — բառցոյց, սովրոյթ, անց (առանց),
յարբերող, մի, երկ, եռ, քառ, միորդ, երկորդ, եռորդ: Ինչ
վերաբերում է դերանուններին, ահա, օրինակ, ինչ-
պէս էր հոլովում նա բառը.—նա, նաոր, նակէ, նաով,
նաոնք, նաոնց և այլն: Բայերի մէջ, անցեալ կատա-
րեալն ու ապառնին, փոխ էր առնում ուսսահայերի
ձևերից.—նստէցի, նստէցիր, նստէց... և նստէլու եմ, նըս-
տէլու ես, նստէլու է:

Ահա մինմուշ Ռուսինեանի առաջադրած լեզւից.—

Այս երկ երևելի բանէրէն զատ, այսինքն
հոլովումը մէկի և խոնարհումը եռ յանգի վերա-
ծէլէն, խօսքի մասէրուն վրայ ալ մանր մունր
փոփոխութիւններ ըրինք և նոյն իսկ ուղղախօ-
սական բառերն ալ տէղ-տէղ փոխէցինք...

Այս ամենը ոչ միայն յաջողութիւն չունեցաւ, այլև ենթարկեց խիստ հալածանքի՝ մանաւանդ պատրիարքարանի և կրօնաւորութեան կողմից։ Ռուսինեանի մօտ բարեկամներն ու գաղափարակիցներն իսկ գտան, որ փորձը խելացի չէր։

Ռուսինեանը սակայն մնաց անդրդւելի՝ ոչ միայն լեզական խնդրում, այլև իր բոլոր միւս դաւանանքների մէջ։ Օժտւած, ինչպէս ասացինք, 1789-ի արմատական ոգով, տոգորւած ազատութեան տենչով, այլև ատելութիւնով դէպի խաւարն ու նրա պաշտօնեաները—այդ եռանդոտ բժիշկը, մինչև իր մահը, մնաց ջերմ ժողովրդասէր, կատաղի կղերատեաց, հօօրատենաբան և կրակոտ հրապարակախօս։ Ոչ իսկ մի քայլ ետ ուզեց գնալ, մի նշանախեց անգամ զիջել։

Ռուսինեանի նման լուսաւոր մտքերով, բայց քիչ աւելի չափաւոր և մանաւանդ խոհեմ եռանդով լի, այդ 50—60 թւականներին, յայտնի էր ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆԸ։

Թիւրքիայի սահմանադրութեան հեղինակներից մէկը համարւող այդ նշանաւոր հոետորը և հրապարակախօսը ծնւել է 1834 թւին, Կ. Պօլսում։ Մեռաւ 1887 թւին, Փարիզում։

Օտեանը ջերմօրէն կուսակից էր եւրոպական քաղաքակրթութեան տարածմանը և այդպէս էլ մնաց. սակայն վերանորոգչական ձեռնարկութիւնները նա կատարել էր ուզում աստիճանական զարգացումով, առանց վրդովելու տիրող գաղափարները և առանց բռնի քայքայումների։ Երկար տարիներ, Սահմանադրութեան հաստատումից յետոյ վարեց նա Ազգային ժողովի ատենապետութիւնը, միաժամանակ կառավարական պաշտօնեայ եղաւ։ Երբ Սուլթան Համիդը վերացրեց կարճօրեայ Օսմանեան Սահմանադրութիւնը,

Օտեանը, շատ ուրիշների նման, փախաւ Կ. Պօլսից և մինչև կեանքի վերջը ապրեց Ֆրանսիա:

Գեղարւեստական գրւածքներ (վէպ, ոտանաւոր)—Օտեանը չի թողել, սակայն ունի մի քանի նրկարագրական ու կենսագրական շքեղ էջեր, որոնցից յայտնի են՝ «Փարիզ եւ Լօնդօն», «Վիսքատ», «Վ. Հիւկօի տարեդարձը», «Գամբէտտա» և այլն*):

Աւելի շատ Օտեանը հոետոր էր: Ազգ. ժողովի ժամանակակից ատենագրութիւնների մէջ մնում են նրանից շատ տաղանդաւոր ճառեր:

Թիւրքահայ գրականութիւնը, ասենք այստեղ, որ 60—70 թւականներին կազմւած էր գրէթէ ճառախօսութիւններից և հրապարակասական յօդւածներից՝ ժամանակակից այս և այն կարևոր խնդիրներին վերաբերեալ: Ռուսիսեանն և Օտեանը Թիւրքահայերի տաղանդաւոր հրապարակախօսները եղան և միաժամանակ ճառախօսները:

Այդպիսի հրապարակախօս, այլ մանաւանդ մարդակոչ ոգով տոգորւած և անկեղծ բարենորոգութիւնների կողմնակից գրագէտ էր այդ օրերում մի երիտասարդ արևմտական, որ թէ ժամանակակից էր և թէ շատ էր յիշեցնում ռուսահայերի Մ. Նալբանդեանը:

ՍՏԵՓԱՆ ՈՍԿԱՆՆ էր դա, «Արևելք», և «Արևմուտք» թերթերի խրոխտ խմբագիրը:

Ծնւել էր 1825-ին Ջմիւռնիայում: Մեռաւ թշւառ և անօգնական վիճակի մէջ՝ 1901 թւին:

Անխոնջ, համարձակ և կծու այդ գործիչը իր ուսումնի ստացել էր Փարիզ. մինչև 1853 թիւն էլ ապրում էր այնտեղ:

1853-ին փորձեց հայրենիք գալ գործելու, սա-

*) Տպւած բոլորն էլ «Հայ գրողներ» բ. գիրք.

կայն նորից Ֆրանսիա վերադարձաւ և 1855 թւից ձեռնարկեց այնտեղ նախ «Արևելք», ապա և «Արևմուտք» լրագրի հրատարակութեանը. մէկի դադարումից յետոյ՝ միւսը: Թերթը նրան չէր պահում, օտարներին ֆրանսերէն դասեր տալով էր ապրում: Տպելու ծախսը հոգում էին մի քանի հարուստ հայեր, որոնք շուտով ետ քաշւեցին, որովհետև Ոսկանը չափազանց «յանդուգն և յախուռն գրիչ ունէր» նրանց համար: Ինքը Ոսկանը ահա թէ ինչ է գրում այդ մասին.—

«Արևելք» նորէն չը պիտի հրատարակուի, վասն զի անոր շարագիրը չուզեց, չուզեր և չը պիտի ուզէ իրեն յանձնւած դրոշը քանի մը վարդապետներու առջև ծալել... Ինչ որ մարդկօրէն կարելի էր, ըրաւ որ միտքի ազատութիւնը յաղթէ, բայց իզուր... Հայ մը չը գտաւ իրեն ձեռնտու. ընդհակառակն շատ ազգայինք ամեն դարան ի գործ դրին, որ իր հրատարակութիւնը խափանւի և ինքը անյարիր կործանի: Այս անգամ ևս բռնութիւնը իրաւունքին յաղթեց... Արևելքին» միմիայն արժէքն էր իր ազատութիւնը... այս ազատութիւնը իրեն չը թողուց կրօնամոլ սև ոգին»...

«Արևմուտքն» էլ թողնելուց յետոյ, Ոսկանը անցաւ Սարդինա, ուր Տուրին քաղաքում խմբագիր եղաւ «Italie» թերթին: Յայտնի պետական գործիչ Կալուրի նշանակեց նրան իր որդիներին դաստիարակ: Կալուրի մահւանից յետոյ թափառական Ոսկանը, վերջիվերջոյ, 1866-ին եկաւ Զմիւռնիա, մի առ ժամանակ վարեց Մեսրոպեան վարժարանի տեսչութիւնը, ապա ձեռնարկեց ֆրանսերէն «La Reforme» թերթի խմբագրութեան, որ շարունակեց մինչև իր մահը, մօտ 34 տարի:

Որպէս ազատութեան ջերմ սիրահար և ազատագրութեան ամեն քայլի պաշտպան ու ջատագով, Ռսկանը հետևել էր ամբողջ ազգի մէջ տեղի ունեցող վերանորոգչական շարժումներին: Այդպէս էր, որ նա ծանօթացաւ Խ. Աբովեանի կեանքի և գրւածքի հետ, այդպէս էր նաև, որ ուշագրութեամբ հետևելով Ս. Նազարեանի և Մ. Նալբանդեանի գործունէութեանը, անձամբ ծանօթացաւ Փարիզում Նալբանդեանի հետ, խօսեց իր լրագրի մէջ նրա և «Հիւսիսափայլի» մասին և սա էլ իր ընթերցողներին յանձնարարեց Ռսկանի «Արևմուտքը»:

Ստեփան Ռսկանի գրական գործունէութիւնը հրապարակախօսական է: Թողել է մի քանի չափածոյ թոյլ գրւածքներ միայն: Կարծիքների մէջ արմատական և համարձակ, ունի Նալբանդեանի սուր, կտրուկ լեզուն և հեզնող շեշտը:

Կողմնակից էր Ռսկանը—Ռուսինեանի նման, բայց աւելի տրամաբանօրէն—լեզւի մաքրելուն և կրթնատման: Այդպէս, մկրատում էր նա երկար բառերը: Թրինակ «դատողութիւն» բառի փոխարէն՝ գրում էր դատում, մտաւորական—մտական, կախաղան—կախան, իրողութիւն—իրութիւն և այլն:

«Երեք գլխաւոր պակասութիւն կայ մեր աշխարհաբառ լեզուի մէջ—գրում էր նա—խորթ բառերու շատութիւն, նշանակութեան անհաստատութիւն և արմատներու անհեթեթ բարդութիւն: Այս ետքինը մանաւանդ անտանելի է. և եթէ հոգ չը տարւի, մեր գրականութեան փշալի դաշտը վայրի անտառ մը պիտի ձևանայ»...

Եւ իրաւունք ունէր Ռսկանը. սկսել է արդէն թիւրքահայ գրականութիւնը «վայրի անտառ մը» ձևանալ՝ շնորհիւ «արմատների անհեթեթ բարդութիւն»

ների և խորթ բառերի շատութեան»:

Վերջին յամառ արեւմտականն էր Ոսկանը: Նրանից յետոյ, 60 թւականներին, զօրեղանում էր կենդրոնի ուղղութիւնը և ազգային-արեւմտական խառնուրդին հետևողների թիւը ստւարանալով՝ հրապարակից սեղմում—դուրս էր նետում Մեծ Յեղափոխութեան գաղափարներովը սնւած մտքերին:

Ազգ, հայրենիքի անցեալ, հայրենի աւանդութիւնների և եկեղեցու անձեռնմխելիութիւն*), ջերմ հայրենասիրական ոգևորութիւններ—ահա այնուհետև թիւրքահայ հասարակութեան մտաւոր կեանքը համակող և շարժումները ղեկավարող գաղափարները:

Միաժամանակ, այդ գաղափարներին «չը փնասելու» չափով ընդունւում էր Եւրոպայից առած քաղաքակրթութեան և մտաւոր կեանքի արդիւնքները: Բացարձակապէս և անխնայ ետ էր մղւում որևէ համարձակ քայլ, որին հայ եկեղեցին գտնում էր ընդդէմ իր աւանդութիւններին:

Ո՛չ միայն հրապարակախօսական գլուխներէն էր ձուլւեց կամաց-կամաց այդպիսի հասկացողութիւնների կաղապարով, այլև գեղարւեստը ծառայեց ազգայնամօլական միտումներին:

Թատերգութիւնն էր ամենից առաջ, որ արձագանք տւաւ նման գաղափարների, ապա՝ բանաստեղծութիւնը, հրապարակախօսութիւնն ու ճառախօսութիւնը: Վիպական ճիւղը աւելի ուշ էր, 80 թւական-

*) 1864-ին, Կարապետ Փանոսեանը մի բրոշիւրով առաջարկեց եկեղեցու բարեփոխութիւն, ապահարզան և այլն, և պէտք էր տեսնել թէ ինչպիսի՞ աղմուկ բարձրացաւ: Կրօն. ժողովը Ներսէս պատրիարքին (այն ժամանակ՝ եպիսկոպոս պարզ) յանձնարարեց դէմ գրել այդ հեթանոսական և անբարոյականացնող բրոշիւրի դէմ: «Մեղուի» խմբագիր Սվաճեանը փորձեց ծաղրել Ներ-

ներին միայն, որ տւաւ ազգայնական ուղղութեամբ մի քանի արտադրութիւններ (Ծերենցի «Թորոս Լևոնի», Մամուրեանի «Սև լեռին մարդը», Տէվկանցի «Շառէնն ի Սիպիր»):

1858 թւին էր առաջին անգամը, որ Օրթագիւղի մի տան մէջ, ապա և Խասգիւղ, յատուկ թատրոնում, դրեցին առաջին հայերէն ներկայացումները—ազգային պատմութիւնից առնւած պիէսներ: Այնուհետև թատերասրահներ շինեցին դպրոցներում և Պօլսի իւրաքանչիւր թաղը ունեցաւ իրեն յատուկ բեմը: Վարդանանց տօնի օրւայ ներկայացումները գրէթէ պարտաւորական, սովորութիւն դարձան ամէն տարի, եթէ նոյն իսկ չը լինէին ուրիշները:

Եւ սկսեցին շինել, յօրինել ժողովրդի մղումներին, զգացմունքներին և ժամանակակից գաղափարները արտայայտող թատերական երկեր: Բաւական էր ընտրել պատմութիւնից մի նիւթ, ազգասիրական և ազգայնամօլական ճառեր դնել դրական հերոսների բերնի մէջ, տանջել բեմի վրայ մատնիչների, դաւաճանների՝ նախատական դիրքի մէջ դնել, «թշնամիներին» էլ պատիկ դուրս բերել... Բաւական էին ախ ու վախեր, «Հայաստան», «հայրենիք» և նման բառերի անվերջ կրկնութիւններ և զանազան ելևէջներով քացագանչութիւններ—և ահա գրւածքը ընդունւում էր ոգևորութեամբ: Ի՞նչ հոգ եթէ լինէր նա արհես-

սէս Վարժապետեանի սքօլաստիք պատասխանը, ոսկայն Փանոսեանին շուտով լռեցրին և առաջարկները (այժմեան համար իսկ հետաքրքիր և տրամադական) մնացին միայն թղթի վրայ: Փանոսեանի բրոշիւրը կոչւում է «Կարևոր բարեկարգութիւնք» վերնագիրը. ներսէս Վարժապետեանինը «Քրիստոսի եկեղեցին և ժողովրդի հակառակորդները»:

տական ու կեղծ տեսարաններով, այլև թխածոյ, շինծու հանգոյցներով լի:

Մեծ էր յափշտակութիւնը, մեծ—նաև հռչակը այդպիսի գրւածքների հեղինակներինը:

Այդպիսի հեղինակներից, սակայն անշուշտ համեմատաբար աւելի տաղանդաւոր, յայտնի եղաւ առաջին անգամը ՄԿՐՏԻՉ ՊԷՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ, որ ապագայում իրաւամբ գնահատւեց ոչ թէ իբր թատերգակ, այլ միայն իբր բանաստեղծ:

Ծնւել է Պէշիկթաշլեանը 1829 թւին Կ. Պօլսում, մեռաւ 1868-ին: Մուրադեան վարժարանում աշակերտել էր նա Ալիշանի և Հիւրմիւզի նման ջերմ հայրենասէր Մխիթարեաններին, սովորել նրանցից հայլեզուն կատարելութեամբ, մեծապէս էլ ազդւել նրանցից:

Հայրենիք գալով, Պէշիկթաշլեանը զբաղւեց ուսուցչութիւնով: Ունեցաւ յայտնի աշակերտներ, որոնցից մէկն էր նաև վիպագրողուհի Սրբուհի Տիւսաբ:

Իր գրական գործունէութիւնը Պէշիկթաշլեանը սկսեց թատերգութիւններով. գոնէ նրանցով էր որ հռչակ ստացաւ: Առաջին հեղինակն էր, որ ազգային պատմական կեանքից նիւթեր քաղեց և աշխարհաբառ լեզուով բեմ հանեց: Իր ժամանակին մեծ ընդունելութիւն էին գտնում նրա Արշակ Բ., Վահան, Վահէ, Կոռնակ և ուրիշ պիէսները*):

Իբր բանաստեղծ, Պէշիկթաշլեանը ըստ ամենայնի աշակերտն էր Ալիշանի, որ այդ ժամանակ արդէն յայտնի էր իր հայրենասիրական շքեղ բանաստեղծութիւններով (մի մասն էլ աշխարհաբառ): Նրա նման, Պէշիկթաշլեանը գիտէր դնել անկեղծ ու ջերմ զգացմունքներ իր գրւածքների մէջ: Ոտանաւորների մեծ

*) Ունի և մի կատակ (վօդէվիլ) «Երեք քաջեր»:

մասը պուտ հայրենասիրական են: Կան և անձնական յոյզեր արտայայտող կտորներ, և՛ սիրային գողտրիկ նւագներ: Դրանցից լաւագոյններն են՝ «Գնացէք, իմ տաղք», «Ո՞ւր էր թէ գեփիւռիկ», «Յիշե՛մ զիս կոյս» և այլն: Հայրենասիրականների մէջ յայտնի են՝ «Ո՞ր ինչ անուշ», «Ի բիւր ծայնից», «Մահ քաջորդոյն» և «Թաղումն քաջորդոյն» և այլն*):

Առ հասարակ, այդ բոլոր երգերը ողորդած են մի մեղմ, սիրելի թախիծով, որ համակում է նաև ընթերցողին: Թախիծ, որ աւելի հայրենասիրական բնոյթ ունի, քան անձնական:

Պէշիկթաշլեանի նման թէ՛ թատերագիր և թէ՛ մանաւանդ բանաստեղծ, հռչակւած էր 60—80 թւականներին, Մխիթարեանների մի ուրիշ տաղանդաւոր աշակերտը, ԹՈՄԱՍ ԹԷՐԶԵԱՆ: Ծնւել է նա 1838-ին Կ. Պօլսում. մեռաւ 1909 թւին: Ստացել էր լաւ կըրթութիւն և հմուտ էր մանաւանդ նոր լեզուների մէջ: Երկար ժամանակ ուսուցիչ եղաւ Փրանսերէնի և հայ գրականութեան: Յայտնի հրապարակական գործիչներ ունի աշակերտներից:

Թատերակ գրւածքներից բեմերի վրայ դրւեցին և լաւ ընդունելութիւն գտան՝ Արշակ Բ. (որ եղանակեց երաժշտապետ Տ. Զուխաճեան), Սանդուխտ, Մահն Արէլի, Յովսէփ գեղեցիկ, Խոսրով Բ. և այլն: Այդ բոլոր երկերը յաջողութեամբ ներկայացոււմ էին, քանի դեռ հայ լեզուով և մանաւանդ ազգասիրական պիէսները, բացարձակապէս չէին արգելւած Թիւրքիայում**):

*) Տես այդ երգերը «Հայ գրողների» մէջ, հատ. Բ.

**) Հայերէն ներկայացումները լիովին արգելւեցին Թիւրքիայում 1885 թւականից մինչև 1908-ը, Համիդի անկումը միայն վերացրեց արգելքը:

Սակայն Թէրզեանը անհամեմատ աւելի գեղա-
գէտ է և արւեստագէտ, բարձր ոճի և լեզւի տէր,
քան Պէշիկթաշլեանը: Սնւած յունական հին գրակա-
նութիւնով, նա, իր չափածոյ գրածքների մէջ մա-
նաւանդ, գիտցել է դնել մեծ վայելչութիւն և ոճի
գրաւիչ վսեմութիւն:

Թէրզեանի քնարական քերթւածներն ու տաղերը
բազմաթիւ են: Յայտնի են, օրինակ, հետեւեալները.—
«Զարթօնք», Լուսին, Հինաւուրց յորնին, «Քրիստոնեայ նա-
հատակն ի Հոռմ», «Առ մայրն իմ» և այլն:

Բոլոր այդ տաղերի մէջ բանաստեղծը երևան է
հանուժ անձնական մի հպարտ թախիժ ու դառնու-
թիւն: Ճաւագնօրէն մելամաղձոտ է, օրինակ, նրա վեր-
ջին երգը:

Կորցրած սիրելիները, մահւան մտածութիւննե-
նով պաշարւած բանաստեղծը, ապրում է վերյուշում-
ների մէջ միայն: Գեղեցկագիտութեան մղումը սակայն
չի թողել նրան. սիրո՞ւմ է միշտ մեծ ու միշտ անփո-
փոխ բնութիւնը և նրա մի շքեղ անկիւնի մէջ է, որ
ուզում է ունենալ իր գերեզմանը: Սքանչելի Վոսփորի
եզերքներն է այն, նրա այն դարեանդները, որոնք
«ծաղկապսակ և միշտ դալար, թանան յալիս գիրենց
պատկեր»: Ուզում է որ թաղեն իրեն այնտեղ, որ-
պէս զի

Եւ այն ծաւի-ծաւի ալեակք
Գային փշրել շիրմիս վրայ,
Ու հոն նոճեաց մէջէն կաթէր
Ճերմակ մահկին լոյս արծաթեայ*)...

Կայ և մի երրորդ թատերգակ այդ ժամանակա-
շրջանում, որ գրել է ազգային ողբերգութիւններ՝ բա-

*) Այս և լուսաւոյն քերթւածները տես «Հայ գրողներ» գիրքը.

ւական շինծու, բաւական արհեստական կերտածքով:
ԽՈՐԷՆ ԵՊ. ՆԱՐԲԷՅՆ է դա (Գալֆայեան): Վե-
 նետիկեան ուխտի նախկին աշակերտ և միաբանն էր,
 որ 1858-ին անցաւ լուսաւորչական եկեղեցու ծոցը:
 Ծնւել է 1831 թւին: Երբ լուսաւորչական դարձաւ,
 անցաւ Ռուսիա և Թէոդոսիայում, Խալիպեան վարժա-
 րանին ուսուցիչ եղաւ: Այնուհետև Կ. Պօլիս իջաւ և
 այնտեղ էլ մեռաւ 1892 թւին: Քաջ լեզուագէտ էր և
 բանաստեղծական արւեստին հմուտ: Թատերական գըր-
 տածքներից յայտնին է «Արշակ Բ.», ապա և «Ալաֆրան-
 կա» կոչւած Նոր-Նախիջևանի (աւելի Խրիմի) լեզուով
 գրած կատակերգութիւնը: Արշակ Բ. աշխարհաբառ է
 և ոտանաւորով:

Բանաստեղծական գրւածքների մէջ կան քնարա-
 կան, եղերգական և դիւցազնական ոտանաւորներ, ու-
 րոնցից կազմած՝ լոյս են տեսել երեք ժողովածուներ—
 «Սուերք Հայկականք», «Քնար պանդխտին» և «Վարդենիք»:

Հաւագոյն գրւածքներն են՝ «Արշալոյս», «Հիւանդին
 մրմունջը», «Այգ և մանկութիւն», «Մայր մը») և այլն:

Այս վերջինը մի սիրուն պօէմա է: Ձմրան մի
 տխուր գիշեր, հիւանդ և մեռնող զաւակին փրկելուց
 յուսահատ այլևս, մայրը եկեղեցի է մտնում, չոքում
 Տիրամօր պատկերի առաջ և խնդրում նրանից կամ ի-
 րեն ևս մահ և կամ որդուն առողջութիւն: Չէ՞ որ Տի-
 րամայրն էլ եղել էր մայր և միակ որդուն կորցնելու
 կսկիծը կրել. պիտի հասկանար նա իր վիշտը... Ա-
 դոթքը լսւում է. միւս առաւօտ տնից դուրս են հա-
 նում մի սև դագաղ, մէջը երկու հրեշտակներ, որոնք
 «մէկ-մէկու պլլւած՝ ելեր են դէմ մահւան. մահը նոյն
 սրով էր կտրած՝ վարդն ու կոկոն անբաժան»: Անբա-

*) Կան «Հայ գրողներ» Բ. դրքի մէջ:

ժան էլ թաղուում են նրանք և երկուսին նոյն խոտն է ծածկում, նոյն ցօղը թրջում...

Նարպէյը թարգմանիչ էլ էր. թարգմանել է Լամարթինի «Դաշնակները» գրաբառ: Ունի նաև յանգերի ժողովածու. սիրում էր արհեստական յանգաւորութիւն և իր գրւածքներից շատերը, իսկապէս, շինծու են և գրւած կարծես միմիայն ճոխ յանգեր ի ցոյց հանելու համար:

3.

**Ալիօան.—Խրիմեան Հայրիկ եւ Սուանձօեան՝
հայրենախօս բանաստեղծներ:**

XIX կէսերին թէ Եւրոպայի հետ ունեցած մըշտական յարաբերութիւնները և թէ այնտեղից, նոր սերնդեան միջոցով մտնող մտքերն ու բարքերը յեղաշրջեցին Թիւրքահայի կեանքը, Կ. Պօլսից սկսելով:

Մինչև այդ, իսկապէս, Կ. Պօլսը Ասիական հայաբնակ գաւառների վրայ աչքի խփող ազդեցութիւն չէր գործել: Եւրոպան շատ աւելի մօտ էր Կ. Պօլսին, քան Ասիական նահանգները: Այդ կողմերից Սուլթանի մայրաքաղաքն իջնող և վերադարձողների տարած քաղաքակրթութեան փշրանքները և կամ նոր մտքերի արձագանքը, հանդիպելով գաւառներում տիրող աւանդական կարգերին ու թանձր խաւարին, կամ ոչընչանում էին և կամ բոլորովին հող իսկ չէին գտնում աճելու:

Դրան հակառակ, գաւառից խմբովին գաղթող հայերն էին, որ դէմն էին առնում Կ. Պօլսի հայ հա-

ս սրակուլութեան՝ ազգայնապէս հիւժւելուն և ոչնչանալուն: Իրենց աւանդապահ ոգովն ու կրօնասէր, հայ եկեղեցուն ջերմապէս կառչելու գաղափարներովը, վերակենդանացնում էին նրանք հետզհետէ թուլացող ազգայնական զգացմունքները:

1850-ից յետոյ Կ. Պօլսի հայ հասարակութիւնը գրէթէ ամբողջովին վերանորոգւած էր գաւառներից ներս լցող թարմ հոսանքներով: Միւս կողմից, Եւրոպա ուսած երիտասարդութիւնը սկսում էր գրական ու մտաւորական մի եռանդուն շարժում, որ այժմ արդէն լրագիրների և գրքերի միջոցով անցնում-հասնում էր մինչև հայաբնակ, յետին գաւառները:

Այդպէս էր հաստատւում հետզհետէ սերտ կապակցութիւն կենդրոնի և ծայրերի միջև: Թէ Պօլիս և թէ գաւառներում շատանում և կանոնաւորւում էին դպրոցները, ազգային լեզւի և պատմութեան ուսուցումը ընդհանրապէս բորբոքեցնում էր հայրենասիրական զգացմունքները և կրօնասիրութիւնը ձուլւում էր ազգայնութեան գաղափարի հետ, ծառայելով միևնոյն նպատակներին, գործադրելով միևնոյն միջոցները:

Այդպիսի հայրենասիրութիւնը, չը նայելով Ռուսինեանի, Օտեանի, Ոսկանի և նման լուսամիտ մարդկանց ընդդիմադիր գործունէութեան, ստացաւ մեծ ծաւալ և ազդեցութիւն, համակեց բոլոր մտքերը և իր տիրապետութեան տակ առաւ ամբողջ Թիւրքիայի հայ ազգաբնակչութիւնը:

Բայց նա յատուկ չէր միմիայն Թիւրքիայի հայերին: Մի թեթև ակնարկ Ռուսահայերի մտաւոր այդ ժամանակւայ շարժման վրայ՝ մեզ կապացուցանի, որ Վենետիկից Պօլիս մտած և այնտեղ, անմիջապէս ազգային եկեղեցու հովանիի տակ առնւած հայրենասի-

քական զգացմունքներն ու գաղափարները համակել էին նաև Կովկասի հայերին: Այնտեղ էլ հայ կրօնաւորութիւնն ու պահպանողական տարրն էր ասպարէզի տէրը և աշալուրջ հսկում էր՝ խեղտել-ոչնչացնելու համար որևէ լայն շարժում, որ կարող էր խախտել աւանդական սկզբունքներին:

Ռուսահայերի մէջ, պիտի ասել այստեղ, այդ թլւականներին պահպանողականութիւնը շատ աւելի խիստ էր, խաւարը շատ աւելի թանձր: Այնտեղ կրօնաւորութիւնն ու ազգի «նութիւններին» նախանձախնդիր տարրերը նոյն իսկ կատաղի կոիւ մղեցին աշխարհաբառի դէմ: Կ. Պօլսում թէև նոյնպէս կռիւներ տեղի ունեցան այդ հողի վրայ (հատ-հատ մենամարտները տեղին նոյն իսկ մինչև 80-ական թւականները) — սակայն հայ կրօնաւորութիւնը շուտով ըմբռնեց իր անգորութիւնը և վարպետ ճկունութեամբ քնքը նսլաստեց որ աշխարհաբառը մշակւի, մտնի գրականութեան մէջ և գործիք դառնայ կրօնա-ազգայնական միտումների:

Հետաքրքիրն այն է, որ աշխարհաբառ լեզւի գործածութիւնը գրականութեան մէջ, սկսեցին նաև Վենետիկեան Մխիթարեանները՝ ամբողջ մի դար շարունակ ողողելուց յետոյ գրական ասպարէզը գրաբառ հրատարակութիւններով:

1800 թւականիցն իսկ, իրենց «Տարեգրութիւններով», ապա և «Դիտակ Բիւզանդեան» պարբերականով (1812) ապացուցին, որ իմաստնօրէն ըմբռնել էին մտքերի մօտակայ յեղաշրջման ազդարար նշանները: Գործնականում էլ տեսան նրանք, որ ժողովուրդը հետզհետէ աւելի և աւելի սակաւ էր դիմում Վենետիկին, կարող էր վերջի վերջոյ էլ լիովին կտրւել նրանից: Անհրաժեշտութիւնը՝ կատարելապէս հասկանալի

դառնալու համար ժողովրդին— պարզ էր: Պէտք էր գրել այլևս խօսակցական լեզուով, գրքեր ու գրւածքներ տալ այնքան պարզ, որ ժողովուրդը շարունակէր միշտ յարգանքը չը պակասեցնել «լուսաւորութեան կենդրոն» համարւած Վենետիկից:

Ու Մխիթարեանները գովելի եռանդով ջանացին տալ ժողովրդին թէ մատչելի, թէ օգտակար և թէ միանգամայն հաճելի նիւթեր: Սկզբում նրանց գործունէութիւնը այդ ուղղութեամբ՝ չունեցաւ ոչ ընդարձակ, ոչ էլ ուժեղ շարժումներ: Միայն 1843 թւից էր, որ Միաբանութիւնը ձեռնարկեց ժողովրդական մի նոր պարբերականի, «Բազմավէպ» ին, և նրանով կարողացաւ մուտք գործել ամեն տեղ:

Մի հրատարակութիւն էր «Բազմավէպը», որ մեծապէս նպաստեց ընթերցանութեան տարածելուն, այլև եռանդով արծարծեց հայրենասիրական ջերմ զգացմունքներ. այն է՝ սէր դէպի ազգի պատմական անցեալը, դէպի նախնիքների գործերը, դէպի մայր հայրենիքն ու նրա յիշատակարանները:

Նոյն իսկ առաջին տարիներից սկսած, Վենետիկի այդ հանդէսի մէջ իր կրակոտ յօդւածներով առանձնապէս ուշադրութեան արժանացաւ մի տաղանդաւոր վարդապետ, որի իւրաքանչիւր տողը տողորւած էր անկեղծ, ջերմ և խորունկ հայրենասիրութիւնով:

Հ. ՂԵՒՈՆԴ Մ. ԱԼԻՇԱՆՆ էր դա, գրական-բանաստեղծական աշխարհաբառ գործերի մէջ յայտնի Նահապետ կեղծանունով:

Ծնւել է Ալիշանը 1820-ին Կ. Պօլսում: Մեռաւ 1901 թւին, Վենետիկի Ս. Ղազար կղզիում, ուր և թաղւած է: Իսկական անունը եղել է Քերովբէ: 1836-ին դառնալով վանական, ստացաւ Ղևոնդ անունը: Վարդապետ ձեռնադրւեց 1840-ին և քիչ յետոյ ուսու-

ցիչ նշանակւեց Ռաֆայէլեան վարժարանին: 1843-ից աշխատակցելով «Բազմավէպին», խմբագրեց այդ ամսագիրը մօտ երեք տարի (1849—1852): Հայաստանոտ չի կոխել. եղել է Եւրոպական բոլոր մեծ քաղաքներում և ուսումնասիրութիւններ կատարել: Մինչև իր մահը մնաց նա պարզ վարդապետ, մերժելով թէ եպիսկոպոսանալը և թէ վանահայրութեան պաշտօնը: Մնաց մինչև վերջին րոպէն՝ գերազանցօրէն գրչի մարդ, համեստ, բեղմնաւոր և անխոնջ աշխատող: Երբ մեռաւ, նրա սուգը համազգային դարձաւ:

Ալիշանը բառի բուն նշանակութեամբ հայ պատմագէտ գիտնական էր. գիտէր Եւրոպական մի քանի նոր և հներից՝ կարևոր լեզուները: Թողել է աւելի քան 30 կտոր կարևոր աշխատութիւններ, բացի մի շարք մանր գրւածքներից և թարգմանութիւններից:

Առաջին գրւածքովն իսկ տաղանդաւոր հայրենագէտը հրաւիրեց իր վրայ ուշադրութիւն: «Հ. Ղ. Մարգար» կեղծանունով մի գրաբառ յօդւած էր, որ հերքումն էր այն կարծիքի, թէ «մեր ազգը ի բնէ անտի անմիաբան է և ազգասիրութիւն չունի»:

Այնուհետև էր, որ սկսեցին տպւել նրա մի շարք հայրենաշունչ յուշիկները, որոնք ապա լոյս տեսան տառնձին երկու հատորով:

Ո՛չ մի գրւածք, բանաստեղծական ո՛չ մի կտոր այնքան խոր ազդեցութիւն չէր թողնում 50—60 թրւականներին հայ մտքի վրայ ամեն տեղ, որքան Վենետիկեան այդ վարդապետի պատմական սիրուն դրւագիւցները և հայրենասիրական անկեղծ ոգով տոգորւած առաղերը:

Նրանց լեզուն ու ոճը, գրելու ձևն ու ոգին անմիջապէս ստեղծեցին դպրոց, որի աշակերտներն եղան Պեշիկթաշլեան, Թէրզեան, Նարպէյ, ապա և, ա-

ւելի յետոյ, այնպիսի տաղանդաւոր հայրենասէր բանաստեղծներ, ինչպիսիք էին Խրիմեան Հայրիկն ու Սրւանձտեանը:

Տաղերից աշխարհաբառները անմիջապէս տարածւեցին և մեծ յափշտակութեամբ կարդացւեցին ամեն տեղ: Անգիր էին անում կտորներ, եղանակների տակ առնում և երգում, հայրենասիրական զգացմունքներն էլ նրանցով աւելի էին արծարծւում և յաղթական կերպով տէր դառնում մտքերի վրայ:

Այժմ իսկ, Ալիշանի որոշ տաղերը դասական են դարձել և հաճոյքով են կարդացւում, որովհետև, ունին գեղարւեստական աչքի խփող արժանիքներ, մանաւանդ զգացմունքների խորութիւն և անկեղծութիւն:

Հայոց աշխարհիկ, գարունդ է հասել.

Ահա գեղեցիկ դարուն քո եկել...

Այդպէս է սկսում Նահապետն իր աշխարհիկ լեզուով գրած տաղերից առաջինը:

Ծեր Նահապետիդ տուր կակուղ հողիկ

Որ զքեզ պինդ սիրեց, Հայոց աշխարհիկ:

Այդպէս էլ վերջացնում է սիրուն տաղը: Բայց որքան գողտրիկ տողեր կան ամբողջ երգի մէջ, ինչպէս պարզ հիացումով երգում է բանաստեղծը Հայոց աշխարհի գարունը, որպիսի՝ կենդանի նկարագրութիւններ կան հայրենի լեռ ու դաշտի, օդ ու ջրի և ինչպէս մեղմ տխրութիւնով յիշելուց յետոյ երկրի աւերակներն ու «թողմածութիւնը», յորդորում է չը փոխել այդ թողմած վարդը օտար ծաղկի հետ, չը լինել հայրենափոխ, ուրացող, այլ պինդ կենալ, չը լինել հակառակ ու նախանձոտ և սպասել հայ երկրի գարնանը բացւելուն...

Բայց միայն «Հայոց աշխարհիկը» չէ այդքան անուշութեամբ համակւած հայրենի անկեղծ սիրով. յետա-

գայ երգերն էլ նոյնն են: Այդպէս, ո՞վ չը գիտէ, օրինակ նրա «Պլպուլն Աւարայրի» պօէմայի այս սիրուն կտորը.—

Ո՞հ դու բարեկամ այրած սրտերու
Պօսնակ գիշերոյ, հոգեակ վարդերու
Երգէ պլպուլիկդ, երգէ ի սարէդ
Զանմահ քաջքն Հայոց երգէ հոգւոյս հետ...

Թէ այդ երկու և թէ առհասարակ աշխարհաբառ միւս տաղերը, ոչ միայն իրենց լեզուֆն ու շատ բաներով, այլ նոյն իսկ ոճովն ու ձևով յիշեցնում են միջնադարեան տաղերգուներինց Թլկուրանցուն և Աղթամարցուն, անշուշտ շատ աւելի օժտւած բանաստեղծական աւիւնով և յափշտակութեամբ:

Որքան «Հայոց աշխարհիկ» մէջ ծիծղուն ու շքեղ են գարնան նկարագրութիւնները, այնքան մռայլ, բայց վառ և անսման կենդանի գոյներով նկարւած է ձմեռը, օրինակ, Ալիշանի մի ուրիշ գրւածքում:—

Ցուրտ-ցուրտ ձմռունք
բրդան յարձակ հովերէն
Սիպտակ կարւանք
իջան լերանց կողերէն
Փչեցին պինդ քամիներն,
հա, փչեցին,
Սառով ձիւնով զսարն ու զձոր զուգեցին
Վարդն քափուր վատեցաւ
Ծիծղուն ծաղիկ ծածկեցաւ
Եւ Հայաստան սուգ մաաւ...

Միւս աշխարհաբառ նւագներն են—հազիւ ուրեմն թոյլ էջեր ունենալով—«Հայ հայրենիք»,

Առաւօտուն դրոնակն է բաց
Ե՛լ, ել արեգ Հայաստանեայց...

«Ողբամ զքեզ Հայոց աշխարհ», Մասիսու սարերն», Հրազ-

դան, Շուշան Շաւարշանայ—

Կուսանք հայոց, նոր շուշան

Տեսէք ի դաշտ Շաւարշան...

Ապա, «Պլպուլն Աւարայրի»-ից յետոյ, «Աշոտ երկաթի ծովուն Սեանայ» («Յուրտ-ցուրտ ձմրունք» և այլն) և վերջապէս «Լուսնկայն գերեզմանաց հայոց» որ Նահապետի վերջին տաղն է ոգելից.

Այ իմ լուսակ գեղեցիկ

աստուածավառ դու լապտեր

Զոր առաջնորդ գիշերոյ

դըրաւ յերկինս ինքն Տէր...

Բացի իբր բանաստեղծ յայտնի լինելուց, Ալիշանը հռչակւած է մանաւանդ իբր հնախօս-պատմաբան: Անխոնջ աշխատութիւնով և անսպառ ոգևորութեամբ հետախուզել է նա, հետազօտել, ուսումնասիրել, և տւել է մի շարք պատկառելի աշխատութիւններ, որոնցից իւրաքանչիւրը ներկայանում է իբր կարևոր աղբիւր հայ պատմութեան, բնախօսութեան և կամ տեղագրութեան: Այդ գործերից են՝ Սիսւան, Այրարատ, Սիսական, Շիրակ, Հայ-բուսակ, Հայապատում, Հին հաւատք հայոց և այլն: Բոլորն էլ հրատարակւել են պատկերազարդ և շքեղ:

Ալիշանի ոգովն ու զգացմունքներով համակւած, գրւածքների մէջ անկեղծ ու խորունկ շեշտը ունենալով, 60 թւականներին յայտնի դարձաւ մի հայ-լուսաւորչական գաւառացի կրօնաւոր, որի նման մեծ ժողովրդականութիւն չը վայելեց XIX դարում ոչ մի հայ հասարակական գործիչ:

ԽՐԻՄԵԱՆ ՄԿՐՏԻՉ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ Էր դա, որ հռչակւած էր «Հայրիկ» գրական և ժողովրդական անունովը:

Ծնւել է Խրիմեանը 1820 թւին Վան քաղաքում: Մեռաւ 1907 թւին, էջմիածին: Նախնական ուսումը ստացել էր հօրեղբօր մօտ. երիտասարդ հասակում ամուսնացել էր. երբ կինն ու աղջիկը մեռան, 1854 թւին ձեռնադրւեց վարդապետ Աղթամարում: Ուսումնասէր և եռանդոտ, նոր վարդապետը մտածեց վանքում տպարան հիմնել և նոյն իսկ վարժարան. բայց միաբանները ոչ միայն արգելք եղան, այլև դուրս քշեցին նրան: Այդպէս էր, որ նա Կ. Պօլիս գնաց և ձեռնատուութեամբ Պօղոս Օտեանի, հրատարակել սկսեց «Արծւի Վասպուրականի» անունով մի ամսաթերթ (1855): 1858-ին, նոյն Օտեանի շնորհիւ, Խրիմեանը ձեռք բերեց տպարան և տարաւ Վանի Վարազայ վանքում հաստատեց: Առաջին տպարանն էր դա Հայաստանի մէջ:

Բայց Խրիմեանին գոհացում չը տւաւ տպարանը, ոչ էլ թերթը: Նրան հարկաւոր էր նաև դպրոց: Այդ նպատակի համար էր, որ 1860-ին անցաւ նա Կովկաս, հմայեց այնտեղի հայերին իր հայրենասիրական քարոզներով և հռետորական բնածին տաղանդովը, և բաւական նպաստ ժողոված՝ վերադարձաւ ու հիմնեց Վարազայ ժառանգաւորաց ուսումնարանը:

1862 թւին Խրիմեանը նշանակւեց Մուշի Խոաջնորդ և վանահայր Ս. Կարապետի, ուր նա փոխադրեց թերթը և անունը դրեց «Արծւիկ Տարօնոյ»: Այդտեղ էր, առաջին անգամը լինելով, որ Խրիմեանը, մի հայ կրօնաւոր, համարձակւեց բուռն կերպով բողոքել քրդերի հարստահարութիւնների դէմ և կարողացաւ 70 նըշանաւոր ցեղապետների քշել տալ երկրից:

1868 թւին ձեռնադրւեց նա եպիսկոպոս Տարօնի և 1869 թւին ընտրւեց պատրիարք Կ. Պօլսի: Արդէն հռչակւած էր իր ազգասիրական, գրական և քարոզչական եռանդուն գործունէութիւնով: Թիւրքահայերի

երկրորդ Ալիշանն էր համարւում նա. որ ժողովրդի մէջ էր տանում-քայլեցնում կենդանի խօսքերով՝ հայրենասիրութեան կրակը և ուսումնասիրութեան ծառաւը:

Ու գաւառացի հայը յափշտակութեամբ լսելու էր գնում այդ նոր հռետորին, հմայւում էր, ոգևորւում. կարդացողը առանձին հաճոյքով էր ձեռք առնում նրա գրքերը և հասարակական որևէ գործ այնուհետև կատարւում էր Հայրիկի ղեկավարութեամբ: Ամեն հայի ակնարկը Հայրիկին էր ուղղւած, երբ, օրինակ, որևէ աղէտ էր տեղի ունենում կամ որևէ ձեռնարկութիւն պէտք էր անել:

Բառացի կերպով, Խրիմեանը, XIX դարի վերջին քառորդում, դիւթել էր ամեն միտք և կենդրոն դարձել ամեն ուշադրութեան՝ ոչ միայն իբր գրական դէմք, այլ իբր հասարակական գործիչ և մեծ հայրենասէր մանաւանդ: Շատ յոյսեր կառուցանւում էին նրա ժողովրդականութեանը վրայ: Երեսուն ամբողջ տարի տառապող Թիւրքահայը շարունակեց, մինչև նրա մահւան վերջին րոպէն, մեծ հաւատքով սպասել նրանից իր փրկութեան գործին վերաբերեալ ազդեցիկ ձայն և քայլեր...

Խրիմեանը այն հզակի դէմքերից էր, որոնք իբր գործիչ և հռետոր, իբր գրող և քարոզող՝ ըմբռնում են ժողովրդի հոգեբանութիւնը, գիտեն օգտուել որոշ րոպէներէից և կարող են, եթէ կամենան, իրենց ետեւիցը քարշ տալ հազարաւոր ամբոխին մի շարժումով:

Բայց համեստ կրօնաւորը չէր սիրում բռնն գործելակերպ: Մնաց նա միշտ միմիայն խօսքի մարդ, սակայն լի ջերմ ու անկեղծ հայրենասիրութիւնով և մեռաւ խորունկ կերպով վշտացած, որ իր հայրենակիցներին փրկութիւնը աչքովը տեսնել չը կարողացաւ:

Քրիմեանը Կ. Պօլսի պատրիարք չը մնաց երկար։ Օսմանեան խստացող կարգերի, Հայաստանում տեղի ունեցող հարստահարութիւնների դէմ բողոքող հանդիսանալով՝ շրջապատւած տեսաւ իրեն ստրկամիտ թշնամիներով և զգաց որ ջլատում էին իր բոլոր ոյժ ժերը։ 1873-ին հրաժարւեց գահից և նւիրեց իրեն գրականութեան։

Ռուս-թրքական պատերազմից յետոյ, 1878-ին, մի քանի պատւիրականների հետ գնաց Բերլինի վեհաժողովին։ Նա էլ միամտութիւնն ունեցաւ հաւատալու, որ պետութիւնները կը տային որևէ ազատութիւն հայերին, բայց շուտով համոզւեց հակառակը և վերադարձաւ յուսախափ։ «Թղթէ շերեփը հարիսայի կաթսայից բաժին չը հանեց, իսկ մենք սուրեր չունէինք».— արտայայտում էր նա այդպէս, կամենալով հասկացնել, թէ բողոքն ու լացը ոչինչ չը պիտի տան հային։

1880-ին Վան գնաց իբր առաջնորդ և մանաւանդ ղեկավար՝ սովեալներին նպաստ բաժանելու գործին։ Ուզեց երկրագործական դպրոց անգամ բանալ Վարագում, սակայն իսկոյն վրայ եկան Համիդական օրերը, 1885-ին կառավարութիւնը նախ հեռացրեց նրան Վանից, ապա և աքսորեց, 1890-ին, Երուսաղէմ։

Հայ ազգը սակայն չը մոռացաւ իր սիրելուն։ 1892-ին, միաձայնութեամբ, Քրիմեանը ընտրւեց Էջմիածնի ամենայն հայոց կաթողիկոս։

Թշուառ տարագրին վիճակէլ էր մղձաւանջային կեանք ունենալ այնուհետև մինչև մահը։ Նախ կոտորածները թիւրքիայում, ահաւոր գաղթականութիւնները, սովեալների հազարաւոր ամբոխը Էջմիածնի պատերի տակ, ապա և Կովկասեան ահռելի օրերը— Գալիցիսեան կարգերը, թիւրք-հայկական խայտառակ տարիները...

Եւ ընկճւած այլևս, յուսաբեկ, ծերացած, Հայոց Հայրիկը մեռաւ տխուր՝ ակնարկը մեծ արշալոյսին, որ պիտի բացւէր իր մահւանից մի տարի յետոյ, որքան էլ լինէր այդ լոյսը դեռ ևս երերուն ու աղօտ...

Սրիմեանի սկզբնական գրւածքները—չը հաշւելով «Արծւի» մէջ եղած յօդւածները—գրաբառ ոտանաւորներ են, հայրենասիրական և կրօնական երկու պօէմաներ: Առաջինը նկարագրութիւն է Այրարատեան երկրի—«Հրաւիրակ Արարատեան», իսկ երկրորդը՝ սուրբ տեղերի, Երուսաղէմի—«Հրաւիրակ երկրին Աւետեաց»:

Յետոյ էր, որ սկսեց գրել աշխարհաբառ և տւաւ մի շարք ինքնատիպ խրատաբարոյական աշխատութիւններ, որոնցում տարտղնած են այդ տաղանդաւոր և բնածին փիլիսոփայական ջիղ ունեցող կրօնաւորի մտքերը, երբեմն կրօնական զգացումներով լի, երբեմն արմատական ուղղութեամբ, ազատամիտ և յաճախ այնպիսի թռիչքներով, որ զմայլումն է առաջ բերում:

Սրիմեանը տպաւորութեան մարդ էր և բանաստեղծ: Կրթւած էր, ճշմարիտ է, կրօնական ու հայրենասիրական ոգով, սակայն գիտէր խորհրդածել տեղի ունեցող դէպքերի վրայ, տեսել էր Եւրոպա, ծանօթ էր նրա քաղաքակրթութեան և մտաւոր կեանքի հետ մակերևոյթապէս, և ահա այդպիսի մի խառնուրդն էր ղեկավարողը նրա մտածութիւններին, երբնա գրի էր անց կացնում իր անկեղծ կարծիքները այս կամ այն խնդրին վերաբերեալ:

Այդ է անշուշտ պատճառը, որ հակասութիւնները յաճախում են Սրիմեանի գրւածքների մէջ: Թունդ պահպանողականութեան դէմ դրւած կան լայն ազատամտական շարժումներ, կրօնական ոգու դիմաց հանւած կան ազատ խոհերով տոգորւած՝ ճշմարիտ յառաջ-

դիմութեան և ամեն կաշկանդումն մերժող խորհրդածութիւններ:

Գրեաժքներից յայտնի են՝ Դրախտի ընտանիք, Մարգարիտ արքայութեան երկնից, Յիսուսի վերջին շաբաթ կամ խաչի ծառ: Փիլիսոփայական խորհրդածութիւններ են (գրէթէ ամեն նիւթի վրայ) «Սիրաք և Սամուէլ», ժամանակ և խորհուրդ իւր: Դրանց մէջ Խրիմեանը ճգնում է պարզաբանել կեանքի այլևայլ երևոյթները, ազգերի յարաբերութեան հարցեր, ընկերական կարգերի և հաստատութիւնների իմաստը և այլն: Ամեն տեղ անխուսափելիօրէն գտնում է նա Նախախնամութեան մատը, որ ղեկավարում է իրերին, բայց և թողել է մարդուն ինքնուրոյն գործելու, տւած լինելով նրան խելք և բանականութիւն,

Բացի այդ գրեաժքներից, Խրիմեանը ունի նաև երկու ողբեր: Մէկը—«Հայգոյժ», Թիւրքահայի տանջալից կեանքն է ողբում և աղէտները թւում. երկրորդը—«Վանգոյժ», լալագին հառաչանք է, այլև «Կուց մի ջուր», որ սրսկւում է հայրենիքի (Վանի) այրւած շուկայի և տների վրայ:

Հաւագոյն գրեաժքը, որի մէջ կան բանաստեղծական էջեր—«Պապիկ և Թոռնիկն» է. գեղջկական փոքրիկ, սիրուն մի արձակ պօէմա, ուր պապիկը իր թռուանն է ներկայացնում հայրենի երկրի հողն ու դաշտը, ներշնչում է նրան սէր դէպի հողն ու երկրագործութիւնը, ուսուցանում է մշակելը, յորդորում է կրպած մնալ հողին և այլն: Ոճովն ու լեզուով՝ այս գրեաժքը շատ է յիշեցնում Ալիշանի «Յուշիկը», որոնց մէջ «Նահապետը» խօսում է Հայկակի հետ և պատմում նրան հայրենիքի ներկայի ու անցեալի մասին:

Խրիմեանին հայրենակից, Վարազայ դպրոցի ա-

շակերտ և «Արծի Վասպուրականի» մօտ աշխատակից, յետագայումն էլ այնքան հռչակած տաղանդաւոր բանաստեղծ, այլև ազգագրական նիւթեր տւող հանդիսացաւ ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍՐԻԱՆՁՏԵԱՆԸ, հեղինակ «Թորոս աղբար», «Մանանայ», «Համով-հոտով» և ուրիշ կարեւոր աշխատութիւնները*):

Ծնւել է Սրւանձտեանը 1840 թւին Վան քաղաքում, մեռաւ իր մեծ և սիրած ուսուցչից (Պրիմեանից) առաջ, 1892-ին, Կ. Պօլսում:

Սրւանձտեանը շատ ճանապարհորդեց Հայաստան՝, յատուկ յանձնարարութեամբ Ներսէս պատրիարքի, վերստուգելու համար հայաբնակ գաւառների զրութիւնը և հայ բնակչութեան թիւը: Այդ ճանապարհորդութիւնների հետևանքներն եղաւ նրա երկհատոր ազգագրական մի ուսումնասիրութիւնը, որ կրում է ծովային թռչուն՝ «Թորոս ախպար» անունը:

Շատ աւելի բանաստեղծական աւիւնով օժտւած, Սրւանձտեանը իր բոլոր նկարագրութիւններն ու տրպաւորութիւնները գրել է հմայիչ գունաւորումներով, գրէթէ չափածոյ և պատկերաւոր այնպիսի ոճով, որ հոմանիշ բառերի և արտայայտութիւնների չքեղ դասաւորութեամբը զմայլեցնում է ընթերցողին:

Այնքան վարժել էր Սրւանձտեանը գրել իրեն յատուկ այդ ձևով, որ նամակներն իսկ չափածոյ էին, յանգաւոր այլև հարուստ՝ հիւթալից բառերի նմանաձայն ու երաժշտական կուտակումներով: Սքանչելի են մանաւանդ որոշ անկիւնների նկարագրութիւնները:

*) Գրածքներից ընտիր էջեր դրած կան «Հայ գրողներ» բ. դրքի մէջ: Սրւանձտեանը ունի նաև քղերէնից փոխադրած մի սիրուն պօէմա, «Սարէ Սիփանէ» վերնագրով: Տպւած կայ «Համով-հոտով» և «Հայ գրողներ» բ. դրքի մէջ:

Ինքնահոս աղբիւրի պէս զեղւում են բառերն ու պատկերացումները, ճոխացնում իւրաքանչիւր մանրամասնութիւն, նրբութեամբ գծագրում ամեն քար ու սար և թւում է թէ ականջիդ են գալիս ջրերի կկկոցը, ծովի ծփուն ալիքների շաշիւնը, ծառերի սօսափիւնը...

...«Ծով, դու էր չես ծիծաղեր: Բաներ կորոնեմ իր մէջ՝ չը ցուցներ, հարցումներ կընեմ իրեն՝ չը պատասխաներ: Իր ամանց ալիքներ, որ կը ծփծփան առանց հողմակոծութեան և առանց փոթորկի, նշան է թէ փոթորիկը զանի այնքան վեր ու վայր յուզած է, որոյ կուրծքը ուռած է և ծոցոյն խորերը կոծով լի, նման թշուառ դշխոյի մը, որոյ գլուխն ու գէմքը փայլուն երևի աղամանդներով, ոսկեհուռ ճեղենականերով, բազմեալ բարձրաշուք փղոսկրէ գահոյից վրայ, արտաքուստ երևոյթ երանելի և նախանձելի, բայց շարունակ արտասուեն իւր աչերը, ցաւն ու կսկիծը կրծէ ներսէն անոր սիրտն, լայ ու հեծեծէ, քանզի կորուսած է նա իւր երկու աչաց լոյս երկու զաւակները, երկուքն ալ թագակիր գլուխներ. մին՝ փառք եկեղեցւոյ, միւսն փառք դիւցադնական...

...Ո՞վ կրնայ բաժնւիլ ձեզնէ, ամի ու աւերս. նշանայ: Ո՞վ կրնայ թողուլ զձեզ, քարինք և ալիք Ծովիկ զղեկիս: Արդեօք որքան պիտի ապրինք դուք և ես. տա՛յր ինձ երկինք այն երջանիկ առիթն կրկնելու անյագ համբոյրս և անհատ արցունքս ի ձեզ...

...Ա՛յ Թորոս ախպար, որ կը յուզես ծովուս խորերը, կը յուզես սրտիս անդունդները: Թորո՞ս ախպար, ո՞ր մէկ կորուստներդ կը խընդրես. արդեօք տաճարի՞ն, թէ՞ դահլիճի՞ն, Լեո-

նեանց, թէ՛ Նէրսիսեանց, Հեթումեանց, թէ՛ Գրիգորիսեանց, խոյրն, եթէ սաղաւարտն, խաչն, եթէ գալիսօնն, փետուրիկն, թէ պողպատիկն, դրոշմն թէ դրօշակն, Աստուածաբան մատենան, եթէ գահոյք արքունական, ծիրանի՞ն, եթէ եմփորոնն, Վկայասիրին բուրվառն ու աղօթամատոյցն, եթէ Թորոսի սուրն վրիժուց... է՛յ Թորոս ախպար, թո՛իր ինձ հետ, թո՛իր զքեզ տանիմ հայրինիքէն հեռացեալ հայոց ի տես, ի յոյզ և ի յոյս... բայց դու կը մերժես, չես համոզւիր և ոչ տեղէդ կը բաժնւիս: Այո՛, դու ուղիղ ես. յուզէ, խնդրէ, որոնէ այդտեղ: Կորուստը կորսւած տեղը...

Այդպէս է գրում ահա Սրբանձտեանը. այդ լեզւովն ու ոգով. և միշտ, ամեն տողի մէջ, այդպիսի հայրենասիրական խորունկ զգացմունքով տողորւած: Նրա բոլոր նկարագրութիւնները, ինչ էլ որ լինի, կարդացւում են մէկ շունչով, առանց ձանձրոյթի, որովհետեւ գիտէ նա խօսեցնել դաշտ ու լեռան, ծառին ու ծաղկին, գիտէ լայն շարժումներով ամփոփել իր գիմացի համայնապատկերը և նուրբ գծերովն ու կենդանի գոյներովը դնել ընթերցողի առաջ:

Այդպէս են նրա երկար և հիւթալից, պատկերաւոր նկարագրութիւնները Վանի փողոցների, այգիների, ծովի, ապա և շրջակայքում գտնւող շքեղ, դրախտային անկիւնների: Այդպէս են «Մանանան», «Համով-հոտով», «Գրոց-բրոց» և մի շարք ուրիշ ընտիր գլուխածքները:

Բոլոր այդ աշխատութիւնների մէջ Սրբանձտեանը ոչ միայն հմուտ ազգագրագէտ է և բարեխիղճ հաւաքող ազգային առակների, առածների, սովորութիւն-

ների և այլն, այլև գիտէ դնել ոգևորւած հայրենասիրական շեշտ, պաշտամունք դէպի մայրենի երկրի մէն մի քարը, ջրերն ու լեռները, անցեալն ու պատմական հերոսները:

Ալիշան, Խրիմեան և Սրւանձտեան—ահա գրական երեք մեծ դէմքեր Թիւրքահայերի մէջ, որոնք սկսած 40 թւականներից, միմեանց շարունակութիւնը կազմեցին գրէթէ մինչև 80 թւականները և 30 տարուց աւելի՝ սկիզբ դրին, մեծացրին, շարունակեցին ու արծարծեցին ժողովրդի մէջ հայրենասիրական զգացմունքները, որոնք ամբողջ ազգին համակեցին մի ընդհանուր, ոգևորող գաղափարով և տւին շքեղ էջեր հայ գրականութեան համար:

4.

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ. — Հրապարակախօսական գրականութիւն. — Մամուրեան, Պէրպէրեան, Միսաբեան եւ Զեւազ. — Վիպագրական աշխատութիւններ. Տիւսաբ եւ Տէվկանց. — Եզիա Տէմիրձիպաբեան:

Ազգայնական-նումանտիք ուղղութեան գերիշխանութեան օրերում, վաթսուհակաւ թւականների վերջերին, Թիւրքահայ գեղարւեստական գրականութեան յայտնի և սիրելի դէմքերից մէկը եղաւ հռչակաւոր ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ(*):

Ծնւել էր այդ երգիչը Կ. Պօլիս, 1851 թւին: Մեռաւ մատաղ հասակում, Թոքախտից, 1872-ին: Աղքատ ծնողների որդի էր, հայրը երկաթագործ: Պետ-

*) Ռուսահայը պիտի արտասանի «Թուրեան»:

րոսը, որ ընտանիքի անդրանիկն էր, չը նայելով թոյլ կուրծքին, ստիպւեց մի սեղանաւորի մօտ ծառայութեան մտնել: Բայց երկար չը կարողացաւ դիմանալ: Թողեց պաշտօնը, տանը նստած՝ թատերախաղեր սկսեց գրել, վաճառել դերասանական խմբերի, դրանով օգնել հօրը:

Շատ պարզ կեանք ունեցաւ: Պարզ, սակայն ողբերգական: Հիւանդ, միշտ գիտակից, որ երկար կեանք չունէր, լցւած էր նա միմիայն յուսահատ մտքերով և խորունկ թախիծով, որ նա գիտէր արտայայտել իր գրւածքների իւրաքանչիւր տողի մէջ՝ յուզիչ կերպով:

Շատ աշխատութիւններ չունեցաւ. 35—40-ի չափ ոտանաւորներ, մի քանի ազգային-պատմական ողբերգութիւններ, յետոյ մի շարք տխուր, յուսահատութիւնով լի նամակներ*):

Անձնական վշտերի և յոյզերի թախծալից երգիչ էր Դուրեանը: Իւրաքանչիւր աշխատութիւնը տողորւած էր այն գիտակցութեամբ, թէ շուտով մեռնելու էր և թէ «գերեզմանի լուռ փոսը» դիմացը ցցւած՝ ծաղրում էր նրա երազներն ու ապրելու բոլոր ջանքերը:

Իրաւ է, երգեց նաև սէր, ծաղիկ ու դաշտ, բընութիւնն ու կեանքի երազները, սակայն բոլոր այդ երգերը կրում էին միշտ նոյն խոր յուսահատութեան դրոշմը և մեղամաղձոտութեան շեշտը:

Դուրեանը սիրեց՝ հեծկլտալով, զմայլեց՝ մխալով, հաւատաց՝ անիծելով: «Բոյլ մը նայւածք, փունջ մը ժպիտ» դիւթեց նրա սիրտը. և նա, երիտասարդ սրտի

*) Գրւածքների մեծ մասը լոյս է տեսել Կ. Պօլսում մի հատորով: Բաժնատէղծութիւնների ժողովածուն տպւած կայ նաև Բազու, 1900 թւին:

ամբողջ թափովը, պահ մի մոռացած որ դատապարտեալ է ինքը, ցանկացաւ նւիրւել սիրոյ զգացմունքին, ապրել ու շնչել նրանով, վայելել կեանքն ու նրա հաճոյքները.—

Ես ուզեցի պաշտել ըզնէ*),
Սիրել ժպիտքն, փթիթք անհուն,
Սիրել աստղերն սև աչերուն...

Կամեցաւ միշտ «նէրա» քովը լինել, մտիկ տալ նրա սրտի թնդիւնը, շնչել, խմել նրա հոգին, ուզեց հևացող քնար լինել նրա ձեռքի տակ, մոռնալ ինքզինքը—միայն նրան խոկալ: Սակայն—

Որոտացին խոկմանցս ամպեր,
Կայծակնահար ըրին հոգիս,
Մոխիր դարձան երազներն յիս,
Ճակատագիրս խնծղաց ի վեր.
Խորշ մը կար, որ զիս կը ծաղրէր.
Այն-լուռ փոսն էր գերեզմանիս...

Եւ այդ լուռ փոսի պատկերի դիմաց՝ այլևս «բոյլ մը նայւածքը, փունջ մը ժպիտը» չէր, որ դիւթում էր հոգին, այլ—

Փունջ մը կնճիռ, բոյլ մը կայծակ
Դժոխք մ'անէծք խոցեց հոգեակս...

Այդպէս էր թշուառ բանաստեղծի կեանքը: Միշտ գերեզմանի փոսը աչքի դիմաց, մահաւան միտքը գլուխում գամւած: Ու քանի շեշտւում էր նրա մէջ այդ, քանի նրա էութիւնը համակւում էր անյուսութիւնով— անքան աւելանում էր տենչն ու կարօտը դէպի ծա-

*) Դուրեանը գործածել է իզականի համար 6է. փորձեցին գործածել մի քանի ուրիշներն էլ, սակայն չ'ընդհանրացաւ և յաջողութիւն չունեցաւ ոչ մի տեղ:

դիկն ու երկինքը, ծոփն ու վարդերը, աղջիկն ու աստղերը:

Եւ իրար էին յաջորդում նրա հոգու մէջ բուն յոյգերը, ալեկոծում—վրդովում էին զգացմունքներն ու մտածութիւնները: Երբեմն զայրոյթն էր, որ գըրաւում էր նրան՝ Աստծոյ և ճակատագրի դէմ. յուսահատ կանչով և վսեմ բողոքը բերնին՝ ծառանում էր երկնքի առաջ, կատաղի շեշտով ճգնում էր մահւան առաջ քաջ երևալ—սակայն իսկոյն գիտակցում էր իր կատարեալ անզօրութիւնը, մեղմ համակերպութեամբ խոնարհւում էր վիճակի առաջ և կամ յուսահատ, աղիողորմ շեշտով կեանքի: համար կայծ էր աղերսում, ապրելու մի կաթիլ մուրալու ելնում...:

Երեք բանաստեղծութիւնները—«Լճակը», «Տըրտունջ» և «Իմ մահը» խտացնում են իրենց մէջ Դուրեանի այդ յոյգերը և հոգու յաջորդական տւայտանքը:

Է՛հ, ֆնաք բարեւ, Աստուած և արեւ,
Որ կը պլպլաք իմ հոգւոյս վերեւ...

Այդպէս է սկսում բանաստեղծի գլուխգործոց ոտանաւորը—«Տրտունջը»: Մնաք բարեւ այլևս. մի աստղ էլ ինքն է, որ գնում է աւելանալու երկնքին. չէ՞ որ աստղերը արդէն անբիծ և թշւառ որդիների ողբագին անէծքն են, որ թռնում են երկնքի ճակատը այրելու...

Ողջոյն քեզ, Աստուած դողդոջ էակին
Շողին, փըթիթին, ալոյն ու վանկին,
Դու որ ճակտիս վարդն ու բոցն աչերուս
Խլեցիր թրթռումս շրթանց, թռիչն հոգւոյս...

Ասա, Աստուած, պահել ես արդեօք մի ուրիշ կեանք մեռնողի համար. մի կեանք «անհուն շողի, բոյրի, աղօթքի»... Միթէ՞, յիրաւի, այստեղ, այս մառախուղի

մէջ, անհետանալու է վերջին շունչը՝ լուռ և յաւիտեան. ո՛հ, եթէ այդպէս է, ապա ուրեմն՝

Այժմէն թող որ շանթ մ'ըլլամ դաւկահար,
Պլլւիմ անւանդ, մոռնեմ անդադար.

Թող անէծք մ'ըլլամ ու կողդ խրիմ,

Թող յորջորջեմ քեզ—«Աստուած ոխերիմ»։...

Գերագոյն տառապանքի, յուսահատութեան և ընդվիզման այդ ճիշդ սակայն չի մխիթարում անկողնի մէջ տանջւող դժբախտին։ Նա իսկոյն ըմբռնում է, որ այնուամենայնիւ մեռնելու է շուտով, որ այլևս վար է ընկնելու «աշնան չոր տերեւի նման»... և ողորմ աղաղակով, գետնամած աղերսում է կեանքի մի կայծ...

Ո՛հ, կայծ տւէք ինձ, կայծ տւէք ապրիմ...

Ի՜նչ, երազէ վերջ գրկել ցուրտ շիրիմ...

Ո՛հ, տւէք հոգւոյս կրակի մի կաթիլ,

Սիրել կուգեմ դեռ, ապրիլ ու ապրիլ...

Այդպիսի աղաղակներ էր, որ հնչեցրեց նա իր երգերի մէջ մինչև կեանքի վերջը և մեռաւ թախիծով լի, կեանքի կարօտը սրտի մէջ, սիրելու տենչը կըրծքում...

Նրա մահը խորին սուգ պատճառեց ամբողջ ազգին, որովհետև արդէն ծանօթ ու սիրելի էր ամենքին։

Թիւրքահայ գրականութեան մէջ Դուրեանի անունը մնացել է անմահ, որպէս սրտի, յոյգերի և անձնական խորունկ թախիծի լաւագոյն քնարերգուի։

1908 թւին փոքրիկ մի տետրակով լոյս տեսած մի շարք հայրենասիրական երգերը ցոյց են տալիս, որ մատաղահաս բանաստեղծը գիտէր տառապել նաև ազգային վշտերով։ Այդ երգերը ունին նոյն ոգին և նոյն եղանակները, ինչ որ Ալիշանի, Պեշիկթաշլեանի նւագներն ունէին։ Պեշիկթաշլեանի նման մեղմ ու

Թախծալից, 'Իուրեանը յորդորում է հային՝ սովորել
իրար սիրելու և լուսաւորութեան ձգտելու: Նա գըտ-
նում է որ՝

Հարկ չեն մեզի նիզակ
և սուր ու վառօդ.
Իրաւունքի, սիրոյ,
լուսոյ ենք կաթօտ.
Եղբայրութեան հայն կը յենու,
ոչ թագի—
Բռնէ ձեռքէն որ շունչ առնէ
և հոգի...

Դուրեանի քնարական բանաստեղծութիւններից
լաւագոյներն են՝ «Լձակ», «Տրտունջք», «Իմ մահը», այլև
«Սիրել», «Ի՞նչ կըսեն», «Սև՛-սև՛», «Թրքուհին» և այլն:
Հայրենասիրականների մէջ յայտնին է և երգւում է—
«Վիշտր Հայուն».—

Փոխանակ քաղցր օրօրներու,
հայրենիք,
Որրանիս քով մայրիկս
զքեզ միշտ ողբաց...

Թատերական գործերը, իրենց ոգովն ու կատա-
րելու ձևովը, նման են Պեշիկթաշլեանի ողբերգութիւն-
ներին. սակայն գրւած են աւելի կատարելութեամբ և
աւելի զեղուն զգացմունքներով: Յայտնի է «Սև դո-
ղեր»ը:

Վաղամեռիկ բանաստեղծին կոչում էին «Իւսկիւ-
ղարի սոխակ»: Յիրաւի, Թախծալից ու հմայիչ երգերը
բերնին մի սոխակ, որի տխուր դայլայլները անմո-
ռաց կերպով պտտում են ամեն տեղ և ծանօթ են թէ
թիւրքահային և թէ ռուսահային:

Վաթսուենական թւականներին գեղարւեստական գրականութիւնը գրէթէ դուրս չէր գալիս նեղ ազգայնական շրջանակից և վերջերումն արդէն ենթարկւում էր ձանձրալի կրկնողութիւնների, հետևապէս և անկման: Այդ անկումը ենթադրում էր թէ նիւթի և թէ ոյժերի սպառումն: Յիրաւի, Պեշիկթաշլեանից և Դուրեանից յետոյ այլևս ոչ ոքի չը յաջողեց նոյն թափով և ազդեութեամբ յօրինել ու ժողովրդականացնել թէ հայրենասիրական ողբերգութիւններ և թէ բանաստեղծութիւններ: Բանաստեղծական գրականութիւնը նոյն իսկ հետզհետէ ստիպւած եղաւ հեռանալ ազգայնական նիւթերից. որովհետև միշտ նոյն եղանակները կրկնելով՝ դառնում էին անհանդուրժելի, իսկ նոր խօսք ասելու յանդգնութիւնը դեռ ևս ոչ ոք չունէր:

Դրանց փոխարէն ճառախօսութիւնը, լրագրական հրապարակախօսութիւնը, այլև թարգմանական գեղարւեստական արտադրութիւններն էին, որ գրական ասպարէզ էին մտնում մեծ յաւակնութիւններով, սեղմում և դուրս էին նետում գեղեցիկ դպրութեան մնացորդներին և արգելք դառնում որևէ նոր թափի, նոր ջանքերի:

Ճառը, բարոյախօսութիւնը, բանասիրական խորհրդածութիւններն ու նման աշխատութիւնները դարձան այնուհետև գրական շարժման գլխաւոր արտայայտութիւնները:

Մի առաւելութիւն միայն ունեցաւ գրական այդ ձևի շարժումը: Այն, որ մշակեց հարուստ և ճկուն գրական մի բարբառ, մաքրեց օտարացեղ խորթութիւններից, ազատեց գաւառային կոպիտ շեշտերից, նրբացրեց և ապագայ գեղարւեստական գրականութեան համար պատրաստեց արտայայտութիւններով ճշիւ ու նրբին մի լեզու:

1852-ին Կ. Պօլսոմ Կարապետ Իւթիւճեանը հիմնեց «Մասիս» թերթը: Իւթիւճեանը ոչ վերանորոգիչ էր և ոչ էլ հրապարակախօսական ջիղ ունէր: Սակայն նա լեզւագէտ էր, հմուտ հայկաբան և ճաշակով ու վարպետութեամբ կերտել գիտէր իր լրագրի պէտքերի համար այնպիսի նոր բառեր ու արտայայտութիւններ, որոնք յետոյ դառնում էին գործածական թրւրքահայ լեզւի մէջ: Նա ոչ միայն օգտւում էր լեզւի ոգուն համապատասխանող այս ու այն օտարազգի դարձւածքներին, այլև գործածութեան էր հանում հայերէն շատ հին ոճեր ու բառեր և նրանց տալիս էր աւելի նոր իմաստ, աւելի նրբին մեկնութիւններ:

«Մասիս» ին այդ գործում մեծապէս օգնութեան հասաւ, 1870-ին Զմիւռնիա հիմնող «Արևելեան մամուլ» ամսագիրը և նրա տաղանդաւոր ու գիտնական խմբագիր ՄԱՏԹԷՈՍ ՄԱՄՈՒՐԵԱՆԸ (1831—1901): Լուրջ եւրոպական կրթութիւն ձեռք բերած այդ անխոնջ աշխատաւորը ամբողջ 40 տարի անընդհատ և անվհատ թարգմանեց, յօրինեց, քարոզեց ու կազմեց, և թրւրքահայ գրական լեզւին տւաւ վարպետի ձեռքով արւած մի յարգարումն, հարստացրեց նրան և եւրոպական գրական լաւագոյն արտադրութիւնները հայերէնի վերածելու մէջ՝ գերազանցեց շատերին: 1849 թրւականին մինչև 1889 թիւը Մամուրեանը թարգմանեց Սիւլի «Գաղտնիք Փարիզին» (8 հատոր), Վալտեր Աքօթի «Իվանօն» (3 հատ.), Ժիւլ Վէրնի «Խորհրդաւոր կղզին» (3 հատ.), որի մէջ վիտում են գիտական բառեր և որոնց նա հմտութեամբ հայացրեց: Ապա յաջողութեամբ հայերէնի վերածեց Դիւմայի 19 հատոր վէպը (Երեք հրացանակիրը, Քսան տարի ետք, Պրաժլօն դերկոմս), Ամօրի, Անիծեալն (Արբայի), Գէօթէի «Վերթէրը» և այլն և այլն: Բացի թարգմանութիւններից, կազմեց նա

դասագրքեր՝ Բնական գիտութիւնների, Առտնին տընտեսութեան, Իրաքանութեան, Ընդհ. պատմութեան, Առողջապահութեան և այլն: Ունի նաև մի վէպ (թէև թոյլ և խիստ ազգայնամօլական), «Սև լեռին մարդը», նիւթը առած Ռուսաց տիրապետութեան օրերից Երեւանում և Ներսէս Ե. Աշտարակեցու գործերից: Այդ վէպը իր ժամանակին շատ ընդունւած և որոնւած աշխատութիւն էր, որովհետև թէ արգիլւած էր Կովկաս և թէ արտայայտում էր ժամանակակից մտածութիւնները:

Վէպից բացի, Մամուրեանը թողել է իր 30 տարւայ հրատարակած ամսագրի մէջ բազմաթիւ թղթակցութիւններ՝ «Շահնուր» ստորագրութեամբ, «Անդլիսական» և «Հայկական» նամականիք՝ «Վրոյր» կեղծանունով, այլև շատ հրապարակախօսական յօդւածներ: Այս վերջին տեսակ բոլոր գրւածքների նիւթն էին կազմում առօրեայ լուրջ խնդիրներն ու հրապարակական գործիչները:

Մամուրեանը ներկայացուցիչներից մէկն էր ազգային-արևմտական այն կենդրոնի ուղղութեանը, որ ընդունում էր լուսաւորիչ շարժում օգնութեամբ Եւրոպական քաղաքակրթութեան, սակայն և անվթար պահպանութիւն էր պահանջում հայ ցեղի ազգային ու կրօնական աւանդութիւնների:

Չունեցաւ Մամուրեանը այն կրակոտ, պայքարող հրապարակախօսի եռանդը, որ յատուկ է նոր մըտքեր արծարծողներին. սակայն մինչև կեանքի վերջը հաւատարիմ մնաց նա իր սկզբունքներին և գրիչը ձեռքից ցած չը թողեց:

Մամուրեանի տաղանդին հաւասար ուժով, սակայն շատ աւելի հոետորական շնորհքով օժտւած և բարձր ոճի սիրահար հրապարակախօս էր, այդ նոյն

ժամանակներում, յայտնի գործիչ և ուսուցիչ ՌէթէՆՍ ՊէրՊէրեԱնԸ (1851—1907):

Ունի թէև մի քանի ոտանաւորներ՝ համակւած անձնական վշտերով, սակայն աւելի յայտնի է նա իր փիլիսոփայական խորհրդածութիւններովը և յաճախ ճշմարիտ գեղարւեստական նկարագրութիւններով: Գրւածքները ի մի են ժողոված երեք զրքերի մէջ.— «Առաջին տերեք», «Դաստիարակի մը խօսքեր» և մանաւանդ «Մարդիկ և իրք»: Այդ հատորների մէջ կան շատ ընտիր էջեր ու նկարագիրներ, օրինակ, Կադանդի, Ներսէս պատրիարքի մահւան առիթով խօսածը, «Վիկտոր Հիւգօի մասին», «Հրդէհը», Բնութիւնը, «Կանանց մասին» և այլն*):

Պէրպէրեանից քիչ աւելի առաջ, յայտնի էր մի ուրիշ հրապարակախօս—ճառասաց ևս, որ կոչւել է «Պուէտ» և 60 թւականների ինքնատիպ ու տարօրինակ դէմքերից մէկն է: Դա ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՄԻՍԱՔԵԱՆՆ Է (1815—1891): Մենասէր, մռայլ մի անձ էր, որ երկար ժամանակ Փարիզ մնաց, 1871-ին Կ. Պօլիս վերադարձաւ և ուսուցչութեամբ զբաղւեց: Կեանքի վերջերումը ապրեց քաշւած կեանքով և գրէթէ մոռացւած: Գրական շատ աշխատութիւններ չի թողել. եղածներն էլ փիլիսոփայական խորհրդածութիւններ են, ճառեր և բանասիրական մտածութիւններ: Թողել է նաև մի վէպ—«Սոֆիա»**), որ թոյլ է իբրև գեղարւեստական արտադրութիւն:

Գրւածքների մէջ յայտնի են՝ «Կուրաց դաստիա-

*) Պէրպէրեանը ունեցել է մասնաւոր գպրոց, որից դուրս են եկել շատ յայտնի գրական գործիչներ: Այդ գպրոցը գոյութիւն ունի այժմ. կառավարում է որդին: Պէրպէրեանի լաւագոյն զըրւածքներից տպւած կան «Հայ գրողներ» հատ. Բ-ի մէջ:

**) Տպւած «Հայ գրողներ» գիրք Բ.

րակութիւն», «Եպիմենդոս ի Վոսփոր», «Տքնութիւնք հայրենասիրի» և այլն: Ունի թէև հին ճոռոմ ոճը, սակայն հարուստ և պատկերաւոր լեզու:

Շատ աւելի թէ գեղարւեստական և թէ լաւագոյն հրապարակախօսական գործունէութիւն ունեցաւ 80 թւականներին յայտնի դարձող մի արեւմտական հրապարակախօս, ՄԻՆԱՍ ԶԵՐԱԶԸ:

Ծնւել է Զերազը 1852-ին, Կ. Պօլսում, ուսել է նախ Հասգիւղի Ներսէսեան և Նուպար-Շահնազարեան վարժարանների մէջ, եղել է ուսուցիչ, տեսուչ, հիմնադիր զանազան կրթական ընկերութիւնների, ատենադպիր Ազգ. ժողովի, քարտուղար Ներսէս պատրիարքի, 1878-ին Բերլինի Վեհաժողովին զնացած պատւիրակութեան անդամ, 1889-ին Լոնդոնի մէջ հիմնադիր «L'Arménie» ֆրանսերէն-անգլիերէն քաղաքական ու գրական թերթի, ապա և Լոնդոնի Քինգ'ս Թօլէժի հայերէնի պրօֆէսոր և այլն և այլն:

Հասարակական այս յայտնի և եռանդուն գործիչը գրել է ոչ միայն ճառեր, բանասիրական յօդաձևեր և ուսումնասիրութիւններ, ոչ միայն քաղաքական և առօրեայ հարցերի վերաբերութեամբ բաւական ազդեցիկ և լուրջ աշխատութիւններ, — այլ նոյն իսկ սիրուն նկարագրութիւններ, ֆրանսերէն լեզուով փոքրիկ պատմածքներ և հայերէն լեզուով ոտանաւորներ*):

Ռուսինեանի նման, Զերազն ևս մի անգամ փորձեց կազմել «Քերականութիւն» արդի ազգային լեզւի, փորձեց անգլիերէնի նման դիւրացնել լեզւի քերականութիւնը, վերածել նրա կանոնները նւագագոյնի:

*) Զափածոյ գրածքները մի քանի հատ են: Ընտիր նըկարագրութիւններ կան «Արգոսի խոհեր» ընդհանուր վերնագրով յօդաձևների շարքի մէջ: (Տես «Հայ գրողներ» գիրք Բ.)

Այդպէս էր, որ յօրինեց ինքնատիպ մի հոլովումն և ինքը միմիայն ինքը գործածեց իր գրածքների մէջ 70-ական թւականներին (յետոյ նա թողեց այդ), ոչ օրինակողներ ունեցաւ, ոչ էլ հետևողներ:

Զերազը առաջարկեց ունենալ միմիայն մէկ հոլովումն—հաց, հացի, հացով, Աստուած, Աստուծի, Աստուածով, այժմ, այժմի, քաջութիւն, քաջութիւնի, տէր, տէրի, կին, կինի և այսպէս բոլոր բառերը. ոչ մի զարտուղութիւն: Թւականները—մի, եօթ, ութ, տաս, տասմի. երեսուն, քառասուն, եօթսուն, ինսուն և այլն:

Ոսկանի պէս Զերազն էլ ջանաց մկրատել բառերը: Օրինակ.—ոչ թէ օրէնք, այլ օրէն, ընթաց, դաշ (ոչ թէ դաշն), մօտիլ (ոչ թէ մօտենալ) և այլն:

Մինաս Զերազի աշխատութիւններից ուշադրութեան արժանի կտորները, ինչպէս և գեղարւեստական հատւածները (ոտանաւորներ և նկարագրութիւններ), ի մի ժողոված կան «Գրական փորձեր» վերնագրով հատորի մէջ (տպւած 1874-ին): Ունի նաև՝ «Ազգային դաստիարակութիւն», «Թէ ինչ շահեցանք Բերլինի վեճաժողովէն», «Հայաստան և Իտալիա», «Գրիչ և Սուր», յետոյ՝ այլևայլ կրթական դասախօսութիւններ, ճառեր և ուղևորութիւններ, տպւած թերթերի մէջ:

Յառաջադէմ ձգտումներով և բարենորոգչական միտումներ ունեցող մի հրապարակախօս էր Զերազը, որ Համիդեան սոսկալի բէժիմից հազիւ խուսափած՝ երկար ժամանակ ապրեց Եւրոպա և 1908—ին միայն հայրենիք մտնել կարողացաւ: Այժմ քաշւել է ասպարէզից և հազիւ ուրեմն գրիչ է շարժում: Վերջերս տըպւեցին նրա ֆրանսերէն պատմածքները: Հայերէն թարգմանւած չը կան:

Այդպէս, մինչև ութսունական թւականները գրէթէ, ճառախօսական և հրապարակախօսական ճիւղն

էր, որ գերակշռող դեր կատարեց Թիւրքահայ գրականութեան մէջ: Գեղարւեստական աշխատութիւններ թէ սակաւ եղան և թէ մանաւանդ կրեցին միշտ բարոյախօսական ճառերի բնաւորութիւն:

Բաւական նորութիւն եղաւ, մի առ ժամանակ, 1883 թւականին լոյս տեսնող «Մայտա» անունով կենցաղական մի վէպ, որի թէ հեղինակը նոր էր, թէ գրելու ձևը և թէ մանաւանդ նիւթը:

Վէպի հեղինակն մի կին էր, ՍՐԲՈՒՀԻ ՏԻԻՍԱԲԸ:

Չը նայելով որ «Մայտայի» ոճը ժամանակակից լրագրական և մանաւանդ ճառախօսական դրոշմն ունէր, լեզուն գրաբառամօլ էր և առ հասարակ գրւածքի մէջ չը կար կենդանութիւն,—այնուամենայնիւ հրուշակ ստացաւ շատ աւելի, քան սպասելի էր: Գեղարւեստական արժանիքը չէր անշուշտ պատճառը, այլ արծարծած հարցի նորութիւնը, վէպի տեսակը (ծանր), հարցեր արծարծելու համարձակ շարժումները և հեղինակի կին լինելը:

Կանանց ազատագրութեան և իրաւահաւասարութեան հարցն էր «Մայտա»ի նիւթը: Գրւածքը ջերմութեամբ պաշտպանում էր և բուն բողոքներով ու պերճախօս քարոզներով տղամարդկանց բռնութիւնների դէմ էր գրգռում իգական սեռին: Պնդում էր, որ «ամեն մտաւոր սահման, ամեն փառաց ճամբայ» պիտի բացւի կնոջ առաջ» և «հաւասարութիւնը պիտի տիրէ երկու սեռին մէջ»:

Տիկին Տիւսաբի թէ այդ առաջին և թէ յետագայում, նման հարցեր արծարծող երկու միւս գրւածքներն էլ («Արաքսիա» և «Սիրանոյշ»), աւելի շուտով ճառախօսութիւններ են և որոշ խնդրի մասին եռանդուն քարոզներ՝ քան վէպեր: Տիպարները անորոշ, անկատար, դէպքերը բռնազրօսիկ, հիւսւածքները թոյլ և

շինծու: Բոլոր գործող անձերը միայն երկար ճառեր են արտասանում և երբեք չեն մոռանում հստակա-
կան ոճը՝ միշտ գերազանցօրէն պահպանւած և ամե-
նահասարակ խօսակցութեան մէջ իսկ ազնւականօրէն
վայելուչ:

Տիւսարի բոլոր այդ վէպերը կեղծ—դասական
աշխատութիւններ են, զուրկ գեղարւեստական արժա-
նիքներից: Համեմատաբար աւելի զօրեղ գրւածք է
«Մայտան», որ և շատ կարդացւեց: Միւս երկու աշխա-
տութիւնները գրէթէ մնացին անուշադիր:

Տիւսարը ծնւել էր 1842-ին, կինն էր Տիւսար
փաշայի, ազնւական դասակարգի զաւակ էր և մեռաւ
1901-ին:

Ազգային վիպագրութիւնը նոյնպէս չունեցաւ
շատ ներկայացուցիչներ: Ծերենցի «Թորոս Լևոնի»,
Մամուրեանի «Սև լեռին մարդը», և այս վերջինի չափ
որոնւողու խանդավառութեամբ կարդացւող՝ Տէվկանցի
«Շահէնն ի Սիպիր» ազգայնամօլական, որոշ միտումնե-
րի համար հիւսւած վէպերը միայն եղան:

«Շահէնն ի Սիպիր»ի նիւթը առնւած էր նոյնպէս
Ռուսաց տիրապետութիւնից, ներսէս Ե-ի գործու-
նէութիւնից և այդ ժամանակ շատերի գլխումը պլտը-
տող երազային միտումներից: Տէվկանցը հայ ազգի
ժամանակակից շատ գործիչների, ի թիւս որոց նաև
իր վէպի հերոս Շահէնին, տարել է Սիբիր, և նրանց
ոգիները իրար դէմ հանած, ազգասիրական ջերմ ճա-
ռեր է արտասանել տալիս իր գրքի մէջ: Այդ ճառերն
էին ահա, ներսէս Ե-ի հայրենասիրական մտածու-
թիւնները, այլև մի քանի ժամանակակից գաղափար-
ները, որոնք տւել էին վէպին մեծ շահագրգռութիւն:
«Շահէնն ի Սիպիրը» ձեռքից-ձեռք էր խլւում, ծածուկ

կարդացուում և մեծ հռչակ ստանում մանաւանդ Ռուսահայերի մէջ:

Այդ նոյն ժամանակների գրական դէմքերից էր նաև «փիլիսոփայ» համարւած մի հրապարակախօս, որ իր արտառոց դեղեւումներով և յողդողդ գրական գործունէութեամբ նշանաւոր հանդիսացաւ մօտ 20—30 տարի:

ԵՂԻԱ ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆՆ էր դա:

60—80 թւականների Թիւրքահայ գրականութեան մէջ Տէմիրճիպաշեանը երկրորդ դէմքն է, որ թէև չի թողել ոչ մի մնայուն և տաղանդաւոր գրական աշխատութիւն, սակայն վայելել է գրագէտի համբաւ:

Առաջինը խաչատուր Միսաքեանն էր: Տէմիրճիպաշեանն ևս այդ «Պուէտ» կոչւած գրագէտի նման մենասէր, մելամաղձոտ և մարդատեաց, յոռետես և եսամօլ էր, նոյնպէս քաջ հայագէտ, երբեմն գրում էր սրամիտ, բաւական շնորհալի էջեր, սակայն որոշ ոչ մի գաղափարի տէր չէր, համոզմունք չունէր, փիլիսոփայական որևէ դպրոցի հետևող չէր երևում, այլ մի օր այս, մի օր այն, գրւածքի սկզբում Լիտրէի, Օգիւստ Կոնտի աշակերտ, վերջումը իր «արիւնոտ սիրտը» Քրիստոսի ոտքի տակը դնող, երկու օրից յետոյ այդ նոյն Քրիստոսի դէմ կուող և այլն:

«Դիւահար ոգի մը—ասում է նրա մասին Զօհրապը*)— արծիւ մը եթերային ճախրանքը սարէ սար, երբեմն աւելի անդին, ուր պարապութիւնը կը տիրէ ակ. կամ հաւասարակշռութիւնը կորսնցուցած օդապարիկի մը ոստոստուկ ելեէջները, ընդքարշ ածելով

*) Նորագոյն դրական մի գործիչ, վիպագրող:

ընթերցողը իր ետևէն՝ խօլ, անբևեռ ուղևորութեան մը մէջ»...

Ամեն բան գրել է Տէմիրճիպաշեանը: Ամեն տեսակի մանրուք ունի.—խորհրդածութիւն, վէպ, ոտանաւոր, «փիլիսոփայական բառարան», մանկավարժական գրաւածքներ, գիտական և այլն յօդւածներ՝ անսխառէմ, անկանոն, ցանուցրիւ... Հրատարակել է ամսագիր, շաբաթաթերթ, ամեն ինչ: Հրատարակութիւններից յայտնի են «Երկրագունդ և «Իմաստասիրական շարժում» հանդէսները: Գրական կեդժանունն էր՝ «Գրասէր Ատոմ»:

Ծնւել է Տէմիրճիպաշեանը 1851-ին: 1900-ից յետոյ, մտաւոր խանգարումը սաստկանալով, 1908-ին ինքնիրեն կախեց, և այդպիսով հասաւ այն անէութեանը, որի մասին այնքան շատ և զանազան ելևէջներով կանչում էր ու աղաղակում:

Մի բան միայն, որ ընդունմարւում է այդ հիւանդոտ գրողի աշխատութիւնների մէջ—դա նրա որոնողութեան ոգին է: Բայց ի՞նչ է որոնածը—պարզ չէ իրեն համար: Անորոշութեան մէջ թափառող, մութի և դժւարութիւնների մէջ մոլորւած մի ոգի է, որ ոչ մեկնակէտ ունի և ոչ նպատակ գիտէ: Մշտապէս դժգոհ և յոռետես, Նիրւանայի ծոցը հանգչելու, Նիրւանային գնալու ձգտումների անընդհատ աղաղակը բերնին, նիւթապաշտ և հոգեպաշտ միաժամանակ, այլանդակութիւնների և անակնկալների իսկական մի ներկայացուցիչ, գրական մի առեղծւած էր այն, եթէ ոչ մի խենթ:

Տէմիրճիպաշեանի փոքր ի շատէ հետաքրքիր գրական աշխատութիւններից՝ համեմատաբար լաւագոյները կարելի է համարել մի քանի չափական գրւածքները—«Գնչուն» «Թափուր վանդակ», «Գիւղանկար» և

այլն, իսկ արձակներից—«Մակրինէ», «Յուսահատ մօր մը աղօթքը» և ուրիշ մանր կտորները*):

Տէմիրճիպաշեանը համարուում է «գեղոճ» գրագէտ: Ճշմարիտ է, որ ունի նա բառերի և դարձաձայնների յաճախ ճաշակաւոր դասաւորութիւն, սակայն երկարաձիգ, ոլորտած ու ծռմռկած պարբերութիւնները, գրաբառին մոլի հետևողութիւնը, և կարծես դիտաւորութեամբ (կամ գուցէ մտքի հետզհետէ խանգարման հետևանքով) մթնացրած արտայայտութիւնները ո՛չ միայն նրա գրւածքները դարձնում են ձանձրալի, այլև թողնում են բանամօլական արտադրութիւնների տպաւորութիւն:

Միակ առաւելութիւնը գուցէ այն է, որ Տէմիրճիպաշեանը գիտէ նոր բառեր կերտել: Այդտեղ էլ սակայն յաճախ հասնում է նա այլանդակութիւնների: Զօհրապը նրան համարում է «աշխարհաբառի նարեկացի» և գտնում է, որ գրւածքները «դեռաբուսիկ հարուստի մը աղմկալից ճոխութիւնը չէ, այլ վաղընջական ազնւականի մը գեղեցկագիտական ոճն ու տարւազը»:

Յիրաւի վաղընջական և արդէն ցնցոտիացած ազնւականի՝ հնացած գեղեցկագիտութեան ոճն ու տարւազը, որ ներկայացնում է խառնուրդ վսեմի և ծածաղելիի, ճոռոմաբանութեան և կեղծ-դասականութեան:

Տէմիրճիպաշեանին կարելի է համարել Թիւրքահայ գրականութեան կեղծ-դասական հեղինակներից վերջինը:

*) Լաւադոյն կտորներից և չափածոյ գրւածքներից գետեղւած են «Հայ գրողներ» գիրքը բ.

5.

Համիդական բէթիմը եւ նրա ազդեցութիւնը գրական
 շարժման վրայ.— Իրապագական հոսանքներ.—
 Արփիար Արփիարեան.— Լեւոն Բաւալեան,
 Դերիգոր Զօհրապ եւ Տիգրան Կամսարական:

1879 թւականից յետոյ Թիւրքահայ գրական
 կեանքի մէջ տեղի ունեցան աչքի խփող փոփոխու-
 թիւններ:

Ռուս-թրքական պատերազմը ծնունդ տւաւ շատ
 յոյսերի և երազների, որոնք այնուհետև, մի քանի
 տասնեակ տարիներ, փոխնիփոխ, սպասումների և
 վհատումների մէջ տանջեցին հայ ժողովրդին, պատ-
 ճառ դարձան մեծամեծ աղէտների և առաջ բերին ծայ-
 րահեղ ճնշումներ Օսմանեան կառավարութեան կող-
 մից. (Տես այդ մասին մանրամասնօրէն՝ եր. 444—451):

Մինչև այդ պատերազմները, Թիւրքահայը յան-
 կարծահաս դէպքերից և կամ արտաքին որևէ միջա-
 մտութիւնից չէր սպասել իր վիճակի բարւոքումը:
 Չէր երազել անգամ այդ մասին: Հաշտւած իր դրու-
 թեան հետ, ամեն կերպ աշխատել էր նա տիրապե-
 տող իսլամական պետութեան հետ վարւել և նրա ան-
 գիտութիւնից, բարեացակամութիւնից կամ անուշա-
 դրութիւնիցը օգտւելով, ձեռք բերել զանազան ար-
 տօնութիւններ:

Այդպէս, վաթսուներկան թւերին տէր էր դառ-
 նում ազգային Սահմանադրութեան, որով և նրան յա-
 ջողւում էր ունենալ ինքնուրոյն դատական, կրօնա-
 կան, ուսումնական և տնտեսական մարմիններ: Այդ

առաւելութիւնները ազատում էին Թիւրքահայերին՝ մինչև այդ իշխող միահեծան ամիրաների և պատրիարքների քմահաճոյքներից, ինչպէս և Թիւրք այս ու այն պաշտօնէի կեղեքիչ ոտնաձգութիւններից:

Պատերազմից յետոյ սակայն, երբ Սուլթան Համիդը գահ նստեց և եւրոպական պետութիւնների ճշնշումների տակ ընկնելով՝ խոստացաւ իբր թէ քրիստոնեայ հպատակների դրութեան վրայ ուշադրութիւն դարձնել—փոխանակ իրազործելու առաջարկած բարեփոխութիւնները, սկսեցին ճշնշումների, ապա և աւելուր գազանութիւնների լայն սոսկալի շարքը, որինըպատակն էր հաստատել, թէ Թիւրքիայի ոչ մի նահանգում չը կար քրիստոնեայ մեծամասնութիւն, հետեւապէս և նրանց համար յատուկ բարեփոխութիւնների ձեռնարկելու պէտքը աւելորդ էր դառնում:

Հայերը մանաւանդ, առանձնապէս խստութեամբ կրեցին Համիդական վայրենութիւնների ծանրութիւնը: Նրանք ոչ միայն մոռացան ամեն երազ՝ երբ և իցէ բարօրութիւն տեսնելու մասին, այլև կոպիտ կերպով զրկեցին մինչև այդ ունեցած բոլոր արտօնութիւններից, նոյն իսկ Սահմանադրութիւնից:

Մինչև 1880 թւականը, այնուամենայնիւ, մամուլն ու գրականութիւնը վայելում էին դեռ ևս փոքրի շատէ ազատութիւն: Գրաքննութիւն չը կար, թէև կային առանձնակի և քռանց որևէ օրէնքի կատարող խստութիւններ: Երբեմն, օրինակ, բռնւում ու բանտարկւում էր մի հեղինակ, կամ փակւում մի թերթ՝ իբր վտանգաւոր ուղղութիւն ունեցող և կասկածաւոր: Այդպէս էր, որ երաժիշտ-հրատարակիչ Նդիա Տնտեսեանը բանտի մէջ մեռել էր ողբերգական մահով, որովհետև «յանդգնել էր» ամենի բերանում պտուտող

ազգային երգերը երաժշտութեան տակ առնել և թերթիկներով հրատարակել:

Համիդական այդ խստութիւնները ծնունդ էին ոչ միայն եւրոպական պետութիւնների միջամտութեան, այլ և հպատակ ազգերի խլրտումների և ազատութեան համար գործ դրած գաղտնի ու յայտնի ջանքերի:

1880 թւականին էր, որ հաստատուեց առաջին, կանխարգել գրաքննութիւնը: Որեւէ դիրք, տպագրելուց առաջ, պէտք էր ներկայացնել գրաքննիչին: Սակարող էր ձեռագրի մէջ ջնջել ուղածը, ամբողջ աշխատութիւնը գրաւել, արգելել հրատարակելու և կամ, յաճախ իսկ, իր թելադրածը աւելացնել տալ նրա մէջ: Օրէնքներ չը կային դեռ ևս. կարգւել էին գրաքննիչներ միայն: Քմահաճոյքն էր օրէնքը: Սուլթանին սիրելի դառնալու և կասկածի տակ չընկնելու չափովը՝ խստութիւնները աւելանում էին:

Մամուլն էր միայն, որ առայժմ մնացել էր ազատ այդպիսի ճնշումներից: Կանխարգել գրաքննութիւնը չէր դիպչում նրան: Ուստի և բնական էր, որ գրականութիւնը թողնէր գրքերով արտայայտւելու ձևը և գնար, ամբողջովին կենդրոնանար լրագրութեան մէջ:

Այդպէս էլ եղաւ: Մինչև 1890 թւականները լրագրութիւնը վայելեց համեմատական ազատութիւն և դրա համար էլ գրական ամեն արդիւնք միմիայն նրա մէջ երևան եկաւ: Գիրքը կորցրեց իր նշանակութիւնը, որովհետև նոյն իսկ թերթերի մէջ երևցող գրաւածքների առանձին գրքով լոյս ընծայելը՝ դարձաւ շատ դժւար: Գրքի քննութեան գործը յանձնւած էր կըրթական նախարարութեան, որ խիստ էր և դաժան:

Լրագիրներին վրայ հսկողը ներքին գործոց նախարարութիւնն էր: Նրանից արտօնւած աշխատութիւնները առանձին գրքով լոյս հանելու դէպքում, պէտք էր դիմել կրթական նախարարութեան, և սա առ հասարակ գտնում էր, որ գրքերը ֆինասակար բաներ են տէրութեան ապահովութեան համար:

Համիդական ընթերցմին յատուկ այդպիսի խստութիւնները պատճառ դարձան գրական մի հետաքրքիր երևոյթի ևս:

Բռնի կերպով շարժման ընթացքը կասեցնելուց յետոյ, գրականութիւնը բռնեց—նախ ղեգեումներով, ապա և վարժած—մի նոր ուղղութիւն և առաջ բերեց նորանոր հոսանքներ:

Այլևս հայրենասիրական ոչ մի տող անշուշտ թոյլատրել չէր կարող: Հալածանք էր կազմակերպել, և այն՝ բծախնդիր ու մանրակրկիտ, սպանիչ մի հալածանք, որ ոչ միայն իր սաղմի մէջ խեղտում էր որևէ ազգայնական գրականութեան ճիգ, այլ նոյն իսկ մոռացնել էր տալիս ազգային երգեր հնչեցնելու և մայրենի լեզուով ներկայացումներ տեսնելու մտածութիւնները:

Այլևս ոչ իսկ հայոց պատմութիւնը կարելի էր ուսուցանել, կարդալ. ոչ Ալիշանի նւագները կարելի էր բերան առնել, ոչ Խրիմեանի և Սրւանձտեանի գրւածքների անունը յիշել և ոչ էլ հայերէն լեզուով փոքրի շատէ «ազգային» հրատարակութիւն կարելի էր ունենալ գրախանութների կամ տների մէջ: Հալածանքի ենթարկւեցին նոյն իսկ դասական աշխատութիւնները, շարական, քառարան, թւաբանութեան դասագիրք, որովհետև դրանց մէջ կարելի էր հանդիպել «հայ, Հայաստան և հայրենիք» բառերը, որովհետև նրանց մէջ

գտան «վտանգաւոր խօսքեր» և «կասկածաւոր մըտքեր»*)...

Մղձաւանջային այդ դրութիւնը տեւեց աւելի քան 25 երկար տարիներ անընդհատ, աճեցուն ուժգնութեամբ: Երկու-երեք սերունդ կրթեց այդպիսի ընտրիմի և այդ ընտրիմի արդիւնք՝ կասկածամիտ, վախկոտ և ստրկային բարքերի մէջ:

Ահա այդ իսկ ժամանակամիջոցումն էր, որ շնորհիւ ընտրիմի խստութեանը, լիովին անհետացան ազգայնական միտումները, ձգտումներն ու հոսանքները գրականութեան մէջ: Ռոմանտիք ուղղութիւնը նոյնպէս հետզհետէ տեղի տւաւ. ոչ մի գաղափար, որ յիշեցնէր ազատութիւն, հայրենիք, հերոսութիւն, կոիւ և նման յատկութիւններ ու ձգտումներ: Թիւրքահայ գրական կեանքը պահ մի, հարւածիցը շշմած և ապուշ կտրած, լռեց, ապա, վախժխելով, սպրտումներով, գաղտագողի և զգոյշ՝ փորձեց այս ու այն ճանապարհովը գնալ:

Եւ ընտրիմը, իր աշալուրջ հսկողութեամբն ու խստութիւնովը, ազատ թողեց նրան միմիայն մէկ ուղղութեամբ գնալու, որովհետեւ այդ ուղղութիւնը, իր կարծիքով, չէր կարող սպառնալ Համիդի գահին:

Իրապաշտական հակումներ կրող գրական ուղղութիւնն էր այդպիսով, որ զարգացում ստացաւ: Իրապաշտական հոսանքները, սկզբում թոյլ, մանուկ և միամիտ, առաջին տարիներում ձանձրալի, շատախօս

*) Ժամանակակից մի լրագրի մէջ (Եւրոպայում հրատարակւող) պատմւած է թէ ինչպէս այրել ու ոչնչացրել էին Պօլիս մտնող քիմիայի դասադրքերը, որովհետեւ գտել էին նրանց մէջ ջրի ֆօրմուլան (H₂O) և բացատրել թէ դա նշանակում էր ոչ թէ ջուր, այլ խորամանկութեամբ գրւած՝ «Համիդ II ը օ է (գերօ է)»:

և անհետաքրքիր նոյն իսկ—անապատային ամայութեանը մէջ ցանկալի դարձան և յետագայում եղան տէրը գրական ասպարէզին:

Զը կարողանալով, յիշաւի, այլևս շօշափել «ազգային», անմիջապէս ցեղական զգացմունքների հետ կապ ունեցող որևէ հարց—գրականութեան համար նիւթ դարձան ընկերական զանազան խնդիրներ: Սակայն ոչ թէ լայն շրջաններից էին առնւած «ընկերական» վարքն ու բարքը ուսումնասիրող այդ հարցերը, այլ գրեթէ միմիայն Կ. Պօլսի հայ հասարակութեան կեանքից:

Այդպիսի ընկերական հարցերից մէկն էր, որ նիւթ էր դարձել Տիւսաբ տիկնոջ քարոզչական վէպերին:

Տիւսաբը օրինակողներ չունեցաւ, որովհետև հրապարակի վրայ երևան եկան շատ աւելի կենսական և շահագրգիռ խնդիրներ, որոնք և նիւթ եղան լրագրութեան ու գրականութեան:

Ամենից առաջին խնդիրը այն կոիւն էր, որ խուլ կերպով սկսեց և զօրեղացաւ աղայականութեան ու զանազան կամայականութիւնների դէմ:

Սահմանադրութիւնը թէև ոչնչացրել էր ամիրայական սանձարձակութիւնը և չափ էր դրել պատրիարքների իշխանութեանը, սակայն առաջ էր բերել հարուստ քաղքենիների և Բ. Դրան հետ լաւ յարաբերութեան մէջ գտնւող հայ պաշտօնէութեան մի քլմահաճ տիրապետութիւն, որ ամիրաներից աւելի վատ ճշդումներով և կեղեքումներով՝ ծանրանում էր հայ աշխատաւոր զասակարգի վրայ: Հասարակական ամեն գործ իրենց ճանկերի մէջ էին առել այդ քաղքենիներն ու պաշտօնեաները, որոնց մի ընդհանուր բառով կոչում էին «էֆէնդիներ», կամ «ազնւաշուքներ»:

Քաղաքներին, շնորհիւ իրենց տգիտութեան, պաշտօնեաները՝ ժողովրդին տգիտութեան մէջ պահելու ձգտումներով, դրանց հետ միացած կրօնաւորութիւնն ու պատրիարքարանը (որ միշտ զօրեղի կողմնէին շտապում անցնելու) — չէին թողնում մտաւոր որևէ ազատ շարժում, նոյն իսկ րէժիմի թոյլատրած սահմանների մէջ։ Մատնութիւն, գրպարտութիւն, դրամով կաշառելու միջոցներ՝ դուր չեկած թերթը խափանելու կամ անձը կորստեան մատնելու համար — վերսկսեցին ամիրայութեան օրերի չափով։

Կռիւլը այդպիսի կամայականութիւնների դէմ հնարաւոր էր։ Անշուշտ, ոչ ուղղակի դիմակազերծ անելով այս ու այն ազնւաշուքի ձգտումները և կամ յաջողութեան գաղտնիքը, այլ կողմնակի, անուղղակի միջոցներով և գէնքերով։ Յօդաձևեր, ուղղւած «ազնւաշուքների» խնամակալած գործերի և հաստատութիւնների կարգ ու կանոնների դէմ, երգիծական սրամիտ գրւածքներ և վէպեր, այլաբանական ակնարկներ ու ծաղր — միահամուռ կերպով վարկաբեկ անելու ելան առ հասարակ էֆէնդիների գործերը, նոյն իսկ նրանց ներքին կեանքն ու բարքերը։

Գեղարւեստական, վիպային գրականութիւնը իր նիւթը որոնեց այդ իսկ էֆէնդիների կեանքում. ուսումնասիրեց նրանց շահագործութիւնները և սխրագործութիւնները, պատկերացրեց մանրակրկիտ ու ջախջախիչ կենդանութեամբ և պարզեց հասարակութեան առաջ «ազնւաշուքների» զոհերի թշւառ կեանքն ու կրած տառապանքները։

Հակադրութիւնը դարձաւ վիպագրութեան ընդունւած ձևը։ Հակադրութիւն՝ հարուստի և աղքատի, շռայլողի և անօթի մեռնողի, անբարոյ կնոջ և թըշւառութեան մէջ առաքինի ապրող աղջկայ, «էֆէն-

դիների» ապականւած կեանքի մէջ փշացած երիտա-
սարդների և չքաւոր, բայց ազնւութեանը համար
տանջւող տաղանդաւոր մարդկանց, և այլն, և այլն:

Հակադրութիւնները և հակապատկերները, աւելի
կամ նւազ յաջողութեամբ, յուզեցին, ուշադրութեան
առարկայ դարձրին ընկերական այլևայլ խնդիրներ, նը-
կարեցին արհամարհւած, մոռացւած և գորշ անկիւն-
ներ, արգահատանք ծնեցրին, զայրոյթ առաջ բերին
և միաժամանակ լիովին պարզեցին «ազնւաշուքների»
ապականւած աշխարհը՝ նրա բոլոր զազրալի կողմերով:

Կենցաղական վիպագրութիւնը այդպիսով, գե-
ղարւեստական գրականութեան մէջ էր մտնում. կեն-
ցաղական վէպն էր այնուհետև, որ պատկերացնում
էր ժամանակակից բարքերն՝ իրենց պարզ և իրական
գոյներովը:

1885 թւին, «Արևելք» լրամբի հրատարակութիւ-
նից մի տարի յետոյ, մի առանձին գրքի մէջ ամփո-
փած՝ հրապարակ իջան երեք նոր ձևի պատմածքներ,
որոնք սկիզբը դրին իրապաշտական վիպագրութեան:
Այդ պատմածքների հեղինակն էր «Արևելքի» գլխաւոր
խմբագիր Արփիար Արփիարեանը:

1884 թւին «Մասիս» և «Արևելք» թերթերը միա-
ցել էին: Վերջինս շարունակում էր ամենօրեայ ֆնալ,
իսկ Իւթիւճեանի օրաթերթը դառնում էր գրական
շաբաթաթերթ: Եւ երկու կարևոր թերթերի կարող
աշխատակիցներն այնուհետև ի մի էին գալիս միև-
նոյն խմբագրութեան մէջ:

Այդ միացած թերթերի մէջն էր այնուհետև, որ
կենդրոնանում էր Թիւրքահայ գրականութիւնը գրե-
թէ իր բոլոր ձիւղերովն ու տեսակներովը, սկսած յօդ-
ւածներից մինչև վէպն ու բանաստեղծութիւնը, գրա-
դատութիւնն ու բանասիրութիւնը:

Թերթերի խմբագրութիւնը կազմել էր թարմ երիտասարդներին, որոնք մեծ եռանդով կպել էին գործին: Հրապարակախօսութիւնը վարում էր Թիւրքահայ տաղանդաւոր լրագրող Բիւզանդ Քէչեանը, իսկ միւս մասերի մէջ երևում էին հետզհետէ ժամանակակից լաւագոյն ոյժերը, Արփիարեան, Զօհրապ, Բաշալեան, Կամսարական, Մելքոն Կիւրճեան և այլն:

Իրապաշտական ուղղութիւնն էր գերազանցօրէն, որ դեկավարում էր գրական այդ նոր շարժումը: Ուսումնասիրութեան էր ենթարկւում իրական կեանքը, յօդաւոր և մանաւանդ վէպի նիւթ էր դառնում միջավայրի ցաւերն ու դարմանելու կարօտ թշւառութիւնները:

1885 թւին, այսինքն գրական նոր շարժումը սկսելու երկրորդ տարին արդէն, իրապաշտական ուղղութիւնը համարձակօրէն յայտարարեց իր դաւանանքը՝ յայտնի գործիչ Գրիգոր Օտեանի մի ձեռնարկութիւնը առիթ բռնելով: Օտեանը թարգմանել էր տւել Հալէլի «Արքա Քոնսթանթին» կոչւող վէպը և կցել էր նրան իր մի սիրուն յառաջաբանը, որում յայտնել էր, թէ «վիպասանութիւնը մարդս իրականութենէն մխիթարելու կոչումը ունի»: այսինքն, վէպի կոչումն է՝ ընթերցողին դուրս հանել իրականութիւնից և մըխիթարել նրան՝ իդէալական, մտացածին և «ցանկալի» կեանքերով:

«Արեւիքի» մէջ, Թերթի խմբագրապետ Արփիարեանը, խօսելով այդ կարծիքի մասին, ասում էր—

...«Արդի վիպասանութիւնը չ'ուզէր վըտերու սփոփանք հայթայթելով միայն շատանալ, այլ նաև՝ կէտ նպատակին է աջակցել անոնց, որ ընկերական թշւառութեանց դարմանները որոնելու հետամուտ են... Դասական և վիպական

(ռօմանտիք) դպրոցներու սիրահարները միայն պիտի կրնան այսպէս խօսել (որ վիպասանութիւնը միտիթարելու կոչումը ունի, իրականութիւնից դուրս կեանքը նկարագրելով): Բայց եթէ հրճւանք մըն է, անմեղ զբօսանք մըն է այդ դպրոցներու պատկանիլ, սակայն սուրբ պարտականութիւն է աշակերտիլ իրականութեան»:

Եւ Արփիար Արփիարեանը, կամենալով իր այդ ասածները գործնականապէս էլ ապացուցանել, ինքը օրինակ տւաւ կենցաղական իրապաշտական վիպագրութեան և լոյս ընծայեց իր առաջին երեք պատմածքները:

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԸ (կեղծանունով՝ Հրազդան, Հայկակ), ծնւել է 1850 թւին Սամսօն քաղաքում, երբ իր ծնողները Ակնից գալիս էին Կ. Պօլիս: Հայրն ու մայրը Ակնի Ապուշեխի գիւղացիներ էին: Արփիարը իր նախնական կրթութիւնը ստացաւ նախ Օրթագիւղի Ս. Թարգմանչաց դպրոցում, ապա և ուղարկւեց Վենետիկի Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանը: Փայլուն կերպով աւարտած, աշխոյժ և կենսունակութիւնով լի, երբ հայրենիք վերադարձաւ, թէև Պատրիարքարանի քարտուղարի պաշտօնը ստացաւ, իսկ յետոյ էլ դարձաւ հաշտապահ մի սեղանաւորի մօտ,—այնուամենայնիւ սկսեց գրել «Արեւիքում» և շատ շուտով ձեռք բերեց հռչակ՝ իբր սրամիտ գրող, իբր տաղանդաւոր հրապարակախօս:

Հետզհետէ ազդեցութիւն ձեռք բերելով, Արփիարեանը յետագայում ընտրւեց ազգային երեսփոխան ևս, մինչև նոյն ժողովի փակւելը: Միաժամանակ նա աշխատակցում էր «Մշակ» թերթին և մտածում էր Ռուսահայերի և Թիւրքահայերի միջև գոնէ մտաւոր յարաբերութիւններ հաստատել: Այդ թւականներին

ռուսահայերը մեծ յափշաակութեամբ էին կարգում նրա «Հայկակ» ստորագրութիւնով թղթակցութիւնները:

Խառնելով թիւրքահայկական յեղափոխութեան գործերում, 1896 թւին Արփիարեանը ստիպւած եղաւ փախնել թիւրքիայից և հաստատուեց Լոնդոն, ուր և հրատարակեց «Նոր կեանք» թերթը (որ մի քանի տարի միայն շարունակւեց*): Այնուհետև վտարանդի՝ վարեց նա թափառիկ կեանք Եւրոպայի մէջ, սակայն երբէք գրիչը ձեռքից ցած չը ձգեց և յաճախ երեաց այս ու այն հանդէսների՝ մէջ իր կրակոտ ու հմուտ յօդւածներով («Շիրակ», «Բազմավէպ», «Գեղունի», «Բանբեր» և ուրիշ պարբերականների մէջ):

Արփիարեանի վերջին գեղարւեստական գրւածքը և գլուխ-գործոցը եղաւ «Կարմիր ժամուց» վէպը:

1908 թւին Գահիրէի մէջ սպանւեց նա, զոհ դարձած կուսակցական տգեղ միտումների և հաշիւների:

Թիւրքահայ գրականութեան լաւագոյն և կենդանի դէմքերից մէկն է Արփիարեանը: Նա էր, որ սկիզբ դրաւ իրապաշտական վիպագրութեան, իրական կեանքը շոշափող ջերմ և ազդու հրապարակախօսութեան, լրագրական կեանքի մէջ մեծ կենդանութիւն մտցրեց, ջանքեր գործ դրեց ռուսահայերի և թիւրքահայերի միջև մտաւոր յարաբերութիւն ստեղծելու, այլև անկեղծ ու համոզւած արեւմտական լինելով, չը վախեցաւ համարձակօրէն կուրի ելնելու հնութեան ամեն մի երևոյթի դէմ:

Անխնայ ձաղկեց նա, ծաղրեց, քննութեան տակ առաւ և ջախջախեց ժամանակակից պահպանողական

*) Արփիարեանը արտասահմանում հրատարակել է նաև ուրիշ թերթեր՝ «Մարտ» և «Հայ հանդէս» և այլն:

և թիւը գաղափարները, վարպետի զրչով պատկերացրեց ազնւաշուքների և էֆէնդիների ներքին կեանքի փտութիւնը, մասնակից եղաւ բոլոր ըմբոստացող ճիգերին և իր տաղանդն ու եռանդը նւիրեց ամեն յառաջադէմ ձեռնարկութեան: Սակայն, ինչպէս Զօհրայն է ասում, նրա

...«անհաւասար գրականութիւնը, ծովի պէս, լի է անկումներով ու խիզախ բարձրացումներով. ալետատան ու յողդողդ գրականութիւն, որ ամեն կողմ կը տանի զինքը, որ ոչինչ ունի անքոյթ, որուն կատարները և վիհերը կերերան, կը դողան, իրարու վրայ կը գլորին շարունակ»...

Ձը նայելով դրան, անկարելի է առանձնապէս չը շեշտել, որ՝

«Իրմով (Արփիարով) սկսած ու քաջալերւած է միշտ այն երիտասարդ գրողներու շարքը, որ մեր հրապարակագրութեան այժմեան ռամիկ, թէ որ կուզէք, բայց հասկնալի ու սրտի մօտիկ հանգամանքը առած են»*):

Արփիար Արփիարեանի զուտ գեղարւեստական առաջին գրւածքներն են՝ «Դատապարտեալը», «Երազի մը զինը», «Կատակ մը»: Երեքն էլ ամփոփւած են մի հատորի մէջ, և տպւել են 1885-ին: Ապա և «Ապուշը», որ տպւած է 1886-ին:

«Դատապարտեալի» հերոսը մի թշուառ աղջիկ է, Սաթենիկը, որ հօր սնանկութեան դէմը առնելու համար, ստիպւած է դառնալ մի անհամակրելի հարուստի կինը: Սակայն վերջի վերջոյ թողնում է նա իր ախտաժէտ ամուսնուն և հօր մօտ վերադառնում: Այդտեղ

*) «Մասիս» 1892. Գ. Զօհրայի յօդւածը Արփիարեանի մասին:

նա հանդիպում է մի երիտասարդի, Երկուսն էլ սիրում են իրար: Սաթենիկը, առանց ապագան մտածելու, անձնատուր է լինում: Սիրահար զոյգը քաշում է Վոսփորի ափերին եղած մի սիրուն գիւղ և մի քանի ամիս ապրում է երջանիկ: Սակայն Արամը երիտասարդ է, ունի ձգտումներ: Իրաւաբան է և ստանում է լաւ պաշտօն մի դեսպանատան մէջ: Դրութիւնը ծանր է, չի կարող իր «ապօրինի» կնոջը հետ երեւալ... և առանց խղճահարւելու թողնում է Սաթենիկին ու «օրինաւորապէս» ամուսնանում ուրիշի վրայ: Թշառ կինը թողւած, արհամարհւած, նոյն իսկ վարկաբեկ եղած որպէս անբարոյական կին, ոչ իսկ ճանաչւում է իր սիրած եղբօր և հօր կողմից: Եւ մեռնում է նա մոռացութեան մէջ մենակ ու վատահամբաւ: Նոյն իսկ կրօնական իշխանութիւնը մերժում է թաղել նրան ծիսակատարութեամբ: Մարդաթող և անբարոյական կին էր Սաթենիկը...

Արփիարեանի այդ վէպը բուռն բողոք էր ժամանակակից քաղքենիական բարքերի, բողոք՝ անբարոյ երիտասարդութեան, զզւելի նախապաշարումների, կրօնաւորութեան աններողամտութեան և հասարակական թիւր հասկացողութիւնների դէմ: Այդ էր պատճառը, որ վէպը մեծ ընդունելութիւն գտաւ յառաջադէմ մշտածութիւններով տոգորւած երիտասարդութեան մէջ:

«Երազի մը գինը» մի գողտրիկ պատմւածք է, ողբերգական կեանքը «երազատես» մի երիտասարդի, որ յանդգնում է իր աչքը բարձրացնել դէպի մի հարուստ, քաղքենու աղջիկը: Ժամանցի համար, ամբարանոցում, աղջիկը ամբողջովին գրաւում է խեղճ երիտասարդին, իսկ երբ քաղաք են վերադառնում, մի երեկոյթի մէջ ոչ միայն ցոյց է տալիս որ չի ճանաչւում գործակատար «պարօն» և ոչ թէ «էֆէնդի» Հրան-

տին, այլև թեք տալիս է հարուստ Յակոբիկ աղային և արհամարհոտ ակնարկը իր պաշտողին ուղղած՝ հեռանում է... Պարզ էր: Հրանտը երազել էր միայն և խաբւել: Գալիս է ծիւրախտը և սպանում երիտասարդին: Սօֆին Յակոբիկ աղայի հետ, երբ շքեղ կառքով դուրս էին գալիս տնից՝ եկեղեցի գնալու և ամուսնանալու համար, դէմ առ դէմ են ելնում յուզարկաւորութեան մի թափօրի: Տանում էին մեռած Հրանտին:

Գրեթէ նման էր դրան «Ապուշ» անունով մեծ պատմւածքը: Զոհը նոյնպէս մի երիտասարդ է. Լեոնը. թշւառ ընտանիքի զաւակ: Աղջիկը, Ֆորտիւնէն փչացած բարքով ժամանակակից քաղքենի աղջիկ է, աչքը մեծ տեղերի: Ամուսնանում են սակայն: Ֆորտիւնէն բռնւում է անհաւատարմութեան մէջ՝ Լեոնի բարեբարի որդու, հարուստ Սինայեանի հետ: Լեոնը հոգեկան հիւանդութիւն է ստանում և ապուշարանն է տարւում: Ֆորտիւնէն հետզհետէ ընկնում է և... «լաւ է նորա ետեէն չ'երթալ, չը փնտռել»...

Բոլոր այս պատմւածքների մէջ Արփիարեանը գրաւիչ է, վարպետ գծագրող և տիպարները բաւական պայծառ պատկերացնող: Ո՛չ մի գունաւորումն և իդէալացում: Իրականութիւնն է, որ իր բոլոր պարզութեամբն ու ահաւորութեամբ՝ ներկայանում է ընթերցողի առաջ:

Սակայն Արփիար Արփիարեանի գլուխ-գործոցը լոյս տեսաւ 1903-ին Պետերբուրգի «Բանքեր» հանդէսի առաջին գրքում*):

Դա զօրեղ շեշտ կրող և մեծ շունչով գրւած մի պատմւածք է, որի մէջ տիպարները գծւած են մեծ

*) Գիսամեայ հանդէս, խմբագրութեամբ Ն. Ադոնցի: Լոյս տեսաւ միայն երկու համար:

հմտութեամբ և հանգոյցն ու հիւսւածքը կատարւած են գեղարւեստօրէն:

«Կարմիր ժամուց» է կոչւում պատմւածքը: Նիւթը առնւած է այն օրերից, երբ համիդական բէժիմը, իր սոսկալի հալածանքներով, ծայրահեղ զգուշաւորութեան մէջ էր դրել Կ. Պօլսի հայերին: Փոքրիկ «անխոհմութիւն», միայն մի բառ, ստրկական վարմունքներից չնչին մի զարտուղութիւն—և ահա «կասկածաւորը» մատնւում էր, բռնւում, բանտերի մէջ մաշւում, եթէ հարուստ էր՝ կողոպտւում, եթէ ոսկի չունէր տալու—խոնաւութեան մէջ փտում ու մեռնում...

«Թաղի մէջ Քիւրքճեան Հայրապետ էֆէնդիին վրայ խօսւած ատեն, «էֆէնդին» յորջորջումը բաւական կը համարէր: Ո՛չ անուն, ո՛չ մականուն: Պարզին վսեմութիւնը»... Այդպէս է սկսում բնորոշել Արփիարեանը իր գլուխ-գործոցի գլխաւոր տիպարը: Հին մի աղա մարդ է այդ, մի «ազնւաշուք», որ դեռ պահում է իր նախկին սովորութիւնները անփոփոխ: Ո՛չ մի կիրակի բացակայած չէ ժամից՝ 30 տարուց ի վեր. գնում է ամենից շուտ եկեղեցի, մտնում խորանը՝ Թաղի «ազնւաշուքների» հետ, յետոյ, պատարագը վերջանալիս, մօտենում է քահանային, միշտ մի ոսկի ժամուց տալիս և եթէ պատարագիչը եպիսկոպոս է—5 ոսկի:

էֆէնդին ունի յարգանք, վայելում է պատիւ, տէրութիւնից ստացել է «պալա» տիտղոսը, յայտնի է որպէս շատ բարեյոյս անձ և չի հանդուրժում, որեւէ անխոհմ քայլ տեղի ունենայ «իւր» Թաղի մէջ, իր իշխողութեան շրջանումը:

1890-ին էֆէնդիի այդ «հանգստաւէտ կենցաղավարութիւնը» սակայն խանգարւում է, որովհետև օրւայ պատարագիչ եպիսկոպոսին սպասաւորելու է ե-

կել ինչ որ մի «ղարիպ» (օտարական) քահանայ: Այդ յանդուգնը, երբ հասնում է «ազատութիւն եղբարց մերոց գերելոց» աղօթքին, այնպէս ուժգնութեամբ է հնչեցնում «ազատութիւն» բառը, որ էֆէնդիի սիրտը դող է ելնում: «Ծանր վտանգի ենթարկւողի շնչարգելութեամբ»: մի ըոպէ մնում է շւարուն, յետոյ սթափւելով, յուզմամբ դուրս է գնում դէպի խորհրդարանը և սպասում է այնտեղ Սրբազանին, իմանալու համար թէ այդ «լերան արջ» քահանան ի՞նչ էր ուղարկել իրենց: Պատրիարքարանից էր ուղարկւած: Էֆէնդին կատաղել է, ուղղակի քահանային է դիմում բարկացած: Այն ի՞նչ տեսակ «ազատութիւն» զոռալ էր, այժմ լրտեսական տեղեկագիրը արդէն սուլթանին էր գնացել, նորին Վեհափառութեան «աչքն ու ականջ» հասան փաշան իմացել էր...

Բայց «կոպիտ», Տոմուզ գիւղացի «տոմուզ» (խող) քահանան ոչինչ չի հասկանում դրութեան փափկութիւնից, ոչ էլ էֆէնդիի խոհեմական խրատներից: Էֆէնդին ստիպւած է լինում խիստ միջոցների դիմել. պատրիարքարան է դիմում և «խառնակիչ չքահանան» (ինչպէս հաղորդում է մի թերթ) «շոգենաւր դրւելով» ուղարկւում է իր երկիրը...

Լուրը հասնում է փաշային: Էֆէնդին ստանում է գովասանք և գոհ է, որ իր թաղն ազատել է վերահաս «վտանգից»: Սակայն մի օր յանկարծ, 1896 թւի Պօլսահայկական մեծ կոտորածից յետոյ, կանչում են նրան ոստիկանատուն, ապա և տանում բանտ իբր «կասկածաւոր», Էֆէնդին ապշում է: Ինչպէս, ինքը կասկածաւոր, այլևս վարկաբեկ պետութեան առաջ: Չէ՞ որ հարստութիւնն էլ կարող էր ոչնչանալ: Կառավարական պաշտօնեաները առիթից օգտւելով՝ չէին վճարիլ այլևս իրենց մեծաքանակ տալիքը... Անկումն

բարոյապէս և նիւթապէս. և այն՝ իզուր տեղը: Սրտաբեկ և յուսահատ, էֆէնդին զգում է, որ այլևս ջախջախւած և կործանւած մարդ է: Եւ ինքն իրեն հարցնում է, թէ ի՞նչ էր եղել իր մեղքը, ինչո՞ւ էր Աստուած պատժում իրեն այդպէս: Ու որոնում է մտքի մէջ, որոնում և չի գտնում որևէ յանցանք...

Այդ ինքնախուզութեան ժամանակն է ահա, որ յիշում է յանկարծ օտարական քահանային, մտաբերում է իր վարմունքն ու կոպտութիւնը: Եւ սկսում է դառն զղջումը... Յիշում է, որ Էնկիւրիի դատարանը Տէր Յուսիկին դատապարտել էր մշտնջենական աքսորի: Դառնութիւնով լցւած, խռոված հոգով՝ որ մահմեղականներէն ունեցած վախուն՝ հալածած էր Քրիստոսի հաւատարիմ ծառան, ուխտում է նա անշուշտ ազատել խեղճ քահանային՝ բանտից ելնելուն պէս:

Եւ ազատւում է էֆէնդին բանտից: Մեծաքանակ ոսկին բաց է անում բանտի դռները: Էֆէնդին այժմ այլևս նոյնը չէ. զիտէ այլևս թէ որքա՞ն արժէք ունին տէրութեան աչքում հաւատարմութիւնն ու ստրկական խոնարհութիւնը: Այժմ էֆէնդին զայրոյթով է լցւած բռնակալների դէմ: Եւ երբ լսում է մի օր էլ, թէ Տէր Յուսիկը, շնորհիւ պատրիարքարանի միջնորդութեանը ազատւած է, այժմ Կ. Պօլիս է— սաստիկ ուրախանում է:

Անմիջապէս իմանում է քահանայի բնակարանը և գնում է այնտեղ:

«Ներս մտաւ, դուռը գոցեց: Քահանան վախենալով ետ ետ գնաց, պատին կռթնեցաւ: Այցելուն իր առջևն էր, ֆէսը հանած և ծռած՝ ձեռքը կը քաշէր համբուրելու:— «Ես քեզ մեղայ, Տէր հայր, ես քեզ մեղայ»:

Ու յանկարծակիին յուզմամբ երկուսն էլ թաշկի-

նակներն են հանում և թրջլած աչքերնին սրբում... Քահանան այնուհետև պատմում է իր երկրի մասին և ի միջի այլոց նկարագրում, թէ ինչպէս իր հայրենակիցները ժամանակին մտածելով ինքնապաշտպանութեան մասին, կարողացել էին ազատել կոտորածից: Էֆէնդին հասկանում է: Հետզհետէ զմայլմամբ է նրկատում նա, որ Տէր Յուսիկը ոչ միայն ընտիր քահանայ էր, այլ և ընտիր ու քաջ մարդ:

Ու երբ մեկնում է, դարձեալ համբուրում է քահանայի ձեռքը և տալիս է նրան մի քսակ ոսկի: Ո՛չ, քահանայի համար չէր տւածը, այլ ժողովրդի համար, որպէս զի առնէր վառօդ, հրացան: «Խոհեմութիւնը դէնքի մէջն էր»... Քահանան ընդունում է նւէրը և ասում ժպտելով՝ «Կարմիր ժամուց է սա»... Եւ երկուսի աչքերը իրար են հանդիպում. նրանց մէջ «կը վառէր հայ աղքատին և հայ հարուստին հազար տարւան ատելութիւնը՝ դարաւոր թշնամիին դէմ»...*)

Այդ է ամբողջ վէպը. թիւրքահայ նորագոյն վիպական գրականութեան լաւագոյն արտադրութիւններից մէկը, որ գրւած է վարպետի հմտութեամբ, տիպարներն ու դէպքերը նկարւած են կատարելապէս իրականի գոյներովը՝ առանց որևէ շպարումի:

Այդ վէպից յետոյ Արփիարեանը այլևս գեղարւեստական ոչինչ չը տւեց: Վերջին աշխատութիւնները գուտ առօրեայ հարցերի մասին եղան և կամ մի քանի թռուցիկ բանասիրական ակնարկներ:

Արփիար Արփիարեանի ընկերակիցներից և «Արևելքի» խմբագրութեան լաւագոյն ոյժերից մէկը հանդիսացաւ 80 թւականներին մի երիտասարդ գրող, որ

*) «Կարմիր ժամուց» գրւածքը շատ թեթեւ, աննշմարելի կրճատումով տես «Հայ գրողներ» գիրք բ.

Թէեւ մնայուն քիչ աշխատութիւններ է թողել, սակայն թողածների մէջ ցոյց է տալիս ճշմարիտ գեղարւեստագէտի նուրբ ճաշակ և գրելու արւեստ:

ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆՆ Է*) դա, հեղինակ մի շարք փոքրիկ պատմածքների, այլև իր ժամանակին «Արևելքի» և «Մասիսի» մէջ տպւած բազմաթիւ հրապարակախօսական և գրական էջերի:

Բաշալեանը ծնւել է 1868-ին, Կ. Պօլսոմ: Այժմ նա ֆրանսական մի ընկերութեան կառավարիչ է Բապու քաղաքում: Թէեւ գրական գործունէութիւնը սկսեց 1888-ից «Մասիս»-ում, սակայն իր ուշադրութեան արժանի պատմածքներից մի քանիսը լոյս տեսան աւելի ուշ, 90-թւականներին, երբ նա, ազատւելու համար Համիդական հալածանքներից, շատերի նման փախաւ իր հայրենիքից:

Լաւագոյն գրւածքներն են «Յեղին ձայնը», «Կադանդ», «Զարմօնք», «Հմայածափ», «Տէրտէրին ուխտը», «Ղալածիոյ րէսթը» և այլն:

Բաշալեանը փափուկ, քնքոյշ գրող է, որ առանձին գուրգուրանք ունի դէպի իր նկարագրած տիպարները: Յատուկ գթածութեամբ պատկերացնում է նա երիտասարդական երազների հիասթափումիցը՝ յուսահատութեան հասնող պատանիների և զգուշացնելու համար շատերին, դնում է նրանց առաջ նման երազների վտանգները, այլև զուտ իրականութիւնը իր բոլոր տգեղ ու դառն կողմերով:

«Հմայածափը» երիտասարդների առաջ պարզում է կնոջ համար կեանքը փչացնելու յիմարութիւնը, «Ղալածիոյ րէսթը», նկարագրում է կամքի տէր, զօրեղ մի երիտասարդի, որ դիտէ համոզմունքի համար զոհել իր

*) Պիտի կարգալ «Բաշալեան»

բարեկեցութիւնը և արհամարհել մեծ խոստումները, իսկ «Յեղին ձայնը» գրեաժքում հեղինակը ազգասիրաբար պնդում է, թէ հայը իր «արիւնին մէջ ունի պէտքը դէպի իմացականութիւնը, դէպի գիտութիւնը, դէպի յառաջդիմութիւնը, դէպի յաղթանակը»: «Ձէ—վերջացնում է նա իր պատմեաժքը—դէպի այդ հորիզոնները լարեաժ կամքով մը վախ չի կայ, որ հայութիւնը կորսւի»:

Այդ բոլորը ասում է նա անգլիացի մի միսիօնէրի բերնով: Տոքթորը եղել է Հայաստան, պատմում է հայ ցեղի ազնւութեան մասին, համոզեաժ է, որ հայի միակ խնդրեաժքն է Աստծուց՝ տալ խելք իրեն: Յեղի ձայնն է դա:

Շատ աւելի գեղեցիկ է «Աղաւնիներ» պատմեաժքը: Երեք ծերունիներ են նկարագրեաժ այդտեղ. մի եղբայր և երկու քոյր. երեքն էլ արշիժերեր. ապրում են գիւղում, ունին բազմամեայ սովորութիւններ և մի աղաւնատուն: Ծերունին օրը մինչև երեկոյ աղաւնիների հետ է. սիրում է նրանց, խնամում և գուրգուրում: Մի գիշեր հրդէհը լափում է տնակը: Ծերունին թողաժ ամեն ինչ, վազում է իր աղաւնիներին: Ազատում է մի կերպ, սակայն նրանցից մէկը մնացել է փլատակի մէջ: Ծերունին միւս և հետեեալ օրերը իր տան մոխրակոյտի վրայ է, որոնում է, այրեաժ աղաւնուն է փնտռում...*)

Ութսունական թեականներին, «Արեւելքի» և «Մասիսի» շուրջը ժողովեաժ երիտասարդներից առանձնապէս յայտնի եղաւ և գրականութեան մէջ յետագայում բնապաշտական (նատուրալիզմ) ուղղութիւնը

*) «Յեղին ձայնը», «Աղաւնիներ», «Ղալաթիոյ ըէսթը» և «Տէրաէրին ուխտը» տես «Հայ գրողներ» բ. գիրք:

մտցրեց Գրիգոր Զօհրապը:

ԳՐԻԳՈՐ ԶՕՀՐԱՊ, պերճախօս փաստաբան, այժմ անդամ Օսմանեան պարլամէնտի, այլև երեսփոխան Ազգ. ժողովի, ծնւել է 1860 թւին Կ. Պօլսում:

Ինչպէս Արփիարեանն է ասել, Զօհրապն ևս «իր ընկերակիցների պէս գրական թեթևակի կրթութիւն էր ստացել, բայց ինքնազարգացումով և բնատուր կարողութիւնների աջակցութիւնով՝ ինքնատիպ մի գրող եղաւ»:

Զօհրապի առաջին գրական աշխատութիւնն է «Անհետացած սերունդ մը» վէպը: Իրապաշտութեան ձեռնարկը, Արփիարեանի պատմածքների նման՝ սիրային խնդիրները իբր նիւթ ունեցող մի գրւածք է այդ, որ սակայն դեռ ևս ոչ նոր ձգտումների յաւակնոտութիւնն ունի և ոչ էլ նոր ուղի բանալու: Պարզ մի պատմութիւն է այն, որ ապացուցանում է, թէ Զօհրապը ունէր գրելու տաղանդ, հոգեբանի ջիղ և գիտէր հոգեբանական վերլուծութիւններ անել:

Վէպի հերոս Տիգրանի հոգիբանութիւնն է, որ գլխաւորապէս զբաղեցրել է հեղինակին: Զգացմունքների հակադիր, սուր փոփոխութիւնը ինքնատիպութիւն է տալիս գրւածքին: Յիրաւի, Տիգրանը, որ այնքան ատում էր իր ընկերոջը անհաւատարիմ գտնւող աղջկան, երբ սա ամուսնանում է և կորցնում ամուսնուն—հոգեկան մի տարօրինակ հակասութիւնով՝ սիրահարւում է այդ «ատելի» կնոջ վրայ և բուռն տենչանքով ցանկանում է նրան...

Յետագայում Զօհրապը շատ աւելի զարգացրեց իր տաղանդը, մշակեց գրելու ձևը, և աւելի ու աւելի իրապաշտ, ամբողջովին համակւեց Մօպասանական ոգով: Յիրաւի Զօհրապին կարելի է համարել թիւրքահայերի Մօպասանը: Նրա նման այս հայ գրողն էլ գի-

տէ դնել իր պատմաւածքների մէջ սրամտութիւն և գրաւիչ հեգնարանութիւն, նրանման՝ Զօհրապի պատմելու ձևն ևս հմայիչ է, սեղմ, անսեթեթեթ և լեզուն կենդանի ու պատկերաւոր:

Իննսունական թւականներից սկսած այլևս թողեց նա Արփիարեանի շոշափած հարցերը և նրանց պարզելու ձևը, ազատեց ոսմանտիզմի որևէ նշոյլից, հետզհետէ հեռացաւ մինչև իսկ իրապաշտական հոսանքներից և յարեց բնապաշտութեան (նատուրալիզմ):

Նրա գրիչը, տարէցտարի համարձակ ու հաստատուն շարժումներ ստացած՝ գծել սկսեց զանազան հոգեկան երևոյթներ, զգացմունքների այլազան պատկերներ, ընկերական կեանքի փոքրիկ խորշեր և մանաւանդ քաղքենիական բարքերի մէջ սնւած ու նրա հասկացողութիւններովը հպարտացող հետաքրքիր տիպարներ:

Փոքրիկ, սեղմ և ազդու կտորների մէջ, արագ շարժումների ազատութեամբ, ներկայացնում է նա մեծ մասամբ սիրոյ զգացմունքի բազմակողմանի, բարդ արտայայտութիւնները: Մի պատմաւածքով, օրինակ, սիրոյ վայելումներն է իդէալացնում և այդ վայելումների մէջ մեռնելը.— մեռնել պաշտւած, թարմ, երիտասարդ, այլև յանկարծական մարումով, առանց դառնութեան, կսկիծի կամ յուսախաբութեան «Երջանիկ մահ»: Մի ուրիշ պատմաւածքի մէջ ներկայացրած է հիւանդանոցի մէջ խնամուող մի երիտասարդի սէրը դէպի գթութեան քոյրը: Բայց կոյսը, որ հարուստ մի ընտանիքից է և սիրային հիասթափումից՝ թողել է աշխարհը, այլևս չի ուզում ականջ դնել կեանքի վայելումների ձայնին: Երիտասարդը անմխիթար՝ հեռանում է հիւանդանոցից... և շուտով մոռանում է մեր-

ժլած սէրը. — «զինքը տեսնելու կարօտս մարեցաւ, օրական զբաղումները, կեանքի պայքարը՝ սրտիս ամեն ծաղիկներուն պէս ճզմեց չորցուց և փոշի ըրաւ այս երազս ալ: Բայց քոյր էմիլիէնի յիշատակը մնաց մըտքիս մէջ, գրքի մը էջերուն մէջ մոռցւած տերևի մը պէս քիչ մը տոգունած»... («Մայրապետ»): Ահա և «Անդրշիրմի սէրը» պատմւածքը, որում Զօհրապը շատ բնական և օրինաւոր է գտնում, եթէ մի կին, չը սիրելով իր ամուսնուն, անհաւատարիմ է նրան: Ապա և «Արմենիսա», ուր սէրը յաղթահարում է կրօնական ամեն զգացմունքի, նոյն իսկ մոլեռանդ և աններողամիտ աղանդաւորութեան...

Եւ այսպէս սէրը, սիրոյ երևոյթները, սիրային արկածներն ու փոփոխութիւնները, քաղցրութիւններն ու տանջանքները՝ նիւթ են դարձել Զօհրապի բազմաթիւ մանր գրւածքների համար: Մօպսսանի նման նա ևս աշխատում է հետաքրքրել ընթերցողին՝ կամ սրամիտ հանգոյցներով ու լուծումներով և կամ պատմելու հեզնաբանական ձևովը և բաց ու համարձակ պատկերացումներով:

Զօհրապի գրւածքներից մինչև այժմ լոյս տեսած կան երկու ժողովածուներ. — «Խղճմտանքի ծայներ» և «Կեանքը ինչպէս որ է»: Այդ գրքերի մէջ եղած պատմւածքներից լաւագոյններն են՝ «Փօստալը», «Թէֆարիկ»*), «Ճիտին պարտքը», «Երջանիկ մահը», «Ճօկօ», «Վերադարձը», «Արմենիսա» և այլն: Բոլորն էլ սիրային խնդիրների շուրջն են կազմւած և սիրային այլևայլ երևոյթներն են նիւթ ունեցել: Ժողովածուներից դուրս Զօհրապը ունի շատ ուրիշ պատմւածքներ էլ, ցրւած

*) «Թէֆարիկ» և երկու ուրիշ պատմւածքներ տպւած են «Հայ գրողներ» գիրք բ.

հանդէսների և թերթերի մէջ:

Նոյն, ութսունական թւականներին, յայտնի դարձաւ և մի ուրիշ գրական դէմք, որ ասպարէզ իջաւ մի ընդարձակ ընկերական-կենցաղական վէպով: Այդ դէմքն էր ՏԻԳՐԱՆ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆԸ:

Ծնւել է Կամսարականը Կ. Պօլսում 1866 թւին: Ծագումով ըուսահայ է*): Այժմ յայտնի վաճառական է Եգիպտոսում, դեռ ևս պահել է թիւրքահայոց նորագոյն գրականութեան առաջնորդներից մէկի հմայքը և մէկ-մէկ, երբ հրաւիրում են մասնակցելու, թողոցիկ էջերով երևում է այս ու այն ժողովածուի կամ հանդէսի մէջ:

Կամսարական հետևորդն եղաւ Արփիարեանի, թէև առաջինն էր, որ տւաւ ընդարձակ վէպ իրապատական ձգտումներով և իրականութիւնից հանած տիպարների գծագրութեամբ: Արփիարեանի գրելու ձևն էր որ գրեթէ պահպանեց նա մինչև վերջ, նոյն իսկ նրա ուշադրութեան առած խնդիրները արծարծեց աւելի լայն շրջանակի մէջ: Իննսունական թւականներին էր միայն, որ Կամսարականը նշաններ ցոյց տւաւ փոքր ինչ ինքնուրոյնութեան, սակայն հազիւ 3 պատմածքներ տւաւ և այնուհետև գրեթէ լռեց:

Առաջին մեծ վէպը, որ իր ժամանակին (1888 թւին) մեծ ուշադրութեան արժանացաւ և շատ կարդացւեց, կոչւում է «Վարժապետին աղջիկը»): Ժամանակակից քաղքենիական բարքերի և հասկացողութիւնների զոհ դարձած մի հասարակ, վարժապետական մի ընտանիքի քայքայման պատմութիւնն է այն: Աղջկան ամուսնացնում են մի հարուստի որդու հետ: Հպարտ

*) Ինքնակենսագրութիւն, տպւած «Ամենուն Տարեցոյցի» մէջ 1910 թւականի:

է հայրը, հպարտ են մայրն ու ազգականները: Բայց շատ շուտով է երևան գալիս թէ ինչպիսի բարքերի մէջ էր ընկել թշւառ աղջիկը: Մերժելով մի փշացած երիտասարդի սէրը, հաւատարիմ իր ամուսնուն, բայց զրպարտւած ու ամբաստանւած, վռնդւում է նա տնից: Կորզում են որդուն ձեռքիցը, վատահամբաւած և ամեն տեսակ խայտառակութեան ենթարկւած, թշւառ կիւնը գնում է իր լուռ տանջանքներովը ծիւրւելու և մեռնելու ծնողների մօտ: Միակ երազը, միակ տենչն է սակայն մի անգամ ևս տեսնել իր զաւակին, որ խլել էին իրենից և որին ով գիտէ ինչպէ՞ս էին խօսել մօրը մասին...

Յուզիչ, ցնցող էջեր կան գրքի մէջ. կան նաև յաջող գծւած տիպարներ և մանաւանդ՝ գունազեղ նրկարագրութիւններ թէ քաղքենիական կեանքի և թէ հասարակ ընտանիքների կենցաղավարութեան:

Վէպը ունեցաւ իր խոշոր ազդեցութիւնը: Նա մերկացնում էր Պօլսական ապականւած կեանքի շատ թագուն ծալքեր, նա գութ և համակրութիւն էր ներշնչում դէպի անցնող գոհերը, որոնք «վարկաբեկ» էին լինում և դուրս նետւում՝ շնորհիւ քաղքենիական անբարոյ երիտասարդութեան և ցոփ կեանքի:

Իննսուն թւականներին և յատկապէս 1892-ին, Կամսարականը «Մասիս»*) շաբաթաթերթի մէջ երևան եկաւ երեք նոր, գողտրիկ պատմածքներով, որոնք գեղարւեստօրէն կերտւած յաջող սլառկերներ էին: Ահա, օրինակ, «Յարօ», մի ջրհանի պատմութիւնը: Գաւառացի մի հսկայի, միմիայն իր ոյժի, բազուկների

*) Խմբագրութեամբ Գ. Զօհրապի և Հ. Ասատուրի, աշխատակցութեամբ ժամանակակից լաւագոյն գրական ոյժերի (Սիպիլ, Զոպանեան, Օտեան և այլն):

ամբողջեանը շնորհիւ ապրող մի պարզամիտի նկարագրութիւն. պարզ, առանց որևէ հանգոյցի, որևէ արկածի՝ նկարագրութիւն է դա մի պանդուխտի, որ դարձնում է խոշոր, ծանր անիւը և մտքովը գնում դէպի իր հայրենիքը, դէպի իր ճժերն ու ջահէլ կիներ:

Ահա և «Հովկուլը». նկարագրութիւն մի աւերակ ամբողջի և այնտեղ նստած մի պարապորդի (հովկուլ) որ արհամարհոտ հայեացքով, թառած բարձրադիր աւերակների մի պատի վրայ, անտարբեր վարի մեծ քաղաքի խլրտումին—ծխում է իր սիգարէթը՝ արևելք-ցու անվրդով և յոյլ շարժումներով...

Ահա և «Ընկուզին կողովը» ընկուզավաճառ Մերկիկի տիպարն է այն, նոյնպէս տիտանական հասակով, կտրիճի կազմաւածքով, որ հպարտութեամբ ծախում է կողովի պարունակութիւնը՝ առանց որևէ աղերսի, կանչւտութի և կամ շատախօսութեան: Սակայն Մերկիկը լաւ կոնծող էլ է, քէֆ սիրող և գիտէ դրանով պահել իր մեծամիտ շարժումներն ու վարմունքը: Մերկիկը խմելուց յետոյ—դարձեալ իր մեծանձնութիւնը երևան հանելու միտումով, ցոյց տալու համար որ չնչին մարդ չէ—սկսում է անկարգութիւններ. փշրտում է լուսամուտը, արնոտում բազուկը, հայհոյում է գինետան մանչուկին, նւագածու գնչուին...

Եւ Կամսարականը ինքնատիպ ձևով, հմուտ շարժումներով և կենդանի գոյներով՝ կարողացել է ցայտուն դարձնել Յարօի, Հովկուլի ու Մերկիկի տիպարները*):

1892-ից յետոյ Կամսարականի երևումը մնում է

*) «Յարօ» և «Հովկուլը», ինչպէս և կտորներ «Վարժապետին աղջիկը» վէպից՝ տես «Հայ գրողներ» հատ. բ.

աննշմարելի, մանաւանդ որ նա այլևս ոչ մի արժէքաւոր պատմաժառանգ չի լոյս ընծայում:

Գրել է Կամսարականը նաև արտասահմանի («Մարդ») և Պօլսոյ թերթերում՝ «Հայկակ», «Անցորդ» և ուրիշ կեղծանուններով:

6.

Լաւաթեա բանասեղծներ՝ Մ. Աճէմեան եւ Ա. Փանսեան.—Գրական կեանքը եւ շարժումը 1888—1894.—«Հայրենիք» քերթը եւ գրական նոր դէմքեր.—Արեւիկ Զոպանեան, կեանքը եւ գրական գործերը:

Ութսուն և իննսուն թւականների թիւը քահայ գրականութեան յայտնի դէմքերի շարքում՝ անհրաժեշտ է յիշատակել երկու քերթողների ևս, որոնք իրենց բնաւորութեամբ, գրելու արեւստով ու սեռովը (ժանր) տարբերում են բոլոր միւսներից:

Դրանք են Մկրտիչ Աճէմեանը և Ալէքսանդր Փանոսեան: Երկուսն էլ լաւատեսութեամբ տրամադրւած գրագէտներ են. թէև զուրկ խորութիւնից, բայց զւարթ ու կատակող շեշտերով և առանձնապէս ուշադրութիւն դարձնող գրելու արեւստի և յանգաւորութեան վրայ:

ՄԿՐՏԻՉ ԱՃԷՄԵԱՆԸ ամենահինն է: Պատկանում է նա այն սերունդին, որի ծնունդն էին Պէշիկթաշեան, Թէրզեան և Հեքիմեան: Կ. Պօլսեցի է. ծնւել է 1838-ին: 1852—1858 թիւը աշակերտել է Մխիթարեաններին և Հ. Ղ. Ալիշանից հայերէնի ու հայ պատմութեան դասեր առել: 1861-ին նշանակւել է Օս-

մանեան հեռագրատան պաշտօնեայ և 1909-ից, հանգստեան թոշակով, թողած ամեն գործ, առանձնական կեանք է վարում Կ. Պօլսում:

Աճէմեանը սկսել է գրել դպրոցից: Առաջին գրւածքները գրաբառ են: Չը նայելով որ յետոյ աշխարհաբառը գործածեց միշտ, սակայն երբէք չազատեց գրաբառի ճիրաններից: 1871-ին լոյս տեսաւ ոտանաւորների առաջին ժողովածուն—«Ժպիտք և ալտասութ»: Այնուհետև, 1887—1892 հետզհետէ հրապարակի վրայ երևացին ուրիշ երկու հատորներ ևս—«Լոյս եւ ստեղծ» և «Գարնան հոգեր»: 1908-ին այդ բոլորը միացրած՝ հրատարակեցին մի հատորով, որ կրում է «Թրեռուն լանգեր» վերնագիրը:

Ժամանակակից գրեթէ բոլոր պարբերականների մէջ ինքնուրոյն չափածոյ գրւածքներովը երևալուց բացի, թիւրքահայ բեմի համար Աճէմեանը թարգմանեց Շիլլերի «Աւագակները» և յօրինեց «Ծեր սիրահար» կատակերգութիւնը, որի մէջ կնոջ դեր չը կայ, որովհետև այդ ժամանակներում ոչ մի հայ կին սիրտ չէր անում դեռ ևս բեմ ելնել:

Օժտւած լաւատեսութեամբ և երգիծող տրամադրութեամբ, Աճէմեանը սկզբից ի վեր ամբողջ իր ուշադրութիւնը կենդրոնացրած է պահել գրելու արւեստի, յանգաբանութեան և լեզւի վրայ, քան մտքի և նիւթի: Նրա ոտանաւորների համար նիւթ է դարձել ամեն ինչ: Գրել է օրինակ, սիգարի, օղու, խաղողի, կատուի, իր ժամացոյցի, հունձի, դրամի, հոգու, երկինքի, սիրոյ, այլևայլ ոչ խորունկ, այլ անցողակի վշտերի և նոյն իսկ մահւան մասին: Փոքրիկ, կոկիկ և բարեկազմ ոտանաւորներովը՝ նա սիրաբանում է, մեղմօրէն տխրում, զւարթագին ժպտում արևին, բնութեան, ծովին, կոյսին, յետոյ, փոքր ինչ ծաղրաբա-

նում, երգիծում, կատակներ է անում ու մէկ-մէկ էլ, զանազան հակապատկերներ գծելով, վշտանում է այնպիսի անհաւասարութիւնների վրայ, որոնք արդիւնք են ոչ թէ ընկերական անիրաւութիւնների, այլ բնութեան:

Լաւատեսութեամբ տոգորւած այդպէս, սեթեւեթ ոճով, բայց ներդաշնակ ու բաւական բարեկազմօրէն կերտւած ոտանաւորներովը՝ երգում է նա առանց երբեք չյոյգ, վիշտ կամ զայրոյթ ազդելու: Պատկերացումները թէև յաճախ յաջող են, սակայն խորունկութիւն չունեն և տպաւորութիւն չեն թողնում: Իր բոլոր ջանքերը՝ յոյգեր առաջ բերելու— արւեստական են, բռնազրօսիկ:

Դրանց փոխարէն, Աճէմեանը քաջ արւեստագէտ է և յանգեր կազմող. և այն՝ այնպիսի դիւրութեամբ ու սահունութեամբ, որ մարդ զմայլում է: Դժւարութիւն չի կրում յանգեր ու խօսքեր որոնելու մէջ. նրանք բղխում են անսպառօրէն և վայելուչ կանոնաւորութեամբ:

Լաւագոյն բանաստեղծութիւններից կարելի է մատնանիշ անել առ հասարակ—Ասուպներ, Առեղծւածը, Գնչուհին, Անակընկալը, Լուսնկոն... Նկարագրական շքեղ տողեր են—Վոսփոր, Հալքի և Բրինքիքօ, Արծակուրդ... Երգիծականներից — Ապոլոն, Դրական բանաստեղծներ, Ի նպաստ աղքատներուն, Օրհնեմ տէր և այլն: Այս վերջին սեռի գրւածքները համեմատաբար սակաւ են և աւելի ուշ ժամանակէլ գործեր:

Երկարաշունչ միակ գրւածքը կարելի է համարել «Սապատողը»: Պատմութիւնն է այդ հարուստ, բայց սապատող մի աղջկայ, որ երբ անդրադառնում է բնութիւնից ստացած իր պակասաւորութեան վրայ, երբ ականատես է, թէ ինչպէս թէև աղքատ, բայց առոյգ

և առողջ զոյգեր, իր դիմացի խրճիթում, կեանքն են վայելում երջանկօրէն— խորապէս վշտացած՝ ծիւրում է հետզհետէ և անմխիթար մեռնում:

Աճէմեանի բոլոր փոքր ու մեծ ոտանաւորները, որոնք նիւթ ունեն արկածներ և կամ «կեանքից առած» պատկերներ, յաճախ անբնական են, շինծու, իսկ հանգոյցներն ու լուծումները ուսմանտիք:

Հաւատեսութեամբ օժաւած, բայց շատ աւելի զւարթաբարոյ ու կատակող, երգիծող ու ծիծաղող բանաստեղծ է ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ ՓԱՆՈՍԵԱՆԸ: Ծնւել է Կ. Պօլիս, 1858-ին:

Փանոսեանն էր, որ թիւրքահայ գրականութեան մէջ մտցրեց սրամիտ բանաստեղծութեան սէրը: Նրա բոլոր գրածքները կազմւած են սահուն, առանց որևէ ճիգի հասկացող տողերից, ունին «հնչուն յանգեր, երգող, կայտող և թրթռուն զւարթամտութիւն» (ինչպէս բնորոշում է նրան Սիպիլը*): Յիրաւի, որ մի թախիծ և յոյզ նրան չի գրաւում. սէրն անգամ երգում է նա կենսախինդ ու զւարթ խաղերով: Միտումներ յառաջադրող որ մի տող չունի. պարզապէս կատակող է և զւարթութեան ու վայելքի հրապոյրը երգող բանաստեղծ:

«Իր տաղերը—ասում է Սիպիլը—չունին հին քերթողներու մտքին մղձաւանջները, փլատակներու, դիակներու, մշուշներու, մութ անտառներու արհաւիրքը... այլ կը ներկայացնեն կեանքը անուշ, ծիծաղով մը լեցուն... Ինքն ալ կերգէ թռչունները, առւակները, պուրակները, բայց իր թռչունները, ոսկի վանդակներու մէջ սիրաբաղձութենէ չեն մեռնիր, այլ

*) Յայտնի բանաստեղծուհի: Տես նրա մասին յետագայ գլխում:

աշխարհիկ կեանքի հմայքը կը փառաբանեն. իր առ-
 ւակներուն մէջէն կը լսես կանանչ վարսերով ու ցոլ-
 ցլուն քօղերով յաւերժահարսերու մշտնջենական խըն-
 դուքը: Թեաւոր զւարթութիւնը կը շրջագայի իր յան-
 գերուն և վանկերուն հետ, շուրջդ աւելի կապոյտ, ա-
 ւելի պայծառ յօրինելով հորիզոնդ: Երբ մահը կող-
 քայ, իր քնարերգութիւնը մեռելները աղւորցնելու
 գաղտնիքն ունի.—

Պայծառ էին իր աչերն,

այտերն ալ թարմ ու զւարդ,

վարդ, վարդ, վարդ.

Կուգար գեփիւռն անոնցմէ քաղել

քաղցրիկ ի համբոյր,

բոյր, բոյր, բոյր*):

Եւ յիրաւի, «Հիւծեալ աղջիկը» վերնագրով իր լա-
 ւագոյն այդ գրեածքում, Փանոսեանը մեղմիկ տխրու-
 թեամբ երբ նկարագրում է հիւծեալ աղջկայ վշտոտ
 կեանքն ու թախծալից մահը—ողբի և յոյգերի մէջ
 իսկ պահում է միշտ գեղեցկագիտութեան իր նուրբ
 ձևերը, պատկերների փափուկ գունաւորութիւնը և
 յանգերի հնչուն, երաժշտական հմայքը:

Սակայն Փանոսեանը շատ էլ չի սիրում այդպի-
 սի տխուր նիւթեր: Աւելի հաճոյքով կատակում է նա,
 ծաղրաբանում, երգիծում և սրամիտ փոքրիկ պատմու-
 թիւններ անում, որոնք երբեմն բաւական կծու են և
 նպատակին հասնող: Այդպիսի գրեածքներից է «Յեաս
 կոչում և մեղացազիր», ուղղեալ Մեծ-Արմտանի գիւղա-
 ցիներին, որոնք զայրացել էին բանաստեղծի վրայ,
 որովհետեւ կատակալից կերպով էր խօսել նրանց մա-
 սին: Այդպիսի գրեածքներից են նաև—Կաղանդէք առ

*) Ամբողջը՝ «Հայ գրողներ հատ. բ. եր. 454.

Ֆիլիպէցիս, Աբուբակ, Անխոհեմ հարցումներ, Կնոջ հարցումներ, Հարցումներ արձագանքին, Բաղտաւոր տղան, Հովհարը և այլն:

Փանոսեանը ունի նաև յաջող թարգմանութիւններ, միշտ իր սիրած սեռի բանաստեղծութիւններ, Մովսէսից, Հայնէից, Պրուդօմից և այլն: Գրել է նոյնպէս մի քանի զաւեշտախաղեր*):

Ինչ որ սակայն առանձնապէս ուշադրութեան արժանի է դարձնում Փանոսեանին և տալիս է նրան պատուաւոր տեղ թիւրքահայ գրականութեան մէջ—դա իր մանկական գրածքներն է, մի շարք մանկական ինքնուրոյն բանաստեղծութիւնները:

Յիրաւի, թիւրքահայ գրականութիւնը չի ունեցել և մինչև այժմ իսկ չունի մանուկների համար յատուկ գրականութիւն: Միակ գրողը եղաւ և մնում է մինչև այժմ էլ Աղէքսանդր Փանոսեանը, որ արտադրել է շատ սիրուն փոքրիկ, զւարթամիտ ու աշխոյժ բանաստեղծութիւններ:

Իր այդպիսի գրածքները սկսեց նա լոյս ընծայել 1885 թւականին, Կ. Պօլսում լոյս տեսնող առաջին պատկերազարդ մանկական ամսագրի «Բուրաստան մանկանց»ի մէջ: Ամսագիրը երկար կեանք չունեցաւ: 1889-ին նա դադարեց բոլորովին:

Փանոսեանը այդ ամսագրի մէջ էր, որ հռչակ ստացաւ իբր մանկական գրող: Եւ այժմ արդէն, թիւրքահայ բարբառով իւրաքանչիւր դասագրքի մէջ, անշուշտ տեղ են գրաւում նրա շատ գրածքները: Դրան-

*) Միպիլ յայտնի բանաստեղծուհու հետ ընկերութեամբ գրել է «Մաքնիս» անունով 2 տարով թատերախաղը: Տպւած 1909 Կ. Պօլիս: Ունի «Թեկնածուներ» զաւեշտը 1 տար. տպ. 1901-ին:

ցից մատնանիշ անել կարելի է հետեւեալները.— Շուշանին բոյրը, Հողագործն և իւր որդիք, Սաթնիկ, Կրիան և բաղերը, Արմինէ, Ճնձղուկն ու բազէն, Գծասիրտ բու, Խրթին հարցում, Կաղանդն որ չի գար և այլն:

Փանոսեանի երկերի ժողովածուն սկսել է լոյս տեսնել պրակներով, որոնք կրում են «Այգեկութք» վերնագիրը: Առաջին պրակը լոյս է տեսել 1908-ին*):

1884 թւին, ինչպէս ասել է քիչ առաջ (եր. 697), «Մասիս» և «Արևելք» օրաթերթերը միացան. վերջինս շարունակեց ամենօրեայ հրատարակել, իսկ «Մասիսը» դարձաւ գրական շաբաթաթերթ: Այդ պարբերականների մէջ էր, որ կենդրոնանալ սկսեցին թիւրքահայ գրականութեան արդիւնքները՝ թէ՛ հրապարակախօսական, թէ՛ գեղարւեստական և թէ՛ բանասիրական: Թերթերի խմբագիրները և մօտ աշխատակիցները եղան Արփիարեանի, Բաշալեանի և Զօհրապի նման կարող ոյժեր և իրապաշտական ուղղութիւնը դարձաւ այնուհետև ղեկավարողը թիւրքահայ մտքի:

Գրական այդ յեղաշրջումի և եռանդուն գործունէութեան ընթացքում, շարժումը ղեկավարող ոյժերը կարևոր մի քայլ համարեցին, ի միջի այլոց, թիւրքահայերին հետզհետէ ծանօթացնել ոչ միայն ռուսահայ, այլ նոյն իսկ ռուսական նորագոյն գրականութեան հետ: Այդ պահանջները առաջ էին նետուում շնորհիւ այն շփումների և յարաբերութիւնների, որոնք տեղի էին ունենում ռուս-թրքական պատերազմից յետոյ Ռուսահայերի և Թիւրքահայերի միջև և հետզհետէ ա-

*) Թէ Աճէմեանից և թէ Փանոսեանից ընտիր էջեր կան տպւած «Հայ գրողներ» Բ. դրբում:

ռանձին կարևորութիւն ստանալով՝ մեծանում էին:

Յիրաւի, այդ ժամանակ էր, որ ռուսահայը ամբողջովին համակւում էր թիւրքահայի ազատագրութեան խնդրով և օրւայ միակ հրատապ հարցը կովկասում, ապա և ամեն տեղ, թիւրքահայի ցաւերն ու պահանջներն էր դառնում: Հայ բանաստեղծ և հրապարակախօս, վիպասան և աշուղ, մինչև յետին գիւղացին անգամ անմասն չէր մնում ընդհանուրին գրաւող տենդից... (տես երես 429—431 այդ մասին): Ամենքի ջերմ ցանկութիւնն էր դառնում ծանօթանալ թիւրքահայ եղբօր վշտերի և տանջանքների հետ, ամեն կերպ օգնութեան հասնել և իր ամենալաւ ոյժերը այդ խնդրին նւիրել:

Այդ աճեցուն հետաքրքրութիւնը առաջ էր բերում այլևայլ տեսակի յարաբերութիւններ թիւրքահայերի և ռուսահայերի միջև: Օրւայ հարց էր նոյնպէս երկու կողմերի մտաւորականների և մտքի մերձեցումը: Այդ ձգտումն էր, որ պահանջ ծագեցրեց «Մասիս» խմբի մէջ՝ աւելի մօտից ծանօթանալու և թիւրքահային ծանօթացնելու ռուսահայ մտքի արդիւնքների, ռուսահայ գրողների և նրանց վրայ մեծապէս ազդող ռուս գրականութեան հետ:

«Մասիսը» իր այդ նպատակը պարզօրէն յայտարարեց իսկոյն, գտնելով, որ «անհրաժեշտ է, մէկ կողմէն ռուսումնասիրել ռուսական ոգին, ռուսական գրականութիւնը, օրէնքները և կառավարական ուղղութիւնը, որպէս զի կարելի ըլլայ գիտնալ թէ ինչ ազդեցութեան ներքե կը դարգանան Արարատ—կովկասեան հայերը: Միւս կողմէն պէտք է գիտնալ այդ հայերուն մտաւոր անցեալը, յիշատակները և աւանդութիւնները, ճանչնալ անոնց գրականութիւնը, հմտա-

նալ այն ամեն ընկերական խնդիրներուն, որոնց հոգածութիւնը ունին»...

Այդ նպատակով էր, որ Բաշալեանը սկսեց ամփոփել և մի շարք ուսումնասիրութիւններ տալ Վոգիւէի «Ռուսական վէպը» վերնագրով աշխատասիրութիւնից: «Արևելքի» և «Մասիսի» մնայուն աշխատակցութեան կոչւեց Պետրոս Տօնապետեանը, որ մի կողմից ռուս թերթերից, գրքերից և ամսագիրներից թարգմանութիւններ ու քաղաածքներ անելով՝ ծանօթացնում էր թիւրքահայերին ռուս մտքի և գրականութեան հետ, իսկ միւս կողմից, «Վաղինակ» ստորագրութեամբ, կարևոր ծանօթութիւններ էր տալիս թիւրքահայերի մասին՝ Թիֆլիզի «Արձագանքի» միջոցով:

Այդպէս էր, որ թիւրքահայ ընթերցողը թէ պարբերաբար ծանօթանում էր ռուսական կեանքի և ռուսահայ գրական շարժման հետ, և թէ կարդում էր ընտիր հատւածներ Տուրգենևիից, Դաստաեվսկուց, Լերմոնտովից և այլն: Աւելացնել պէտք է դրանց վրայ նաև յատուկ և պատահական թղթակցութիւնները Ռուսահայերի զանազան կենդրոններից: Ու չէր անցել մի երկու տարի, թիւրքահային ծանօթ էին դառնում արդէն ոչ միայն Րաֆֆին, այլ նոյն իսկ Գամառ-Քաթիպա, Սունդուկեան, Գրիգոր Արծրունի, Շիրաւանզադէ... Բացի դրանից, ռուսահայ գրական գործիչները սկսում էին երևալ նաև թիւրքահայ թերթերի մէջ. Գրիգոր Նիկողոսեանը աշխատակցում էր «Արևելքին», Գրիգոր Արծրունին, Մալումեան, Առաքէլեան և Րաֆֆին երևում էին նոյն թերթում, Վ. Փափազեան և Լեռնեց գրում էին «Մասիսի» մէջ...

Երկար չէր տևում սակայն այդ եռանդուն շարժումը. 1888-ին «Արևելքն» ու «Մասիսը» բաժանւում էին իրարից, թէև նոյն վարչութեան տակ և նոյն խում-

բազրատան մէջ էին մնում: «Մասիսի» շուրջն էին հա-
ւաքում գրական ոյժերը, իսկ «Արեւելք»ը մնում էր
զուտ քաղաքական և հասարակական օրաթերթ, ղեկա-
վարութեամբ հրապարակախօս Բիւզանդ. Քէչեանի*):
Վրայ էր հասնում 1890, թիւրքահայ յեղափոխական
շարժումների պայթման այդ սոսկալի տարին, երբ Յու-
նիսի մէջ տեղի էր ունենում էրզրումի վայրենի կո-
տորածը, մտքերը ամբողջ երկրում անմիջապէս տակն
ու վրայ էին լինում և կառավարութիւնը սկսում էր
իր անլուր ճնշումների, հալածանքների շարքը:

Ձերբակալութիւն, աքսոր և կախաղան յաջորդում
էին իրար կատաղօրէն. սարսափը տիրում էր ամեն
կողմ. երկիւղն ու ստրկական զգուշութիւնը նորից
կծկում—սմբեցնում էր ամեն միտք. թէև «Մասիս»
ճգնում էր անվախի հովերը պահել այդ ընդհանուր
սոսկման մէջ, սակայն Սուլթան-Համիդի ճիրանները
նրա վրայ էլ էին իջնում: Հոկտեմբերին, հետզհետէ,
արագութեամբ, ձերբակալում էին շաքաթաթերթին
մօտ մարդիկ, ապա և խմբագիրներից մէկը. միւսն էլ
թողնում-փախչում էր և «Մասիսը» դադարում էր այլևս:
«Արեւելքը» աւելի զգուշացած և աւելի խոնարհամիտ
այնուհետև, դառնում էր զուտ պահպանողական և «խո-
հեմ» մտքերի թերթ:

Սակայն 1891 թւին վերսկսում էր, կամ աւելի
ճիշտն ասել, առկայծում էր գրական մի նոր կեանք,
որ թէև երկար չէր տևում (հազիւ 3—4 տարի), սա-
կայն վերարտադրում էր և գոյութիւն տալիս այնպի-
սի նոր ոյժերի և նոր հոսանքների, որ երկնք չը պի-
տի մոռացւին թիւրքահայ գրականութեան մէջ և պի-
տի խոր ազդեցութիւն թողնէին ապագայի վրայ:

*) Այժմ խմբագիր «Բիւզանդիոն» օրաթերթի:

Այդ թւին Յ. Շահնազարը հիմնում էր «Հայրենիք» թերթը, նրա շուրջն էին կիսում բոլոր գրական ոյժերը, նրա մէջն էին արտացոլում հայ մտքի բոլոր տագնապներն ու յոյզերը և այդ թերթի մէջ էին սկսում ու հռչակ ստանում ժամանակակից թիւրքահայ գրականութեան մի քանի լաւագոյն դէմքերը:

«Հայրենիքը» սկզբիցն իսկ երեւան էր հանում սուր, մարտակոչ և մտրակող ուղղութիւն, որ ցնցում էր ձգում, մտքերի շփումն ու ընդհարումն յառաջացնում, և դրա հետեանքովը՝ ստեղծում էր մտաւոր աշխոյժ մի կեանք:

Բացի դրանից, «Հայրենիքը», ղեկավարութեամբ Ալփիարի, Բաշալեանի և նոյն իսկ Յ. Շահնազարի պէս զօրեղ, տաղանդաւոր գրիչների, հրապարակախօսական ազդեցիկ և առաջնորդող գործունէութիւնից զատ, յատուկ խնամքով հոգածութեան առարկայ էր դարձնում գեղարւեստական գրականութիւնը, առաջ էր քաշում նորերին, քաջալերում էր և գրել յորդորում հսկայական լեզւի կողմից՝ կատարելութեան հասցնում թիւրքահայ գրական բարբառը:

Միաժամանակ, 1892 թւին, խմբագրութեամբ Գրիգոր Զօհրապի և տնօրինութեամբ յայտնի բանագէտ և հեղինակաւոր գրականագէտ Հրանտ Ասատուրի, վերանորոգւում էր «Մասիս» շաբաթաթերթի հրատարակութիւնը, նպատակ դնելով գլխաւորապէս՝ «գրական զարգացմանը նայելու և ժողովրդային բարքերու և զգացմանց մէջ փնտռելու ամեն ատեն՝ ուսումնասիրութեանց սիրելագոյն առարկաները»:

«Մասիսը», այդպիսով, գալիս էր թիկունք լինելու, ոյժ տալու «Հայրենիքի» գործունէութեանը: Նա յայտարարում էր, որ իր գրականութիւնը «ժողովրդդեան կեանքէն պիտի քաղւի՝ ժողովրդեան կեանքին

ծառայելու համար» և որ մտադիր է, խզելով հնաւանդ կաշկանդութիւններն ու կապանքները, իրենց սրտի ու մտքի ազնւագոյն մասը յատկացնել գրականութեան:

Եւ յիրաւի, այդ շաբաթաթերթի մէջ ժամադրութեան ելան բոլոր գրական լաւագոյն ոյժերը— Զօհրապ և Ասատուր, Սիպիլ և Տէմիրճիպաշեան, Աճէմեան և Սէթեան, Երւանդ Օտեան և Տ. Կամսարական, այլ և գրական այն նոր, տաղանդաւոր դէմքերը, որոնք արդէն սկսում էին իրենց արժանի եղած ուշադրութիւնը գրաւել և թիւրքահայ գրականութիւնը հարստացնել:

Այս վերջին դէմքերից են Արշակ Զոպանեան և Տիկին Զապէլ Տօնէլեան (Ասատուր), կեղծանունով՝ Սիպիլ: Երկուսն էլ թիւրքահայ գրականութեան ամենափայլուն ներկայացուցիչները և ամենալաւ բանաստեղծները:

ԱՐՇԱԿ ԶՈՊԱՆԵԱՆ, բանաստեղծ-վիպագիր, բանասէր, հեղինակաւոր գրականագէտ ու բեղմնաւոր հետախուզող՝ ծնւել է 1872-ին Կ. Պօլսի Պէշիքթաշ թաղում: Որդի է աղքատ մի ոսկերիչի: Ուսումն առել է նախ իր թաղի դպրոցի մէջ, ապա աւարտել է Ղալաթիոյ Ազգ. Կենդրոնական վարժարանի դասընթացքը, այդ դպրոցի առաջին աւարտող աշակերտներիցը լինելով:

Դպրոցից ելնելուց իսկոյն յետոյ, սկսել է ուսուցչութիւնով զբաղւել և միաժամանակ աշխատակցել թերթերին— «Արևելք», «Մասիս» և «Հայրենիք»: Վերջինիս խմբագրութեան մէջ նա ունեցել է կարևոր մասնակցութիւն և այնտեղ է հրատարակել իր բանաստեղծութիւնները, արձակ քերթւածները, հեքեաթները, գրական ուսումնասիրութիւնները և քննադատականները: 1891—1894 թիւը լոյս տեսան նրա երեք գրքերը.— «Արշալոյսի ծայներ», հաւաքածու գրա-

կան նախափորձերի, ոտանաւորների, արձակ քերթ-
ւածների, պատկերների և այլն: Թրթռումներ՝ հաւաքա-
ծու ոտանաւորների և «Թուղթին փառքը», վէպ Կ. Պօլսի
հայ կեանքից: 1892-ին նա երևան հանեց իր մի թա-
տերական գրւածքը, «Մութ խաւեր», որ մեծ ընդունե-
լութիւն գտաւ և այնքան արդիւնք տւաւ, որով հեղի-
նակը կարողացաւ մի տարի Փարիզ մնալ և զբաղւել
գրական ու գեղարւեստական ուսումնասիրութիւննե-
րով: Այդ միջոցին էր նաև, որ Թիֆլիզի Հայոց Հրատ.
Ընկերութիւնը լոյս ընծայեց նրա մի ուսումնասիրու-
թիւնը Պետրոս Դուրեանի մասին*):

Փարիզից Կ. Պօլիս դառնալով, 1894-ին կարգւեց
Զոպանեանը ուսուցիչ գրականութեան պատմութեան
Կետր. վարժարանի: Միաժամանակ նա ստանձնեց
«Ծաղիկ» ամսագրի տնօրինութիւնը և վերածեց նրան
գրական ու գեղարւեստական կիսամեայ հանդէսի ու
հրատարակեց մի տարիի չափ:

1895-ին, Կ. Պօլսի հայկական յեղափոխական մեծ
ցոյցից և առաջին կոտորածից յետոյ, երբ հայկական
խնդիրը Եւրոպայի մէջ սկսեց արժարժւել և երբ Թիւր-
քիայի մէջ հայերի վերաբերութեամբ խստութիւնները
սկսեցին ծայրահեղութեան հասնել, Զոպանեանը փա-
խաւ սուլթանի մայրաքաղաքից և հաստատուեց Փարիզ,
ուր ձեռնարկեց լրագրական, գրական և դիւանագի-
տական շրջանների մէջ՝ հայ ցեղի անցեալն ու ներ-
կան ճանաչեցնելու գործին նւիրել իր ոյժերը**): Եւ
1896-ից մինչև 1900 թիւը նա հրատարակեց Փրան-

*) Ունի նաև մի լուրջ և կարեւոր ուսումնասիրութիւն Պէ-
շիկթաշիկանի մասին, տպ. 1907-ին:

**) Բոլոր տեղեկութիւնները քաղւած են Զոպանեանի ինք-
նակենսագրութիւնից և նամակներից:

սերէն լեզուով չորս գրքեր, որոնք նւիրւած էին հայկական դատին*), պատմութեան, գրականութեան և այլն: Գրքեր, որոնք գնահատւած են նոյն իսկ Եւրոպայում:

1898-ից ի վեր, բացի այդ աշխատութիւններից և հայ դատին նւիրւած, Ֆրանսերէն լեզուով ամեն կողմ տւած դասախօսութիւններից, Չոպանեանը հիմնեց «Անահիտ» անունով գրական-բանասիրական մի լուրջ ամսագիր, որ շարունակւում է մինչև այժմ (երկամսեայ եղած) և ներկայանում է իբր կարևոր մի պարբերական՝ թիւրքահայ գրականութեան մէջ:

Սակայն Չոպանեանին չի գոհացնում դեռ ևս այդ ամենը: Նա մեծ աշխատող է, անխոնջ հետախուզող, աշխատասէր թարգմանիչ: Նրա ջանքերով լոյս աշխարհ եկան և ի մի ժողովւած հրատարակեցին միջնադարեան սիրոյ երգիչ-Նահապետ Քուչակի, հայկական այդ Հայնէի գողտրիկ քառեակները, Յովնաթան նաղաշի տաղերը, էջեր՝ Ֆրիկից, Սիւնեցուց, Պլուզից, Խոճէնցից և այլն: Նրա շնորհիւ էր, որ Ֆրանսերէն լեզուով թարգմանւած երեք հատորներ լոյս տեսան՝ հայ բանահիւսութեան գոհարների հետ ծանօթացնելու համար Եւրոպացիներին**) և այդ հատորներից մէկը մինչև իսկ պսակւեց Ֆրանսական Ակադէմիայից (chants populaires arme'niens):

Սակայն Չոպանեանը՝ հրապարակագիր, բանասէր և գրականութեան մէջ հեղինակութիւն լինելով հանդերձ, առաւելապէս բանաստեղծ է, գեղագէտ և քեր-

1) Les massacres d'Arménie, 2) L'Assassinat du père Salvator, 3) Zeïtoun. 4) L'Arménie, son histoire, sa Littérature.

2) Այդ գրքերն են «Chants populaires arméniens, Les Trouvères arme'niens և Poèmes arme'niens anciens et modernes.

Թողական տաղանդով օժտւած: Նրա բանաստեղծութիւնները, թւով բաւական շատ*), շատ քիչ բացառութեամբ, կարդացւում են մեծ հաճոյքով, թողնում են խոր տպաւորութիւն, որովհետեւ թէ՛ գրւած են մեծ արեւստով, թէ՛ լեզուն ու պատկերացումներն են շքեղ, հարուստ և թէ՛ տողորւած են խորունկ, անկեղծ զգացմունքներով: Ոճը դասական վսեմութիւնն ունի, ազնիւ և բարձր ձգտումներով համակւած և խոհուն թախիժով ողողւած:

Որքան մեղամաղձոտ են ու թախժալից Չոպանեանի սիրային երգերը, նոյնքան գրաւիչ են համեմատութիւնները այլև արեւելեան գունազեղութեամբ ու միջնադարեան հրապոյրով զարդարուն: Առանձնապէս գողտրիկութիւն ունին այն սիրերգները, որոնք գիշերանւագների նման քնքոյշ են և փափկահնչուն: Այդպիսիներից են, օրինակ—«Նստինք նաւակ մը», «Երազ», «Ծառերուն մէջ», Անձայն և աղւոր» և այլն:

...Աղւոր մազերդ ուսդ ի վար

Թափէ հովերուն,

Թող մեզ տանին մեղմավար

ջուրերն օրօրուն

Եւ յետոյ, հետեեալ փոքրիկ «Սիրերգը», որ ամբողջովին մի գողտրիկ նւագ է, արեւելեան վառ զգացմունքով լեցուն.—

Անուշութիւնն աչւրներուդ

կրնայ բուժել է՛ն մահացուն

վէրքերուն:

Բայց ես դարման, ռիտեղ, աւանդ,

*) Նրա բանաստեղծութիւններից, թւով 124, լոյս են տեսել մի հատորի մէջ, «Քերթնածներ» վերնագրով. տպւած է Փարիզ, 1908. գինը 5 ֆրանկ.

գտնեմ վէրքիս իմ ահաւոր,
 քանի որ
 իմին սըրտիս մէջ զայն բացաւ
 անուշութիւնն իսկ այդ անգութ
 աչքերուդ:

Միայն սիրերգերի մէջ չէ, որ Չոպանեանը գիտէ լինել յուզիչ ու հմայիչ: Նրա վրձինը նոյնքան յաջողութեամբ և տպաւորիչ գրաւչութեամբ նկարում է բնութեան անկիւնները— ծոփն ու ալիքը, երկինքը և արևի շքեղ ճառագայթների խաղը անտառների, լոռուտ ժայռերի, ջրի և լեռների վրայ, ապա և անապատն ու նրա պատրանքները (միրաժ*)...

Վրձինի համարձակութեան և նկարագրական ընդունակութիւնների չափով՝ բանաստեղծը ունի հրատուրթիւն՝ նաև ազդու դառնալու անհրաժեշտութեամբ, երբ խոր թախիժ է դնում իր գրւածքների մէջ— լինի այդ անձնական, ցեղային կամ համաշխարհային թախիժ— կամ ազնիւի, գեղեցկի և վսեմի ձգտման է յորդորում, լալկանութեան դէմ արհամարհանքը առաջադրում, կամ սրամիտ տողերով կեանքի, սիրոյ, երջանկութեան ունայնութիւն է երևան հանում և կամ ցեղային վշտերովը տոգորւած՝ «Մայր Հայաստանի» դրութիւնն է ողբում շքեղ էջերի մէջ...

Ահա նրա տխուր երգերից՝ մահւան մասին.—

Երկինքը սև թանձր քողեր թող հագնի,
 Ողբան, ոռնան ձմրան հովեր վայրենի,
 Դառնայ բնութիւն աւեր մ'անհուն ու մռայլ,

*) Տես «Քերթածներ», եր. 33, 38, 39, 46, 47, 52, 56 և այլն:

Թող ամեն բան մութնայ, սառի և մեռնի.
Կ'ուզեմ սուգով զինոջնալ*):...

Ապա՝ սրամիտ և թախծոտ յուսաբեկութիւնը, որ
չը կայ երջանկութիւն («Երջանկութիւնը»), մարդու
ստեղծած է կքւած՝ «անբուժելի դժբախտութեան մը
բեռին տակ» («Աստղերը»), որ ստւերներ են հաւատքը,
քերթողութիւնը, պատրանքը, երազը, և որ Տարակոյսն
է միակ ողջ ոգին, որին այժմ հնազանդում է մարդ-
կային սիրտը («Ստւերներ»)։—

...Բայց ելքն ո՛ւր է, գթութիւն,

Ելքն այս բաւդին ուր ամեն յոյս մեռած է...

Ոչ մէկ ձայն ինձ պատասխանեց, և անհուն

Խաւար մ'իջաւ ծածկեց ամէն բան յանկարծ**):

Ահա բանաստեղծի աւելի յուսահատ էջերից—
«Սփինքսը»։ Անապատի մէջ հինաւուրց սփինքսն է
կանգնած, աչքերը մեծ, ցուրտ ու լայն, և իր առիւծի
թաթերի վրայ երկնցած, մտածում է բերանը փակ,
խաղաղ։ Դ՛հա, անապատի հնամեայ ճիւղաղ, դու որ գի-
տես յաւիտենական առեղծւածի, մեր ո՞րտեղից գալու,
ո՞ւր երթալու, ի՞նչ թագուն նպատակի ձգտելու, մեր
այս բոլոր ճիգերի, տենդի և տւայտանքի գաղտնիքը—
ասա, լուծիր մեզ համար ամենը։ Ու սփինքս կռանում
է, ականջին ասում—«Ձը կայ գաղտնիք, չը կայ ի-
մաստ կեանքին, չը կայ վճիտ մի նպատակ. ամեն
բան սուտ է, սին և խաբեբայ։ Իսկ եթէ կայ իմաստ—
չը գիտեմ. անհուն տիեզերքի մէջ ո՛չ ոք էլ չը գիտէ,
ոչ էլ աստուածները—եթէ կան նրանք»։...

Բայց գիտենալով հանդերձ, որ աշխարհիս մէջ
ամեն ինչ ունայն է, բանաստեղծը չի սիրում լալկա-

*) Մահւան երգերը, տես «Քերթւածներ» եր. 49, 73—80,
110. **) «Քերթւածներ» եր. 83, 95, 97։

նութիւնը և ոչ էլ վայրագութիւնը: Ո՛հ, զգուշացիր,
լալկանի դէմք առնելուց, արհամարհիր անողորմ ճա-
կատագիրը և նրա վայրագութեան դէմ մի գեղեցիկ
բարութիւն հանդէս հանիր: Ողբալը իզուր է, վատ է,
բայց և խոյս տուր շնական ու գռեհիկ ծաղրանքից:
Ազնիւ ու քաջ տրտմութեան յստակ քօղը հոգիի լա-
ւագոյն պատմութեանն է: Եթէ Արարչութիւնը նպատակ
չունի, թող քո կեանքը իրեն համար նպատակ ու-
նենայ.—

Մի կքիր բնաւ, ու վերէն սփռփ
կամ նեցուկ մի՛ յուսար.

Հոգիդ պէտք է քեզ բաւէ:

Արդար եղիր, և արի,

Առանց վարձք սպասելու:

Թող ճիգդ միշտ մաքառի

Չարին դէմ, նոյն իսկ երբ յոյս չունիս

Վըստահ յաղթելու:

Եղիր ազնիւ աւելի քան անգութ

կարգն իրերու:

Այդպէս ապրէ, զի այդ կեանքն է

գեղեցիկն ամենէն.

Եւ ոչինչ կայ ճշմարիտ

Բաց ի միայն գեղեցկէն:

Այդպէս է խրատում Չոպանեանը և ոգևորում,
այդպէս սիրտ է տալիս, Ազնւին ու Գեղեցկին ձգտե-
լու յորդորներ կարդում: Եւ նրա այդ յորդորները
շինծու չեն, ոչ էլ անախորժ, այլ եռանդ են ներշնչում
իրենց անկեղծ շեշտովը:

Նոյնքան խորունկ շեշտ են կրում Չոպանեանի
հայրենասիրական գրւածքները, որոնցից լաւագոյնն
է «Մայր Հայաստանին».—

Դուն նստեր ես ճամբաներուն անկիւնը,

Մազերդ ի վար իջեր կախւեր է ձիւնը,
Մարմնոյդ վրայ կը փոսանան մուկ խոցեր,
Եւ աչկներդ արիւնի լիճ են դարձեր...

Խորունկ թախիծով և հայրենասիրութեամբ լի այդ երգը, ոչ պակաս ազդու, բայց շատ աւելի սիրուն և վսեմ, քան Գամառ-Քաթիպայի «Մայր արաքսին» — գրւած է 1897 թւին, Զոպանեանի գլուխ-գործոցներից և թիւրքահայ գրականութեան լաւագոյն էջերից մէկն է*):

Այդպիսի մի շքեղ էջ է, մի գլուխ-գործոց՝ բանաստեղծի «Երազ» կտորը, որ մեծ երազներով ապրող բարձր սրտի կսկիծն է՝ այնքան թախծօրէն և այնքան յուզիչ կերպով երգած: Երազը գողգոջուն ու դալկահար, երազը կիսամեռ ոգու նման, մի երեկոյ, նիհար լուսնի մի շողի հետ, ընկնում է բանաստեղծի սենեակը: Ու պոկւած են երազի թևերը տխուր կերպով. ոգեսպառ, կարծես թագուն մի վշտով մենակ տանջւելուցը յոգնած՝ եկել ու վար է նետւել...

...Գիրկս առի նրան—շարունակում է պատմել բանաստեղծը խորունկ տխրութեան յուզիչ մի շեշտով—երկար շոյեցի մաշւած մարմինը և սիրեցի նրան տխեղծ աղջկայ ջերմ սիրով: Սիրեցի, որովհետև անծանօթ՝ ցաւով դժբախտ էր թշւառ երազը... Ու մի ամբողջ շաբաթ տեեց մեր խենթ տարփանքը: Երազը գլխիս մօտիկ, բարձիս վրայ պառկած՝ իր ողբը հծծեց ցած, խուլ ձայնով և պատմեց ինձ իր դառն կեանքի փշրւած իղձերը... Եւ մեր եղբայր հոգիների մէջ գո-

*) Ունի նաև հայրենասիրական, հայ լեզւի դովքը երգող մի արձակ բանաստեղծութիւն, «Գեղօն հայ լեզւի», որ չի մտել «Քերթլածներ» ժողովածուի մէջ: «Մայր Հայաստանին», այլև Զոպանեանի լաւագոյն մի քանի գրւածքները կան «Հայ գրողներ» բ. հատորի մէջ:

րովը ծնաւ ու իրար սփռփել ջանացինք...

«Սակայն Երազը յաճախ էր խօսում մեղամաղձօրէն՝ երկնքի մասին: Ասում էր, որ այնտեղ աստղերը իրար են սիրում, որ նրանք ջինջ եթերի մէջ ապրող հոգիներ են ու յոյգերով լեցուն կեանք ունին: Սէրն է նրանց տենչը. երբ Սէրը ժպտում է նրանց—վառւում են անուշ ու պայծառ. իսկ երբ զրկւում են բարերար շողից—մարում են թօշնած...»

«Բայց այդ խոցւածները երբեմն իջնում են վար, մոլթ երկրի վրայ, մարդկեղէն իրենց ցաւը ամոքելու համար մի սրտի հպումով: Եւ դրանց էջքն է, որ մարդկանց հոգիի մէջ թափում է տրտում, անասելի անըրջանքներ ու քաղրաբոց, անպատում խանդերը: «Ես (Երազը) այդ դժբախտ հոգիներից մէկն էի, որին մի ահաւոր անէծք՝ օրերը խամրացրեց և ամայի ու չոր անապատ դարձրեց... Եւ ահա մէջս քիչ-քիչ մարում է կրակս, զգում եմ որ մօտ է վերջս. եղբայր, ցաւի ըռպէսներիդ, գորովոտ յուշով մտաբերիր ինձ...»

«Եւ մի գիշեր մեռաւ նա—Երազը: Իզո՛ւր, ժամերով, ջանացի տաք արցունքների հեղեղով զարթեցնել նրան: Յետոյ մենակ կատարեցի նրա թաղման սև հանդէսը. ես քահանայ, ես դիաթաղ, ես յուղարկաւոր, իմ սուգիս մէջ փաթաթեցի նրան և հառաչներս կերոն շինեցի ու երկար, ողբասաց կնոջ պէս լացի ու հեծկլտացի,

Յետոյ, բացի սիրտս և այնտեղ թաղեցի

Երազն անկենդան,

Բովիկն անքան մեռելներու սիրելի՝

Որ հոն կը քնանան...

7.

**Կի՛ն գրողներ՝ Սիպիլ եւ Զապէլ Սապեան.— Նւեհրպէ,
Անայիս եւ Արտակունի Թէոդիկ։—Սրգիծողու-
րիւնը եւ Յ. Պարոնեան.—Ալփիար, Ե. Օսեան
եւ այլն.—Հրամս Ասատուր եւ Յ. Մամբեան:**

Գրէթէ միաժամանակ, Չոպանեանի հետ, գրա-
կան ասպարիզի վրայ ուշադրութեան արժանացաւ մի
կին գրող ևս, մի բանաստեղծուհի, որ մինչև այդ հըռ-
շակեաժ էր իբր լաւագոյն ուսուցչուհի և իբր եռան-
դուն հասարակական գործիչ:

ՏԻԿԻՆ ԶԱՊԷԼ ՏՕՆԷԼԵԱՆ—ԱՍԱՏՈՒՐՆ էր դա,
կեղծանունով Սիպիլ: Ծնւել է Կ. Պօլսում, 1863 թւին:
Առաջին ամուսնոյ մահւանից յետոյ, 1901 թւին ամուսնացաւ յայտնի բանասէր Հրանտ Ասատուրի հետ:

Սիպիլը աշակերտուհին է եղել խաչատուր Միսաքեանի և Սիմոն Ֆէլէկեանի*): Գրելը սկսել է շատ վաղ, ինչպէս և վնդ է սկսել հասարակական գործու-
նէութիւնը: Դեռ օրիորդ ժամանակ (Զապէլ խանճեան) հիմնել է թիւրքահայոց լաւագոյն կանանց ընկերու-
թիւնը—«Ազգանէր հայուհեաց», որի նպատակն էր գա-
ւառներում աղջկանց դպրոցներ բանալ: 15 տարւայ գործունէութիւնից յետոյ, այդ օգտաշատ ընկերու-
թիւնը փակւեց Օսմ. կառավարութեան հրամանով և վե-
րաբացւեց միայն երկրի ազատութեան հետ, 1908-ին, հիմնադրուհու ջանքերովը նորից: Եւ այժմ ընկե-

*) Սիմէոն Ֆէլէկեան, հեղինակ մի քանի յայտնի երգերի («Թէ իմս հայրենեաց քնար սգաւոր», «Իմ հայրենեաց արև Վարդան», «Թէ թե ունէի») համարւում էր քաջ հայագէտ ուսուցիչ իր ժամանակին: Ծնւել էր 1835-ին, մեռաւ 1904-ին:

րութիւնը 20 դպրոց ունի գաւառներում, նրան անդամուհի են Կ. Պօլսի ոչ միայն գրական կեանքի հետ կապ ունեցող, այլև բարձր շրջանի հայ կանայք և օրիորդներ:

Բանաստեղծութիւններ գրելը Սիպիլը սկսել է դպրոցից, բայց իբր գրող յայտնի դարձաւ իննսունական թւականներին: Նրա ստեղծագործութեան բեղմնաւոր շրջանը եղաւ այդ: Նոյն թւականներին էր որ երևաց նա թէ պարբերականների մէջ իր արձակ ու չափածոյ գրւածքներով և թէ շատ յաջող կազմած դասագրքերի էջերում՝ ինքնուրոյն և թարգմանական ընտիր կտորներով*):

Արձակ գրւածքներից յայտնի են «Աղջկան մը սիրտը» և «Օլուծագի անծանօթուհիս» գրւածքները, ապա և հրապարակախօսական մի շարք յօդւածներ այս ու այն հանդէսների, ի միջի այլոց՝ նաև «Ծաղիկ» անունով կանանց յատուկ ամսագրի մէջ**): Զափածոյ գրւածքներից լաւագոյնները ի մի ժողովւած՝ լոյս են տեսել «Ցուրեր» վերնագրով:

Սիպիլի գրելու սեռը քնարական է: Համակեւած է նա առաւելապէս ներքին յոյզերովը, անձնական, երբեմն էլ համամարդկային թախիծով: Այս վերջին թա-

*) Ունի ընդունւած դասագրքեր՝ «Գործնական քերականութիւն արդի աշխարհաբանի» (3 հատոր) և «Թանգարան» (2 հատոր): Այս վերջինը՝ աշխատակցութեամբ իր ամուսին Հրանտ Ասատուրի:

**) «Ծաղիկ» անունով կանանց յատուկ պատկերազարդ մի ամսագիր է հրատարակւել Կ. Պօլսում 1905—1906 թւականներին: Բոլոր աշխատակիցները կանայք են եղել. աչքի են խփում այսպիսի կին գրողներ—Սիպիլ, Տիկին Թէոդիկ, Հայկանայ Մարք, Տիկին Գ. Զարուհի (Նւտերպէ), Սաթենիկ Տ. Բարթող, Օր. Մաթիլտ Աստուածատուր և այլն:

խիժը որոնողութեան և խարխափումների տխրութիւնը
չէ, այլ կուտակւել է միջավայրի ճնշող ազդեցութիւնից
և շրջապատող կեանքի հանգամանքների բարդումիցը:
Ու նրա հրգերը, գլխաւորապէս անձնական երազանք-
ների և յուսախափութիւնների վշտալից տւայտանքով
լի, յաճախ տոգորւած են նաև քնքոյշ գորովանքով և
տխուր հեծեծանքով՝ ի տես թշւառի, տանջւողի և
սգւորի: Նրա հոգին գիտէ միայլ վշտաբեկ՝ որպէս «ան-
նիւթ ու անհալ խունկ» որովհետև ոյժ չունի քաջա-
բար մաքառելու, ոյժ չունի—

Յաւի, սուգի ջնջել

սերմերն անհամար

Տառապողին սրբել

շիթերն արցունքին,

Մինչև անոր յորդ աղբիւրները

ցամքին...

Ու նա լաւ գիտէ թէ ներքին տանջանքների ար-
ցունքները և թէ եղբայր-քոյրերի վշտերը ամոքելու
իր անզօրութեան յուսահատութիւնը: Գիտէ, որ «ար-
ցունքներ կան շիթ-շիթ, տրտում, մեկամաղձոտ, որի
ամեն կաթիլը հեծկլտանք է, թախծոտ կոծ»: Գիտէ,
որ արցունքներ կան պայծառ ու ջինջ, որ «ծիրանա-
ծին անձրևի պէս հանդարտ ու զով երբոր տեղան, օ-
գը բոյր մը կառնէ հողէն»։ Գիտէ լուռ և անշշուկ,
խորհրդաւոր արցունքն էլ, որ սիրոյ կարօտ հոգու
խորքից են բխում... բայց և գիտէ այն զարհուրելի
արցունքը, որ «միշտ կայրէ, բայց չի կաթիր»—

Հեղուկ բոց մը, բուռն

սպառիչ, անեղ կրակ.

Յամբած արցունք, որ չի հատնիր

մինչև մոխիր

Կտրին աչքերն, հոգին դառնայ

կոյտ մ'աւերակ...

Այդպէս է Սիպիլը: Լի գթութեամբ դէպի վշտա-
ւիր մարդկութիւնը, ականատես նրա անհուն տան-
ջանքներին, այլև հոգեկան, անձնական թախիծից,
անուրջների պատրանքից և բոլոր յոյսերի ու վարդա-
գոյն երազների խորտակումիցը ջլատւած, դառնա-
ցած — փոխնի փոխ ընկճւում է նա մոռացութիւն տեն-
չանքի տակ և կամ զայրոյթի ճիչեր ու բողոքի աղա-
ղակներ է նետում դէպի երկինքն ու այնտեղ — վերե-
ւում գտնւող «անմատոյց և խորին ծովին», որ միշտ
նոր հրապոյրներ ու հմայքներ ցոյց տալով, պերել է
նոյն իսկ անհամբոյր մտքերը:

Մոռանալ յիրաւի, մոռանալ, «եթերային սփիւռ-
ներէն թեւ վեր, այցելել բոցէ արևներուն, ծովերուն,
շամանդաղին ձայնը լսել, ականջ դնել հովերուն»...
որովհետեւ եթէ պատրանք են բոլոր անգին տենչերը,
եթէ չը պիտի կարողանայ թշուառութիւնների դէմ մա-
քաւելու ոյժը ստանալ, եթէ «բիւրեղ տեսիլքներին»
երբէք չը պիտի յաջողի մարմին տալ և հոգին միշտ
վշտաբեկ պիտի մխայ... ապա ուրեմն ըղձալի է մո-
ռանալ կեանքի խորհուրդը, մոռանալ երազները, մո-
ռանալ ամեն ինչ*):...

Իսկապէս ուրեմն բոլոր երազները և խորհուրդ-
ները սուտ են ու պատրանք, սո՛ւտ է բոյրն ու սէրը,—

Եւ մեր սիրտը՝ յիմար մեղու, հէք մանկիկ,

Ծաղիկներու շուրջ կը յածի թափառիկ,

Կամ լուսատարփ օդասլացիկ խօլ թիթիռ՝

Միշտ կը զոհի բոցին որ դինք կը դիւթէր...

Թէև ոչ ընդվիզման ցոյցերով, այլ ընդհակառակն

*) „Մոռնալ“ բանաստեղծութիւնը.

խոնարհ, գթաշարժ աղերսով տոգորուն—բանաստեղծուհին դիմում է երկինքին, այդ «էակին կամ ոգուն»։ Միթէ չը գիտէ այդ «էակը», որ «մութին մէջ խեղճ միջատներ կը փափագին թևել մինչև երկին» և որ «կուզեն քեզի հասնելու»։ Միթէ յանցա՞նք է սուրալ ամալի հետ, «թռչել մինչև արևներուն արահետ», խնդրելու համար հրեշտակներից, ոգիներից գոնէ մի մը—խիթարական բառ...

«Սակայն եթէ դու աշխարհի տէրը չես և շա՛նթարձակ ամպերիցդ ցած չես իջնում և մեր խօլ կիրքերի ալիքը չես տեսնում. եթէ մեր տենչերը քեզ խաղալիք են թւում և մեր աղօթքն ու պաղատանքը պիղծ, —փշրիր ուրեմն մեր ցանկութիւնների թևերը, դէմքիդ վրայ քօղեր ու ստւերներ ձգիր, թող ցնորքներս, տենչս ու հոգիս թաղւեն աշխարհի ստոր իրերի մէջ,

Իսկ դուն, երկինք, տարրերու մէջ անդգայ,

Իշխէ յաւէտ, ուր ո՛չ քնար, ո՛չ սիրտ կայ*)...

Տառապող, պատրանքներից տանջւող հոգու այս յուզիչ բողոքը յիշեցնում է XIV դարի մի բանաստեղծի, Ֆրիկի բողոքն ու նեղիչ հարցապնդումը առ Աստուած—

Գիտե՞ս, մարմին հմք մսեղի

Դէմ արձան չեմք ինչ երկաթի...

Արդ, եթէ չենք ինչ պիտանի

Եւ կամ չունինք գործ ինչ բարի—

Նա դու ջնջէ զմեզ մէկ հետի,

Որ քո բարի սիրտդ հանգչի**)...

Թախծալից շեշտը և քնքոյշ, մեղմ տխրութիւնը,

*) «Երկինք». երկու կտորներն էլ կան «Հայ գրողներ» բնագր. հր. 591 և 593.

**) Ֆրիկի մասին՝ տես եր. 229. Իսկ երգը՝ «Նմոյշներ», հր. 90—95.

սակայն և վսեմ թուիչքների տենչն ու ազնիւ խոհերը՝ Սիպիլի երգերի անբաժան յատկանիշներն են: Նրա երազները համակրելի են, զաղափարները լայն և մըտածութիւնները գրաւիչ:

Առանձնապէս հմայիչ են երգերից՝ «Անուրջիս մէջ», Խունկը, Անցնելու մօտ, Յուշեր, Ի՞նչու, Սրտաքնկում, Մոռնայ, Երկինք և երկու եղբրզներ՝ «Սօսին տակ» ու «Մենաստանին կոյսը», որոնք գրւած են մեծ շուռչով, ճշմարիտ դասական կատարելութեամբ ու ոճով:

Սիպիլի ոճը, լեզուն, յանգերի ճոխութիւնն ու արտայայտութիւնների հարստութիւնը՝ առ հասարակ կատարեալ են: «Նրա շեշտը—անկեղծութեան շեշտն է, գծած պատկերները անշուշտ կապրին իր սրտին մէջ և ինքը կզգայ, կը տեսնէ զանոնք... Գրականութեան մէջ ինքը պիտի մնայ ճշմարիտ ներշնչեալ կիւնը, որուն պատգամները պիտի սրտապնդեն մեզ»*)...

Թիւրքահայ լաւագոյն կին-բանաստեղծից անմիջապէս յետոյ անշուշտ յիշատակել պէտք է լաւագոյն կին-վիպասանին էլ, «Աշուղը» արձակ բանաստեղծութեան, այդ գողտրիկ պատկերի հեղինակին:

ՏԻԿԻՆ ԶԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆՆ է դա, (ծննդեամբ՝ Յովհաննէսեան), ծնւած 1878 թւին Կ. Պօլսում: Գրելն սկսել է Ա. Զոպանեանի «Ծաղիկ» ամսագրի մէջ: 1895 թւին Փարիզ է գնացել և պահ մի հետեւել է Սօրբոնում, գրականութեան դասախօսութիւնների: Ամուսինն է նկարիչ Տիգրան Եսայեանի: Գրել է նաև Փրանսերէն լեզւով և այժմ Կ. Պօլիս դարձած, անդամուհի, գործիչ է «Ազգանւէր Հայունեաց» ընկերութեան մէջ: Աշխատակցել է և աշխատակցում է շատ թերթերի ու

*) Գրիգոր Զօհրապի յօդւածից Սիպիլի մասին, գրւած 1892-ին, «Մասիս» թիւ 3966.

հանդէսներէ: Գրւածքներից առ այժմ երկու գրքոյկներ կան միայն—մէկի վերնագիրն է «Շնորհքով մարդիկ», սրա մէջն է վիպասանուհու գլուխ-գործոց «Աշուղը», իսկ երկրորդ գիրքը «Կեղծ հանձարներ» անունով համեմատաբար թոյլ վէպն է: Պարբերականների մէջ են աւելի շատ՝ Եսայեանի ուշադրութեան արժանի պատմածքները: Նրանցից լաւագոյններն են՝ «Սպասման սրահի մէջ», Կոյրը, Եաշմաքը, Ձեռքերը, Իսկիդարի վերջալոյսեր, ապա և «Հլուներ ու ըմբռումներ» որ «Շափան» ծածկանունով տպւած է «Ազատ բեմ» թերթում (արտասահման)*):

«Աշուղը» Չապէլ Եսայեանի ամենալաւ, ամենից հմայիչ ու յուզիչ գրւածքն է, փոքրիկ պատմութիւն, որ երանգներովն ու արտայայտած բոցավառ զգացմունքներովը՝ արեւելեան շքեղ մի երաժշտութիւն է, թախծալից և թրթռուն:

«Աւելի անուշ քան լուսաւոր յասմիկները առաւօտին մէջ, աւելի խոփիչ քան անոնց սուր և թափանցող բուրմունքը որ կը խնկաւետէ միջոցը, աւելի փափուկ, քան արշալուսային երանգները որ հորիզոնին վրայ կը նւաղէին, աշուղին երգը սրտադին կը բարձրանար առաւօտուն»...

Մի դէրուիչ է այն, արեւելեան թափառիկ երաժիշտներից, որ յամրաքայլ ու հանդիսաւոր գնացքով անցնում է արեւելքի քաղաքի թաղերի միջից և «տըժգոյն աղջիկները, իրենց քողերէն աւելի ճերմակ» պատշգամներու վրայ՝ սաղարթներէն սքողւած, հասակնին կը ճկեն՝ դղրդւած անոր երգին հրապուրանքէն»...

Ո՞ր հեռաւոր երկիրներից էր արդեօք եկել այդ աշուղը, քէշքիւլը արմուկն ի վար, ձախ ձեռքը կուր-

*) Պատմածքներից թէ «Աշուղը» և թէ Կոյրը, Եաշմաքը և Ձեռքերը տպւած են «Հայ գրողներ» բ. հատորում:

ծքին, իր «բոլոր անձին պատկառելի խաղաղութիւն-
ներովը»։ Ո՞ր երկիրներէից թափառական երկիրներ,
«որոնք դեռ թրթռուն իր ձայնէն կը տրոփեն և իր
ոսկեղէն խօսքերուն թանկագին արձագանքը կը պա-
հեն իրենց լեռնակողերուն մէջ»...

Եւ գնում է նա ու շրթունքներէից հոսում է երգը
աւելի անուշ, աւելի ճկուն... Եւ մի ճերմակ ձեռք,
ամեն առաւօտ, մի վանդակորմի ետեից հսկելով՝ դուրս
է սողոսկում՝ սովորական ողորմութիւնը տալու աշու-
ղին։ Աշուղը հրապուրւած՝ իր երգերն այնուհետեւ նը-
ւիրում է վանդակորմի ետեից լսող կոյսին։—

«Ի՞նչ փոյթ թէ քո դէմքդ, միշտ ծածկւած վանդա-
կէն, չը պիտի տեսնեմ բնաւ։ Պիտեմ որ հոն ես ու քո սի-
րելի ներկայութիւնդ բաւական է ինձի երգելու համար
քու անծանօթ էութեանդ հրապոյրը։

«Չէ՞ որ ամեն առաւօտ քու վարդազոյն մատներդ իրենց
աստածային ջերմութիւնը կը փոխանցեն ինձի և անոնց
հպումը այրուցքի մը պէս զօրաւոր՝ ալ միշտ պիտի դալարէ
զիս ցաւէ և հեշտանքէ...

«Գիտեմ որ, սիրելիս, քու ձեռքդ պիտի երկնայ ամեն
առաւօտ, յասմիկի թուփին մէջէն, և իմ երդո աւելի թեթեւ
և դեղեցիկ պիտի ըլլայ քու շունչով խնկւած մթնոլորտին
մէջ»...

Այդպէս է դէրվիշի երգը, այդպէս տարփոտ և
գունազեղ, այդպէս թախծալից միանգամայն։

Մինչև որ տանիքներին հասնող տերեւները դեղ-
նեցին և բոյն դրած թռչունները հեռացան... աշուղը
երգելու եկաւ։ Եւ նրա երգը ամեն առաւօտ անուշ էր
ու յասմիկի թուփի տակից ամեն առաւօտ երկարա-
նում էր ձեռքը, սակայն հետզհետէ աւելի տփգոյն ու
վտիտ...

Մի օր էլ այլևս ձեռքը չերևաց և անբնական տու-
նը փեղկերով գոց մնաց աշուղի յուսահատական երգի
առաջ։ Վտիտ ձեռքի տէրը հանգել էր, այլևս չը կար։

Մտիկ արէք այժմ աշուղի երգը, վերջին տխուր երգը
յասմիկի թուփին ներքե, որ «այլևս կմախքի մը պէս
կը գալարուի լուռ տունի վրայ»...

«Անտառին մէջ, մայրիներու շուքին տակ մենաւոր և
դողդոջուն ծաղիկ մը իր բաժակը կը բանար... իրերուն
սուերները յղկած էին անոր թերթիկները և արեւի խաբու-
սիկ ճառագայթներ միայն իրենց ամենէն նուրբ երանդ-
ները շնորհած էին անոր...

«Իզուր քո թերթիկներդ ստրառացին և նւաղեցան ու
գեփիւռը շանցաւ քո վրայէդ... իզուր քո բուրմունքովդ հրա-
ւիրեցիր այն ձեռքը, որ պէտք է քեզ քաղէր և որուն հա-
մար ծաղկած էիր մենաւորիկ և տխուր մայրիներու սուեր-
ներուն ներքե:—

Իմ երգս այլևս մենաւորիկ ծաղիկն է ամուլ և արե-
ւին կարօտովը դալկահար: Որովհետեւ այլևս բնաւ քաւ ձեռքդ
չը պիտի երկնայ իր հեշտաւէտ ջերմութիւնով ոիրառ տաք-
ցնելու...

Եւ երբ դիմացս երկնցող ճամբուն մէջէն հեռանամ,
քեզ կորսնցուցած ըլլալու յիշատակովը բեռնաւորեամ, որւէ
պիտի երգեմ իմ սրտիս դառնութիւնը...

Ու երբ միամիտ և երազուն հոգիներ աչքերնին գո-
ցեն հեշտանքէ, և երբ զարմացած և յափշտակած իրարու
հարցնեն—«Մեզմէ որո՞ւ համար», իմ երգս քուկդ պիտի ըլ-
լայ, որովհետեւ հոգւոյս մէջ պիտի հեծծէ միշտ դառն տա-
րակոյսը:

«Այլևս ո՞րու այդ մատները, վարդադոյն եղունգներով,
որոնց դգւանքը այնքան ցանկալի էր ինձի, կը բաշխեն ի-
րենց կախարդիչ հրապոյրը, այլևս որո՞ւ...

Կա՞յ արդեօք սրանից շքեղ արեւելեան մի բանա-
ստեղծութիւն, որ այսքան խոր վիշտ, համակող, վա-
րակող թախիծ կրէ իր մէջ, այս աստիճան հրապոյրի
հետ միասին:

«Աշուղը» միայն բաւական է՝ Տիկին Զապէլ Ե-
սայեանի անունը թիւրքահայ գրականութեան մէջ
բարձրացնելու համար, որպէս ճշմարիտ գեղարւեստա-
գէտի:

Բացի Սիպիլից և Տիկին Կսայեանից, թիւրքահայ նորագոյն գրականութեան մէջ կան մի քանի ուրիշ կին-գրողներ ևս, որոնք ընդունելութեան գտած ու սիրւած դէմքեր են և ունեն յաջող էջեր:

Դրանցից յայտնի է նախ Տիկին Զարուհի Գալէմբէրեան (Եւտերպէ), որ ունի թէ չափածոյ և թէ արձակ բանաստեղծութիւններ: Գրում է փոքրիկ գողտրիկ պատկերներ, սիրում է տխուր վայրկեաններ ու մռայլ անկիւններ վերարտադրել, երբեմն էլ յաջողութեամբ եղերերգներ է գրում արձակ ու երաժշտական ոճով:

Գրածքներից լաւագոյններն են՝ Սպանդանոցը, Զիուն ճոգևարքը, Իրիկունները, Սպասումը, Սիրերգ, Տունէն ներս ստերները, և մանաւանդ Բժժանք վերնագրով բոհեմական սիրուն հովերգութիւնը արեւելեան գոյներով*): Ծնւել է Տ. Գալէմբէրեանը 1869-ին, Կ. Պօլսում:

Սիրւած գրող է նաև Տիկին Եւփիմէ Աւետիսեան (Անայիս), որ աւելի շատ՝ չափածոյ գրածքներ ունի— «Սիրահարներ», «Լճակին մօտ», Հուսկերգն աղջկան, Յիշատակներ, Քու ստերդ, Տաճարին մէջ, ապա և փոքրիկ, քնարական արձակ բանաստեղծութիւններ— «Քնատութեան ժամեր», «Անծրեկ կաթիլներ,**) և այլն: Տիկին Անայիսը ծնւել է 1863-ին Կ. Պօլիս:

Աւելի նոր և շատ աւելի յուսատու կին-գրող է Տիկին Արշակունի Թէոդիկ, հեղինակ «Վերլիշումներ» վերնագրով մի շարք թարմ ու գողտրիկ պատկերների իր ուսանողուհիութեան կեանքից Անգլիայում. այլև հեղինակ «Ամիս մը ի Կիլիկիա» գրքի, որի մէջ այնքան վարպետ վրձինով պատկերացրել է Ադանայի 1909

*) Կան տպւած «Հայ գրողներ» հատ. ք:

**) Այս տիկնոջ գրածքներից մի քանի լաւագոյնները տես «Հայ գրողներ» գիրք բ.

Թւի հայկական սոսկալի ջարդը, սեղմելով իր տպաւորութիւնները 35 ստեղծագծերի մէջ և սակայն կատարելապէս գաղափար տալով զարհուրելի նախճիրի մասին: Կինն է սա շքեղ տարեցոյցներ կազմող Թէոդիկի*): Աւելի երիտասարդ, աւելի աշխատող՝ քան Նւտերպէն ու Անայիսը, կարող է ժամանակին պատւաւոր տեղ բռնել Թիւրքահայ գրականութեան մէջ: Մնւել է 1875-ին Կ. Պօլիս, կրթութիւն է ստացել Անգլիայում:

Բացի հրապարակախօսական և գեղարւեստական գրականութիւնից, վաթսուէական թւականն ընդհանուր սկսած, Կ. Պօլսում, մշակեց նա և մի ուրիշ ճիւղ, որ հետզհետէ աւելի ընդունելութիւն գտաւ, որովհետեւ նիւթ էր դարձնում միշտ օրւայ հրատապ հարցերն ու անմիջապէս իրական կեանքի հետ առնչութիւն ունեցող խնդիրներ:

Երգիծական գրականութիւնն էր այդ. մի ճիւղ, որ ժամանակի ընթացքում շատ առաջ գնաց Թիւրքահայերի մէջ և տւաւ Պարոնեանի նման մի մեծ դէմք:

Երգիծական գրականութիւնը նոյնպէս, միւս ճիւղերի նման, սկիզբն է առել ու զարգացել պարբերական հրատարակութիւնների մէջ: Առաջին երգիծական թերթը, որ Թիւրքահայերի համար նորութիւն եղաւ և շարժումների պատճառ— Յարութիւն Սվաճեանի

*) Թէոդիկի «Տարեցոյցները» նմանը չը տեսնւած տարեկան պարբերական շքեղ հրատարակութիւններ են, հարիւրաւոր պատկերներով, Թիւրքահայ նշանաւոր գրողների ինքնուրոյն գլուխածքներով և շատ ուրիշ առաւելութիւններով: Իւրաքանչիւր դրքը, մօտ 500 էրես, արժէ միայն մի բուլլի:

«Մեղու»ն էր: Այդ «հաւաքածոյ բարոյական, բանասիրական, գրագիտական, տնտեսական, առևտրական և զարծալի գիտելեաց» երկշաբաթաթերթը, որ սկսեց լոյս տեսնել 1855-ին, երեք տարի յետոյ դարձաւ տասնօրեայ, իսկ 1863-ից՝ շաբաթական: 1865-ին ազգային իշխանութիւնը փակեց նրան, որպէս գրգռիչ մի թերթ որպէս «ազգային ինքնահաւանութիւնը անխնայ խայթող լրագիր»:

Այնուամենայնիւ, 1870-ին, Սվաճեանին յաջողեց վերսկսել իր թերթի հրատարակութիւնը, իսկ 1872-ին նրան խմբագրելու կոչեց Յակոբ Պարոնեանը:

ՅԱԿՈԲ ՊԱՐՈՆԵԱՆ, հայ ամենամեծ երգիծաբանը, ծնւել է 1842-ին Ադրիանապօլսում, ուր և ստացել է իր նախնական կրթութիւնը: Գրական գործունէութիւնը թէև սկսեց 1868 թւից՝ իր երգիծական «Արևելսան տտամնարոյժ» գրւածքովը, սակայն հռչակ ստացաւ 1872-ից յետոյ, երբ հրաւիրեց ղեկավարելու «Մեղուն»: Պէտք էր տեսնել յիրաւի այնուհետև, թէ ինչպէս Պարոնեանը անխնայօրէն ծաղր ու ծանակի բռնեց եկեղեցականների, ազգային վարչութիւնների, լրագրութեան, գրականութեան, ընտանեկան կեանքի և առհասարակ հայ վարք ու բարքի բոլոր պակասաւոր կողմերը:

Նոր խմբագիրը աշաւուրջ կերպով հետևում էր ամեն խնդրի, բաց չէր թողնում երգիծելու, ծաղրի տալու և կծու կերպով հեգնելու որևէ հանգամանք: Ամեն թերութիւն մատնանիչ էր անում նա և միշտ բրբիջը բերնին, համարձակ, յարձակւում էր «ջոջերի», ազգային «ազնւաշուքների» վրայ: Նրա ժամանակւայ «Մեղուի» ծաղրանկարները աւելի սուր և նպատակին դիպչող յատկութիւն կրեցին, յօդւածները աւելի յանդուգն և հետապնդող բնաւորութիւն ստացան:

«Մեղուն» մի տարի հազիւ տեւեց: Պարոնեանը այնուհետեւ, 1874-ին, ձեռնարկեց հրատարակել իր սեփական «Թատրոն» ամսաթերթը, որ բազմաթիւ խոշ ու խուլթերի միջով՝ հազիւ կարողացաւ շարունակել չորս տարի, որովհետեւ իբր անաչառ պարբերական թերթ, բուռն կերպով ենթարկւեց հալածանքի: Չորս տարւայ ընթացքում, յիշաւի, «Թատրոն» ութ անգամ դադարեց՝ շնորհիւ կառավարութեան և ազգային վարչական անձերի: Վերջի վերջոյ, պատրիարքարանի առաջարկութեամբ և խնդրանօք (թաքրիբ), կառավարութեան կողմից բոլորովին խափանւեց:

Այնուհետեւ Պարոնեանը սակայն չը դադարեց գրելուց: Նա աշխատակցեց ժամանակւայ թերթերին— «Հայրենիք», «Մասիս», «Լոյս»: Իր նշանաւոր «Հոսոսի ծնունդ» վերնագիրը կրող սրամիտ, երգիծող յօդւածների շարքը տպեց «Փորձ» ամսագրի մէջ (Թիֆլիզի), «հոսոս» կեղծանունով:

1878-ին լոյս տեսաւ երգիծաբանի գլուխ-գործոցը— «Ազգային քոջեր», դրանից յետոյ հրատարակեց այնքան հռչակ ստացած «Մեծապատիւ մուրացկանները», ապա «Ծիծաղ» և «Պտոյտ մը Պօլսոյ Թաղերուն մէջ»:

1884-ից մինչև 1888 թիւը Պարոնեանին յաջողւեց լոյս ընծայել «Խիկար» անունով մի ամսագիր, որի մէջ նա երևաց իր մեծ տաղանդի ամբողջ փայլովը: «Խիկարի» դադարումից յետոյ, նիւթական շատ նեղ դրութեան մէջ ընկած, Պարոնեանը ստիպւած եղաւ հաշւապահութեան դասեր տալով և վաճառականնելի հաշիւները բռնելով հոգալ իր ապրուստը:

Եւ, 1891 թւին, Թոքախտից ու թշւառ վիճակի մէջ, մեռաւ այն անխոնջ աշխատողը, այն անաչառ արդարամիտ երգիծողը, որ մինչև վերջը քրքջաց ու

ծաղրի հարւածներով արհամարհեց ոչ միայն փառք, մեծութիւն, այլև չքաւորութիւնն ու մահը:

Պարոնեանի բոլոր գրւածքները կարելի է բաժանել երեք տեսակի.—Առօրեայ հրապարակախօսական գրւածքներ ու մանրիկ հատւածներ. խոշոր-կենցաղական երգիծալից աշխատութիւններ և թատերական-գաւեշտական պատկերներ:

Հրապարակախօսականները ցրւած կան «Մեղուի», «Թատրոնի», «Խիկարի» և ժամանակւայ գրեթէ բոլոր պարբերականների մէջ թէ թիւրքիայում և թէ Կովկասում: Դրանք մանր ու մեծ յօդւածներ են, երգիծանքի ենթարկած օրւայ հարցեր, քաղաքական և ուրիշ կեանքի դիպւածները: Նրանցից շատերը ի մի ժողոված, հրատարակել են Կովկասում, «Հոսոսի ձեռատետրը» վերնագրով:

Ծաղրն ու հեգնութիւնը Պարոնեանը երբեք ուժիկ բացատրութիւնների չէ իջեցրել: Նրա նպատակը չի եղել զաւեշտներ ներկայացնելով՝ ընթերցողներին ծիծաղեցնել ու զւարճացնել: Ընդհակառակն, բոլոր իր երգիծական գրւածքները լուրջ, և խելացի քննադատութիւններ են եղել՝ վարչական և ընկերական զեղծումների դէմ ուղղւած:

Գաղափար տալու համար Պարոնեանի երգիծողութեան մասին, յիշենք մի քանի դէպքեր:—Մի նըշանաւոր եկեղեցական, որ երկար տարիներ չէր կամեցել հեռանալ Պօլսից և պաշտօն ընդունել գաւառներում, երբ Պօլսին մօտ գտնւող մի կարեւոր թեմից առաջնորդ է ընտրւում և դձրձեալ չի գնում—Պարոնեանի խմբագրած «Մեղուի» մէջ այսպիսի հեգնութեան է արժանանում.—

«Կը լսենք թէ պատրիարքարանը իր աշարժ կալւածներուն տետրակին մէջն է անցու-

ցեր այդ եկեղեցականը»:

Մի ուրիշ անգամ էլ, Զմիւռնիայի «Արշալոյսի» մի յօդաւածն է հնթարկում նա ծաղրածութեան. յօդաւած, որ գանգատում էր, թէ Պօլսի Ուսումնական խորհուրդը մի աններելի ոճիւր էր գործել՝ աշխարհաբառ նամակ գրելով Զմիւռն իայի Ուսումնական Խորհուրդին:

«Արդարեւ—գրում է Պարոնեանը— Ուսումն.

Խորհուրդը մեծ անարգանք մը ըրած է Իզմիրի ուսումնականներուն՝ զնամակ իւր գրաբառ լեզուաւ չգրելով և կամ լեզուաւ զնամակ գրաբառ չգրելով իւր»*)...

Բազմաթիւ են Պարոնեանի այդպիսի և աւելի սուր երգիծողական կտորները թէ թերթերի և թէ «Հոսոսի ձեռատետրը» ժողովածուի մէջ: «Խիկար» ամսագրում այդպիսի սրամիտ կտորները հասնում են հիացում ազդելու նրբութեան: Այդ հանդէսի մէջ են տըպւած հեղինակի «Քաղաքաշարութեան վնասները» յօդաւածների շարքը, որոնք յետոյ առանձին գրքով լոյս տեսան Կովկասում:

Այդ նոյն «Խիկար» ամսագրի մէջ լոյս տեսաւ Ռուսահայերին այնքան ծանօթ և սիրելի «Բաղդասար ախար» թատերական զաւեշտը, որ ներկայացնում է Պօլսական թէ ընտանեկան և թէ ազգային վարչական կեանքից կենդանի տիպարներ: Այդ թատերգութիւնը,

*) „Խիկար“ ամսագրի մէջ եղած սրամտութիւններից մէկը.—Մի պարոն, էրզրումից գրած իր թղթակցութեան մէջ նշկարագրում է գաւառի մի ժողովի նիստը և ասում է ի միջի այլոց, թէ «անդամները համը էին, իսկ նախագահը—համրագոյն քան զամենայն համերս»: Պարոնեանը զնում է այդ կտորին մի այսպիսի ուր ծանօթութիւն իր կողմից.—„Ինչո՞ւն ատենապետն էր, որ անդամներուն վրայ առաւելութիւն մը չունենար“...

«Արևելեան ատամնաբույժ»-ից յետոյ երրորդն էր, որովհետեւ յիշատակում է «Պոլոզ» անունով մի գրւածք ևս*):

Սակայն Պարոնեանի ֆնայուն և լուրջ գործերն են կազմում՝ Ազգային ջոջեր», «Մեծապատիւ մուրացկաններ», «Ծիծաղ», և «Պտուտ մը Պօլսոյ Թաղերուն մէջ» աշխատութիւնները**):

«Ջոջերը» երգիծօրէն գծւած (բայց գունաւորւած) սրամիտ կենսագրականներ են ժամանակւայ ազգային «գործիչների»: Ընդամենը 24 „Ջոջերի“ կենսագրութիւն: Այդտեղ է Խորէն Գալֆայեանի (Նարպէյ) դէմքն ու կեանքը իր բոլոր մանրամասնութիւններով, այդտեղ՝ Տէրօյէնց Պատելիի (Չամուրճի) ծիծաղելի սկզբունքներն ու կեանքը, և այդտեղ Պարոնեանի կծու գրչի տակն են ընկել Իւթիւճեան Կարապետ, Ծերենց (Շիշմանեան Յովսէփ), Փանոսեան Կարապետ, Միսսեքեան Խաչատուր, Գրիգոր Արծրունի, Ներսէս Վարժապետեան պատրիարքը և այլն: Պարոնեանը ոչ միայն խօսում է նրանց վարած կեանքի, սկզբունքների, հասարակական գործունէութեան և զաղափարների մասին, այլև նկարագրում է շարժւածքները, դէմքը, մտնում է նրանց անցեալի խորքերը, նրբութեամբ պատկերացնում է երազներն ու մտածութիւնները: Եւ այդ ամենը այնքան սուր հեզնութեամբ լի և նպատակին հասնող ծաղրով համեմաւած, որ յիրաւի «Ջոջերը» անմահանում են և անմահացնում իրենց մասին խօսող երգիծաբանին:

Օրինակներ մի քանի հատ՝ թէ ինչպէս է նա նրկարում Ջոջերի դէմքերը:—

Խ օ ր է ն Գ ա լ Փ ա յ ե ա ն .— «Երբ փողոցն կ'ընէ, ընդ-

*) Մի տեսիլը տպւած է „Մասիս“ 1892.

**) Բոլորն էլ նորից տպւած Կովկասում:

հանրապէս այն դէմքը կունենայ, երբ բազմութեան մէջ մէկն իր սիրունիին գաղտնի նշան ընելէն ետքը, ուրիշ մը զայն տեսնէ և իրեն ըսէ. — «ըրածիդ հաւնեցար»:

Հ ա ս ու ն ե ա ն. — ... «Հոս կը վերջանայ ահա կենսագրութիւնն այն մարդուն, որուն դէմքն օր մը պղտիկ տղայ մը տեսնելով վախեցած է և մինչև այսօր կուլայ»:

Մ ե ռ ե ն ց. — ... «Այնպիսի դէմք մը ունի, որ կարծես փոնգտալ կուզէ և չի կրնար»:

Գ Ր Ի Գ Ո Ր Ա Ր Ծ Ր Ո Ւ Ն Ի. — ... «Այնպիսի դէմք ունի, զոր կունենայ մարդ, երբ սխալմամբ գաւաթ մը նստի խմէ»...

Իսկ այդ բոլոր կենսագրութիւններէ մէջ կայ մի հատը, որ չորս տողից է բաղկացած և ամենից պերճախօսն է:

Կարապետ պէյ Երամեան. — Կարապետ պէյ Երամեան ծնած է 1830-ին: Կազմով բարեձև, սև աչքերով և սև ընքւիններով մարդ մ'է:

Մզկիթ մը շինել տւած է:

«Մեծապատիւ մուրացկանները» երգիծական մի պատմածք է, որի մէջ մեծ վարպետութեամբ, թանձրացած գոյներով նկարւած են պօլսահայ տիպեր — սրճատան յաճախորդ և ազգային խնդիրներով զբաղւող (Մանուկ աղա), ինքն իրեն բանաստեղծ համարող, խմբագիր, լուսանկար, բժիշկ, միջնորդ (մոցիքուլ), քահանայ և այլն: Այդ բոլոր մեծարգոյ մուրացկանները, երբ լսում են, որ գաւառից մի հարուստ մարդ է եկել մայրաքաղաք, միմեանց ետևից գալիս են կողոպտելու նրան զանազան մուրացկանական ձևերով: Մէկը լրագիրն է առաջարկում, խոստանալով գաւառացի հարուստի անունը տպագրել այնտեղ, միւսը իր գրածքը, երրորդը լուսանկարել է ուզում, չորրորդը աղջիկ է առաջարկում... Արխոդոմ աղան (գաւառացին), յիրաւի միամիտ, բայց և մանաւանդ փառամօլ մարդ լինելով, անմիջապէս թա-

կարդն է ընկնում: Նրա փառասիրութիւնը գրգռելով՝ դատարկում են քսակը: Վերջիվերջոյ խեղճը թողնում է ամուսնանալու միտքը և շտապում է դուրս նետուել Կ. Պօլսից...

Թէ որքան դունազեղ են նկարած պատկերները, որքան կենդանի գծւած են տիպարներն ու ինչպիսի՜ սրամտութեամբ հիւսւած են հանգոյցները— ապացոյցը այն է, որ «Մեծապատիւ մուրացկանները» ամեն հայի արդէն ծանօթ մի աշխատութիւն է դարձել, տիպարներն ու ամբողջ նախադասութիւնները անգիր պատում են ժողովրդի բերանում, իսկ ամբողջ գործը թատերգութիւն դարձրած՝ բեմ է հանւում և միշտ անվերջ քրքիջ ու հիացում հնձում:

«Մեծապատիւ մուրացկանները», յիրաւի ունեցաւ նոյն համազգային հռչակն ու ընդունելութիւնը, ինչ որ ունի ոռոսաց մէջ Գրիբօեդովի «Խելքից պատուհաս»ը:

Նոյնքան մեծ հռչակ չունեցան մեծ երգիծաբանի միւս երկու գործերը— «Ծիծաղ» և «Պտոյտ մը Պօլսոյ Թաղերուն մէջ»: Որովհետեւ դրանցից առաջինը ժամանակւայ դէպքերից հիւսւած և արդէն հնացած երգիծանքներն են, յաճախ այժմեան համար անհասկանալի դարձած, մանաւանդ եթէ մարդ նոյն ժամանակւայ Պօլսի ազգային կեանքի հետ ծանօթ չէ: Աւելի անմատչելի է մնում այդ գործը նրա համար նոյնպէս, որ բոլոր գործող անձերը անասուններ են, իսկ գործողութիւնները այլաբանական:

Երկրորդ աշխատութիւնը նոյնպէս ունի զուտ տեղային նշանակութիւն. նկարագրութիւններ են դրանք Պօլսի զանազան թաղերի և այդ նկարագրութիւնները վաղուց արդէն հնացել են և այլևս չունին հրապոյր:

Յակոբ Պարոնեանի բոլոր գործերը ի մի չեն ժո-

դովաճ: «Խիկար» հանդէսի մէջ մանաւանդ՝ մնում են արժէքաւոր, տաղանդաւոր երգիծական կտորներ:

Մեծ երգիծողը չափածոյ մի կտոր էլ է թողել: Դա մի սուր հեգնութիւն է, ուղղաժ ոտանաւոր գրելու մոլութեամբ բռնաժների դէմ: Գրաժքը կրում է «Իմ քանաստեղծութիւնս» վերնագիրը: Սկսում է արձակով: Պատմում է այդտեղ, թէ ինչպէս ինքը բանաստեղծ դարձաւ երազի մէջ և ահա ազգին է նւիրում իր քանքարի արդիւնքը: Ապա, ոտանաւորով յայտնում է, որ եթէ ինքը պատրիարք լինէր՝ Աղթամարի կաթողիկոսին էջմիածին կուղարկէր, եթէ երեսփոխան լինէր—ժողովի մէջ կը քնէր. և այլն, և այլն: Այդ ամենի մէջ նա ոչ միայն այլանդակ յանգեր է դնում և չափ, այլև, կամենալով ծաղրել ոտանաւոր գրողների տգիտութիւնը, բառերը կտրտում է, կրճատում, մինչև իսկ մի երկար բառի կէսն էլ տանում է միւս տողը—

Թ'ապակեղրոնացակա-

նութիւն երբէք ըլլայի,

Խաղաղութիւն ազգին մէջ

Ձէի թողներ, տանէի:

Վերջում, դարձեալ չափածոյ տողերով, յանկարծ ընդհատելով իր ոտանաւորը, գոչում է այսպէս.—

«Կանգ առ, ո՛վ աւիւն, կանգ առ... հանգըստացիր քիչ մը... Դանի որ ասոնց և ոչ մին պիտի չըկրնամ ըլլալ, այդ բարեկարգութիւններն ալ չը պիտի ըլլան»*),

Պարոնեանից յետոյ կարելի է յիշատակել մի քանի աւելի նոր երգիծողների, սակայն դրանք բոլորն էլ ոչ մեծ երգիծողի արժանիքն ունին և ոչ էլ կարո-

*) Ամբողջը տես «Հայ գրողներ» բ. գիրք, հր. 310: Կան այդ գրքի մէջ նաև ընտիր էջեր Պարոնեանի բոլոր գործերից:

դացել են ուշագրութեան արժանի, մնայուն էջեր արտադրել:

Այդ երգիծողներից լաւագոյներն են եղել (և այժմ այլևս չեն գրում), նախ ՔԱՍԻՄ (Միսաք Գօշուհեան), որ Կովկասում տպել է «Կսանքի պատկերներ» միջակ, երգիծանքից զուրկ պատկերների մի հաւաքածու. յետոյ՝ ԱՌԱՆՁԱՐ (Մ. Կուլումջեան), որ «Մուրծ» ամսագրում (բ. շրջան) տպեց և առանձին գրքոյկով էլ լոյս ընծայեց, «Վշտի ծիծաղ» անունով մի շարք պատկերներ: Այդ պատկերներից բաւական յաջողածներն են «Բուրդի վաճառականութիւն» և «Հոսոսն ու իղէալիստը»:

Թիւրքահայ ժամանակակից գրականութեան մէջ այնուհետեւ բաւական հռչակած է մի ուրիշ երգիծաբան, Փրանսական լանջաբաց, ազատ սեռի գրող, և երբեմն իսկ գարշելիօրէն աղտոտ գաւեշտաբան՝ ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ ԱԼՓԻԱՐ (Քրիզանթէմ):

Ալփիարը, այդ «ասպետ երգիծաբանութեանը»*)— ինչպէս ասում են նրան— ծնւել է 1864-ին Զմիւռնիա, շատ ճանապարհորդել է Եւրոպա և հաշւապահ է այժմ: Մանր գաւեշտական կտորներով է սկսել պարբերականների մէջ: Այդ կտորները, քանի գնացել, իրապաշտականութեան դիմակով՝ ստացել են պանդոկային բնաւորութիւն, մանաւանդ Համիդական ըէթիմի խրստութեան ժամանակ, երբ առանձնապէս արտօնութիւն և քաջալերութիւն էին վայելում պոռնկագրութիւնն ու գռեհիկ սրախօսութիւնները:

Սակայն Ալփիարը, ըստ երևոյթին քաջալերւած շողոմարարութիւններից, գրելու ձեւը չը թողեց նոյն իսկ Սահմանադրութեան հռչակումից յետոյ: Ո՛չ միայն չը թողեց, այլ աւելի ազատութիւն ստացաւ աղտո-

*) Տես Թէոդիկի «Տարեցոյց», 1908.

տութիւնները գրի անցնելու իբր սրամտութիւն: Այդպիսի զաւեշտականութեան տիպար գրեածքը կարող է լինել Մ. Պարսամեանի հրատարակութեամբ լոյս տեսնող «Մեր տարեցոյցի» 1910-ի մէջ տպւած «Մաքրասէր եանքին» զգւելի պատմեածքը*):

Ալիիարը չունի ուշադրութեան արժանի որևէ աշխատութիւն: Կան մի քանի յաջող էջեր, սակայն աւելի շատ են փողոցային զաւեշտականութեամբ տոգորւած կտորները, որոնք ոչ իսկ ծիծաղ են յարուցանում այլևս:

Զաւեշտական, նման գրողներ են նոյնպէս «Կարօշ» թերթի խմբագիր Թօլայեան, «Լիլա» թերթի հրատարակիչ՝ Վահան Փափազեան (ոչ Օսմ. պարլամէնտի, Վանի առաջին հայ պատգամաւորը), Գրիգոր Թորոսեան և այլն: Քիչ աւելի լրջօրէն երգիծութեան վրայ նայողներն մէջ յայտնի են ԵՐԻԱՆԴ ՕՏԵԱՆ և ԱՐԱՄ ԱՆՏՕՆԵԱՆ**), Երգիծական այնպիսի պարբերականներ, ինչպիսին էր «Մեղու», «Թատրոն» կամ «Խիկար» — այլևս գոյութիւն չունին: Եղածները անհամ «սրամտութիւններ» անող և գռեհիկ երգիծանքներ շռայլող, այլ և միմիայն ծիծաղեցնելու ջանացող թերթեր են:

Նախ քան նորագոյն գրականութեան անցնելը, անհրաժեշտ է չը մոռանալ յիշատակելու նաև 80—90 թւականների նշանաւոր և լուրջ դէմքերից երկուսին: Երկու բանասէրների, որոնցից մանաւանդ առաջինը,

*) Հրաժարւում ենք բովանդակութիւնը, նիւթը անգամ գրի առնելուց. չափազանց զարշելի է.

**) Առ այժմ միմիայն առօրեայ յօդածներ են գրում պարբերականների մէջ: Արամ Անտօնեանը վերջերս յայտնի դարձաւ նաև իր ծաղրանկարներովը:

որոշ հեղինակաւորութիւն է համարուում թիւրքահայ պատմութեան և գրականութեան մէջ:

ՀՐԱՆՏ ԱՍԱՏՈՒՐՆ է դա: Ծնւել է Կ. Պօլսի Պօյաճըքէօյի մէջ, 1862 թւին: Նախնական կրթութիւնը ստացել է Մեղպուրեանի դպրոցում, միջնակարգը — Ամերիկեան Ռօպըրթ Քօլէճում, իսկ իրաւաբանութիւն է սովորել Փարիզ: Աշակերտել է նաև Մինաս Զերազին և լրագրող Բիւզանդ Քէչեանին:

1885 թւականին էր որ, Փարիզից վերադարձին Պօլիս, յայտնի դարձաւ այդ փաստարանը: Փարիզում Գրիգոր Օտեանի հետ ունեցած բարեկամութիւնը զօրեղ ազդեցութիւն ունեցաւ երիտասարդ ուսանողի վրայ, չը նայելով որ Օտեանը այդ ժամանակ արդէն վհատւած և ջախջախւած՝ իր վերջին օրերն էր ապրում օտարութեան մէջ:

Փարիզից էր, որ երբ Ասատուրը «Արաքս» ծածկանունով «Արևելքի» մէջ սկսեց հրատարակել իր «Կեանքն ի Ֆրանսիա» յօդւածների շարքը — շատերը կարծեցին թէ Գ. Օտեանը վերսկսել էր գրելը:

Ասատուրի համբաւն սկսեց հրապարակախօսական յօդւածներով: Նրանցից ամուսնական խնդիրներ ուսումնասիրող մի գրւածքը արտատպւեց նաև Կովկասի «Մշակի» մէջ և դրանով հեղինակը քիչ ու շատ յայտնի դարձաւ ռուսահայերին ևս:

Այնուհետև Ասատուրը նւիրեց իրեն պատմագրութեան և հետզհետէ, ժամանակի ընթացքում, հրաշակւեց իբր հեղինակաւորութիւն այդ ճիւղի մէջ:

Նրա առաջին, առանձին գրքով աշխատութիւնն է՝ «Պատանեկան ներշնչումներ» (1878-ին), իսկ ամենալուրջ և կարևոր ընդարձակ պատմական գործն է «Կ. Պօլսի հայերը և իրենց պատրիարքները», տպւած 1901 թւի Փրկչի ընդարձակ օրացոյցի մէջ: Այդ աշխատութիւնը

կարևոր է և այն տեսակէտով, որ ոչ միայն Կ. Պօլսի հայ ազգաբնակչութեան և պատրիարքների պատմութիւնն է անում, այլ որ մանրամասնօրէն գծում է թիւրքահայերի մտաւոր կեանքի զարգացման պատկերը (սկսած 1461 թւից մինչև 1858 թւականները) պարզում է հասարակական բոլոր խնդիրների շուրջն եղած շարժումները և առ հասարակ անհրաժեշտ աղբիւր է ներկայանում թիւրքահայերի պատմութեան համար:

Բացի այդ մեծ աշխատութիւնից, Հրանտ Ասատուրը ունի նաև ուրիշ կարևոր ուսումնասիրութիւններ—«Հայ վանքերը» (տպւած 1892 «Մասիս»), «Սահմանադրութիւն և հայ ժողովուրդ», «Հայ գրագիտութիւն ժ. դարէն առաջ» և այլն: Գեղարեւստական կտորներից յայտնի են մի երկու նկարագրականներ—«Ծերուկ մալծըզը», որի մէջ պատմում է նա իր մի հանդիպումը Ծերենցի հետ. «Մուտանիայէն-պրուսա», «Պարտիզակի սօխմիարը և Պաղտասար Ակօ» և այլն*):

Երկրորդ բանասէր, և միաժամանակ միասփռ (խորհրդակիր) փիլիսոփայ գրողն է ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸՐՄՐԵԱՆ:

Ծնւել է Մըմբեանը 1860-ին, Կ. Պօլիս: Նախնական, թաղային վարժարանի մէջ ստացած կրթութիւնից յետոյ, ինքնաշխատութեամբ ուսել է լեզուներ և մտել առևտրական ասպարէզը: Ճանապարհորդել է Եւրոպա, ապա թողել ամեն գործ և ամուրի ու մենա-

*) Գեղարեւստական այդ էջերը տպւած են «Հայ գրողներ» գիրքը ք: Ասատուրի ուսումնասիրութիւնները ցրւած են պարբերականների և տարեցոյցների մէջ և բոլորն էլ վերաբերում են թիւրքահայ պատմութեան և գրականութեան:

կեաց կեանքով ապրում է այժմ փիլիսոփայի պէս, Սկիւտարիի բարձունքների վրայ:

Սկզբում բանասէր լինելով, Մրմրեանը մի շարք կարևոր թարգմանութիւնների է ձեռնարկել: Լաւ հայագէտ է մնում միշտ և գրաբարեանի մեծ հակումներով: Լեզուն գրեթէ կիսովին գրաբառ է, խրթին և յաճախ անհասկանալի, մանաւանդ երբ փիլիսոփայութիւններ է անում և այն՝ բնազանցական խնդիրների վրայ:

Բանասիրական աշխատութիւններից յայտնի են Խ. Միսաքեանի կենսագրականը, Ստեբր ճին դէմքերու, Թիւրքահայոց ճին վաճառականութիւնը և վաճառականը, և Պատմութիւն ճայ գրականութեան մինչև 2. դար (տպւած 1910-ին): Թարգմանութիւններից գլխաւորն է Սպէնսերի «Դաստիարակութիւն» (թարգմ. 1894-ին) և Կարլայլի «Իսլամութեան մարգարէն» (տպ. 1909-ին):

Վերջերում արդէն, Մրմրեանը, ծանօթանալով արևմտեան բնազանց փիլիսոփաների հետ, լի նաև կրօնասիրութեամբ և ջերմեռանդ հաւատքով, ընկալ կրօնա-միստիքական դրութեան մէջ և գրեց իր յայտնի «Տասնեակ իմաստասիրական»ները, որոնց ընդհանուր վերնագիրն է՝ «Ալէլուիա»:

Բնազանցօրէն խրթին, խորհրդակիր (միստիք) ոգով գրւած տասը խորհրդածութիւններ են դրանք, որոնք շատ են յիշեցնում կրօնական հին ճառեր ու մտածութիւններ, համեմաւած նոր արտայայտութիւններով և նոր հեղինակների վկայութիւններով: Ս. Գիրքը սակայն, Մրմրեանի ամենահեղինակաւոր աղբիւրն է և վկայութիւնների շտեմարանը. «Անհունը» նա նկարագրում է գրեթէ ըստ Ֆլամարիօնի, «Բովանդակը», «Հաստատութիւնը», «Մահը կամ Սև պատը» ըստ

Սուրբ գրքերի, «Աստածը»—հաւատացողի ջերմ և անկեղծ շեշտով տողորւած մի կտոր է, «Հանձարը» Եւրոպական քաղաքակրթութիւնից և նորագոյն փիլիսոփայութիւններից ազդւած մտածութիւնների շարք, «Աստղերուն խօսքը» Արարչութեան նւիրած մի խնկաբոյր մաղթանք...

«Ըստ երևոյթին—ասում է նա—անմահ փոքրեր՝ ըստ իրեն ամէնէն յաղթ զանգւածներն ենք՝ ամէնատաճար անհունին միջին սանդղամատներուն վրայ թառած. լուսացեալ ջահջահեալ եկեղեցիներ՝ խնկելու համար արարչութիւնը...

...«Եւ իրաւ ալ, շարժուն կամ անշարժ, մենք բոլորն և անյեղի կեանքերն ենք. ու չենք մեռնիր: Մեր առաջին ու վերջին խօսքն է՝ անխօս ստեղծագործութեան մը կաթումներուն մէջ՝ կեանք ու միշտ կեանք. անկէ անդին մենք լուռ վսեմներ ենք. ծանօթ անծանօթներ»...

Անշուշտ, որոշ չափով թռիչքներ կան Մրմրեանի փիլիսոփայական խոհերի մէջ, թէև լինին բնազանցական, կան նաև վսեմ ձգտումներով ի շքեղ էջեր—սակայն թիւրքահայ այս գրագէտ-փիլիսոփան անժամանակ, ետ մնացած մի միստիք է, մի բնազանց, որ խօսքերի մթութեան և խրթինութեան մէջ իդէալացնում է այն ամենը, ինչ որ վաղճւց ի վեր մեռել է. այն է՝ բնութիւնից և փորձառական գիտութիւնից դուրս եղած, միմիայն մտացածին հիմքերի վրայ կառուցւած սկզբունքները...

Եւ այնուամենայնիւ, Մրմրեանի «Ալէլուիա»ի մէջ կան երկու սիրուն կտորներ, որոնք ճշմարիտ գեղարւեստական շեշտ են կրում և չեն մթնացրած ու խրթինացրած՝ բնազանցական խոհերով: Այդ կտորներն են—

«Գեղեցիկը», և «Սէրը»*)։ Գեղեցիկը, որի լարերը «մարդը բնութեան կցորդող ամուր թելերն են»։ Սէրը, որ «բառերուն և ղգացումներուն ալ վսեմն է», որ «քաղցր է կեանքի պէս, հզօր է մահու պէս»։

Այդ երկու կտորները մի մի օրհներգ, մաղթանք են՝ ուղղած կեանքին ու սիրոյ. երկուսն էլ խոշոր հակասութիւն են կազմում փիլիսոփայ հեղինակի բոլոր միւս բնազանց մտածութիւններին։ Այդ կտորները մի տեսակ ինքնաձաղկունն է հեղինակի համար՝ նոյն իսկ գրելու ձևի և լեզւի տեսակէտով, որովհետեւ թէ գովասանում են Պարզն ու Գեղեցիկը և թէ գրւած են պարզ ու գեղեցիկ...

8.

Նորագոյն բանաստեղծներ՝ Մեծարեան, Ռբերեան, Վարուժան և Շարժանեան.— Համառօտ տեղեկութիւններ ժամանակակից բերրողների մասին՝ Նզիբէ արք.
Դուրեան, Մալէգեան, Պարսամեան, Սեւակ,
Թէֆէեան, Յարութիւնեան և այլն**):

Պետրոս Դուրեանից սիրոյ և բոյրի, սակայն և խորունկ յուսահատութեան ու թախիծի այդ վաղամեծ պատանի բանաստեղծից յետոյ, թիւրքահայ

*) Երկու կտորներն էլ տպւած են «Հայ գրողներ» գիրք բ. հր. 784—786.

**) Ծանօթ. Կենդանի և հրապարակում գեռ ևս գործող, մանաւանդ երիտասարդ գրողների մասին, կը լինեմ համեմատաբար աւելի համառօտ։ Նրանք գեռ ևս չեն ասել իրենց վերջին խօսքը, գեռ ևս չեն պատկանում պատմութեանը կատարելապէս։

գրականութիւնը կորցրեց նման մի տաղանդաւոր յուսատու երգչի ևս 1908 թւին:

ՄԻՍԱՔ ՄԵԾԱՐԵՆՑ (Մեծատուրեան) էր կոչուում նա: Գաւառացի էր, Բիւնկեանցի: Ծնւել էր 1886-ին, սկզբնական ուսումը ստացել Մարգլան, ապա ծնողների հետ Կ. Պօլիս էր եկել և մտել Կենդր. վարժարանը: Այդտեղից էր նրա գրական սկզբնաւորումը, «Շաւաւայ ծիածան» ծածկանունով:

Երկար սակայն Մեծարենցը չը կարողացաւ շարունակել ուսումը: Բժիշկների խորհրդով թողեց դըպրոցը և Թօփգափուլից մինչև Հալքի (արւարձաններ Կ. Պօլսում), փորձեց օգափոխութեամբ բուժել թոքերը ոչնչացնող ծիւրախտը: Բայց իզուր: 1908 թւին թըշւառ երիտասարդը մեռաւ, խոր սուգի մէջ թողնելով նրա վրայ մեծ յոյսեր դրած անձերին: Իւ յիրաւի, Մեծարենցը արժանի էր խոր ցաւակցութեան, որովհետև թիւրքահայերի լաւագոյն բանաստեղծներից մէկը լինելու յոյսերն էր ներշնչում:

Թէև այլևայլ պարբերականների մէջ ևս ցրւած են Մեծարենցի մի քանի բանաստեղծութիւնները, սակայն մեծ մասը, թւով մօտ 70 քնարական գողտրիկ տաղեր, ժողոված կան երկու տետրերի մէջ: Առաջինի մէջ, «Ծիածան» վերնագրով, սկզբնական աշխատութիւններն են ամփոփած*): Երկրորդը, «Նոր տաղեր», լոյս տեսաւ հեղինակի մահւանից միայն մի տարի առաջ (1907) և բովանդակում է աւելի մշակւած և շատ աւելի խորունկ զգացմունքներով գրւած տաղեր:

Բանաստեղծի առաջին գրւածքները նեղ շրջան ունին, տոգորւած են դեռ ևս միմիայն զուտ անձնական յոյզերով և երազներով: Իրաւ է, բոլոր այդ տաղերը մելամաղձիկ ու սրտաշարժ խազեր ունին, սա-

կայն դէպի արշալոյսն ու մթնաշաղը, դէպի բնութիւնն ու նրա գեղեցկութիւնները ունեցած սքանչացումը՝ երգերին տալիս են սիրելի, քնքոյշ, պատանեկան լաւատեսութեան երանգներ:

Դեռ երիտասարդ, վշտերի և դառնութիւնների ազդեցութիւնից ազատ, յուսալից՝ որ դիւրութեամբ պիտի կարողանար գոնէ արհամարհել անյաջողութիւնները, սիրտը անհուն սիրով լի, պատրաստ գրկելու ամբողջ բնութիւնը, գգնելու ամենքին, հոգին վսեմութեան ձգտումներով բարձրացած, անկեղծ զգացմունքների և երազների թռիչքներովը պաշարւած՝

...Նօթ գոյներուն տենչն ունի

Լոյսի անհուն խաղերուն,

Երանգներու, շողերուն

Կ'ըղձայ անուրջն օրօրուն,

Եւ արեւին կը նայի

միշտ կաթոգին ու բաղձիկ...

Յիրաւի, այնքան համակւած է նա Գեղեցիկի և Վսեմի պաշտամունքովը, որ խորհրդապաշտութեան (միստիքականութեան) մէջ է ընկնում շատ շուտով և այլ ևս չի տեսնում, այլ զգում է միայն: Ու այդ զգայնութիւնը նրա մէջ, հետզհետէ նրբացած, թափանցում է ոսկեշող տարածութիւնների մէջ, բոցափայլ արշալոյսի տենչն ունի, «պարզ, լուսածածան» գիշերւան ծարաւը, գիշեր, որի համբոյրի համար բաց է իր պատուհանը, որի «մեղմահոս լոյսի կաթն» է ծծում, «զով շաղերի թաց կախարդանքը, ճերմակ երազի ցնորքները» գգնում... Շուրջը միմիայն դիւթանք է «ծիածան ծոփեր, շափիւղա, շողակ, շքեղ գոյներ և ոսկենիշ ծիրհր»...

Ու նրան գեղեցիկ, շքեղ են թւում հաւասարապէս այգն ու գիշերը, ծոփն ու մթին անդունդները,

կոյսի աչքերն ու շանթող կայծակի ոյժը: Այգը—ծաղիկ է երազով լեցուն, գիշերը—անուշ է հեշտագին, հաշիշով ու բալասանով առատ, ծովից ու հովից համբոյրներ է ստանում, չորս կողմը ծածկող լոյսը գրգռում է նրան, հոգու մէջ վերանորոգւում են քաղցր յուշեր...

Եւ այդքան վարդազոյն տեսիլքներով լցւած, գողտրիկ տաղեր է յօրինում պատանի բանաստեղծը. տաղեր՝ տոգորւած բնութիւնապաշտ հաւատքով և ապրելու երջանկութիւնով: Նրան պարփակում է արծակ բնութեան վայելքը և հաշիշի պէս արբեցնում. երագների և տեսիլքների պահերը վերացնում են նրան ամեն չնչինութիւնից. և նա, ճերմակ վարդերի, աքացիաների շուքի, ցնորոտ անդորրութիւնների կամ մթնաշաղի կաթնածոր լոյսի մէջ՝ երգում է ցնծագին հրճւանքով կեանքին և բնութեան ուղղւած մաղթանքներ, քաղցրօրօր ցայգանւագներով գեղօններ ձօնում կոյսին ու լոյսին...

Սակայն անցնում են առաջին ծիածանազոյն տեսիլքները, իրականութիւնը սառն ու անողոք՝ պատանի երագողի թռիչքները շատ շուտով է կասեցնում, յաջորդում են հետգհետէ հիասթափութեան, հմայաթափութեան նօպաները. անուրջների խօլ արշաւանքի մէջ յանկարծակիի եկած՝ վշտագնօրէն սեղմւում է տանջող սիրտը և ահա ցաւալի երգեր են հնչում նրա բերնից. —

Կսկիծ կայ սրտիս մէջը վիրաւոր

Զոր արեւին լոյսն անգամ չի բուժեր.

Խորունկ ու ցաւոտ մորմոքում մը որ,

Ա՛հ, պիտի լայննայ երբ իջնէ գիշեր...

Ու գիշերը իջնել է սկսում ծանր, յամբօրէն, յամառ և խեղտիչ ահաւորութեամբ: Սակայն երիտասար-

դական յոյսերը նրա բոլորովին դեռ չեն թողել, «սիրոյ յոյս մը» արեւում է նրա հոգին, և այդ յոյսն է այնուհետեւ, որ դառնում է բանաստեղծի միակ ապաւէնը, միակ նեցուկը: Այնուհետեւ այդ նոր անուրջներն են, որ նրա երգերի մէջ գերակշռող դեր են կատարում. նրա տաղերը տողորւում են «սիրոյ բոց-արեւով», սիրոյ իղձերով ու տենչանքներով: Գիշերւայ հրայրքի մէջ սէր է նա երազում անյագօրէն, շրթունքները պատրաստ են համբոյրների, պաղատագին ընկել է նա իր այդ տեսիլքների ոտները...

Այդպէս է, որ սիրոյ, սէր որոնող, սիրելիու և սիրելիու տենչը համակում է երիտասարդ բանաստեղծին ու փոխնիփոխ նրան յուսալ է տալիս և յուսաբեկում: Նոյն ինքն այգը, այնքան սիրած մթնաշաղը, կաթնածոր լոյսը լուսնկային, շքեղ, երազուն անկիւնները բնութեան մէջ՝ յարուցանում են նրանում սիրային բոցավառ մղումներ... Եւ ահա շուտով, դարձեալ երազներից դէպի իրականութիւն գլորւած, պարզւում է նրա համար երկու անգութ փաստ: Որ մի կըրակ այրում է իր կուրծքը, մի անշէջ, լափող կրակ և որ սիրային իր անուրջների հետ մենակ է նա կատարելապէս, անյագուրդ և անարձագանք... Չը կայ սիրող մի սիրտ՝ նրա սրտի բոցին պատասխանող, զգացմունքները զեղւում են առատօրէն և սակայն նրան թողնում են միմիայն տրտում երազներ ու տեսիլքներ...

«Մթնաշաղը» վերնագրով ամենաթախծոտ կտորը առաջին ժողովածուի մէջ՝ տող առ տող պարզում են երիտասարդ բանաստեղծի առաջին դառնութիւնների վիշտը.—

...Ինչո՞ւ մենակ մընացի.

երազիս հետ թախծագին.

Թմբիններու բոյրին տակ,
 նուռիններու ծաղիկին՝

Ա՛հ, ինչո՞ւ ես մընացի
 գիրկն երազին այս տրտում...

Այդպէս է իր վիշտը երգում Մեծարենցը՝ երկար
 երգելուց յետոյ իր հրճանքները ե անուրջներով ապ-
 րելու հաճոյքը. —

Ո՛վ դուն հիւրիկ ծաղկանոյշ,
 երբ անցար հետ լոյսերուն,
 Բան մը փըլաւ հոգւոյս մէջ
 քայքայումով ողբագին.

Դարձիդ քի՛չ մըն ալ ժպտէ
 սա լուսաբաղձ հիւանդին՝

Որ քիչ առ քիչ կը մեռնի՝
 կառչած իր խօլ յոյսերուն...

Եւ յուսահատ է, այլևս մթնաշաղն ու մութը հո-
 գու մէջ խաւարն են թանձրացնում և երազների յե-
 տին շողերը մարեցնում.

Ա՛հ, քիչ մը լո՛յս, ժպիտ մը
 որ կեանք ինձի պիտի տար,
 եւ փարատէր լըքումն
 որ կը ծանրանայ իմ ուսին...

Եկ՛ուր, արդէն կը մըռնի
 հէք երազները իմ որբուկ,

Ա՛լ յոգնած եմ անցնելէն
 կածաններէ մենաւոր,

Անձրև կիջնէ հոգւոյս մէջ,
 կը զգամ մահւան սրսըփուք,

Զեռքս է պարապ մնացի
 դատարկին մէջ սըգաւոր...

Եւ այսպէս, որքան զւարթ էին սկսում երգերը,
 որքան վարդապոյն էին անուրջներն ու յոյսերը, այն-

քան խորունկ թախիծով են համակւած յետագայ տաղերը, երբ մահը իջնում էր սրտի մէջ և երբ գլորւած երազների բարձրութիւնից՝ «ձեռքը պարապ էր մնում սգաւոր դատարկի մէջ»...

Սակայն Մեծարենցը մինչև իր վերջին րոպէն մնում է բնութենապաշտ։ Հմայաթափ՝ պատանեկան, ապրելու երջանկութեան երազներից, յուսահատ՝ որ սիրոյ արև-բոցերը միմիայն իր անուրջների ծնունդն են և միմիայն ուտում են իր մենաւոր սիրտը— բանաստեղծը խորապէս ընկղմում է բնութիւնը սիրելու, բնութիւնը պաշտելու զգացմունքների մէջ։

Ունրա վերջին երգերը, յիրաւի, դասական ոճով ու լեզուով գրւած, անկեղծ և մեծ զգացմունքներով յօրինւած շքեղ հովերգութիւններ են, լի միաժամանակ խորհրդապաշտական այն ստւերամած, բայց վսեմ ոգով, որով բնորոշւում են Մօրիս Մեթէրլինգի, բելգիական գրողի գործերը։

Եւ յիրաւի, Մեծարենցը իր վերջին տարիներում խորապէս ազդւել էր Մետերլինգից։ Նրա «Ծաղիկների իմացականութիւնը»*), ապա «Կոյրերը», «Անկոջ հիւրը», «Խոնարհների զանօր» և այլն,— ինչպէս պատմում են բանաստեղծի մօտ մարդիկ— Մեծարենցի սիրած գրքերն էին և նրանց ընթերցումը՝ կատարեալ վայելք նրա համար։

Խորհրդապաշտ և բնութենապաշտ այդ նոր և մեծ ապագայի տանող սեռը Մեծարենցի մէջ երանգւում է արևելեան գոյներով. և դա հրապոյր է տալիս նրա տաղերին։ Սիրում էր նա պարսիկ բանաստեղծների

*) «L'intelligence des fleurs», «Les aveugles», «L'intruse», «Le trésor des humbles», նշանաւոր փիլիսոփայ, խորհրդապաշտ թատերագրի լաւագոյն գործերն են։

բոցավառ զգացմունքներով, վարդ բուրոդ երգերը սիրում էր ժողովրդական սիրուն արտայայտութիւնները, սիրում էր նաև Ֆրանսական միստիք և սիմօլիստ գրողների գործերը.—Վէրհարէն, Րէդէն, Մօքէլ...

Եւ այդ բոլորը—միաձուլուած Եւրոպական սիմօլիզմի ու միստիցիզմի՝ արեւելեան գունազեղ ոճի, աննմանօրէն վառ վրձինի շարժումների հետ—առաջ էր բերում մինչև այդ հայ գրականութեան մէջ բանաստեղծութեան չը տեսնուած մի սեռ:

Ահա նմուշներ Մեծարենցի վերջին մշակական—հովուերգութիւններից. նկարագրական երկու էջ, որ հանուում է տասնի չափ ընտիր տաղերիցը,—

...Հօյհօյ, գետը կը թրջէ

ցայգուն քամակն արծաթեւած,

իւր յորձքին մէջ ծեծելով

անդուլ խարակն ու խութեր.

Հօյհօյ, առուն յորդառատ

դալարին ծոցն է նետւեր

Գաղջ տարփանքովն իւր ջուրին՝

ուր արևը կապրի դեռ...

Թումբերն անդուլ կը բացւին,

ջուրն անդադար կ'ոռոգէ

Վարդենիքը, թթաստանն

և ածուները բոլոր...

Սիւք մը կանցնի, տերևներ

ծափ կը զարնեն ցնծագին.

Վարէն ջուրը կը խայտայ,

կը խնդայ լոյսն ալ վերէն...

Եւ կամ հետևեալ կտորը, «Ի՞նչ արբեցութեամբ...» գրւածքից.—

...Ի՞նչ արբեցութեամբ սարեակներն, արթուն,

լոյսը կը ծծեն, լոյսը կը հծծեն,

մրգաստաններու մէջէն սաղարթուն:
Ի՞նչ արբեցութեամբ ձիւն ճայեր, ծըփին,
բարձրէն՝ օդաճեմ լիւղ կու գան. արփին
մէջ կ'ոսկեզօծեն ու կը թևանան.

Ի՞նչ արբեցութեամբ թիթեռն է բացեր,
լեւակի մանրիկ լիճին վրայ փրփրուն՝
առագաստաշէն իր կաթ թևիկներ:

Ի՞նչ արբեցութեամբ ծովերն են կապոյտ,
գետերն՝ յորգաջուր, աղբիւրներ գեղուն,
լիճեր՝ խաժագոյն, առուն՝ շուտափոյթ,
լօռածամ առուն՝ որ կանցնի քովէն
ուռեստաններու գէջ, լսնակապոյտ...

Ի՞նչ արբեցութեամբ հոգին կ'ընդգրկէ
ալեակն յորդահոս ծայրիի բոյրին.

ծաթրին, անանուխ, վայրի ուսհանի,
բազմաբուրումներն ըստաշխ ու խունկէ:

Ի՞նչ արբեցութեամբ կ'ընդգրկէ անի
բոլոր ձևերն ու երանգներն ամէն,
բոլոր գոյութեանց, բոլոր տարրերուն
իր մէջ անդրադարձ ծիածանումէն՝

Աստուծոյ, որ եկաւ, չէս գիտեր ուրկէ...

Մեծարենցի երկու ժողովածուների մէջ լաւագոյն կտորներ, ի միջի այլոց, կարելի է համարել նաև հետևեալները. — «Զմրան պարզ գիշեր», «Միրերգ», «Աքասիաներու շուքին տակ», «Այգերգ», «Վերադարձի երգ», «Մթնաշաղկներ», «Զուրէն դարձին», «Զրտուք», «Մեռելոց», «Հովերգութիւն մը» մեծ գրւածքը, որ բաղկացած է հինգ հովերգական տաղերից, «Ըլլայի՛ր ըլլայի՛ր» կոչւած 5—6 երգերը (մանաւանդ «Հիւղը») և այլն և այլն:

Յատուկ ուշադրութեան և աւելի ընդարձակ ու մանրամասն ուսումնասիրութեան արժանի թիւրքահայերի այդ երկրորդ Դուրեանը, կարելի է ասել, ստեղ-

ծեց բնութենապաշտ և սիմսօլիք մի սեռ, որին անմիջական հետևորդներից նշանաւորն է՝

ՌՈՒԲԷՆ ՈՐԲԵՐԵԱՆԸ: Ծնւել է Որբերեանը 1875 թւին, Խարբերդում. ուսուցչութիւն է արել նախ Կ. Պօլսում և այժմ, վաճառականական գործակալ, գտնւում է Զիրբուտի (Հաբեշիստան): Գլխաւորապէս աշխատակցել է «Արևելեան մամուլ» ամսագրին, նախափորձերը տպագրւել են մի ժողովածուի մէջ, որ կոչւել է «Յիշատակաց ծաղիկներ»: Տկար, պատանեկան աշխատութիւններ են դրանք:

Որբերեանը սակայն ուժեղ շեշտով բանաստեղծ է. խառնւածքը բնութենապաշտ և սիմսօլիք և ըմբոստացման, ընդվիզումի գոռ, յաճախ վերին աստիճանի յանդուգն թռիչքներով: Նրա լաւագոյն գրւածքներից մի պօէմա, երկու ուրիշ բանաստեղծութիւնների հետ, 1906 թւին Գահիրէում առանձին գրքով լոյս տեսան: Վերնագիրն է «Ծփանքներ». ստորագրւած է «Ռ. Ալիքեան» ծածկանունով:

«Ծփանքներ» պօէման նւիրւած է Բայրընին, ունի մի նախերգանք, գրւած է Անգլիացի հռչակաւոր բանաստեղծի պօէմաների չափով և ձևով: Նախերգանքով Որբերեանը դիմում է Բայրընին և խնդրում նրանից Չայլդ Հարօլդի*) ընկերակցութիւնը.—

Հարօլդը տուր ինձ ընկեր

բունէ ձեռքէս դողդոջուն,

Երթանք փնտռել միասին,

նոր հորիզոն, նոր երկիր,

Գաղտնիքներուն անդ քննել

անվերջ «Ինչպէս»ն և «Ինչու»ն,

*) Բայրընի մի յայտնի պօէմայի հերսք:

Նոր Աստուած մը որոնել,

տառապանքին կարեկիր...

Տառապանքների այդ երկիրը իր հայրենիքն է։ Ընկերացած Չայլդ Հարօլդի ուրախանի հետ, անցնում է նա առաջ Պաղեստինից և նրա տանջող բնիկների միջից, գնում է ապա Թելուլ հայի վշտերն ու կրած բազմադարեան տանջանքները։ Տառապանքը այնտեղ անհուն է. Թող Հարօլդը պատմե այն, ինչ երբեք ստրուկ Ելլադայում չէր տեսել. այն է—մի սգազգեաց հայրենիք, լի սոսկումներով։ «Ո՛վ գիտէ, գուցէ մի անգամ իջնես բարձունքէդ և քնարիդ շեշտերը յուզեն պոռնկացած Եւրոպան և ալևոր Մասիսի ձիւնասպիտակ գագաթէն՝ ազատութեան մոռցած երգը գոռաս հայութեան»...

Այդ է որբերեանի «Ծփանքներ» պօէմայի գաղափարը. և, այդ ուղղութեամբ, երբ մանաւանդ խորասուզւում է նկարագրելու երկրի թշւառութիւնները, նրան համակում է բուն զայրոյթը, ըմբոստութեան կատաղի ոստիւնը, և նա բռնեցքն է ցոյց տալիս նոյն իսկ երկնքին.—

Ո՞ւր ես արդեօք, աշխարհի վրան

այլևս չիկամ դուն,

Կը խուսափիս այն ցեղին

զաւակներէն՝ պաշտող քեզ,

Չունին անոնք առաջնորդ՝

ոչ ամպի, ոչ կրակի սիւն,

Այլ հայրենիք մ'աւերակ,

բազնիդ վրան ողջակէզ...

Բայց հայը չի եղել պատերազմասէր. խաղաղութեան ոգին, երկարատև մեղկութեան մէջ պահելով նրան, բթացրել է ինքնապաշտպանութեան զգացմունքներն անգամ.—

Քանի անգամ կրնայիր
 խաչի փոխան՝ առնել սուր
 Դուռն մերթ առիւծ, մերթ արծիւ՝
 հախընտրեցիր գառնուկին
 Դրօշը պարզել ու դարեր
 պաղատագին հայցել զուր,
 Սին երազներ, որոնք միշտ
 ավերէդ խոյս կուտային...
 Երակներուդ մէջ արեան կաթիլ
 մ'անգամ չի մնաց
 Թողուցիր որ քեզ զարնեն,
 սրտիդ խորէն շեշտակի,
 Ոտքի կոխան եղար դու նենգ
 դաւաճան թշնամեաց,
 Յօշոտեցին որոնք կոյս
 մարմինդ հէզ հրեշտակի...

Հարօլդը, հեղինակի ցուցումով, տեսել է հրէական երկիրը, հրէական ցեղի պատմութիւնն է վերյիշել, նրա հալածական կեանքը համեմատութեան մէջ է դրել հայի ահաւոր տանջանքների ու դեգերումների հետ: Այնուհետեւ, Հարօլդին հրաւիրում է Որբերեանը՝ գնալ դէպի անդունդը և Պարապի մէջ սուրալ, մինչև որ հողագունդը, «իբբ ցաւի մը փրփուր» մեր արտասուքով պղտորած նայլածքներից անհետանայ,

Եւ կամ գայինք փոխ առած
 Յաւիտեանէն իր շանթեր,
 Ու ներսմը գերագոյն,
 իմ սրտաբեկ հայրենիք
 Զոր հայցեցիր դարերով,
 որուն համար կուլաս դեռ...

Ըմբոստացման վսեմ և զօրեղ շեշտով է համակուած գրքի մէջ գտնւող մի երկրորդ բանաստեղծու-

Թիւնը ևս, որ անշնչաւ կարելի է համարել Որբերեանի գլուխ-գործոցը՝ Թէ ոճի, լեզւի, Թէ գաղափարի և Թէ խորունկ զգացմունքների արտայայտութեան տեսակէտներով:

Այդ փոքրիկ, չորս ու կէս փոքրագիր երես բըռնող ուժգին բանաստեղծութիւնը կոչւել է «Աղամին անէծքը»*) և յիշուի, Աղամի մի գոռ գայրոյթն է այն, ուղղւած առ Աստուած. ըմբոստացման մի ճիշը, որ այնքան ազդու կերպով պատկերացրել է Որբերեանը:

— «Դրախտից դուրս», մոնչում է հպարտն Աստուած Աղամին և վռնդում է Եդեմից մեր նախահօրը, որ Եւայի ձեռքը բռնած, ցնծագին, հեգնելով դրախտը, դուրս է գնում դէպի աշխարհ:

— «Ե՛ս եմ Որ Էնն». կանչում է Աստուած նրա ետեւից:— «Ե՛ս եմ Որ Էնն», մրմռում է Աղամը դուրս գնալիս.—

Իմս են Սէրը, Բնութիւնն ու Մեղքը,
Իմս են Գիշերն ու փշալից ուղիներ,
Այլ երջանիկ եմ բիւր անգամ, քանի որ
Սէրը ունիմ ինձի ընկեր անբաժան»...

Եւ, զարմացած է Աստուած՝ Աղամի տխրութիւնը չը տեսնելով: Տիեզերքի բոլոր մարմիններն անգամ, ներշնչւած այդ «ապստամբ հիւլլէից» (Աղամից), սկսում են Արարչի դէմ գլուխ վերցնել:— Ասուպները թողնում են ամայութիւնները, մօտ գալիս մարդուն, զարնւում են մթնոլորտին և ասում, որ «վայրկեան մը շողն՝ մութ յաւիտեանը կարժէ». յետոյ, մոլորակները դանդաղեցնում են գնացքնին. աստղերն անգամ դուրս են գալիս իրենց սահմաններից... Եւ դրախտի փակ դռան առաջ, որին հրեշտակի հրեղէն սուրը պահպա-

*) Ամբողջ գրւածքը տես «Հայ գրողներ», հատ. բ.

նում էր, Ադամը ծիծաղկոտ ու զւարթ՝ իր առաջին տնակն էր շինում:

Ճակատի քրտինք, ծնունդի ցաւ և Աստուածային միւս անէծքները աւելի էին շեշտում Ադամի երջանկութիւնը: Յետոյ, աւելանում էին նոր ճուղոցներ, Կայէնն ու Աբէլը, որոնց միանալու էին գալիս Եդեմի սոխակներն ու դեղձանիկները՝ դրախտի սուրբ երգերիցը ձանձրացած:

Աստուած դրախտի դռները բաց արաւ և ընտանիքի երջանկութիւնը տեսնելով՝ նախանձեցաւ...

...Ներէ ինձ մեծդ Անծանօթ,

Եթէ դարեր ետքը կզգամ թէ մէկ օր

Յաւերժական մենութեանդ մէջ Դուն անգամ,

Նախանձեցար հէք մարդէն...

Եւ մահւան սև հրեշտակը ուղարկեց դէպի այդ տնակը: Աբէլը ընկաւ եղբայրասպան հարւածից... Երեկոյեան Ադամը երգելով տուն վերադարձաւ: Ո՛չ մի ձայն: Ի՞նչ էր եղել: Նորից ծծը արդեօք: Ո՛չ, վստահ էր որ Եւան երկրորդ անգամը չը պիտի խաբւէր:— «Կայէն», «Աբէլ» ձայնեց նա. ո՛չ մի արձագանք. կարծեց թէ դիտմամբ լռել են, կատակ էին անում: Հովը օռնում էր, շատ հեռուն, դրախտի անշուք մի լուսանցքից՝ կարծեց տեսնել մի զոյգ աչքեր, զղջումի տամուկ մի նայւածք: Աստուած էր. դիտում էր նրան: Իսկ մի քիչ այն կողմ, ծառի տակ տեսաւ իր Աբէլը արիւն-նաթաթախ և անձայն: Մայրը շարունակ դողում էր մօտը կանգնած:

Եւ օռնում էր հովը, հօր կոչը անարձագանք էր փնտում. մեռած էր Աբէլը: Խիղճը Ադամին ասում էր.— «Ըմբոստ մի լինիլ, խոնարհւիլ, ասա՛ Աստծու կամքը օրհնեալ լինի»... սակայն վրդովւած հայրը խելայեղ, գունատ վեր թռաւ, սեղմած բռունցքը դէպի լուս-

Դրախտին մեկնեց և Եթովպական առիւծի պէս, որ իր մեռած կորիւնն է ոտքի տակը տեսնում—մոնչաց անէծքների մի շարք, անիծեց, որ

...«Դուն ալ ողբաս ինձի պէս...

Քու միածին Ձաւակդ ալ օր մը մեռնի,

Աչքիդ առջև և չերկարես ձեռքդ իրեն,

Ամայանայ դրախտդ ու Դուն խելայեղ,

Զի կարենաս արտասուել...

Սարսուռաց Աստուած հօր այդ աղեկտուր անէծքիցը. սուղեց ինքն իր մէջ, յիշեց գալիք Գեթսեմանին, Գողգոթան. կարմրած ճակատով իր սիրական Գառնուկի օրօրոցին մօտեցաւ, ուր Յիսուս Մանուկ ննջում էր դեռ ժպտագեղ,—

«—Ո՛չ, չեմ կրնար» մրմնջեց,

«Բաժանումին տոկալ, Ե՛ս իսկ չեմ կրնար...»

Ու Մանուկին ճակտին վրայ դրոշմեց

Համբոյրն Յոյսի, Միացումի, Յարութեան...

Որբերեանի միւս մանր բանաստեղծութիւններից լաւագոյներն են հովերգական—գեղջկական կտորները և վերյիշումների գողտրիկ էջերը, ուր այնքան պայծառ և դիւթիչ գոյներով պատկերացրած են գիւղը և բնութեան ուրիշ շքեղ, ինչպէս և վսեմ անկիւնները։ Այդպիսի գրւածքներից են—«Գիւղի ճաժքան», Տնակս, Նոր տնակս և այլն։ Այս վերջինը լայն վրձինով գծած՝ ծովափնեայ մի տեսարանի նկարագիր է, ետին՝ անապատը, առջևը անծայրածիր ուլկէանը։

Որբերեանից յետոյ, թէև դարձեալ բնութենապաշտ և սիմբոլիք գրող, սակայն մեծ մասամբ ռազմական—հայրենասիրական երգեր ու դիւցազներգութիւններ յօրինող բանաստեղծն է

ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆԸ։ Ծնւել է Վարուժանը 1884 թւին, Սեբաստիայի Բրզնիք գիւղում։ Ուսումն ստա-

ցել է նախ Մխիթարեանների մօտ, ապա և Բելզիա: Համարւում է թիւրքահայերի նոր, լաւագոյն բանաստեղծներից մէկը, որ խնամւած ու բարձր ոճ ունի և հայրենասիրական-ռազմական դիւցազներգութիւնների մի շարք:

Վարուժանը գիտէ նաև յաջողութեամբ, անկեղծ զգացմունքով երգել սէր, անձնական թախիժ, հասարակական-ընկերական վշտեր, նոյն իսկ աշխատաւոր դասակարգի զրկանքներ և գալիք վառ արշալոյսների մաղթանքներ:

Մինչև այժմ կազմւած են նրա գրւածքներից երեք ժողովածուներ. — «Սարսուռներ», որոնք քնարական բանաստեղծութիւններ են, «Ջարդը», որ հայրենասիրական երգերի մի խումբ է հայկական կարմիր, սոսկալի օրերի նկարագիրների, ապա և «Յեղին սիրտը», որի մէջ են մտել թէ առաջին բոլոր գրւածքները և թէ 1906—1909 թիւ բանաստեղծի յօրինած տաղերը, հովերգութիւնները, սիրային, քնարական նւագներն ու դիւցազնավէպերը:

Յեղին սիրտն է, հայ ցեղի սիրտը, որ արտայայտւած է այդ գրքում. հայ ազգի դարեւոր տանջանքներն ու տարագրութիւններն են, իղձերն ու յոյսերը, որոնք բանաստեղծի անձնական թախիժովը տողորւած, արևելեան գունազեղ վրձինի շարժումներով իսկ զարդարւած երբեմն, բայց առ հասարակ հուժկու շեշտով և ընդվիզման պոռտկումներով լի, երևան են գալիս Վարուժանի բանաստեղծութիւնների մէջ անկեղծ, անբռնազբօսիկ և հմայող հայրենասիրութեամբ:

Այդ բուռն հայրենասիրութիւնն է, որ ծնեցնում է զայրոյթի աղաղակներ, և մարդակոչ ոգի է ներշնչում բանաստեղծի գրեթէ բոլոր երգերին: Ու միմեանց ետևից հնչում են նւագները կատաղի, գրգռիչ շեշտե-

րով, վրէժի զգացմունքներն են արտայայտում այն ամենի դէմ, ինչ ջլատում է հայ ցեղի աճումը, ինչ արիւնի ծով է շինում հայ հայրենիքը:

Թէև, յիրաւի, քարոզչական և միտումաւոր են բոլոր այդ էջերը—և, պիտի ասել, «Յեղին սիրտը» գրքի մեծ մասը—այնուամենայնիւ նրանք կարգացւում են ախորժով, որովհետև բանաստեղծը գիտէ լաւ գրել, անկեղծօրէն ու գեղարւեստօրէն արտայայտել իր ասելիքները և վարպետի վրձինով գծել պատկերները: Ահա, օրինակ, «Հովիւը»: Իր պապի նկարագիրն է այն. պապը և իր գիւղը: Գեղջկական կեանքը իր բոլոր հրապուրիչ կողմերով, իր հովւական պարզ ու սիրելի բարեմասնութիւններով, որոնք բանաստեղծի գրչի շնորհիւ կենդանի պատկերանում են ընթերցողի առաջ: Ապա և հովիւ պապը, որ տարին մի անգամ իր հօտի հետ գիւղն է գալիս, երբ «ձիւնաբեր հոգն արդէն խոտերուն կեանքը տկար՝ լեռներուն վրայ խմած էր»...

Գալիս էր այդ հովիւը, մնում էր գիւղ և թոնրի կողքին նստած, իր թոռնիկին պատմում էր լեռների երգը.—

Դուք տեսած էք հայրենի
լեռները մեր խրոխտապանծ
Պսակւած՝ ամպի մէջ բուսնող
անտառներով անթափանց՝
Զոր կը յօտեն լոկ շանթերն
ու լոկ հեղեղը դեղին
Յօտւած ծառերը մինչև կը
բերէ մօտը գիւղին...

Տեսել էք կիրճերի խորքի անձաւները, որոնց մէջ, ասում են, ջադուներ են ապրում, կթում են մի էգ գայլ և լուսնի տակ, երգելով հրապուրիչ՝ սարի

վրայ նստող կովարածին ցած են քաշում: Տեսնի էք մարգագեղ անծայրածիր արօտները, փոթորիկից յետոյ հեռում խաղացող փայլակը... Ահա, դրանք են ծեր հովւի հեքեաթները, որոնք այնքան դիւրաւի են բնութենապաշտ լրանաստեղծին, որքան վրէժը՝ այդ բոլորը աւերողների և ամեն ինչ սգալի դարձնողների դէմ:

Եւ յիրաւի, աշնան մի չարաշուք օր, երբ գիւղ մտաւ ծեր հովիւը, «զգաց սարսուռ մը ահաւոր», կարծեց թէ խոր դամբարանի մէջ էր քայլում. ոչ տղայքը փողոցի մէջ, ոչ շէմքի վրայ նստած աղօթող պառաւը. ռրտեղ էին, ի՞նչ էին եղել, ինչո՞ւ էին տները աւերակ, խրճիթների դռները կոտրած, մարագները կրակ տւած, հողը արիւնոտ... Ծերունին մոայլ, տեսաւ մարդկանց լացը, տեսաւ թէ ինչպէս իր աղջիկը երեսի վրայ փրոււած՝ լալիս էր ու թոնիրը անծուխ էր այնօր. տեսաւ, և

Միշտ աստղերու աւազան

իր աչքերուն լոյսն աղու

Կը փոխէր թուխ բոցի մ'հոծ

Թարթիչներովն հրահրուն:

Երկար ատեն մնաց լուռ

նայւածքը դրան սեւոռն.

Պայծառ հոգին հասկցաւ,

լոյս ճակատն իր մթնացաւ...

Մարդ-գայլերը—հասկացաւ նա—իր շէն տնակը անձաւ էին դարձրել: Եւ գանգի մէջ կամաց-կամաց ծնաւ մի սև մտածութիւն՝ նման «փոսէն ելլող ծալ-ծալ օձի մը»: Հոգու խաղաղութիւնը վրդովեց, ապա մի որոշում անելով, մի ահեղ մռնչիւնով՝ տեղիցը վեր թռաւ, ցնցեց իր ճերմակ գանգուրները, աչքերը բոց արձակեցին և նա գոռաց.

...«Դուստր, կանգնէ, բայց մի տար
 հովևական ցուպս անվտանգ
 Որ լոկ հօտիս կազդէ վախ
 և շուներուս պատկառանք.
 Հրացանս տուր այս անգամ,
 զոր գոմին վրայ, գաղտնափակ,
 Ձեղնայարկէն կախեր եմ
 Քրիստոսի խաչին տակ...
 Ես լեռ կելլեմ. ակ կուզեմ
 ըլլալ հովիւ գայլերու,
 Ժանիքի դէմ ես ժանիք,
 Թաթի դէմ թաթ վրիժառու...

Թող թուրքերը գիտենան, որ այս երկրի խաշ-
 նարածը չը պիտի թողնի, որ հանգիստ ուտեն խլած
 ոսկորները: Այլևս հերթը իրենն է, ձեռքը հրազէն՝
 ցած պիտի իջնի լեռներից և տւած կաթի փոխարէն,
 նրանց սրտի արիւնը պիտի առնի...

Այդպէս է գոչում ծեր հսկան, խլում է հրացանը
 և առանց բարեկեցութեան, առանց հօտի՝ դուրս է սլանում:—
 «Պապիկ» ձայնում է թողնիկը. ինձ էլ տար... Պա-
 պիկը ետ է դառնում, թողան հասակին նայում, յետոյ
 բռնում է նրա ձեռքը և յաղթաքայլ՝ լեռն ի վեր ել-
 նում.—

Վրէժը մեզի սնունդ տւաւ,
 մահն եղաւ մեզ դաշնակից.
 Եւ ձորերուն մէջ մերին,
 լեռներուն վրայ ծաղկալից,
 Ան ծեր հերոս մը եղաւ,
 եղայ աշուղ մ'ես փոքրիկ
 Եւ իր փառքերն երգեցի
 իր տկճորովը գողտրիկ...

Այդպէս են ահա Վարուժանի գրեթէ բոլոր տա-

դերի եղանակներն ու գաղափարները. այդպէս գրաւիչ են երգերը և չը նայելով իրենց միշտ մարտակոչ վրիժառու միտումներին, գրւած են խորունկ, ազդու շեշտով և կարդացւում են ոգևորութեամբ:

«Յեղին սիրտը» ժողովածուի մէջ եղած դիւցազնավէպերից, պօէմաներից և երգերից՝ մատնանիչ անել կարելի է առանձնապէս հետևեալները.— «Անիի աւերակներուն մէջ», Ողորմութիւն, Մարած օծախը, Օձը, Կարօտի նամակ, Ծեր կռունկը, Լացարարունհին, Պատէր, Վահագն և այլն: Շատ յաջող և գեղարւեստական շքեղ էջեր են նաև՝ «Լքում», «Առաջին մեղքը» և «Առաքեալը»:

Հայրենասիրական խորունկ զգացմունքով լի, հայ կեանքի վերջին արիւնալից շրջանը սարսափ ազդող ահաւորութեամբ նկարագրող և վրէժի գերագոյն ճիչը բերնին երգիչ է նաև մի նոր բանաստեղծ, որի թէ գրելու ձևը, թէ զգալու եղանակը և թէ երևակայութիւնը՝ նորանշան են հայ գրականութեան համար: Նորանշան և այնուամենայնիւ շքեղութեամբը եզակի:

ԱՏՈՄ ԵԱՐՃԱՆԵԱՆՆ Է դա, ծածկահունոնով՝ «Սիւմանթո»: Գրական հռչակը նոր է, գրեթէ 1902-ից ի վեր, երբ լոյս տեսաւ նրա առաջին, «Դիւցազնօրէն» ժողովածուն Փարիզում (1902):

Նարճանեանը Ակն քաղաքացի է, ծնւել է 1878 թւին, 1890-ին Պօլիս է եկել և ուսման մտել նախ Գումգաբուի վարժարանը, ապա և Պէրպէրեանի: Կ. Պօլսի հայկական առաջին շարժման ժամանակ, բանկի յայտնի դէպքից յետոյ, երբ մի խումբ կտրիճներ, Եւրոպական միջամտութիւն առաջ բերելու համար, գրաւում էին Օսմանեան դրամատունը, իսկ հայ ժողովրդին՝ մոլեռանդ թիւրք ամբոխը, անշուշտ Սուլթան Համիդի դրդմամբ ու քաջալերութեամբ, կոտորելու էր ելնում մայրաքաղաքի մէջ—Նարճանեանը

շատ ուրիշների հետ փախաւ ժընէլ: Կոտորածներն ու հայկական շարժումների դէպքերը սաստիկ ազդել էին ջլախտութեան տրամադիր և հիւանդագին երևակայութեամբ օժտւած երիտասարդի հոգու վրայ: Կրած և տեսած սոսկումները նա սկսեց գրի առնել զարհուրելի, քստմնեցուցիչ և ինքնատիպ ներկերով: Ինքնատիպ, գրեթէ ցնորական էին վրձինի շարժումները, մղձաւանջային ահաւոր խառնուրդն ունէին ներկերի թանձրացումները և խօլարշաւ էր նկարելու մարմաջը:

Առանձնապէս արտասովոր էր նոր բանաստեղծի գրւածքներում քրմային, մեհենական ոճը, խորհրդաւոր ու խորհրդանշանական էին արտայայտութիւնները և դէպի շմեցնող խորութիւնները արշաւող ձրգտումները: Համեմատութիւններն ու պատկերաւորումները, կռանի հսկայ հարւածների ոյժն ունեցող մեն մի շեշտը, մտապատկերների և ոլորտուն դարձւածքների խելայեղ խոնումը, թանձր գոյների կուտակումները... այդ ամենը այնքան յախուռն էին և նորանշան, որ սկզբում շատերը—նոյն իսկ լուսաւոր մտքեր—բարբաջանք, բառամօլութիւն և դեկադենտական (décadence) խենդութիւն համարեցին Նարճանեանի բանաստեղծութիւնները:

Եւ յիրաւի, նոր բանաստեղծը ոտնակոխ արել ու անցել էր ամեն սահմանւած կարգ ու օրէնք. նրա համար ոչ յանգ կար, ոչ չափ, ոչ էլ արդէն ընդունւած ոճ ու ձև: Խրոխտ-քրմային լեզուն և ոլորտուն դարձւածքները՝ դասական մեծապանծ շարժումներով, մռայլ-խորունկ շեշտն ու ճոխ պատկերաւոր ոճը՝ մի ամբողջ յեղաշրջում էր հայ գրականութեան մէջ. բանաստեղծելու նոր, յանդուգն մի փորձ, որ չը պիտի ուշանար իր հետևորդներն ունենալու:

«Նոյն ինքն ցեղին երազն է, որ կը բոցավառւի—ասում է ժամանակակից մի հեղինակ Նարճանեանի գրածքների մասին») — ցեղին կարմիր հոգին է որ կը սաւառնի, ցեղին հառաչն է, որ կը թաւալի այս քրմական բանաստեղծին քերթածներուն մէջ, ուր բառերն իսկ իդէականացած են, կորցնելով իրենց թանձրացեալ նշանակութիւնը և եղած են այլաբանութիւններ, խորհրդապատկերներ: Յաճախ շատ մը բառեր՝ առանձին քերթածներ են բիւրեղեցած, որ ընդհանուր գաղափարին մաս կազմելէ առաջ՝ անջատօրէն կեանք ու խորհուրդ ունին»...

Նարճանեանը թիւրքահայ կեանքի վերջին արիւնշալից շրջանի երգիչն է, հայ ցեղի կրած տանջանքների, թափած արիւնի, թողած դիակների, ունեցած աւերակների ահաւոր, զարհուրեցնող երգիչը. երգիչ, որ իր բառերն ու արտայայտութիւնները վերցնում է արիւնով լւացւած դաշտերից, հրդեհի բոցերով կարմրած տարածութիւնից, որ հոգին սոսկումով լեցրած՝ աւերակների ու գերեզմանների վրայից անցնում է արիւնոտ աչքերով, տանջւում է, մոռնւում, այրւում է, ճշւում, մարտակոչ աղաղակներ հնչեցնում խռպոտ, զարհուրելի որոտումներով և իւրաքանչիւր տողի մէջ ունի մահ, արիւն, կտտանք, կոտորած, աւեր...

Նւ հոգին յուսահատ, տառապանքներով գալարուն, փոխնիփոխ հոգեւարքի և յոյսի ջահերի մէջ երբեք ուն, հնչեցնում է մահւան տեսիլք, աւերումի գիշեր, թաղում, արիւն, անդրշիրիմեան աղաղակներ... ապա յուսահատ կառչումով գթութիւնն է հայցում անմեղների, անգթօրէն տանջող անմեղների համար.

Տէր, հիւանդներուն և լքածներուն սնարէն
Ոճրագործներն ու իրենց սուրբերուն
սարսափը հեռացուր

*) Ռուբէն Զարդարեան....

Եւ ջուրերդ թող քիչ մը
 իրենց կատաղութենէն հանդարտին,
 Որպէս զի մահապարտները աքսորանքի
 նաւերուն մէջ,
 Թէև քեզի անիծելով, բայց գոնէ
 խաղաղութեամբ ոգեւարին...
 Գթա՛, յիրաւի, տէր, որովհետև՝
 կոտորած, կոտորած, կոտորած
 Հայրենի քաղաքներուն մէջ
 և քաղաքներէն դժւրս,
 Եւ բարբարոսները աւարով
 և արիւնով կը դառնան,
 Մեռելներուն և ոգեւարներուն վրայէն,
 Ագռաւներու բազմութիւններ
 կանցնէն վերերէն,
 Արիւնոտ բերաններով և
 գինովի քրքիչներով...

Սոսկալի է կեանքը այդ երկրում. այլևս միմիայն
 մահ, մահ, վրդոված հոգին ուրիշ բան մտիկ անել չի
 կարողանում. սլանում է դէպի հեռուն, սլանում է ա-
 մեն ըռպէ և ծարաւի՝

Հոգին վերջալոյսին մահը մտիկ կընէ,
 Չարչարանքի հեռաւոր հողին վրայ ծնրադիր,
 Հոգիս վերջալոյսին ու հողին վէրքերը կը խմէ...
 Եւ իր մէջ, դեռ իր արցունքին անձրևումը կը զգայ...

Ու ջարդած կեանքերուն աստղերը համակ՝
 Աւրած աչկաներու անչափ նման,
 Սրտիս աւազաններուն մէջն այս իրիկուն՝
 Յուսահատութենէ, սպասումէ կ'ոգեւարին...

Ու բոլոր մեռածներուն ուրաւկաններն այս գիշեր,

Աչքերուս և հոգիիս հետ Արշալոյսը պիտի սպասեն...
Որպէս զի, կեանքերնուն ծարաւը յագեցնելու համար,
Թերևս վերէն իրենց վրայ կաթիլ մը լոյս իյնայ...

Մի ամբողջ կտոր է այդ Եարճանեանի երգերից.
մի կտոր, որի մէջ վշտահար բանաստեղծը դրել է և՛
խորունկ տանջանքները հոգու, և՛ յուսահատութեան
րոպէները, ապա և Արշալոյսին սպասող ուրաւկան-
ների երազները, որ բանաստեղծի աչքերի և հոգու
հետ՝ վերից մի կաթիլ լոյս ընկնելուն են ակնկալում...

Բոլոր երգերը այդպէս են և աւելի դեռ ևս ու-
ժեղ: Խորունկ թախիծ, յուսահատութիւն, ապա և յոյսի
վերակոչող և կատաղի վրիժառութեան յորդորող սաղ-
մոսերգութիւնների մի շարք է այն, որ միալար է
դառնում արդէն վերջերում. միալար և իր ուժգնու-
թեամբ անհանդուրժելի:

Սիւսմանթօ—Ատոմ Եարճանեանի բանաստեղծու-
թիւններն այդպիսով կրում են զուտ հայրենասիրա-
կան, հայրենական սոսկումները նկարագրող և մար-
տակոչ ոգի: Զանազան մանր ժողովածուներով լոյս
ընծայելուց յետոյ իր աշխատութիւնները, 1910—1911
թւականին լոյս տեսաւ ամբողջ երկերի հաւաքածուն՝
հատորներով: Ամենաառաջին գիրքն էր «Դիւցազնօրէն».
յետոյ լոյս տեսան «Հայորդիներ» վերնագրով տետրերը,
որոնք ներբողականներ են թիւրքահայ յեղափոխա-
կանների—Անդրանիկի, Աղբիւր-Սերոբի, Քրիստա-
փորի և այլն գործերին և նւիրւած են նրանց: Այնու-
հետեւ, 1907-ին և 1909-ին, լոյս տեսան՝ «Հոգևարք և
յոյսի քահներ» որի մէջ զետեղւած են հեղինակի լաւա-
գոյն էջերը, և «Կարմիր լուրեր բարեկամէս» որ իր սովո-
րական վրձինով և յաճախ չափից աւելի, չափազանց
թանձր գոյներով՝ դրւագներ են Ադանայի զարհուրելի
կոտորածից առած:

Հաւանականօրէն, Եարճանեանը, իր վերջին գրւածքներից յետոյ, սպառնալիք է գտնելու նիւթը և հետևողականօրէն, հայեացքը, դարձնելու է դէպիշատ ակելի լայն, սոսկումներով ու վշտերով լի այն աշխարհը, ուր ակելի մեծ է թշուառութիւնը, ակելի խորն են դարևոր տանջանքները և ուր կարիք կայ ուժգնութեամբ և յամառութեամբ հնչեցնելու գիտակցութեան բերող, յուսատու, վառ արշալոյսներ երազել տւող նւագների:

Եարճանեանի ոճը, զգացմունքների խորութիւնը և արտայայտութիւնների այրող ու ազդու ձևը, ապահովաբար, կարող են շքեղ էջեր արտագրել այդ ուղղութեամբ:

Որբերեան, Եարճանեան և Վարուժան, թիւրքահայերի նորագոյն բանաստեղծներից այն բաղաւորներն են, որոնք սպառնալիք են մնացած լինելով Համիդական սպանիչ և ճնշող մթնոլորտից, մէկը Եթովպիա, երկրորդը Փրնեւ և երրորդը Բելգիա, կարողացել են հայրենասիրական երգեր յօրինել, ողբալ հայ ցեղի տանջանքները և մարտակոչ աղաղակներով՝ վրիժառութեան ոգի գրգռել ու ինքնատիպ, ուրոյն էջեր բանալ թիւրքահայ գրականութեան մէջ:

Եարճանեանն ու Վարուժանը, մանաւանդ առաջինը, իրենց գրւածքների սեռովն ու ձևովը, ունեցան հետևորդներ: Նորագոյն բանաստեղծութեան մէջ մէկ-մէկ երևում են Ահարոն Տատուրեանի, Էսաթանեանի և ուրիշների՝ նման աշխատութիւնները:

Համիդական ընթիմը սակայն, երկրի ներսում, կատարելապէս խեղդեց ազատ երգելու, բանաստեղծական թռիչքներ գործելու ամեն ճիգ: Այդ է պատճառը, որ 25 տարւայ ընթացքում թիւրքահայ բանաստեղծական գրականութիւնը տւաւ մեծ մասամբ ան-

ձնական յոյզեր և ապրումները միայն երգող քնարական տաղերգուներ:

Յամենայն դէպս, թւով բաւական շատ այդ բանաստեղծների մէջ յայտնի են դարձել հետեւեալ դէմքերը, որոնցից մի քանիսը սկսել են իննսունական թւականներից, իսկ միւսները վերջին տարիների երգիչներ են և գրեթէ սկսնակներ:

Յատկապէս աչքի խփող քնարերգուներից հռչակ ունին—Վահան Մալէզեան, Վահան Թէքէեան, Եղիշէ Արքեպիսկ. Դուրեան, Արտաշէս Յարութիւնեան, Մերութան Պարսամեան, Ռուբէն Զիլինկիրեան (Սեակ), Տիրան Զրաքեան (Ինտրա), ապա և Էդարդ Գօլանձեան, Լեոն Էսաճանեան, Լեոն Լարենց, Հրանտ Նազարեան և այլն:

Քիչ աւելի հին գրողներից, թողել են լաւ էջեր՝ Կարապետ Ոսկեան, Ադամեան Պետրոս (յայտնի դերասանը), Միհրան Յովհաննիսեան, Յակոբ Ոսկան, Պէշկէօթիւրեան Գարեգին:

Հներից ԿԱՐԱՊԵՏ ՈՍԿԵԱՆԸ ծնւել էր 1872-ին և մեռաւ 1901 թւին: Համարւում էր Պէշիքթաշեանի նմանող և ունէր նրա զգացմունքներն ու գրելու ձևը: Թողել է անձնական թախիծով համակւած քնարական էջեր:

ՊԵՏՐՈՍ ԱԴԱՄԵԱՆԸ, նշանաւոր դերասան, ծնւել է 1849 թւին, մեռել 1891-ին. դրադւում էր նաև գրականութեամբ և թողել է բաւական թւով ոտանաւորներ ինքնուրոյն և թարգմանական:

ՄԻՀՐԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ. համարւում է ժողովրդական բանաստեղծ. գրել է դաւառական բարբառներով խառն և ժողովրդական եղանակներին նմանող տաղեր, որոնք սակայն բռնազբօսիկ յօրինւածքներ են: Ունի ստանաւորների մի քանի ժողովածուներ—«Սփոփանք ուսմկին», «Իրական կեանքի նւագներ», «Քնարիկ»: Այդ ժողովածուների մէջ մէկ-մէկ գտնւում են յաջողւած էջեր:

ՅԱԿՈԲ ՈՍԿԱՆ (1825—1907). աշակերտ Մու-
քաղեան վարժարանի, յայտնի ուսուցիչ Կ. Պօլսի դըպ-
րոցներում: Ունի քերթւածներ ու երգեր՝ դասական
հայերէնով գրւած:

ՊէՇԿէՕթիիՐեԱՆ ԳԱՐԵԳԻՆ, ծնւել է Խարբերդ
1867-ին, մեռաւ 1891-ին: Թողել է զանազան քերթ-
ւածներ, սակայն նրա միայն մի գրւածքը—«Սրինգ»,
դարձել է դասական և համարւում է թիւրքահայ բա-
նաստեղծութեան լաւագոյն էջերից մէկը.*)

Նորագոյն բանաստեղծները նոյնպէս քնարական
գրողներ են մեծ մասամբ:

ՎԱՀԱՆ ՄԱԼԷՋԵԱՆԸ, ծն. 1873-ին Սուլիմա (Ռու-
մանիա) յայտնի իրաւաբան է: Ունի լոյս ընծայած
երկու ժողովածուներ («Մոմունջը» և «Անիծեալը»): Նոր
գրւածքները պարբերականների մէջ են ցրւած: Համա-
կրելի թախիծով օժտւած այս բանաստեղծը ժամանա-
կակից լաւագոյն գրողներից մէկը կարելի է համարել:
Առանձնապէս ուժեղ են՝ «Անհաւատը», «Մի վառիր»,
«Թաղծումիներ», «Սփինքս» և այլն 2):

ՎԱՀԱՆ ԹԻՔԷԱՆ. ծն. 1877-ին, Կ Պօլիս. եղել
է և խմբագիր «Շիրակ» լուրջ ամսագրի: Ունի «Հոգեր»
անունով արձակ և չափական գրւածքների մի ժողո-
վածու: Լաւագոյն կտորներն են—«Հովին իղձը», «Ծովե-
զերքին վրայ», «Հովերգութիւն», «Առաւօտ», «Ասուպներ» և
այլն 3):

ԱՐՏԱՇԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ. ծն. 1873-ին, Մալ-
կարա. այնտեղ էլ ապրում է այժմ: Յայտնի է աւելի
իբր գրադատ և հրապարակախօս: Բանաստեղծութիւն-
ների հատորիկներ ունի երկու հատ—«Լքած քնար» և «Եր-
կունք» 4): Ընտիր ոճաբան է: Լաւագոյն ոտանաւորներն

*) Կայ տպւած «Հայ գրողներ» հատ Բ. 2, 3, 4. տես
նոյն տեղը:

են—«Վերջալուսային», «Ցաւ» «Անտառակին մէջ», Սարս-
րուն վրայէն», ծղրիթ», Ծովը», Սպիտակ երազ» և այլն 1):

ԵՂԻՇԷ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ. նախկին
պատրիարք Կ. Պօլսի, եղբայր յայտնի բանաստեղծ
Պետրոս Դուրեանի: Ծնւել է 1860-ին. Բանասէր է,
միևնոյն ժամանակ և բանաստեղծ: Ունի մի շարք
շատ ընտիր կրօնական քերթւածներ, որոնք ներշնչ-
ւած են Աստուածաշնչի և Աւետարանի նշանաւոր անց-
քերից և պատմում են բանաստեղծի անկեղծ հաւատ-
քըն ու զգացմունքները, այլև թախծալից սրտի յոյզե-
րը: Գրւածքների լեզուն ճոխ է և դասական: Թէև
կրօնական են բոլորը, բայց կարդացւում են առան-
ձին հաճոյքով: Ընտիրները ժողոված՝ կրում են «Հով-
ւական սրինգ» վերնագիրը և տպւել են մի հատորի մէջ:
Լաւագոյն էջերն են—«Պատիժը», «Եմաւուսի ծամբորդնե-
րը», Յայտնութիւն, Այրւած երազ մը, Աղի արծանը, Այլակեր-
պութիւն, Աւետարանին անմիտը և այլն 2):

ՄԵՐՈՒԺԱՆ ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ. ծն. 1882-ին, Ապուշեխ
գիւղում (փոքր Ասիա): Սիրերգու է. յաճախ կոչւում
է «կիներուն բանաստեղծը». սէր, սիրային հաճոյքներ
ու վայելքներ—ահա նիւթը նրա: Ունի և սրամիտ,
Հայնէին նմանելու ձգտող էջեր, երգիծող կտորներ 3):
Ունի չորս-հինգ ժողովածուներ ոտանաւորների:

ՌՈՒԲԷՆ ՍԵԻԱԿ (Զիլինկիրեան) ծնւել է 1885-ին
Սիլիվրի. այժմ ուսանող է Զւիցերիայում: Բանաս-
տեղծութեան նիւթն է սէրը, հայրենիքը, անձնական
յոյզերը, մէկ-մէկ էլ հանրամարդկային վշտերը:
1910-ին լոյս ընծայեց «Կարմիր գիրքը» պօէման, որի
մէջ եղերերգւած է Ադանայի կոտորածները 4):

*) Լաւագոյնները «Հայ գրողներ» Բ. Հատ. (2) Նոյն տե-
ղը. (3) Նոյն տեղը. (4) Նոյն տեղը:

ՏԻՐԱՆ ԶՐԱՔԵԱՆ (Ինտրա) ծն. 1875-ին, Կ. Պօլիս: Նկարիչ է նաև: Սիմեօլիք, բայց սիմեօլիք, բայց բնութիւնապաշտ, նկարագրական զօրեղ գրչով և միաստիքական հակուժներով: Յատուկ մի ժողովածու ունի «Նոճաստան», որի մէջ միաստիք ոճով, մռայլօրէն երգում է գերեզմանատների մէջ, հովանաւորող նոճիները: Ունի նաև «Ներաշխարհ», խորունկ էջերով նկարագրականներ և խորհրդածութիւններ:

Էդւարդ Պօլանձեան, Լևոն Էսաճանեան», Լարենց, Հրանտ Նազարեան, Ահարոն Տատուրեան և այլն, դեռ նոր, սկզբնակ գրողներ են, որոնք սակայն արդէն ուշադրութեան են արժանացել և գուցէ ապագայում նշանաւոր հանդիսանան:

Այդ բոլոր թիւրքահայ քնարերգուները, առ այժմ նեղ շրջանակի մէջ, անձնական և ցեղային յոյգերովը աւլցուն, աւելի կամ պակաս թախծոտութեամբ, յօրինում են յաջող աշխատութիւններ և ժամանակակից սիրւած քերթողներն են:

Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումից, Սուլթան Համիդի անկումից և նրա երկարատև բթացնող զարհուրելի ըէժիմի ջնջումից յետոյ, բանաստեղծական գրականութիւնը մինչև այժմ դեռ ևս հայ ցեղի կրած անհատնում վշտերն ունէր երգելու, կրկնելու անցեալի ահաւորութիւնը և ուժգնօրէն ողբալու, զայրանալու նոր սոսկումների համար:

Երգչի ձայնը, երկար լռութիւնից հակաւարժեալ, թէև այժմ հնչել է սկսում աւելի համարձակ, սակայն դեռ ունի իր խաղերի մէջ անցեալից շատ թրթռումներ — անախորժ շեշտեր մտավախութեան, հակուժներ հնացած գաղափարների, ազգայնամօլութեան դրոշմ, Համիդական ըէժիմի ժամանակ մշակած լանջաբացու-

թիւն և անվայել ու անզեղարւեստ արտայայտութիւններ...

Մի քանի տարի ետ—և անշուշտ նոր հոսանքները, մաքրելով անցեալի մնացորդներից գրական ասպարէզը, նոր վսեմ և ազնիւ արժէքներ կը գրեն նոր տախտակների վրայ:

9.

**Արձակագիրներ, Մեյֆոն (Հրան) Կիւրճեան և Ե. Սրմա-
բէօսեան (Յուսեան).—Զիճքի—Սարաճ, Պարբե-
կան և ուրիշներ:**

Թիւրքահայ երկու նշանաւոր պարբերականներ, «Արեւելքն» «Մասիսը», ութսունական թւականներին միացած լինելով, գրականութիւնը իր բոլոր ճիւղերովը կենտրոնանալ սկսեց այդ երկու թերթերի մէջ:

«Արեւելքի» շուրջը ժողովւելու եկան հրապարակագիր ոյժերը: Այնտեղ էին արծարծուում, վէճի, բանակուի ենթարկուում օրւայ հրատապ հարցերը, այնտեղ էլ առաջադրուում վերանորոգչական այլևայլ խնդիրներ:

«Մասիսը» դարձել էր զուտ գրական հանդէս, ասպարէզ էր բերում բոլոր հին ու նոր, հռչակ ստացած գրողների և յայտնի էր դարձնում սկսնակ տաղանդների, յուսատու և շնորհալի հեղինակների:

Գրական այդ նոր թափի ժամանակն էր ահա, որ ղեկավարող ոյժերը հրապարակի վրայ հանեցին, ի միջի այլոց, նաև երկու կարևոր խնդիրների ուսումնասիրութիւններ: Առաջինն էր ծանօթութիւն ոչ միայն ռուսահայ եղբայրների, այլև նրանց մտքի

վրայ մեծապէս ազդող ուսն նորագոյն գրականութեան հետ (տես այդ մասին եր. 722): Երկրորդը, որ շատ աւելի ցնցող նշանակութիւն ունեցաւ— հետազօտութիւն էր գաւառական կեանքի և մանաւանդ՝ գաւառներին Կ. Պօլիս լցւող, մութ և խուլ խորշերում տառապող, վատասերւող տասնեակ հազար պանդուխտների կենցաղի և դրութեան:

Յիրաւի, Կ. Պօլսեցի հայի համար, պանդուխտ գաւառացին, մինչև այդ մի «խմբը» էր,*) որ արժանի իսկ չէր կարող լինել որևէ առանձին ուշադրութեան: Ծընւել էր նա—այդ գաւառացին— սե, ստոր աշխատանքների, պանդուկների անկիւններում տառապելու, ոչընչանալու համար. վրդովեցուցիչ չէր կարող լինել այդ ամենը: Մոռացւած չէ, մինչև այժմ, օրինակ, այն պատմութիւնը, թէ ինչպէս երբ Պօլսի ինչ որ թաղի մի տնից դուրս էին բերում մի օր մի դազաղ, լուսամուտից հանդուցեալի մայրը դէպի փողոցը ծուած՝ ճշում է եղել բողոքող ձայնով.

— Ա՛հ, տղաս, խաներուն մէջ բէքե՞ար կը պակսէր, որ դուն մեռար...

Յիրաւի, պանդուկների և խաների մէջ պանդուխտ (բէքեար**) էր պակասում, որ Պօլսեցի էր մեռնում...

Պերճախօս այդ պատմութիւնը ապացոյց է, թէ որքան անտարբեր, որ աստիճան արհամարհոտ էր Պօլսահայերի վերաբերմունքը՝ դէպի մայրաքաղաք եկող տասնեակ հազարաւոր պանդուխտ գաւառացիները:

*) Արհամարհական բառ, որ տրւում էր գաւառացիներին՝ «անճարակ, անշնորհք, անմիտ» նշանակութեամբ:

**) «Բէքեար» բառացի նշանակում է առանց ընտանիքի, ամուրի. ընտանեզուրկ:

Խեղճ այդ վտարանդիները: Նրանց տեղահան էին անում և մայրաքաղաքի աղտի, ապականութեան մէջ նետում ոչ միայն կարիքն ու ապրուստի միջոցների որոնումը, այլև հայրենիքն աւերող զարհուրելի ուժեր, հարկերը, վաշխառուն, կրօնաւորը, քուրդը և տասնեակ ուրիշ, նման պատուհասներ...

Մեծ մասամբ մշակութեան, ծառայութեան, բեռնակրութեան, այլևայլ ստորին ու սև աշխատանքների մտնելով—հազարաւոր այդ հայերը կազմում էին պարիաների, արհամարհած մի դասակարգի խմբեր, որ ոչ միայն մնում էին անուշադիր, այլև դատապարտւած էին ապրելու արհամարհանքի, կեղտի և լուրջութեան մէջ:

Ահա այդ ստւար բազմութեան վրայ էր, որ յատուկ ուշադրութիւն դարձրին «Մասիսի» և «Արեւելքի» այն ժամանակւայ ղեկավար ոյժերը (Արփիարեան, Զօհրապ, Փաշալեան, Կամսարական և այլն): Նրանց յանձնարարութեամբ և քաջալերութիւնով էր, որ գաւառացի մի տաղանդաւոր երիտասարդ, նւիրեց իրեն պանդուխտների կենցաղը ուսումնասիրելու գործին, մտաւ նրանց մէջ, ապրեց նրանց հետ երկար, ծանօթացաւ, սպրտեց ամենախուլ խորշերը, Պօլսի նեղլիկ փողոցների, Ղալաթիոյ գոեհների խորքերը գնաց, ամեն տեղ զննեց, քննեց, խօսեցրեց, օրը-օրին գրեց, յուզիչ ու անկեղծ շեշտով նկարագրեց և դրանով Պօլսահայ մտաւորականութեան համակրանքը գրաւեց դէպի արհամարհած «բէքեարը», դէպի թշւառ գաւառացին:

ՄԵԼՔՈՆ ԿԻԻՐՃԵԱՆՆ *) էր գաւառացի այդ երիտասարդը, որ և յայտնի դարձաւ «Հրանտ» ծածկանունով:

*) Ռուսահայերը պիտի հնչեն «Գիւրջեան»:

Ծնւել է Կիւրճեանը 1859 թւին, Բալուի Հաւաւ գիւղում: 1870 թւին եկել է Պօլիս և ուսումնս ստացել Իւսկիւղարի ճեմարանում: Աշակերտն է Խ. Միսաքեանի, դասընկերը՝ Մրմրեանի և Եղիշէ արք. Դուրեանի: Կիւրճեանը եղել է ուսուցիչ, ապա և տեսուչ զանազան դպրոցներում: 1896 թւին փախնելով Վառնա, 1898-ին, հէնց որ նորից Պօլիս մտաւ, բռնւեց և արսորւեց Քաստեմունի, ուր և մնաց մինչև 1908 թիւը: Աքսորավայրից շարունակեց նա աշխատակցել Պօլսի թերթերին, սկսեց լոյս ընծայել «Ճախճախուտքին մէջ» վերնագրով մի վէպ, սակայն կիսատ թողեց, որովհետև գրաքննութիւնը, հոտառութեամբ, աւելի ճիշտը՝ ծայրահեղ կասկածոտութեամբ լցւած, դադարեցրեց գրածքի տպագրութիւնը:

Կիւրճեանը համարւում է 80—90 թւականների գրական, հասարակական ուրիշ ասպարէզների մէջ գործող լաւագոյն դէմքերից մէկը: Յայտնի դարձաւ «Պանդուխտին կեանքէն» մի շարք նկարագրական սրտայոյզ պատկերներովը, որոնք անողոք պարզութեամբ և յուզիչ շեշտով մերկացնում են պօլսահայի վերաբերմունքը դէպի գաւառացի հայը և առաջ են բերում պանդուխտների կեանքից մոայլ, ցնցող գծեր: 1884 թւականից գրեթէ մինչև 1890 թւականը, Հրանտը իր այդ գրածքներովը լարւած պահեց հասարակութեան ուշադրութիւնը: Կ. Պօլսում եղած տասնեակ հազարաւոր գաւառացիների կեանքի ամբողջական պատկերացումը այդ թւականներին, պիտի որոնել նրա այդ յօդւածների մէջ: Ճշմարիտ գեղարւեստական էջեր էլ կան. մանաւանդ երբ նկարւում է պանդուխտի խղճուկ մահը, պանդուխտը հիւանդանոցի մէջ, պանդուխտին՝ դէպի գերեզմատուն յուղարկաւորելը... Միշտ նոյն արհամարհւած և «բէքեար» թշւառներն են դրանք

որ ոչ ոք ունին իրենց օգնական, ոչ ոք մօտիկ մարդ, ոչ ոք—իրենց սնարի մօտ՝ մխիթարական խօսքով, ոչ ոք՝ մի կաթիլ արցունք թափող...

«... Պալըզլիի հոգ... Շաբաթ չ'անցնիր— բացագանչում է Հրանտը—օր չը մարիր շատ անգամ, ուր հողին մէջ փոս մը չը բացւի և երիտասարդ մը չը դնեն հոն. պանդխտութեան մէջ հիւանդանալն ու մեռնիլը գաղտնի կը լինի. անոնք ոչ թերթ ունին, ոչ յայտարարութիւն... Իմացած մեր Գարեգինի մահը: Այս ամսոյ մէջ ուրբաթ օր մըն էր... Կէտիկ-փաշայի եկեղեցին լցած էին վասպուրականցի երիտասարդներ. Գարեգին սև ծածկոյթին տակ կ'երկարէր. քսան և հինգ տարեկան հասակ և եռանդուն տիոց յոյսեր կը սառէին հոն: Ներս մտաւ յանկարծ պանդուխտներսն մեծը *), Քուզկունճուզի **)) հեղձուցիչ օգին ճնշումն ու վշտի ծանրութիւնը թերևս ոչ մէկ անգամ այնչափ զգալի եղած էր ծերացեալ Հայրիկի վրայ. պաղ քրտինքն ալ կողողէր իր դէմքն: Եկած էր Գարեգինի ողջերթն ըսելու: Ո՛չ փիլոն ուզեց, ոչ վեղար. գաւազանն ալ չը շողաց իր ձեռքին մէջ: Իր իսկական ձեւովը դարձաւ մեզ... Եւ Հայրիկ կուլար...

Կիւրճեանը նոյնքան սրտայոյզ է նաև իր մի շարք ուրիշ, «Մանկութեան յիշատակներ» վերնագիրը կրող յօդաձևերի շարքին մէջ, ուր հայրենաշունչ ոգով և սրտալիր շեշտով նկարագրում է հայրենի երկրից սիրելի յիշողութիւններ:

*) Խրիմեան Հայրիկը, որ այդ թւերին աքսորական—պանդուխտ էր Կ. Պօլսում. **) Արարձան Կ. Պօլսում, ուր ապրում էր Հայրիկը այդ թւականներին:

Հրանտի լեզուն պարզ է, առանց սեթևեթումների և ճոռոմաբանութեան: Անպաճոյճ է նա, բայց ազդու և տպաւորութիւն թողնող:

Նոյն թւականներին էր, որ «Մասիսի» մէջ (1893) երևան եկաւ մի ուրիշ տաղանդաւոր գրող ևս, մի նորավիպագիր (նուվէլիստ), որ մինչև այժմ իսկ, թէև ուշադրութեան այնքան արժանացած չի դարձել, սակայն մնում է թիւրքահայ նորագոյն վիպագրութեան ամենալաւ դէմքերից մէկը:

Այս գրողը չի ունեցել ժողովածուներ իր աշխատութիւնների, չի տւել առանձնապէս ցնցող, օրւայ հրատապ հարցերին պատասխանող գրւածքներ և այդ պատճառով էլ մեծ հռչակ չի ստացել:

ԵՐՈՒԱՆԴ ՍՐՄԱՔԷՇԽԱՆԼԵԱՆ է կոչւում նա, ծածկանունով «Երուխան»: Ծնւել է Կ. Պօլիս, 1870-ին. աշակերտել է կենդրոնական վարժարանում, սկսել է գրել 1889 թւականից:

Կ. Պօլսի առաջին ցոյցերի ժամանակ փախնելով Վառնա, Սրմաքէշխանլեանը ձեռնարկեց «Շարժում», ապա և «Շաւիղ» պարբերականների հրատարակութեանը: 1904 թւին սակայն թողեց այդ անցաւ Եգիպտոս, իսկ 1908-ին, Համիդական ըէթիմի ջնջումի տարին, վերադարձաւ Կ. Պօլիս:

1911 թւականին էր միայն, որ Երուխանի տասը նորավէպերը ի մի ժողոված՝ լոյս տեսան «Կեանքին մէջ» վերնագրով: Ըստ երևոյթին դա միայն առաջին հատորն էր և պիտի ունենայ իր յաջորդները:

Այս առաջին հատորի մէջ եղած գեղարւեստական կտորները բաւական պարզում են Սրմաքէշխանլեանի գրելու շնորհալի տաղանդը, լեզւի և ոճի կատարելութիւնը, նիւթերի յաջող ընտրութիւնը և յաջողութեամբ մշակելու ընդունակութիւնը:

Յիրաւի, միմիայն գուցէ Զօհրապն է, որ նոյն-
քան կատարելութեամբ գիտէ վերլուծել հոգեբանա-
կան որոշ երևոյթներ և զեղուն գոյներով նկարել այս-
այն տիպարները:

Զօհրապի նիւթը սակայն զգայնական սէրն է
մեծ մասամբ, հետազօտութեան ենթարկած աշխարհն
էլ գլխաւորապէս քաղքենիական կենցաղն է ու
բարձրը:

Սրմաքէշխանլեանը, ընդհակառակն, ընտրում է
աշխատաւոր դասակարգի կենցաղը, ուսումնասիրում է
նրան իր բոլոր խորութիւնների մէջ, վերարտադրում
է նրանց հմտութեամբ, գիտէ ընտրել տպաւորիչ վար-
կեաններ, գիտէ լինել կարճաբան, կտրուկ ու սեղմ,
այլ և խուսափել՝ շատախօս արտայայտութիւններից:

Մի առաւելութիւն, որ ունի Երուխանը, իր՝
գրողի անձնաւորութեան կատարեալ բացակայութիւնն
է գծած պատկերների մէջ: Ո՛չ մի աւելորդ դատո-
ւթիւն կամ փիլիսոփայութիւն: Վարպետ վրձինի
մի քանի շարժումներ, կենդանի և իրական գոյների
յաջող խառնուրդ—և ահա ընթերցողի դիմացն են դա-
լիս ձկնորսների, փողոցի մէջ պտտող պտղավաճառ-
ների, օրապահիկով ապրողների պատկերներ... Ու այդ
«հասարակ մարդկանց» հոգեկան, ներքին յոյզերի ու-
սումնասիրութիւնն է, որ գլխաւորապէս նիւթ է դար-
ձել հեղինակի համար:

Ահա, օրինակ, «Եւնիկէ»ն, չորս փոքրիկ երես-
ներ բռնող մի պատմածք: Եւնիկէն մի օրիորդ է, որ
մօրը հետ ծովի բաղնիք է յաճախում: Բաղնիք եղող-
ներին մի ամիս միւսն են փոխադրում նաւավարներ,
բայց միւս եղբրքին նստած կայ մի այլանդակ մարդ,
Սամիկ-աղբարը, որ ակիշաւոր փայտովը մակոյկը ա-
փին է մօտեցնում, մի-երկու կոպէկ ստանում և դրա-

նով էլ ապրում: «Ամբողջութեամբ լուռ և անթափանց» այդ «հրէշը», ի տես Նենիկէի գեղեցկութեան ամեն օր, գրաււում է: Նենիկէն զգում է այդ և ցաւագարի լուռ պաշտամունքը դուր է գալիս նրան: Երբ ավին են իջնում, միշտ մի քանի դրամ է դնում նրա ձեռքը: Սամիկը փոխւում է այժմ. առաջինը չէր այլևս, ցորեկները, գործ չեղած ատեն կերթար մօտակայ սրճարանը, կը խօսակցրէ... կը խնդար իսկ...

Եւ մի երեկոյ հրէշը, աղջկանից դրամը առնելու ժամանակ, համարձակւում է «իւր գարշելի շրթները» կպցնել նրա սպիտակ, գիրուկ ձեռքին:

«...Աղջիկը սուր աղաղակ մը արձակեց. զըղւանքի, սոսկումի աղաղակ մը, և միևնոյն ժամանակ ուժով մը հրեց կուզիկը, որ գնաց թաւալեցաւ նաւամատոյցին վրայ, ոտքերը օդին մէջ, ցուպը չորս քայլ հեռուն: Երբ Սամիկ ոտքի ելաւ, նաւակը հեռացած էր արդէն. կուզիկը անխօսուկ, առաւ ցուպը նորէն և կզկտեցաւ տրտում—տխուր: Վերադարձին, կուզիկը ակ ոչ տեղէն ելաւ, ոչ ալ նայեցաւ մանկամարդ աղջկան...

Յաջորդ օրը, երբ մայր ու աղջիկը նաւամատոյց են գալիս, Սամիկ—աղբարը չի երևում: Նաւավարը պատմում է նրանց, որ այդ գիշեր ծով էր մտել թըշւառը՝ «լացւելու համար», չէր կարողացել դուրս ելնել» և խեղտւել էր...

Նենիկէն յուզւում է խորապէս: Բռնում է մօր թևը և ետ դառնում: Ու այլևս դադարեցնում է ծովի բաղնիք գնալը:

Նոյնպիսի յուզիչ շեշտով և տպաւորիչ գոյներով են պատկերացրած «հասարակ» մարդկանց սիրոյ զգացմունքները միևս գրւածքներից մի քանիսի մէջ

ևս: «Ձուկին փոխարէն»-ը նկարագրում է ձկնորսի սէրը դէպի մի հարուստ աղջիկ. սէր անյոյս և անհասանելի: Ձկնորսը անձնանւէր է՝ իրեն վառող զգացմունքը մոռնալու չափ. ազնիւ է՝ աղջկայ անօգնական վիճակիցը չօգտւելու աստիճանին: «Քարիտէզձին» փողոցային վաճառող է. իր վաճառքից ընտիր մաս է հանում մի կնոջ, որով հմայւել է: Քանի դեռ ինքնատիպ հագուստով է քարիտէզձին, կինը ուշադրութիւն է դարձնում նրա վրայ, ընդունում է լուռ պաշտամունքը: Քարիտէզձին ոգևորւած, աշխատում է դուր գալ. — փոխում է հագուստը, կամենում է թողնել «վայրենութիւնը...» Սակայն «աղջկան դէմքը, ի տես Միրիկին այդ խնամեալ կերպարանքին, մէկէն ի մէկ խոժոռցած, խիստ արտայայտութիւն մըն էր առած».

«—Աղ լաթերդ ի՞նչու փոխեր ես:

«Եւ պահ մը վարանելէ յետոյ, ըսաւ.

«—Ա՛լ քարիտէզ չեմ ուտեր...»

Վերջացել էր. քարիտէզձին երկնքից գետին էր շարտւել. այլևս հետաքրքիր չէր. կորցրել էր ամեն հրապոյր...

Սրմաքէշխանլեանը սակայն միայն սիրային յոյգերով չէ զբաղեցնում իր գրիչը: Ահա, օրինակ, «Յուսումը», որում պատկերացրած է թէ ի՞նչպէս անագնութեամբ կողոպտում և յուսահատութեան մէջ ոչնչացնում են հաւատք ունեցող և ազնիւ մարդկանց: «Վարձու տուն» պատկերի մէջ որդիները, ազահօրէն վարձու են տալիս իրենց հայրենական տունը և կոպտութեամբ դուրս են կամենում նետել այնտեղից պառաւ տատիկին, խրճիթին անքան կպած թշուառ կնոջ: Պառաւը չի ուզում իր տնիցը պոկ գալ. հրդէհում է նրան, ինքն էլ մէջը վառում: Թոռները սոսկումով տեսնում են կրակը, խրճիթի լուսամուտի մէջ, «ճեր-

մակ մագերը գլխուն վրայ խոռտւած, բոցերէն լուսաւոր» իրենց մամիկին, աղաչում են նրան վար թըռնել, փախչել, խոստանում են տունը այլևս վարձու չը տալ... սակայն պառաւը գերադասում է իր խրճիթի նման վառել և անհետանալ...

Բացի վերոյիշեալներից, Սրմաքէշխանլեանի այս առաջին ժողովածուի մէջ լաւագոյն կտորներ են նաև «Զննորսին սէրը» և «Տէր Պապային հինգերորդ տունը»: Երկուսն էլ, ըստ երևոյթին, գրւած են աւելի ուշ, վերջին տարիներում:

Սրմաքէշխանլեանը այժմ գրում է սակաւ, երևան է գալիս զանազան պարբերականների մէջ և միշտ տալիս է յաջող, գողտրիկ էջեր:

Նորագոյն արձակագիրների մէջ յատուկ ուշադրութեան է արժանի մի երիտասարդ հեղինակ, որ գրելու ինքնատիպ սեռովն ու ձևովը սկզբիցն իսկ հռչակ ըստացաւ:

ԶԻՖԹԷ-ՍԱՐԱՖ ՕՆՆԻԿՆ է դա, թուրքահայ արդի վիպագրութեան յայտնի դէմքերից մէկը:

Ծնւել է Զիֆթէ-Սարաֆը 1873 Վ. Պօլիս (Իւսկուտար): Ուսել է նախ Քաղըքէօյի դպրոցում, ապա և Կենդրոն. վարժարանում: Այնուհետև մտել է առևտրական գործերի մէջ իբր հաշւակալ, գանձապահ և կէս գրական ու կէս առևտրական գործերի համար երկար ճանապարհորդել Եւրոպա:

Սկսել է գրել 1900 թւից, սակայն հռչակ է ստացել քիչ աւելի ուշ, երբ ցնցող իր գրելակերպով, նիւթի յանդուգն պատկերացումներով, և Զօլայական բնապաշտութեամբ երևան եկաւ գրական ասպարիզում:

Յիրաւի, Զիֆթէ—Սարաֆը, թէև «պարկեշտ և բարոյասէր» մարդկանցից ստացաւ իսկոյն «անբարոյական գրող», «պոռնօգրաֆ» տիտղոսը, սակայն, լանջբացութիւնովը հանդերձ՝ գտաւ մեծ ընդունելութիւն, մանաւանդ որ առաջին գրածքներն իսկ ունէին գրաւելու անդիմադիր հրապոյրը:

Պատկերների այն շարքը, որով նա յայտնի դարձաւ, կրում են «Միամիտի մը արկածները» *) ընդհանուր վերնագիրը: Արկածներն են դրանք մի հարուստ և երիտասարդ անառակի, որ Եւրոպա է գնում ուսանելու համար և արտասովոր համարձակութեամբ պատմում է իր սիրային բոլոր արկածները առանց մեղմացնելու կամ թեթևացնելու, առանց նոյն իսկ «պարկեշտութիւնը» ի նկատի ունենալու:

Զարմանալի մի տիպար է այդ անառակը: Միամիտ, ծիծաղելի մի պատանի, որ մերթ խղճալի ու արհամարհելի, մերթ յանդուգն ու կուրօրէն յիմարութիւնները մէջ նետուող, Դօն-Ժուանի պէս ամեն քայլին ընկնում է կանանց գիրկը և թեթևաբարոյ աղջիկներից մինչև կիսաշխարհի կանայք, նոյն իսկ «անմեղ» կոյսեր՝ գրաւում են նրա դէմքովը և ունեցած հարստութեամբ:

Տասնեւերեք հատ են պատկերները. միամիտ, կեանքի մէջ նոր մտնող երիտասարդի տասներեք սիրային—զգայնական արկածներ, որոնք միշտ յաջողութեամբ չեն պսակւում և ինքն ծիծաղաշարժ, յափշտակութեամբ կարգալու գրգռող հետաքրքրաշարժ դիպածներով: Տասնեւերեք արկածներ, որոնցից վերջինում միամիտը ամուսնանում է մի հայ օրիորդի վրայ, գալիս է Պօլիս... և, ըստ երևոյթին դեռ ունե-

*) Լոյս տեսած 1908-ին Կ. Պօլիս, գինը 7 դրշ.

նալու է ուրիշ արկածներ ևս ամուսնական կեանքում, որովհետև Զիֆթէ—Սարաֆը իր գրքի վրայ դրել է այսպիսի վերնագիր—«Միամիտի մը արկածները, երբ ամուրի էր», իսկ գրքի կողի վրայ յայտարարւած է թէ «ապագային հրատարակելիք կան» Միամիտի մը արկածները՝ ամուսնանալէն վերջը, այլ և Միամիտի մը արկածները, երբ այրի էր:

«Միամիտի մը արկածները» գրւած են թեթև, սահուն և գրաւիչ լեզուով, կարդացւում են յափշտակութեամբ ծայրից-ծայր և կրում են ֆրանսական վէպերի դրոշմնու ազդեցութիւնը: Զիֆթէ—Սարաֆը նոյն իսկ կարծես մտածելով ֆրանսերէն, ճգնում է անշուշտ հայերէնի մէջ գտնել Եւրոպական այդ լեզւի իւրաքանչիւր բառի և արտայայտութեան համապատասխանը և գործածութեան մէջ դնել նրանց:

Զիֆթէ—Սարաֆը իր գրական լաւագոյն երկերի մէջ, չը նայելով որ հանդիսանում է գերազանցօրէն իրապաշտ և բնապաշտ, սակայն ականերև կերպով խորշում է գոեհկութիւններից և փողոցային նկարագիրներից: Նոյն իսկ ամենաբաց գրւածքների մէջ նա գեղարեւատագէտ է, վարնոց, տգեղ բաներից խուսափում է և միշտ երևան է հանում գեղեցկութիւնը պաշտողի իր ձգտումները:

Բացի «Միամիտի մը արկածներ»-ից, Զիֆթէ—Սարաֆը ունի նկարագրական շքեղ էջեր ևս—«Եւրոպական ծանրորդական պատկերներ», «Պոլսական և գիւղական տեսարաններ» (որոնք դեռ ևս առանձին հատորով չեն հրատարակւած), այլ և մի թարգմանութիւն՝ Պօլ Բուրժէի «փիլիսոփային աշակերտը»:

Այժմ Զիֆթէ—Սարաֆը գրում է պարբերականների մէջ և ժամանակակից սիրւած արձակագիրներից մէկն է:

Նորագոյն արձակագիրներին կարելի է մատնանշիշ անել մի քանի ուրիշների ևս, որոնցից յայտնի են՝ Սուրէն Պարթևեան, Երւանդ Օտեան և Միքայէլ Կիւրժեան:

ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՐԹԵՒԵԱՆԻ (Սիսակ Պարտիզպանեան), գեղարուեստական երկերը հրատարակել են մի ժողովածուի մէջ, որ կրում է «Քայքայում» վերնագիրը (*): Ունի նաև մի քանի պատկերներ այս ու այն պարբերականների մէջ:

Ծնւել է Պարթևեանը 1876 թւին Կ. Պօլսում (Քաղըքէօյ). աշակերտել է Պերպերեան և կենդրոնական վարժարաններում, եղել է Եւրոպա, Ամերիկա, խմբագրել է թերթեր, գրել է բազմաթիւ հրապարակախօսական յօդւածներ, աշխատակցել է շատ պարբերականների, ընտրւել է ազգային երեսփոխան, Ադանայի կոտորածին գնացել է այնտեղ և իր տպաւորութիւնները ամփոփել «Կիլիկեան արհաւիրքը» վերնագրով մի հատորի մէջ, իսկ այժմ Զմիւռնիայում հրատարակում է «Դաշինք» օրաթերթը:

«Քայքայում» վերնագիրը կրող ժողովածուի մէջ ղետեղւած են նրա տասններկու պատկերները, որոնք, ինչպէս ասում է նաև ինքը—հեղինակը, արձանագրում են «հայ կեանքի ճգնաժամային ու ճակատագրական մէկ վարկեանը... խելայեղ պատրանքներու յաջորդող անագորոյն հիասթափութիւնը, սխրալի յոյսերու խուճապական փախուստը, պերճափայլ իդէալներու յեղակարծ փլուզումը»...

Այդ պատկերները ներկայացնում են նոյնպէս թիւրքահայ վտարանդիների, «քարուքանդ օջախէն լեղապատառ փախստական, քրիստոնէական գթութեան անարգու սեմերուն և բեմերուն վրայ... հայ ցաւին

*) Լոյս տեսած 1910 թւին Իզմիր. գինը 6 ղուրուշ:

պղծումն ու շահագործումը հայերու և օտարներու կողմէն» և մանաւանդ... «հայ նկարագրին այլասերումը, տարրալուծումը և անոր մէջ կուտակւած ստրկական աղտեղութեանց արտազեղումն»...

Եւ յիշաւի, Համիդական բէթիմի ազդեցութեան տակ տխեղութեան հասած, ջարդուփշուր եղած ամանի կտորների նման այս—այն ուղղութեամբ, օտար գոնների սեմերի առաջ տարտղնւած թիւրքահայը՝ ամեն տեղ ենթարկւում էր, այդ սև տարիներում, այլ և այլ շահագործումների, երբեմն ծաղրի ու հեզնանքի, յաճախ զանազան միտումների... և այլասերումը միանգամայն տարրալուծում էր ու երևան բերում «կուտակւած ստրկական աղտեղութեանց արտազեղումը»...

Պարթևեանը յաջող, կենդանի գոյներով պատկերացրել է այդպիսի վտարանդիների կրածները Անգլիայում ևս, օրինակ, «փրկութեան բանակ» կոչւող կրօնական ընկերութիւնը, իբր այլանդակութիւն ու «նորութիւն», իր քարոզչական բեմերի վրայ ի «ցոյց է հանում» հայերի։ Այդ «բանակի» զօրավետը, ահա թէ ինչպէս է երևան ելնում իբր «մարդասէր».—

«Հինգ վարկեանը անգամ մը, լոնցնելով երաժշտութիւնը, հնչական ու մարտագոռ ձայնով մը կը հրաւիրէր ամբոխը հետևելու իրենց՝ դէպի մօտակայ ժողովասրահը...—Եկէք, եկէք փրկուութեան բանակը... հայեր ունինք այս գիշեր ձեզ ցուցնելիք»...

Եւ այդպէս, գոյների առատ թանձրացումովը ու ժեղացրած, հեղինակը ցնցող կերպով պատկերացնում է թշւառ հայ ահաբեկւածների, սոսկումներից մազապուրծ փախածների աստանդական կեանքը, կրած ատորացումները, տպաւ և—վատասերւելը, կորսւիւն, ու

չնչանալն ու հալւելը ընդհանուր աղտեղիութեան մէջ...

«Քայքայում» գրքի մէջ կան յուզիչ շատ էջեր. էջեր, որոնք զայրոյթ են առաջ բերում, այլև խորապէս մտածել են տալիս Եւրոպական դռները բաղխելու և մուրացիկների նման ազատութիւնն ու փրկութիւնը մուրալու մասին ախորժակ ունեցողներին:

Պարթևեանի, այդուղղութեամբ գրած, լաւագոյն կտորներն են գրքի մէջ—«Փրկութեան բանակը» «Տէրը»*) «Յաղթածները», «Գթութեան զոհերը» և այլն:

Սակայն «Քայքայումի» հեղինակը պարբերականների մէջ ևս ունի յաջող գրւածքներ: Դրանցից շատերը թողնում են զօրեղ տպաւորութիւն, չը նայելով որ գոյները գրեթէ անբնականօրէն են խտացրած և որոշ միտումների համար զոհւած է զեղարւեստը: Այդ գրւածքներից մեծ մասը մարտակոչ, ազգայնամօլ և գրգռիչ միտումներով են տոգորւած: Իբր օրինակ կարող է ծառայել լաւագոյնը—«Սայքօ» պատմւածքը: Մի հայ աղջկայ պատմութիւն է այն. բռնաբարւած քիւրդ բէգից, յղիացած և զգալով քրդի «շանլակոտը» իր կրծքի տակ, Սայքօն մերժում է առաջարկւած ամուսնութիւնները, սպասում է զաւակի ծնելուն, յետոյ, մենմենակ, գետափին լոյս աշխարհ է հանում քրդի «լակոտին» և ահա թէ ինչպէս է վարւում թշուառ անմեղ արարածի հետ՝ ամբողջովին տոգորւած Պարթևեանի ազգայնամօլական վայրենի միտումովը.—

... « Այն ատեն Սայքօ, իր ինն ամիս կըրած նախատինքին բռնէն հազիւ թեթևացած, աչքերը գոցեց զայն տեսած չըլլալու համար եր-

*) Առաջին երկուսը տպւած («Հայ գրողներ») համ. Բ.

բէք, և իր կթոտ սրունքներուն վրայ դաժանագինօրէն կանգնելով, իր արիւնին մէջ լողացող միսի կտորը փնտրեց ոտքին ծայրովը, ու, միշտ աչքերը գոց՝ ամբողջ ցեղի մը արիւնին վրէժովը զօրապնդւած՝ խելայեղօրէն, վայրագօրէն կոխկրտեց զայն և իր առաջի զանգւած արիւնի ու տիղմի քստմնելի կոյտին վրայ կատաղօրէն ուռաց. — Սատկէ, սատկէ շան զաւակ...

Յիրաւի վայրագ, քստմնելի բան, որ բոլորովին անբնական է և կամ գոնէ չափազանց բացառիկ ու խելայեղօրէն եղակի...

Պարթևեանի լեզուն ու ոճը գունազեղ է և ուժգին: Քարոզչական խիստ, հարւածող, որոտընդոստ ու կրքոտ ոճն է այն, որ կազմւել է անշուշտ դառն հաւածանքների մէջ, ցեղի տառապանքներովն է զայրաւիր դարձել և վրիժառութեանը շունչով է համակւել:

Պարթևեանից յետոյ յայտնի են նաև Երւանդ Օտեանն ու Միքայել Կիրճեանը: Վերջինիս գրւածքներից առանձնապէս ինքնատիպ են Շգիպտական նոր կեանքից առնւած գունազեղ պատկերները — «Քեանթիպին ևրազը», «Սրճարանը» ևայլն: Նոյն կեանքից առնւած պատկերներ ունի նաև Երւանդ Օտեանը («բարի դահիճ»):

10.

Գաւառացի արձակագիրներ. — Ռուբէն Զարգարեան. —

Թլկասիցի եւ Գեղամ. — Թիւրքահայ գրականութեան արդի վիճակը:

Զը նայելով որ «Արևելքի» և «Մասիսի» նոր դեկավարները ձեռնարկել էին գաւառացիների կեանքով ևս հետաքրքրւել, Մելքոն (Հրանտ) Կիւրճեանը պան-

դուխտների կեանքից առած իր յուզիչ պատկերներովը ցնցել էր պահ մի պօլսահայ անտարբերութիւնը—այնուամենայնիւ գաւառն իր կենցաղով, բազմազան տիպարներովը, այլև իր վշտերովն ու պահանջներովը մնում էին միշտ ուշադրութիւնից դուրս, գրեթէ արհամարհւած: Պօլսահայը շատ աւելի ծանօթ էր և հետաքրքրւում էր ֆրանսական կեանքով, քան իրենից ոչ հեռու գտնւող գաւառներովը:

Քամահրանքը կատարեալ էր և անծանօթութիւնը լիուլի՝ մինչև ութսունական թւականները: Այդ թւականներին մի փոքրիկ շարժում, մի քանի փոքրիկ ձեռնարկներ եղան և, շնորհիւ գաւառացի մի քանի շնորհալի գրողների, պօլսահայ մտաւորականութիւնը թեթևակի շահագրգռութիւն ցոյց տւաւ գաւառացիների կենցաղի ու գաւառների կեանքի համար:

Այդպէս, Բաղիշեցի Տուտուխեանը (Դուդուխեան) «Արևելքի» մէջ հրատարակած իր մի շարք բազմակողմանի ուսումնասիրութիւններով «Հայաստանի կեանքէն», բաւական ուշադրութեան արժանացաւ: Ղազարոս Նահապետեանը մի շարք պատկերներ գրեց «ընթեան սոխակներ» վերնագրով, իսկ Պօղոս վարդ. Նաթանեանի «Արտօսը Հայաստանի» տեղագրական տխուր ուսումնասիրութեան վրայ՝ աւելանալու եկան Գեղամ Տէր Կարապետեանի տեղագրութիւնները և Միրախոռեանի եռահատոր ճանապարհորդական գրածքները:

Սակայն դա միայն մի բոլէ էր, որից յետոյ գաւառը նորից մնաց կատարելապէս անջատւածի պէս, Պօլսահայը դարձեալ, եթէ ոչ արհամարհանք, գոնէ անուշադրութիւն ցոյց տալ սկսեց դէպի գաւառն ու նրան վերաբերեալ ամեն ինչ:

Մինչև այժմ իսկ անուշադրութիւնը մեծ է և գաւառի կեանքը շատ քիչ է նիւթ դառնում թիւրքահայ

գրականութեան, մանաւանդ գեղագիտական գրականութեան համար:

Իննհարիւր թւականներին էր դարձեալ, որ գաւառների խորքերից երեան եկան գրական տաղանդներ, գրել սկսեցին Պօլսոյ պարբերականների մէջ*) և իրենց ինքնատիպ, թարմ գոյներովը նորութիւն կազմեցին թիւրքահայ գրականութեան մէջ:

Բանաստեղծներից Արտաշէս Յարութիւնեան, որ յետոյ յայտնի գրախօս եղաւ, գաւառի կեանքը գրեթէ չը ցոլացրեց իր գրածքներում: Դանիէլ Վարուժան, Որբերեան ու Մեծարենց երբեմն տւին գողտրիկ էջեր ու երգեցին հայրենիքի շքեղ անկիւնները, սակայն դրանցից ոչ մէկը չը գբաղւեց նկարագրելով խուլ անկիւնների տիպարներն ու կենցաղը:

Այն ուղղութեամբ, իննհարիւր թւականներին նշանաւոր հանդիսացան երկու արձակագիրներ, երկու ինքնատիպ գրողներ. մէկը Թլկատինցին էր, միւսը Ռուբէն Զարդարեան:

ՌՈՒԲԷՆ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ, միաժամանակ հրապարակախօս, խմբագիր Վառնայի «Ռազմիկ» թերթի, այժմ խմբագիր Պօլսական «Ազատամարտ» օրաթերթի, նշանաւոր եղաւ նաև գրական մի նոր սեռի մշակումովը թիւրքահայերի մէջ: Նա յատկապէս հետամուտ եղաւ ժողովրդի մէջ պտտող հեքիաթներին և զրոյցներին, ժողովեց ու վերարտադրեց, ենթարկելով ներանց գեղարւեստագէտի վրձինի այնպիսի շարժումների, որոնք աւելի ցայտուն են դարձնում և աւելի գունազեղ՝ հնութեան մէջ մթազնած և գունաթափ եղած աւանդութիւնների:

*) «Ծաղիկ», «Արեւ. Մամուլ», այլև նշան-Պապիկեանի և Թէոդիկի «Տարեցոյցների» մէջ:

Զարդարեանը ծնւել է Պարբերդ քաղաքում (փոքր-Ասիա) 1874 թւին: Կ. Պօլսի դէպքերի ժամանակ փախստական եղած, բաւական ժամանակ խմբագրեց «Ռազմիկ» մարտակոչ թերթը, ապա, Սահմանադրութեան հռչակման տարին Պօլիս մտաւ և խմբագիրն եղաւ ազատական «Ազատամարտ» թերթի:

Թողել է Զարդարեանը անցեալում գրական շատ էջեր այս ու այն հանդէսների մէջ, 1910 թւին, գաւառի կեանքից գրած այդ բոլոր պատկերները, թւով 29 հատ, միացրած, լոյս ընծայեց «Ճալալոյս» վերնագրի տակ:

Սիրուն պատմածքներ են դրանք և նրանց մէջ յաջող կերպով նկարւած են գաւառական այլ և այլ տիպարներ: «Սև հաւը կանչեց» գրւածքի մէջ, օրինակ, կենդանի գոյներով գծւած է պանդխտութեան գնացած մի երիտասարդ. Սիմօն, որի կինը անհաւատարիմ հեռաւոր ամուսնուն, յարաբերութեան մէջ է մտնում նրա եղբօրը, պակշոտ Նիկօի հետ: Տղաների մայրը տեղեակ է հարսի վարմունքին, գրում է կրտսերին, որ շուտ վերադառնայ: Սիմօն գալիս է, կինը, մտածելով առաջն առնել սպասելիք սոսկումներին, խոստովանւում է եղածը: Սիմօն սարսափած է. կասկածը ընկնում է սրտում. արդեօք ունեցած դաւակը իրենն էր... Ու խելայեղ դուրս է նետւում տնից... Նիկօն թոյն է ընդունում խայտառակութիւնից ազատ մնալու համար և մեռնում է, դաւաճանւած ամուսինը դիմում է ապահարգանի—մերժւում է. այլևս ոյժ չունենալով նստելու տանը, վերադառնում է Պօլիս, դիմում բարձր իշխանութիւնների, բայց իզուր. ոչ ոք նրան ազատել չի ուզում դաւաճան կնոջից... Եւ այդ կինը քիչ յետոյ այլևս գիւղի սրիկաների ձեռքն ընկած, սև հաւն է կանչում նրա օջախի վրայ. Սիմօն

մայրը մեռել էր վշտից ու ցաւից, իսկ տան վերջին շառաւիղը, Տօնօն, «անցիր Ադանայի կողմերն էր գացիր, բեռնակրութիւն կամ մշակութիւն ընելու: Ատեն ինքը վերադարձաւ աղեղած մէջքով, հիւանդ ու ցաւազար և ասոր— անոր դռներուն վրայ կտոր մը հացի մուրացկանը եղաւ»...

Եղերական այդ վէպի մէջ թէև կան ողբերգական չափազանցութիւններ, սակայն տիպարները առնւած են բնականից և հիւսւածքը հիմնւած է իրականութեան վրայ:

«Սև հաւը կանչեց» գրւածքից յետոյ, Զարգարեանի միւս պատկերների մէջ առանձնապէս լաւագոյն էջերն են Պամբոը, Տան սէրը, Մենաւոր ծառը, ծաղիկներ, կարմիր ծաղիկներ և այլն:

Պամբոը—«հսկայ, պերճաշուք գամբու մըն էր, լեռներուն և դաշտերուն կաղդուրիչ օդովը սնւած և հասակ առած՝ որ կը քալէր յաղթական ու հանդարտ վէսութեամբ մը, երբ քաղքենի շուների ամբողջ վոհմակը, գաճաճ, քոսոտ, շատախօս՝ կը հալածէր զայն մոլեգնաբար»:

Փողոցն ամբողջ, յիրաւի, քաղաքի փողոցն իր տիղմովն ու հաջողովը, փոթորկում էր մեծանձն գամփուի դէմ, որ սակայն ընթանում էր միշտ հպարտ ու արհամարհոտ, ոչ իսկ մոմոալով, ոչ իսկ բարկութիւն ցոյց տալով զզւելի վայնասունի դէմ:

Որտեղից էր նա, ինչո՞ւ էր իջել լեռ ու դաշտից դէպի քաղաք: Հալածակա՞ն էր արդեօք: Ո՛չ, ծերացել էր, կուր մէջ մի ոտքը վիրաւորւել. չը կարողանալով դիմանալ, որ իր տէրը—հովիւը, վրան նայէր իբր անպէտքի և ապիկարի, որոշել էր չը հպատակւել լքումին, արհամարհանքին ու կաղն ի կաղ դուրս էր եկել հայրենի անկիւնից, գնացել էր լեռնից դաշտ,

դաշտից քաշաք իր կեանքը քարշ տալու՝ մինչև որ մեռնէր ու մնար անծանօթ մի հեռու անկիւնում:

Ու քայլում էր նա վէսօրէն, բարձրավիզ. փողոցի ծաղրը և արհամարհանքը, վայնասունն ու հաջոցները քամահրելով անցնում էր կեանքի միջով՝ հպարտ ու ազատ մեռնելու և մի մենաւոր տեղ հանգչեցնելու համար իր յոգնած մարմինը...

Այդ է «Գամփոը»: Մի շքեղ էջ, արձակ մի քերւած, որ մեծ տպաւորութիւն է թողնում ընթերցողի վրայ: Այդպէս է նաև «Տան սէրը»: Մի ծերունի է այստեղ, որ գուրգուրում է իր տան, իր խրճիթի վրայ աւելի, քան իր որդու: Բայց որդի էլ ունի կուլ-Առաքելը. ամուսնացնում է նրան շուտով, շուտով էլ թագում: Նոր ամուսնացածը զոհ է գնում հիւանդութեան, հարսը մօր տունն է վերադառնում, ծերունին ու իր պառաւը նորից մնում են մենակ: Քիչ յետոյ պառաւին էլ գերեզման են տանում, ապա կարգ իրենն է գալիս և տունը մնում է անտէր, սգւոր ու փլատակ...*)

Բացի այդ երկու պատկերից, «Յայգալոյս» ժողովածուի լաւագոյն կտորներից պիտի համարել անշուշտ «Անտէր խրճիթը», «Բագինին փառաքանութիւնը», «Վարօտներ» և այլն, որոնք արձակ բանաստեղծական շատ յաջող կտորներ են, զգացմունքներով լի և գեղարւեստականօրէն բարձր:

Զարդարեանի լեզուն պատկերաւոր է, առատաբուխ և ճոխ արտայայտութիւններով լի: Առանձնայատկութիւնը այն է, որ յաճախում է նրա մէջ նոյնահնչիւն և նոյնանիշ բառերի կուտակումը և որպէս միջոց է ծառայում աւելի խտացնելու գոյները, ազդեցիկ դարձնելու նկարագրութիւնները: Այդ կողմով Զար-

*) «Գամփոը» և «Տան սէրը» կան «Հայ գրողներ» Բ. հատորի մէջ:

դարեանի ոճը յիշեցնում է երբեմն Աբովեանին: Չար-
դարեանն ևս չի խուսափում, նոյն իսկ շատ անգամ
դիտաւորութեամբ՝ գործածում է գաւառական դարձ-
ւածքներ ու բառեր:

Երկրորդ գաւառական գրողը, որ թէ լեզուփն ու գրե-
լու ձևովը և թէ մանաւանդ նիւթովը շատ ինքնատիպ է:

«Թլկատինցին» ծածկանունն է գործածում: Բուն
անունն է Յովհաննէս Յարութիւնեան:

Ծնւել է Թլկատինցին Խարբերդ, 1860 թւին:
Ուսել է իր հայրենիքում, ինքնաշխատութիւնով առաջ
գնացել, ապա ուսուցչութիւն է արել և անում է մին-
չև այժմ: Ունի իր մասնաւոր դպրոցը Խարբերդում:

Այս ինքնաբոյս, համակրելի և պարզութեամբն
իսկ սիրելի տաղանդը համակւած է քնքոյշ ու անկեղծ
մի թախիծով. իր սիրերգներն ու նկարագրականները
հմայիչ են, և տողորւած գաւառացի նահապետական
կեանքի պաշտամունքով. հայրենի օջախն ու նւիրա-
կան աւանդութիւնները, երկրի բնութիւնն ու կենցա-
ղը, այլև դժբախտ հայրենակիցների տանջանքներն ու
վշտերը Թլկատինցիի գրչից հանում են մելամաղձոտ,
խորապէս ազդու տողեր:

Նւ լեզուն, այդ առատաբուղիս, պատկերաւոր և
ոլորտուն, այդ բնիկ գաւառական ոճերով ու դարձ-
ւածքներով խճողւած, զուտ հայկական, տեղային
յատկաբանութիւններով կազմւած լեզուն, թէև ա-
ռաջին ընթերցումովը թւում է խորթ, դժւար ըմբռ-
նելի և մինչև իսկ կոշտ—սակայն ուշադիր և յաճախ
կարդալուց յետոյ, մի տեսակ հրապուրիչ, համով—
հոտով յատկութիւն է երևան հանում, որ միմիայն
Սրանձտեանը գիտէր դնել իր գրւածքների մէջ:

Յիրաւի, Թլկատինցիի նկարագրութիւնները յի-
շեցնում են Սրանձտեանին, իսկ ինքնատիպ լեզուն

Թուում է թէ անհրաժեշտութիւն է ներկայացնում նիւթի, նկարած պատկերների և նկարագրած տիպարների համար:

Ահա, օրինակ, նրա շքեղ էջերից մէկը — «ըսէ ինձի, ինչ կայ» վերնագրով: Նւիրւած է այդ փոքրիկ և յուզիչ կտորը իր սիրած մօր յիշատակին. վերյիշումների, անցեալ քաղցր օրերի մի գողտրիկ, սրտաշարժ երես է այն, որ տողորւած է շատ յարգւած մօր համար ունեցած անհուն սիրովը:

Թախծոտ շեշտը Թլկատինցիի իւրաքանչիւր գրուածքի մէջ գերակշռող խազն է կազմում. հնչում է նա զանազան ձևերի տակ մեղամաղձոտ ու համակում է ընթերցողին, առանց սակայն միալարութիւնովը ձանձրոյթ պատճառելու: Այդ թախիծը բնածին է և համակրելի արտայայտւում է մանաւանդ չափածոյ գրւածքների մէջ, որովհետև Թլկատինցին ունի նաև ոտանաւորներ: Այդ փոքրիկ կտորները աւելի են խրտացնում իրենց մէջ գաւառացի շնորհալի հեղինակի առանձնայատկութիւնները — թախձալից հոգին, պատկերաւոր լեզուն և մեծ ընդունակութիւնը՝ ժողովրդական եղանակների վերարտագրումի մէջ: Ահա իբր նմոյշ՝ նրա «Իմ բաղդս» ոտանաւորից.

Եկայ ու կերթամ, բէմուրանդ խարապ,
Հոգիս դաղդաղուն՝ սրտիկս է պարապ,
Պարապ զէտ եղէ՞՞՞ ծուծէն դարտըկւած,
Պարապ զէտ էգի՝ թուփերը չորցած...

Եւ կամ «Շողիկ» կտորը, ուղղւած իր սիրելի մօրը.

Խապրիկ մը, մայրիկ, խապրիկ մը շուտով:
Երէկ էր տեսայ, որ մահն արտորքով,
Շատ ալ զայրացկոտ՝ զիս կը փնտռէր
Ու ճիշտ անունովս ինձի կը կանչէր:

Բայց, իրան, ըստոյգ, ո՛վ լուսահոգի,
Ատենն է գալու, դուն կուղե՞ս այսպէս,
Դուն հոտ՝ երկինքը, շողերուն մօտիկ.
Ալ իմըս մարած, ալ չունի՞մ շողիկ...

Զը նայելով այդ մեկամաղձոտութեանը, Թլկատինցին գիտէ երբեմն երգիծել, արտադրել երգիծական սիրուն էջեր, ինչպիսին է, օրինակ, «Պիծակներուն ձայնը», որի մէջ պատկերացրած է մի մանուկի, որ նոր է տեսնում մի ժամացոյց, մտածում է ինքն էլ շինել, թիթեղից մի տուփ է կ'ազմում և գնում պիծակներ (իշամեղու) բռնելու, որ դնի մէջը և «ձայն հանեն», ինչպէս իր տեսած ժամացոյցը: Ու պիծակները մի լաւ ուռեցնում են տղայի քիթն ու պռունկը: *)

Թլկատինցիի երկարաշունչ գրածքը կրում է «էնդիդէմն» (Միւս աշխարհից) վերնագիրը: Թատերախաղի ձևով և գիւղական կեանքը պատկերացնող մի աշխատութիւն է այդ, որի մէջ Միւս աշխարհից եկած ծերունի Շարուր-Աւագի առաջ պարզում են երկրի գործերը, այլև և գիւղի տիպարները՝ իրենց սխրագործութիւններով: «էնդի-Դէմն» տպւել է «Արևելան Մամուլ» հանդէսի մէջ (1902, թիւ 1 և յետագաները):

Դժբախտաբար Թլկատինցին չունի դեռ ևս ժողովածու իր գրածքների, այլև, ուսուցչութիւն ան բազմազբաղութեան և յոգնածութեանը շնորհիւ, չի կարողացել շատ գրել: Այժմ էլ գաւառացի այդ համակրելի հեղինակը սակաւ է երևում պարբերականների մէջ:

Թլկատինցիից յետոյ արժանի է յիշատակել նաև ՄՇԵՑԻ ԳԵՂԱՄԻՆ (Գեղամ Տէր Կարապետեան), որ

*) «Պիծակների ձայնը» և միւս յիշած կտորները կան «Հայ գրողներ» հատ. Բ.

այժմ, Օսմանեան պարլամենտի առաջին նստաշրջանում, Մշոյ երիսփոխանն է:

Գեղամը, բացի իր նշանաւոր տեղեկագրութիւններէց երկրի մասին, գրել է մի շարք հեքեաթներ ու պատմաժքներ ևս Մուշի կեանքից: Լեզուն տեղային է—զուտ Մուշի բարբառ, թէև դժւարըմբռնելի և խորթ, սակայն հարուստ է նա պատկերաւորութիւններով և ժողովրդական դարձեալներով: Առանձին գրքով չունի լոյս ընծայած աշխատութիւն: Երևում է երբեմն Թէոգիկի «Տարեցոյցների» մէջ. լաւագոյն էջերը գտնւում են Նշան—Պապիկեանի Տարեցոյցներում: Յայտնի են Խոյն ու Չունոն, «Մէկ ու ձար Շուշիկը» և այլն:

Երկարատև զարհուրելի ճնշումների և հալածանքների շնորհիւ կորցնելով իր կենսունակութեան մի խոշոր մասը, թիւրքահայ նորածին գրականութիւնը Համիդական սպանիչ ըէժիմի ազդեցութեան շնորհիւ տէր դարձաւ այնպիսի տգեղ և յետագէմ յատկանիշների, որոնք առանձնայատուկ են միայն ստրկութեան մէջ վատասերւող ցեղերի:

Միայն մի քանի տարի առաջ էր, որ Սուլթան Համիդը ընկաւ, ոչնչացաւ նրա հետ իր ստեղծած բռնակալական ահաւոր ըէժիմը և ազատութեան յաղթական մուտքը բաց արաւ թիւրքահայի առաջ յառաջդիմութեան և քաղաքակրթելու ամեն ճանապարհ:

Թիւրքահայն այժմ սկսել է օգտւել և վերականգնելու ճգնել երեսուն տարւայ ընթացքում կորցրածն ու վատասերումի մէջ այլանդակածը:

Օգտւում է, դա պարզ է: Բայց օգտւում է առ այժմ այնպէս, ինչպէս կ'օգտւի ուրախութիւնից գինովցած, արբշիռ գերին, որ դեռ չճամծ, երեսնամեայ

ճնշումներից նոր ազատւած, ապահով իսկ չէ, թէ այդ ազատութիւնը երկարատե՞ պիտի լինի, կամ գոնէ լիակատար, առանց վերապահումների: Միւս կողմից էլ, կամենալով շահել կորցրած ժամանակը, հե ի հե, ամեն ինչ ուզում է անել արագ... և ստացւում է մի խառնուրդ լաւի ու վատի, անպէտքի ու պիտանիի:

Կան և այլ արգելառիթմեր: Ազգային գործերը ընդհարումներ են առաջ բերում հասարակական բոլոր ասպարէզների վրայ. հին, ստրկական գաղափարների մէջ սնւած սերունդը բաղխւում է նոր, ազատ օդի կարօտող երիտասարդութեան հետ: Հները չեն ըմբռնում նորերին. նրանց ցանկութիւնները գտնում են կործանարար, «ազգի հիմքը փորող»: Եւ հների հասկացողութիւնները, կաղապարւած նեղլիկ, համիդական շրջանակների մէջ, հանդուրժել չեն կարողանում ոչ ազատ մտածութիւնների և թռիչքների, ոչ էլ ազատ գործունէութեան:

Հին սերունդը դեռ շատ զօրեղ է թիւրքահայերի և ընդհանրապէս թիւրքիայի մէջ: Մեծամասնութիւն է նաև ազդեցութեան ու դրամագլխի տէրը դեռ ևս: Իբր ընդդիմադիր այդ սերունդին, նոր երիտասարդ ու վերանորոգիչ տարրը կազմւած է առ այժմ ճշացող և աղմկող ծայրահեղութիւնների սիրահար այլատարր խմբակներից, որոնք յաճախ իրար չէզոքացնում են:

Այդ ընդդիմատար անկազմակերպ, անծրապիր և լրջութիւնից դեռ ևս զուրկ խմբերը ենթադրեցին իսկոյն, որ ազատութեան առաջին գործը պիտի լինէր՝ իրաւունք տալ ամէնքին կատարելու իր արբշիռ կամքը, քանդելու, չը համոզւելու երբէք և ոչնչի չը հաւանելու, բացի իրենց ուզածից:

Այդպիսի կեանքն էր, որ արտացոլել սկսեց գրականութեան մէջ ևս 1908 թւին, Յուլիս 11-ի յաջորդ

օրւանից, Թիւրքիայի Սահմանադրութեան վերականգնանալու առաջին տարւանիցն իսկ: Անիշխանութիւնն էր այն: Սկսեց միմեանց ետեից լոյս տեսնել ամեն ինչ: Լաւ, վատ, Թափցուքներ և գոհարներ՝ մի ընդհանուր յորձանքով լցրին հրապարակը:

Նախ՝ յեղափոխական առատ գրւածքներ, ինչ որ էլ լինէր—գողգոռոց, բացականչութիւն, ճամարտակութիւններ—... դրանց հետ երևան եկան ընտիր գործեր՝ անսխտիմ, խառն, այս ու այն կողմից: Դրանց էլ հետեց կրօնական հոսանքը. տէրտէրները փորձեցին մէջ տեղ գալ «բարոյականութեան և բարքերի մաքրութեան») անունով, ապա — փողոցն էր մտնում գրականութեան մէջ ու մտնում զգւելի, աղտեղի ձևերով: Երգիծանքը դարձաւ լպիրշութիւն, մերկացումները անամօթութեան և անձնական հաշիւների միջոցներ դարձան...

Պատկերը շատ տխուր էր. — լրագրութիւն՝ անտանելիօրէն զգւելի, հրատարակութիւններ — լղրճուկ բովանդակութիւնով, երգիծանք — փողոցային անպատկառութեամբ, վիպագրութիւն և բանաստեղծութիւն — միմիայն փքուն ազգայնամօլական և տղայամիտ բացականչութիւններով լեցուն:

Գինովութեան, արբշիւութեան շրջանն էր այն, որ տեւեց մի-երկու տարի մինչև իսկ և որ մինչև այժմ շարունակում է դեռ ծանրանալ Թիւրքահայ գրականութեան վրայ:

Կը շարունակէ՞ր դա արդեօք: Ո՛չ անշուշտ: Թարմ հոսանքի ազդեցութիւնից առաջ եկած այդ գինովութեանը կը յաջորդէ առողջ սթափումը, լուրջ, նպատակաւոր գործելակերպը և Թիւրքահայ գրականութիւնը:

*) Սկսեցին հրատարակել «Յաճաք» անունով կրօնական սքօլաստիք պարբերականը, որ մինչև այժմ շարունակում է:

նը, ուռճանալով ու լրջանալով ազատութեան մէջ, հետզհետէ կը զտւի, կը հասունանայ և գուցէ աւելի մեծ ու ընտիր արդիւնքներ կը տայ, քան ոռւսահայ գրականութիւնը:

Դա կախւած կը լինի նրա քաղաքական կեանքի որոշակի և հաստատուն պայմաններից, որոնք և հաւանականօրէն չեն ուշանալ երևան գալուց: Կախւած կը լինի դա նոյնպէս նոր սերնդեան՝ ազատութեան մէջ ստանալիք նոր կրթութիւնից:

Թիւրքահայը ունի մի առաւելութիւն—դա նրա, իր մայրենի լեզուով կարդալու մեծ սէրն է: Այդ իսկ առաւելութիւնն է, որ շուտով կը մաքրի գրական ասպարէզը, կը դնի իր հրամայողական պահանջները և դրա հետևանքովը՝ երևան կը գան լուրջ գրական ամսագրեր, շաբաթաթերթեր, կը զարգանայ ու խորհրդածական ծանրաբարոյութեամբ կը զինւի հրապարակախօսութիւնը և —որը առաւելն է ու կարևորը—հետզհետէ կը մշակւի գեղարւեստական մի հարուստ գրականութիւն՝ արդէն ունեցած ճոխ լեզւին համեմատ:

Թիւրքահայ գրականութիւնը լաւ ապագայ ունի և այդ ապագան հեռու չէ:

XII + 160 p.

ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ ԸՑՆ.ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ,

ՈՐՈՇՑ ՄԱՍԻՆ ԽՕՍԻԱԾ Է ԱՅՍ ԳՐԲՈՒՄ

- Աբէլիան Աղէքսանդր, 630 (երես)
Աբովեան Պաշատուր, 335
Ագաթանգեղոս, 59
Ագապեան Արշակ, 611
Ադամեան Պետրոս 786
Ադէլեան Ա. 616
Ազբար-Ադամ, 313
Աթանասեան Աշոտ, 625
Ալամդարեան Յարութիւն 325
Ալիշան Հ. Ղևոնդ, 660
Ալփիար Յարութիւն (Քրիզանթմ), 756
Ահարոնեան Աւետիս, 590
Աղայեան Ղազարոս, 424
Աղաբաբ Յ. 621
Աղթամարցի Գրիգորիս, 242
Աճէմեան Մկրտիչ, 716
Այգեկցի Վարդան, 209
Այտնեան Հ. Ար., 241
Անանիա Շիրակացի, 131
Անկիւրացի Աբրահամ, 203
Աշըղ Զիւանի, 481
Աշըղ Շիրին, 318
Ասատուր Հրանտ, 757
Ասատուր Տիկին Զապէլ (Սիպիլ), 736

II

Ասողիկ Ստեփանոս, 156
Ատրպետ (Սարգիս Մուրայաջեան), 601
Առաքել Դաւրիժեցի, 204
Արաբի, 566
Արամ Չարըք, 566
Առանձար (Մ. Կուլումջեան), 755
Արարատեան Ալէքսանդր, 611
Արիստակէս Լաստիվերացի, 156
Արծրունի Գրիգոր, 549
Արծրունի Թումա, 148
Արտաւազդ Թագաւոր, 434
Արփիարեան Արփիար, 699
Աւետիսեան Մարգար, 602
Աւետիսեան Տիկին Եւփիմէ (Անայիս) 745

Բաբկէնց (Գաբրիէլ Մնացականեան) 616
Բագրատունի Հ. Արսէն, 290
Բաշինջաղեան Գէորգ, 609
Բարխուդարեան Գէորգ, 545
Բարձրբերդցի Վարդան, 196
Բաշալեան Լեոն, 708
Բաստամեան Վահան վարդ. 548
Բերդակցի Սարկաւազ, 251

Գամառ-Քաթիպա (Ռափայէլ Պատկանեան), 394
Գալէմքէլեան Տիկ. Ջարունի (Եւտերպէ), 745
Գրիգորիս Աղթամարցի, 242
Գրիգոր Լուսաւորիչ, 57
Գրիգոր Մազիստրոս, 163
Գրիգոր Նարեկացի, 161
Գոլանճեան Է., 786

Դաւիթ Անյաղթ, 85
 Դաւթակ (բանաստեղծ), 221
 Դեմիրչեան Դերենիկ, 567
 Դուրեան Եղիշէ արքեպիսկ., 788
 Դուրեան Պետրոս, 673

Եարճանեան Ատոմ (Սիամանթօ) 780
 Եզնիկ Կողբացի, 82
 Եղիշէ, 94
 Եսայեան Տիկին Զապէլ, 741
 Երզնկացի Կոստանդին, 223
 Երզնկացի Յովհաննէս (Պլուզ), 227
 Երիցեան Ալէքսանդր, 546
 Երուխան (Սրմաքէշխանլեան Երուանդ) 795

Զարդարեան Ռուբէն, 807
 Զենոբ Գլակ, 59
 Զօհրապ Գրիգոր, 710

Հասճանեան Լևոն, 785

Թաղիաթեան Մեսրոպ, 327
 Թառայեան Սեդրակ, 630
 Թէրզեան Թոմաս, 654
 Թէքէեան Վահան, 787
 Թէոդիկ Տիկին Արշակունի, 745
 Թլկատինցի (Յովհաննէս Յարութիւնական), 811
 Թլկուրանցի Յովհաննէս, 238
 Թոխատցի Մինաս, 254
 Թոմա Մեծոփեցի, 203
 Թոմա Արծրունի, 148
 Թումանեան Յովհաննէս, 558

IV

Թումանեան Յարութիւն, 567

Թօլայեան Ե., 756

Իւթիւճեան Կարապետ, 680

Ինճիճեան Հ. Ղուկաս, 289

Իսահակեան Աւետիք, 568

Լարենց Լևոն, 786

Լաստիվերտցի Արիստակէս, 156

Լէօ, 530

Լեռենց, 566

Խնկոյեան Ա., 620

Խրիմեան Հայրիկ, 664

Խորենացի Մովսէս, 99

Ծատուրեան Աղէքսանդր, 564

Ծերենց, 474

Կաղանկատուցի Մովսէս, 141

Կամսարական Տիգրան, 713

Կիրակոս Գանձակեցի, 196

Կիւրճեան Մելքոն (Հրանտ), 792

Կիւրճեան Միքայէլ, 805

Կոստանդին Երզնկացի, 223

Կողբացի Եզնիկ, 82

Կոստանեան Կարապետ, 549

Կոստանեան Յովհաննէս, 578

Կորիւն, 81

Կուրղինեան Շուշանիկ, 582

Համբարձումեան Մ., 567

Հեթում պատմիչ, 197

Հիւրմիւզեան Հ. Ե. 290
 Հէքիմեան Սրապիոն, 434
 Հերացի Մխիթար, 182
 Հազար Սեբաստացի, 252
 Հազար Փարպեցի, 96
 Հոնդ Երէց, 143

Ճուղուրեան Յարութիւն, 614

Մադաթեան Վ. 629
 Մալեզեան Վահան, 787
 Մալխասեան Յովհաննէս, 618
 Մամուրեան Մատթէոս, 680
 Մամբրէ վերծանող, 108
 Մանւէլեան Լեոն, 565
 Մանւէլեան Միքայէլ, 602
 Մանդակունի Յովհաննէս, 108
 Մարիսեան Տիկին Մ. 610
 Մատթէոս Ուռնայեցի, 190
 Մելիք-Շահնազարեան Ա., 618
 Մելիք-Շահնազարեան Կ, 623
 Մելիք-Շահնազարեան Ս., 618
 Մեծարենց Միսաք, 762
 Մեսեան Գ., 621
 Մեսրոպ Մաշթոց, 79
 Մինաս Թոխատցի, 254
 Միսկին-Բուրջի. 212
 Միսաքեան Խաչատուր, 682
 Մինասեան Հ. Պ, 434
 Ռիրաքեան Վահան, 586
 Մխիթար Աբրահայր, 281
 Մխիթար Հերացի, 182

VI

Մխիթար Գօշ, 185

Մկրտիչ Նաղաշ, 232

Մոճոռեան Պ. 567

Մովսէս Խորենացի, 99

Մովսէս Կաղանկատուացի, 141

Մուրացան, 505

Մրմրեան Յ., 758

Յակոբեան Յակոբ, 581

Յարութիւնեան Արտաշէս, 787

Յարութիւնեան Արշակ, 567

Յովհաննէս Երզնկացի, 227

Յովհաննէս Թլկուրանցի, 238

Յովհաննիսեան Աբգար, 550

Յովհաննէս Կաթողիկոս, 145

Յովհաննէս Մանգակունի, 108

Յովհան Միրզա Վանանդեցի, 324

Յովհաննիսեան Յովհաննէս, 552

Յովհաննիսեան Միհրան 786

Նազարեան Հրանտ, 786

Նազարեան Ստեփաննոս, 368

Նալբանդեան Միքայէլ, 379

Նահապետ Քուչակ, 247

Նահապետեան Ղազարոս, 806

Նաղաշ Մկրտիչ, 232

Նարդոս, 540

Նարբէյ Խորէն եպ. 656

Նարեկացի Գրիգոր 161

Ներսէս Լամբրոնացի, 181

Ներսէս Մոկացի, 255

Ներսէս Շնորհալի, 178

Շահազիզ Սմբատ, 412
 Շանթ, 603
 Շահրիար, 602
 Շիրակացի Անանիա, 131
 Շիրին Աշըղ, 318
 Շիրվանզադէ, 520

Ոսկեան Կարապետ, 786
 Ոսկան Յակոբ, 787
 Ոսկան Ստեփան, 656
 Որբերեան Ռուբէն, 770
 Ուռնայեցի Մատթէոս, 190
 Ուխտանէս, 165

Չամչեան Հ. Մ, 289
 Չերազ Մինաս, 683
 Չիֆթէ-Սարաֆ, 799
 Չոպանեան Արշակ, 727
 Չրաքեան Տիրան (Խնտրա), 787

Պալասանեան Ստեփանոս, 547
 Պատկանեան Սերովբէ, 324
 Պատկանեան Գաբրիէլ, 363
 Պատկանեան Քերովբէ, 363
 Պատկանեան Միքայէլ, 437
 Պատկանեան Ռափայէլ (Գամառ-Քաթիպա), 394
 Պարթևեան Սուրէն, 802
 Պարսամեան Մերուժան, 788
 Պարոնեան Յակոբ, 747
 Պետրոսեան Մատաթ, 602
 Պետրոս Սիւնեցի, 119
 Պէշիկթաշլեան Մկրտիչ, 653

VIII

Պէրպէրեան Ռէթէոս, 682
Պոռշեան Պերճ, 352
Պէշկէօթիւրեան Գարեգին, 787

Ռուսինեան Նահապետ, 644

Սահակ Պարթև, 77
Սայեադ-Նովա, 304
Սարկաւազ բերդակցի, 251
Սերիոս, 140
Սերաստացի Ղազար, 252
Սիամանթօ (Ատոմ Եարճանեան), 780
Սիպիլ (Ջապէլ Հ. Ասատուր), 736
Սմբատ պատմիչ, 197
Ստեփանոս Ասողիկ, 156
Ստեփանոս Օրբելեան, 197
Սրմաքէշխանլեան Երւանդ (Երուխան), 795
Սևակ Ռուբէն, 788

Վարդան Այգեկցի, 209
Վարդան Բարձրբերդցի, 196
Վարուժան Դանիէլ, 775

Տատուրեան Ահարոն, 785
Տիւսաբ Սրբունի, 685
Տէմիրճիպաշեան Եղիա, 687
Տմբլաշի-Պաշան (Մելիք-Շահնազարեան Կ.), 623
Տէր Գրիգորեան բժ. 438
Տէր-Կարապետեան Գեղամ, 813
Տէր Գրիգորեան Էմին, 628
Տէրեան Վահան, 578

Տէվկանց, 686

Տուտուխեան, 806

Բաֆֆի (Յակոր Մելիք Յակորեան), 452

Փանոսեան Աղէքսանդր, 719

Փափազեան Վ. 536

Փաւստոս Բիւզանդ, 60

Փարպեցի Ղազար, 96

Փուղինեան րժ. Ն. 437

Քաջունի Հ. Մ. 290

Քասիմ (Միսակ Գօշունեան), 755

Քամալեան Սարգիս, 618

Քուչակ Նահապետ, 247

Օտեան Գրիգոր, 646

Օտեան Երւանդ, 756

Օրբելեան Ստեփանոս, 197

Ֆէլէկեան Սիմէոն, 736

Ֆրիկ (Խաչատուր Կեչառեցի) 229

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

Գիրքը տպւած տեղից աշխատասիրողի հեռու լինելու պատճառով, ի միջի այլ և այլ սխալների, սպրտել են նաև կարևորները, որ խնդրում է ուղղել՝ գիրքը պորձածելուց առաջ:

Երես

49. Տասներորդ տարի, պիտի լինի տասնևօթերորդ տարի.

250. Վերևից 12-րդ տողում, մտքերի, պիտի լինի մեղքերի

269. Ծանօթութեան մէջ. 1881, գիրք XIX պիտի լինի IX.

277. Ներքևից, 12 տող. «Այո» » «Այդ»

314. Վերևից, 14 » 1848 » 1840

377. » 4 » «Ռափայէլ Պատկանեան» բառերը
չը պիտի լինին:

403. » 2 » ազատագրութիւնով պիտի լինի
ազատագրութեան

410. » 3 » Ալթմազուկին պիտի լինի Ալ-
թմազովին

433. » 8 » Պիտի աւելանան հետեւեալները.

«Ղազարոս Աղայեանը յանկարծամահ եղաւ 1911 թւին:
Սուգը համազգային եղաւ: Թաղւեց Խոջիվանքի գերեզմանատանը,
հայ գործիչներին յատկացրած մասում»:

454. Վերևից, 13 տող, նոյն իսկ բառերը չը պիտի լինին:

474. Ծերենցի ծննդեան թւականը, փոխանակ 1832-ի,
պիտի լինի 1822

530.	Ներ.	2	տող.	Լօժ	պիտի լինի	ԼԵ0
587.	»	4	»	91-րդ	»	61-րդ
618.	Վեր.	3	»	վերջինս	»	վերջերս
648.	Ներ.	12	»	մարդակոչ	»	մարտակոչ
685.	Վեր.	15	»	ծանր	»	ժանր.
708.	Ծան.	մէջ.		Բաշալեան,	»	Փաշալեան
726.	Վեր.	13	»	Ալփիարի	»	Արփիարի
766.	Ներ.	10	»	կը մոին	»	կը մըսին
767.	Վեր.	3	»	պարապ էր	»	պարապ է.
782.	Ներ.	9	»	հոգին	»	հոգիս

Նմոյշների մէջ, եր. 51. ներքեից, 6-րդ տողից առաջ պիտի դրւի սոյն տողերը.—«Եւ մինչ գնալը՝ կողոպտէին»:

Ն Մ Ո Յ Թ Ն Ե Ր

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ

ՀԻՆ ԵՒ ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ

ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ

I.

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ

ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆ

Գ Ի Չ Ե Ր Ե Ր Գ

Լուսնակն անուշ, հոփն անուշ,
Շինականի քունն անուշ.
Ծագեց լուսնակ երկնուց,
Հովի փողն էր անուշ:
Հօտաղ եզներ կարածայ,
Մաճկալ պառկեր՝ քունն անուշ.

Զղզղուն քամին կը փչէ,
Ծովային հոփն էր անուշ.
Դաշտեր ձորեր մնջեր են,
Ջրեր կլկլան՝ ծէնն անուշ:

Հաւքեր թռան իրենց բուն,
Բլբլիլի տաղն էր անուշ.
Անմահական հոտ բուրէր,
Քեաֆուր վարդի հոտն անուշ:

Ե Ր Գ Կ ա ք ա ւ ու

Արև դէպաւ ¹⁾ սարի վերէն,
 Խօրօտիկ ²⁾ խօրօտիկ,
 Կաքաւն էլաւ իր պէօնէն ³⁾,
 Բարև արեց ծաղկըներէն,
 Թռաւ եկաւ սարի ծէրէն ⁴⁾.

Խօրօտիկ, խօրօտիկ,
 Ա՛յ սիրունիկ կաքաւիկ:

Երբ կաքաւու ձէն կը լսեմ
 Երթիսն ի վեր տիւս կ'իրիշիկեմ ⁵⁾.
 Կաքաւ կուգայ կըրկըրալով
 Տեարի վերէն շորորալով.

Ա՛յ խօրօտիկ, խօրօտիկ,
 Ա՛յ սիրունիկ կաքաւիկ:

Քէօ պէօն հինաժ ⁶⁾ ծաղկըներով,
 Ռըհան նարկիս նունուֆարով.
 Քէօ տեղ լըցւած ի շաղերով ⁷⁾,
 Տիւ կըմայլիս անմահ հոտով.

Ա՛յ խօրօտիկ, խօրօտիկ,
 Ա՛յ սիրունիկ կաքաւիկ:

1) Դիպաւ: 2) Դեղեցիկ. Ն 3) Բոյն: 4) Ծայր: 5)
 Դէպ ի վեր նայել: 6) Հիւսած: 7) Ցող:

Ա ր օ ր ի ե ր գ

Ձիգ տու, քաշի, այ եզը,
Ա՛րա, հօ, հօ, արա, հօ.
Լուծըդ մաշի, այ եզը.
Ա՛րա, հօ, հօ, արա, հօ.
Աստուած պահէ քու տէրը,
Ա՛րա, հօ, հօ, արա, հօ.
Մինն էլ տաշի, այ եզը:
Ա՛րա, հօ, հօ, արա, հօ:

Մեր գութանը օղած ա,
Եզանց ուսը նօթած ա,
Վարէ վարը, այ գութան,
Հազիւ խոփը զօղած ա:

Շողքըն ընկաւ ծրմակին,
Աստուած կը տայ մըշակին.
Սուր գութանը ծիր գընաց,
Տէր-մշակը քամակին:

Սերմէ, սերմէ, այ մըշակ,
Սո՛ւրբ ա, սո՛ւրբ ա քու փեշակ.
Մինը հազար տուր, Ա՛ստուած,
Քեզ ձէն կը տան տէր-մըշակ:

Ս ի ր ո յ ե ր գ.

Ա՛յ, հեւա, հեւա, սիրտըս,
Ճնճըղըկան թե ա սիրտըս.
Քանց պուտը կարմիր չը կայ,—
Բաց անեմ՝ սե ա սիրտըս:

Պարտէզ եմ՝ չափար չունիմ,
Ի՞նչ կտրիճ եմ՝ եար չունիմ.
Գլնաց ձեռնէս իմ կեանքը,—
Ջահիլ եմ՝ խաբար չունիմ:

Ուռի ծառին բար չ'իլնի,
Տակը քար ա, վար չ'իլնի.
Էն Աստուածն ու երկինքը
Սիրատէրին ճար չ'իլնի,

Ս Ի Ը Ռ Յ Ե Ր Գ Ե Ր

(Վանեցոց բարբառով)

Վարդն ի պացվե Վանայ քեաղքի էկէյստար,
Աստուած սիրես մէկ օրօխկի ձիկը տար.
Քեան նազերով, քեան խօրօտիկ, տիւ վիճն ես:
Աշխար գիտի, ալամ գիտի, տիւ իմն ես:

Վարդն ի պացվե առաւտման խաւ-խուսոց,
Իմ եար բախչէն կայնե էրկու ձեռն ի ծոց.
Վարդն ի պացվե առաւտման շաղերով,
Իմ եար բախչէն վարդ կըքեաղի մաղերով:

Վարդն ի պացվե Վարդիվէրի կիրակին,
Քո սէրն ինգե մէջ իմ սրտի պրակին.
Քեան նազերով, քեան խօրօտիկ, տիւ վիճն ես,
Աշխար գիտի, ալամ գիտի, տիւ իմն ես:

Ս ի ը ո յ ե ը գ.

Ծովուն հաւքըմ կէր, անունն էր արօր,
Վըզիկ երկէն էր, սըրտիկ սեւաւոր.
Կապեմ բեչարէս, երթամ հետ ինոր,
էն իմ դարդ գիտի, ես էլ գեօօ ինոր:

Եկաւ հաւքըմ էլ, թըղթիկ կէր բերան,
Առի, կարդացի իմ գըլխու ֆերման.
Արի եմր, արի, խըռով մի կենայ
Աստըւորի մալ 'մեզի, չի մընայ:

Ն ա զ ե ը.

Նոր է բացւել բարի լուս,
Մէկ տեղ կերթանք դար ի դուս:
Բոբիկ մի քէլէ, փուշ է,
Սիրունիկ, պագդ անուշ է
էս ձորն ի վեր ձընեբակ,
Դու նմանիս արեգակ:
Հով կը փըչէ սարն ի վեր,
Արտուտ կելնէ դարն ի վեր:
Ա'ղջի անուշիկ Նազեր,
Խելքըս տարաւ քու մազեր:
Երկնից կամար ունքերըդ,
Ինձի վառեց քու սէրըդ:
Մատաղ լինիմ սե աչին,
Ես կարօտ եմ քու պաչին:

Ե ը գ ա ը ա գ ի լ ի

Արագիլ, բարով եկիր,
Դուն արագիլ, բարով եկիր.

Ըմե գարնան նըշան բերիւ,
Դու մեր սըրտիկ զըւարթ արիւ:

Արագիւ, մեզի իջիւ,
Դուն արագիւ մեր տուն իջիւ,
Մեր խացի ծառին բունիւ,
Դու մեր սիրուն...

Արագիւ, քե գանգըտիմ,
Հայ արագիւ քե գանգըտիմ.
Իմ հազար ցաւերս ասիմ
Սրտիս ցաւեր հազար ցաւ:

Արագիւ, եք գնացիր
Դու մեր ծառէն եք գընացիր,
Զուլումաթ հովեր արին,
Ծըծղուն ծըղկներս չորցուցին:

Պըսպղուն երկինքն մըթննր,
Էն պըսպղուն երկինք մըթներ.
Մեր վերէն ձըներ բըրդեր,
Ծաղկաթափ ձըմենն հասեր:

Վարագայ սարէն բըռնած
Էն Վարագայ սարէն բըռնած,
Զիւն իջնէր ըմէն ծածկեր,
Կանաչ դաշտիկըս ցուրա աներ:

Արագիւ մեր դրախտին ձիւնիկ
Պատեր մեր դրախտիկ.
Կանաչուն մեր վարդնիս
Ցամքեր պաղէն ը ձըմըռէն:

Պ ա ն տ ի ս տ ի ե Ր Վ Ե Ր

1.

Ստամբէօլ քեաղաք վէր Ու ծովերաց,

Վաթան կուրիսե վէր կարիբներաց,

Կարիբիս մեռնեմ ուր ճամխըներաց.

Որ չէրթէր մնէր իտե սարերաց:

Էլայ պանցր էօղէն, ինգեայ անուշ քուն,

Կոտրաւ սրտիս սուն, էլայ էրէրուն.

Խիեալով կացի կարիբիս սիրուն,

Գիշեր ցերեկով մնացի արթուն:

Ընգեայ թաղէ թաղ ախչէմ՝ ճարիցի,

Տվի թաբաղէմ՝ թղթիկ գնիցի.

Շողշղուն մատքերս կալամ արիցի,

Իմ սրտիս դարտեր ինե գրիցի,

Վանայ չիւմ Պօլիս մէկ օրօխկիցի,

Շատ կարիբ կուրբաթ ոտով դառցուցի:

Արե, ջան, արե, արե եար, արե,

Վալլահ կը մեռնեմ, խոցերս ի խասե:

2.

Կարիբ եմ, ձեր դունն եմ իկե,

Ձեր խուզիւ խամար դեի՝ ձիկ իրիշկէք.

Օրէն իացմ ջրայ կտրեցէք,

Թէ որ էլ ուզեմ, ձիգ քեարկոծեծէք:

Որ չը մեռայ, ձեր նալէզ կանեմ,

Որ մեռայ, ձիկ տարէք թաղեցէ՛ք.

Նաշիկս Առզրմայ պիրէ՛ք,

Լէշիկս ինե դրեցէ՛ք:

Տարէ՛յք իմ եարոջ դոնէն ընցուցէ՛ք.

Դուռ տփէ՛ք, եար տիւս խանէ՛ք.

Ծովծան աչքեր լացուցէ՛ք.

Չավրէս ծոցէս խանեցէ՛ք,

Ինոր ծովծան աչքերն սրբէ՛ք:

3.

Լիւսին, տիւ պանցրիկ լիւսին,
 Որ կը պիւլորես մէջ տանխինգիյն.
 Շատ տուն կը մտնես, շատ քեօշկ ու սարայ,
 Էրթաս կայնես իմ կարիքի գլխու վրայ:

Կարիք, տիւ քոն ես, թէ արթուն,
 Որ չիր կանե քէօ սէր խանե իուն,
 Ինչի՞ մտար իմ մանկան էրուն,
 Թողիր էնպէս էրուն էրէրուն:

Ձի խաւք ծիծեռնակ պիտէր,
 Գիյ քէօ էրտիս պէոն դնի.
 Ցերեկ ել ու մուտ անի,
 Գիշերը քէօ ծոց ծլարի:

Քեօ ծոց ձիգ սալլի սնդիւկ,
 Ես էլնի մէյ կարիք ճնճողուկ.
 Որ կոտրէր էն սալլի սնդիւկ.
 Թոնէր էն կարիք ճնճողուկ:

Իգին ի պացվե ալաջա գեարուն,
 Սրտիյս ի էլե եւ բալու արուն.
 Տիւ մարալ ջէյրան, ես եմ քեեյ ճէյրան,
 Որ թէ մեռնեմ, տիւ ձիկ պարտական:

Ճ ա յ ե կ ն ու տ ա տ ր ա կ ի կ

Ճայեկն ասաց տատրակ հաւուն.
 «Ինչի՞ կու լաս կուց կուց արուն,
 Երթայ լըցւի բարակ առուն»:

Տատրակն ասաց արօր հաւուն.
 «Գընաց գարուն, եկաւ աշուն,
 Կըտրաւ ջըրիկ աղբիւրներուն,
 Կըտրաւ խոտիկ ծաղիկներուն,

Կըտրաւ ձէնիկ կաքաւներուն.
 Էնքան պիտի լամ երերուն,
 Արիւն կաթէ իմ աչքերուն,—
 Ես ի՞նչ անեմ իմ ձագերուն»:

Ասաց. «Դու մի լա էս աշուն,
 Չէ՞ վաղ կու գայ բարի գարուն,
 Լոյս կը բացւի վեր աշխարհուն,
 Դուռ կը բացւի խեղճիկներուն.
 Ես քեզ կառնեմ իմ թեքերուն,
 Թըռնեմ բանձրիկ վեր ծառերուն,
 Տանեմ, հանեմ վեր սարերուն,
 Բուն կը դընեմ մէջ քարերուն,
 Տուն կը շինեմ մէջ գազերուն,
 Երթիկ բանամ դէմ հով քամուն,
 Խոնիր թաղեմ մէջ այրերուն,
 Ծուխ կը հանեմ հետ ամպերուն,—
 Մեր ցաւ կը տանք հարաւ քամուն:

Գընաց աշուն, եկաւ գարուն,
 Կաթէր ջրրիկ աղբիւրներուն,
 Երթար, լըցւէր բարակ առուն.
 Աղբրանց-արիւն մէջ քարերուն,
 Դեղին սուսուն վեր սարերուն,
 Փունջ մանուշակ մէջ ձորերուն.
 Կանաչ կարմիր գոյն գոյն ծաղկունք,
 Դաշտերն ամեն էրունք, թըռչունք.
 Ձէնիկ կու գայ գառնիկ, մաքուն,—
 Մեր ապրելիք վեր Աստըծուն:

Երգի ծաղկան օրհնութիւն

Օխնեմ օխնեմ օղօճկես,
 Ոտնէդը վեր պօղօճկես.

էրթաս քեաղաք աղ առնես,
 Ձէթիկ մէթիկ ցաւ առնես:
 Տակդ փռեն թանձր թաղիս,
 Վէրէն պառկես քեառսուն ամիս:
 Քեանց կալէ-մաղ կալկլես,
 Քեանց ծարէ-մաղ ծարծրես:
 Քեանց փռկէ-մաղ փէօկփկես,
 Կտելով ճիւղ խմես՝
 Ծամած խաց ուտես:
 Էրկրես, էրկրես, չըփռթնես էտա ցաւից.
 Չամիչ եօթ տիր կըծ անես.
 Ասեղը էրկու թիւով շլկես:
 Նռան խատ ամսէ ամիս,
 Շաքարի կտոր չիւմ խինգ ամիս:
 Վանայ ծով ձէթ էլնի,
 Չայիր չիման ճրագ էլնի.
 Մաշիդ մատրասէն պատրոյգ էլնի,
 Գիշեր ցերեկ հա վառւի՝
 Խոզիւտ թողութեն չէլնի:

Օրհնութիւն տան և պարագայից

Օրհնեցի տունն ու անդիւորն,
 Պառաւն ու խալիւորն,
 Լիւշիկն ու տղէն,
 Խարսն ու փէսէն:
 Թրքոտն ու մկնոտն,
 Չավարն ու կուրկոտն,
 Մաղաղէն ու մառան,
 Ամբարն ու հնձան:
 Ձէթն ու եղաման,
 Սոխն, սխտոր, սխտորաման:

Տաշտն ու մաղն,
 Բիրարն ու աղն:
 Թան ու թխթմոր-աման,
 Պանիրն ու չորթան,
 Գոմն ու մարագ
 Ծրծումն ու կարասք:
 Բակն ու ցանի տուն,
 Հաւն ու հաւի բուն.
 Պտտուրն ու փթիր,
 Խառչէկաթն ու թոնիր,
 Ժաժիկն ու մածուն,
 Պուածքն ու թթուն,
 Գինին ու ձուկն,
 Մանդակն ու պտուկ:
 Կարասն ու տիւճիկ,
 Կուժն ու կաղալիկ,
 Ուտողքն ու սեղան,
 Պղինձն ու քեասան,
 Արտն ու անդաստան,
 Բաղչէն ու բօստան,
 Կալն ու ջաղացն,
 Յորեան ու հացն,
 Ջին ու ջորին,
 Խոտ, յարդն ու գարին.
 Կոփն ու էշը,
 Եզն ու գոմէշը
 Ծառն ու ճիւղն,
 Բարն ու պտուղն.
 Հովիւն ու ոչխար,
 Էծն ու գառ—
 Միշտ և յաւիտեան,
 Օրհնեցի և պահպանիցի:

Ա Ն Է Ժ Բ

Ինեկ, Մինեկ, Վարդիկ, Ճինեկ,
 Օվասափ մոճեկ.
 Սարի ծաղիկ կոճիկ,
 Թօրւան վիրվի էրկու կոր ախչիկ:
 Արևուդ մեռնի Ճօռօյի Նազար,
 Ճապալէզի Կազար.
 Արգարի Նավօն,
 Պլսթրօյի Պետօն,
 Նարեկայ մուխսի Կալօն,
 Արարուց ծուռ Պիտօն.
 Կազար, Նազար, Շէկօն, Ակօն,
 Փիլօ, Գէվօն, Չաչալ-Սաչօն.
 Իլլահ Կճօն, Իլլահ Կճօն:
 Խէր խռաւաթ,
 Շան միս կտաւատ.
 Էրկու շուն կնացին Բաղդադ.
 Կուան, էլան խաղք մալամաթ:
 Չար աչք, Հար փուշ,
 Չար փուշն ի կրակ.
 Կոր անձղան պլսթրակ,
 Սխկի, Թալ աչքդ.
 Թէ չը ժրաւ, փու քէօ իրես...

Ա Ղ Լ Է Ն

Յօրէս էկաւ մէկ մէկ ուտի,
 Աղուէսն էկաւ լանճիկ լանճիկ,
 Ոտեր ունէր կարճիկ կարճիկ,
 Սիրտը ուզեց հաւի քարճիկ:

Ո՛ւյ իմ չալըք-մալիք, չալմալալիք,
 Չալմ պտորիկ, չալմատրպիկ, տռշտահոտ,
 Տըմպլաճակատ, խաշխատրպիկ, տռզիկ ճուտեր:
 Աղուէսն պառկեց աղբի տակին:
 Աչքերը ձգեց չաղ հաւի ձագին,
 Նետով կըտամ աչքի տակին:
 Ես մի բատուկ զարկած պահեմ,
 Ելլեմ երթամ ձագերս հանեմ,
 Ես էն աղուէսն կու սպանանեմ,
 Յօրէս եկաւ Ջաւաթ-Խանը,
 Ո՞վ սովրացրաւ ամեն բանը.
 Աղջիկ՝ վեր կաց, ջուր տո՛ւր հորթին,
 Մեռնի կատաւտիրոջ որդին:
 Ա՛յ տղայ, անուշըդ է Աւագ,
 Քեզ կուտացնեմ մեղր ու կարագ,
 Համ տիրացու, համ սարկաւագ,
 Մէկ ճուտ ունիմ իմ յիշատակ:

Պ ա Ր Ե Ր Գ

Տարան, թող տանեն Ձընկլիկ. հանձր նանանօր.
 Չատկին կը բերեն, Ձընկլիկ. հանձր նանանօր.
 Կանաչ մոմերով, Ձընկլիկ. հանձր նանանօր.
 Դեղին սօլերով, Ձընկլիկ. հանձր նանանօր.
 Նախշուն թաթերով, Ձընկլիկ. հանձր նանանօր.
 Ոսկի բաղերով, Ձընկլիկ. հանձր նանանօր.
 Կըլոր տօտերով, Ձընկլիկ. հանձր նանանօր.
 Սալու լաչիկով, Ձընկլիկ. հանձր նանանօր.
 Գուհազ մէզարով, Ձընկլիկ. հանձր նանանօր.
 Տարան թող տանեն Ձընկլիկ.
 Չատկին կը բերեն Ձընկլիկ.

Ծ ո յ լ հ ն ձ ո ղ ք

Ա լ է ք ս ա ն

Ու իր տընեին փեսան,
Քըսան գերընդի
Քառսուն յէսան.
Նըստեն,
Սըրեն,
Պառկեն,
Քաղեն,
Փոծխեն.
Կապեն,
Բարդեն,
Յետին անգամ համրեն, տեսան
Բարդէն պակաս էր քըսան:

Ա Ր Տ Ո Ւ Տ Ի Կ

Արտուտիկ,
Նախշուն տօտիկ.
Իջնեն կալեր,
Գողարիկ մողտիկ,
Ընտրեն քարեր,
Ուտեն կուտիկ,
Կը ծըլվան
Կըլթիկ կըլթիկ:

Լ ա գ լ ա գ

Լագլագօ, Հաջի բէգօ,
Յուստէ կ'իգաս.—
Սե սարերուց:
Ի՞նչ ես բերեր.—

Թուխթ մը սապոն:
 Ո՞ւր կը տանես.—
 Սուսկայ Մամուն:
 Որ ի՞նչ անի.
 Լաշիկ լըւայ,
 Թալի գլխուն,
 Ելնէ գարուն:

Հ ա ն դ է ս թ ո չ ն ո ց

Ժողովրդական կատակերգութիւն
 (Գեղջկական կեանքի վրայ յօրինւած)

Կ ի վ ի վ	)	Թագաւոր կամ պարոն.
Ա լ ի չ ա խ չ ա խ		Ասպատակողներ
Տ ի ո լ ի լ ի ն		
Շ ա հ է ն-բ ա գ է ն		
Ք ո ո-պ ու ա պ ու ն		

Ալի չախչախ, Տիուիլին, Շահէն-բագէն, Քոռ-պուպուն

Երիշ քըշեցին վըր Լակլակուն.
 Լակլակ թափ տւեց իր թևերուն, ասաց.
 Մի դպիք իմ մանրիկ ձագերուն.
 Ես Զըրարկւորն եմ պարոն Կիվիվուն:

Ալի չախչախ, Տիուիլին, Շահէն-բագէն, Քոռ-պուպուն

Երիշ քըշեցին վըր Ագոաւուն.
 Ագոաւ թափ տւեց իր թևերուն, ասաց.
 Մի դպիք իմ մանրիկ ձագերուն.
 Ես Դումանջին եմ պարոն Կիվիվուն:

Ալի չախչախ, Տիուիլին, Շահէն-բազէն, Քօռ-պուպուն

Երիշ քըշեցին վըր Լորուն.

Լոր թափ տւեց իր թևերուն, ասաց.

Մի դպիք իմ մանրիկ ձագերուն:

Ես Սարկաւազն եմ պարոն Կիվիւուն:

Ալի չախչախ, Տիուիլին, Շահէն-բազէն, Քօռ-պուպուն

Երիշ քըշեցին վըր Խազուն.

Խազն թափ տւեց իր թևերուն, ասաց.

Մի դպիք իմ մանրիկ ձագերուն.

Ես Տանտիկինն եմ պարոն Կիվիվուն:

Ալի չախչախ, Տիուիլին, Շահէն-բազէն, Քօռ-պուպուն

Երիշ քըշեցին վըր Տատրակուն.

Տատրակ թափ տւեց իր թևերուն, ասաց.

Մի դպիք իմ մանրիկ ձագերուն.

Ես Ալուրմաղողն եմ պարոն Կիվիվուն:

Ալի չախչախ, Տիուիլին, Շահէն-բազէն, Քօռ-պուպուն

Երիշ քըշեցին վըր Եղունկուն.

Եղունիկ թափ տւեց իր թևերուն, ասաց.

Մի դպիք իմ մանրիկ ձագերուն.

Ես Խնամին եմ պարոն Կիվիւուն:

Ալի չախչախ, Տիուիլին, Շահէն-բազէն, Քօռ-պուպուն

Երիշ քըշեցին վըր Սարեկուն.

Սարեկ թափ տւեց իր թևերուն, ասաց.

Մի դըպիք իմ մանրիկ ձագերուն.

Ես Դափածողն եմ պարոն Կիվիվուն:

Ալի չախչախ, Տիուիլին, Շահէն-բազէն, Քօռ-պուպուն

Երիշ քըշեցին վըր Կոնկուն.

Կոնկնկ թափ տուեց վըր թևերուն, ասաց.

Մի գըպիք իմ մանրիկ ձագերուն.
Ես մեծ Աշուղն եմ պարոն Կիվիվուն:

Քլի չախչախ, Տիուլիլին, Շահէն-բազէն, Քօռ պուպուն

Երիշ քըշեցին վըր Ծիծեռնկուն.
Ծիծեռնիկ Թափ տւեց իր Թևերուն, ասաց.
Մի գըպիք իմ մանրիկ ձագերուն.
Ես Չարխաճին եմ պարոն Կիվիվուն...

II

ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԲԱՆԱԿԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԻՆ ՇՐՋԱՆ

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՄ

Գ Ր Ի Գ Ո Ր Լ Ո Ւ Ս Ա Ն Ո Ր Ի Ն

Յայնմ ժամանակի տեսիլ Աստուծոյ երևեալ ի վերայ քեռ թագաւորին, որոյ անունն էր Խոսրովիդուխտ. արդ, եկեալ խօսէր ընդ մարդիկն, պատմէր տեսիլ և ասէր. Տեսիլ երևեցաւ ինձ յայսմ գիշերի. այր մի ի նմանութիւն լուսայ եկեալ պատմեաց ինձ, եթէ ոչ այլ ինչ գոյ բժշկութիւն հարուածոցն՝ որ եկին հասին ի վերայ ձեր, եթէ ոչ յղեսջիք դուք ի քաղաքն յԱրտաշատ, ածել անտի զկապեալն Գրիգորիոս. նա եկեալ ուսուցէ զձեզ՝ դեղ ցաւացդ բժշկութեան:

Արդ, իբրև լուան մարդիկն՝ սկսան ծիծաղել զբանիւքն զոր ասաց. սկսան խօսել ընդ նմա և ասեն Եւդոլ ուրեմն մոլեգնեցար. դեւ ուրեմն հարաւ ի քեզ. զիմարդ է՝ զի արդ հնգետասան ամ է զի ընկեցին զնա յանհնարին խոր վիրապն, և դու ասես եթէ կենդանի է. արդ և ոսկրոտին իսկ ուր իցէ. զի նոյնօրին իբրև իջուցին զնա անդր՝ յօձիցն. իսկ տեսլենէն նոյնժամայն սատակեալ իցէ:

Իսկ կրկնեաց դարձեալ ևս կնոջն զնոյն տեսիլն, և հինգնեաց սպառնալեօք, զի եթէ ոչ պատմեսցէ ստէպ ստէպ, մեծամեծ տանջանս ընկալցի, և հարուածք մարդկան և թագաւորին ևս քան զևս սաստկացի մահու և պէսպէս տանջանօք: Եւ մտեալ անդրէն Խոսրովիդուխտըն՝ մեծաւ երկիւղիւ և զգուշութեամբ ասաց զբանսն հրեշտակին:

Իսկ նոքա վաղվաղակի յղէին անդր նախարար զոմն աւագ՝ որում անուն Օտա կոչէր: Եւ գնաց նա ի քաղաքն Արտաշատ՝ հանել զնա ի խոր բանդէ վիրապին: Արդ, իբրեւ եկն եհաս Օտայն ի քաղաքն յԱրտաշատ, ընդ առաջ ելանէին նմա քաղաքացիքն՝ հարցանել զպատճառս գալոյն. և նա ասէ ցնոսա, թէ վասն կապելոյն Գրիգորի եկեալ եմ՝ տանել զնա: Իսկ նոքա զարմացեալ առ հասարակ ասէին. 11^օ գիտէ թէ կայցէ, զի բազում ամք են զի ընկեցին զնա անդր: Իսկ նա պատմեաց զիրս տեսլեանն և զգործն զինչ եղեւն:

Իսկ եկին բերին կարս պարանաց երկայնս և ստուարս, և կցեցին իջուցին ի ներքս. աղաղակեաց Օտայն նախարար ի ձայն մեծ, և ասէ. Գրիգորիոս. եթէ կայցես ուրեք՝ եկ ի դուրս, զի տէր Աստուածն քո՝ զոր պաշտես դու՝ նա հրամայեաց հանել զքեզ այտի: Եւ անդէն յօտն կացեալ վաղվաղակի շարժեաց զպարանն, և բուռն հարկանէր: Իսկ սոցա գիտակցեալ՝ ձգեալ հանին զնա ի վեր. և տեսին զի թխացեալ էր մարմին նորա իբրեւ զածուխ սևացեալ. և անդէն հանդերձս մատուցեալ զգեցուցին նմա, և խնդութեամբ առին զնացին յԱրտաշատ քաղաքէ, տանել ի Վաղարշապատ քաղաք:

Յայնմ ժամանակի առ վտանգի տարակուսանաց ցաւոցն՝ ելեալ թագաւորն՝ դիւին առեալ ածէր ընդ առաջ նորա, մերկ խայտառակ. և նախարարքն արտա-

քոյ քաղաքսն սպասէին նմա: Արդ, իբրև տեսանէին զնոսա ի բացէ՝ զի գային, Գրիգորիոս Օտայիւն հանդերձ և այլ բազում մարդիկ՝ որ գային ընդ նոսա յԱրտաշատ քաղաքէ, ընդ առաջ խաղացեալ մոլեգնելով և ուտելով զմարմինս, դիւահարէին և փրփրէին առաջի նորա:

ԶԵՆՈՒ ԳԼԱԿ

Պատերազմ քուրմերի հետ

Իսկ իշխանքն իբրև լուան՝ ելին ի վերայ բլերն, և տեսին զԱրծանն, զի արս չորեքհարիւր լոկ՝ թէ աւելի կամ պակաս ունէր ընդ իւրն. վաղաղակի ի վերայ յարձակեալ քաջ իշխանացն, ի փախուստ դարձուցանէին զԱրծանն. իսկ այլ զօրքն Հայոց իբրև լուան զձայն գուժին, վաղվաղակի ամենեքեան անդր ի բլուրն հասանէին: Իսկ Արծանն յառաջ մատուցեալ՝ սկսաւ թըշնամանել զիշխանսն Հայոց, և ասէ: Յառաջ մատիք, ով դենակորոյսք և ուրացողք զհայրենի աստուածսն, և թըշնամիք բարեփառին Գիսանէի. ոչ գիտէք զի այսօր Գիսանէ ի պատերազմ ելեալ է ընդ ձեզ, և մատնելոց է զձեզ ի ձեռս մեր և հարկանելոց է ձեզ կուրութեամբ: Իսկ իշխանն Արծրունեաց ի միջ անցեալ, ասէ. Ո՛վ որ խրոխտասդ ի վերայ մեր. եթէ վասն Աստուծոցն մարտնչիս, սուտ ես և եթէ վասն երկրիդ, բնաւ իսկ անմիտ ես. զի այս իշխանն է Անգեղ տան, և իշխան Սիւնեաց տանն և այլք ի պատուաւորաց՝ զորս դուք իսկ ճանաչէք: Իսկ Դեմետր որդի Արծանին ասէ՝ Լուարուք մեզ իշխանքդ Հայոց. այս քառասուն ամ է՝ զի ծառայեմք մեծի աստուածոցն, և գիտեմք զզօրութիւն նոցա, զի ընդ թշնամիս պաշտօնէից իւրեանց ինքեանք

մարտնչին: Արդ, մեք պատերազմաւ ձեզ չկարեմք ընդդիմանանալ. զի այս տունն է թագաւորին Հայոց, և դուք իշխանք նորա. բայց այս ձեզ յայտնի լիցի, որ թէպէտ մեք ձեզ յաղթել ոչ կարեմք, սակայն լաւ է այսօր մեռանել ի վերայ աստուածոցն մերոց՝ քան թէ զտաճար նոցա ի ձէնջ ապականեալ տեսանեմք, որով և զկեանս ատեցաք և զմահ սիրեցաք: Բայց որ իշխանդ ես Անգեղ տան, յառաջ մատիր, զի մենամարտեսցուք ես և դու:

Յայնժամ ի մէջ անցեալ իշխանն Անգեղ տան և Արձանն, և սկսան անցանել շուրջ զմիմեամբք. և աճապարեալ Արձանն, եհար տիգաւ ի վերայ բարձից նորա, և մերձ տարաւ ընկենուլ զնա. իսկ իշխանն դարձեալ ի վերայ նորա, ասէ. Գիտեա զայս, Արձան, զի տեղւոյս այս Արձան են կոչելոց. զի քեզ արձանանալ պիտի յայսմ վայրի: Եւ ի վեր ամբարձեալ զձեռն իւր՝ իջուցանէր զսուրն իւր ի վերայ աջոյ թիկանցն, և ի բաց ձգէր զպարանոցն հանդերձ ձախ թիկամբն և տամբն: Եւ նորա անկեալ յերկիր թաւալէր. և կուտեցին արձան ի վերայ նորա, և կայ ի թաղման ի նմին տեղւոջն, որ դեռ ևս Արձան կոչի անունն լերինն:

ՓԱԽՍՏՈՍ ԲԻԻԶԱՆԴ

Արշակ Բ. և Շապուհ

Ապա թագաւորն Պարսից, քանզի զայս լուեալ ի քաւդէիցն, տաճիկ ուղտուք արձակէ ի Հայս արս՝ զհողոյ և զջրոյ, զի եկեսցեն բարձցեն նմա զհմայսն: Եւ ընդ սակաւ աւուրս եկին բերին զայն ինչ՝ զորմէ յղեացըն: Ապա հրաման տայր թագաւորն Շապուհ, զկէս յատակին իւրոյ խորանին՝ հարկանել ի բերեալ հողոյն

Հայոց, և զջուրն ցանել ի վերայ նորա. և զկէսն ի նոյն հողն զիւրոյ բնակութեան երկրին թողուլ: Եւ ետ ածել զԱրշակ արքայ Հայոց՝ զառաջն իւրով, և զայլ մարդիկն ի բաց հրամայեաց կացուցանել. և զձեռանէ առեալ՝ շրջէր ճեմելով. և երթեկս առեալ ընդ խորանն, ասէ ցնա, յորժամ ի պարսիկ ի հողոյն ի վերայ ճեմէին. թէ, ընդէ՞ր եղեր իմ թշնամի, Արշակ արքայ Հայոց. զի ես որպէս զորդի սիրեցի զքեզ, և կամեցայ տալ քեզ զդուստր իմ կնութիւն, և որդի ինձ առնել զքեզ. իսկ դու խոտացար ընդ իս, և քովք կամօք՝ առանց իմոց կամաց՝ եղեր ընդ իս թշնամի. և այս լի երեսուն ամ է, զի պատերազմեցար ընդ իս:

Ասէ Արշակ արքայ. թէ, մեղայ քեզ և յանցեայ, զի ես եկի և կոտորեցի և յաղթեցի թշնամեաց քոց. և ական ունէի ի քէն պարգև կենաց, և թշնամիք իմ հրապուրեցին զիս և արկին երկիւղուկս ի քէն, և փախուցին ի քէն: Եւ երդումն իմ զոր երդուայ քեզ, յառաջ ածին զիս. և եկի առաջի քո. և ահաւասիկ ծառայ քո ի ձեռս կամ. զինչ և պարտ է քեզ՝ արա զիս, զինչ և կամ իցէ. սպան զիս, զի ես ծառայ քո առ քեզի կարի յանցաւոր եմ, մահապարտ եմ:

Իսկ Շապուհ արքայ առեալ զձեռանէ նորա՝ շրջէր ճեմելով ի չքմեղս. առեալ զնա ածէր ի հայակողմն՝ ի հողն հարեալ յստակն. իսկ իբրև յայն տեղի հասանէր և զհայ հողն կոխէր, մեծամեծ ըմբոստացեալ հպարտացեալ՝ այլ ձայն չրջէր. սկսանէր խօսել և ասել. ի բաց կաց յինէն, ծառայ չարագործ, տիրացեալ տերանցն քոց. այլ ոչ թողից զքեզ և որդւոց քոց զվրէժ նախնեաց իմոց և զմահն Արտաւանայ արքայի. զի այժմիկ ձեր ծառայից զմեր տերանց ձերոց զբարձ կալեալ է. բայց ոչ թողից, եթէ ոչ տեղիդ մեր առ մեզ եկեսցէ:

Իսկ դարձեալ առնոյր զձեռանէ, դարձեալ տանէր

յայն հող Պարսից. ապա աշխարէր զասացեալսն, խոնարհէր, բռն հարկանէր զոտից նորա, մեծապէս ապաշխարելով զղջմամբ զասացեալ բանսն: Իսկ յորժամ առեալ զձեռանէ՝ զնա տանել ի հայ հողն, ևս խստագոյն քան զառաջինսն բարբառէր, իսկ դարձեալ միւս անգամ հանէր յայնմ հողոյն, բանիւք յապաշխարութիւն զառնայր: Յայգուէ և երեկոյն այնպէս շատ փորձ փորձեաց զնա. զի իբրև ի վերայ հարեալ հողոյն տանէր, խսացեալ ամբարտաւանէր. իսկ ի վերայ բռն գետնոյն յատակին (գայր) և կայր, ի զղջումն դռնայր:

Իսկ իբրև երեկոյ եղև՝ ժամ ընթրեաց թագաւորին Պարսից, քանզի սովորութիւն էր Հայոց թագաւորին բազմական անդէն ընդ նմին առ նմա ի նորին տախտին արկանել բազմական, օրէնք էին՝ զի թագաւորն Պարսից և թագաւորն Հայոց ի միում տախտի բազմէին, ի միում գահոյս. իսկ այն օր՝ նախ զտող բազմականացն թագաւորացն՝ որ անդն էին, զամենեցունց կարգեցին. հուսկ յետոյ զկնի ամենեցունց ի ներքոյ բոլորին՝ զԱրշակայ բազմականն առնէին, ուր զհայ հողն յատակն հարեալ էր: Նախ, ամենեքեան իբրև բազմեցան, յիւրաքանչիւր չափու, յետոյ ածէին բազմեցունցանէին զարքայն Արշակ: Արդ, եկաց բազմեալ ուռուցեալ վայր մի. իսկ յոտն եկաց, ասէ թագաւորն Շապուհ. Իմ այդ տեղի, ուր դուդ ես բազմեալ. յոտն կաց այդի, թող ես այդր բազմեցայց, զի տեղի ազգի մերոյ այդ լեալ է. ապա եթէ յաշխարն իմ հասից, մեծամեծ վրէժս խնդրեցից ի քէն:

ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐ

Ք Ր Ի Ս Մ Ո Ս Ի Թ ա դ մ ա ն

Պարգևատուն ամենեցուն՝ այսօր խնդրի պարգևս
'ի Պիղատոսէ: Եւ արկողն զլոյս՝ որպէս զօթոց հաւա-
նի պատիլ 'ի Յովսէփայ:

Կենդանատուն ամենեցուն՝ այսօր դնի ի նոր գե-
րեզմանի: Եւ գանձն անմահութեան՝ կնքի մատանեաւն
քահանայից:

Արարածոց փրկութիւն Քրիստոս՝ այսօր եղաւ ի
նորափոր վիմի: Զոր օրհնեն զօրք երկնից երզով՝ պահ-
պանի ի զինւորացն:

Սահակ Պարթև

Ա պ ա շ խ ա ր ու թ և ա ն

Ի նեղութեան իմում օգնեա ինձ տէր, որպէս եր-
բեմն Յովնանու:

'Ի յանցանաց իմոց մաքրեա՛ զիս, տէր, որպէս
երբեմն զմաքսաւորն:

'Ի նենգաւոր շրթանց փրկեա՛ զիս, տէր, և յարե-
նէ ապրեցո:

Ս. Մեսրոպը

Զանապական զհոգևոր զգանձն՝ յապականացու կեն-
ցադս ծախեցի. այլ առ քեզ միայն պաղատիմ, բարե-
րար փրկիչ, խնայեա 'ի մեղուցեալ ծառայս:

Զցանկ հոգւոյ իմոյ քակտեցի և եղէ անբարու-
նակ որդ. այլ առ քեզ միայն պաղատիմ, բարերար
փրկիչ, խնայեա 'ի մեղուցեալ ծառայս:

Ոստաքանց եղէ ես որպէս զարմաւենի, պտղակո-

րոյս՝ որպէս ձիթենի. այլ անյիշահար և անոխակալ
փրկիչ, խնայեա 'ի մեղուցեալ ծառայս:

Ս. Մեսրոպը

Ս. Հ ո ի փ ս ի մ ե ա ն ց

Անձինք նւիրեալք սիրոյն Քրիստոսի, երկնաւոր
նահատակք և կուսանք իմաստունք. 'ի պարծանս ձեր
բարձրացեալ տօնէ մայր Սիրմի՛ դատերօքն իւրովք:

Բարբառք երկնաւորք լցին զերկիր. քանզի հոտ
անուշից բուրեցայք 'ի Քրիստոս. ողջակէզք բանաւորք
և զոհք փրկութեան և որոջք անարատք ընծայեալք
Աստուծոյ:

Գեղեցկութիւնք մարմնաւոր պայծառութեան ձե-
րոյ՝ յիմարացոյց զթագաւորն և պակեան հեթանոսք.
'ի գեղ սքանչելի աստուածատուր կուսանացն տարփա-
ցեալ զւարթունքն ընդ մարդկան տօնեցին...

Կոմիտաս

Վ ա ր դ ա ն ա ն ց

Նորահրաշ պսակաւոր և զօրագլուխ առաքինեաց.
վառեցար զինու հոգւոյն՝ արիաբար ընդդէմ մահու:
'Արդան, քաջ նահատակ, որ վանեցեր զթշնամին, վար-
դագոյն արեամբդ քո պսակեցեր զեկեղեցի:

Երկնաւոր թագաւորին զինու յաղթեալ պատերազ-
մին, խոհական իմաստութեամբ խոհեմացեալ անճա-
ռապէս. Պորէն խորհրդական և ծանուցեալ անուն բա-
րի, խաչելոյն վկայ եղեալ, հեղմամբ արեան պսակե-
ցաւ...

Ներսէս Շնորհալի

ԿՈՐԻԻՆ

Վարք Ս. Մեսրոպի

Էր այրս այս Մեսրոպի ի Տարօն գաւառէ, ի Հացեկաց գեղջէ, որդի Վարդանայ. ի մանկութեան աստիս վարժալ հելլենական դպրութեամբն, և եկեալ ի դուռն Արշակունեաց թագաւորացն Հայոց, կացեալ յարքունական դիւանին, լինէր սպասաւոր արքայատուր հրամանին: Եւ հմուտ եղեալ աշխարհակեաց վարուց՝ ի զինուորական կարգս, և յառաջագէմ և սիրելի էր ամենեցուն, մեծամեծաց և փոքունց, իմաստութեանն առաջնորդեալ յիրաւունս ամենայն:

Յետ այսորիկ ի ծառայութիւն Աստուծոյ մարդասիրի դարձեալ, մերկանայր յինքենէ զամենայն զբաղմունս, և առեալ զխաչն պարծանաց՝ ըստ աւետարանական հրամանին, ելանէր զկնի ամենակեցոյց խաչելոյն Քրիստոսի. և հակեալ զհրամանաց պայման, ի խաչակիր գունդն Քրիստոսի աշակերտացն խառնի. և զկրօնս միանձանց յանձն առեալ յաւէտ կրօնաւորէր: Եւ բազում և ազգի ազգի վշտակցութիւն ընդ աւետարանին կրէր. և ամենայն կրթութեան հոգևորացն զանձն տուեալ՝ կրօնաւորէր ի քաղց և ի ծարաւ, ի ցուրտ և ի մերկութիւն. խոտաբուտ եղեալ, խարազնազգեստ և գետնատարած անկողնօք, և զհանգիստ քնոյ գիշերոյ յոտնաւոր տքնութեամբ՝ ի թօթափել ական վճարէր բազում անգամ. և զայս առնէր ոչ սակաւ ժամանակս: Եւ գտեալ զոմանս զգաստասէրս՝ յինքն յարեցուցանէր, աշակերտել նմին աւետարանական կրօնաւորութեան: Եւ ամենայն փորձութեանց ի վերայ հասելոց՝ կամայական քաջութեամբ տարեալ, և նմիմբ լուսաւորեալ և պայծառացեալ ի հանդէս ճգնաւորական, հաճոյ Աստուծոյ և մարդկան երևեալ:

ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՑԻ

Հ ա յ կ ա կ ա ն Ն ա խ ա պ ա շ ա ր ու մ ն ե ր

...Եւ ոչ միայն յանասունսն են բնական ազդեցութիւնք, այլ և 'ի մարդկան, որ խօսուենք և իմաստունք են: Որպէս յորժամ ակն խաղայցէ, բնական ազդեցութեամբ վասն զնորոգ ոք տեսանելոյ լինի՝ ասեն՝ նշանակ, որք այնմ ստէպ միտ դնեն: Յորժամ յերանս կամ յայլ անդամս միս խաղայցէ, նշանակ հեծանելոյ, կամ սիրելւոյն պատահելոյ, կամ զան ըմպելոյ: Նոյնպէս և յորժամ ոտն կծիցէ կամ ձեռն, մին՝ ասեն՝ ճանապարհի գնալոյ նշանակ է կամ անձրևի, և միւսն՝ առնլոյ ինչ յումեքէ կամ տալոյ: Նոյնպէս և փնչելն, և լեզւին կծել, և ունկանն հարկանել, և ըմբանին կծել, ոչ եթէ յայտոյ իմեքէ լինի, այլ 'ի բնական ազդեցութենէ անտի՝ զոր տնկեալ է արարչին յանդամսն: Զի յորժամ 'ի խորհրդական զգուշութենէն զեղծիցի, բնական ազդեցութեամբն պատասպարեսցի:

Եւ յօրանջելն և ձգտել, որպէս կարծեցին ոմանք, ոչ 'ի դիւէ լինի՝ այլ 'ի մեղկութենէ և թուլութենէ մարմնոյն: Ուստի զստէպ յօրանջելն և ձգտելն՝ հմուտ բժիշկք 'ի մթերելոյ մաղասոց ասեն, զոր և փորձն իսկ յայտ առնէ. զի յորժամ ստէպ ոք յօրանջիցէ, սարսափիւն զայ զոսկերօքն և քըստմունքըն գնան ընդ անդամսն:

Եւ ոչ փնչելն 'ի հրեշտակէ, այլ կամ 'ի ցրտոյ՝ կամ վասն այլ իրիք բնական ազդեցութեան: Նաև յոգոցն հանել՝ երբեմն յիշատակաւ լինի, և երբեմն առանց յիշելոյ զոք: Եւ զի բնական ազդեցութիւնք են և ոչ 'ի դիւաց, յայտ անտի է՝ զի և յանասնոց բնութիւնս գտանին նոյնք: Եւ յոգոցն հանել՝ յորժամ ոչ զոք կամ զինչ

ինչ բարի կամ զկարիս յիշելոյ լինիցի՝ բնական ազդեցութիւն է, առ ամփոփելոյ զոմն ընդ երկիւղիւ արարչին, և ճանաչելոյ զիւրոյ բնութեանն տկարութիւն: Եւ յորժամ յիշատակաւ լինիցի կամ առ անարժանս ինչ և զֆլասս աշխարելոյ: Որպէս յորժամ ի լրջեաց ծուլայցէ, գիշերական երազովքն ամփոփի ընդ երկիւղիւ...

Երկնային մարմինները

Լուսին, ասեն, քան զարեգակն երեսուն օր անցեալ ընդ ամենայն աստեղատունսն, այսինքն ընդ ամենայն երկինս, հասանէ ի նոյն տեղի. և արեգակն ի տարւոջ: Եւ երկինք զմի տիւ և գիշեր առածեալ զինքեամբք, շրջին ի նոյն տեղի: Եւ եւթն աստղ միայն է գնայուն, և այլն ամենայն բեռեալ են յերկինս. և որ գնայուն աստեղքն են՝ արեգակն և լուսին, և այլ ևս հինգ աստեղք, ոչ եթէ յարեւելից յարեւմուտս գնան՝ այլ յարեւմտից յարեւելս:

Եւ տան օրինակ ինչ՝ որ ոչ նման է, եթէ յորժամ անիւ շրջանակիցի, և մըջիւն մի ի խեցին գնայցէ յարեւմտից կողմանէ ընդ արեւելս, վասն անուին արագագոյն ընդ արեւմտից կողմն շրջելոյ թուի՝ թէ մըջիւնն յարեւելից յարեւմուտս կոյս ընթանայցէ. որ ոչ յարեւելից յարեւմուտս կողմն գնայցէ՝ այլ յարեւմտից յարեւելս և անիւն ստէպ շրջելովն այնպէս երեւցուցանէ:

Եւ երկինք, ասեն, որչափ ի վեր են՝ դոյնչափ ի խոնարհ են, և դոյնչափ ամենայն կողմանց շուրջ գերկրաւ, և գերկիրս շուրջ ջուր պատէ, և զջուրն և գերկիր՝ օդ, և զօդն և զջուր և գերկիր՝ հուր: Եւ լուսնի

չիք իւր լոյս առանձին, այլ յարեգակէ գայ ի նա լոյսն. և յայտ անտի է, ասեն, զի յորմէ կուսէ արեգակն իցէ, յայնմ թերէ սկսանի ի նմա լոյս ծնանել. և ըստ հեռաւորութեան արեգականն՝ սակաւ գայ ի նա լոյսն, և ըստ տակաւ տակաւ մերձենալոյն՝ յաճախէ ի նա լոյսն. և յորժամ մօտ հասանէ ի նա՝ լնու. և յորժամ անցանէ զարեգակամբ՝ սկսանի տակաւ նւաղել, և որչափ ի բացն հեռանայ՝ այնչափ պակասէ ի նմանէ լոյսն, մինչև ամենեկին նւաղէ. և յորժամ միւս անգամ հանդիպի, ծագէ ի նմա սակաւիկ ինչ ի լուսոյն վասն հեռաւորութեան. և որչափ մերձենայ, այնչափ առ սակաւ աճէ ի նա լոյսն...

...Եւ լուսին, ասեն, ի ներքոյ է քան զարեգակն է քան զամենայն աստեղս. և քանզի ի ներքոյ է, յորժամ կշիռ դէպ արեգական պատահիցէ՝ յայնժամ խաւարի արեգակն: Եւ պատճառս փոփոխմանց տարերաց չորից բնութեանցն զաստեղս՝ իբրև զկենդանիս ինչ՝ դնեն: Զայս ամենայն ասեն հայթայթանօք, զի զերկինս և զլուսաւորսն կենդանիս և աստուածս կարծեցուսցեն...

ԴԱԻԻԹ ԱՆՅԱՂԹ

Յ ա ղ ա գ ս Ս ե ո ի

...Եւ այլ ազգ դարձել սեռ ասի, ընդ որով դասի տեսակն. ըստ նմանութեան թերևս սոցայցր ասացեալ: Եւ քանզի սկիզբն իմն է այսպիսի սեռս ընդ սովաւցն, և թուի և զբազմութիւն պտրունակել զամենայն ընդ սովաւցն: Արդ եռակի սեռոյր ասացելոյր՝ յաղագս երրորդին առ իմաստասէրս է բան. զոր և ենթադրելովք բացատուեցին, սեռ գոլ ասելով զըստ բազմացն և տար-

բերեցելոցն տեսակաւ ի ներում զինչէն ստորոգեալ. որգոն՝ կենդանին քանզի ստորոգեցելոյն է ինչ՝ որ զմիոջէ ասի միայնոյ, որպէս անհատքն. որզան՝ Սոկրատէսն. և սայն և այսն: Իսկ որ զյոլովիցն իբր սեռքն, և տեսակքն, և տարբերութիւնքն, և յատուկքն, և պատահքն հասարակաբար, այլ ոչ յատկապէս ումեք: Եւ է սեռ, որգոն՝ կենդանին. և տեսակ, հիկէն՝ մարդ. և տարբերութիւն, որպակ՝ բանական. և յատուկ հիբար՝ ծիծաղական. և պատահ, որգոն սպիտակն, սեւն, նստելն:

Արդ զմիոյր միայնոյր ստորոգեցելոյրն տարբեր են սեռքն, այնու՝ որ զյոլովիցն է բացատուեալ ստորոգիլ ըստ յոլովիցն տեսակից, զի տեսակն թէպէտ և յոլովիցն ստորոգին, այլ ոչ տեսակաւ տարբերեցելոց՝ այլ թւով, քանզի մարդ տեսակ ելոյր՝ Սոկրատոյր և Պլատոնոյր ստորոգի, որք ոչ տեսակաւ են տարբերք, այլ թւով: Իսկ կենդանին սեռ ելով, մարդոյր և ձիոյր և եզին ստորոգի, որք տարբերին և տեսակաւ ի միմեանց, այլ ոչ թւով միայն:

Եւ յատկոյրն տարբեր է սեռն, զի յատուկն զմիոյր տեսակոյր, ոյր է յատուկ. ստորոգի և զընդ տեսակաւն անհատիցն. որպէս ծիծաղականն մարդոյր միայնոյր և զըստ մասանցն մարդոցրն. բայց սեռն ոչ զմիոյր տեսակոյր ստորոգի. այլ զյոլովից և զտարբերեցելոց տեսակաւ:

ԵՂԻՇԷ

V դ ա Ր Ի կ ա ն ա յ ք

Իսկ կանայք երանելի առաքինեացն, և կապելոցն և անկելոցն ի պատերազմին, ընդ ամենայն աշխարհն Հայոց համօրէն համարել ես ոչ կարեմ. զի բազում այն են՝ զոր ոչ գիտեմ, քան թէ գիտիցեմ: Զի հինգ հարիւրով չափ յականէ յանուանէ ճանաչեմ. ոչ որ միայն աւագագոյնքն էին, այլ զբազումս ի կրտսերագունաց անտի:

Ամենեքեան միահամուռ գերկնաւոր նախանձ բերելով, ոչ ինչ ընդհատ երևեցան յանցանէ՝ որ ոչ ճաշակեցին զաշխարհ, Քանզի եթէ աւագագոյնք էին, և եթէ մանկագոյնք, զմի առաքինութիւն հաւատոց զգեցան: Ոչ ինչ յիշեցին ամենեկին զանուն փափկութեան մայրենի ազատութեան, այլ իբրև մարդք՝ որ վշտաբերք լեալ իցեն անդստին ի շինական սովորութեանցն տանջելով վարեալ զկեանս աշխարհիս, անդրագոյնք ևս քան զնոսա յանձն առին զհամբերութիւն վշտաց:

Ոչ միայն յոգիսն մխիթարեալ կացին առ անբռնոյթ զօրութիւնն յուսոյն յաւիտենից, այլ և մարմնոյ նեղութեամբ առաւել ևս բարձին զբռն ծանրութեան: Զի թէպէտ և ունէին զիւրաքանչիւր ձեռնասուն սպասաւորս, ոչ ոք երևէր ի նոցանէ՝ թէ որ տիկինն իցէ և կամ որ նաժիշտն. մի հանդերձ էր հասարակաց, և միապէս գետնախշտիք երկոքեան: Ոչ ոք ումեք անկողնարկ լինէր. քանզի և չճանաչէին իսկ զխոտեղէնսն ընտրել ի միմեանց. մի գոյն թխութեան փսրայիցն, և մի գոյն սևութեան սնարից բարձիցն:

Ոչ գոյր նոցա համեմ խահամոքք անուշարար առանձին, և ոչ հացարարք որոշեալ ի պէտս սպասու ըստ ազատաց կարգի, այլ հասարակաց էր: Շաբաթամուտն

ըստ կարգի միայնակեցաց, որ յանապատս բնակեալ են: Ոչ ոք ումեք ջուր ի ձեռս արկանէր, և ոչ կրտսերք աւագաց դաստառակս մատուցանէին, չանկաւ օշնան ի ձեռս փափկասուն կանանց, և ոչ մատուցաւ իւղ ի զուարթութիւն խրախութեան: Չեղան առաջի սուրբ սկտեղք, և ոչ անկան բաժակակալք յուրախութիւն. չեկաց ուրուք նոցա նուիրակ առ դուրս, և ոչ կոչեցան պատւականք յարանց ի տաճարս նոցա. չյիշեցան նոցա՝ թէ գուցէ ոք ամենեին ի բնակասնունդ դայեկաց և կամ բնաւ ի սիրելի հարազատաց:

Փոշոտեցան և ծխոտեցան սրահակք և սրսկապանք նորեկ հարսանց, և սարդի ոստայնք ձգեցան ի սենեակս առագաստաց նոցա. կործանեցան բարձրագահք տաճարաց նոցա, և խանգարեցան սպասք երեսանաց նոցա. անկան կործանեցան ապարանք նոցա, և տապալեալ աւերեցան ամուրք ապաստանի նոցա... Աչօք իւրեանց տեսին զյափշտակութիւն արարոց իւրեանց, և ականջօք իւրեանց լուան զվիշտս չարչարանաց սիրելեաց իւրեանց. առան գանձք իւրեանց յարքունիս, և ոչ մնացին ամենեին զարդք երեսաց իւրեանց:

Տիկնայք փափկասունք Հայոց աշխարհին, որ զըրդեալք և զգուեալք էին յիւրաքանչիւր պաստեռունս և ի գահաւորակս, հանապազ բոկ և հետի երթային ի տունս աղօթից, անձանձրոյթ խնդրեալ ուխտիւք՝ զի համբերել կարասցեն մեծի նեղութեանն: Որ ի մանկութենէ իւրեանց սնեալ էին ուղղովք զուարակաց և ամճովք էրէոց, խոտաբուտ կենօք իբրև զվայրենիս ընդունէին զկերակուրն մեծաւ խնդութեամբ, և ոչ յիշէին ամենեին զսովորական փափկութիւնն: Սկացեալ ներկան մորթք մարմնոց նոցա. վասն զի ցերեկ արեակէզք էին և զամենայն գիշերսն գետնաբեկք: Սաղմոսք էին մշտնջենաւորք՝ մրմունջք ի բերանս նոցա,

և մխիթարութիւնք կատարեալք՝ ընթերցուածք մարգարէիցն: Միաբանեցին երկու երկու՝ իբրև ամուլք հաւանք և հաւասարք՝ ուղիղ տանելով զակօսն արքայութեանն, զի առանց վրիպելոյ հասցեն ի նաւահանգիստըն խաղաղութեան:

Մոռացան զկանացի տկարութիւն, և եղեն արուք առաքինիք ի հոգևոր պատերազմի. մարտ եղեալ կուեցան ընդ մեղսն կարևորս, հատին կտրեցին և ընկեցին զմահաբեր արմատս նորա: Միամտութեամբ յաղթեցին խորամանկութեանն, և սուրբ սիրով լուացին զկապուտակ ներկուածս նախանձուն. հատին զարմատս ագահութեան, և չորացան մահաբեր պտուղք ոստոց նոցա: Խոնարհութեամբ կռիւեցին զանբարտաւանութիւն, և նովին խոնարհութեամբ հասին երկնաւոր բարձրութեանն: Աղօթիւք բացին զփակեալ դրունս երկնից, և սուրբ խնդրեածովք իջուցին զհրեշտակս ի փրկութիւն. լուան աւետիս ի հեռաստանէ, և փառաւորեցին զԱստուած ի բարձունս:

Այլիք որ ի նոսա էին՝ եղեն վերստին հարսունք առաքինութեան, և բարձին յանձանց ղնախատինս այրութեանն: Իսկ կանայք կապելոցն կամօք կապեցին զմարմնաւոր ցանկութիւնս, և եղեն կցորդ չարչարանաց սուրբ կապելոցն. ի կեանս իւրեանց նմանեցին քաջ նահատակացն մահուամբ, և ի հոռաստանէ եղեն վարդապետք մխիթարիչք բանդարկելեացն: Մատամբք իւրեանց վաստակեցին և կերակրեցան, զկարգեալ ոռճիկ նոցա յարքունուստ՝ ամ յամէ թոշակ առնէին և տային տանել նոցա ի մխիթարութիւն: Անարիւն ճիպոռանց նմանեցին, որ երգոյն քաղցրութեամբ առանց կերակրանաց կեան, և կենդանի են միայն զօդն ծծելով, զանմարմնոցն բերեն զնմանութիւն:

Բազում ձմեռաց հալեցան սառնամանիք, եհաս

գարուն և եկին նորեկ ծիծեռունք, տեսին և խնդացին կենցաղասէր մարդիկ, և նոքա ոչ երբէք կարացին տեսանել զանձկալիսն իւրեանց: Ծաղիկք գարնանային յիշատակեցին զպսակասէր ամուսինս նոցա, և աչք իւրեանց կարօտացան տեսանել զցանկալի գեղ երեսաց նոցա: Սպառեցան ըրաւիք որսականք, և խցեալ կուրացան արշաւանք որսորդաց: Բնագրօք յիշատակեցան նոքա, և ոչ մի տօնք տարեկանաց ոչ ածին զնոսա ի հեռաստանէ. ի ճաշատեղս նոցա հայեցան և արտասուցին, և յամենայն յատեանս յիշեցին զանուանս նոցա: Բազում արձանք կանգնեալ էին յանուն նոցա, և անուանք իւրաքանչիւր նշանակեալ ի նոսա:

Եւ իբրեւ այնպէս յամենայն կողմանց ալէկոծ լինէին միտք նոցա, ոչ ինչ կասեալ թուլացան յերկնաւոր առաքինութենէն: Արտաքնոցն երևէին իբրեւ այրիք սգաւորք և չարչարեալք, և յոգիս իւրեանց զարդարեալք և մխիթարեալք երկնաւոր սիրոյն: Ոչ ևս սովորեցին հարցանել զեկեալ ոք ի հեռաստանէ, եթէ երբ լինիցի մեզ տեսանել զսիրելիսն մեր. այլ այն էին իղձք աղօթից նոցա առ Աստուած, եթէ որպէս սկսանն՝ քաջութեամբ ի նմին կատարեսցին լի երկնաւոր սիրոյն:

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐԲԵՑԻ

Վ ա հ ա ն Մ ա մ ի կ ո ն ե ա ն ի մ ի կ ո ի լ ը

...Եւ քաջաբար ի մէջ ամենայն զօրացն Պարսից յարձակէր հանդերձ լաւ ուխտապահ արամբքն սակաւութիւն, որ մնային առ նմա: Եւ ապշեալ ընդահաւոր աներկիւղ ուժին զօրաւարին Հայոց Վահանայ և ընդ այլ սակաւ այնքան արանցն որ ընդ նմա, զօրագլխին Պարսից Շապհոյ՝ ճեպով ցիշխանն Սիւնեաց առ Գդիհոն յղէր,

ասէ. «Ձեռն տուր յիս կողմն, վասն զի իրս անպատումն իմն և նորոգս ցուցաւ. զի թէ արդարեւ զօրութիւն իմն աներևոյթ այլ է, որ օգնէ նոցա և մեզ չերևի՝ զայն ես ոչ գիտեմ. բայց եթէ անմտութեամբ ցանկան անձնամահք լինել՝ ապա ի մէջ արարեալ զամենեսեան զնոսա այսօր ձերբակալս առնեմք»։ Եւ իշխանն Սիւնեաց Գրգիհոնն խնդալից եղեալ ընդ կոչն Շապոյ՝ նշանակելով փութանակի ի տեղին արշաւէր։ Եւ զօրավարն Հայոց Վահան Մամիկոնեան, հանդերձ ընդ իւր միասիրտ սակաւ արամբք, օգնութեամբ աջոյ հզօրին յարձակեալ՝ հերձանէր զբովանդակ գունդն Պարսից, որպէս յորդահոսանք բազմութիւնք ջրոց, որ հեղեղատեն զերկիր և անցանեն։ Եւ ինքն հզօրաբար քաջ ուխտակցօքն նման առիւծու ընդ մէջ ամենեցուն յայնկոյս ելանէր. և սպանեալ իւր և արանցն որ ընդ նմա բազում այս հզօրս պատերազմողս ի զօրացն Պարսից՝ հարեալ խոցէին նիզակաւ ընդ անութ կարէվէր և զհպարտ իշխանն Սիւնեաց զԳրգիհոն, և զահաւորալուր ամբութիւնն զինուոն, յոր պանծացեալ յուսայր անօրէնն՝ ցելեալ վեր ի վայր թափ ընդ լեարդն զնիզակատէզն հասուցանէին։ Որոյ դառնակոռոչ չարալլուկ հեծմամբ յաւուրս սակաւս վրձարեալ զոգին՝ սատակէր անխոստովան. որ պարծէին ամբարտաւանութեամբ և ասէր, թէ «Ես ընդ Վահանայ և ընդ այլ հայերդ ոչ եթէ նետիւ կուիմ, այլ գղզլկով պուղեալ զբոլորս ցնդեմ, զն և անդր ցիր և ցան արկից ձորոցդ և դաշտացդ»։ Եւ եղև բան հպարտութեան նորա բեկումն նմին. զոր մատնեալ Աստուծոյ ի ձեռս արանց զօրուն Վահանայ Մամիկոնէի մի անգամ և երկիցս զիշխանն Սիւնեաց զԳրգիհոն, և դարձեալ երկայնամտեալ ի նա Աստուծոյ իբրև զմարդասէր՝ ներէր խնայելով, զի թերևս զղջացեալ գտցէ ժամ դարձի և ապաշխարութեան, և կեցցէ։ Եւ իբրև ոչ զգաստացաւ,

այլ բնաւ ամենեւեմ արհամարհեաց զճշմարտութիւն և եղեալ անպատասխանի յաստեալսն հարցմանն՝ ընկալաւ զսատակումն ամօթոյ իւրոյ զաստիս և զհանդերձելոցն: Եւ զօրքն Պարսից զկնի փախստէիցն Հայոց անցեալ երթային, յորոց և արս բազումս սպանին ի թուլացեալ մեղկացելոցն...

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ

Ո Ղ Բ

Ողբամ զքեզ, Հայոց աշխարհ, ողբամ զքեզ, հանուրց հիւսիսականց ժողովոյն. զի բարձաւ թագաւոր և քահանայ, խորհրդական և ուսուցող. վրդովեցաւ խաղաղութիւն, արմատացաւ անկարգութիւն. զրդուեցաւ ուղղափառութիւն, քայքայեցաւ տգիտութեամբ հարափառութիւն:

Ողորմիմ քեզ, եկեղեցի հայաստանեաց, խրթնացեալ ի բարեգարդութենէ բեմբին, ի քաջէն զրկեալ հովուէ և հովուակցէ: Ոչ ևս տեսանեմ զբանաւոր քո հօտ ի վայրի դալարւոյ և առ ջուրս հանգստեան տածեալս, և ոչ ի փարախ հաւաքեալ՝ զգուշանալով ի գայլոց, այլ ցրուեալս անապատաց և գահավիժութեանց...

Վաչդապետք տխմարք և ընդ ինքնահաճք, անձամբ առեալ պատիւ և ոչ յԱստուծոյ կոչեցեալ, արծաթով ընտրեալք և ոչ Հոգւով, ոսկեսէրք, նախանձոտք, թողեալ զհեզութիւն, յորում Աստուած ընակէ, և գայլք եղեալ՝ զիւրեանց հօտս գիշատելով:

Կրօնաւորք կեղծաւորք, անձնացոյցք, անապառք, պատուասէրք քան թէ աստեալսէրք:

Վիճակաւորք հպարտք, դատասացք, զրարանք,

ծոյք, ատեցողք արւեստից և վարդապետական բանից. սիրողք վաճառաց և կատակերգութեանց:

Աշակերտք հեղգ առ ուսումն և փոյթ առ ի վարդապետել, որք նախ քան զանսութիւնն աստուածաբանք:

Ժողովրդականան վէսք, ստահակք, մեծախօսք, անվաստակք, արբեցողք, վնասակարք, փախչողք ի ժառանգութենէ:

Զօրականք անարիք, անապարծք, զինատեսցք, պղերգք, հեշտասէրք, անժուժկալք, կողոպտիչք, համբարոյք աւազակաց:

Իշխանք ապստամբք, գողակիցք գողոց, կծծիք, կրծլիք, ժլատք, ագահք, յափշտակողք, աշխարհաւերք, աղտեղասէրք, ծառայիցն համբարտք:

Դատաւոր տմարդիք, սուտք, խաբոխք, կաշառառութք, անընտրողք իրաւանց, անհաստատք, հակառակողք: Եւ բարձումն առ հասարակ յամենեցունց սիրոյ և ամօթոյ...

Զի թագաւորք տիրեալք խիստք և չարաչարք, բեռինս բառնալով ծախունս և դժւարակիրս, հրամանս անտանելիսս. վերակացութք անհարթարարք, անողորմք. սիրելիք դաւաճանեալք, և թշնամիք զօրացեալք. հաւատ վաճառեալ ընդ սնոտի կենցաղոյս: Հէնք եկեալ անհատք և յոլովից կողմանց, կերփումն տանց և յափշտակութիւն ստացւածոց, կապումն գլխաւորաց և բանտք յայտնեաց, յօտարութիւն վտարումն ազատաց և անթիւ նեղութիւնք ռամկաց, առումն քաղաքաց և քանդումն ամրոցաց, աւերումն աւանաց և հրդեհումն շինւածոց, սովք անբաւք և հիւանդութիւնք և մահք բազմօրինակք. աստուածապաշտութիւն մոռացեալ, և ակընկալութիւն գեհենի...

Աշխարհագրութիւն Հայաստանի

(Ըստ Խորենացու. կրճատւած).

Մեծ Հայք յելից կալով Կապադովկիոյ և փոքր Հայոց առ Եփրատ գետով մերձ ի Տաւրոս լեառն, որ բաժանէ զնա ի միջագետաց. և ի հարաւոյ սահմանի ասորեստանիւ, և դառնայ առ Ատրպատականաւ ընդ Մարս մինչև ի մուտս Երասխայ ի Կասբից ժով. իսկ ըստ հիւսիսոյ առ երի կայ Աղւանից և Վրաց և Եգե-րայ մինչև ցնոյն դարձուածն Եփրատայ ի հարաւ կոյս... Եւ ունի մեծ Հայք փոքր աշխարհս հնգետասան՝ որ են այսոքիկ. Բարձր Հայք, որ է կողմ Կարնոյ, չորրորդ Հայք, Աղձնիք, Տուրուբերան, Մոկք, Կորճայք, Պարսկահայք, Վասպուրական, Արցախ, Սիւնիք, Փայտակարան, Ուտիա, Գուգարք, Տայք, Այրարատ... Արդ ունի Բարձր Հայք գաւառս ինն... Չորրորդ Հայք յերի կայ բարձր Հայոց. և գաւառք են ի նմա ութ... Աղ-ձնիք առ Տիգրիս գետով կայ. և գաւառս ունի տասն... Տուրուբերան յերի կայ չորրորդ Հայոց. գաւառք են ի նմա վեցտասան... Մոկք յելից կալով Աղձնեաց յա-մուրս Տաւրոս լերինն, գաւառս ունի ինն... Կորճայք յելից կայ Մոկաց առ ասորեստանիւ. գաւառս ունի մետասան... Պարսկահայք յելից կայ Կորճէից առ Ատր-պատականաւ, և ունի Պարսկահայոց և առ երի Կորճէ-ից. ի նման գաւառք են երեսուն և վեց... Սիւնիք յե-լից կայ Այրարատոյ ընդ մէջ Երասխայ և Արցախայ. ունի գաւառս երկոտասան... Արցախ յերի կայ Սիւ-նեաց. գաւառք են ի նմա երկոտասան... Փայտակարան յելից կայ Ուտիոյ առ Երասխաւ. գաւառս ունի երկո-տասան... Ուտի առ մտից կայ Երասխայ ընդ մէջ Ար-ցախայ և Կուր գետոյ. ունի գաւառս զոր Աղւանք ու-նին՝ եւթն... Գուգարք ի մտից կայ Ուտիոյ, և ունի

գաւառս ինն զոր Վիրք ունին...Տայք առ երի կայֆու-
գարաց, ամրացօք և բերդօք կառուցեալ. և ունի գա-
ւառս ինն... Այրարատ ի մէջ կայ յառաջասացեալ աշ-
խարհացդ. գաւառք են ի նմա քսան... Եւ ունի Այրա-
րատ լերինս և դաշտս, և զամենայն պարարտութիւն,
և ծովակն Գայլատոյ, որդն յարմատոյ սիզոյ առ ի զարդ
կարմրութեան գունոյ. և զմայր եկեղեցեացն ի Թագա-
ւորաբնակ և յարքայանիստ Վաղարշապատ քաղաքի:

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑԻ

Երկնքի և երկրի միջև եղած շարժումների մասին

Ամենայն արարածքս առ ի յօգուտ մարդկան ե-
ղեն ըստ բարերարութեան և մարդասիրութեանն Աս-
տուծոյ. զի որպէս պատճառք ճշմարիտ արարչութեանն,
նոյնպէս և անսխալ մատակարարութեանն: Արդ է բը-
նութիւն մի՞ հողմ, և ամպ և ձիւն և եղեամն և օդ և
ծիածան և ձայն որոտման, նոցին սակի են և շան-
դիք և ցովմունք: Եւ ի սոցանէ որ սեռական է և պատ-
ճառ առ ի պէտս աշխարհի կելոյ. և են ի սոցանէ որ
հետեանք են սեռից, և զոյնք առ ի տեսութիւն և ե-
րեմունք նշուլից: Արդ հողմոց սեռ՝ ցրտութիւն. իսկ
մասունքն ի բաժանմունս բազում. Թանձրութիւն գոր-
ծի՝ համբառնալով զծովային ջուրս, և լեռնայնոյն և
դաշտայնոյն առ ի հասարակութիւն մատակարարելով:
Իսկ առ յոյժ ցրտութիւն ձմեռնային ժամանակին ինքն
ամպն կտորատի հանդերձ խոնաւութեամբն, բաժանի,
բրդի, լնանի, դիզու ի բարձրավանդակ վայրսն, զոր
ձիւն անուանեմք: Իսկ նոյն ցրտութեանն ի պարզ ժա-
մանակին յորժամ ջինջ երկինն լինիցի՝ ի խոնաւու-
թենէ վերնոյն ձիւնակերպ իջեալ սփումամբ անօսրու-

թեան հողմոյն, զոր սիրդ կոչեմք, դնի ի վերայ երկրի, զոր եղեամն անուանեմք: Իսկ ի պարզութեան անուշութեան հողմոյն ի ձեռն հրային մասին սփռի տարածանի առ երկրաւ առ ի ծծումն կենդանեաց անձմանց և նւաղութեանց, զոր և օդ սովորեցաք ասել...

Իսկ որոտումնդ որ լինի յանկարծակի ի յեղանակս երից ժամանակաց, և ձմերանի ոչ երբէք լինի, այլ գարնայնի յաճախ և սաստկագոյն, ասացից թէ որպէս են, և վասն էր են: Քանզի ձմերայնի ստերջանան ամպք. և որ բերինն ի խոնարհ՝ ինքեանք են այնք հանդերձ ջրային խոնաւութեամբ, վասն որոյ և ոչ ձայն կարեն հանել: Իսկ գարնանային ժամանակին օդն պարարի խոնաւութեամբ. և յարեգակնային ջերմութենէն ջլանայ զհարստութիւն. և առ ի յոյժ փոթորկելն խոնարհի ի ծով, և բերանացեալ համբառնայ զջուրն ի վեր. և ի սաստիկ արբմանէն ծանրութեամբ յառաջ խաղայ. իսկ այլ հողմք շուրջ պատեալ զնովաւ զօրէն կառավարի, զերսսանակս ի ձեռն առեալ ստիպելով անցանէ յերկնային ասպարիսին. իբր առաջին և միջին և վերջին բախմունս և ճայթմունս գործեն, չկարացեալ ընդ գայտութիւն մարմնոյն միանգամայն հոսել զբազմութիւն ջուրցն ծովային, զօրէն դժարածին կանանց բարձրաճիչ ձայնս արձակեն, զոր որոտմունս անւանեմք:

Բայց ոմանք ի փիլիսոփայիցն որ յեկեղեցւոջ ասացին թէ է հողմ սառնային և թանձր, որ և զնա եթեր կոչեմք, նա խոնարհի յամպն զջուրն իբր ոլոռն ոլոռն սառոյց գնդէ, և այն է կարկուտ: Եւ ասեն թէ զորոտումնդ այն հողմն առնէ, և զփայլատակումնս. զի ամենայն արարածք բնութեամբ ունին յինքեանս հուր, եթէ ցամաքայինք և եթէ. խոնաւայինք. և ի բախել հողմոյն զամպն՝ հուր ելանէ յամպոյն, և ձայն ճայթ-

մանց բախմամբ հողմոյն: Եթէ սակաւ բախէ սակաւ և հուրն ելանէ, և ձայնն, և անդէն ընդ ամպն անցանի, ի վեր բերելով օդոյն: Եւ եթէ ուժգին բախէ հողմն, ուժգին և ձայն և հուրն ելանէ. և չզօրէ օդն՝ ի վեր ցանել զնա ընդ ամպն, ի խոնարհ անկանի. և ի տեղն յոր անկանի՝ խաղաղութեան ակն ոչ ունիմք: Բայց մեք որ զհուր յառաջ տեսանեմք և ապա զորոտն լսեմք՝ ան է պատճառ զի թէպէտ յամպոյն զոյգ ելանէ ձայնն և հուրն, այլ մեզ հուրն առաջոյ երևի, քանզի ակն երանգ է քան զուռնկն. և ակն փոյթ կարէ տեսանել հեռագոյն զհուրն՝ յորժամ յամպոյն ելանէ: Իսկ զձայնն ուռնկն ոչ կարէ լսել մինչև ի մօտ հասանէ: Եւ զցոլմանէ աստեղացդ ասեն թէ հողմն այն ի պարզ ժամանակի բախէ անդէն ինքն զինքն, և հուր ելանէ, որպէս յամպոյ. բայց անօսը ելանէ ի հողմոյն, և ոչ որպէս յամպոյն. և օդոյն վերաբերեալ անդէն ամփոփի:

Թւաբանական խնդիրներ

(Անանիա Շիրակցու, զրեպ VII դարում)

I. Հօրիցս լսել եմ, թէ հայերի և պարսիկների պատերազմի ժամանակ, Զօրակ Կամսարականը շատ քաջութիւններ էր անում: Որպէս թէ մի ամսւայ ընթացքում երեք անգամ յարձակեց պարսից վրայ: Առաջին անգամ կոտորեց զօրքի կէսը. երկրորդ անգամ— $\frac{1}{4}$ մասը, իսկ երրորդ անգամին— $\frac{1}{11}$ մասը: Իսկ մնացածները փախան դէպի Նախիջևան, թւով 280: Իմացիր այժ թէ ռքան էր պարսից զօրքը: Պատասխան=1760.

II. Հայերի՝ Պարսիկներից ապստամբելու ժամա-

նակ, մի հայ նախարար մարդ ուղարկեց թագաւորին՝ դոյժ տալու: Սուրհանդակը գնում էր օրական 50 (50 կամ 10. արտագրութեան մէջ չէր որոշուած՝ Ծ է, թէժ) մղոն ճանապարհ: 15 օրից յետոյ հայ իշխան Կամսարականը իմանալով այդ, ինքն էլ ետեւից մարդիկ ուղարկեց որ բռնեն Պարսից թագաւորին գնացող սուրհանդակին: Այդ գնացողն էլ օրական 50 (50 կամ 10 մղոն) ճանապարհ էր գնում: Իմացիր թէ քանի՞ օրւայ մէջ կարող էին սուրհանդակին բռնել: Պատասխան=145:

III. Ներսէհ Կամսարականը, Շիրակի և Արշարունեաց տէրը, ծառաներին բնակութիւն շինեց Արտիկ լեռան ստորոտին: Մի գիշեր այդտեղ մտան վայրենի էշերի (ցիռ) երամակներ: Որսալու ընդունակութիւն չունենալով, ծառաները թալին գիւղը գնացին և Ներսէհին պատմեցին: Սա ժողովեց շատ ազնւականների և եկան կոտորելու: Որսերի կէսը բռնեցին թակարդներում. $\frac{1}{4}$ մասը սպանւեց նետով, ողջ բռնեցին $\frac{1}{12}$ մասը, նիզակից սատկեցին 360 հատ: Արդ, իմացիր թէ ռքան էին էշերը: Պատասխան=2160:

IV. Արշաւրի որդի Ներսէհ Կամսարականը Բահլի կողմի բնակիչների դէմ եղած կռոււմ շատ և շատ գերիներ վերցրեց: Երբ Պարսից թագաւորի դուռը հասաւ, գերիների կէսը նրան ընծայեց: Յետոյ թւելով, կէսը ևս (պէտք է որ $\frac{1}{4}$ լինի), թագաւորի որդուն ընծայեց այդ կէսի $\frac{1}{7}$ մասը (թւեալ զհասարակն ևս, ընծայէ զեօթն մասն): Ապա իր աշխարհը գնալիս, մեծ պատիւ է ստանում կուսակալից և տալիս է նրան իր մնացած գերիների $\frac{1}{8}$ մասը: Յետոյ մատակարարից պատիւ ստանալով, նրան է տալիս $\frac{1}{4}$ մասը: Իր երկիրը հասնելով, դէմ ելնող կրտսեր եղբօր Հրահատին է տալիս $\frac{1}{13}$ մասը, հայ նախարարներին է բաշխում $\frac{1}{9}$ մասը, եկեղեցիներին է ընծայում $\frac{1}{16}$ մասը, մեծ

եղբօրն է տալիս $1/20$ մասը, իսկ իրեն մնում է 550 գերի: Իմացիր թէ ընդամէնը որքան գերի է ունեցել:—
Պ ա տ ա ս ի ա ն=2240:

(Թարգմանւած է)

ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

Ա ղ թ ա մ ա ր

Ընդ ամենայն հիւսիսականս և ընդ արեւելս ի հետիոտոս գնալով, տեսաք զգործ քաջաց և նախնեաց միայն զմերս գրաւեաց զմիտս և զտեսութիւն՝ հրաշակերտն և քան զբաղումս նորանշանն և զարմանալի Աղթամար. որ թէլէտ և յառաջ քան զայսոսիկ ի Դաւթայ Սախառունոյ, և յՌաշատայ ոշտնւոյ, և ի Բազափրանայ ասի առեալ շինութիւն, որ ԶՊաղեստինացւոց աշխարհն հանդերձ չիւրկանեալ քահանայիւ գերեալ ած բնակեցոյց յերկինս մերում, սակայն ամենեքեան սոքա իբրև ի տաղաւարի, և կամ որպէս ի հիւղս մրգապահաց բնակարան՝ յերեւելի այնմիկ կղզւոջ կոչեցեալն Աղթամար, մինչև յաւուրս մեծի արքային Հայոց Դաւիթայ. որ քաջակորով գիտութեամբ նայեցեալ զնա ապաստան լինել աշխարհի՝ հինից թշնամեաց, ձեռնարկէ հիմն արկանել զնա ահեղն իմն և զարմանալի հիացմամբ. հրաման տուեալ բազում արուեստաւորաց և անթիւ մարդկան զհատեալ վէմս ծանունս և դժուարակիրս՝ հոսել ընկենուլ յատակս ծովուն անհնարին խորութեանն: Եւ ժամանակաւ ինչ այսպէս ջան յանձին կալեալ մեծի արքային, և յանկարծակի եկն եկաց կանգնեցաւ քարայատակն ամբարտակ՝ կանգունս հինգ ի վերայ բարձրացեալ մկանաց ծովուն. որ մտացն ա-

չօք իբրև ի ցամաքի շարահարեալ տողադրէ զհաստա-
կառոյցն վիմացս կարգս: Յորոց վրայ լար եղեալ ձգէ
զպարիսպն շուրջանակի՝ իբր ձիարշաւանօք հինգ. և
պարիսպն է հրաշակերտ, անեղակերպ բարձրաբերձ
լայնանիստ բրգամբք և բարձրացեալ աշտարակօք զար-
դարեալ, անկիւնաւոր, խորանման տախտակաձև յին-
քեան ունելով գահոյք զբօսանաց. յորում հանդերձ
որդովք և ազատակոյտ զօրօք՝ միշտ ուրախանայր ար-
քայ: Իսկ և զգլուխս պարսպին ածեալ զկիրճս դժուարա-
մուծս բարանձաւին, ի համբոյրս միմեանց մերձեցու-
ցանէ ի շրթունս խորայատակ հիմանց ծովուն՝ դնէ
դրունս անաւորատեսս հաստահեղոյսս բեւեռապինդս.
որով է զմասն ինչ ծովուն ի կղզին կոյս հատանելով,
հրաշալիս. իմն ներգործեաց. բազում նաւաց յօրինեալ
խաղաղ և անքոյթ նաւահանգիստ, բարձրագոյն հրա-
շակերտաց քան զԱղեքսանդրին. ի Մակեդոնի քաղաքի:
Եւ որպէս ինձ թուի՝ զանցոյց զարմանալիօք զՇամիր-
րամեան փորլածոյ սենեկօքն, և զամբարտակաւ զե-
տոյն՝ որ առ ստորոտաւ լերինն Վարագայ. զի նորայն
գոնեա ի վերայ ցամաքի, իսկ սա ի մեծ խորոց ծո-
վուս արեւստակեալ, հարստահարէ զամենայն միտս և
զգործս իմաստնոցն յառաջ քան զինքն եղելոց...

Եւ է կարգ շինուածոյ տաճարին անեղ իմն և
զարմանալի. և այնքան բարձրագոյն և անհաս է մտաց,
զոր օրինակ թէ իմաստուն ոք այր ընդ մի կարգ խո-
րանի միոջ զբազում ժամս նայեսցի, արտաքս ելեալ՝
ոչինչ յորոց նայեցաւն պատմել ումեք կարասցէ: Վասն
զի են ի նմա ոսկեզարդ գահոյք, յորս բազմեալ երևի
արքայ նազելի ճոխութեամբ, շուրջ զիւրեաւ ունելով
պատանեակս լուսատեսակս՝ սպասաւորս ուրախու-
թեան. ընդ սմին և դասս գուսանաց, և խաղս աղջկանս,
զարմանալոյ արժանիս. անդ են սուսերամերկաց հոյլք,

և ըմբռնամարտաց պատերազմունք, անդ և դասք առիւծուց և այլոց գազանաց. և անդ երամք հաւուց զարդարեալք ի պէս պէս պաճուճանս. զոր եթէ զամենայնն որ ի նմա գործք՝ ի պէտք են անձինն և լսողաց: Եւ է փառք տաճարին ահեղ իմն և զարմանալի. եղեալ են ի նմա դրունք հատւածոյք մանր յօրինածով և հրաշալի գեղգեղմամբ. ի բանալն իւրեանց երկբացիկ են օղաբերք զովացուցիչք, իսկ հուպ առ միմեանս գոլով՝ երևին իբրև զմի պատկեր...

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՏՑԻ

Բ ա ս ե ն ի կ ո տ ո Ր ա ծ Ը

...Ո՛վ ողորմութեան քո Աստուծ, որ այնքան ներեցեր անօրինացն խրոխտալ ի վերայ խաշին արօտի քո: Յիշե՛ս զժողովուրդ քո զոր ստացար ի սկզբանէ գալստեան միածնի քո, և փրկեցեր արեամբ օծելոյդ: Ընդէ՛ր մերժեցեր, Աստուծ, ի սպառ, բարկացար սրտամտութեամբ քո և մատնեցեր զմեզ ի ձեռս արանց անօրինաց, խստաց և ապստամբաց: Մի՛ յիշեր զմեղս մեր, և մի՛ վասն մեղաց մերոց դարձուցաներ զերեսս քո ի մէնջ. այլ յիշե՛ս զձեռն քո հզօր և զբազուկ քո բարձր, որով տիրէիր մեզ, և անուն քո կոչեցեալ էր ի վերայ մեր: Եւ արդ ահա դու բարկացար, և մեք մեղաք. վասն այնորիկ մոլորեցաք գերութեամբ ի բազում ազգս, և եղաք իբրև զպիղծս ամենեքեան: Հողմք մերժեցին զմեզ և ոչ ոք իցէ որ կարդայցէ զանուն քո, և որ յիշեսցէ ապաստան առնել զքեզ. զի դարձուցեր զերեսս քո ի մէնջ և մատնեցեր զմեզ վասն մեղաց մերոց: Մի՛ յաւիտեան բարկանար մեզ, ի ժամանակի մի՛ յիշեր զմեղս մեր:

Ո՛հ և աւաղ աւուրն այնորիկ լուսանալոյ. զի լոյսն որ յաւուրն առաջնումն անմարմին տեսակաւ ի բանէն Աստուծոյ գոյացաւ, և ի չորրորդում աւուրն ընդ մարմնոյ պարուրեալ՝ ի լուսաւորս բաժանեցաւ, իշխան տունջեան և գիշերի լինելով, և աշխարհի ճանապարհորդք յաւիտենից. մինն զմարդ ի գործ յարուցանելով, և միւսն գազանաց համարձակութիւն տալով: Այսօր միջօրեայ աւուրն այնորիկ, մեզ ի խաւար փոխարկեալ գիշերացաւ, գազանաբար ազգն հեթանոսաց որք ի վաղընջուց ի խշտիս իւրեանց մոնչէին, ըստ մարգարէին ձայնի, և յԱստուծոյ հօտիցն խնդրէին կերակուր իւրեանց, ի գիշերանալ մեզ աւուրն այնորիկ՝ ելին և տարածեցան ընդ երեսս երկրի, և գտին որս բազում և յագեցան կերակրովք, և նշխարեցին տղայոց իւրեանց յամս բազումս: Արդ թէպէտ և յամենայն տեղիս որս բաւականապէս պատրաստեցաւ նոցա, քանզի իբրև զդրախտ փափկութեան լի պտղով գտաւ երկիր առաջի նոցա. բայց առաւել ի դաւառն Մանանաղւոյն ի լեռոն՝ որ կոչի Սմբատոյ բերդ. քանզի անդ ժողովեալ էին բազմութիւն անթիւ փախստէիցն, և անասուն որ ոչ գոյր թիւ: Գորոց վերայ հասեալ անօրինացն ապակահեցին զամուրս նորա, և մտեալ ի ներքս՝ սուր ի վերայ եղեալ կոտորեցին զամենեսին:

Անդ էր տեսանել տեսութիւն ողորմելի և բազում ողբոց արժանի. զի զոմանս ի նոցանէ որ ի բուռն անկանէին՝ սրամահ սպանէին. և որք յառապար տեղիս անկանէին և ամբանային, նետիւք խոցոտեալ սատակէին. և զբազումս յանձաւին վերայ ելեալք մեծամեծ վիմօք գլաջարդ առնէին, որոց դիակունքն գլաթաւալ ի վերայ միմեանց շեղջեալ իբրև զկոյտս փայտահարաց՝ զառաջիկայ զձորն լնուին: Վայ և աւաղ շատ դառն լուսոյ աւուրն այնորիկ. զի քաջն արքն վառեալ զինու

սրտմտութեամբ եռացեալք, և վատքն թալկանային, կանացիք յիմարէին և երիտասարդք խիզախէին, այլ ելս իրանց ոչ կարէին իմանալ: Քանզի յամենայն կողմանց պատնէշ թշնամեացն պաշարեալ էր զնոսա. ոչ գոյր անդ սէր սիրելեաց և ոչ աւաղ բարեկամաց. մոռարաւ հայր զգութ որդւոց, և մայր զսէր նորածին մանկանց: Ոչ կարէր յիշել անդ կին նորահարսն զսէրն փեսայի, և ոչ զմտաւ ածէր այր զգեղ ցանկալի ամուսնոյն իւրոյ. պակասեցան երգք պաշտօնէից, և հատան ձայնք սաղմոսաց ի շրթանց սաղմոսողաց. կալաւ առ հասարակ զամենեսեան դողումն և երկիւղ: Եւ ի սաստիկ տագնապէն, բազում կանայք յղի գոլով՝ վիժէին զմանկունս. և այսպիսօրէն գործով՝ իբր վարմաւ որսորդաց թակարդեալ էին զլեառն ամենայն մինչև լքան և հատան ի զօրութենէ...

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ

Ո Ղ Բ Ե Ր Գ Ո Ւ Թ Ի Լ Ն

Ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ:

Ձայն հառաչանաց հեծութեան սրտի՝ ողբոց աղաղակի քեզ վերընծայեմ, տեսողդ զաղտնեաց, և մատուցեալ եղեալ ի հուր թախծութեան անձին տոչորման՝ զպտուղ ըղձից ճենճերոյ սասանեալ մտացս բուրվառաւ կամացս առաքել առ քեզ: Այլ հոտոտեսցիս հայեացիս, գթած, քան ի պատարագն բոլորապտուղ մատուցեալ ծխոյն բարդութեան: Ընկալ զսակաւամասնեայ բանիցս յօղուած քեզ ի հաճութիւն, և մի ի բարկութիւն. ելցէ ի խորոց աստի զգայութեանց խորհրդակիր սենեկիս՝ վաղվաղակի ժամանել առ քեզ՝ կամաւորական

նուէր բանական զոհիս, ողջակիզեալ զօրութեամբ ճարպոյ՝ որ յիսն է պարարութիւն: Եւ ի դնելս իմ ընդ քեզ դատ խառնեալ աղերսիւ, հզօր, մի՞ իբրեւ զհամբարձումն ձեռաց ամպարշտեալն Յակորու, ըստ բողոքելոյն Նսայեայ, և զանիրաւութիւն բարելոնի՝ տաղտկալի քեզ երևեսցի. զոր առակ եւթանասներորդի երկրորդի սաղմոսին ազգէ. այլ իբր զբուրեալ խունկն հաճոյական ի խորանին Սէլովայ, զոր Դաւիթն կանգնեալ նորոգեաց տապանակին հանգստեան ի գերութենէն դարձելոյ, որ ի վերստին գիւտ կորուսեալս հոգւոյ առակի, ընդունելի կամաց քո լիցի...

Տէր իմ տէր, տուիչ պարգևաց, ինքնաբուն բարի, ամենից տիրող հաւասարապէս, միայն արարիչ զբնաւս յոչէից, փառաւորեալ, անքնին, ահեղ, ահարկու, սոսկալի, հզօր, սաստիկ, անտանելի, ամերձենալի, անըմբռնելի, անիմանալի, անճառելի, անտեսանելի, անգննելի, անշօշափելի, անորոնելի, անսկիզբ, անժամանակ, անշամանդաղ գիտութիւն, աներկեան տեսութիւն, ճշմարիտ էականութիւն, բարձր և խոնարհ, օրհնաբանեալ գոյութիւն, անսուեր ծագումն, ամենափայլ ճառագայթ, խոստովանեալ լոյս, անտարակոյս վստահութիւն, անտարտամ հանգիստ, անյեղլի կնիք, անսահմանելի տեսիլ, վկայեալ անուն, ճաշակ քաղցրութեան, բաժակ բերկրութեան, հաստիչ հոգւոց հաց, օտար մթութեանց սէր, աներկբայ խոստումն, ծածկոյթ ցանկալի, զգեստ անկապուտ, օթոց բաղձալի, զարդ փառաց, ձեռնկալու մեծ, ապաւէն գովեալ, աննւագելի գանձ, անապական անձրեւ, արփիացնցող ցօղ, ամենատեղաց դեղ, ձրի բժկութիւն, կրկնաձիր առողջութիւն, վեհագոյն խրախոյս, անպատիր կոչումն, համօրէն աւետիս, ստրկամեծար թագաւոր, աղքատասէր

պաշտպան, մշտահարուստ տուխ, անխափան դիմե-
ցումն, աննահանջելի հրաման, անհամառօտ յոյս, երկար
տեսողութիւն, անզղջական տուր, ամենաբաշխ աջ, ար-
դարակշիռ ձեռն, անաչառատես ակն, մխիթարութեան
ձայն, սփոփանաց լուր, բերկրութեան բերումն, անուն
կենդանի, նախախնամող մատն, անգայթակղելի ելք,
անխարդախ ընթացք, կենդանարար կամք, աննենգելի
խրատ, աննախանձ պատիւ, լայնական հնարք, անձնա-
կան պայման, անգտանելի հետք, աներևոյթ շաւիղ,
անչափագիր պատկեր, որքանութիւն անսահման, ան-
նմանական տիպ, անզուգական գութ, ողորմութիւն
բազմազեղ, խոնարհութիւն տօնելի, համբոյր փրկա-
կան...

ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

Հ ա ն ե լ ու կ ն եր ի ց

Պանդոկ մի կայր վերայ երկրի
Ի յանցաւորի ճանապարհի.
Որ անծանօթքն ի նմա գային,
Եւ ծանօթքն գընային:
Մինչ հիւրըն գայր՝ մեծարէին,
Ոչ թէ մասն ինչ իրս առնուին,
Այլ զբովանդակըն խըլէին: (Աշխարհ)

Տուն մի տեսի սպիտակ փրփած,
Ու սև հաւեր ի ներս թառած.
Ձուս ածէին ցեղք ի ցեղաց,
Լեզուաւ խօսին բանականաց: (Գիրք)

Զարմանք ասեմ քեզ սիրելի,
 Կին մի ծընաւ գըռուզ որդի,
 Տըղայն ունի ալիք ծերի.
 Երբ ծերանայ դառնայ սեի: (Խաղող)

Մեռանիմ և մահանամ,
 Դարձեալ յառնեմ կենդանանամ.
 Զաչս ի յերկիրն ի համբառնամ,
 Բազմաստեղօք պայծառանամ: (Յորեն)

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ

Դ ա տ ա ս տ ա ն ա գ ը ք ի ց

...Իսկ զհարկս զաւառաց և ազգաց թագաւորք և իշխանք արդարութեամբ առցեն. մի՞շ ինչ աւելի քան զառաջնոցն սովորութիւնս կալցին, զի ընդ ամենայնի համարս ունին տալ. զի յԱստուծոյ կարգեցան ի պահպանութիւն և փրկութիւն աշխարհի և ոչ ի կործանումն: Եւ արդ՝ այսպէս լիցի: Զանդաստանցն զհինգերորդ մասն առցեն, որպէս Յովսէփ օրինազրեաց յԵգիպտոս, զի յորժամ ստացաւ զերկիրն Փարաւոնի, յայնժամ զհինգերորդն կարգեաց. յայտ է զի նախ ինքեանց էր ժառանգութիւն և ոչ էր հինգերորդ, այլ հայրենի կտուր սակաւ: Սոյնպէս և այժմ լիցի. զի արծաթագին անդաստան և բուրաստան մի լիցի ընդ հարկաւ հնգեկի, նմանապէս և ջրաղաց և տուն և խանութ: Այլ թէ բնակիչքն ընդ արուեստի և կամ ընդ վաճառի հարկիցին, զի ոչ ի հարկէ գլխոյ քրիստոնէից, բայց այլազգաց՝ յորժամ բռնի ընդ հարկաւ արասցեն: Բայց անդաստանք ջրարբիք՝ լիցին ընդ հնգեկաւ, այլ ոստինք

տասանորդեցին. զի հող միայն է թագաւորի և իշխանի, և ոչ ջուր. սոյնպէս ոստինք, այգիք և ծառաստանք:

Այսպէս և յաւուրս շաբաթու յեօթնէ մին գործիցի իշխանին և տէրունի. այլ աւելի աշխատելն զձեռամբ անկեալն անիրաւութիւն մեծ է:

Եզին առանձինն այլ հարկ մի լիցի, զի այն իսկ է զոր աշխատեալ հնգեկի:

Կովու լիտր եղն միայն լիցի:

Արօտի այլ հարկ մի լիցի, զի այն իսկ են արօտականք որ հարկին:

Ոչխարք ի գառինսն տասանորդեցին. թէ յաճոյ իցէ տէրունեացն՝ ընդ ոչխարի փոխանակիցէ ըստ արժանւոյն:

Զիոյ և ջորւոյ և իշոյ մի լիցի հարկ, զի նոքօք բազում անգամ ծառայէ գտէրունիսն:

Ի տարեմուտս ըստ կարի ծառայեացէ և յաւուրս տօնից: Մի լիցի չէքուչէք բազում այլ չիք լիցին անիրաւ սովորութիւնքն, զի և սահմանք բազում և յաւելորդ սովորութեանց եղև:

Առանց դատաստանի մի տուգանեցի, այլ ըստ կարի լիցի թէ յանցաւորի ի տէրունիսն գացի իսկ յայլս յանցաւոր գտեալ դատաւորօք վճարեցի:

Անդաստան է իշխանաց հարկել զհաւատացեալս, զոր հարկեն այլազգիք. զի այլազգեաց հարկ արժան է և ոչ ի նոցունց, որպէս և առնեն Վիրք ընդ ձեռամբ անկելոցն:

Թագաւոր իշխանի տուեալ գաւառ՝ եթէ շինէ ըստ հրամանի նորա բերդ և կամ աւան և կամ աւերակս ի նոյն սահմանսն ի ժառանգութիւնս համարեցի նմա. մի լիցի փոխել առանց մեծի և իրաւացի յանցանաց. և զկնի մահու նոցա՝ որդւոց նոցա լիցի հրամանաւ թագաւորի: Սոյնպէս ընդ ձեռամբ իշխանաց ազատք

լիցին և ընդ ազատաց ձեռամբ շինականք. յորժամ աւերս շինեսցեն և հողս հատանիցեն ի մայրաց, ստացուած լիցի անփոփոխ և որդւոց նոցա յետ մահու. այլ փոփոխումն ի վերայ մեծի յանցանաց և իրաւացի լիցի, և մի պատճառս զրպարտութեան փոփոխեցին:

Նոր շինեալ տեղեաց ազատութիւն լիցի մինչ զի ամենայնիւ հաստատիցի:

Ի շինուածս քաղաքի և բերդի եթէ պակասիցէ գանձ արքունի, ամենեքեան հասարակ վճարիցեն:

Արք քաղաքացիք առաւել քան զգեղջուկս պատւիցին և գեղջկաց նմանապէս առաւել պատիւ լիցի քան բնակչաց ազարակի. սոյնպէս լիցի բերդի բնակչաց և աւանի, զի և կարգ առաջնոցն է մերոց թագաւորացն այդոքիկ:

Հարկաւորք և օգտակարք յարուեստս հողագործութիւն է և դարբնութիւն և հիւսնութիւն, և բազմաց է հողագործել. առաւել պատուիցի երկաթագործ և փայտագործ: Իսկ օգնական բնութեանս մարմնոյ և հարկաւոր յարուեստս է բանական է բժշկութիւն. պատուիցի և սա: Եւ թէպէտ ամենայն կարծեալքն նուազունք—յոյժ հարկաւորք (են), այլ որոց սակաւ գիւտն է, յարքունուստ—առաւել ի պէտս հասարակաց պատուիցին: Սակայն պիտանի և հարկաւոր ի բանական արուեստս և փրկական՝ վարդապետութիւն է, նախապատիւ լիցի յիշխանս և յարքունիս զի հասարակաց հայր և բժիշկ հոգւոց...

ՍՄԲԱՏ ՊԱՏՄԻՉ

Ֆ ի լ ի պ և չ ե թ ու մ

Ի թուին ոհե (1226) ժողովեցան տէր Կոստանդին կաթողիկոս և եպիսկոպոսք և իշխանքն ի Տար-

սուս, և դրին թաղաւոր յորդեանցն պարոն Կոստանդեայ զպատանին Հեթում, և տուին իւր կին զգուստը թաղաւորին Լևոնի Զապէլ: Եւ եղև ուրախութիւն Հայոց, և եղին մեծ սէր ընդ Հոռոմայ Պապն, և ընդ Ալաֆնաց Օնբրունն. և ընդ Ալատին Սուլտանն Հոռոմաց: Եւ յաւուրքս այս շարժեցաւ դիւական բարկութիւն ի թագուհին Զապէլ, և ուզեց երթալ տեսնուլ զիւր մայրն յԱսպիթիւն բերդն ի Սելեկիա, և գնաց, և խռովեցաւ ընդ թագաւորն և ընդ ամէն Հայք: Նա պարոն Կոստանդին ժողովեց հեծել, ու գնաց իջաւ առաջի Սելեկիոյ. նա ոսպիթալն վանց որ շատ կու ծախուէր զինքն Սելեկիայ, ու կու վախին ի յԱլատին Սուլտանէն, նա ուզեց տալ զբերդն թագուհւոյն ու սէր ունենալ ընդ հայք: Եւ Ֆրէբեր դրանն այս կերպովս ետ, և ասէ՝ թէ «զբերդս Լևոն թագաւորն ետ մեզ, մեք չկարեմք ասել ընդ իւր դստերն՝ թէ ել ի բերդէս, ապա մեք կու ելնենք, դուք առէք զբերդն ու զինք»: Եւ այս ցեղ առին զՍելեկայու զթագուհին...

ԱՌԱՔԵԼ ԴԱԻՐԻԺԵՑԻ

Շահ-Աբբասի՝ հայերին գաղթեցնելը

...Եւ իբրև եհաս ի գաւառն Շիրակ վանայ, և ընդ բազում համբաւոյ գալոյ Զղալօղլուն, զոր հանապազ բերէին գնացեալ լրտեսքն, անդէն եկին այլ ևս լըրտեսք՝ և բերին ստոյգ համբաւ թէ, ահաւասիկ եկեալ Զղալօղլին եմուտ ի գաւառն Կարնոյ՝ որ է Արզրում: Իբրև լուաւ շահն զայս համբաւ, դարձոյց զերեսս իւր՝ և հկն յերուանդակերտն հին, որ այժմ ասի Աղջաղալայ:

Եւ զոր ի վաղ ժամանակաց ունէր ի մտի զքչին

ազգին քրիստոնէից՝ և զաւերելն աշխարհին Հայոց՝ անդ յայտնեաց խորհրդակցաց իւրոց: Քանզի գիտէր ի միտս իւր՝ թէ ոչ կարէ պատերազմաւ զդէմ ունիլ Սինան փաշային՝ այսինքն Ջղալօղլի Սարդարին. վասն որոյ հրամայեաց զամենայն բնակիչս աշխարհին Հայոց, եթէ քրիստոնեայ, եթէ հրէայ, եթէ մահմետական, քշիլ յաշխարհն Պարսից: Զի եկեալ Օսմանցւոցն անբնակ գտանիցին զերկիրն ի մարդկանէ: Եւ ոչ գտցի կերակուր և ոռճիկ և այլ ինչ պիտոյք նոցա՝ և անասնոց նոցա, և առ ի չգոյէ հարկաւորաց վտանգեսցին զօրքն Օսմանցւոց: Նաև տարեալ ժողովուրդքն լինիցին նմա անդերծանելի հարկատուք՝ ծառայք և հողագործք մինչև ցյաւիտեան: Եւ նա մինչ ի վարանո խորհրդոց կայր, լաւ թէ Ջղալօղլին ել ի կարնոյ. յայնժամ կոչեաց առաջի իւր զմեծամեծս երկրին Հայոց՝ և զինքն կեղծաւորաբար ցաւակից ցուցանելով ազգին Հայոց, ասէր ընդ մեծամեծս և ընդ աւագսն Հայոց. Լուաք թէ եկեալ է Ջղալօղլին՝ և ահաւասիկ զայ մտանէ յերկիրս ձեր անհուն զօրօք: Նաև ի մերս կողմանէս անթիւ են զօրք. և գիտեք, զի բազումք գոն ի սոսա յերկոսին կողմանս յայսպիսում ժամանակի արք դառնացողք հոգւով ելուցակք, և աւագակք, և սրիկայք, և զորոց ոչ գիտեմք զոմն և զուստին. գուցէ ոմանք ի նոցունց որք անփոյթ արարեալ իցեն զկեան իւրեանց՝ և զհրամանեաց իշխանաց, յանկարծակի ի վերայ բախեալ հարկանիցն զմասն ինչ երկրի՝ և զժողովրդեան ձերոյ՝ կամ ստացուածոց՝ կամ ընտանեաց, աւարումն արարեալ ի բաց ճողոպրիցին, և լինիցի ժողովուրդն ձեր ի կորուստ և ի գերութիւն: Վասն որոյ ողորմեալ ձեզ՝ հնարիմ փրկել զձեզ այսու կերպիւ. զի գաւառականք՝ և բնակիչք երկրի ձերոյ ելեալք ի տեղեաց իւրեանց սակաւ ինչ յառաջ խաղացեալ զնասցեն

աւուրց ինչ ճանապարհ. և մեք աստէն զդէմ կալեալ պատերազմիմք ընդ Օսմանցիսն. և եթէ մեզ տացէ Տէր, յայնժամ դառնայք ի տեղիս ձեր՝ և լինիք մեզ ի ժողովուրդք, և եթէ նոցա տացէ Տէր, մեք զանց արարեալ գնամք, և դուք դառնայք ի տեղիս ձեր՝ և լինիք նոցա ի ժողովուրդք: Զայս իբրև ասաց շահն ընդ աւագանիսն Հայոց՝ որոց գլխաւորի անունն էր Տէր Յովանէս՝ որ պերճական մակադրութեամբ անւանէին աղայ տէր-տէր: Եւ նոքա ծանեան զդաւաճանեալ նենգութիւն, և ոչ հաճեցան ի բանս նորա, այլ պատճառելով պատճառս, մատուցեալ առ նախարարս շահին ասացին: Ահա ժամանակս աշուն է. քանզի հետ տօնի սրբոյ խաչին էր, յորժամ քշեցին զերկիրն՝ ամենայն բնակիչկք երկրիս չունին պատրաստութիւն ճանապարհիս գրաստ և այլ բեռնակիր, առ ի բառնալ զստացուածս և զմանկունս: Իսկ ծերքն և մատաղ մանկտիք ոչ կարեն գնալ: Վասն որոյ խնդրեմք յարքայէ այժմ՝ ներել մեզ. այլ զայդ հրաման յաջողելովն Աստուծոյ, ի գարունն կատարեսցուք. զայս ասէին, զի թերևս անցցէ ժամն ի նոցանէ:

Իսկ աւերիչն աշխարհաց՝ և վատնիչն քրիստոնեայ ազանց՝ բնակարանն նեսարայ՝ թագաւորն Շահաբաս ոչ անսաց բանից Հայոց: Այլ կոչեաց զնախարարս իւր առաջի իւր, և կարգեաց ի նոցանէ վերակացուս՝ և վարիչս բնակչաց երկրին, իւրաքանչիւր գաւառաց՝ իւրաքանչիւր իշխան իւրովք զօրօք վարող և քշող ժողովրդեանն:

Եւ զԱմիրգունայ խանն՝ յատուկ քաղաքին Երևանայ և երկրին Արարատու, և նորին մերձակայ մասնաւոր գաւառացն: Եւ հրամայեաց նոցա շահն, ուր և կարասցեն ձեռն արկել, արտասահման արարեալ վարեսցին, և ոչ թողուցուն ամենեւին շունչ կենդանի, եթէ քրիստոնեայ և թէ մահմեդական, զհաւանեալսն բանիւ,

և զոչ հաւանեալսն և զստունգանողսն հրամանաց թագաւորին, որով՝ և մահուամբ՝ և գերութեամբ:

Եւ զօրապետացն՝ յետ ընդունելոյ զայսպիսի զաշխարհակործան և զսաստիկ հրաման ի թագաւորէն, ելեալ իւրաքանչիւր զօրավար իւրով գնդաւն՝ դիմեցին յիւրաքանչիւր հրամայեալ գաւառսն աշխարհիս Հայոց. և իբրեւ հողմնախառն հուր ընդ եղէգն ընթացեալ, հապճեպ տագնապաւ վաղվաղակի զամենայն բնակիչս գաւառացն կորզեալք յիւրաքանչիւր բնակութեանց, և արտատահման արարեալ յիւրաքանչիւր տեղեաց, իբրեւ զջուլիւս բազմութեան հօտից և անդէոց զառաջեաւ արարեալ՝ բռնութեամբ վարեալ՝ ածեալ բերեալ հասուցին ի գաւառն Արարատու, և զլայնանիստ դաշտն նորալցին ծագէ ի ծագ. քանզի ի ստորոտէ լեռանցն Գառնուոյ մինչ ի յեզրն Երասխայ մեծի գետոյն, լայնութիւնն էր բանակին. իսկ գերկայնութիւնն դովիմբ կըշռեաց դու, բայց ես ասեմ աւուր միոյ ճանապարհ, և յայլուր տեսի՝ որ հինգ աւուր ճանապարհ էին զրեալ. եւ էր նոր փոխեալ թւականն Հայոց և մտեալ ի ՌԾԴ. յառաջնում ամսեանն Հայոց Նաւասարդի, որ քշեցին գերկիրն: Եւ Պարսիկ զօրքն, որք գնացին ի քշել գերկիրն, ուստի և հանեալ զժողովուրդսն քշէին, եթէ ի գեղօրէից և թէ ի քաղաքաց, զամենայն շէնս, զտունս և զբնակութիւնս հուրք արեալ ախնայաբար հրկէզ առնէին: Այլ և զհամբարս խոտոյ և զյարդի՝ զցորենոյ և զգարւոյ և այլ պիտոյց, զամենայն այրեալ վատնէին: Այսպէս աւերեալ թափուր արարին զաշխարհն վասն զօրացն Օսմանցւոց՝ զի մի մնացէ ինչ ոռճիկ նոցա, և վտանգեսցին նոքա: Այլ և ելեալ ժողովուրդքն զայն տեսեալ սրտակտուրք լիցին, և մի դարձցին յետս:

Արդ՝ զօրքն Պարսից որք կարգեցան վարիչք ժողովրդեանն, մինչ վարեալ զժողովուրդսն բերեալ հա-

սուցին ի դաշտն էջմիածնի, Շահաբասն ի յԱղջաղալէն էր. և Սարգարն Օսմանցւոց Ջղալօղլին իւրովք զօրօքն եհաս ի Կարս: Եւ Շահաբասն գիտէր, որ ոչ կարէր դէմ յանդիման պատերազմաւ դիմակայիլ Օսմանցւոցն, զանգիտեալ ի բազմութենէ նոցա, վասն որոյ դարձուցեալ զերեսս իւր չուեաց ամենայն բանակաւն իւրով հետեւեալ զհետ բանակի ժողովրդեանն դէպ յերկիրն Պարսից: Նաև զօրք Օսմանցւոց չու արարեալ հետեւեցան զկնի բանակին Պարսից: Եւ եղեն բանակք մեծամեծք և անհունք. առաջին՝ բանակն ժողովրդեանն՝ երկրորդն՝ բանակն Պարսից, երրորդն՝ բանակն Օսմանցւոց: Եւ այնպէս դիպեցաւ պատահումն՝ զի յորժամ չուէր բանակ ժողովրդեան, իջեալ բանակէր ի հանգըրուանս նոցա Շահաբասն զօրօքն Պարսից. և ի չուելն նոցա բանակէր ի նոյն տեղին Ջղալօղլին զօրօքն Օսմանցւոց, և այսպէս զհետ միմեանց կրկնակոխ գնալով գնացին, մինչև հասին ժողովուրդքն ի գեղն Ջուղայ, և Օսմանցիքն հասին ի Նախչուան: Եւ այնուհետև ոչ թողացուցին Պարսիկքն ժողովրդանն զկայ առնուլ՝ և ոչ ժամ մի, այլ կարի սաստիկ տագնապաւ նեղէին զժողովուրդն, զոմանս մահու հարւածով զանելով, և զոմանց զուռնչս և զականջս հատանելով, և զոմանց զգլուխն կտրեալ ի ձող ցցէին, որպէս զեղբայր Առաքել Կաթողիկոսին, որում անունն էր Յօհաննան, զսորա և զայլոյ ումեմն առն զգլուխսն կտրեցին, և ի ձող ցցեցին յեզր գետոյն Երասխայ. զայսոսիկ և առաւել քան զայսոսիկ խոշտանգանս կտտանաց ածէին ի վերայ ժողովրդեանն, ի յահ և յերկիւղ ժողովրդեան և տեսողացն, զի փութանակի անցցեն զգետն: Զայս ամենայն վտանգս ածէին ի վերայ ժողովրդեանն խորամանկ ազգն Պարսից յահէ Օսմանցւոց, որք զկնի նոցա գային, վասն զի հայէին Պարսիկքն ի բանակն ժո-

ղովրդեանն զի անթիւք էին, նոյնպէս և յիւրեանց բանակն հայէին, զի յոլովք էին, և մինչ յանցանել աշաքան բազմութեանս ընդ գետն, աւուրք բազումք ի վերայ անցանեն: Երկնչէին ի զօրացն Օսմանցւոց, թէ մի՞ գուցէ յայնքան աւուրսն յանկարծակի բաղխեալ ի վերայ բանակին Պարսից բեկումն ինչ և փնաս առնիցեն իւրեանց և կամ զժողովուրդն յափշտակեալ ի նոցանէ յետս դարձուցանիցեն, և չար առաջարկութեան նոցա խափանումն լիցի: Վասն որոյ տագնապաւ ստիպէին զժողովուրդն անցանել զգետն: Եւ ի բազմութենէն ոչ բաւէր նոցա նաւ կամ տուփ որով անցցեն զգետն, թէպէտ և յայլ տեղեաց այլ ևս նաւս բերին և անդէն ևս յոլով տուփ շինեցին, սակայն բանակն ժողովրդեանն՝ և բանակն Պարսից յոլովք էին, և տակաւին ոչ լինէր բաւական: Եւ ի զօրացն Պարսից՝ որք վարիչք էին կարգեալք ժողովրդականն, շրջապատեալ զժողովրդեամբն պահէին՝ զի մի՞ ոք փախիցէ, այլ և փայտիւ գանեալ՝ հարեալ՝ բեկեալ՝ մղեալ ի գետ անդր լնուին. և այսպէս վտանգն և վիշտն սաստկանայր ի վերայ ժողովրդեանն:

Իսկ ողորմելի ժողովրդեանն հայէին յառաջ գանհուն գետն տեսանէին իբրեւ զծով՝ որ խեղդէր, և յետուստ զսուրն Պարսից՝ որ սպանանէր, և ճարակ փախչելոյ ոչ գտանիւր. և առհասարակ աղիողորմ ողբս, և յորդ արտասուս յաչաց հեղեալ առնէին երկրորդ Երասխ. և ձայն լալեաց, և հառաչանաց, ճչանաց, վայոց, կսկծանաց, մորմոքանաց ընդ միմեանս խառնեալ գոչեցուցանէին ուժգին աղաղակաւ, իսկ ողորմութիւն և փրկութիւն ոչ ուստեքէ էր:

Աստանօր կարի հարկիւ պիտոյ եղև մերում ժողովրդեանն հինն Մովսէս՝ և նորին աշակերտն Յեսու առ ի փրկել զնորս Իսրայէլ ի ձեռանէ երկրորդիս Փա-

րաւօնի, և կամ դադարեցուցանել զուղիս յորդահոսան և լայնատարած գետոյն մեծի, և ոչ եղև գտեալ. քանզի յորդութիւնք մեղաց մերոց փակեցին ընդդէմ մեր զդուռն ողորմութեան գթածին Աստուծոյ:

Եւ անողորմ զօրացն Պարսից վարեալ զժողովուրդն լնուին ի գետն, և նոքա ի մէջ գետոյն ևս քան զևս բազմացուցանէին զձայն աղաղակին և զողբոցն ի վտանգէն: Եւ ոմանք ի նոցանէ կալեալ զեզերս նաւացն, և ոմանք զափոցն, և ոմանք զագիս ձիոց, և զեզանց, և զգոմշոց, և ոմանք իւրովի լողեալք անցանէին: Եւ որք անհմուտք էին լողելոյ և անզօրք, ծերք և պառաւունք, տղայք և աղջկունք, և մատաղ մանկտիք լցեալք էին յերեսս ջրոյն. և գետն առեալ տանէր գնոսա իբրև զխռիւ ի ժամանակս զարնանոյ. և գետատար մարդով ծածկեալ էր երեսն գետոյն, և թէպէտ անցին, որք անցինն, այլ բազումք այնք էին՝ որք հեղձամբ ջրոյն մեռան:

Եւ հեծեալք ոմանք ի զօրացն Պարսից՝ որք ունէին ուժեղ ձիս, և ինքեանք արք արի և կարող, շըրջելով ի մէջ քրիստոնէից տեսեալ նկատէին զուստերս և զդստերս քրիստոնէից, և որոց հաւանեալ սիրտք իւրեանց, եթէ կանանց, եթէ աղջկանց, և եթէ տղայոց. էր զի խաբէին զտեարսն, թէ տուր զի վասն քո անցուցից ընդ գետն յայնկոյս, և իբրև անցուցանէր, ոչ դնէր անդէն ի գետին, այլ առեալ երթայր չի և կամէր: Եւ այլք զողութեամբ առեալ տանէին: Եւ այլք յափշտակութեամբ և սպանութեամբ առեալ ի տեարցն տանէին: Եւ բազումք մարք զտղայս և տեարք զհիւանդս ի ճանապարհին ընկեցիկ արարեալ լքեալ թողեալ գնային, վասն անհանդուրժելի և անըմբերելի վտանգին, որ ժամանեալ էր ի վերայ նոցա: Եւ միանգամայն ասեմ՝ զի թշուառութիւնք՝ և արհաւիրք ան-

տանելիք հասին ի վերայ ազգիս մերոյ, և ոչ բաւեալ թէ որով տարազու հիւսեցից ողբս դամբանականս և աշխարանաց ի վերայ բեկման հայկական սեռիս, որք այսքան չարակրութեանց եղեն ընդունակք: Զի թէպէտ ըստ տարասի հնոյն Իսրայէլի լինէին վարեալք գերի ձեռամբ երկրորդիս Բաբելացւոց, այլ ոչ գոյր Նրեմիա, որ խրատէր, և ոչ Նզեկիէլ, որ լուսաւորէր, և ոչ Յեսու կամ Զօրաբաբէլ՝ որ զգարձն առաջնորդէր, այլ եղեալ իբրեւ զհօտս անհովիւս ցրուեալք և հալածեալք առաջի գայլոց պատառողաց և գիշատող գազանաց, որք վարէին բռնութեամբ: Եւ նոքա երթալով երթային, և լային, որք դարձեալ տանէին զսերմանս իւրեանց:

Իսկ յաջորդ սորին, ոչ եղև տեսանելի, որ ասէ, գալով եկեսցեն, և ցնծասեն, վասն զի ոչ եկին և ոչ եղև ցնծութիւն, այլ անդէն մնացին ուր և տարեալ արգելին այսինքն, յաշխարհն Պարսից:

Եւ եղև զի ամենայն ժողովուրդն էանց զգետն, էանց ընդ նոսին խառն և բանակն Պարսից: Եւ մինչ ցայս վայր Ամիրգունայ խանն էր քշող ժողովրդեանն, և յայնմ վայրի Շահաբասն հրամայեաց նմա գնալ ընդ իւրում բանակին: Եւ կարգեաց վարող ժողովրդեանն զՊալիֆալու էլիազ սուլթանն, և հրամայեաց նմա փութով և ճեպով վարել զժողովուրդն՝ և հեռացուցանել ի զօրացն Օսմանցւոց՝ և հասուցանել յերկիրն Պարսից: Եւ ինքն շահն ամենայն բանակաւն Պարսից ընդ արքունի ճանապարհն, այսինքն ընդ ջադահն յուղի անկեալ գնացին ի քաղաքն ի Թարվէզ, բայց զժողովուրդն ոչ ընդ նոյն արքունի ճանապարհ տարան ի Թարվէզ վասն երկիւղին Օսմանցւոց՝ զի մի գուցէ զկնի ժամանեալ յափշտակիցեն ի Պարսից: Այլ հրամայեաց շահն էլիազ սուլթանին, զի ընդ նեղ և նուրբ և ընդ դժուարին վայրս տարցէ՝ ընդ որ ոչ կարասցեն գնալ

բանակն Օսմանցւոց զկնի նոցա: Եւ նա չուեցուցեալ զժողովուրդն տարաւ ընդ ճանապարհս ձորոյն՝ յորում գետն Երասխ գնայ զգնացս իւր, ընդ դժուարին ել և էջս լերանցն, և ձորոցն, և ընդ կածան տեղիսն: Եւ բազում տառապանօք և չարակրութեամբ անցին զդժուարին վայրս լերանցն. և անցուցեալ զժողովուրդն զդժուարին վայրօքն, տարան յերկիրն, որ ասի Թարումխալիալ, և Ահար, և Մուշկուն, և մի մերձակայ վայրս սոցա, և անդէն զետեղեցուցին զնոսա ամիսս ինչ վասն սաստկասառոյց և դառնաշունչ ցրտոյ ձմեռան՝ որոյ սակս ոչ կարէին գնալ:

Իսկ ի հասանիլ քաղցրաշունչ օդոյ գարնայնոյ, զայլ ոմն իշխան կարգեցին վարիչս ժողովրդեանն՝ որում անունն էր Աբութուրաբ բէկ, որ վերստին սկսաւ վարել ժողովուրդն մինչև տարեալ հասոյց ի քաղաքն Ասպահան: Եւ անդէն՝ որք քաղաքացիք էին, ի նմին քաղաքի զետեղեցուցեալ բնակեցուցին, և որք շինականք էին և գեղականք՝ ի շրջակայ գաւառսն քաղաքին Սպահանու բնակեցուցին՝ ի Լնջան, և յԱլնջան, ի Գանդիման, և ի Ջղախոռ, ի Փարիայ, և ի Բուրվարի. և անդէն բնակեցան, և կացին մինչև ցայսօր: Քանզի արքն հին, որք յաշխարհէն Հայոց էին գնացեալ և գիտէին զվայելչութիւն աշխարհին Հայոց, նոքա մեռան անդէն. և որք անդ ծնան, և սնան, և վարժեցան, նոյն աշխարհին և հաճեցան և ընդելացան, զի նովաւ վարժեցան. վասն որոյ անդէն կացին և մնացին մինչև ցայսօր...

ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ԱՌԱԿՆԵՐ

(Հանած 1669 թւին տպւած «Աղւէսագրքից»)

1.

Որսորդ մի կալաւ զկաքաւ մի, և կամէր զենուլ. և ասէ կաքաւն՝ մի սպանաներ զիս, զի ես խաբեցից զբազումս կաքաւս և առից յակնատս քո: Եւ ասէ որսորդն. և այժմ ստուգիւ մեռցիս ի ձեռաց իմոց: Զի զսիրելիս քո՝ և զազգականս մատնես ի մահ: Յուցանէ՛ թէ մի կազմիր զորոգայթ սիրելւոյ, զի ոչ հաճի Աստուած ի գործս քո. և դարձեալ քեզ պատրաստէ զնա:

2.

Հարցին ընդ աղուէսն թէ քանի՞ ցեղ արուեստ գիտես. զնաց կկգեցաւ, և ասէ. հազար ցեղ արուեստ գիտեմ. երեսուն ազգովս առաջ շանն՝ թող թէ քանի անձամբս: Բայց մեծ արուեստս այն է, որ ոչ ես զշունն տեսնում, և ոչ նա զիս: Յուցանէ, թէ անթիւք են, որ ապաշխարեն զմեզս և Աստծոյ լինին: Ապա նա է կատարեալ մարդ՝ որ ոչ մեղանչէ:

3.

Աղուէսն ու խեցգետինն եղեն եղբարք և արարին ցան, հնձեցին և կասեալ կուտեցին. Ասէ աղուէսն՝ ելցուք ի բլուրս այս և ով շուտ իջանէ, նա առնու զցորեանն: Յորժամ ելին, ասէ խեցգետինն.—արա՛ ինձ սէր. և յորժամ կամիցիս վազել, զարկ զագիդ առաջի իմ, որ ես իմանամ և գամ զկնի քո: Եւ զարկ աղուէսն զագին և վազեաց. և խաչափառն փակաւ աղուէսուն և յորժամ եհաս աղուէսն ի շեղջն և դարձաւ յետս թէ յուր է խեցգետինն: Եւ խեցգետինն ի վայր անկաւ ի վրայ շեղջին և ասաց՝ անուն Աստծոյ, այս ինձ երեզ

մող և կէս: Զարմացաւ աղուէսն և ասէ. ո՞վ դու չար,
ե՞րբ եկիր դու այսր: Յուցանէ՛ թէ բան և գործ առ-
նեն նենգաւոր մարդիք, որ ի կորուստ լինի իւրեանց
անձանց. և տկարք յաղթեն նոցա: Դարձեալ շատ մե-
ղաւոր՝ այս տկար մարմնովս ջանայ. իմաստութեամբ
և արտաւունք քաւէ զմեղս. և տէր լինի երկնից հացին:

4.

Ագռաւն ժողովեաց զձագս իւր և խրատէր զնոսա
և ասէր. ո՞վ որդեակք, մի՛ լրբիք. պատրաստ եղերուք ի
մարդկանէ՛ յորժամ խոնարհին առնուլ ինչ: Ասին ձա-
գեր նոցա. ո՞վ մայր մեր, զինչ արասցուք թէ առա-
ջագոյն լինի մարդն առեալ զքարն ի ձեռն իւր. և ասէ
մայրն՝ այժմ գիտեմ որ ապրելոց էք: Յուցանէ
թէ պարտէ պատրաստիլ ի հին որոգայթիցն սատա-
նայի, ի նորա պատրանացն և նենգութեանց նորա:

ՎԱՐԴԱՆ ԱՅԳԵԿՑՈՒ ԱՌԱԿՆԵՐԻՑ

Եւ արդ եկեալ ժողովեցան ամենայն այծք ի
միասին և գրեցին թուղթ առ ազգս գայլոց այսպէս:
Առ խոհեմ և հզաւր յաղթող ազգս գայլոց որ աստու-
ծով էք զաւրացեալ. գրեմք տկար և ողորմելի և անի-
մաստ ազգ այծիցս. երկիր պապեմք և ուղջունեմք զմե-
ծափառ թագաւորութիւնդ ձեր. և աղաչեմք որ ողոր-
միք մեզ և առնէք սէր և խաղաղութիւն: Որ բառնա ի
միջոյ հայրէնի թշնամութիւն որպէս և առնեն թագա-
ւորք ազգաց:

Եւ զայս ընթերցեալ ազգն գայլոց և ուրախացան
ընդ բարի առաջարկութիւն. և գրեցին առ նոսա նա-
մակ մի որ էր այսպէս: Առ ամենիմաստ և երջանիկ

աստուածասէր և հոգենորոգ սուրբ ազգ այծիցդ գրեմք
 չարաբարոյ և մեղաւոր և լիրբ ազգս գայլոց. և մեծ
 փափաքանաւք ողջոյն առաքեմք ձեզ և գիտացնեմք ձեզ
 զի աստուածեղէն է խնդիրդ ձեր և բարեաց պատճառ:
 ապա լուեալ է մեր ի ծեր և հնագոյն հարցն մերոց զի
 շունն և հովիւն է պատճառ խռովութեան ընդ մեզ և
 ընդ ձեզ: Եւ թէ բառնայք զնոսա ի միջոյ, մեք ուրա-
 խութեամբ կատարեմք զոր հրամայէք մեզ. և զայս
 ընթերցեալ այծքն, ի բայց վարեցին զհովիւն և ըզ-
 շունն, և առեալ թուղթ երգման և պոման սիրոյ զամս.
 խ. ելեալ այծքն յանհոգս. և սկսան արածել ի լերինս,
 և ի դաշտս ի հովանիս ծառոց և ի ցուրտ աղբերս բա-
 րէհամս. և համբերեցին գայլքն աւուրս. խ. և ժողո-
 վեալ ի վերայ սատակեցին զայծքն ամենայն և եղև
 խաղաղումն:

Արդ այծքն մեք եմք որդիք մարդկան. և գայլքն
 սատանա է դիւաւքն հանդերձ. հովիւն Քրիստոս է. և
 ամենայն սուրբք նորա. և շունն բարկոթիւն և սրտ-
 մտութիւն որ իմեզ կայ. և թուղթ սիրոյն և հաշտեւն
 ընդ սատանա. մեղքն է զոր գործեմք, և ի գործել
 զմեղսն զՔրիստոս ի բաց վարեմք. և զմեղքն թուղթ
 առաքեմ առ սատանա, թէ հաշտեցաք ընդ քեզ. և կա-
 տարեցաք զկամս քո. և զան դեքն և սատակեն զհոգիս
 մեր ի մեղս և ոչ կարեմք իմանալ զայս ամենայն զի
 որ մեծ չար գործէ, նա մեծ թուղթ գրէ առ առ սա-
 տանա. և որ փոքր չար առնէ, նա փոքր թուղթ գրէ
 առ սատանա: Ահա որդեակք, իմացայք թէ որպէս հաշ-
 տին և խաղաղութիւն առնեն մեղաւորքն ընդ սատա-
 նա և ոչ կարեն իմանալ:

III

ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ԲԱՆՆԱՏԵՂԺՈՒԹԻՒՒՆ

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԵՐՋՆԿԱՑԻ

Բանք

Ահա ըսկիզբն առնում բանից
և խրատ տամ հասարակաց.
Իմաստութիւն ձեզ ցուցանէ
յով որ հոգւոյ աչք կայ ի բաց:
Զինչ մարգարիտ շարեալ յոսկի
հանց գեղեցիկ բանն ի մտաց՝
Բայց անգիտին ոչինչ թուի
զինչ մարգարիտն ի մէջ խողաց:
Ով գիտութիւն ունի անբաւ
ի մարդկանէ ինքն է գոված.
Ու սէր չունի իր հաւասար
որ գիտութիւն հիմն է դրած.
Նայ զգիտութիւնն Աստուծային
հրպարտ հոգով իսկի չգիտաց.
Հանց տես թէ հիմն ի վերայ ջրոց
կայ անհաստատ իրք մի շինած:

Յարքային Սողոմոնի

յիմաստութեան բանքն է գրած
Թէ նաւ է մարդ կատարեալ
և իմաստուն ինքն է գոված՝
Ով ընդրէ զչարն ի բարոյն
'Է ի սուրբ սրբոյն սիրէ զԱստուած,
Նա նմա իսկ վայելէ

իմաստութեան դուռն ու խելաց:
Լըսէ քեզ բան խիստ գեղեցիկ
ծաղիկ քաղած է ի բազմաց:
Անմահութեան պըտուղն է սա
որ է յերկնից յաշխարհս իջած.
Թէ ըզնորա ճաշակն առնու
կամ սէր ունիս 'Է ես ծարաւած՝
Այլ չհաւնիս անցաւորիս
Թողուս զամէն աշխարհս ի բաց:

Քանի հասնիս ի մեծութիւն
խոնարը կացիր մարդկան ու ցած,
Որչափ լինիս դու իմաստուն
չատ մի խօսել մէջ անգիտաց:
Աղքատին մի բարկանալ
որ չըդատէ ըզքեզ Աստուած.

Քո ընգերին հոր մի փորել
Թէ չէ այն քեզ կայ պատրաստած:
Ով իմաստուն է կամ գիտէ
աստուածային բան մ'ի խելաց՝
կամ ինքն սիրէ զմարդ իմաստուն
'Է ի զատ կենայ ի յանգիտաց.
Նա անպիտոյն մարդ չհաւանի
յիմար և իսկ է նա գոված,
Զի աշխարհիս իմաստութիւնն
յիմարութիւն է առ Աստուած:

Ով երկրաւոր իմաստութեամբ
 ինքն է գիտուն հաստատ ուսած՝
 Նայ երկնաւոր իմաստութեանն
 է անծանօթ և յիմարած.
 Զի որ սիրէ զաշխարհըս զայս
 ու զհետ երթայ անցաւորաց,
 Նա թշնամի և հակառակ
 է Աստուծոյ ու երկնաւորաց:
 Տէրըդ վերին ի քէն խընդրեմ
 գըթայ ի յիս հայր ողորմած
 Եւ բաշխէ՛ անարժանիս
 քո յիրկնային մեծ պարգեաց.
 Որ արբիմ շնորհօք Հոգոյն
 կենամ սիրովն երկնաւորաց
 Եւ թողմմ զայս անցաւորս
 ես Կոստանդինս ի մենէ ի բաց:

Բանք յերկու դէմս մտաց տեսութիւնք ի հոգի և ի
 մարմին. զոր առակօք խօսի այսպէս:

Զարթիք ի յերազուտ,
 բացէք զաչերտ ով կայք ի քուն.
 Տեսէք մէջ գիշերիս
 շատք՝ որ պահ մի չեն լել ի քուն.
 Անդադար ի շուրջ գալով
 կան հրամանաւ մի Աստուծուն,
 Որ բանիւ զերկինք ի վեր
 կամար կապել՝ երեստ քամուն:

Զարթայ ես ի քընոյս
 ելայ կացի պահ մի արթուն.

Երբ էանց գիշերն յերկար՝
 նըշան հղև առաւօտուն.
 Տեսն լուսին պայծառ,
 բազում աստեղք ի յիր սպասուն.
 Զերկինք են զարդարել
 'ւ են արարածըք Իմաստնոյն:
 Մի աստղ ելաւ պայծառ
 առջև Արուսեկին լուսոյն,
 Ունէր լոյս գեղեցիկ
 քան զաստեղացն այլ գերագոյն.
 Շտես ըզնա լուսին
 և հըրաման տայ աստեղնոյն.
 Հաւսար ի մայր մըտան
 նուազեցան յիրենց լուսոյն:
 Զերեսս երկնից երաց՝
 երբոր ծագեց լոյսն արևուն.
 Տըղայ երևեցաւ,
 քաղցըր կոչի իրենն անուն:
 Հոգի հաւսար երես շատոց
 պայծառ լոյս աչերուն,
 Ով սիրով մընաց լուսոյն
 Արուսեկին առաւօտուն:
 Քաղցըր է ծընունդ լուսոյն,
 երանի տամ ես այն մարդոյն՝
 Որ բաժին ինքն ունենայ
 ի լայն լուսոյն առաւօտուն:
 Թէ դուռըն կայ երկնից
 պարգևատու մի Աստուծուն՝
 Ի ծագել արեգականն
 ի մեզ բացւի դուռըն բարոյն:
 Թէ Տէրն ի յարարածըս
 հայի քաղցըր ի յիր սիրուն՝

Յայն պահուն է որ լինի
 նըշան լուսոյն առաւօտուն.
 Թէ լըսէ աղաչանաց
 և աղօթից շատ կարդալուն՝
 Ով խընդրէ թէզ գըտանիլ
 զպարզեքն՝ առնու առաւօտուն:
 Թէ անուշ հոտ կայ բուրել
 'ւ ի կեանս փոխէ զդուռն մահուն,
 Են շատոց հոգի հարբած
 յանուշ հոտոյն յառաւօտուն.
 Թէ անմահական սէր կայ՝
 որ հոգի տայ հոգեստնուն,
 Իմ բաժին սէրն ու հոգին
 խառնել ի սէրն առաւօտուն:
 Թէ ինձ կեանք կամ խնդութիւն
 բաժին կայ ի դուռն ի սիրուն,
 Մէկ պահու սէրն ի սըրտէ՝
 Թող լինի ինձ յառաւօտուն.
 Թէ հոգի տալ կու պիտի,
 կամ թէ հոգի հանել մարդուն,
 Նայ յօժար ևմ ես հոգով
 զհոգիս փոխան տալ իմ սիրուն:
 Ով կամի սիրով լինիլ
 ինքն յարութեան որդի լուսոյն՝
 Թող խընդրէ ի յայն Սիրոյն
 որ ինք յարեալ առաւօտուն.
 Ի սիրուն սէր յաւելու
 սիրով գընալ տունն ի Սիրուն.
 Ի ով Սիրոյն ինք հետեի՝
 հասնի սիրոյն առաւօտուն:
 Տէր, գըթն յիս ի ծառայս,
 և տուր բաժին ինձ յայն հոգոյն.

Որ շատոք ին ցանգացել
 բայց քիչք հասան առաւօտուն:
 Ես յետին և անպիտան
 որ Կոստանդին կոչի անուն
 Խընդրեմ ի քէն, տուր ինձ
 սէր ի սիրուն առաւօտուն:

Բանք յաղագս Արեգականն Արդարութեան, որ և ծա-
 գեաց ի Հօրէ Միածին Որդի Քրիստոս, զոր առակօք
 խօսի:

Ահա գիշեր էանց,
 նըշան եղե առաւօտուն.
 Աստղըն պայծառ ծագեց,
 աւետաւոր երեկ լուսոյն.
 Խաւարըն հերքեցաւ
 ու ցընծացաւ աշխարհքս ամէն,
 Երնեկ ետուն միմեանց՝
 որ արժանի եղեն լուսոյն:
 Զինչ որ ի բանդ կային
 և ի Խաւար ի խոր զընդան՝
 Նա լոյս ծագեց նոցա
 յարեգականն ի մեծ լուսոյն.
 Երկիրս է սառն ու պաղ
 ու ցուրտ ձըմեռն ու հողմային,
 Ահա եղև գարուն
 յարեգականն ի մեծ լուսոյն:
 Երկիր կենդանացաւ
 ու լեռն ու դաշտ կանաչ բուսան,
 Ծաղիկ բերին ծառերն
 յարեգականն ի մեծ լուսոյն.

Ծաղկունքըն զարդարին
 ազգի ազգի գոյնըզգոյնով,
 Փըռի վարդըն կարմիր
 յարեգականն ի մեծ լուսոյն:
 Ակունքըտ յորդորին
 ու ցընծալով յառաջ խաղան,
 Դետերտ ոլոր կապին
 յարեգական ի մեծ լուսոյն:
 Զինչ որ կայ արարած
 ու անհոգի մեռած կային,
 Ահա կենդանացան
 յարեգական ի մեծ լուսոյն:
 Է՞ր չէք ի զարմանալ,
 ու կամ հարցուկ լինիլ բանիս,
 Վասն այս արեգականս
 ու իր պայծառ լըցեալ լուսոյն:
 Այս նոր ծագեց մեզ լոյս
 քան զարեգակն ու այլ պայծառ,
 Զինչ լուսաւորք կային՝
 ծառայ կոչին այն մեծ լուսոյն:
 Ի լուսոյն ի սկզբանէ
 լի լուսով շառաւել ծագեց,
 Լոյս ի լուսոյ ծընաւ
 յարեգական ի մեծ լուսոյն:
 Այս լոյսս ի յայն լուսոյն՝
 որ ինքն է տէր ամէն լուսոյն,
 Որ թագաւոր կոչի
 'ւ ամենուն լոյսն ի յիր լուսոյն:
 Երկնից կամար եղև
 ի զարմանալ արեգականն,
 Զի չէր տեսել հանց լոյս
 կամ արեգակն ի յայն լուսոյն.

Երկիրըս ցընծացաւ
 մեծ աւետօք ուրախացաւ,
 Թէ անմուտ ծագեց մեծ լոյս
 ու արեգակն ի յայն լուսոյն:
 Ոմանք են անհոգի
 աչերով կուր և անյիմայ,
 Որ չեն ի հաւատալ
 արեգական ու իր լուսոյն:
 Խաւար կենօք կենան
 ու զբաղին յերազ քընոյ,
 Չունին մասըն լուսոյ
 յարեգականն ի մեծ լուսոյն:
 Ես չեմ ի հաւատալ
 այն սուտ հոգոյն թէ ինքըն լոյս՝
 Որ չունի (ի) շառուեղ
 յարեգական ի մեծ լուսոյն:
 Ես Կոստանդին որ գըրեցի
 կու փափագիմ ի յայն լուսոյն՝
 Որ ես լուսաւորիմ
 յարեգականն ի մեծ լուսոյն:

Բանք խօսիլ ի ժամ տրտմութեան

Ես քանի՜ հառաչ բերեմ
 կամ ի սըրտէ կենամ ազար,
 Եւ յերակ զօրն ի դուսայ
 հոգօք մաշեմ զիս անդադար:
 Ես չունիմ հանգըստութիւն
 'ւ ուրախութեան ինձ չըկայ ճար,
 Որ մի պահ հանգիստ առնում
 կամ դուրանայ կեանքըս դըժար:

Զերդ ի ծով կամ տատանել,
 յերակ ծըփեմ յալիս խաւար,
 Եւ չըկայ եզր ի ծովիս՝
 կամ թէ ճամբուս թէզ կայ վըճար.
 Ոչ ունիմ ես օգնական
 յոյս 'ւ ապաւէն ինձ կամ եար՝
 Որ ի յայս շատ ցընորէս
 լինէր խօսք մարդ սիրելի
 Ոչ ունիմ մարդ սիրելի
 ի (յընտանեաց) ինձ կամ օտար,
 Որ գըթայ սըրտոյն ի յիս՝
 կամ աղետայ զիս իր եղբայր.
 Ով սրտով էր սիրելի՝
 եղաւ հեռի յիսնէ 'ւ օտար.
 Նա օտարին ի՞նչ մեղ դնեմ
 երբոր լինիմ յիրմէն ազար:
 Զայս ի յճվ հարցուկ լինիմ՝
 որ ինձ խըրատ տար կամ կար,
 Թէ զիս է՞ր աշխարհս ամէն
 հանց կու ատեն թըշնամաբար:
 Զով սիրով ես ընդունիմ՝
 թէ ի սըրտէ ինձ տայ խապար,
 նայ յետե ինք յերեսաց
 ցուցնէ զգիր սէրն անկատար:
 է՛ գերի սիրտ՝ լի արեամբ,
 քանի՞ կենաս հըրովտ ի վառ.
 կամ վանց այս սուտ կենցաղոյս
 քանի՞ կենաս դուն թըւաքար:
 Թէզ վարթի՛ր դու ի քընոյտ.
 հանց ի յերազտ է՞ր յուսացար.
 Եւ թափէ՛ զարբեցութիւնդ
 և տար զհոգւոյտ կամքն ի կատար:

Է՞ր դաՖիլ կաս յաշխարհիս
 'Լ անհոգ ի ժուռ գաս կամկար,
 Ի յուտեւ շատ 'Լ ի խըմեւ
 սիրսով խընդաւ սրտով յօժար.
 Ոչ յիշես զմահն ի մօտիկ
 որ զերդ ըզգող ըզմարդն որսար.
 Եւ դալիֆ հանց հասանէ
 վերայ մարդուն՝ որ չըկայ ճար,
 Գայ գըտնու հարբած ի քուն՝
 և զքեզ գերէ ինք գերեվար,
 Եւ ոչ տայ մի պահ քեզ թոյլ
 կամ ընդունի ոսկի կաշառ.
 Ոչ եղբայր սիրուն մըռէ,
 ոչ սիրելի և կամ օտար.
 Կամ թէ այն քեզ գայ ի դէմ
 որ դու սըրտովտ յինք հաճեցար:
 Կոստանդին, իմ խրատիս
 հաւան կացիր դու հեզաբար.
 Մի՛ ի (զուր) հոգօք մաշիլ
 վասն անցաւոր կենաց համար.
 Զի շատ ոք հաւանեցան
 այս կենցաղոյս 'Լ առին դադար,
 Բայց շուտով յատակ ծովու՝
 ի խորս անցան որպէս կապար:

Տաղ սիրոյ

Հանց գեղեցիկ մորճ ու շիտակ
 Պատկեր գեղով՝ առ յիս հասաւ.
 Այլ չէ տեսեր մարդ կենդանի
 Զերդ զայն՝ որ իմ աչքըս տեսաւ:

Զօրն ես ի յիւր սէրըն կենամ,
 Յերակ հետ իւր տեսուն գընամ.
 Զաչերս արեամբ հետ իւր թանամ
 Զիրայ հոգիս յիսնէ տարաւ:
 Երբոր անուշ հոտն յիս բուրեց՝
 Զիս ի խելաց շուտով թափեց.
 Ի յայն պահուն սիրտս իմ եփեց,
 Երբ իւր տեսն ինձ երևեցաւ:
 Զերդ ըզլուսին սուրաթ բոլոր,
 Շուրջ երեսին մազեր ոլոր.
 Այնով արեր է շատ մոլոր,
 Ոնցտի լուսով յիս ծաթեցաւ:
 Թէ սիրտ ունիմ՝ սէր անվըճար,
 Որ բաժնելոյ այլ չըկայ ճար.
 Նա իմ հոգոյս եղեր տաճար,
 Իմ աչերուս լուս ծագեցաւ:
 Ակն ու գոհար է իր շարած,
 Ներքե շըրթանցըն պատրաստած.
 Տեսն իւր կարմիր է զարդարած,
 Զինչ բուրաստանք որ ծաղկեցաւ:
 Զինչ որ հագնի նա իւր վայլ է.
 Երբ գունըզգուն ելնէ փայլէ,
 Զերկիր ի հիւր լուսոյն հալէ,
 Հանց որ շատոց սիրտ մաշեցաւ:
 Նս եմ կարօտ ի յիւր սիրուն՝
 Զինչ ծարաւած յերկիր ցօղոյն.
 Կամ զինչ գարնան անուշ քամուն,
 Թէ երբ հնչէ հողմըն հարաւ:
 Քանի որ հիմ տեսնուս զատեր
 Կենաց ճարակն է ինձ հատեր.
 Լացն ու հառաչն է զիս պատեր,
 Հոգու քաղիլ ու սըրտացաւ:

Զնա երբ ի խաղ տեսնում նազով՝
 Լուսին սուրաթ սիահ մազով,
 Ես ի յիւր դէմ ելնեմ սազով
 Եւ թէ ծառայ լինիմ կամով:
 Յայնժամ լինի այն մեզ նըշան
 Երբոր խումեն չլընի շիշան.
 Նըռան գինւով զգինին ուաշան
 Որ քու տեսուտ նըմանեցաւ.
 Քանի խօսիս բանք ի ժողով
 Է՛ Կոստանդին բարձրը բողով.
 Կամ անցաւոր բանք սըղալով
 Ընդ որ ի քէն հանց գովեցաւ:
 Եղբարք մի կան հետ մեզ սիրով,
 Աշխարհի բան ուզեն գըրով.
 Նայ ես վասն այն յայտնի ձայնով՝
 Սիրու բաներս ասցի յովով:
 Դարձիր յունայն սուտ բաներուտ,
 Զի է անշահ և անօգուտ.
 Խելօք իմաստութիւնըդ մուտ,
 Զի քեզ բաժին իրք մ'այլ անկաւ:

Տաղ սիրոյ ազնիւ

Ա՛յ սուրաթ, պայծառ ու պատկեր լուսատես՝
 Զիմ աչերս ի քո սիրուտ յէ՞ր կու գատես.
 Դու գարնան քամի, ես ծաղիկ ծարաւած.
 Իմ ծարաւ սըրտիս համար հողմը հընչեց:
 Ի յերկրի ինչ կայ նըման քեզ օրինակ,
 Դու յերկնից լուսեղէնքն ես նըմանակ.
 Քու տեսովդ ես դու լուսին պատրի թամամ,
 Որ իմ սըրտիս խաւարեալ լուս կու ծագես:

Դու սուլթան ես, պէհլուսապ շատ ծառանով,
Զծառայիս ձայնըն գիտեմ որ կու կանչես.

Դու քանի՞ հեռացեալ ես այս քո գերուս,
Արտասուքն ի վայր թափես ի յաչերուս:

Թէ լինէր որ զքեզ տեսնի առ յիս գալով,
Եւ խընդութեամբ ի դէմ գայի քեզ սիրով.
Ի յերկրի երես դընի քեզ կոխելով,
Ու զհոգիս անդ հանէի յօժար կամով:

Ասեն՝ Եղուկըդ տար սիրով ջերմային
Երբոր դուն յորդորելով մանրաքայլես՝
Ասեն արև ծագեցաւ ի մէջ գիշերիս,
Երբ քայլես յանկարծակի յերկրին երես:

Ով ընկեր ի քո սիրուդ բանտ ի զընտան՝
Հաղէղէթ և անմահութեանդ է նա տես.
Ով որ ունի ի քո սիրուտ իրք մի նըշան,
Կենդանի մարդ հոգևոր դու զնա գիտես:

Ով չունի սիրելի սիրով հետ քեզ վառ,
Դու անբան և անասուն ըզնա կոչես.
Դու յակապ քաղցր ու լատիֆ ես խօսելով
Որ շաքար ի քո շըրթանցըդ կու ծախես:

Բուրաստանք ծաղկով ի լի տես թէ վառես.
Որ ի յիս անմահութեան հոտ կու բուրես.
Դու ծաղկանց ես թագաւոր վարդի գունով,
Զիս ի քո դիմացդ ի փուշն յէ՞ր կու զատես:

Դու հուքմով փատիշահ ես քու եասիրով,
Եասիր կամ քո ծառայ զինքն ազատես.
Ես ազատ եղեալ եմ այսօր յերկրի վրայ,
Թէ ծառայ սըրտի կամով զիս տեսանես:

Այլ չըկայ քեզ Կոստանդին, կեանք մուրատով,
Երբ ի յիւր քաղցըր տեսուն հանց կարօտ ես.
Է՛ սուրաթ պայծառ ու պատկեր լուսատես,
Զիմ աչերս ի քո սիրուտ յէ՞ր կու զատես

Տաղ պարնան

Այսօր եղև պայծառ գարուն՝
 Հոտըն բուրեաց անուշ վարդուն՝
 Ձայնըն քաղցրը գար պըլպուլու. Ա՛յ հայ
 Եւ եղանակըն հաւերուն:

Ծաղկանց դաշտերըն գունըզգուն,
 Սըփոին տերև(ք)ըն ծառերուն.
 Յորդորեցաւ ջուր գետերուն,
 Լողան ձրկունքն ի մէջ ծովուն:
 Պըլպուլն նստաւ ի վրայ վարդին,
 Նա հարբեցաւ անուշ հոտուն.
 Առաւօտէ մինչ երիկուն՝
 Եղանակէր ի հետ վարդուն:

Տերև սըփոին առաւօտուն,
 Ճօղըն իջեալ ի վրայ ամպոյն.
 Նա ըզպըլպուլն ի մեր սիրուն՝
 Կամ քանց զալին ի մէջ ծովուն:
 Զինարունուն ու նունուֆարն
 Նարկիզ ծաղիկըն խայտայգուն,
 Մուրտ ու շուշանն ու բրաբիոն
 Եւ ըռահէանն էր խիստ սիրուն:

Հանց ողորմուկ ի վարդն ասաց,
 Թ'առանց քեզ հնց ելնեմ ի հուն.
 Հանց քակեցիր շունչս ու հոգիս,
 Ա՛յլ չի մընաց երեսըս դուն:
 Հանց ողորմուկ ի վարդն ասաց.
 Իմ լուսատու արեւըն դու,
 Աստղըն գոհալ և մուշտարին,
 Շամս ու դամար, իմ Թաճըս դուն:
 Տըպաղիոն կամ շափիւղայն,
 Ակըն սուտակ և շիկագոյն.

Դու ես քաղաք Չինումաչին,
 Մարդիք ի քեզ յուշ կու մըտնուէն:
 Եկայք մանկունք ի պաղչանին,
 Ծաղկունքն ի մէջ վըրան զարնեմք.
 Ղումրին երգէր մեզ եղանակ
 Այսօր եղև պայծառ զարուն:
 Այսօր մարդիկ ուրախանան
 Որ տեղսնին ընկեր սիրուն.
 Նոքա ի սէր մեր ժողովին,
 Քաղցրիկ խըմեն անուշ գինին:
 Տերև սըփռեն առաւօտուն,
 Կանաչ կարմիր և գունըզգուն.
 Թըռչնուկ ի յօգըս վերանան՝
 Օրհնեն զԱստուածն ամենեցուն...

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՐԶՆԿԱՅԻ

Երգ՝ Պլուզ
 վարդապետի ասացեալ

Երկուս ի մէկտեղ բերած,
 զերդ ընկեր կասեն թէ պահէ.
 Ու չորս բընութիւնս օտար,
 հետ իրաց կասեն թէ սազէ.
 Զայս չորս յիրար հնց պահեմ,
 ամեն մէկ յինքըն կու քարշէ.
 Զիս հոգս ի յայտոց միջին,
 զերդ կըրակ ըզմոմ կու հալէ:
 Հողըս չոր խուշկիկ առնէ,
 ջուրըս գէճ կու ցրտացընէ,
 Քամին զիս յերերք ունի,
 կըրակին բոցըն կու վառէ:
 Հանցեղ սիրելի չարկամ

մէկտեղ ո՞վ իսկի տեսեր է.
 Հոգիս թէ ի վեր քարշէ,
 հողըս ծանր ի վայր կու հակէ:
 Վախեմ թէ հողոյս լըսեմ,
 նա հողոյս բանըն դըժարէ.
 Եւ հետ հողոյն ո՞վ թռչի,
 երբ նորա տունըն հեռի է:
 Հինգ դուռն է ի բաց թողած,
 թէ փակէ որ գող չի մտնէ,
 Ըզգողս ես տանէս ունիմ
 որ զդռներս ի բաց կու պահէ:
 Շաղուած ես ի չորս իրաց,
 այդ ցեղ շէնքդ ամուր չի լինի.
 Օդըն հողուն ի՞նչ նըման,
 հուրն ու ջուրն են խիստ ատելի.
 Ի հակառակէ ստեղծած,
 և եղած ես մարդ կենդանի.
 Վերնայ օդն ու հուրն ու ջուրն,
 և մարմինըդ դառնայ փոշի:

Աւանդ, մեզ հայիլ պիտի
 յայն արևն որ լոյս կու ծագէ.
 Շատ կայ ի յարև նըման,
 ի պնչէն օձըն կու վազէ
 Գիտուն մարդն յարև նըման
 խօսքըն լուս պայծառ կու ծագէ.
 Եւ անգէտ մարդն օձուն նըման,
 հանապազ ըզմարդ կու խոցէ:
 Մարդ կայ որ հազար արժէ,
 հազար կայ որ մէկ մի չարժէ,
 Ան մարդն որ հազար արժէ,
 անգէտին մօտ փող մի չարժէ:

Բազան ի անտառ մորին,
 Թէպէտ բու թէպէտ բազա է.
 Ճոհարն ի ծովուն միջին
 Թէպէտ քար թէպէտ ճոհար է.
 Խելօքն ի յանգէտն ի մօտ
 միտք արան թէ ի՞նչ նըման է.
 Ճըրագն ի յառջև կուրին,
 կու վառի 'ի ինքըն չի գիտէ:

Խելօքն է ի ծով նըման,
 որ քանի չափես կու տանի,
 Անգէտն է ի տիկ նըման,
 փառչ էվէլ լընուս նա պատուի:

Աշխարհս ի տուապ նըման
 որ ի վեր 'ւ ի վայր թաւալի,
 Վերինըն ի վայր դառնայ
 և վարինն վեր ոլորի.
 Մըտիկ դու հիւսանն արան,
 որ թապութ 'ւ օրոցք շինէ նայ:
 Մէկըն գայ և մէկն երթայ,
 նայ իւր բան պակաս չի մընայ:

Աշխարհս է ոչինչ նըման,
 շատ դատին դառնան փոշիման,
 Հալալ ու հարամ այնեն
 հոս թողուն 'ւ ի հոն կու գընան,
 Ջան արան գործէ բարի
 որ յետոյ չլինիս փոշիման.
 Թէ չէ Ադամայ զրախտէն
 քեզ կանանչ տերև մի չի տան:

Աշխարհս է կանանչ մարգեր,
 մենք ի մէջն ենք կաքւու ձագեր,
 Հրեշտակնին արծիւ դարձեր
 կու տանին զմեզ մէկ մէկ ի վեր,
 Մանկտիք, երբ ի հաց նըստիք,
 ձէնէցէք աղքատք ձեզ ընկեր,
 Մեռնիք 'ւ ի յանդէն երթայք,
 կու նըստէք քանց մէկ մէկ մ'այլ ի վեր:

Ելայ ժողվեցի զիմ մեղքն
 ու դըրի առջևս ու լացի,
 Յանդէնըն քարվան կերթար,
 շալկեցի 'ւ ի հետ գընացի.
 Հրեշտակն այլ ի դէմս ելաւ,
 թ'ուր կերթաս ողորմ ու լալի,
 Այդ շալիկդ որ դու ունիս,
 անդէնին քեզ տեղ չի ընկնի:

Երնէկ ես նորա ասեմ
 որ աշխարհս ի սուգ կուգենայ,
 Զիւր մեղքն ի յիշումն ածէ
 զօրն ի բուն նա նստի ու լայ.
 Արտասուք սապոն լինի,
 սեռութիւնքն ըսպիտականայ:
 Թէ չէ օր հարսնիցըն գայ,
 նա հանդերձ հարսին չունենայ:

Աշխարհս է ի ծով նըման,
 ով որ գայ անթաց չիմընայ.
 Յայս ծովս ես ի նաւ մըտայ.
 գընաց նաւս և ես չիմացայ.

Եղեր մօտեցեր է նաւս,
 վախեմ թէ քարի դիպենայ,
 Քակտի իմ աղւոր շինւածս
 ու տախտակըս մէկմէկանայ,
 Երթամ աղաչեմ զԱստուած
 որ հանէ դիհաց մի քամի,
 Այս մըթանըս լոյս մի տայ,
 զմեզ բարի երկիր մի տանի:

Մարդն որ օտար տեղ երթայ,
 զատ մի խելք կու պիտի նորա.
 Ամէն մարդոյ ցած կենայ,
 ապա իւր բանըն լինենայ.
 Մըտիկ դու ծառին արն,
 որ քանի ճըղեր կայ ի նա.
 Այն ճիւղն որ զպըտուղն ունի
 քանց զգարտակն ի ցած կու կենայ:

Լաւ մարդ ես նորա ասեմ,
 որ բանայ զբերանըն համով.
 Հանցեղ լեզուն գին չունի,
 գինչ լընուն տուն մի ճոհարով.
 Աստուած երբ զաշխարհս արար,
 զօղն ու գհուլն ու գհողըն ջըրով,
 Մսխալ մ'աւելի չարար,
 այլ կշռեց զամենըն չափով:

Շատ թագաւորաց մեծաց,
 յիմաստնոց արանց լըսեցի,
 Թ' այնչափ չըկշտանայ մարդն
 աստնւորովս ինչ որ մեռանի.

Տանին գերեզման դրնեն
 և հողով իւր աչքըն լեցւի.
 Ապա փոշիմնայ 'ւ ասէ
 Թէ հերիք է 'ւ այլ չի պիտի:

Մէկ մարդ մի ճուհար ունէր
 'ւ ի խելաց շահել չը կարաց.
 Զինչ խելքն ի վերայ եկաւ,
 նայ գընաց ճուհարն ի ձեռաց.
 Գընաց նա ի վայր նստաւ
 ողորմիկ ու շատ մի իլաց,
 նորա լացն այլ ի՞նչ շահէ,
 երբ գընաց ճուհարն ի ձեռաց:

Դաւիթ արքային որդի Սողոմոն
 զայս մեզ կու ասէ.
 Զխրատ իմաստնոյն դու տո՛ւր,
 աւելի նա ըզքեզ սիրէ.
 Թէ անգէտ 'ւ անմիտ մարդոյն
 խըրատ տաս նա ըզքեզ ատէ,
 Ու թուր ու դանակ առնու,
 Թէ կարէ նա ըզքեզ սպանէ:

Հոգին հողվրքովն անցաւ
 ու զմարմինն ի հողն անիծեց.
 Թէ մեղքն ես դու արաք,
 յանդէնն իմ երեսն տմաչեց.
 Մարմինն ի հողուն ի դուրս
 այսպէս խօսք զհոգին վըճարեց,
 Թ' ես հող էի հող դարձայ,
 քո ամալն է ըզքեզ բռնեց:

Է՞ գերվար մարդ ու տխմար,
 յէ՞ր չես երթար ի միտք ի վայր.
 Կորուսիր զազատ հոգիդ,
 'ւ ադ հողեղէն մարմնոյդ համար.
 Ի կեր'ւ ի խում ես հետ մեղաց,
 ի ժուռ կուգաս զօրն անդադար.
 Առնուս ու տաս մարմնոյդ ի կեր,
 գիրացընես որդանց համար:

Տ ա ղ

Այս ինչ կրակ էր այրեց,
 Կամ ինչ խաւար, որ զիս պատեց.
 Ես վէմ անխաղտ էի խաղտեց,
 Պողպատ ամուր, զէտ ջուր հալեց:

Եկաւ անցաւ ու ճոխք քայլեց.
 Ճոճաց ու զմէջքն կոտորեց.
 Դարձաւ ի յետ, խոլոր նայեց,
 Զանձս տեսաւ ու զահրնդեց:

Օրն շաբաթ լոյս կիրակի
 Վերի վանացն ի վայր կուգի.
 Բուրվառ ի ձեռս ու խունկն ի լի,
 Սաղմոսարանս անթիս ունէի:

Հետ կու գայի, հետ կարդայի,
 Երթամ հասնիմ ճաշու ժամի.
 Եկի առի հանց կրակի,
 Ոչ գրէի, ոչ կարդայի:

Մէկմ' է հեծեր պօղ պէտաւի.
 Եկաւ անցաւ քաջ մուգալի.
 Աչոր ունէր Թաւրէզ տալի,
 Ընքվին զխելքս կու տանի:

Խնժոր ձգեց մտիկ չարի.
Մէկ մ'այլ ձգեց, ցածցայ ու առի.

Սէն մուսուրման մօլլայ դըզի,
Պէն Յովհանէս քէշիշ օղլի,
Խնժորդ ի յիս ի՞նչ բան ունի:

Յովաննէսին մայրն է, տղայ,
Հագեր վալա վրան ճուպայ,
Վերի վաներացն ի շուրջ կուգայ
Ու խունկ ու մոմ կուխոստանայ:

Հարեղաներ, ասէք Մեղայ,
Սարկաւագներ, Տէր ողորմեա.
Միթէ իւր խելքն ի վերան գայ,
Թ'իմ Յովանէսն տուն ուռնայ:

Մէկ մի չասաց թէ Տէր մեղայ,
Ամէնն Ալլահ ու շէյտուլայ.
Յետոյ գայս ճուղապն ասացին.
Այլ Յովաննէսին ճար չկայ:

Ծոյ Յովհաննէս, ծոյ իմ տղայ.
Դարձիր ի տունն, ասա Մեղայ.
Հոնկայ տէրտէրդ կուճորայ,
Թէ Աշան ընկեր է ի հետ նորա:

Հայ իմ մարիկ, ես քեզ ծառայ.
Թէ իմ տէրտէրն զիս ճորայ,
Նա ես զԱշան ցցնեմ նորա,
Քան զիս ունյլ խե կուլինայ:

Ծոյ Յովաննէս, ծոյ իմ տղայ.
Դարձիր ի տունն, ասա Մեղա.

Դու մէկիկ ես, այլ ճար չկայ,
Այլ լինալու ճարակ չկայ:

Հայ իմ մարիկ, ես քե ծառայ:
Զկաթդ, որ կերայ, հալալ արաւ.
Զխելքս առին ու խել եղայ,
Յիսնէ ի քեզ այլ ճար չկայ:

Ծոյ Յովհաննէս, ծոյ իմ սղայ,
Դարձիր ի տունն, ասա Մեղայ.
Քեզի բերեմ Հայու դըս(տ)րիկ,
Զքեզ աւրհնել տամ քահանայ:

Հայ իմ մայրիկ, մի տխմարնար.
Զկայ նման գէմ Աշային,
Լեզուն պիւլպիւլ, ձայնն դումրի,
Մէջքն բարակ գէտ ֆռանկի:

Աշան նստեր էր փէնճէրէն.
Ափն երեսին էր, խիստ կուլար.
Թ'այսօր ծեծեց իմ հայր Ղատին,
Թ'էր կուսիրես Հայուն որդին.
Տես թէ կելնէ, մէկ մի կուգայ,
Ականջն խոլ Յովհաննէսին:

Խե Յովհաննէսն, երբ զայն լսեց,
Քոնեց զճամբան ի Նզընկին,
Գլխիբաց դտակն ափին,
Գնաց կանգնեցաւ յառջև խանին:

Բարե երես թագաւորին.
Նոքա շուտով զբարեն առին.
Քոնեց զպօզ ձիուն ազին,
Կաֆայ ասաց ամեն ձարին:

Աշան կանգներ ի վերայ բերդին,
 Մտիկ կանէր Յովհաննէսին,
 Քոփն է կանգներ դեղին հագնողն,
 Ինքն զկանանչն ու զծիրանին:

Ծոյ Յովաննէս մտիկ արւն.
 Թ'ի վերայ բերդին թ'ինչ կուխաղայ.
 Դեղինվորին ես եմ ծառայ,
 Կանանչվորին զանունն ասան.
 Թէ չէ լինիմ շահին բաղայ,
 Թոնիմ նստիմ թևիդ վերայ.
 Պապուս անուն ասեմ մօլլայ,
 Աղբօրս ասեն քաղքի շահնայ,
 Եւ զիմ անունն ասեն Աշայ,
 Մէկալ քրոջս Ղուզութայ,
 Իմ մօրս աննն ասեն Փաթմայ,
 Ու հօրս ասեն Ղատի մօլլայ:

Խե Յովաննէսն է քո ծառայ,
 Շուտով տէրտիս տէրման արան,
 Թէ չէ խեցայ լեռներն ընկայ,
 Զէտ մոմ ի տեղս հալեցայ...

Ֆրիկ

Գ ա ն գ ա տ

Աստուած, արդար և յիրաւի,
 Եւ ողորմած յամենայնի,
 Հանդէս ունիմ բան մի վիճի,
 Թէ դու լսես քո ծառայի:

Այս է զարմանք հիանալի,
 Որ կու լինի վերայ երկրի.

Եւ հիացումն ազգի ազգի,
 Զոր տեսնեմք ի աշխարհի:
 Գէմ մէկ Աղամ էր ի դրախտին,
 Եւ մէկն Եւայ իւր նմանին,
 Եւ մէկ բարբառ համազգային,
 Մինչև կերեալ պտղոյ ծառին:
 Արդ այս բանս է հիանալի,
 Եւ առաւել զարմանալի,
 Թէ մէկ Աղամ և յԵւայէ
 Ո՛րքան ազգեր ծնան յերկրի:
 Ուրիշ լեզու ամէն մէկի,
 Որ մէկ մէկի ոչ հաւանի:
 Որ մէկն է Հայ, մէկն Վրացի,
 Մէկն Տաճիկ, մէկն Ասորի.
 Մէկն է Ճըհուտ Եբրայեցի,
 Եւ մինն Արաբ Հագարացի.
 Մէկն է Ալան Արևորդի,
 Մինն է Թովիշ և Ափխազի...

 Որքան տանջեն զմեզ յաշխարհի,
 Եւ կեղեքեն զկեանս մեր յայտնի.
 Եւ դու ներես յամենայնի,
 Ու անտես առնես զմեզ ի վշտի:
 Տէր, ոչ խնդրես վրէժ յայտնի,
 Եւ ոչ ցուցանես ակն ամենի.
 Գիտես՝ մարմին եմք մըսեղի,
 Գէմ արձան չեմք ինչ երկաթի:
 Եղէգն չեմք, կամ խոտ վայրի,
 Որ խանձ արկեալ ես կրակի,
 Քան զանդաստանս փրշաբերի,
 Կամ մացառաց ինչ պրակի:

Որ բարկացար Հայոց ազգի,
 Որպէս Հրէիցն Իսրայէլի,
 Զինչ բարկութիւն ի քէն թափի,
 Նա ի վերայ մեր գայ կուտի:
 Արդ եթէ չենք ինչ պիտանի,
 Եւ կամ չունինք գործ ինչ բարի,
 Կամ քո սրտիդ եմք ատելի,
 Որ չարչարաք ըստ հրամանի,
 Նա դու Զնջէ զմեզ մէկ հետի,
 Որ քո բարի սիրտդ հանգչի,
 Թէ այս կամօքդ քո կու լինի,
 Ամենակալ Աստուած բարի:
 Նա մեք տանեմք ճրչափ պիտի,
 Եւ համբերեմք ամենայնի.
 Այլ որ վատութն է թող կորի.
 Եւ էոր կամիս թող այն լինի:
 Այս ամենայն թող գայ անցնի
 Զոր ասացի վասն իմ ազգի.
 Եւ այս էր բան քո հրամանի,
 Արդար իրաւ դատաւորի:
 Որ մէկն ապրի տաան տարի,
 Մէկն հարիւր այլ աւելի.
 Մէկն ոչ ի տաան հասանի,
 Երկու երեք ամսոց մեռնի:
 Մէկինն մէկ որդի լինի,
 Անոր անժամ նա մեռանի.
 Մէկն այլ ունի շատ մի որդի,
 Անտի ոչ մազ մի չպակասի...

Մէկն ի պապանց պարոնորդի,
 Մէկն ի հարանց մուրող լինի.

Մէկին հաղար ձի և ջորի,
 Մէկին ոչ ուլ մի, ոչ մաքի:
 Մէկին հաղար դեկան ոսկի,
 Մէկին ոչ փող մի պըղընծի.
 Մէկին հաղար հատ մարգարտի,
 Մէկին ոչ ուլնիկ մի ապիկի:
 Մէկին հաղար գառնով մաքի,
 Մէկին ոչ մէկ չորքոտանի.
 Մէկին բեհեզ և ծիրանի,
 Մէկին բրդէ շալ մի չանկնի:
 Մէկին ատլաս և դըրմզի,
 Մէկին շապիկ մի չի հասնի.
 Մէկին հարամըն յաջողի,
 Մէկին հալալըն կորուսի:
 Մէկն ի գրկանացն հարըստի,
 Մէկն յիւրայնոցն աղքատասցի.
 Մէկն է ուժով զարմանալի,
 Մէկն է վախկոտ սարսափելի...

Զտօլվաթն ասա թէ ռըր լինի,
 Եւ բաղդաւորն ռըր գտանի.
 Որ ի շուրջ գամ տասն տարի,
 Եթէ կաթիլ մ'իւնձ հանդիպի:
 Զի թէ թագւոր է ի թախթի,
 Կամ քահանայ է խմբի.
 Եւ կամ իշխան է արքունի,
 Կամ որդի մեծ թագաւորի,
 Եւ նա տօլվաթ և բաղդ չունի,
 Եւ ոչ շնորհ խօսից կարգի,
 Նա թող հեղեղն զնա տանի,
 Քարէ կարկուտն այլ աւելի:

Ամբողջն զայ ամօթալի,
 Հեզ և հանդարտ առաքինի,
 Գայ և կանգնի յետին տեղի,
 Անշուք անշնորք և անյարգի.

Բաղդաւորն զայ ճօճկտալի,
 Գայ և նստի յաւագ բարձի.
 Լուծն ի փորին ի շուրջ անցնի,
 Եւ ալելու մի չի դիպնի...

Մէկն է ձեռօք աննմանի,
 Հասեալ ուսման և արհեստի,
 Հիմն արկանէ յատակք ծովի.
 Կամուրջ կապէ վերայ գետի.

Մէկն կերպիւ է տնազելի,
 Է ախտերես և աղտեղի.
 Մէկի ձեռուին է զերդ գողի,
 Որ ոչ կարէ կուրդւել ջորի:

Մէկն է խիստ սև որպէս Հընդի,
 Պուկօշ, զազիր և գարշելի.
 Մէկն է չաղար կապոտ աչուի,
 Կարճահասակ և փանաքի:

Մէկն է ճընշող և անճոռնի,
 Կոպիտ, փալիտ, երկայն աքուի.
 Մէկն նըման է հրեշտակի,
 Եւ շատ ունի նա գործ բարի:

Մէկն նըման է Յուդայի,
 Սպանող, դամազ, գործօղ չարի,
 Տեղի եղեալ սատանայի,
 Եւ բնակարան դիւաց դասի:

Ես քեզ մեղայ երկնաւորի,
 Տեառն Աստուծոյ ահեղ մեծի.
 Քո դատաստանն է յիրաւի,
 Նեաթով կուտաս ամեն մէկ:

Տէր, քո կամացն է աշխարհս լի
Այսպէս լինել զոր ասացի.
Քեզ օրհնութիւնս ի մէնջ տացի,
Ամենազօր Տեառնդ Յիսուսի:

Տ ա դ

(Մի կտոր)

Սիրտ իմ, ընդէ՞ր ես խռովեր,
Աչք իմ, ընդէ՞ր ես խաւարեր:
Խելք իմ, ընդէ՞ր ես ճապաղել,
Միտք իմ, ընդէ՞ր ես շիւարեր:
 Է՞ր չեա զմահու օրն անդիճել,
 Ի հրեշտակի գալուն վախել.
 Ձոգւոյ քանդիլն յէ՞ր չեա յիշել,
 Յաստուծոյ յերեսս հեռացել:
Ձիր պատուիրանն ես մոռացել,
Դիմաց հոգւոյդ ես քարացեր,
Տուն և տաճար ես դուն շինել,
Գանձ ու դումաշ ես ժողովեր.
 Վերայ գլխոյդ մոխիր մաղել:
 Իսկի տեսել չե՞ս, կամ լսել
 Ինչ մեծատուն մարդ ի մեռել,
 Ըսկի դեկան հետ չի տարել:
Ինքն է ժողովել, ինքն է կերել,
Հաց մի չիշխեաց յիւրմէն ուտել.
Ձայս ռւմ կամիս դու մեղադրել,
Խնդիր են հէնց զքեզ տանել:
 Դասք հրեշտակաց են սրտմտեր,
 Ջսառնամանիքն են պատրաստել.
 Ըզտարտարոսն են քեզ պահել,
 Անքուն որդունքն են կտակել,

Կան ու մնան զքեզ բերել,
 Զիւրեանց ժանիքն են խիստ սրել.
 Միս և յարիւնդ են ծարաւել:
 Խաւարն թանձր է պալ կապել,
 Հուրն նորա միջին վառել.
 Մեղաւորացն է պատրաստել,
 Դառն և դժվար եմ զնա լսել:
 Զինչ կարդացել ես ու լսել:
 Զինչ նախահարքն են վկայել,
 Զայն չի կամիս ըսկի լըսել,
 Թէ յիմ ճակատն էր զայս գրել:
 Ո՞վ է իսկի զԱստուած խաբել,
 Կամ պատճառաւ զհոգին թափել:
 Մի մոլորել ու զքեզ խաբել,
 Մի ըզհոգիդ կորուսանել:
 Յանանց լուսոյ զքեզ մի զրկել,
 Մեղքն ու զչարիքն մի գործել.
 Մի սուտ խօսել և զոք զրկել,
 Թէ չես շնացել իամ գողացել.
 Կամ վկայել, և սպանանել,
 Եւ բերանովդ երդում կերել.
 Թէ զպատուիրանն չես յանցել
 Ի տանջանացն դու մի վախել:
 Զինչ դոր ալոց ես կամեցել,
 Քո առաջին կամքն բերել.
 Փրիկ, դու յէր ես յիմարել,
 Զհոգւոյն աչքերդ ես կապուցել:
 Սրտի տկանջդ ես դու կարել,
 Զխելքդ, զգայարանք ես դու վարել
 Այս սուտ կենօքս ես զբաղել,
 Ի մէջ մեղաց ես դադարել...

ՄԿՐՏԻՉ ՆԱՂԱՇ

Ունայնութիւն աշխարհիս

Երազ է սուտ, եղբարք,
 աշխարհիս բաներն ի լման.
 Ո՞ւր են թագաւորք, իշխանք,
 պարոնայք և սուլթան ու խան.
 Շինեցին բերդ ու քաղաք,
 դարպասնի, ու շատացան,
 Յետոյ գէմ անտէր թողին,
 ու մտան ի հող լ' ի գնտան:
 Նաղաշ, մի խաբիր մեղօք,
 մի դատիր անասնոյ նման.
 Մի գիրկ աշխարհիս ածեր,
 մի կարծեր, թէ քեզ տի մնան.
 Շուտով քեզ խնդիր կուգան,
 ու խոցեն զհոգիդ մահուան.
 Հոգիդ բաժանի ի քէն,
 ու մնայ մարմինդ ի գնտան:
 Աշխարհս գէմ պափա չունի,
 ու չար է մարդ ու բարի,
 Օրիկ մի խնդալ կուտա,
 բայց յետոյ է դառն ու լեղի.
 Աշխարհիս մի հաւատար,
 զօրն ի բուն գէմ սուտ կուխօսի,
 Զինչ որ խոստանայ մարդուն,
 չի պահել զիւր խօսքն ի տեղի:
 Շատոց խոստանայ հանգիստ,
 ու պահէ զօրն յերերմանի.
 Շատոց մեծութիւն ասաց,
 ու պահէ աղքատ լ' անօթի.

Խարէ թէ ուրախ պահեմ,
 ու առնեմ զօրերդ ի բարի:
 Ի վերջոյ ծովուն տանի,
 ու պահէ ի տարտարոսի:
 Աւուրք մի վերայ անցնի,
 լուկ մահուն օրն հասանի,
 Յարեուն դատարկ հանէ
 և առնէ ողորմ ու լալի.
 Աւանդ զայն աղւոր մանկտիքն,
 որ դարձան ի հող լ' ի փոշի.
 Իւրեանց ժամանակն անցաւ
 զերդ զերազ մութն գիշերի:
 Երբ զայդ գիտէիր, գերի,
 որ քո սէրդ ի սուգ տի փոխի,
 Չաշխարհս դու մի սիրեր
 առաւել քան զկարն աւելի.
 Մալի հասրատ մի լինիր,
 մեծութիւնն քեզ չի՞ պիտի.
 Ունիս կերակուր, հանդերձ,
 աւելին քեզ ցաւ կու լինի:
 Է՛ ողորմելի Նաղանշ,
 դու ջանա՛ ու գործէ՛ բարի.
 Ձքո զխրատն դու լսէ,
 որ այլոց ի գործ անցնի.
 Գիտի, թէ լողորդ էի,
 նա մեղաց գետն կու տանի,
 Ի հոգս աշխարհիս դատի,
 շահ չունի քան զենն աւելի:

Վասն ազահութեան

Զինչ թագաւորք և մեծ իշխան,
որ հեծելով յիրար կռուան,
Զինչ որ արիւն յերկիր հեզան,
ամեն վասն ազահութեան:
Զինչ որ քաղաք աապալեցան
և ժողովուրդք որ գերեցան,
Զինչ որ աւերք առեթախտան,
ամեն վասն ազահութեան:

Հարք ի յորդուոց բաժանեցան,
բուն սիրելիքն քակտեցան,
Բազումք եղեն եղբայրասպան,
ամենն վասն ազահութեան:

Կաթուղիկոսքն շատացան
անօրինացն բռնութեան,
Եպիսկոպոս օրհնեն անբան,
ամենն ազահութեան:

Վարդապետերս որ նոր ելան,
բանին եղեն վաճառական,
Եւ քարոզեն զհաճոյս մարդկան,
ամէն վասն ազահութեան:
Հարեղանին զվանքն ուրացան,
և ի գիւղօրայքն ի շուրջ կուգան,
Սաղմոս ասելն մոռացան,
ամեն վասն ազահութեան:

Երիցաներն յիրար կռուան,
բիր վերուցին և գաւազան.
Փետեն մորուս, կոտրեն բերան,
ամեն վասն ազահութեան:

Գերի նազաշ ողորմելի,
ի քեզ նայեաց դու յարաժամ.

Զինչ որ այլոց քարոզեցիր,
 ամեն ի քեզ կայ ի լրման.
 Մի համարիր զազգս մարդկան
 քան զքեզ ելեալ ամբարտաւան.
 Զինչ որ յաշխարհս կայ մեծութիւն,
 զամենն ի քեզ կամիս միայն.
 Վարդապետ կերպարանիս,
 եպիսկոպոս գերաստիճան,
 Ունիս շնորհս զանազան,
 նա դեռ դու չես այդոր հաւան.
 Աղուոր զմիտքդ ժողովէ,
 որ այդկից այլ չենես ունայն,
 Զնաւդ ի բեռանց թեթեացո՛ր,
 որ հասանիս ի յօթեան:

Գ ա բ Ր ի է լ և Մ ա Ր ի ա մ

Բլբուլն ի վարդն ասաց. Խիստ անողորմ ես,
 Որ զիմ արիւն քեզ խալալ կու դնես,
 Որ հանց պէկուման դու Գաբրիէլն ես,
 Նա արեկ ան զհոգիս, քանի՞ տի տանջես:
 Վարդն բլբուլին ասաց. Զիս յէ՛ր կու խոցես,
 Դու զիմ հոգին առեր, հետ քեզ կու գրես,
 Հասրաթ կայ յիմ սրտիս, անշէջ կու վառի,
 Որ զքեզ արժան գտայ ու թէզ կորուսի:
 Բլբուլն ի վարդն ասաց. Հոգիս կու քաղուի,
 Ու բաժանել ի քէն ինձ մահ կու թուի.
 Քո շատ կարօտուդ սիրտս կու լափի:
 Որ թէ շաքար տան, ինձ զահր ու լեղի:
 Վարդն ի բլբուլն ասաց. Այս ի՞նչ կունան է,
 Զինչ դու խետ ինձ արիր: Կատարեալ մահ է.

Հանցեղ հուքմ ու հրաման քեզ ո՞վ տւել է,
 Որ վարդն ի քո ձեռացդ զարի ու զար է:
 Բլբուլն ի վարդն ասաց. Դու արի՛ր ինչ չար.
 Զար ու Ֆրդան կանչեմ յալամս հաւասար.
 Իմ սիրտս հասրաթով հետ քեզ կուղողար,
 Դու ոչ մըվաթ ունիս և ոչ զինահար:
 Վարդն բլբուլին ասաց. Հազար զինէհար,
 Դու մի՛ լինիր յիսնէ շուտով բէզար.
 Ահա ես քեզ Ֆրդէ իմ թաճ ու զար,
 Քարամ արա՛ քարամ է ահչէն աղար:
 Բլբուլն ի վարդն ասաց, թէ աննման ես.
 Զկարէ մարդ հողեղէն լեզուով գովել զքեզ.
 Քան զտապարզի շաքար քաղցր ու շիրին ես,
 Որպէս մուշկ ու ամբար անուշահոտ ես:
 Վարդ բլբուլին ասաց թէ արեն դուն ես,
 Որ ի բոլոր ալամս լուսով կուծագես,
 Յով որ քաղցրիկ նայես և նաղար առնես,
 Այլ հասրաթ չի մնար, ով տեսնէ զքեզ:
 Բլբուլն ի վարդն ասաց. է՛ պարի լուսին,
 Զկայ քեզ օրինակ ջուհար մեծագին,
 Քո մէկ հայելդ արժէ զքաղաքն Մաչին,
 Զէ Զինումաչին մէկ հայելուդ գին:
 Վարդն ի բլբուլն ասաց. Հասրաթով սրտին
 Խնձ ալմաս բոլոր չէ քո տեսուդ գին.
 Յայնժամ հասանէ վարդն իւր մուրատին,
 Երբ տեսանէ զբլբուլն ի մէջ տերեւին:
 Բլբուլն ի վարդն ասաց. Հոգիս քեզ Ֆրդէ,
 Սիրով մէկ ծիծաղիր, որ արև ծագէ.
 Լաթիֆ շրթանցդ շարժիլն հանցեղ շիրին է,
 Որ թէ զհոգիս ուզես, սիրտս յօժար է:
 Վարդն ի բլբուլն ասաց. Խնչ սիասաթ է,
 Որ ալամս բոլոր քո դէմ հասրաթ է.

Երկիրս ամեն ի քո կրակն ինկեր է,
 Շատոց սիրտս ես լափեր, որ ասելոյ չէ:
 Բլբուլն ի վարդն ասաց. Դու չես հողածին.
 Դու ես բահրի նիտար, լատիֆ ու նարին.
 Է՛ շահ սալվի աւան նազուք ու շիրին,
 Թող դու անփորձ մնաս քան զնշդարենին:
 Վարդն ի բլբուլն ասաց. Ի՞նչ աղաթ կայ քեզ
 Որ յանկարծակի սիրտս կու խոցես.
 Հազար հետ ամանաթ ու երգում տամ քեզ,
 Զոր ինչ հետ ինձ արիր, այլ մարդոյ չանես:
 Բլբուլն ի վարդն ասաց. Ես խիստ ուրախ եմ,
 Դու մանշուր յալամիս, ես քեզ խնայեմ.
 Ճորժամ հեռանաս, նա զօրն ի մահ եմ,
 Որ թէ զիս մոռանաս, յանկից կու վախեմ:
 Վարդն ի բլբուլն ասաց. Է՛ լուծֆ ու քարամ,
 Որ առանց քո տեսուդ իմ կեանքս է հարամ,
 Զաղւոր զձայնդ երբ լսեմ և ուրախանամ,
 Դառնայ էլած հոգիս և կենդանանամ:
 Նըղաշն ասաց թէ վարդն խիստ աղէկ է.
 Օրս կորստական և անցաւոր է.
 Թէ հանց մ' որ միտք ունիս և խելքդ ի բաց է,
 Դու զայն վարդն սիրէ, որ զեղ կենաց է:
 Քանզի սէր աշխարհիս աւուրք մի քաղցր է.
 Յետ բաժակ մահու և դժոխոց է.
 Զի մահ կայ և մեռանիլ, յետինն լաց է,
 Եւ սարսափ դժոխոցն զիս կու մաշէ:

Տ ա ղ

Զինչ որ գեղեցիկ ծաղկունք
 կային, ամենք գնացին.
 Ծաղիկ մին այլ հանց գնաց,
 որ ամեն ծաղկունք գնա լացին,

Ծաղիկն անուշ հոտ ունէր
որ ամեն աշխարհս լսեցին,
Ու ամեն աշխարհաց ծաղկունք
յայն ծաղկի սէրն դիմեցին:

Ոմանք յայն ծաղկի սիրուն
չորցան ու դարձան դեղին,
Բազումք յայնք ծաղկի սիրուն
ծաղկեցան քան զնշարենին:

Զայն ծաղիկն Աստուած երեստ,
նա ոմանք զղատրն չիմացին.
Ծաղիկն ով երեստ էառ զիւրն,
շատ ոք ի վայր մնացին:

Ծաղիկն յանց տեղ գնաց,
որ ամեն ծաղկունք խնդացին.
Հազար գոյնզգոյն ծաղկունք
յայն ծաղկի սէրն ժողովին:

Ծաղկունքն յայն ծաղկի սիրուն
շաղ առին ու շողշողային.
Ամեն ծաղիկն իւր գունովն
այն ծաղիկն գլուխ դնէին...

Վ ա ս ն ղ ա ր ի բ ի

Հոգի մի ասեր ղարիբ,
թէ չէ իմ սիրտս կարունի.
Ղարիպն ի երկիր գէմ
խիստ դիժար կուլինի.
Զինչ հաւքն երամէն ի զատ
մոլորած ի տեղ չի հանգչի,
Այնչափ երերուն կենայ
մինչ որ իւր երամն հասնի:

Ղարիպ, սիրտդ մի նեղեր,
 այս դիժար օրերս անցնի.
 Շատ ղարիպ ի տուն դարձաւ,
 մի վախեր թէ քեզ չի լինի.
 ՁԱստուած ողորմած կասեն,
 ողորմի ամէն ղարիպի,
 Քեզ այլ օգնական լինի,
 որ հասնիս սիրտդ մուրատի:
 Հոգի, ամ դու լաւ կասես,
 սիրտս է սե քան զգործելի.
 Ի ղարիպութեան դարտէն
 երեսիս գոյնն կուքաղի.
 Յորժամ ես ի միտ ածեմ
 զիմ եղբարք և զիմ սիրելիքն,
 Հոգիս բերանիս կառնու, կուքակտի,
 ճարակ մի չունիմ:
 Ղարիպ, զուսայ մի աներ,
 զուսայէն մարդ ի՞նչ կուշահի.
 Շատ մանուկ զուսայ կանէ,
 ի շահին տեղն կուզենի.
 Ղուսան շատոց շատ ցաւ բերէ,
 ի ցաւէն էն մարդն մեռանի.
 Ձինչ սիրուն ի հասրէթ ունի,
 ամենն մահրում կու լինի.
 Աւաղ զղարիպն ասեմ,
 որ յօտար երկիր հանդիպի,
 Աչերն արտասուք ի լի,
 յերեսէն ի վայր կութափի.
 Յորժամ ի մէջիս նստի,
 յանկսկած սրտիդն արունի,
 Ձաչերն ի բոլորն ածէ,
 կարևոր և զոք նա չունի:

Ամէնքս եմք զարիւպ, եղբարք,
 հայրենի մարդ իսկի չունի.
 Հաւասար գնալու եմք,
 զի այն կեանքն է մեզ հայրենի.
 Աստենս քեզ ճարակ արան,
 որ յանտէնն հոգիդ չը տանջի,
 Զսուրբքն ի քեզ եղբայր շինէ,
 ու զհրեշտակք արան սիրելի:

Վ ա ս ն զ ա ր ի պ ի

Հարիւպին կեանքն է լալի ողբերգական,
 Դառն ու լեղի լի տրտմութեամբ ի նեղ զընդան.
 Յորժամ լինի յօտար երկիր թափառական,
 Հարիւպն օտար ոչ ճանաչեն լ' ոչ գիտենան.
 Անդ ոչ եղբայր ոչ սիրելի լ' ոչ ազգական,
 Ոչ գտանէ զոք կարևոր ասպնջական,
 Որ թէ լինի պարոնորդի և աննման,
 Հանած վարած ասեն նմա մոլորական:
 Հարիւպի հացն է լեղի, որ ճաշակէ,
 Դառն ու լեղի խառն արտասուօք ջուրն որ ըմպէ.
 Թէ զօրն տան նուշ ու շէքէր, որ ճաշակէ,
 Երբ հառաչէ, նա ի սրտէն արիւն կաթէ:
 Հարիւպին սիրտն է ի սուգ անմխիթար,
 Երբ հառաչէ, նա սիրտն ի փորն առնու գալար.
 Յորժամ յիշէ զիւրն սիրելիքն հաւասար,
 Նա յաչերուն արիւն կաթէ երեսն ի վայր:
 Հարիւպին խելքն է կորեր, միտքն է մոլար.
 Եւ թէ լինի քան զՍողոմոն մտօք ճարտար,
 Որ թէ խօսէ բան մի քանի անգին ճոհար,
 Սաստեն նմա թէ լուռ կացիր, անզէտ յիմար:

Ղարիպին ցերեկն եղեւ, գիշերն է վա՛յ.
 Աչերուն քունն է հատեր ու ճար չկայ.
 Մտօք տանջի գիշերն ի բուն, ոչ դուրանայ.
 Վաղիւն ես ի՞նչ լինիմ գերիս, երբ լուսանայ:
 Ղարիպին վայն է եկեր, երբ քաղցենայր,
 Երես ի քաշ ի փողոցերն կու մուրար,
 Շատոք փակէր զդուռն ի դիմաց, նստէր ու լայր.
 Թէ կաթ մի ջուր ուզէր գերին, մէկ մի չտայր:
 Ղարիպին աղքատութիւնն է խիստ դիժար.
 Յամեն դիմաց էր նեղացած, ու ճար չկայր.
 Ղարիւն օտար էր ու պանդուխտ յերկիր օտար,
 Թէ և ի փոխ ուզէր գերին, մէկ մի չտայր:
 Ղարիպն ի տուն երթայր մտնէր վախվախելով:
 Ի տան տիրուն զինչ ի շանէն խիստ վախելով.
 Յորժամ տեսնուն ի դուրս հրեն անարգելով,
 Եւ նա ի յետ դառնայր արտում արտասուելով:
 Շատոց սեղան լինէր դրած հազար բարով.
 Եւ գայր զարիպն մտնէր ամաչելով.
 Նա հազար գէշ ասեն նմա անարգելով,
 Ապա թէ տան կտոր մի հաց տրտնջելով:
 Ղարիպն խեղճ էր, նա երբ յանկարծ հիւանդանայր,
 Յօտար փողոց մոխրաթաւալ անկեալ կենայր.
 Թէպէտ ունէր շատ սիրելիք, մէկ մի չկայր,
 Եւ կայր անկեալ վրայ երեսին խեղճուկ, ու լայր:
 Ղարիպն լայր և հառաչէր, ի՞նչ լինենամ.
 Աւանդ չգիտեն իմ սիրելիքն ի՞նչ հալի կամ.
 Ղարիպ օտար եմ ու պանդուխտ, դառն կուլամ,
 Մէկ մի չունիմ ինձ սիրելի լ' ոչ բարեկամ:
 Ղարիպն անկեալ և թաւալէր ողորմագին,
 Քանզի հասեալ է օր մահու բունն ատենին.
 Ոչ բարձ գլխոյն կար զարիպին, ոչ անկողին,
 Սալն սնարք է, և աւագ իւրն անկողին:

Ղարիպն առնոյր զոտքն ու ձգէր հոգեվարին,
 Զգէր զբազուկն, ու տարածէր, քակտէր զհոգին.
 Հայէր խղճուկ յաջ և ի ձախ ողորմագին,
 Մէկ մի չկայր, որ կաթ մի ջուր տայր զարիպին:
 Ղարիպն ի ժամ հոգեվարին երէց ձայներ,
 Մէկ մի չիկայր, որ զպատաղանքն կատարէր.
 Ոչ սիրելի և ոչ բարեամ առ նա լինէր,
 Նա ի խոցոյն դառն արտասուէր և հասչէր:
 Ղարիպին տէրն է Աստուած, նմա լսէր.
 Ողորմութիւն քահանային սիրտն ծագէր,
 Եւ նա եկեալ վասն Աստուծոյ զնա հաղորդէր.
 Զղարիպ հոգին հաղորդութեան արժան առնէր:
 Ղարիպին եկեալ եհաս օրն մահուան,
 Դառն հեծէր, և արտասուօք զհոգին եհան.
 Եւ կայր անկեալ մէջ փողոցին անտիրական,
 Մէկ մի չեկաւ տես զարիպին և ոչ լալական:
 Տես թէ զի՛նչ դառն է մահ ու կեանքն զարիպին.
 Մէկ մի չկայր զձեռն խաչէր ի վերայ սրտին.
 Ծիծաղելով առին տարան յեզեր հողին,
 Մէկ մի չեկաւ անդ ի թաղումն զարիպին:
 Նաղաշն ասաց թէ զարիպին կեանքն է հարամ,
 Զղարիպին հալն գիտեմ, օր վա՛յ կու տամ.
 Թէպէտ տեսայ զամեն մարդոց լութֆ ու քարամ,
 Զղարիպութիւնն յորժամ յիշեմ քան զուռ դողամ:
 Նաղաշն ասաց թէ զարիպին սիրտն է քնքուշ,
 Քաղցրն լեղի թուի նմա զինչ վարդն փուշ,
 Զենեհար հետ զարիպին զրուցէ անուշ,
 Ողորմութիւն տո՛ւր ու քաւէ զմեղացն փուշ:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹԼԿՈՒՐԱՆՑԻ

Գ ա ղ ու ն

Գէնայ բահար, այլ՛ւի բահար.
 Այլ՛ւի կուտան սիրոյ խաբար.
 Ծով ծով աչեր ու լուս քնար.
 Ունքն կէռ էր քան զկամար,
 Ճակատդ է լուս և լուսքնար,
 Բոլոր լուսին, շամս ու դամար.
 Վարսերդ ոսկի թելէ քաշած,
 Վերայ մարմնոյդ եկեալ հաւսար:
 Երեսդ ի վառ է ծիրանի,
 Վարդ, ոէհան ու նունուֆար.
 Ծոցդ է բաղչայ վարդով ի լի.
 Մարգարիտ ատմունքդ ի շարէ շար,
 Քո ձայնդ անուշ քաղցր եղանակ
 Բերնէդ ի վայր թափուի ջուհար.
 Այդ քո պատկերդ է լուսեղէն,
 Այլ արեգակն լուս չի տար.
 Մարմինդ քո ճոխ բուսեր չինար.
 Ու ճօշ կուտայ քան զուռ դալար.
 Այդ անյատակ ծովուդ նման
 Գերիս ի մէջն դարդ արար.
 Հանցեղ նետով զիս խոցեցիր,
 Որ այլ չունիմ բժշկարար.
 Է գեղեցիկ կերպիւ սուրաթ,
 Որ է ստեղծուած նաշխ ու նիգար:
 Նշտարենի ծառ ես ծաղկնալ.
 Պտուղ կուտաս մուշկ ու ամպար.
 Բեհեզ հագեր ես ծիրանի,
 Ծալքերդ ամէն մարգարտաշար.

Քաղաք Խաթայ Զինու-մաշին
 Ու Բուրսայու բերած պաշար.
 Այդ ճանապարհդ, որ կու քայլես,
 Բուսեր շուշան ու նունուֆար:
 Կարմունջ կապեալ ես ապիկի
 Եւ գետ գինի ուրախարար.
 Ով որ խմէ ի քեզանէ,
 Ուրախանայ սրտովն յօժար:
 Շրթունքդ շող է լուսեղէն,
 Պըռնկնէդ ի վայր թափի ճուհար.
 Ով որ մեղաց ճաշակն առնու,
 Այլ Աստուծոյ չի տար խաբար:
 Սէր գԱդամ դրախտէն հանեց.
 Յերկիր ձգեց, արար շիւար.
 Եւ զնա մատնեաց սատանայի
 Որ չարչարեաց ամ վեց հազար.
 Սէթայ որդիքն խառնակեցան,
 Որ ճգնաւորքն էին յօժար.
 Զփող և ծնծղեակն լսեցին,
 Ամէնք եկին լեռնէն ի վայր:
 Կինն զՅովաննէսն գլխատեց
 Հերովդիայ պղծոյն համար,
 Որ վառեալ էր ցանկութեամբ,
 Փութով տարաւ զկամքն ի կատար:
 Սէրն հանէ մարդն ի խելաց.
 Որ այլ ըսկի չկայ խաբար.
 Իմաստութիւնն խափանի
 Եւ հանց դառնայ քան զդիւահար:

Տ ա ղ ս ի Ր ո յ

Ասի՛ սիրէ՛ զիս, ծով աչեր.
 Նա ասաց՝ պահեմ՝ զաչս ի վերան.
 Նիստ, որ հայիմ՝ յերեսդ ի վայր,
 Հերիք կացիր, ինձ յերևան:
 Թէ շատ թէ քիչ ի յետ ձգեմ.
 Միթէ անցնի հուրս ի խափան.
 Նա սէր ի սիրտս ի ներս կերթայ,
 Ես կումնամ մեղաց միայն:
 Բերեմ մեղաց զահն ի մտիս.
 Ու զգոխոց հուրն անվախճան.
 Միթէ ազատ եմ այս կրակէս,
 Որ անվախճան ինձ վառեցան:
 Խն Յովհաննէս Թուլկուրանցի,
 Սրտի մտօք զականջդ բաց.
 Ու աստէն արն քեզ ճար շուտով,
 Որով անդէն առնուս պակ:

Տ ա ղ գ ա Ր ն ա ն

Ահա՛ եղև պայծառ պարուն.
 Ծաղկեալ այգիքն ու պաղչանին,
 Դաշտք ու լերինք զարդարեցան,
 Յարօտ հանին զխիլանին:
 Գունդքն ծաղկին ու հետ կապին,
 Անուշանայ հոգն ու քամին:
 Զագերն ձայն ածեն յայգին,
 Քաղցր կուգայ ձայն պիւլպիւլին:
 Կութանձրանայ շուքն ծառին.
 Յորդոր գնայ ջուրն ի յառջին,

Զթևն բերէր բոլոր վզին,
 Սիրով խմէր զանուշ գինին:
 Այն վարդենուն գէմ չկայ գին,
 Որ այն խնդումն հանդիպին,
 Քաւել դրախտն անմահութեան,
 Յորում եղաւ մարդն առաջին:
 Թէ չէր մահուն օրն ու դժոխքն
 Ու կամ սարսափ դատաստանին,
 Նա այս աղէկ էր զինչ ասաց
 Խն Յովհաննէս Թլկուրանցին:

Վասն սուտ սիրելեաց

Իմ սիրտ, լսէ ու ականջ արն,
 Որ սիրելի իսկի չկայ:
 Ոչ դրացին և ոչ եղբայր,
 Ոչ միակեց, ոչ քահանայ:
 Այս ժամանակս հանց երբ.
 Ով որ չգիտէ՝ թող գիտենայ.
 Զով որ գիտես խիստ սիրիլի,
 Հուրն ի բերնէն ի դուրս կուգայ:
 Թէպէտ շինես շատ սիրելի,
 Մի հաւատար սրտովդ ի նա.
 Ամէն դեհաց փորձէ և տես,
 Ապա զխորհուրդ ասն նորա:
 Շատ մարդ յերեսդ է քաղցրախօս.
 Ի սիրտն հուր կու բորբոքայ.
 Սեղնի լինի սուտ սիրելի,
 Ի փորձութեանց ժամն ուրանայ:
 Քանի ողջ ես, զքեզ պահէ,
 Գլուխ լ'անձդ պէտ արայ.

Եթէ հաքիմ կարի լինիս,
 Կեանքդ քան զհով անցնի լ'երերայ:
 Ի հետ անգէտ սուտ սիրելուն
 Ով երկու խօսք առնու և տայ,
 Նա ականջոփն հանց բան լսէ,
 Որ միտ դնէ և զարմանայ:
 Յիշխանաց քաջ և զինաւորն
 Յերակ որ տեղն տրտում կենայ,
 Գայ մօտ ի քեզ հրեշտակ,
 Ելնէ գնայ քան զսատանայ:
 Դու պահէ զսէրն կանգուն,
 Սիրտդ սիրով թոյ լինենայ.
 Ատելութեան տեղիք մի տար,
 Որ բարութիւն երթայ մնայ:
 Խե Յովհաննէս Թուլկուրանցի,
 Աղուոր պահէ զմիտք ի վերայ.
 Մարդասէրն է Աստուածասէր.
 Եղբայրատեացն է սատանայ:

Ի վերայ մահուան

Քանի՜ դատիս ի հետ մեղաց,
 Է՜ անզգամ մարդ կատաղած.
 Զայնչափ չարիք, որ գործեցիր,
 Հերիք արա՛, դարձիր մեղաց:
 Ի յԱդամայ մինչև այսօր
 Շունչ կենդանի զոք չէ թողած.
 Գիտեմ չսես խրատու գրոց,
 Մեղաւորաց թ'ինչ կայ պահած:
 Ով որ ունի բերդ ու քաղաք,
 Դարբաս ունի ոսկւով ծեփած,

Թէ կանգնէր հազար հեծել
 Եւ ժողովք, իսկի չամաչես:
 Թէ հագեր է վեց զրեհ,
 Նետ նետես լ'ի թափ անցընես.
 Տանիս զնա ի բանտ ածես,
 Դէմ դռանն քար մի ձգես.
 Սրծիւ ես, յերագ թռչիս,
 Հայնաձիգ զթևդ տարածես,
 Զինչ յաշխարհս հզօր մանուկ,
 Ի թևիդ ծայրն ծրարես:
 Հազար երանի՜ նորա,
 Զոր բարի գործով գտանես,
 Հեղեղ բոցեղէն տարեր
 Զով ի մէջ մեղացն ըմբռնես:
 Յովհաննէս Թուլկուրանցի,
 Զուր կ'ասես, զայլ ոք խրատես,
 Եօթանասուն տարի լցեր,
 Ի մեղաց մէջն կացեր ես:

.....

Ի վերայ անզգամ կանանց

Օրհնեալ անուն անմահ բանին,
 Որ ի կողէն ստեքծեալ է կին.
 Ո՛չ կողն ծուծ ունի, եղբայրք,
 Ոչ կինն ուղիղ, որ խելք բերէ:
 Կինն ի յայլոց քաղցրախօս է,
 ԶԱղամ դրախտէն շուտ արտաքսէ.
 Կինըն սատանին ընկեր է,
 Աստուած փրկէ կնկան շառէ:
 Կինն զԴաւիթ արքայն պղծէ,
 Ու զՍողոմոն ապականէ.
 Զսուրբն Յովհաննէս գլխատէ,
 Աստուած փրկէ կնկան շառէ:

Կի՛նն չգանի Արևորդւոյ,
 Ոչ ի Զհտէ, ոչ ի Թուրքէ,
 Զով որ սիրէ, հաւատն այն է,
 Աստուած փրկէ կնկան շառէ:
 Կի՛նն զեղբարքն խառնակէ.
 Զվէճ ու կռիւն ի մէջ ձգէ.
 Զիւրն կ'ասէ, զայլոց լսէ.
 Աստուած փրկէ կնկան շառէ:
 Կի՛նն զգեղցկատիպն Յովսէփ
 Առնէ իւրեանն որդի անէ.
 Յետոյ զիրտն չար սերմանէ,
 Աստուած փրկէ կնկան շառէ:
 Կի՛նն զմանուկն ապականէ,
 Այլվի դառնայ եղբայր ձէնէ.
 Սիրտն երբ սիրէ, զհաւատն ատէ,
 Աստուած փրկէ կնկան շառէ:
 Կի՛նն զաչք ու զունքն դեղէ,
 Ու զերեսին կարմիր քըսէ,
 Զոր հայ ազգիս ըսկի պարտ չէ.
 Աստուած փրկէ կնկան շառէ:
 Կի՛նն օրինաց հակառակ է,
 Յեկեղեցին երբոր մտնէ,
 Աւետարան մտիկ չընէ.
 Աստուած փրկէ կնկան շառէ:
 Կի՛նն աղօթից փափագել չէ,
 Բայց զազգականքն կարօտեր է,
 Գայ հարցանել և տեսանէ,
 Աստուած փրկէ կնկան շառէ:
 Կի՛նն թ' այսօր ապաշխարէ,
 Վաղն քանց դե ու այլ գեշ է,
 Աչքն արտասուէ, սիրտն արատ է.
 Աստուած փրկէ կնկան շառէ:

Յետոյ եթող զամէնն անտէր,
 Ներքե հողուն է նա պառկած:
 Ով որ խմէր զանուշ գինին,
 Զինքն բտէր քան զխոզ ուռած,
 Տեսայ զնա, խիստ ատելի
 Զանուշահոտ գէշ մի դարձած:
 Ով որ հեծնուր ձի բարձրավիզ,
 Ու թուր քաշէր ամէն դեհաց,
 Տեսայ զնա խիստ փոշիման,
 Երկու փայտի մէջ էր պառկած:
 Վատ աղջկունք կին գեղեցիկ,
 Որ ծամն ու վարսն են յօրինած,
 Նոքա ունին պայծառ հանդերձ,
 Զետ արեգակն են բոլորած,
 Ծօճեն լ'ոլոր առնեն կամաց,
 Լինին ամէն մարդոյ սիրած,
 Ի մահու օրն են ատելի,
 Գէշ զազիր են տեսողաց:
 Քրիստոս նստի յաթոռ փառաց,
 Հատուցանէ վարձ սիրողաց,
 Արդարոցն տայ պսակ,
 Ի ապաշխարող մեղաւորաց:
 Է՛ Յովհաննէս Թուրկուրանցի,
 Սրտի մտօք զականջդ բաց,
 Աստէն արա՛ քեզ ճար շուտով,
 Անդէն առնուս պսակ փառաց:

Ի վ ե ռ ա յ մ ա հ լ ա ն

Է՛ մահ, քանի՜ զքեզ յիշեմ,
 Կուղողամ և կուսարսափիմ.

Զկայ քան զքեզ լեղի,
 Ի՛ամենայն լեղւոյն լեղի ես:
 Լեղի՛, Է՛ամենայն լեղւոյ,
 Միթէ դու ի քեզ նման ես,
 Դժոխք քան զքեզ լեղի,
 Եւ յետոյ զայն ալ դու բերես:
 Սողոմոն յիշեաց զքեզ,
 Եւ ասաց՝ եղճեկ վայ եմ ես.
 Նախատեաց զիմաստութիւնն,
 Ինքն ի յինքն ասաց՝ փճեզ.
 Ի՞նչ շահ է իմաստութիւնս,
 Քան զտգէտ աղքատ մեռայ ես.
 Անմեղ եկայ ի յաշխարհս,
 Եւ մեղօք երթամ սեւերես:
 Սողոմոն արքայն ասաց՝
 Մի ասեր թ'արքայ եմ ես,
 Ունիմ շատ դրամ, շատ գանձ,
 Շաա դարպաս ու ոսկի ի ներս:
 Ի զուգ խռովեալ գանձես,
 Ոչ գիտես ում ժողովես.
 Զաշխարհս ես ի գիրկդ առեր,
 Քեզ ի խոր դժոխք կու փորես:
 Է՛ մահ, դու քէն ունիս.
 Ի՛Ադամայ որդին կուհանես:
 Կամ մեղաց հարուած ես դու,
 Ի մահու պտղէն ծնեալ ես:
 ԶՄովսէս մարգարէն չասես,
 Ի՛ի Դաւթեայ իսկի չամաչես.
 ԶԱբրահամ հայրն տանիս,
 ԶԻսահակ ի հողն աճուես.
 Տրդատ յաթոռոյն ձգես,
 ԶԿոստանդին ի յաչք չբերես.

Թռչունք այսօր գիտէք, թէ ինչ գործեցաւ.
 Զի վարդն վայելուչ յայգւոյն վերացաւ.
 Զգիտէք, թէ ուր գնաց կամ ով գողացաւ,
 Միթէ տեսեր էք դուք, լսեր էք զհամբաւն:
 Ասեն թէ Արարիչ Տէրն գիտակ է.
 Ամէն ծածուկ սրտի նա տեսանող է.
 Գնահ, շրջի՛ր, այլ տեղ զնա որոնէ,
 Զքո վարդն չենք տեսեր, Աստուած վկայ է:
 Պլպուլն դառնացաւ, ասաց զի՞նչ լինիմ.
 Գիշերն մինչի լուս ես մտօք տանջիմ,
 Վախեմ թ առանց վարդին յանկարծ մեռանիմ,
 Կարօտով բաժանեալ ի հող իջանիմ:
 Թէ զարարածս ամէն վարդին փոխան տան,
 Նա ինձ անարգ թուի և ոչինչ անպիտան,
 Կամ դասք երգեցողաց երաժշտական
 Քաղցրիկ եղանակին, ինձ գուժ է և գան:
 Ո՛ւր տարան զքեզ յինէն կամ ուր թագուցին.
 Զիմրդ մոռանամ ես զսէրն քոյին.
 Խոցեցաւ սիրտս ու լերդս կոկծագին.
 Ծաղկունքն հաւասար այսօր թառամին:
 Իմ կեանքս երազ 'ւ ես յերերմանի.
 Եւ լոյս արեգական ինձ խաւար թուի.
 Ցաւօք և դառնութեամբ աւուրքս անցուցի,
 Որ և ի թիւ կենաց իմ ոչ համարի.
 Վարդէն բաժանեցայ ողորմ ու լալի.
 Եւ բան մարգարէին առ իս կատարի,
 Քան զհաւալասան իմ յանապատի,
 Եղէ ես որպէս բու ի յաւերակի:
 Գնաց այգէգործն, խօսեցաւ ընդ պլպուլն և ասաց.
 Եկեալ այգեգործին, մխիթարեաց զնա.
 Ասաց. Մի լար, պլպուլ, քո վարդն կուգայ,

Եկեալ է մանուշակն վարդին փիտտայ 1),
 Թուրա խապար ամատ, սէլամ ու տուլայ 2):
 Իսկոյն ուրախացեալ, և օրհնեաց զնա.
 Խաղաղութեամբ կենանս յաշխարհիս վերայ,
 Այգին քո փթթի, ծաղկունքն ի նմա.
 Պարիսպն նորոգի՛, և ի մէնջն բրգայ 3).

Ամէն արմատք և ճիւղքն դալարանան,
 Առնո՛ւն շաղն ի յամպէն և պայծառանան,
 Շարժին քաղցրիկ հողմով, վայելուչ ճօճան
 Եւ զհոտն տարածեն ի քիմս մարդկան:

Ապա գրեաց թուղթ պլպուլն առ վարդն, և վարդն ժողովեաց
 ծաղկունքն, և ետ ընթեռնուլ զնա առաջին ամենեցուն, որ ունէր
 օրինակ զայս.

Առեալ տարան զնամակն ի դուռն վարդին.
 Զհազրէվարդն տիւան կարդացող,
 Կանգնաւ վերայ ոտիցն և թուղթն ի յափին,
 Ընթերցաւ բարձրաձայն ի լուր ամենին:
 Ես քեզ ողջոյն գրեմ, սրտով սիրելի.
 Եւ հարցանեմ զանձնէդ, ո՛վ երանելի.
 Յուռամ ապէնիազ Աստուածն ամենի,
 Որ անարատ մարմնով ես դու կհնդանի,
 Զօրն բազկատարած կամ ի յաղօթի,
 Խնդրեմ ի յԱստուծոյ՝ քո կեանքդ յերկարի.
 Ծաղկանցն հաւասար գլուխն դու ես,
 Որպէս զարքայն և տէր ամենուն տիրես,
 Գունովդ վայելուչ, հոտովդ անուշ ես,
 Ամէն առաօտու քան զարև փայլես:
 Երանի՛ այն պահուն, որ տեսանեմ զքեզ,
 Զի դու ես ընութեամբ անարատ և հեզ,

1) Յառաջընթաց: 2) Քեզ լուր եկաւ, ողջոյն և
 օրհնութիւն: 3) Աւագան

Կինն երդնու, երդամաք ճայթէ,
 Քեզի համար ինձ մահ տիրէ,
 Մի հաւատար, թ'ի հողուն է,
 Աստուած փրկէ կնկան շառէ:
 Կին որ գթած է և բարի,
 Ի սուրբ կսւսանսն նմանն,
 Ապա թէ չար և անդարձ է,
 Դիւաց լինի ինքն տեղի:
 Յովհանէսն ի կնկանէ
 Շատ է խմեր տաւատաւքանէ,
 Անչափ սրտոմբ յետ գրգռէ,
 Աստուած փրկէ կնկան շառէ:

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՂԹԱՄԱՐՑԻ

Վասն վարդի և պիւլպիւլի

Յետ գնալոյ վարդին եկ պիւլպիւլ յայգին
 Ետես թափուր զվրանն, քաղեցաւ հոգին.
 Շրջէր և հարցանէր ըզիւր սիրելին.
 Կանչէր զար և ֆիղան 1) իմէջ գիշերին:
 Այգի ընդ քեզ ասեմ, տո՛ւր ինձ պատասխան.
 Ընդէ՛ր ոչ պահեցեր զվարդն իմ պատուական,
 Որ էր ամէն ծաղկանց սալվար 2) ու սուլթան,
 Գունովն գեղեցիկ, հոտ անմահութեան:
 Քակուի՛ քո ամուր պատն, դառնան աւերակ,
 Զորնայ ճիւղն և տերևն ծառերուդ շիտակ,
 Ամէն ոտն խաղայ ի քեզ համարձակ,
 Վերնայ բոյսն և բանջարն 'ւ ամէն կանուխ տակ,
 Ակհնք յորդախաղաց, մի՛ գնայք յառաջ,
 Ծառեր, թօթափեցէք զտերև ձեր կանաչ.

1) Սուրբ ու շիւան: 2) Գլխաւոր:

Ոստիմ պարզ և իստակ և ասեմ անամաչ,
 Զի տարան ի յինէն զսիրելին իմ քաջ:
 Զիմ վարդն յինէն տարան և արին զիս շիւար,
 Առին զլոյս աչացս, տիրեց ինձ խաւար,
 Զտիւ և զգիշեր ողբամ անդադար,
 Դարձեր եմ մաղասկաթ և չունիմ զրար 1):
 Լինի՛ր թէ այգէգործն արար զայս ընդ իս.
 Տարաւ զվարդն յինէն, ցաւեցոյց զհոգիս.
 Այլ զնա ոչ տեսանեմ, զի՞նչ լինիմ գերիս,
 Փոխան ուրախութեան ողբ ասեմ վարդիս:
 Վախեմ, հողմն սաստիկ ելաւ անագին,
 Վասն այն թառամեցաւ տիրեն վարդին.
 Եւ կամ խորշակահար տապն արեին
 Եհար թարշամեցոյց զգեղն վարդին:
 Կարծեմ, եթէ ծաղկունքն արին հետ ինձ քէն:
 Տարեալ հեռացուցին զվարդն յինէն,
 Եւ կամ կարկուտ եկաւ սաստիկ ի յամպէն,
 Եհար զնա անողորմ, կտրեաց ի թփէն:
 Ծաղկունքն ամէն ասեն նորա միարան,
 Եթէ բնաւ չունիմք ի վարդէն կուման.
 Մեզնէ քեզ թէսէլի, այ հազարդաստան,
 Ազ մա նազահ ըրաւթ սըռի ու փինհան 2):
 Գնաց պիւլպիւլն առ թռչունքն և եհարց
 զվարդն ի նոցանէ:
 Պլպուլն վերացաւ ի յողքն թևով,
 Ասաց թէ հարցանեմ թռչնոցն սիրով,
 Եթէ գիտեն նոքա, յայտնեն ինձ փութով,
 Թէ չէ, հանեմ յաչացս արտասուք քան զծով:

1) Կարողութիւն:

2) Մեզնից յանկարծ հեռացաւ...

Իմանալի արև պայծառ,
 լուսաւորեան միտս իմ խաւար:
 Դրանխտ վայելուչ, ծան պտղաւոր,
 քողցրաճաշակ և գինի նոր.
 Սիրով արբեալ քո ահաւոր
 ի սենեկին խորհրդաւոր.
 Երևեցան ծաղկունք յերկրի,
 նստցուք ընդ քեզ ի պարտիզի
 Երգեցից սէր քեզ, սիրելի,
 սիրտ իմ ի սէր քո տոչորի:
 Զօրհանապազ ընդ քեզ կալով,
 զգեղ դիմաց քո դիտելով,
 Եւ խօսակից քեզ լինելով,
 ստէպ ստէպ հարիմ տապով.
 Եթէ յաչաց մարմնոյս ծածկիս,
 մտաց աչօք ինձ երևիս,
 Բնակեալ ես դու յիմում սրտիս,
 ծրարեալ ունիմ զքեզ ի հոգիս:
 Ընտրեալ ոսկի սոփեբա կան.
 ակն լուսատու և կարկեհան,
 Տպանգ և կայծ յոյժ պատուական,
 խնդրեմ զքեզ ես անխափան:
 Թէ տեսանեմ զքեզ կրկին,
 լուսաւորի միտս իմ մթին.
 Եւ տամ համբոյր շրթանց քոյին,
 հա վերանամ ես ի յադին:
 Ժուժկալուրթիւն չունիմ անգամ,
 զգիշեր նստեալ ողբամ,
 Վառեալ սիրով քո տապանամ,
 զաչս ի յանհասս համբառնամ:
 Ի տեսլենէ քո արբեցայ,
 ահեղակերպ լուսոյ արքայ,

Հոգիս բերկրեալ ընդ քեզ ցնծայ,
 սիրով ի սէրդ կապեցայ.
 Լուսապայծառ երևի նա,
 որթոց եղանց նման խայտայ,
 Ահա եկեալ ի Թեմանայ,
 զգեստաւորեալ ի բոսորայ:
 Խուռնկ և հալուէ է վաղիկ դաշտաց
 անճառելի հոտ քո բուրեաց,
 Ելից զաշխարհս համատարած,
 յորմէ մարդիկ եզեն արբած.
 Ծաղիկ փթթեալ առաւօտու,
 հոգւոյս ժարմնոյս իշխանն դու,
 Լուսաբորբոք անն արևու,
 ծղ քաղցրութեան ի հարաւու,
 Կարմրացեալ ի գոյն վարդի
 ի մէջ ծաղկանց երևելի,
 Բարձր ուղէշ արմաւենի.
 գլխոյ իմոյ լեր հովանի:
 Հոտ քո անուշ տարածեցան
 որպէս զվարդ և զշուշան,
 Դու ես քրքում և պալասան,
 քիմք մեր ի քէն պարարեցան.
 Ձայն տնւր և ինձ, ճով տարփալի,
 նուազեալ հոգիս յոյժ ծարաւի,
 Մարմինս մաշեալ այլազունի
 տեսլեան լուսոյ քո սխրալի
 Ղամբարափայլ ճաճանչ ես,
 որ վառեցեր սիրտ իմ առ քեզ,
 Որ միշտ արթուն կայ վասն քո,
 ոչ դադարի սակս լալոյ.
 Ճեմեալ ընդ քեզ ի յանդաստան,
 փափագելով քո սուրբ տեսլեան.

Խոնարհաբար հեռուստ երկրպագեմ քեզ,
 Զդարձն քո խնդրեմք, քաղցրացիլ ընդ մեզ:
 Թէ զիմ նուաստութիւնս հարցանես դուն,
 Զունիմ խելք ու փասար և ոչ իմաստութիւն,
 Զառնում դուր և դադար, և ոչ շինեմ բուն,
 Նա դարամ թաղաթ, նա էք մսխալ խուն 1),
 Զի առանց քո տեսուդ եմ ես հրերուն,
 Գիշերն քուն չգայ, այլ կենամ արթուն,
 Նեղեալ և փղձկիմ, երբ լինի գարուն,
 Հալեր եմ և մաշեր ի քո կարօտուն,
 Սաստկասառոյց ձմեռն էանց, անցուցի,
 Շատ ցաւ և շատ ցնոր դէմ քեզ քաշեցի,
 Զիս նախատէին և ասէին գերի,
 Եթէ վարդն բնաւ հետ քեզ սէր չունի:

Լսեց վարդն զպատգամ պլպուլին, դարձոյց առ նա զպատաս-
 խանին.

Վարդն պատասխանի նորա թղթոյն տայ,
 Ասաց. բազում ծաղկունք առաքեմ առ նա.
 Ծածկեն զլերունքդ ու զգաշտ, ու զամէն սարայ,
 Ի հոն ուրախութեամբ պլպուլն կենայ:
 Ինձ գնալու ատեն այժմ անպատեհ է.
 Պիւլպիւլն սակաւիկ մի թող համբերէ.
 Թէ կատարեալ իւր սէրն ի հետ ինձ է,
 Ասացէք, թէ ի դրախտն զնա որոնէ:

Գնացին և տարան զնամակն առ պլպուլն. և նա բացեալ
 զբերանն ուրախութեամբ և ասէ.

Ուրախացաւ պլպուլն ընդ ասել բանին.
 Ասաց թէ աւետիք ինձ այսօր բերին.
 Զի վարդն վայելուչ գայ այլուի յայգին,

1) Կարողութիւն չունիմ, ոչ էլ մի մսխալ արիւն.

Զէ արարած ամէն կարմիր վարդին գին:
 Երբոր արևն ի խոյն եկեալ ժամանեաց.
 Ամպն ի վերուստ ցօղով յանկարծ որոտաց.
 Բուսան ծաղկունք յերկրի հազարք հազարաց.
 Վարդն չէր ի միջի, պլպուլն որոնեաց:
 Յետոյ տեսաւ կանաչ զտերևն վարդին,
 Այլ պատուական պայծառ որպէս զառաջին,
 Վարդն էր վարագուրով ի մէջ գահոյին,
 Ծաղկունքն հաւասար երկրպագեցին:
 Պլպուլն զայն տեսաւ, ասաց գոհութիւն,
 Յամենայն բերանոյ օրհնաբանութիւն,
 Թագաւորին երկնից փառաբանութիւն,
 Տեսայ աչօք զվարդն ի մէջ թփերուն:
 Յիմար Աղթամարցի, զքեզ ժողովէ.
 Զի սէր այս աշխարհիս հաւասար փուշ է.
 Սակաւ խնդալ կուտայ, յետ դառն և գուժ է.
 Ի՞նչ շահ է քո խնդալդ, երբ վերջն սուգ է:

Երգ գարնան

Ահա այգիք մեր ծաղկեցան,
 բուրեն զհոտ անմահութեան
 Ե՛կ, ցանկալի իմ աննման,
 և զուարճասցուք ի բուրաստան.
 Բղխեն ստինքդ կաթն և գինի,
 մեղր ի շրթանցդ բո կաթի,
 Որով հոգիս իմ փափագի,
 և նուազեալ յոյժ տոչորի:
 Կեղեցկագեղ քաղցրաբարբառ
 սէր քո ունի խորհուրդ անճառ,

Յահէն կապեցաւ լեզուս,
 Եհան զհոգիս ի մարմնոյս:
 Տարան ի յեզեր հողոյս,
 Դրին զիս ի մէջ գրոյս,
 Ահա որ ելայ յայգւոյս
 Այս իմ նորաշէն տներուս:
 Ծաղկունքն վերացան յագւոյս.
 Վարդն թափաւ իմ այգւոյս.
 Ցանկն քակեցաւ յագւոյս,
 Ահա որ ելայ այգւոյս:

ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒՉԱԿ

Ս Ի Բ Ո Յ Ե Բ Ք Ե Բ

Ան առաւօտուն լուսուն
 ձայնըն գայ գարնան ձագերուն.
 Ա՛յ իմ փոքրիկ ձագեր,
 ձայն անուշ է քանց ամենուն.
 Ձագ մի կայ՝ պուլպուլ կ'ասեն,
 զինչ կ'ասէ՝ ամէնըն սիրոյ,
 Ձայնիկն ականջովս ընկաւ,
 չի դադրիր աչերս ի լալու:

—
 Ա՛յ իմ նուռ ու նուշ բերան,
 նուռ ու նուշ ծաղիկ 'ւ ըռահան,
 Դու հազրեվարդի նման,
 մարըն չէ բերել քեզ նման.
 Պոկունքդ է լիմոն նման,
 կու բանաս դու մարդու մատան.
 Լեզուդ է պլպուլ նման,
 կու գովէ զինչ գարնան նման:

Լուսին, պարծենաս, ասեն,
 «Լուս կուտամ աստնվորիս».
 Ահա հողեղէն լուսին ի գրկիս
 'ւերեսն երեսիս.
 Թէ չես աւտալ այս գերուս,
 յետ տանեմ ըզփէշ կապայիս.
 Վախեմ սիրոյ տէր լինիս,
 լուս պակաս տաս աստնվորիս:

Ո՞ւր էիր, ռուկից եկար,
 անծանօթ, ըզիս սիրեցիր.
 Կրակն ի թէզնիքդ ունիր,
 ի ծոցիդ ի վար թափեցիր.
 Քո սէրդ ալ ոսկի պրիր,
 իմ սրտիս քուրան հալեցիր.
 Դարձար զան հալխայ արիր
 'ւ իմ սրտիս ականջն անցուցիր:

Աչկո՛ւնք, ծրարեմ ըզքեզ կրակով
 որ երթաս երիս.
 Լեզո՛ւ, ալ կտրեմ ըզքեզ սուր դանկով
 որ ալ չի խօսիս.
 Սրտիկս, ալ դանակ ածեմ,
 արիւնին մէջն թապլտիս:
 — Երբ սապո ու համբեր չունիս,
 սիրոյ տէր ինչո՞ւ կու լինիս:

Սէրն երբ ի յաշխարհս եկաւ,
 եկաւ իմ սիրտս թառեցաւ,
 Հապա իմ սրտէս ի դուրս՝
 յերկրէ յերկիր թափեցաւ.

Ահեղակերպ և հրաշագան,
 աչք մեր ի քէն նուազեցան...

Արի, ել այգւոյս

Յամէն առաւօտ և լոյս
 Պիւլպիւլն էր նստել յայգւոյս
 Քաղցրիկ ձայնէր վրա վարդոյս
 Կասեն թ'արեկ ել այգւոյս:
 Մարդիկք Ադամայ զարմուս
 Ականջ դրէք իմ խրատոյս,
 Դէմքն է ծաղկեր իմ այգւոյս:
 Այս իմ նորատունկ այգւոյս:
 Քար եմ բերեր գետերուս,
 Փուշ եմ բերեր սարերոյս,
 Ցանկ եմ շիներ այս այգւոյս,
 Կասեն թ'արեկ ել այգւոյս:
 Չեմ ելներ ես այս այգւոյս,
 Այս իմ նորատունկ այգւոյս,
 Յայս ուրախարար տեղոյս
 Եւ այս նորաշէն տներոյս:
 Գրքայ եմ շիներ յայգւոյս,
 Յերկնից ցօղն ի մէջ պրքոյս,
 Քաղցր և բարեհամ ջրոյս
 Բոլորն է ծաղկունք և բոյս:
 Դեռ չեմ տեսեր կեանք և լոյս
 Կասեն թ'արեկ ել այգւոյս:
 Ինչպէս ելնեմ ես այգւոյս
 Այս իմ նորաշէն տներուս:
 Տունկ եմ տնկեր այս այգւոյս
 Սպիտակ ու կարմիր վարդոյս,

Կանանչ բարունակ որթոյս,
 Ողորմ եմ նստեր յայգւոյս:
 Դեռ չեմ կերեր այս պտղոյս,
 Կասեն թ'արեկ ել այգւոյս.
 Ի՜նչպէս ելնեմ ես այգւոյս,
 Այս իմ նորաշէն տներուս:
 Մէջն է ծաղկեր այս այգւոյս
 Կարմիր ու սպիտակ վարդոյս,
 Դեռ հոտ չեմ առեր վարդոյս
 Կասեն թ'արեկ ել այգւոյս.
 Ջեմ ելներ ես այս այգւոյս
 Այս իմ նորատունկ այգւոյս
 Այս ուրախարար տեղոյս
 Եւ այս նորաշէն տներուս:
 Հնձան եմ շիներ այգւոյս,
 Կարաս եմ շիներ գինւոյս,
 Դեռ չեմ խմեր յայս գինւոյս,
 Կասեն թ'արեկ ել այգւոյս:
 Քաղեմ փունջ մի վարդ այգւոյս,
 Դնեմ մէջ կարսի գինւոյս.
 Ուրախանամ այս հոտոյս,
 Կասեն, թ'արեկ ել այգւոյս:
 Ղումրին է նստեր այգւոյս,
 Քարուն է հասեր ծաղկոյս,
 Պլպլուկն է բացուեր վարդոյս,
 Պիտէր տեսնեմ կեանք և լոյս:
 Վարդն է խռով պիւլպիւլոյս,
 Ձայնս է կտեր ի յանձնոյս,
 Հոգիս ելեր է մարմնոյս,
 Աւանդ ասացէք զգիրոյս:
 Եկն ի խնդիր այս վարդոյս,
 Հրեշտակն է կանգներ հոգւոյս,

Եկաւ ի գլուխս ելաւ,
 և յըզեղս ելաւ թառեցաւ,
 Աչիիս արտասունք ուզեց նա
 արիւն ի վար վաթեցաւ:

—

Քան զսէրն այլ քաղցրիկ պտուղ
 ի յաշխարհս չաւտամ թէ լինի.
 Շէքերն նշով շաւղած,
 մօտ ի սէրն է դառն ու լեղի.
 Զհամն ալ առի ես այլ,
 սիրոյ տէր եղայ հետ քեզի.
 Սէրդ ալ իմ սրտիս դու տուր,
 քո սիրուդ եմ ճորտ ու գերի:

—

Ես ձագ ծիծեռնիկ պիտէի,
 զօր ըզքո տուն մտնուի,
 Ան բարձր մօյտան չարտախդ
 ես ի հոն բուն մը շինէի՝
 Ոնց որ մութն մթանայր,
 ցածնայի ծոցդ մտնուի,
 Ոնց որ լուսըն լուսանայր,
 բաճրանայի բունս մտնուի.

—

Ես ապրշմէ խուշախ
 զօրն զքո միջաց գիրկ ածէի,
 Կամ քաղցըր նռան գինի,
 զօրն զքո փարչդ պիտէի,
 Առնիր ու բերնիդ դընիր,
 ցածնայի դունչըդ պագնէի.
 Կամ ապրշմէ կոճակ,
 որ շնիցդ գիրկ ածէի:

Ձեմ ըզքեզ նենգով սիրել,
 Հեմ ի քո հաղըդ վատ արել.
 Արևն որ ամէն ալամ է ծաթել՝
 քեզ եմ կամեցել.
 Գիտես թէ ծառված եմ ես,
 կամ աղբիւրդ ի ջուրն եմ եկել.
 Աս պահս ի գետէն կուգամ,
 Լօք ի քո տեսդ եմ կարօտել.
 Իսկի կու կարնամս գիտնալ
 թէ քանի ինձ ես պիտացել.
 Երեսըս գուն հեմ բերել
 'Լիամօթուս աս հալն եմ ընկել
 Ղ լտել եմ ու խօսք ասել
 նա խայեալ է քեզ թվեցել.
 Իմ վրայ դամ մի բռնել,
 քո սէրդ ինձ խելք երբ է թողել:

Կանչեմ, ալանի կանչեմ,
 ուր որ իմ ձայնըն հասանի.
 Թող աւագանի ծնունդ մարդ
 սիրուն պէլան չընկնի.
 Սէրն ալ կամ ոտովի ունի
 ու ձևովի գէտ էս հարամի.
 Եկէք հարամին տեսէք,
 հարամին որ նետ մի չունի,
 Անդուր 'Լ անսպառ եկեալ
 անգըրօղ հոգիս կու տանի,
 Եկել 'Լ ի գլուխս ելեր՝
 երեսօքս ի քարշ կու տանի:

Գիշերս ես ի դուրս ելայ
 թէ եար մի գտնեմ սիրելու.

Գրօղն ալ ի դէմս ելայ,
 լուկ նազար արաւ տանելու.
 Գրօղ, անհաւատ Գրօղ,
 դեռ մանուկ եմ, չեմ տանելու.
 Եկո՛ւ՝ տանելուն ցուցնեմ,
 տանելու զշին զարնելու.
 Զարախն ալ ափին ունի,
 ո՛չ խմէ ո՛չ տայ խմելու:

—
 Քանի որ դու ինծի էիր,
 նա կանանչ ու ցօղն ի վրայ.
 Երբ դու որ յիսնէն ելար,
 ձիւն երեկ եղեմն ի վերայ.
 Թէ այլվի ի յիս դառնաս
 ու կենաս խելացդ ի վրայ,
 Երթամ բարկ արև դառնամ,
 գամ կանգնիմ ի կամարիդ վրայ,
 Լուս ծագեմ ի քո վրայ,
 որ սաստիկ ձիւնն վերանայ:

—
 Գիշերս ես ի քունն էի
 իմ հալալ տեղացն ի վերայ,
 Լուսին ալ կամար կապեր
 յիմ ճոհար անձկանն ի վերայ.
 Ա՛յ իմ բարձր ու բոլոր լուսին,
 շատ բարև տար իւ խօշ եարին.
 Զդուռն այլ նշանով ասեմ,
 բարձր պատն ու ծառն ի միջին.
 Նստեր է ծառին շքին,
 կը խմէ զիւր լուրջ ապիկին.
 Կխմէ ու հայերէն կ'ասէ թէ՛
 «Ի՞նչ անուշ է սէրն ու գինին»:

ՍԱՐԿԱՒԱԳ ԲԵՐԴԱԿՑԻ

Գովասանութիւն խաղողոյ, բաժակի, այլ ևս
վասն ուրախութեան.

Խաղող զքեզ գովել պիտի.
Բոլոր պտղովդ ես հաւասար,
Զի դու միայն ես գեղեցիկ,
Ամէն պտղոց թաճ ու ըղվար:
Թելքդ քաշած է յօսղւոյն միջէն,
Դու մարգարիտ ոսկին շարած,
Քո մէկ պտուղդ աժէ ճուհար,
Տպազիոն ակն ու գոհար:

Ազգ մի թուխ, ազգ մի սպիտակ,
Ազգ մի կարմիր, որ լուս կուտար,
Ազգ մի դեղին խունկի նման
Անուշահոտ մուշկ ու ամպար:
Դու ի դրախտէն մեզ արմաղան
Ի յԱրարչէն պարգեցար
Հոտով անուշ, գինով յիմար
Մարդիքս սիրովն որ յագենայր:

Անմահութեան պտուղ դու ես,
Որ աշխարհիս մէջն բուսար,
Զքեզ հրեշտակք երեր Նոյի,
Որ ոք պտղովդ ուրախանայր:
Զքեզ քաղեն, տանին հնձան,
Ճմլեն զքեզ ու տան յիրար,
Վարդի նման ջուր կու բխես,
Գետի նման յորդոր գնաս.

Տանին լնուն զքեզ կարաս,
Առանց կրակի քո եռդ գայ,
Շատ թագաւորք ժողովին առ քեզ,
Մեծ մեծ իշխանք և հուքմարարք:

Զթագաւորացն սիրտն բանաս,
 Եւ տէր առնես քաղքի հազար,
 Թէ ունէիր հազար չարկամ,
 Նա քո սիրոյն մոռանար:
 Թէ բարկացեր լինի մարդոց,
 Կամ խոցել զինքն դիժար,
 Յորժամ խմէր կաթ մի քենէ,
 Բաշխէր զամէնն և հաշտենայր:
 Յորժամ խմէ աղքատն ի քէն,
 Որ զհացն և զջուրն մուրանայր,
 Նա և լինի տէր աշխարհիս,
 Արարածոցս պատսպար:
 Յորժամ խմէ կոյրն ի քէնէ,
 Որ ը մօրէն ծներ խաւար,
 Հանց քաղաքաց տայր մեկնութուն,
 Որ չէ տեսեր, չունի խապար:
 Յորժամ խմէ մունճն ի քէնէ,
 Որ ի լեզուէն քամ ու տկար,
 Զերթ զթութակն առնու լեզուն,
 Մասխարանայ քան զդիւահար:
 Զեռօքն սուրբ քահանայից
 Պատարագիս յամէն տաճար,
 Դու հիւանդաց լինիս բժիշկ,
 Մեղաւորացն քաւարար:
 Զքեզ տանին գեղ և ի քաղաք,
 Վանք և անապատ և յազարակ,
 Այն տեղն, որ դու չի գտնուիս,
 Ոչ ժամ լինի ոչ պատարագ:
 Ո՛վ Սարկաւագ Բերդակացի,
 Դու ի գինւոյն ի՞նչ շահեցար,
 Այնչափ ունիս սէր հետ գինւոյ,
 Որ գովեցեր սրտովդ յօժար:

Գէմ ես չունիմ գինւոյ կարիք,
 Ես բաժակին եմ խզմաթքեար,
 Ես զբաժակն գովեցի,
 Որ մեր հոգւուն է լուսարար:

ՂԱԶԱՐ ՍԵՖԱՍՏԱՅԻ

Ծ ո վ ա չ ք

Ծով անչք, ամ քանի նայիս խոլորով.
 Գաս նստիս, զաչերդ ածես խնճերով.
 Երբոր գաս անցնիս, ճեմես նազերով,
 Տանես շունչս ու խելքս ու հոգիս ճորով:
 Ծով անչք, զէտ ճրագի յանց եկեալ եմ.
 Քո սաստիկ սիրուդ հիւանդացել եմ.
 Հէքիմ ու բժիշկ զքեզ լսեր եմ,
 Քո գալդ ինձի մօտ խիստ կարօտեր եմ:
 Ծով անչք, զէտ սիրով դու զիս կու կամիս.
 Կամ ուզես երթայ հասրաթն սրտիս.
 Ա՛ն քո թևին ներքին, պինտ պահէ զիս.
 Մազովդ սրբէ՝ զքրտունքն ճակտիս:
 Լուսին արեգակ առ քեզ եկեալ են,
 Սիրովի մազերդ ի վայր կախեալ են.
 Աստեղք ի քո ճակատն բոլորեալ են.
 Զէտ հարբած ի քո սիրուդ վառեալ են:
 Երեսդ է պայծառ, ճակատդ է զէտ սաթ.
 Ակռադ մարգարիտ, շրթունքդ է շարպաթ.
 Տո՛ւր պագ մ'երեսէդ գէմ չէ զիյամաթ,
 Թէ չէ, կու մեռնիմ, կու մնամ հասրաթ:
 Երեսդ է կարմիր քան զխայտ խնձոր.
 Բերանդ է փոքրիկ, դնչիկդ է բոլոր.

Դերձան մազդ արեր քո վզիդ ոլոր.
 Քո սէրդ արեր զիս շոլոր մոլոր:
 Երեսդ վառի քան զկայծ կարմիր.
 Խնձ քո ծառային քիչ մի մօտ կեցիր,
 Առնում ու պագնեմ, դու ի սուս կեցիր
 Սրտով կու սիրեմ, դու զքեզ իմացիր:
 Երեսդ է կարմիր քան զնռնենի.
 Յունքերդ է կամար, աչուիդ մուղալի.
 Քո տէրտէզ բռներ սրտիկս ու կէրի
 Հարբած ու մէճլուն քան զհայտարի:
 Հայ իմ գեղուդէշ արմաւենի ծառ,
 Նռնենի դրախտ ու սէլվի չինար.
 Ակամբ զարդարեալ ես ոսկի խանչար,
 Զիս մի սպանաներ մէտէթ դէնէհար:
 Շիրին է լեզուդ, որ կու բարբառէ,
 Նեշթարզուն երեսդ զիս կու խոցէ.
 Մէկ խօսքդ բոլոր քաղաք մի արժէ,
 Զէրա քեզ նման իսկի ծնեալ չէ:
 Մագերուդ փայլուն զէտ ծիծուկան թև.
 Յունքերդ է քաշած զէտ խայալի թև.
 Աչքերդ է պայծառ զէտ ոսկի կանթեղ.
 Շրթունքդ է բարակ զէտ աղեղան թև:
 Հայ իմ աննման, խիստ աննման ես:
 Ոտից մինչ գլուխդ հաւասար ես.
 Զինչ որ կու հագնիս նէ, կու վայելես.
 Կարօտ մի պահեր, քո ծառայն եմ ես:
 Հայ իմ աննման, չկայ քեզ նման
 Ոչ ի Խորասան, ոչ ի Հնդուստան,
 Ոչ ի Ֆրանկստան, ոչ ի Պարսկաստան,
 Ոչ ի Շամաստան, ոչ ի Հայաստան:
 Քեզ նման չկայ ի յորդիս մարդկան,
 Գու ծով ես պահրին, աչերդ է մէստան,

Բոլորեալ լուսին տեսդ արեգական.
 Երբ զքեզ տեսնեմ, աչերս լոյս զան:
 Լուսին քո ծծերդ երախտախաչեր.
 Խուռնկ ու մոմ առեր քեզ ուխտ եմ եկեր.
 Զեռքս ի վեր տարեր, աղօթք եմ արեր.
 Շնորհքդ է հասեր, ցաւս է փարատեր:
 Խորասան ու Հինդ, Պաղտատ ու Փարսին,
 Մսրայ, Արապներն և Հռոմ, Լաչին.
 Կոստանդին մեծին և Թէոդոսին,
 Թէ միարանին, չեն քո տեսուդ գին:
 Կամ Եւա ես դու, կամ հարսն Նոյի,
 Կամ Եսթեր ես դու, և կամ Բերսարի,
 Կամ Ոլոմպիա, Հռութ նազելի,
 Քեզ նման չկայ յազգս հողածնի:
 Ես խե եմ դարձեր ի քո շատ սիրուն.
 Հալեր ու մաշեր ի քո կարօտուն.
 Ինձ ճարակ մ'արն քո խաս արեուն.
 Թէ չէ կու մեռնիմ, կրակ քո հողուն:
 Քո անուշ լեզուէդ ես խե եմ դարձեր.
 Միտքս է մոլորեր, ու խելքս է կորեր.
 Իմ սէֆ անելու քունըս է հատեր.
 Վախեմ թէ լեռներն ընկնիմ ու սարեր:
 Բարակ նայելուդ այլ չեմ դիմանար.
 Սիրտս կուճեղքեմ, արիւնս քեզ հալալ.
 Կամ կերթամ, կընկնիմ ես ծովերն ի վայր.
 Ինձ ճարակ մ'արն քո հողուդ համար:
 Աչերս է կարօտ ի քո շատ տեսուդ.
 Սիրտս է տարեկուս քովանց նստելուդ,
 Մէկ ափդ երեսիդ գաղտուկ նայելուդ.
 Լոյս երեսդ բաց, ողորմէ գերուդ:
 Մեր տէրն է բազմեր ի բարձր աթոռին,
 Աջովն օրիներ զպատկերն քոյին.

Զայնիդ հաւասար չէ Տուտի Ղումրին,
 Ճերմակն ի ներքոյ կարմիր վրանին:
 Քո ծոցդ սիրուն ճերմակ գէտ բամբակ,
 Ծծեր մէջ ծոցոյդ կախած է զանգակ.
 Լոյս ծագէ ծոցոյդ գէտ բարկ արեգակն,
 Կիսովդ է լուսին, կիսովդ արեգակն:
 Առանց քեզ հոգի չունիմ ու չեմ կենդանի,
 Կրակ կայ իմ սրտիս, անանց կուլառի.
 Քեզ ես թուշեղայ, զօրերս անցուցի.
 Լալով ի շուրջ գամ, թէ զի՞նչ տի լինի:
 Քո սէրն յիմ սրտիս գէտ սէր Սաղիմայ,
 Քրիստոսի գերեզման, որ լոյսն ի հոն կայ.
 Բոյդ կունմանի եղէպն ի շամբայ,
 Քո հոտդ յիս անոյշ քան զխնկան կուգայ:
 Քանի՜ ախ քաշես, այ խեղճիկ Ղազար,
 Քանի՜ որ հասար, իսկի չի հանգսն.
 Գիշեր ու ցերեկ սիրով վառեցար.
 Տէ՛ր մեղայ ասա՛, գնա՛ նիստ ի վայր:
 Ամ քանի՜ կանչես ողորմ ու լալի,
 Երբ ճարակ չկայ, ոչ ողորմ ունի.
 Անկրակ բռներ լեեղիկս ու կայրի.
 Քո բանն ի Աստուած մնաց, այ գերի:

ՄԻՆԱՍ ԹՈՒԱԹՅԻ

Ի վերայ ճանճի

Յորժամ մտանք թամուզ ամիս,
 Ճանճն շատցաւ ի գլխնիս.
 Երբ զհոտ առին զթէնէքիս,
 Նա թափեցան վերանիս:

Ճանճքս բազում է և անհուն.
 Եւ շուրջ կուգան ցերեկն ի բուն.
 Եւ չեն թողուր, որ լինինք քուն,
 Կ'ասեն թէ գրէ մինչ յերեկուն:
 Ճանճն կուգայր տղվըզալով.
 Եւ գուարճանայր նա խնդալով.
 Վերայ թևիս նստէր սիրով,
 Թէ մեզ կարմիր գրէ յոլով:
 Բազում և շատ են այս ճանճերս,
 Որ կու կենան ի յայս պատերս.
 Եկան թափան ի գլխըներս:
 Կ'անհանգիստեն զգրագրներս:
 Ճանճն որ նստէր վերայ թևիս,
 Եւ կու խաղայր հետ իմ գլխիս,
 Եթէ քանի՜ բամբասեն զիս.
 Այդ հերիք է, զի՞նչ խօսիս:
 Հազար երնէ՛կ վաղվընօք զիս.
 Ճանճեր չկայր ի յայս տեղիս.
 Ես կուվախեմ՝ ի կէսօրիս
 Այլվի թէ գան նոքա առիս:
 Յորժամ զճաշու հացն կերայ,
 Երեք ճանճի հանդիպեցայ.
 Ի ճանճերուն խապար հարցայ,
 Ասցին թէ այլքն այլվի կուգայ:
 Քունս տարաւ վերայ բարձիս
 Ճանճ թափեցաւ վրայ երսիս
 Ի՞նչ տի լինիմ ես այս գերիս,
 Կ'անհանգստեն զգրագրներս:
 Է վայ թէ քանի՜ զրուցեմ,
 Յայս ճանճերուս գանգատ առնեմ.
 Մի՛ մեղադրէք, դէմ ես ծուռ չեմ.
 Կու նեղացնեն, ես ի՞նչ անեմ:

Ճանճերն ամէն յիրար եկան,
 Եւ հետ ինձի տավի եղան.
 Ղալամթրաշին խելքն մտան,
 Զձեռքս խոցեց զէտ չար գազան:
 Ղալամթրաշս ինձ նենգեց.
 Եւ այն պիղծ ճանճերուն լսեց.
 Ի վեր եկաց, զձեռքս խոցեց,
 Թէ իմ տէրս սուտ զրուցեց:
 Ես կու ասեմ զալէմթրաշիս,
 Դու մի՛ լսեր այս պիղծ ճանճի,
 Թէպէտ նոքա նեղացնեն զիս,
 Է՞ր կու կտրես դու զիմ ձեռքիս:
 Ղալամթրաշ իմ նենգաւոր.
 Ճանճին եղար խորհրդաւոր.
 Է՞ր կուկենաս հետ իս ժխոր.
 Զմատս խածեր զինչ թիւնաւոր:
 Լուն է մտել ներքին թևիս.
 Ա՛խ ան ճառքեր եմ ճանճերուս
 Եւ կու ուտէ զմիսս մարմնոյս,
 Լուն այլ եղև ինձ տարեկոյս:
 Լուերն ամէն ինձ բարկացան,
 Վերայ մարմնոյս իմ թափեցան.
 Քան զկոտ մի հունտ այլ շատացն
 Զէտ զճանճերն և այլ գազան:
 Յետիքն էր օր չորեքշաբթիս,
 Ճանճերն ամէն եկան առ իս,
 Թէ շատ զրէ, ոխալսիս,
 Շիրինն եկաւ ի մեր դռովիս:

ՆԵՐՍԷՍ ՎԱՐԴ. ՄՈԿԱՑԻ

Վիճաբանութիւն երկնի և երկրի

—

Երկինքն ու գետինքն եղբարք,
Աճապ զքան զորն աւելի.—
Զերկնից բարձրութիւն ասեմ,
Նա գետնին պըտուղն աւելի:
 Երկինք գետնին ասաց.
 Բան ունեմ քանց քեզ աւելի,
 Զպայծառագուն աստղունքս,
 Ամէնն իմ կողմէս կուլինի:
Գետնին երկընուցն ասաց,
Աստուծոյ մուննաթն աւելի.
Վեց հազարագուն ծաղկունքս
Ամէնն իմ կողմէս կուլինի:
 Երկինքն գետնին ասաց.
 Բան ունիմ քանց քեզ աւելի.
 Իմ ցօղն ի քէնէ կտրեմ
 Քո ծաղկունքն որո՞վ զարդարի:
Գետնին երկընուցն ասաց.
Աստուծոյ մուննաթն աւելի.
Դու ցօղն ի ծովուն կ'առնես,
Ծովուն ակն յիսնէ կըլինի.
Զիմ ակն որ ի յիս քաշեմ՝
Նա քո ցօղն զլստից կուլինի:
 Երկինք գետնին ասաց.
 Բան ունիմ քանց քեզ աւելի.
 Պարզեմ բարկ արև զիպեմ,
 Քո ծաղկունքն ամէնըն խշրի:
Գետնին երկընուցն ասաց.
Աստուծոյ մուննաթն աւելի.

Զուրն ի յանդընդոցն հանեմ
 Որ ծաղկունքն ամէն զարդարի:
 Երկինքն գետնին ասաց.
 Բան ունիմ քանց քեզ աւելի.
 Կայծակ ու կարկուտ անեմ
 Քո ծաղկունքն ամէն խափանի:
 Գետինն երկընուցն ասաց.
 Աստուծոյ մուննաթն աւելի.
 Անչափ սար ու ձոր ունիմ
 Քո կարկուտն ի մէջն կլըցվի.
 Երկինքն գետնին ասաց.
 Բան ունեմ քանց քեզ աւելի.
 Ուր աղէկ կտրիճ մ'որ կայ
 Գայ ի քո ներքե զընտանի:
 Գետինն երկընուցըն ասաց.
 Աստուծոյ մուննաթն աւելի.
 Աստուած իր տուած հոգին
 Թէ կ'առնէ՝ նա ի՞նչ տի լէնի:
 Թէ մարմին ի յիս չառնեմ
 Նա աշխարհ հոտուն անցանի,
 Յրեշտակք հոտուն փախչեն
 Երկինք ու գետինք տատանի:
 Երկինք գետնին ասաց.
 Բան ունեմ քանց քեզ աւելի.
 Ինն դասք հրեշտակք որ կան
 Ամէնն իմ կողմէս կու լինին:
 Գետինն երկընուցն ասաց.
 Աստուծոյ մուննաթն աւելի.
 Սուրբ առաքեալք մարգարէք
 Ամէնն իմ կողմէս կու լինին:

Երկինքն գետնին առաց.
 Բան ունիմ քանց քեզ աւելի.
 Եօթն տակ երկինքն եմ ես
 Ուր արև լուսին կուլինի.
 Ստեղծողն Արարիչն Աստուած
 Աթոռով վըրաս կը բաղմի:

Գետինն երկընուցն ասաց.
 Աստուծոյ մուննաթն աւելի.
 Եօթն տակ երկինքդ ասեմ
 Այն սմէնն ի վայր թափի.
 Արև ու լուսին աստղունքն
 Որ երթան ի հետ խաւարին,
 Եւ քո Արարիչն Աստուած
 Աթոռով ի վայր տի իջնի,
 Դատաստան գետին տի լինի:

Ահա ցածացաւ երկինքն
 Ու գգլուխ եղիր գետնի...
 Դուք այլ ցնծացէք մանկտիք
 Գլուխ դըրէք գետընի.
 Քան զերկիր ինչ բարձր կայ
 Որ գլուխ եղեր գետընի:
 Այսօր վերան կու քայլենք
 Վաղն տի մտնունք ներքև հողի:

ԱՆԾԱՆՕԹ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

Ի վերայ աղուէսին

Աղուէսն կուգայր ի լեռնէն ի վայր.

Եւ գայր, իջնոյր երդիքն ի վայր.

Ինձ մեծ մեծ հաւ պիտի ու գէր.

Սիրո՛ւն Աղուէս, ագին ծաղի՛կ:

Աղուէսն նստէր քարին անխօս,

Ուսայ եղայ մարմնովս պիրոս,

Ինձ կուպիտի կարմիր խօրօս.

Սիրո՛ւն աղուէս, ագին ծաղի՛կ:

Աղուէսն հագեր լուրջ ու դեղին.

Ի շուրջ կուգայ բոլոր գեղին,

Աչք է դրեր մամկայ եղին.

Սիրո՛ւն աղուէս, ագին ծաղի՛կ:

Աղուէսն նստեր վերայ դիզին.

Զագին կուեր վերայ վզին.

Աչք է դրեր մամկայ ընկըզին.

Սիրո՛ւն աղուէս, ագին ծաղի՛կ:

Աղուէսն հագեր քուրքով մուշտակ,

Ուսայ եղայ մարմնով հրեշտակ.

Ինձ կու պիտի ժամու շուշտակ.

Սիրո՛ւն աղուէս, ագին ծաղի՛կ:

Աղուէսն ասաց վարդապետին,

Զքեզ տի հանեմ վերայ փայտին,

Անցուցանեմ այնդին գետին.

Սիրո՛ւն աղուէս, ագին ծաղի՛կ:

Ո՛վ աղուէսո՛ւկ, փոքրիկ գաղան.

Ոտերդ կարճ ու խիստ վազան.

Շներն ամեն քեզ չի հասան.

Սիրո՛ւն աղուէս, ագին ծաղի՛կ:

Տ ա դ վ ա ս ն վ ա ր դ ի

Պիւլպիւլն է հագեր ի յոտն կօշիկ,
 Զվարդն կուփնտուէ սիրով անուշիկ.
 Զայն է արձակեր կուկանչէ վարդ, վարդ.
 Վարդ վարդ վարդ դու գուարթ,
 Ես պիւլպիւլ, դու վարդ:
 Յայնժամ խնդութեամբ յայգին մտանէ,
 Եւ զվարդն ի թփին ծաղկեալ գտանէ.
 Զձայնիկն արձակէ կուկանչէ վարդ վարդ.
 Վարդ, վարդ, վարդ, դու գուարթ,
 Ես պիւլպիւլ, դու վարդ:
 Պիւլպիւլն է բազմեր ի վարդին քոփն
 Գանգատ կուանէ ի ձեռաց հովուն.
 Զայն է արձակեր, կուկանչէ վարդ, վարդ.
 Վարդ, վարդ, վարդ, դու գուարթ,
 Ես պիւլպիւլ, դու վարդ:
 Յայնժամ վարդն նմա զայս պատասխան տայ,
 Թէ սարսեալ դողամ, երբ հոփն կուգայ,
 Զայն արձակեր, կուկանչէ վարդ, վարդ.
 Վարդ, վարդ, վարդ, դու գուարթ,
 Ես պիւլպիւլ, դու վարդ:
 Կարապետ ծառայ, բնակարան մեղաց
 Զպիւլպիւլն ընդ վարդին սակաւ մի գովեաց.
 Զայն է արձակեր, կուկանչէ վարդ, վարդ.
 Վարդ, վարդ, վարդ, դու գուարթ,
 Ես պիւլպիւլ, դու վարդ:

Տ ա դ վ ա ս ն վ ա ր դ ի

Գարունն է բացուեր վարդն ի պաղչանին.
 Քաղցր եղանակեն պիւլպիւլն ու դումրին.
 Սիրով են վառեալ ի կարմիր թփին,
 Կանաչ ու կարմիր տերեւ կու հագնին:
 Գինով եմ գինով, հարբեր եմ սիրով.
 Գինով եմ գինով ցերեկս արևով.
 Գինով եմ գինով գիշերս երազով:
 Է շէմս ու դամէր*), աստղ առաւօտին,
 Պայծառ արուսեակըն լուսով ի լին
 Լալ ակն ու գոհար ես դու մեծագին,
 Ծիրանի ծաղիկ գոյն մանուշակին:
 Դու նշդարենի ծաղիկ շուշանին,
 Դու կանաչ բրքայ ի մէջ շուկային.
 Քաղաքըն Խաթայ Չինումաչինին,
 Խորասան բոլոր չէ քու տեսուդ գին:
 Մոմեղէն մատունք հոտ պալասանին,
 Դու նուշ ու շաքար, տուփ անուշ խնկին,
 Ծաղկեալ բուրաստան և ցօղ անձրեին,
 Դու կարմիր խնձոր ի մէջ տերեւին:
 Տպապ կարմրացեալ, կայծ կարկէհանին,
 Սարդիոն շինեալ, լալ պատաշխանին,
 Պայծառ մարգարիտ յատակըս ծովին,
 Որ գայ ի ցամաք ձեռամբ լուղորդին:
 Նունուֆար ծաղիկ գոյն ըռահանին,
 Մուրտ և պալասան փառօք շուշանին,
 Համասփիւռ ծաղիկ ես բուրաստանին.
 Բրարիոն պայծառ ի յադին դրախտին...

*) Արև և լուսին:

Տ ա ղ վ ա ս ն ծ ի ծ ա ղ ե լ ո յ

Գայլն ու արջն ու աղուեսուկն են պարըշեր
 Հօրեղբայր ու քուերորդիք էին եղեր,
 Զաղուէսուկն միակեց էին օրհներ.

Սուտ միակեց, սո՛ւտ 'ւ աղօթարար, սո՛ւտ:

Աղուէսուկն փողոցն իջեր չուլ մ'է ճարեր,
 Զայն ծակեր, վիզն անցուցեր, գաւազան առեր,
 Երկաթէ քարքաշ հագեր, զքարն է ծակեր,
 Սուտ միակեց, սո՛ւտ 'ւ աղօթարար, սո՛ւտ:

Աղուէսն զգայլն արջուն ի քով էր ուղարկեր,
 Թէ վասն քո զայս ճգնութիւնս յանձս եմ առեր.
 Դու ինձ բաժին չես ուղարկեր, կոճս է տեւեր,
 Կոճս է տեւեր, կոճս, ծունկս է մաշեր, ծո՛ւնկս:

Առաւօտուն, երբ լուացեր յորս են ելեր,
 Մին մաքի, մին թոխլի ու գառ մ'են ճարեր,
 Հոգևոր բաժանարար զգայլն են դրեր,
 Ծուռ դատաւոր, ծո՛ւռ, բաժանարար ծո՛ւռ:

Գայլն զգառն արջուն բաժին էր նա հաններ,
 Զթոխլին խեղճ միակեցին ապսպարեր.
 Մաքին ինձ, ասէ, ես շատ շուռ եմ եկեր.

Ծուռ դատաւոր, ծո՛ւռ, բաժանարար ծո՛ւռ:

Արջն զչանչուլն էր վեր կալեր, գայլուն զարկեր,
 Հանց զարկեր, որ երկու աչքն ի դուրս վազեր.
 Մեծ եմ ես ի ձեր միջին, զգառն էք տուեր,
 Ծուռ դատաւոր, ծո՛ւռ, բաժանարար ծո՛ւռ:

Աղուէսուկն որ գայն տեսեր, խիստ է վախեր,
 Զպանիրն յակնատ տեսեր ու արջուն ասեր,
 Հօրեղբայր ու քուերորդի՛, վանք եմ ես շիներ.
 Տեղն է վանից տեղ, 'ւ աղօթելոյ տեղ:

Արջն զչանչուլն էր տարեր զպանիրն առեր,
 Եւ ակնատն ի վիզն անկեր, 'ւ իրար ածեր,

Հօրեղբայր ու քուերորդիք, է՞ր չէք օգներ,
 Տեղը չէ վանից տեղ 'ւ աղօթելոյ տեղ:
 Աղուէսուկն որ զայն տեսեր, ուրախացեր,
 Արջուն պաշտօն արարեր, հոգոյն կանգներ
 Գայլուն խեղճն որ նա արեր զինքն բռներ
 Տեղն է վանից տեղ, 'ւ աղօթելու տեղ:
 Դատաստանաւ ամ ես քեզ խիստ եմ հաւնեմ,
 Ով այլոց վատ է ուզեր, շուտ է կորեր,
 Որպէս արջն ի յականատն է չորացեր.
 Տեղն է վանից տեղ, 'ւ աղօթելոյ տեղ:

Մ ան ու կ ն ու ջ ու ը ն

Այդ վայրի լեռնէդ ի վայր
 Զուրն ի շինուդ մէջէն անցանի.
 Թուխ մանուկ մի դուրս ելեր,
 Զեռքն ու զերեսն է լուացեր,
 Լուացեր, հայ լուացեր,
 Դարձեր ի ջուրն հարցունք եղեր.—
 Զո՛ւր, դու ի յո՞ր առու կերթաս,
 Իմ պաղիկ ջրիկ ու անուշիկ:
 Ես ի յայն լեռնէն կու գամ,
 Որ հին ու նոր ձիւնն ի վերայ.
 Զո՛ւր, դու յո՞ր առու կերթաս,
 Իմ պաղիկ ջրիկ 'ւ անուշիկ:
 Ես ի յայն առուն կերթամ,
 Որ փունջն շատ է մանուշակին:
 Զո՛ւր, դու ի յո՞ր այգի կերթաս,
 Իմ պաղիկ ջրիկ ու անուշիկ.
 Ես ի յայն այգին կերթամ,
 Որ տէրն ի մէջն է այգեպան.

Զուր, դու ո՞ր տունկ ջրես,
 Իմ պաղիկ ջրիկ ու անուշիկ.
 Ես ի յայն տունկն ջրեմ,
 Որ տակն խոտ բերէ գառին,
 Տակն խոտ բերէ գառին,
 Ծառն խնձորի, հազար վարդին.
 Ես ի յայն պաղչան կերթամ,
 Որ պուլպուլի քաղցր եղանակ:
 Զուր, դու ի յո՞ր աղբիւր կերթաս,
 Իմ պաղիկ ջրիկ ու անուշիկ,
 Ես ի յայն աղբիւրն երթամ,
 Որ գայ քո եարն ու ջուր խմէ.
 Դէմ գամ զդունչն պագնեմ,
 Ապա սիրովն յագենամ:

Տ ա ղ չ ո Ր ս տ ա ր ե ր ա ց

Ալ վայ եկին ան հաւերն,
 Նոլ վայ եկին ան հաւերն.
 Կենէ եկին ան հաւերն,
 Որ ամէն գարուն կու գային:
 Հագեր են կանաչ կապայ,
 Ի վրայ կանչին շուրջ կու գայ:
 Ալ վայ եկին ան հաւերն
 Նոլ վայ եկին ան հաւերն
 Կենէ եկին ան հաւերն,
 Որ ամեն ամառ կու գային:
 Հագեր են կարմիր կապայ,
 Ի վրայ վարդին շուրջ կու գայ:
 Ալ վայ եկին ան հաւերն
 Նոլ վայ եկին ան հաւերն

Կենէ եկին ան հաւերն,
 Որ ամեն աշուն կու գային.
 Հագեր են դեղին կապայ
 Ի վրայ դէզալին շուրջ կու գայ:
 Ալ վայ եկին ան հաւերն,
 Նոլ վայ եկին ան հաւերն
 Կենէ եկին ան հաւերն,
 Որ ամեն ձմեռ կու գային:
 Հագեր են ճերմակ կապայ,
 Հագեր են ճերմակ կապայ,
 Ի վրայ պաղին շուրջ կու գայ:

Տ ա ղ ու ը ր ա խ ու թ ե ա ն և խ ա ղ ու

Ահա ցնծայր ծոփն ու ծփայր,
 Ալին զալին տայր.
 Ծոփն յարևուն մանր աւազին
 Խաղայր ծփայր 'ւ ալին զալին տայր:

Ահա խաղայր նաւն ի ծովին,
 Ալին զալին տայր.
 Նաւն ի ծովին,
 Ծոփն յարևուն մանր աւազին
 Խաղայր ծփայր 'ւ ալին զալին տայր:

Ահա տեսէք թ'ինչ կայ ծովին,
 Որ նաւն ուռամբ գայր.
 Ահա տեսաք բեմբ կայ նաւին,
 Որ որ նաւն ուռամբ գայր:
 Բեմբն ի նաւին,
 Նաւն ի ծովին,

Ծոփն յարևուն մանր աւազին
 Խաղայր ծփայր 'ւ ալին զալին տայր:

Ահա տեսէ՛ք թ'ինչ կայ բեմբին,
 Որ նաւն ուռամբ գայր.
 Ահա տեսաք վէ՛մ կայ բեմբին,
 Որ նաւն ուռմամբ գայր:
 Վէ՛մն ի բեմբին,
 Բեմբն ի նաւին,
 Նաւն ի ծովին,

Ծոփն յարևուն մանր աւազին
 Խաղայր ծփայր 'ւ ալին զալին տայր:

Ահա տեսէ՛ք թ'ինչ կայ վիմին,
 Որ նաւն ուռամբ գայր.
 Ահա տեսաք խա՛չ կայ վիմին,
 Որ նաւն ուռամբ գայր:
 Խաչն ի վիմին,
 Վէ՛մն ի բեմբին,
 Բեմբն ի նաւին,
 Նաւն ի ծովին,

Ծոփն յարևուն մանր աւազին
 Խաղայր ծփայր ւ ալին զալին տայր:

Ահա տեսէ՛ք թ'ինչ կայ խաչին,
 Որ նաւն ուռամբ գայր.
 Ահա տեսաք տա՛կ կայ խաչին,
 Որ նաւն ուռամբ գայր:
 Տակն ի խաչին,
 Խաչն ի վիմին,
 Վէ՛մն ի բեմբին,
 Բեմբն ի նաւին,
 Նաւն ի ծովին,

Ծոփն յարևուն մանր աւազին
 Խաղայր ծփայր 'ւ ալին զալին տայր:

Ահա տեսէ՛ք թ'ինչ կայ տակին,
 Որ նաւն ուռամբ գայր.

Ահա տեսաք ծանկայ տակին,
 Որ նաւն ուռամբ գայր:

Ծառն ի տակին,

Տակն ի խաչին,

Խաչն ի վիմին,

Վէմն ի բեմբին,

Բեմբն ի նաւին,

Նաւն ի ծովին,

Ծոփն յարևուն մանր աւազին
 Խաղայր ծփայր 'ւ ալին զալին տայր:

Ահա տեսէ՛ք թ'ինչ կայ ծառին,
 Որ նաւն ուռամբ գայր.

Ահա տեսաք ճիւղ կայ ծառին,
 Որ նաւն ուռամբ գայր:

Ճիւղն ի ծառին,

Ծառն ի տակին,

Տակն ի խաչին,

Խաչն ի վիմին,

Վէմն ի բեմբին,

Բեմբն ի նաւին.

Նաւն ի ծովին,

Ծոփն յարևուն մանր աւազին
 Խաղայր ծփայր 'ւ ալին զալին տայր:

Ահա տեսէ՛ք թ'ինչ կայ ճղին,
 Որ նաւն ուռամբ գայր.

Ահա տեսաք բոլն կայ ճղին,
 Որ նաւն ուռամբ գայր:

Բուենն ի ճղին,
 Ճիւղն ի ծառին,
 Ծառն ի տակին,
 Տակն ի խաչին,
 Խաչն ի վիմին,
 Վէմն ի բեմբին,
 Բեմբն ի նաւին,
 Նաւն ի ծովին,

Ծոփն յարևուն մանր աւազին
 Խաղայր ծփայր 'ւ ալին զալին տայր:

Ահա տեսէ՛ք թ'ինչ կայ բնին,
 Որ նաւն ուռամբ գայր:
 Ահա տեսաք ձեւ կայ բնին,
 Որ նաւն ուռամբ գայր:

Զուն ի բնին
 Բուենն ի ճղին,
 Ճիւղն ի ծառին,
 Ծառն ի տակին,
 Տակն ի խաչին,
 Խաչն ի վիմին,
 Վէմն ի բեմբին,
 Նաւն ի ծովին,

Ծոփն յարևուն մանր աւազին
 Խաղայր ծփայր ւ ալին զալին տայր:

Ահա ցնծա՛յր ծոփն ու ծփայր,
 Ալին զալին տայր:

Ծոփն յարևուն մանր ի ծովին,
 Խաղայր ծփայր 'ւ ալին զային տայր:

Ահա տեսաք նաւն ի ծովին,
 Բեմբն ի նաւին,

Վէմն ի բեմբին,
 Խաչն ի վիմին,
 Տակն ի խաչին,
 Ծառն ի տակին,
 Ճիւղն ի ծառին,
 Բունն ի ճղին,
 Զուն ի բնին,
 Զաւգ ի ձուին

Խայտայր զուարթ, որ նաւն ուռամբ գայր,
 Ալին զալին տայր:

Ահա տեսաք ձագն ի բնին,
 Որ նաւն ուռամբ գայր.

Զագն ի բնին,
 Բունն ի ճղին,
 Ճիւղն ի ծառին,
 Ծառն ի տակին,
 Տակն ի խաչին,
 Խաչն ի վիմին,
 Վէմն ի բեմբին,
 Բեմբն ի նաւին,
 Նաւն ի ծովին,

Ծոփն յարևուն մանր աւազին
 Խաղայր ծփայր 'ւ ալին զալին տայր:

Ահա թռաւ ձագն ի բնէն.
 Թռաւ, թառաւ թևն ի խաչին.

Թառն ի թևին,
 Թևն ի խաչին,
 Խաչն ի տակին,
 Տակն ի վիմին,
 Վէմն ի բեմբին,

Բեմքն ի նաւին,
 Նաւն ի ծովին,
 Ծովն յարևուն մանր աւազին,
 Խաղայր ծփայր 'ւ ալին զալին տայր:

Ահա ցնծայր ծովն ու ծփայր,
 Ալին զալին տայր.
 Ջագն ի թառին թևին ի խաչին,
 Ջագն յարևուն ծովն ի ծոցուն.
 Խայտայր թռչէր քաղցրիկ օդուն.
 Ծովն յարևուն մանր աւազին
 Ցնծայր ծփայր 'ւ ալին զալին տայր:

Օրհնեալ է Աստուած:

Տ ա ղ վ ա ս ն ղ ա ը ի բ ու թ ե ա ն

Վայրի հաւուկ մի եմ, բռնած ու բերած
 դրած զիս ի նեղ զընդան.
 Հուրախանայր սիրտ բաժանելոյս յընկերայս,
 որ չեմ յիմ երամ:
 Սրտաբեկեալ եմ, միջակոտոր,
 ճար չունիմ, զի՞նչ լինիմ գերիս:
 Եթէ զբուրբուր ու զումրին բերեն ինձ
 երգասաց գուսան, չուրախանամ.
 Եթէ հազար գոյն ըզգոյն փետուրներ
 ինձ բերեն խալաթ տան, չուրախանամ.
 Եթէ զշաքարն ի Մազաժու բերեն
 կերակուր ինձ տան, չուրախանամ.
 Եթէ հազար թախթի հուքմն ինձ տան,
 ու հարիւր հազարի տէր առնեն, չուրախանամ.
 Եթէ բիւր բիւրոց ինձ ծառայ բերեն,
 անհամար հեծել ձիաւոր, չուրախանամ.

Եթէ դարպաս ինձ շինեն, ոսկով զարդարած,
 անգին մարգարտով, չուրախանամ:
 Եթէ հընար ու ճարակ լինէր
 ինձ ելնել ի նեղ զընդանէս,
 Եթէ լինէր որ թռչի, բարձրանայի,
 տեսնի զիմ երամս,
 Խաղալով, ճախրելով ու կարկաչելով
 խառնիլ յիմ երամս,
 Յայնժամ ուրախանայր սիրտ բաժանելոյս,
 Յայնժամ խառնէի յընկերացս երամ:

Տ աղ ի վ եր ա յ ա գ ո աւ ու

Մեր մեղքն է արեր զագուաւըն բազայ,
 Զկըտուցն է սըրեր՝ պօղպատ ամախտայ,
 Ի բարձր է նստեր, կու կանչէ՝ զայ, զայ,
 Յոր տեղ որ հաւ կայ:

Յոր տեղ գոյնըզգոյն հաւու փետուր կայ,
 Ագուաւն է ժողուեր ու հագեր կապայ,
 Ի թևն է շարեր, կու կանչէ զայ, զայ,
 Յոր տեղ որ հաւ կայ:

Ագուաւն է հագեր ատլաս ու քէմխա,
 Ի մէջքն է կապեր ոսկի հայէսայ,
 Ի վըրան քաշած կանանչ զադիֆայ,
 Ի բարձր է թըռեր, կու կանչէ զայ, զայ,
 Յոր տեղ որ հաւ կայ:

Ագուաւն է արեր զանձըն փարվանայ,
 Ի մօտէ յարծիւն և ի մօտ բազայ,

Թէ՛ Ես եմ ձեզ պարոն և ծանր ամիրայ,
 Ի բարձրն է թռեր, կու կանչէ դայ, դայ,
 Յոր տեղ որ հաւ կայ:

Արծիւն զայն լսեց, ու անկաւ լուսայ,
 Ի յօդիցն ի վայր քան զչարխի նետ գայ,
 Գայ բրոնէ զագուան, և կու տայ ջազայ,
 Վայ, վայ, վայ, հազար վայ ագուաւուն վերայ:

Առաւօտուն քամեկն

Առաւօտուն քամեկն ելեր, մաղէ զիս.
 Քո սէրդ ելեր, կրակ եղեր, տաղէ զիս.
 Պուլպուլն ի վարդն հուր է ձգեր, դու հասիր,
 Մի թափիր, վարդ, մի թափիր:

Առաւօտուն ամպեկն իջեր թացըւած,
 Քրիստոսի ողորմութեանն լուացուած.
 Հայի՛ֆ, ափսո՛ս, խորեաթի ձեռքն բացուած.
 Մի թափիր, վարդ, մի թափիր...

Ահա ելաւ արքայութեան հովերն,
 Սէրդ այլ մնայ ի յանատակ ծովերն.
 Զարկեր չատըր պիւլպիւլ վարդին քովերն,
 Մի թափիր, վարդ, մի թափիր...

Տ ա ղ ու ը ր ա խ ու թ ե ա ն

Պայծառ արփին արդ բարձրացաւ,
 Կարմիր վարդին ոստ կակղեցաւ,
 Հալման սառին ժամ է արդէն,
 Ծաղկման ծառին ժամ է արդէն:
 Եկնէհաս բարեկենդան,
 Քաղցրիկ գարնան դրունք բացան,
 Ծնունդք մաքեաց արձակեցան,
 Զենման դառին ժամ է արդէն:

Տալ զբաժին ի փշրանաց,
 Լնուլ զծոցս տնանկաց՝
 Սփռել կարօտ խեղճ աղքատաց,
 Տուր զձեռին, ժամ է արդէն:
 Բամեալք եղրարք ի միասին,
 Առնուլ զբաժակ գինւոյ թասին
 Եւ ամօքել մարմնոյ մասին,
 Կեանքս տառին ժամ է արդէն:

Ուրախութեամբ ուտել զհաց,
 Զուարճանալ անուշ գինեաց,
 Վարել զկեանս ընդ սիրելեաց,
 Զգոուրբ տառն ժամ է արդէն:
 Սիրել ներել աշակերտաց,
 Կոչել զղասս երաժշտաց,
 Ունկն դնել եղանակաց,
 Քաղցրաբանիլ ժամ է արդէն:

Պետրոս վարդ. Ղափանցի

Ե Ր Գ Կ ա ք ա ւ ու

Փութան առ մեզ, նաշխուն կաքաւ,
Սարերն ամեն կանանչացաւ,
Զարդ զգեցեալ պայծառացաւ:

Յայդ լեռներէն ի վայր փութաս
Յաւուրս գարնան պարեալ ցընծաս.
Նախշուն ձագերով շուրջ կու գաս.

Արագ արագ ոստոստելով,
Ծաղկանց վերայ թաւալելով,

Վասն ռոյր թըռչիս,

Ընդէր փախչիս

Կամ զի թագչիս,

Կողկողալով՝ ձայն արձակես

Շաղկղան, շաղկղան.

Կաղկղան, կաղկղան,

Միշտ հառաչես

Ու կարկաչես:

Ոսկիափայլ փետուր քոյին

Զանազան գունով շողշողին

Որպէս զլոյս բոլորովին:

Փառօք ճեմես որպէս իշխան,

Լերինքըն քեզ յարկ սեփհական.

Դաշտերն ամեն համանգամայն:

Ծիծաղաձայն քաղցրիկ թըռչուն,

Զքնաղատիպ և յոյժ սիրուն՝

Ի մէջ ծաղկանց ննջես ի քուն:

Քե և ճոխանան ամեն լերինք

Եւ համօրէն մարգագետինք,

Զքեզ գովեն ազգ և ազինք:

Արդ՝ բարձրացո՛ղ զձայն քո ընդ իս,

Եւ փարատես ըզսուգ սրտիս

Հայցմամբ քոյոյ երգաբանիս:
 Կարկաչաձայն այդ ձայն քո սուրբ
 Տոչորէ զիս սիրոյ քո հուրբ.
 Ձեռ զովանալ արտասուաց ջուրբ:
 Այդ լեռներուն հուպ առնթեր
 Դէպ զառ ի վայր և զառ ի վեր
 Թերաբաց թևօք ճեմ առեր:

Պետրոս Վարդ. Ղափանցի

Պ ա ն դ ու խ տ ա ու կ ու լ ն կ

Կոռնկ, ուստի՞ կուգաս, ծառայ եմ ձայնիդ,
 Կոռնկ, մեր աշխարհէն խաբրիկ մի չունիս:
 Մի վազեր երամիդ՝ շուսով կը հասնիս,
 Կոռնկ, մեր աշխարհէն խաբրիկ մի չունիս:
 Թողեր եմ ու եկեր իմ մըլքերս ու այգիս.
 Քանի որ ան լանեմ քուքաղւի հոգիս,
 Կոռնկ, պահ մի կացիր, ձայնիկդ ի հոգիս.
 Կոռնկ, մեր աշխարհէն խաբրիկ մի չունիս:
 Քեզ խապար հարցնողին չես տանիր տալապ.
 Ձայնիկդ անուշ կուգայ քան զջրի տօլապ.
 Կոռնկ, Պաղտատ իջնուս կամ թէ ի Հալէպ,
 Կոռնկ, մեր աշխարհէն խապրիկ մի չունիս:
 Սըրտերնիս կամեցաւ, ելանք գընացանք,
 Այս սուտ աստընուորիս դէրդերն իմացանք.
 Աղուհացկեր մարդկանց կարօտ մընացանք:
 Կոռնկ, մեր աշխարհէն խապրիկ մի չունիս:
 Ոչ ըզլուր օրն գիտեմ, ոչ ըզկիրակին,
 Ջարկած է զիս շամփուրն, բըռնած կըրակին.
 Այրիլըս չեմ հոգար, ձեզնէ կարօտ եմ:
 Կոռնկ, մեր աշխարհէն խապրիկ մի չունիս:

Պաղտատու կուգաս, կերթաս ի սէհրատ,
 Թըղթիկ մի գըրեմ, տամ քեզ ամանաթ.
 Աստուած թող վըկայ լինի քո վըրադ.
 Տարեալ հասուցես զայդ իմ սիրելեաց:
 Գըրեր եմ մէջ թըղթիս, թէ հոս մընացի.
 Օրիկ մի օրեր զաչերս չըբացի.
 Սիրելիք, ձեզանէ կարօտ մընացի:
 Կռունկ, մեր աշխարհէն խապրիկ մի չունի՞ս:
 Աշունն է մօտեցեր, գնալու ես թէտալիր.
 Երամ ես ժողվեր հազարներ ու բիւր.
 Ինձ պատասխան չըտուիր, ելար գնացիր,
 Կռունկ, մեր աշխարհէն գընա՛, հեռացիր:

